S L O V E N S K Á A R C H E O L Ó G I A
ČASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

HLAVNÝ REDAKTOR PAVOL BOBEK
Vydavateľ: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, v. v. i., Akademická 2, SK – 949 21 Nitra

S L O V E N S K Á A R C H E O L Ó G I A
JOURNAL OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE SLOVAK ACADEMY OF SCIENCES

GENERAL EDITOR PAVOL BOBEK
Publisher: Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences, Akademická 2, SK – 949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

SUPPLEMENTUM 3

Michal Holeščák – Jozef Zábojník
(editors)

MEDIEVAL STORIES

In Honor of Gabriel Fusek

The publication was supported by
the Scientific Grant Agency of the Ministry of Education, Science, Research and Sport of the Slovak Republic
and the Slovak Academy of Sciences (VEGA grants no. 2/0088/20 and 2/0124/20).

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SAV, v. v. i.
NITRA 2023

Michal Holeščák – Jozef Zábojník (editors)

Medieval Stories
In Honor of Gabriel Fusek

Slovenská archeológia – Supplementum 3

Recenzovaný časopis / Peer-reviewed journal

Hlavný redaktor / General editor
Pavol Bobek

Predseda redakčnej rady / Editorial board chairman
Matej Ruttkay

Redakčná rada / Editorial board
Gertrúda Březinová, Klaudia Daňová, Luděk Galuška, Joachim Henning,
Michal Holeščák, Ľubomíra Kaminská, Pavel Kouřil, Branislav Kovár, Jiří Macháček,
Michał Parczewski, Claudia Theune-Vogt, Marek Vojteček

Technická redaktorka / Technical editor
Mária Kotorová Jenčová

Počítačové spracovanie / Layout
Beáta Jančíková

Grafický návrh a počítačové spracovanie obálky / Graphic layout and computer elaboration of the cover
Beáta Jančíková

Vychádza dvakrát ročne. Príspevky sú indexované a evidované v databázach WoS, Scopus, EBSCO, ERIH PLUS a CEJSH.
Published twice a year. Articles are indexed and covered in WoS, Scopus, EBSCO, ERIH PLUS, and CEJSH databases.

Za znenie a obsah príspevkov zodpovedajú autori. / Authors are responsible for their contributions.

Toto dielo je licencované podľa Creative Commons Attribution 4.0 International License.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

http://archeol.sav.sk/index.php/sk/slovenska-archeologia/
http://archeol.sav.sk/index.php/en/publications/the-slovenska-archeologia-journal-2/

Rozširuje / Distribued by
Archeologický ústav SAV, v. v. i., Akademická 2, SK – 949 21 Nitra
e-mail: nraukniz@savba.sk

Tlač / Printed by
VEDA, vydavateľstvo SAV, Centrum spoločných činností SAV, v. v. i., Bratislava

© Archeologický ústav SAV, v. v. i., 2023

ISSN 1335-0102 (print)
ISSN 2585-9145 (online)

Dátum vydania november 2023 Evidenčné číslo MK SR 3404/09 IČO 00 166 723

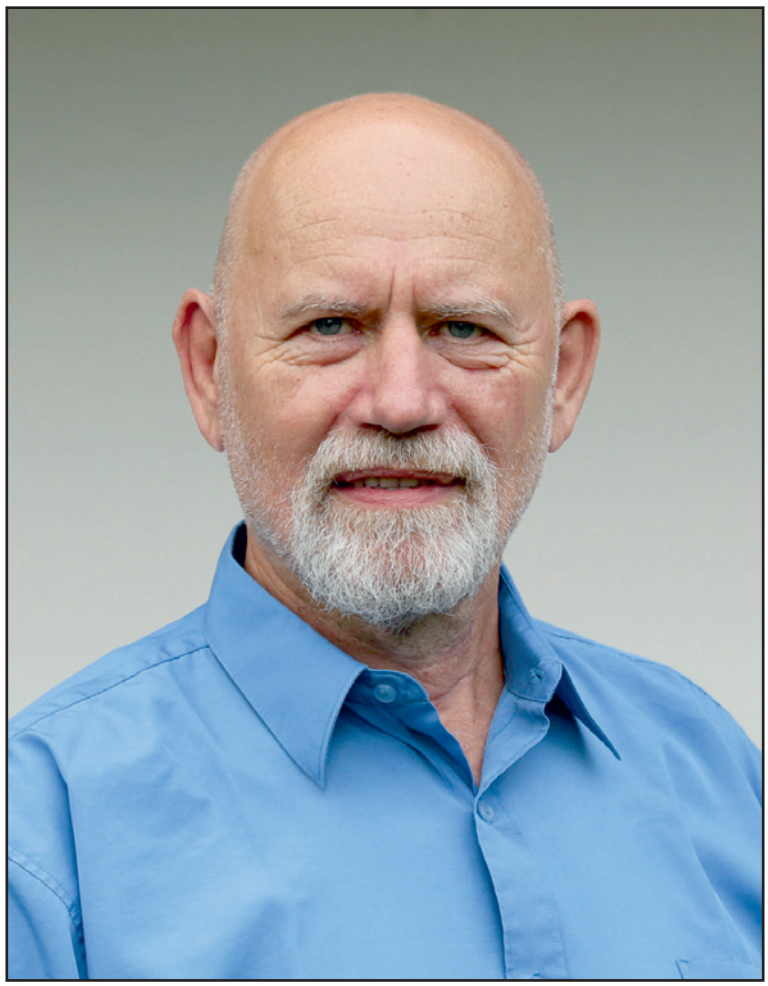

Gabriel Furch

CONTENTS

Tabula gratulatoria 11

Jozef Zábojník
Life Jubilee of PhDr. Gabriel Fusek, CSc. 13

Ján Rajtár – Jozef Zábojník
Nálezy rímsko-provinciálnej keramiky v hroboch z obdobia avarského kaganátu na území Slovenska 15
Finds of Roman-Provincial Ceramics in Graves from the Period of the Avar Kaganate in Slovakia 25

Zdeněk Farkaš – Vladimír Turčan
Sídliskový objekt s včasnoslovanskou keramikou z Bratislavy-Karlovej Vsi 27
Settlement Feature with Early Slavic Ceramics in Bratislava-Karlova Ves 33

Károly Mesterházy
Počiatky esovitých záušníc 35
Die Anfänge der Ringen mit S-förmigen Ende 46

Naďa Profantová
Byzanc, Vrap a Čechy – dvě nová luxusní kování opasku ze středních Čech 49
Byzantium, Vrap and Bohemia – Two New Luxurious Belt Fittings from Middle Bohemia 60

Mária Kotorová Jenčová
Včasnostredoveké objekty a nálezy z polykultúrneho sídliska vo Vlači 61
Early Medieval Features and Artefacts from the Polycultural Settlement in Vlača 73

Luděk Galuška – Jakub Langr – Martina Roblíčková – Zdeněk Tvrdý
Raně středověký „nerituální" pohřeb ženy z Modré u Velehradu na Uherskohradišťsku 75
Early Medieval 'Non-ritual' Burial of a Woman from Modrá near Velehrad (Uherské Hradiště Region) 93

Miriam Jakubčinová
Každodenný život na hradisku Bojná I-Valy. Úvahy o prítomnosti ženského elementu na lokalite 95
Everyday Life at the Bojná I-Valy Hillfort. Reflections on the Presence of a Female Element on the Site 112

Terézia Vangľová
Kvantitatívne ukazovatele v analýze včasnostredovekej keramiky 115
Quantitative Indicators in the Early Medieval Pottery Analysis 122

Szabina Merva
Possibilities of Interpreting the 9th Century Horizon in the Northernmost Periphery of Transdanubia 125
Možnosti interpretácie horizontu 9. storočia v najsevernejšej periférii Zadunajska 140

Pavel Kouřil
New Finds of Early Medieval Lead Rhombic Cross Pendants from Moravia. Their Possible Genesis and Importance 143
Nové nálezy raně středověkých olověných rombických křížků z Moravy. Jejich možná geneze a význam 153

Péter Langó – Boglárka Tóth – Bertalan Zágorhidi Czigány – Flórián Harangi – Csete Katona – Béla Török
Das Alter des Grabes von Vörs-Papkert 167 aufgrund der Untersuchung des Schwertes aus der Bestattung ... 155
Datovanie hrobu 167 z pohrebiska Vörs-Papkert na základe analýzy nálezu meča ... 168

Attila Türk – Flórián Harangi
A Unique Type of Silk in the Archaeological Heritage of the Hungarian Conquest Period and Some Remarks on the Use of Silk ... 169
Jedinečný typ hodvábu v archeologickom dedičstve obdobia maďarských výbojov a niekoľko poznámok k používaniu hodvábu ... 185

Drahomíra Frolíková-Kaliszová
Hroby jezdců na pohřebišti Triangl v Praze-Střešovicích ... 187
Graves of Horsemen in the Cemetery Triangle in Prague-Střešovice ... 196

Miklós Takács
Die handgeformten bzw. nachgedrehten Tonkessel der südlichen Hälfte des Karpatenbeckens ... 197
Ručne robené, prípadne obtáčané hlinené kotlíky z južnej polovice Karpatskej kotliny ... 211

Gabriel Nevizánsky
Sídlisko z 10.–11. storočia v Kameníne ... 213
Settlement from the 10th–11th Century in Kamenín ... 232

Marián Samuel – Miroslav Matejka
Románska hradba a románska veža pod budovami na severných hradbách Bratislavského hradu. Prvé informácie o náleze ... 233
Romanesque Wall and a Romanesque Tower under the Buildings on the Northern Walls of Bratislava Castle. The First Information about the Discovery ... 247

Felix Biermann
Ein spätslawischer Münzschatz aus Buskow (Brandenburg) im Kontext von Siedlung und Wirtschaft ... 249
Neskoroslovanský depot mincí z Buskowa (Brandenburg) v kontexte osídlenia a hospodárskych pomerov ... 260

Milan Hanuliak
Náčrt štrukturálnych zmien dedinských sídlisk na území Slovenska ... 261
Outline of Structural Changes Village Settlements on the Territory of Slovakia ... 267

Dan Băcueţ-Crişan
Playing Games in Early Medieval Times. Possible Archaeological Examples from the Sylvanian Basin (Sălaj County, Romania) ... 269
Hranie hier vo včasnom stredoveku. Možné archeologické príklady zo Sylvánskej kotliny (župa Sălaj, Rumunsko) ... 277

Michal Holeščák
Through Steppe to Karakorum. Travelling in the Mongol Empire ... 279
Stepou do Karakorumu. Cestovanie v Mongolskej ríši ... 286

Silviu Oța
Hoards and Isolated Jewellery Discovered outside the Carpathian Arch 287
Depoty a ojedinelé nálezy šperkov objavené mimo Karpatského oblúka 310

Mário Bielich – Zora Bielichová
Dom u chromej straky.
Archeologický a archeozoologický výskum zaniknutej stredovekej dediny Tomanová 313
House of the Lame Magpie.
Archaeological and Archaeozoological Research of the Deserted Medieval Village of Tomanová 333

†Ján Hunka – Marián Samuel – Ján Tirpák – Henrieta Žažová
Nedeštruktívny prieskum Kaplnky Narodenia Panny Márie a jej okolia v Hornom Piale 335
Non-destructive Survey of the Chapel of the Nativity of the Virgin Mary
and Its Surroundings in Horný Pial 348

TABULA GRATULATORIA

Dan BĂCUEȚ-CRIȘAN, Zalău
Csanád BÁLINT, Budapest
Jozef BÁTORA, Nitra
Peter BEDNÁR, Nitra
Ján BELJAK, Zvolen
Lucia BENEDIKOVÁ, Nitra
Mário BIELICH, Nitra
Zora BIELICHOVÁ, Nitra
Felix BIERMANN, Szczecin/Halle
Alena BISTÁKOVÁ, Nitra
Pavol BOBEK, Nitra
Zuzana BORZOVÁ, Nitra
Gertrúda BŘEZINOVÁ, Nitra
Bertalan ZÁGORHIDI CZIGÁNY, Budapest
Miloš ČIERNY, Zvolen
Klaudia DAŇOVÁ, Nitra
Vojtech DARNADI, Nitra
Peter DEBNÁR, Zvolen
Jozef ĎURIŠ, Nitra
Krisitan ELSCHEK, Nitra
Zdeněk FARKAŠ, Bratislava
Daniela FÁBIKOVÁ, Nitra
Eva FOTTOVÁ, Nitra
Drahomíra FROLÍKOVÁ-KALISZOVÁ, Praha
Luděk GALUŠKA, Brno
Mitja GUŠTIN, Ljubljana
Milan HANULIAK, Nitra
Flórián HARANGI, Budapest
Michal HOLEŠČÁK, Nitra
Gabriela HOLKOVÁ, Nitra
Zuzana HUKEĽOVÁ, Nitra
Ivan CHEBEN, Nitra
Michal CHEBEN, Nitra
Petra CHEBENOVÁ, Nitra
Miriam JAKUBČINOVÁ, Nitra
Beáta JANČÍKOVÁ, Nitra
Csete KATONA, Debrecen
Chavdar KIRILOV, Sofia
Timotej KNIFIC, Ljubljana
Marián KNOLL, Nitra
Rumyana KOLEVA, Sofia
Mária KOTOROVÁ JENČOVÁ, Nitra
Pavel KOUŘIL, Brno
László KOVÁCS, Budapest
Branislav KOVÁR, Nitra
Anita KOZUBOVÁ, Nitra
Rudolf KUJOVSKÝ, Nitra
Jakub LANGR, Uherské Hradiště
Péter LANGÓ, Budapest
Lucia LIESKOVSKÁ, Nitra
Jarmila MARETTOVÁ, Nitra
Miroslav MATEJKA, Bánovce nad Bebravou
Szabina MERVA, Torquay
Károly MESZTERHÁZY, Budapest
Peter MILO, Brno/Nitra
Vladimír MITÁŠ, Nitra
Adrián NEMERGUT, Nitra
Miriama NEMERGUTOVÁ, Nitra
Gabriel NEVIZÁNSKY, Nitra
Dominika ORAVKINOVÁ, Nitra
Silviu OȚA, Bucuresti
Michał PARCZEWSKI, Kraków
Daša PAVLOVIČ, Ljubljana
Juraj PAVÚK, Nitra
Karol PIETA, Nitra
Andrej PLETERSKI, Ljubljana
Zuzana POLÁKOVÁ, Nitra
Naďa PROFANTOVÁ, Praha
Péter PROHÁSZKA, Esztergom
Ján RAJTÁR, Nitra
Martina ROBLÍČKOVÁ, Brno
Matej RUTTKAY, Nitra
Jaroslava RUTTKAYOVÁ, Nitra
Marián SAMUEL, Nitra
Kristína SEDLIAČEK, Žilina
Marián SOJÁK, Spišská Nová Ves

Ioan STANCIU, Cluj-Napoca
Susanne STEGMANN-RAJTÁR, Nitra
Tereza ŠTOLCOVÁ, Bratislava
Miklós TAKÁCS, Budapest
Ján TIRPÁK, Nitra
Boglárka TÓTH, Budapest
Béla TÖRÖK, Budapest
Vladimír TURČAN, Bratislava
Attila TÜRK, Budapest
Zdeněk TVRDÝ, Brno
Terézia VANGĽOVÁ, Nitra
Vladimír VARSIK, Trnava
Ladislav VELIAČIK, Nitra
Tivadar VIDA, Budapest
Jozef ZÁBOJNÍK, Nitra
Henrieta ŽAŽOVÁ, Trnava

LIFE JUBILEE OF PHDR. GABRIEL FUSEK, CSC.

I often find myself pondering a question: 'Is today significantly different from what it was forty years ago?' Undoubtedly! Social conditions in our homeland have undergone a revolutionary transformation. Have people changed as well? In many cases, this is certainly true. However, these sweeping changes have had only a limited impact on our jubilant friend. He has retained his humanity and his character has stood firm amidst the whirlwind of transformation. I cannot recall a single instance when he said: 'It can't be done, it's impossible!' These are all facts that should be immensely valued, particularly in Gabriel Fusek's case, given that he has experienced numerous challenging moments and situations, primarily due to his health issues.

Our jubilant was born in Trnava on 9th August 1957. He completed his primary and secondary education in Nové Mesto nad Váhom. From 1976 to 1981, he pursued archaeology at the Faculty of Philosophy at Comenius University in Bratislava. His noteworthy diploma thesis explored settlements in the Bronze Age, specifically *Society and Economy in Eastern Slovakia during the Period of the Demise of the Ottomány Culture* (*Spoločnosť a hospodárstvo na východnom Slovensku v období zániku otomanskej kultúry*). Since April 1981, he has been a dedicated member of the Archaeological Institute of the Slovak Academy of Sciences in Nitra. It was here that he began to shape his scientific career,

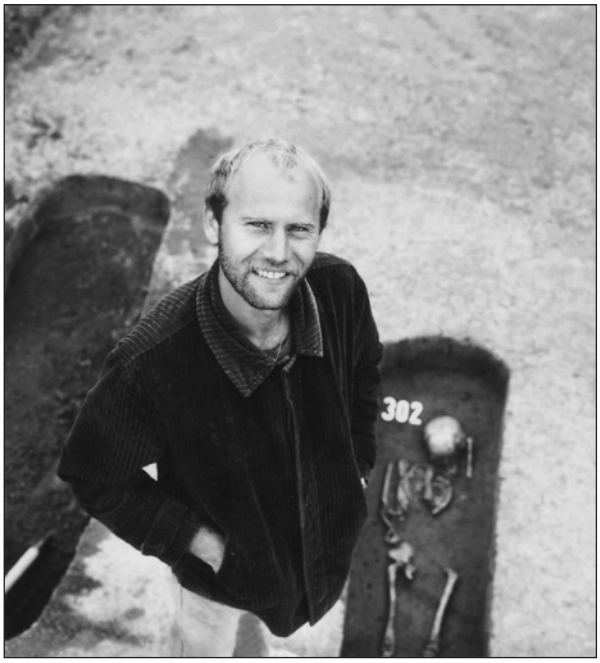

Photo Jozef Zábojník, 1986.

focusing on topics related to the early Middle Ages. His work quickly earned recognition, not only for his fieldwork but also for a series of innovative contributions, studies, and articles. He demonstrated considerable courage by presenting new perspectives on the stereotypically perceived development of settlements in that era, engaging in discussions with experts. In 1983, he earned the academic title *philosophiae doctor* (PhDr.), and in 1993, following the successful defence of his dissertation, *Early Slavic Settlement of Slovakia* (*Včasnoslovanské osídlenie Slovenska*), he earned the scientific rank of Candidate of Sciences (CSc.). Subsequently, he published his candidate thesis in a slightly altered form as a monograph titled *Slovakia in the Early Slavic Period* (*Slovensko vo včasnoslovanskom období*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 3. Nitra 1994). In 1997, he embarked on a one-year study sponsored by the Volkswagen Stiftung. During this time, he contributed to pedagogical activities at the Institut für Vor- und Frühgeschichte, Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main, where he led the seminar 'Early Medieval Settlement of the Carpathian Basin'.

Throughout his career, he conducted numerous archaeological excavations, including but not limited to: Mužla-Čenkov (1981), Chľaba (1982), Komjatice-Legionárske (1982), Nitra-Športový areál (1983), Nitra-Na Vŕšku (1983), Nitra-Mikov dvor (1984), Bielovce (1985), Nitra-Šindolka (1985, 1986), Nitra-Castle (1988–1990), Nitra-Šindolka (1995), and Divinka (2013–2019).

Gabriel Fusek's publication record is extraordinarily extensive and inspiring, with over 160 original works. A detailed list was recently published in the journal *Slovenská archeológia* (vol. 70, 2022, 373–382). His role as an editor of valuable publications should not be underestimated. Notable among these is the collection *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*. He compiled and edited the collection *Zborník na počesť Dariny Bialekovej* and the collection *Studien zum Frühen Mittelalter*. As a co-author, he contributed to the monograph *Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť*. His role as the chief editor of the Archaeological Institute of the Slovak Republic's profile periodical *Slovenská archeológia*, from 1998 to 2022, deserves special recognition. His exacting standards for authors who contributed to the journal, both in terms of content and formal aspects, are commendable. Since 2020, he has served on the editorial boards of foreign periodicals, including *Cercetări Arheologice* in Bucharest

Photo Ioan Stanciu, 2005.

and *Přehled výzkumů* in Brno. In 2022, he joined the editorial board of the journal *Študijné zvesti AÚ SAV*.

In 2013, Gabriel Fusek received a medal on the occasion of the 60th anniversary of the founding of the Slovak Academy of Sciences, recognizing his contributions based on the ARRA evaluation. He was rightly awarded the István Schönvisner Memorial Medal for his dedication to the preservation of archaeological heritage. In 2018, the city of Nitra honored him with a commemorative letter during the 770th anniversary celebration of the granting of royal privileges to the city. The village of Divinka, where Gabriel Fusek led multi-season archaeological research at Veľký vrch, also expressed gratitude for his professional approach, collaboration, and contribution to the quality of their work, specifically the monograph *Divinka a Lalinok*.

Notable is his involvement in the implementation of several grant projects for agencies like VEGA, APVV, as well as international projects in Slovenia and Poland. He supervised one diploma thesis and served as the advisor to three doctoral students.

The preceding text highlights the breadth and depth of Gabriel Fusek's contributions to the field of archaeology. Yet, I cannot help but reminisce about a few personal memories. I met my colleague Gabriel Fusek shortly after he joined the Archaeological Institute of the Slovak Academy of Sciences in Nitra. At that time, securing a position at the institute was no easy feat. Therefore, his selection by the institute's leadership is particularly commendable. We quickly became friends who respected and valued each other's insights. Our numerous conversations and discussions led to several collaborative contributions and studies. Some were straightforward to produce, while others proved more challenging due to the complexity of the topics and the intensity of our debates. I firmly believe that the exchange of ideas during our discussions and the resulting products were enriched by our disagreements. One personal memory stands out: in 1984, Gabriel Fusek made a significant contribution to the research of the burial ground dating back to the Avar Khaganate period in Obid, which I was leading. His methods for uncovering and documenting graves were not only inspirational but also invaluable to me.

Dear Gabko, on behalf of our friends, colleagues, and, of course, myself, I am thrilled to wish you many more years of creativity, good health, contentment, and unwavering enthusiasm for taking on new challenges. Lastly, may these upcoming years yield numerous remarkable discoveries in the field of early Middle Ages, further enhancing the positive image of our jubilant.

Jozef Zábojník

Translated by Pavol Bobek and Michal Holeščák

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 15–26.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.1

NÁLEZY RÍMSKO-PROVINCIÁLNEJ KERAMIKY V HROBOCH Z OBDOBIA AVARSKÉHO KAGANÁTU NA ÚZEMÍ SLOVENSKA[1]

JÁN RAJTÁR – JOZEF ZÁBOJNÍK

Finds of Roman-Provincial Ceramics in Graves from the Period of the Avar Kaganate in Slovakia. The occurrence of relics from the Roman era in graves from the period of the Avar Kaganate is not an exceptional phenomenon. Often, they were found in graves at burial grounds from this period in the former territory of the Roman province of Pannonia. Some of these burials were located near or even directly on the sites of former ancient centres. Mostly small metal objects were found, such as buckles, various fittings, keys, etc., which rarely served their original purpose. Among the special objects of Roman-provincial origin in graves from the period of the Avar Kaganate are ceramic vessels. A total of 12 such vessels from six burial sites come from the territory of today's Slovakia. From the point of view of the range and origin of Roman ceramic vessels, it can be concluded that the egg-shaped jugs made of finely floated, well-fired clay of yellow or orange-yellow color with a narrow neck, with a slightly or only slightly open mouth, a straight, widened rim and one handle dominate. It can be assumed that the mentioned vessels, which mainly belong to the older Roman period, come from robbed graves, or tombs, especially in the territory of such centers as Carnuntum, Gerulata, or Brigetio. From the overview of contexts with the occurrence of ceramics from the Roman period, it is clear that they are found in graves regardless of the age and gender of the buried person. The appearance of ceramics from the Roman period in graves from the Avar Kaganate period is a significant phenomenon. It is similar to putting in the graves the so-called antique objects, which have rather the function of a kind of amulet, or 'antiquated' object.

Keywords: Southwestern Slovakia, Avar Kaganate, Roman-provincial ceramics, burial site.

ÚVOD

Výskyt reliktov z doby rímskej v hroboch z obdobia avarského kaganátu nie je celkom výnimočným javom. Častejšie sa našli v hroboch na pohrebiskách z tohto obdobia na niekdajšom území rímskej provincie Panónia. Niektoré z týchto pohrebísk sa nachádzali v blízkosti alebo aj priamo na miestach voľakedajších antických centier. Zväčša sa tu našli drobné kovové predmety, ako spony, rôzne kovania, kľúče a pod., ktoré ale už málokedy slúžili pôvodným účelom. Nadobudli skôr význam talizmanu či amuletu s ochrannou funkciou (napr. *Garam 2002*, 166–169, 172; *2003*, 96–101, 116, 118; *Hampel 1905*, III, tab. 213: 5a, 5b; 216: 3a, 3b; 246: 11; 247: 1; 257: 2). Objavili sa však aj na pohrebiskách z územia Slovenska, ktoré, až na malú pravobrežnú časť v predpolí dnešnej Bratislavy, ležalo mimo hraníc rímskeho impéria. Zaoberali sa nimi už viacerí bádatelia. Spomenúť treba predovšetkým *J. Eisnera* (*1933*, 241, 242; *1947*, 121), *Ľ. Kraskovskú* (*1971*) i dvojicu *T. Kolník* a *M. Rejholcová* (*1986*). Vo väčšine prípadov šlo o analýzy drobných predmetov, ako spony, zlomky *terry sigillaty*, skla, prípadne iné relikty, ako kovanie, ostroha a pod. Predmety datovateľné do doby rímskej sa našli aj na ďalších pohrebiskách. Súčasťou inventára hrobu 510 na pohrebisku v Nových Zámkoch bola tiež kolienková bronzová spona (*Čilinská 1966*, 99, tab. LXXV: 6, 6a). Dve spony z doby rímskej boli aj v detskom hrobe 80 na pohrebisku vo Veľkom Mederi (*Zábojník/Varsik 2021*, 84, tab. XLVII: 3/1, 3/2). Z pohrebiska v Želovciach pochádza kľúč, ktorý sa našiel v hrobe 396 (*Čilinská 1973*, 107, tab. LXVII: 17). Na pohrebisku v Komárne IX[2] sa našli v hrobe 114 fragmenty sklenej nádoby (*Trugly 1993*, 201, tab. XXI: 8). Výskyt rímskych mincí v hroboch z tohto obdobia bol predmetom štúdie *E. Kolníkovej* (*1973*). V jednom zo svojich príspevkov sa nimi zaoberal aj spoluautor tohto článku (*Zábojník 2009a*, 403–405).

K osobitým predmetom rímsko-provinciálneho pôvodu v hroboch z obdobia avarského kaganátu patria keramické nádoby. Krátku samostatnú štúdiu nálezom takýchto nádob v hroboch z doby sťahovania národov v Karpatskej kotline, vrátane obdobia

[1] Príspevok vznikol v rámci grantových projektov agentúry VEGA 1/0051/22 a 2/0088/20.

[2] Všetky lokality v texte i v katalógu, doplnené indexom, sú uvádzané v zmysle publikácie *Zábojník 2009b.*

Toto dielo je licencované podľa Creative Commons Attribution 4.0 International License.

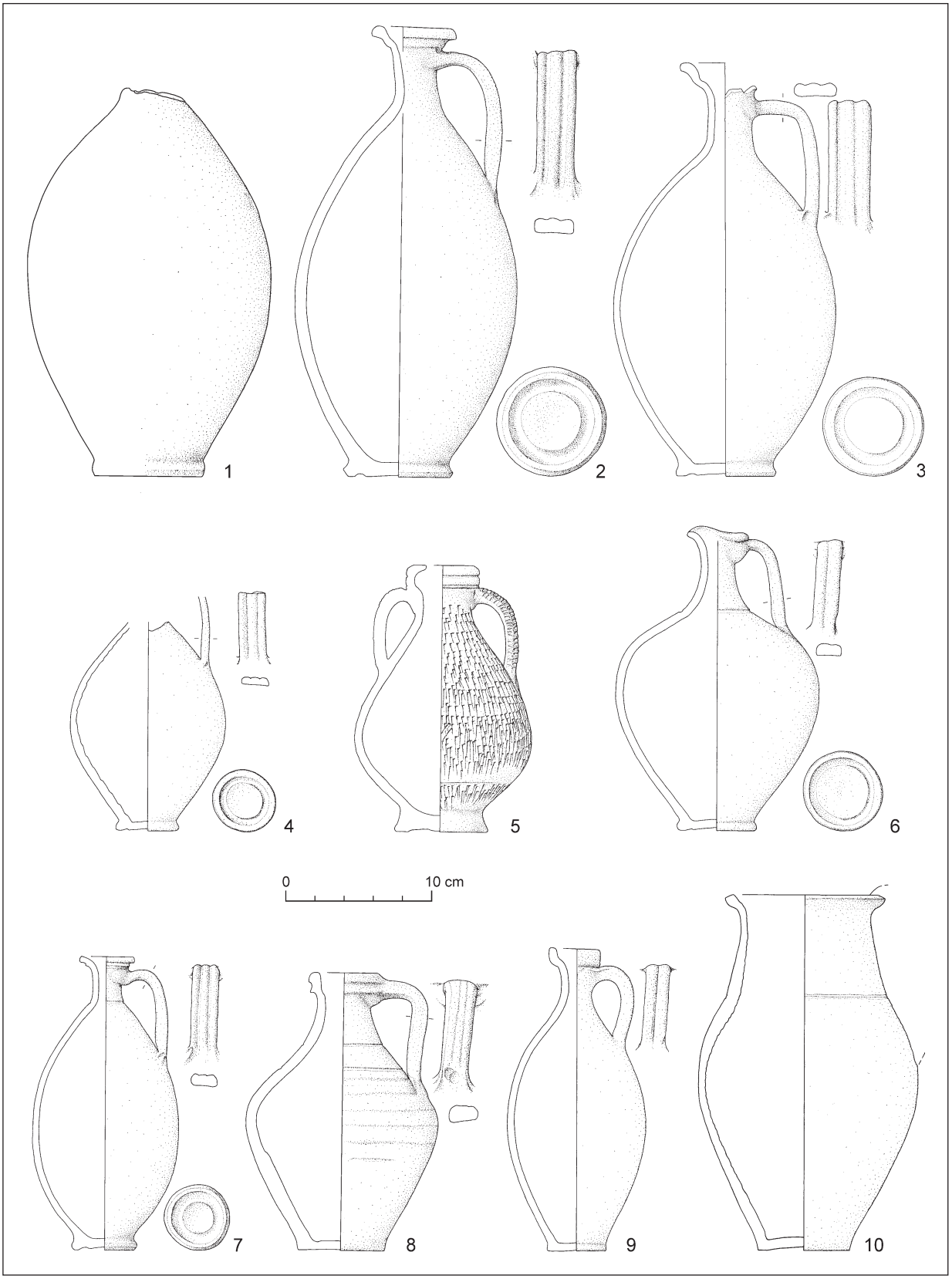

Obr. 1. Rímsko-provinciálne keramické nádoby z hrobov z obdobia avarského kaganátu na Slovensku. 1 – Bratislava--Čunovo; 2–6 – Bratislava-Devínska Nová Ves I (2 – hrob 77; 3 – hrob 100; 4 – hrob 302A; 5 – hrob 401; 6 – hrob 709); 7 – Čataj I, hrob 251; 8 – Nové Zámky I, hrob 224; 9 – Obid I, hrob 70; 10 – Radvaň nad Dunajom-Žitava I, hrob XLI (kresby Ž. Nagyová).

avarského kaganátu, venoval *E. Krekovič* (*2012*, 90–95). V ich súpise z územia Slovenska uviedol dovedna 11 nádob zo štyroch pohrebísk. Len veľmi stručne v nej konštatoval, že v porovnaní so starším obdobím sťahovania národov sú v hroboch z obdobia avarského kaganátu medzi nimi vo väčšej miere zastúpené vyššie a štíhle džbány z jemnej žltej keramiky zo staršej doby rímskej, než neskoršie nádoby s glazúrou. Odôvodnene predpokladal, že tieto o 300 až 500 rokov staršie nádoby získali Avari zjavne vykrádaním rímskych hrobov v Panónii. Zrejme zámerne medzi nimi vyberali najmä u nich obľúbené tvary džbánov, ktoré potom vkladali ako milodary do hrobov svojich nebožtíkov. Uvedenému fenoménu, ako ani bližšej charakteristike a datovaniu jednotlivých artefaktov, však nevenoval väčšiu pozornosť. V prípade nálezov z pohrebiska v Bratislave-Devínskej Novej Vsi I spomína, že sa tu našlo sedem rímskych nádob a v súpise zrejme chybne uvádza i džbán so zvyškami zelenej glazúry (*Krekovič 2012*, 95, obr. 6: 6). Ten sa však v pôvodnej publikácii J. Eisnera neuvádza. Na druhej strane opomenul uviesť dávnejšie publikované džbány z pohrebiska v Bratislave-Čunove (*Hampel 1905*, 163, tab. 136: 1; *Sőtér 1895*, 114, obr. na s. 115) a z pohrebiska v Radvani nad Dunajom-Žitave I (*Budinský-Krička 1956*, 37, tab. XXXV: 9). Odvtedy pribudol nález z ďalšieho pohrebiska v Čataji. To nás viedlo k spracovaniu tejto štúdie, v ktorej predkladáme (v závislosti od dostupných údajov, pretože nie vždy sa ich podarilo dohľadať) zhodnotenie všetkých dosiaľ registrovaných takýchto nálezov z územia Slovenska.

SÚPIS NÁLEZÍSK A OPIS NÁDOB

Súpis nálezísk je zostavený v abecednom poradí. Pri jednotlivých hroboch považujeme za potrebné uviesť ich stručné charakteristiky, nálezové okolnosti, zachovaný inventár a miesto uloženia nádob.

1. Bratislava-Čunovo, okr. Bratislava 5

Ide o nález z vykopávok Á. Sőtéra z 90. rokov 19. stor. pri výstavbe železnice z Bratislavy do Szombathely. Označenie, obsah ani opis hrobu nie je v literatúre uvedený.

Datovanie: Bližšie nedatovaný.

Opis nádoby: Džbán s vysokým vajcovitým telom, odlomeným hrdlom i uchom, s výrazne odsadeným dnom s prstencom. Vyhotovený na kruhu z jemne plavenej hliny svetložltej farby. Zachovaná v. 270 mm, pr. dna 68 mm (obr. 1: 1).[3]

Literatúra: Hampel 1905, 163, tab. 136: 1; *Sőtér 1895*, 114, obr. na s. 115.

2. Bratislava-Devínska Nová Ves I, okr. Bratislava 4[4]

Hrob 77

V hrobe bol pochovaný dospelý jedinec neurčeného pohlavia, azda vo vystretej polohe na chrbte. Ľavá ruka bola položená na panvových kostiach, dolné končatiny prekrížené cez seba. Inventár hrobu tvoril nôž a pri nohách umiestnené kovania vedierka. Pod vedierkom bola pri pravej nohe nádoba.

Datovanie: Bližšie nedatovaný.

Opis nádoby: Džbán s vysokým štíhlym vajcovitým telom, úzkym hrdlom, s mierne roztvoreným ústím a rozšíreným, zhrubnutým a profilovaným okrajom. Pásikové ucho pozdĺžne delené dvomi žliabkami je nasadené na hrdlo pod okrajom a zvislo prilepené na pleciach. Odsadenie dna je zvýraznené mierne hraneným prstencom, na dne je okružný žliabok. Vyhotovený na kruhu z jemne plavenej, tvrdo vypálenej hliny oranžovožltej farby, povrch je hladký. V. 310 mm, max. pr. 151 mm, pr. ústia 58 mm, pr. dna 75 mm, objem 2320 ml (obr. 1: 2; 2: 1).

Literatúra: Eisner 1952, 23, obr. 77: 2.

Uloženie: Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum Bratislava, inv. č. 109.

3. Bratislava-Devínska Nová Ves I, okr. Bratislava 4

Hrob 100

V čase výskumu bol hrob porušený „nepovolaným výkopom". Bol v ňom pochovaný pravdepodobne dospelý jedinec neurčeného pohlavia, zrejme vo vystretej polohe. Väčšina predmetov tvoriacich inventár hrobu (vedierko, ovčie kosti) bola v sekundárnej polohe, džbán pri pravom chodidle zostal asi v pôvodnej polohe.

Datovanie: Bližšie nedatovaný.

Opis nádoby: Džbán s telom vajcovitého tvaru s úzkym hrdlom, poškodeným ústím i okrajom. Pásikové ucho, pozdĺžne delené dvomi žliabkami, je prilepené na pleciach a nasadené na hrdlo pod pôvodne profilovaným okrajom. Odsadenie dna je zvýraznené mierne hraneným prstencom, na dne je okružný žliabok. Vyhotovený na kruhu z jemne plavenej, tvrdo vypálenej hliny oranžovožltej farby, povrch je hladký. Zachovaná v. 282 mm, max. pr. 151 mm, pr. dna 68 mm, objem 2100 ml (obr. 1: 3; 2: 2).

Literatúra: Eisner 1952, 23, obr. 77: 3.

Uloženie: Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum Bratislava, inv. č. 167.

4. Bratislava-Devínska Nová Ves I, okr. Bratislava 4

Hrob 288

V hrobe bol pochovaný ľudský jedinec, zo skeletu ktorého sa zachovala len časť dolnej končatiny. Inventár hrobu tvoril železný nôž, kovania vedierka, ovčia lebka a kosť. Pri nohách ležal džbán.

Datovanie: Bližšie nedatovaný.

Opis nádoby: Džbán s vajcovitým telom, úzkym hrdlom s roztvoreným ústím, s rozšíreným, zhrubnutým a profilovaným okrajom, s pásikovým, nevýrazne rebrovaným uchom, zvislo prilepeným na pleciach a nasadeným na hrdlo pod okrajom. Odsadenie dna bolo zvýraznené plastickým prstencom. Vyhotovený na kruhu, zrejme z jemne plavenej, tvrdo vypálenej hliny oranžovožltej

[3] Opis nádoby uvádzame podľa publikácie *J. Hampla* (*1905*, II, 163).

[4] Pri opisoch hrobov uvádzame údaje podľa publikácie *J. Eisnera* (*1933*).

Obr. 2. Rímsko-provinciálne keramické nádoby v hroboch z obdobia avarského kaganátu na Slovensku. 1–6 – Bratislava--Devínska Nová Ves I (1 – hrob 77; 2 – hrob 100; 3 – hrob 228; 4 – hrob 709; 5a, 5b – hrob 302A; 6 – hrob 401); 7 – Čataj I, hrob 251; 8 – Holiare, hrob 71; 9 – Nové Zámky I, hrob 224; 10 – Obid I, hrob 70; 11 – Radvaň nad Dunajom-Žitava I, hrob XLI (3; 5b – podľa *Eisner 1952*, obr. 77: 1; 78: 3; 8 – podľa *Točík 1968*, tab. XXXIII: 16; ostatné – foto P. Červeň).

farby, povrch bol hladký. V. 229 mm, max. pr. 106 mm, pr. dna 44 mm (obr. 2: 3).[5]
Literatúra: Eisner 1952, 75, obr. 77: 1.
Uloženie: Neznáme (do Slovenského národného múzea v Bratislave sa nádoba údajne nedostala).

5. Bratislava-Devínska Nová Ves I, okr. Bratislava 4

Hrob 302A

J. Eisner uvádza, že šlo zrejme o dva hroby, z ktorých jeden (hrob 302B) bol popolnicový. Hrob 302A bol asi kostrový. Podľa veľkosti hrobovej jamy (150 × 90 cm) nemožno vylúčiť, že bol v ňom pochovaný nedospelý jedinec. Pri nohách sa našli ovčie zuby, poloha nádoby nie je uvedená.
Datovanie: Bližšie nedatovaný.
Opis nádoby: Džbán s baňatým vajcovitým telom, pôvodne s úzkym hrdlom s roztvoreným ústím a odlomeným okrajom, s pásikovým uchom, pozdĺžne deleným dvomi žliabkami, prilepeným na plecia a pôvodne nasadeným na hrdlo pod okrajom.[6] Odsadenie dna je zvýraznené plastickým prstencom, na dne je okružný žliabok. Vyhotovený na kruhu z jemne plavenej, tvrdo vypálenej hliny oranžovožltej farby, povrch je hladký. Pôvodne zachovaná v. 178 mm, súčasná zachovaná v. 160 mm, max. pr. 106 mm, pr. dna 44 mm; objem 550 ml. (obr. 1: 4; 2: 5a, 5b).
Literatúra: Eisner 1952, 77, obr. 78: 3.
Uloženie: Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum Bratislava, inv. č. 408.

6. Bratislava-Devínska Nová Ves I, okr. Bratislava 4

Hrob 401

Recentne ťažbou piesku porušený jazdecký hrob. Zrejme do juhozápadnej časti hrobovej jamy bol uložený ľudský jedinec, zo skeletu sa zachovalo iba niekoľko kostí. Po jeho ľavej ruke bol uložený kôň, orientovaný pravdepodobne opačne. Na základe opisu sa zdá, že hrob bol porušený ešte v dobe pochovávania na pohrebisku. Z hrobového inventára sa zachovalo plechové bronzové nákončie, bronzová pracka, hrkálka, nôž, hrot oštepu, nádoba a zvieracie kosti. Nádoba bola pri kostre.
Datovanie: Pravdepodobne stredný stupeň obdobia avarského kaganátu.
Opis nádoby: Dvojuchý džbán s hruškovitým telom a plynulo sa zužujúcim kužeľovitým hrdlom, s úzkym zatiahnutým ústím a širším prstencovitým okrajom, horizontálne členeným nevýraznými obežnými ryhami. Hranené pásikové uchá prilepené na plecia sú nasadené tesne pod okrajom. Pod spodnou baňatou časťou sa nádoba výrazne zužuje a prechádza do nízkej kužeľovitej nôžky. Dno je odsadené, na spodnej strane s okružným žliabkom. Vyhotovený na kruhu z plavenej, jemne piesčitej, tvrdo vypálenej hliny tehlovočervenej farby, so sivým nádychom na drsnom povrchu. Takmer celý povrch od hrdla až po nôžku pokrýva v nepravidelných obežných radoch usporiadaná rytá výzdoba z husto radených zvislých klinovitých vrypov a zárezov. Priečnymi zárezmi sú zdobené i uchá nádoby. Zachovaná v. 182 mm, max. pr. 122 mm, pr. ústia 50 mm, pr. dna 64 mm (obr. 1: 5; 2: 6).
Literatúra: Eisner 1952, 92, obr. 78: 2.
Uloženie: Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum Bratislava, inv. č. 401.

7. Bratislava-Devínska Nová Ves I, okr. Bratislava 4

Hrob 709

Informácie o hrobe sú veľmi strohé, našla sa v ňom iba nádoba.
Datovanie: Bližšie nedatovaný.
Opis nádoby: Džbán baňatého tvaru s maximálnym vydutím v hornej časti tela má nevýraznou obežnou ryhou odsadené úzke hrdlo a ústie so zaobleným okrajom, formované do vyčnievajúcej výlevky. Pásikové ucho, pozdĺžne delené zvislým žliabkom, je prilepené na pleciach a nasadené tesne pod okrajom. Odsadenie dna je zvýraznené plastickým prstencom, na dne je okružný žliabok. Vyhotovený na kruhu z jemne plavenej hliny oranžovožltej farby, povrch je hladký. V. 208 mm, max. pr. 139 mm, pr. dna 55 mm, rozm. ústia 37 × 41 mm, objem 1200 ml (obr. 1: 6; 2: 4).
Literatúra: Eisner 1952, 152, obr. 78: 1.
Uloženie: Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum Bratislava, inv. č. 860.

8. Čataj I, okr. Senec

Hrob 251

V hrobe bol pochovaný juvenilný jedinec, pravdepodobne ženského pohlavia, vo vystretej polohe na chrbte s hornými končatinami pozdĺž tela. V priestore hrdla boli koráliky, stranou od sánky škrupiny vajíčka, na panvových kostiach nôž, vedľa pravej holene zvieracie kosti, konča nôh nádoba.[7]
Datovanie: Druhá fáza neskorého stupňa obdobia avarského kaganátu na základe analýzy postupu pochovávania.
Opis nádoby: Džbán so štíhlym vajcovitým telom, úzkym hrdlom s mierne roztvoreným ústím a rozšíreným profilovaným okrajom. Pásikové ucho, pozdĺžne delené dvomi zvislými žliabkami, je prilepené na pleciach a nasadené na hrdlo pod okrajom. Odsadenie dna je zvýraznené plastickým prstencom, na dne je okružný žliabok. Vyhotovený na kruhu z jemne plavenej, kvalitne vypálenej hliny žltej farby, povrch je hladký, kriedový. V. 192 mm, max. pr. 99 mm, pr. ústia 37 mm, pr. dna 45 mm, objem 680 ml (obr. 1: 7; 2: 7).
Literatúra: Nepublikované.
Uloženie: Archeologický ústav SAV, v. v. i., Nitra, prír. č. 21/1989.

9. Holiare, okr. Komárno

Hrob 71

V hrobe pochovaný dospelý jedinec, azda mužského pohlavia, vo vystretej polohe na chrbte s hornými končatinami pozdĺž tela. Tesne vedľa ľavej panvovej kosti nožík, na lonovej kosti ocieľka s tromi kresacími kamienkami, konča nôh obruče vedierka, konča pravej nohy väčšia zvieracia kosť. Pri pravej holennej kosti nádoba.
Datovanie: Bližšie nedatovaný.

[5] Nádoba nebola k dispozícii, preto jej opis uvádzame podľa zverejnenej fotografie.

[6] Na základe publikovanej fotografie mal džbán pôvodne výrazne profilovaný okraj. Hrdlo s ústím i časť ucha však v súčasnosti už chýba.

[7] Vo výskumnej dokumentácii (*Chropovský/Hromada 1989*, tabuľka predmetov I) sú vyobrazené dva prívesky zrejme z náušníc a plechové zlomky.

Opis nádoby: Džbán s baňatým telom, s kónickým, na pleciach nevýrazne odsadeným hrdlom, so širším ústím formovaným do výlevky, so zaobleným, prstencovito zhrubnutým okrajom a odsadeným dnom. Vyhotovený na kruhu z jemnozrnného materiálu, dobre vypálený, tehlovočervenej farby. Nádoba mala pôvodne zrejme ucho, ktoré bolo odlomené a chýba. V. 169 mm, max. pr. 123 mm, pr. dna 59 mm (obr. 2: 8).[8]

Literatúra: Točík 1968, 20, 21, tab. XXXIII: 16.

Uloženie: Nádobu sa v depozitároch Archeologického ústavu SAV, v. v. i., Nitra, nepodarilo dohľadať.

10. Nové Zámky I, okr. Nové Zámky

Hrob 224

V hrobe bol pochovaný muž, pravdepodobne vo vystretej polohe na chrbte. Časti jeho skeletu sa nezachovali. Na panvových kostiach ležali kovania opaska, pri pravej nohe nádoba, pri ľavej nohe džbán. V hrobe bol ešte nôž, hrkálka a ovčie kosti.

Datovanie: Druhá fáza neskorého stupňa obdobia avarského kaganátu (?).

Opis nádoby: Džbán s baňatým, takmer bikónickým telom, s kužeľovito zúženým hrdlom, odsadeným nad plecami dvomi obežnými ryhami. Zosilnený okraj je profilovaný dvomi prstencami. Tesne pod okrajom je nasadené lomené ucho, nevýrazne pozdĺžne delené dvomi žliabkami, nalepené na plecia. Vyhotovený na kruhu z jemnozrnného materiálu, veľmi kvalitne vypálený. Celý vonkajší povrch pokrýva zeleno-hnedá až tmavočervená glazúra, ktorá je na niektorých miestach poškodená. V. 192 mm, max. pr. 131 mm, pr. ústia 47 mm, pr. dna 60 mm (obr. 1: 8; 2: 9).

Literatúra: Čilinská 1966, 47, tab. XLI: 224: 7.

Uloženie: Ponitrianske múzeum v Nitre, inv. č. 312.

11. Obid I, okr. Nové Zámky

Hrob 70

V hrobe bol pochovaný dospelý neurčený jedinec vo veku *adultus* (archeologicky určený ako žena) vo vystretej polohe na chrbte s hornými končatinami pozdĺž tela. Na ľavej časti sánky náušnica, medzi panvovými kosťami pracka, na oboch zápästiach náramky, na prste ľavej ruky prsteň, vedľa hlavice ľavej stehennej kosti praslen, vedľa ľavého chodidla zvieracie kosti, v zásype (konštrukcie) črepy. Poniže pravého chodidla nádoba.

Datovanie: Druhá fáza neskorého stupňa obdobia avarského kaganátu na základe analýzy postupu pochovávania.

Opis nádoby: Džbán so štíhlym vajcovitým telom, úzkym hrdlom s mierne roztvoreným ústím a širším prstencovitým okrajom. Pásikové ucho, pozdĺžne delené žliabkom, je zvislo prilepené na pleciach a nasadené na hrdlo pod okrajom. Odsadenie dna je zvýraznené plastickým prstencom, na dne je okružný žliabok. Vyhotovený na kruhu z jemne plavenej, kvalitne vypálenej hliny žltej farby, povrch je hladký, kriedový. V. 205 mm, max. pr. 98 mm, pr. dna 40 mm, objem 560 ml (obr. 1: 9; 2: 10).

Literatúra: Zábojník 2019, 31, tab. LII: 6.

Uloženie: Archeologický ústav SAV, v. v. i., Nitra, prír. č. 36/1981.

12. Radvaň nad Dunajom-Žitava I, okr. Komárno

Hrob XLI

V hrobe bolo pochované dieťa, zo skeletu ktorého sa zachovali len dve dlhé kosti. Inventár tvorili dva bronzové krúžky, azda náušnice, a zvyšky zvieracej lebky. V severozápadnej časti hrobovej jamy sa našla nádoba.

Datovanie: Druhá fáza neskorého stupňa obdobia avarského kaganátu na základe analýzy postupu pochovávania.

Opis nádoby: Džbán s vysokým baňatým telom, odsadeným širokým valcovitým, mierne kužeľovitým hrdlom, so širokým vyhnutým ústím s vnútorným žliabkom a rozšíreným, šikmo zrezaným okrajom. Z vertikálneho ucha kruhového prierezu, pôvodne presahujúceho ústie, sa zachoval len fragment nalepený na okraji a stopa po jeho odlúpnutí na vydutí nádoby. Na ostro odsadenom, slabo dovnútra preliačenom plochom dne sú stopy po pieskovej podsýpke a zrezaní. Vyhotovený na kruhu s výraznými stopami po modelovaní, z jemne plavenej, piesčitej až jemne zrnitej hliny svetlosivej farby, povrch je drsný, svetlosivý, s béžovým nádychom, kvalitne, zvonivo vypálený. Horná časť polámaná, lepená, sčasti doplnená. V. 244 mm, max. pr. 151 mm, pr. ústia 110 mm, pr. dna 64 mm (obr. 1: 10; 2: 11).

Literatúra: Budinský-Krička 1956, 37, tab. XXXV: 9.

Uloženie: Slovenské národné múzeum – Múzeá v Martine, inv. č. A–02611.

SORTIMENT A PÔVOD RÍMSKYCH KERAMICKÝCH NÁDOB V HROBOCH Z OBDOBIA AVARSKÉHO KAGANÁTU

Dovedna registrujeme 12 rímsko-provinciálnych keramických nádob, ktoré sa doteraz vyskytli v hroboch z obdobia avarského kaganátu na šiestich pohrebiskách na území Slovenska. Vo všetkých prípadoch ide výlučne o džbány, teda nádoby určené na naplnenie, nalievanie, resp. uchovávanie tekutín. Väčšinou sú to štíhle vajcovité tvary z jemne plavenej, kvalitne vypálenej hliny žltej alebo oranžovožltej farby, s úzkym hrdlom, so slabo alebo len mierne roztvoreným ústím, rovným rozšíreným okrajom a jedným uchom. Tvarovo sú veľmi podobné až zhodné a líšia sa od seba zväčša len veľkosťou či objemom. Jeden z nich, ktorý sa našiel v hrobe 709 v Bratislave-Devínskej Novej Vsi (obr. 1: 6; 2: 4), má ústie tvarované stlačením do výlevky. Takéto nádoby s výlevkou sa pri rímsko-provinciálnej keramike označujú ako kanvice. Stlačené ústie do tvaru výlevky mal aj menší džbán tehlovočervenej farby s chýbajúcim uchom a zrejme drsnejším povrchom z hrobu 71 v Holiaroch (obr. 2: 8). Od tejto skupiny sa tvarovo, materiálom i hrúbkou stien výrazne odlišuje najmä dvojuchý menší džbán s hruškovitým telom a nízkou nôžkou,

[8] Nádobu sa nepodarilo dohľadať, pri opise sa opierame o vyobrazenie a publikáciu.

s výzdobou z husto radených vrypov a s drsným povrchom z hrobu 401 v Bratislave-Devínskej Novej Vsi (obr. 1: 5; 2: 6). Výrazne tvarovo odlišný je aj džbán s vysokým baňatým telom a širokým hrdlom i ústím, s drsným povrchom z hrobu XLI z Radvane nad Dunajom-Žitavy I (obr. 1: 10; 2: 11), čo však zrejme súvisí s jeho možným pôvodom (pozri k tomu nižšie). Ani nie tak tvarom, ako glazovaným povrchom sa od ostatných nádob odlišuje džbán z hrobu 224 z pohrebiska v Nových Zámkoch (obr. 1: 8; 2: 9), čo zrejme taktiež súvisí s odlišným spôsobom či miestom jeho získania.

Vo väčšine prípadov ide o kompletne zachované celé nádoby, len máloktoré z nich sú poškodené alebo im chýbajú niektoré časti, napr. ústie, okraj či uchá. Je však možné, že boli poškodené až počas výskumov týchto pohrebísk, kedy mohlo dôjsť aj k prehliadnutiu niektorých odlomených a dnes chýbajúcich častí. Je veľmi pravdepodobné, že pri pohreboch svojich nebožtíkov ich pozostalí vkladali do hrobov ešte nepoškodené, v celosti. K takýmto celým, o niekoľko sto rokov starším nádobám, sa zjavne mohli dostať len jediným spôsobom, a to vykopávaním a vykrádaním výbavy starších hrobov z rímskych čias.

Rímske cintoríny či pohrebiská boli spravidla zakladané mimo obývaných častí miest a sídlisk a obvykle bývali umiestnené pozdĺž významných ciest, vychádzajúcich zo sídelných areálov. Takéto, tzv. hrobové cesty zo starších období 1. až 2. stor., sa zistili pri všetkých väčších mestách a sídliskách aj v Panónii. Pravidlo oddelenia sídlisk a pohrebných okrskov pretrvávalo aj v neskorších obdobiach, hoci sa už tak striktne nedodržiavalo. Menšie pohrebiská, najmä v 4. stor., vznikali aj v rámci sídliskových areálov. V 1. a 2. stor., kedy úplne prevládal žiarový spôsob pochovávania, sa spopolnené ostatky zosnulých ukladali do hrobových jám, častejšie v urnách alebo aj v drevených, kamenných či tehlových skrinkách, spolu s milodarmi, ktorých súčasťou bývali aj keramické nádoby, vrátane džbánov či kanvíc. Niekedy to bolo i viacero nádob, či dokonca celé stolové súpravy, čo súviselo s náboženskými predstavami, s kultom mŕtvych predkov, s pohrebnou či záhrobnou hostinou i nutnosťou zabezpečiť zosnulých v záhrobí aj takouto výbavou.

V 1. a 2. stor. sa na miestach hrobov umiestňovali i kamenné náhrobky, väčšinou v podobe náhrobných stél s nápismi a reliéfnou výzdobou. Okrem jednoduchých kruhových alebo pravouhlých kamenných ohrád si majetnejší obyvatelia nechávali budovať výpravnejšie náhrobky, tzv. edikuly i veľké náhrobné stavby v podobe stĺpových monumentov alebo hrobových chrámov s bohatou kamenárskou výzdobou. V noricko-panónskych oblastiach sa budovali aj tumuly s rozmernými mohylovými násypmi. Od 3. stor. začali Rimania pri pochovávaní uplatňovať inhumáciu a telá zosnulých s výbavou a milodarmi sa okrem jednoduchých hrobových jám ukladali aj do masívnych a nákladných kamenných sarkofágov. V 4. stor. sa telá nebožtíkov ukladali i do tzv. tehlových hrobov, obložených a prekrytých strešnou krytinou. Budovali sa však aj murované náhrobky a neskôr i hrobky s bohatou freskovou výzdobou.

Popri rumoviskách budov a iných architektonických diel rímskych miest, sídiel a usadlostí tak aj stáročia po zániku rímskeho impéria zostávali dlhú dobu rozpoznateľné i miesta rímskych pohrebných okrskov s kamennými náhrobkami či ruinami náhrobných stavieb. Hroby na týchto pohrebiskách sa potom kvôli ich výbave stávali objektmi vykrádania v mnohých nasledujúcich obdobiach. Dialo sa tak nepochybne aj v období avarského kaganátu, ako to priamo dokladajú viaceré rímske relikty vkladané do hrobov z tohto obdobia. Takýmto spôsobom sa zjavne získali i rímske keramické nádoby, vložené ako milodary do vyššie uvedených hrobov z územia dnešného Slovenska. Pritom je pozoruhodné, že spomedzi širokej tvarovej a typovej škály keramických nádob, ktoré sa vyskytovali v rímskych hroboch, sú to výlučne džbány, čo nesporne svedčí o ich zámernom výbere.

Keramické nádoby v tvare džbánov majú pôvod v mediteránnej oblasti. Do priestoru stredného Podunajska s pôvodne laténskou kultúrou, ale aj do iných provincií, sa dostali až po ich okupácii s príchodom a pôsobením Rimanov. V južných častiach provincie Panónia sa džbány zo žltej alebo tehlovočervenej hliny objavujú už v pomerne včasných hroboch z 1. stor., ale častejšie sa vyskytovali v 2. stor. (*Bónis 1942*, 53, 54, tab. XXVI: 11; XXIX: 1, 6, 7; *Brukner 1981*, 44, 115, 116, tab. 140: 80, 81; 141: 86). V tom období je doložená aj ich výroba vo viacerých keramických dielňach v rozvíjajúcich sa produkčných centrách v blízkosti významných vojenských a administratívnych stredísk v Panónii, aké sa odkryli napr. v Aquincu a v Brigetiu. Tie potom svojimi výrobkami zásobovali nielen blízke okolie, ale prenikali aj na vzdialenejšie trhy (*Bónis 1975*; *1976*, obr. 6: 4; *1979*, 110, 116, 120, 124, 126, 142–151, obr. 7: 8–10; 10: 1, 5, 6; 13: 3; 17: 4, 6, 10; *Delbó 2020*, 266, obr. 3: K3.1, K3.2, K5.1; *Fényes 2003*; *Póczy 1956*, 92–119, 128–131, obr. 8: 2–5, 7; 11; tab. V: 13, 16; VII: 2–4; VIII: 6–8; XI: 16; *Vámos 2002*, 18, 19, 29–31, obr. 14: 1–4; 15: 2–7). Uvedené výrobné centrá nepochybne produkovali množstvo keramiky aj v oblasti Carnunta, aby uspokojili zjavne veľký dopyt tak zo strany vojska, ako aj civilného obyvateľstva, hoci priamych dokladov v podobe odkrytých hrnčiarskych pecí nie je veľa (*Gassner/Jilek/Sauer 1997*). Džbány zhodných či podobných tvarov

a kvality sú tu zastúpené od 1. až do 3. stor. tak vo viacerých sídliskových (*Gassner 1989*, 137–139, tab. 1: 1–5, 7, 13–14, 25, 26; *Kronberger 1997*, 82, 90, 96, obr. 50: 20; tab. 8: 72, 73, 75; *Petznek 1998*, 271–274, tab. 5), ako aj v hrobových nálezoch (*Gassner 1999*, 40–42, tab. 39: 63, 1; 45: 79, 2; 47: 87, 4–6; 49: 93, 2; 50: 96, 2; 51: 98, 5; 79: 178, 1; 80: 179, 6).

Priame paralely ku džbánom so štíhlym vajcovitým telom, s úzkym hrdlom, mierne roztvoreným ústím, rovným rozšíreným okrajom a jedným uchom z jemne plavenej, kvalitne vypálenej hliny žltej a oranžovožltej farby, sa odkryli na pohrebiskách v antickej Gerulate, v dnešnej Bratislave-Rusovciach (*Kraskovská 1974*; *Pichlerová 1981*). Keramické nálezy z Gerulaty pred časom spracoval E. Krekovič. Pri triedení a datovaní keramickej skupiny tehlovej – žltej farby, vrátane džbánov a kanvíc (*Krekovič 1998*, 19–22), sa popri sprievodných nálezoch z jednotlivých hrobov opieral o klasifikáciu a datovanie tohto druhu keramiky z Carnunta podľa *V. Gassnerovej* (*1989*, 137–140). Niektoré džbány s jednoducho alebo viacnásobne profilovaným a rozšíreným okrajom a s lievikovitým ústím sa podľa sprievodných nálezov v hroboch, najmä mincí, na pohrebisku II dajú presnejšie datovať. V žiarovom hrobe 46 typu *bustum* na pohrebisku II (*Pichlerová 1981*, 114–116, tab. LXXVIII: 5) sa fragment takéhoto džbánu našiel spolu s denárom Galbu (roky 68, 69), ktorý E. Krekovič, vzhľadom na pravdepodobne dlhší obeh mince a ostatné sprievodné nálezy, datoval do záveru 1. stor. (*Krekovič 1998*, 19). V ďalšom žiarovom hrobe 97 rovnakého typu sa džbán so štíhlym vajcovitým telom našiel spolu s početnými prílohami a bronzovou mincou Domitiana z roku 84 (*Pichlerová 1981*, 146–149, tab. CXXIII: 1). Podobné džbány sa našli v kostrovom hrobe XV s mincou Domitiana z roku 84, v kostrovom hrobe LI s bronzovou mincou Traiana z rokov 101 a 102 a v žiarovom hrobe 5 s bronzovou mincou Antonina Pia (roky 138–161), ktoré tak možno datovať od záveru 1. až do 2. stor. (*Pichlerová 1981*, 42, 43, 61–63, 87–89, tab. VIII: XV, 1; XXII: LI, 12; XXVII: LI, 12; XLVI: 5, 1a–1c). Podobne aj na pohrebisku I v Gerulate sa v žiarových hroboch 74 a 81 (*Kraskovská 1974*, 50, 52, tab. XXXVII: 4; XXXIX: 4) našli džbány rovnakých tvarov v sprievode bronzových mincí Hadriána (roky 117–138). Väčšinu džbánov týchto tvarov, ktoré sa na oboch pohrebiskách v Gerulate vyskytli v pomerne hojnom počte, síce nemožno presnejšie datovať, ale podľa typologicko-chronologických kritérií sa dajú rovnako ako nálezy z Carnunta rámcovo zaradiť do obdobia od konca 1. až po začiatok 3. stor. (*Krekovič 1998*, 19–21).

Ich pomerne časté zastúpenie na rímskych pohrebiskách v Gerulate, ale i v priestore Carnunta, ako aj geografická blízkosť najmä nálezísk v Bratislave-Čunove a v Bratislave-Devínskej Novej Vsi I naznačujú, že džbány, ktoré sa našli v hroboch z obdobia avarského kaganátu, by mohli pochádzať práve z tejto oblasti. Zároveň viaceré zberové nálezy z Bratislavy-Rusoviec a ich okolia (*Turčan 2002*, 50–52, obr. 8: 1, 2, 5, 6; *2009*), ale aj zo širšieho priestoru Carnunta (*Winter 1997*, 94–97, 179–182) dokladajú ak nie priamo osídlenie, tak minimálne občasnú prítomnosť obyvateľstva v týchto oblastiach aj v uvedenom období. A úplne nemožno ani vylúčiť, že niektoré súvisia aj s akýmsi „prospektorstvom", teda vyhľadávaním a vykrádaním hrobov na pohrebiskách z čias rímskeho impéria.

V čiastočne porušenom hrobe 188 na pohrebisku v Carnunte sa našiel aj dvojuchý džbán pripomínajúci tvarom, veľkosťou, plošnou výzdobou tela v horizontálnych pásoch s vrypmi ozubeným kolieskom a zárezmi na uchách (*Gassner 1999*, 41, 187, tab. 82: 188: 1) menší dvojuchý džbán z hrobu 401 v Bratislave-Devínskej Novej Vsi I (obr. 1: 5; 2: 6). K tomuto osobitému tvaru je nám z literatúry známych len niekoľko paralel z nálezísk v južnej časti Panónie. Podobný vzhľad i výzdobu má dvojuchý džbán s vajcovitým telom a zvýraznenou podstavou, uložený v zbierkach múzea v Ptuji, ktorý pochádza zrejme z niektorého z hrobov rímskej nekropoly antického Poetovia, vykopaných dávnejšie v polohe Zgornii Breg (*Mikl Curk 1976*, 46, kat. číslo 3640, tab. X: 5). Podobný, ale viac stlačený tvar má aj dvojuchý džbán s hrubšími stenami, zdobený na pleciach obežnými ryhami a v dolnej časti tela štyrmi horizontálnymi pásmi z výrazných zárezov, ktorý sa našiel v hrobe 912 na severnom pohrebisku v Emone (*Plešničar-Gec 1972*, 133, tab. CLXXV: 912: 10). Sčasti podobnú výzdobu s výraznými zárezmi či vrypmi v horizontálnych pásoch na celom povrchu mali ešte dva jednouché džbány so širokým ústím tvarovaným do výlevky, ktoré by mali pochádzať z hrobu R/18 hrobky III v Sopianae. Ich príslušnosť k uvedenému hrobu je však neistá (*Fülep 1977*, 14, tab. 5: 9, 10; 8: 3, 4; *1984*, 49, 185, diagram II: IX).

V rovnakej oblasti v priestore Carnunta či Gerulaty by mohol mať pôvod aj džbán uložený v hrobe 251 v Čataji (obr. 1: 7; 2: 7), hoci toto nálezisko už leží vo väčšej vzdialenosti od tohto rímskeho teritória. Zjavne iný pôvod mal tvarovo výrazne odlišný džbán s vysokým baňatým telom a širokým hrdlom i ústím, s drsným povrchom, z hrobu XLI v Radvani nad Dunajom-Žitavy I (obr. 1: 10; 2: 11). Pri výskume uvedeného pohrebiska z obdobia avarského kaganátu sa priamo na jeho ploche odkrylo i šesť rímskych žiarových hrobov. Tie nesporne súvisia s krátkodobými rímskymi tábormi z obdobia markomanských vojen, ktoré boli objavené a skúmané

v posledných rokoch. Jeden z hrobov obsahoval aj jednouchý džbán so širším ústím tvarovaným do výlevky (*Čilinská 1963*; *Hüssen/Rajtár 1994*, 220, obr. 6: 1a; *Kolník 1961*, 853; *Komoróczy a i. 2020*, 187, obr. 14: 1a). Považujeme za veľmi pravdepodobné, že pri neskoršom pochovávaní kopáči pri hĺbení hrobových jám narazili na starší rímsky hrob, v ktorom našli aj tento džbán. Ten potom uložili znovu ako relikt pri pohrebe do nového hrobu. Nami prezentovaný predpoklad podporuje aj datovanie takýchto tvarov džbánov do obdobia markomanských vojen, ktoré priamo potvrdzuje ich zastúpenie v nálezoch z drevozemného tábora v Iži (*Kuzmová 1997*, 46, obr. 2; *Kuzmová/Rajtár 1986*, 368, obr. 9: 3, 11).

Podobné džbány tehlovočervenej farby so širším ústím tvarovaným do výlevky (resp. kanvice), aký sa našiel v hrobe 71 v Holiaroch (obr. 2: 8), patrili k pomerne bežnému sortimentu rímskej keramiky najmä v 2. až 3. stor. (*Bónis 1942*, 55, tab. XXIX: 16; XXX: 3). Takéto tvary sa produkovali aj v keramických centrách v Brigetiu (*Bónis 1979*, 116, 132, obr. 10: 6; 17: 5; 20: 4) a vkladali sa aj do hrobov na mnohých pohrebiskách (*Delbó 2017*, 42, 49, 61, tab. 5: 9, 13; *2020*, 264, 266, obr. 1; 2: K7.2; 4: 1/K9). Vzhľadom na geografickú polohu pohrebiska v Holiaroch je pravdepodobné, že tento džbán pochádzal pôvodne z niektorého hrobu v tejto oblasti.

K charakteristickým keramickým prílohám v hroboch na mnohých pohrebiskách z neskororímskeho obdobia v Panónii patrila i kvalitná glazovaná keramika, pričom najčastejšie sa vyskytujúcim tvarom boli džbány. Začali sa objavovať v hroboch síce už v druhej tretine 4. stor., ale ich rozšírenie spadá prevažne až do druhej polovice, resp. až do jeho záveru a sčasti pretrváva aj do začiatku 5. stor. Vo väčšine to boli džbány s baňatým telom, zúženým hrdlom a jedným uchom, pripájajúcim sa na okraj alebo pod zhrubnutým či jednoducho profilovaným okrajom. Ich glazúra mala žltozelenú, zelenú, zelenohnedú, červenú alebo oranžovú farbu (*Nádorfi 1992*, 45–48, tab. I; II). Glazované džbány, podobných tvarov a vyhotovenia aký sa našiel v hrobe 224 na pohrebisku v Nových Zámkoch (obr. 1: 8; 2: 9), sú zastúpené aj v hrobových nálezoch z neskororímskeho obdobia v Brigetiu (*Delbó 2020*, 274, 275, obr. 6: 2/K6), takže by mohol pochádzať aj z tejto oblasti. Rovnako však nemožno vylúčiť jeho pôvod z niektorého z iných neskoroantických pohrebísk v Panónii.

Vzhľadom na geografickú polohu pohrebiska z obdobia avarského kaganátu v Obide je pravdepodobné, že štíhly džbán s úzkym hrdlom a prstencovitým okrajom z jemne plavenej hliny žltej farby z hrobu 70 (obr. 1: 9; 2: 10) pochádza z niektorého rímskeho pohrebiska v severovýchodnej časti Panónie. Mohol by pochádzať i z neďalekej antickej Solvy (Ostrihom), či z pohrebiska v blízkosti kastela Cirpi (Dunabogdány), prípadne až z oblasti Aquinca.

LITERATÚRA

Bónis 1942 – É. Bónis: *A császárkori edényművesség termeḱei Pannoniaában (A terra szigillátákon kívül) I. A korai császárkor anyaga – Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien (ausser den Sigillaten) I. Die Materialien der frühen Kaiserzeit*. Dissertationes Pannonicae. Ser. II, 20. Budapest 1942.

Bónis 1975 – É. B. Bónis: A Brigetioi katonaváros fazekastelepei – Die Töpfereien der Militärstadt von Brigetio. *Folia Archaeologica* 26, 1975, 71–91.

Bónis 1976 – É. B. Bónis: Edényraktár a Brigetioi katonaváros fazekastelepén – Gefäßdepot im Töpferviertel von Brigetio. *Folia Archaeologica* 27, 1976, 73–88.

Bónis 1979 – É. B. Bónis: Das Töpferviertel „Gerhát" von Brigetio. *Folia Archaeologica* 30, 1979, 99–155.

Brukner 1981 – O. Brukner: *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Dissertationes et Monographiae 24. Beograd 1981.

Budinský-Krička 1956 – V. Budinský-Krička: Pohrebisko z neskorej doby avarskej v Žitavskej Tôni na Slovensku. *Slovenská archeológia* 4, 1956, 5–131.

Čilinská 1963 – Z. Čilinská: Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Tôni. *Slovenská Archeológia* 11, 1963, 87–107.

Čilinská 1966 – Z. Čilinská: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 7. Bratislava 1966.

Čilinská 1973 – Z. Čilinská: *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Catalogi 5. Bratislava 1973.

Delbó 2017 – G. G. Delbó: A Brigetioi Jároka temető helyi készítésű kerámiamellékletei. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 23, 2017, 31–81.

Delbó 2020 – G. G. Delbó: Pottery production of the settlement complex of Brigetio. *Dissertationes Archaeologicae* 3/8, 2020, 263–279.
DOI: https://doi.org/10.17204/dissarch.2020.263

Eisner 1933 – J. Eisner: *Slovensko v pravěku*. Práce Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě 13. Bratislava 1933.

Eisner 1947 – J. Eisner: Slovensko v dobe kultúry hradištnej. In: *Slovenské dejiny I.* Bratislava 1947, 120–158.

Eisner 1952 – J. Eisner: *Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště*. Bratislava 1952.

Fényes 2003 – G. Fényes: Untersuchungen zur Keramikproduktion in Brigetio. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54, 2003, 101–163.
DOI: https://doi.org/10.1556/aarch.54.2003.1-2.4

Fülep 1977 – F. Fülep: *Roman cemeteries on the teritory of Pécs (Sopianae)*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1977.

Fülep 1984 – F. Fülep: *Sopianae. The History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the*

Late Roman Population. Archaeologia Hungarica 50. Budapest 1984.

Garam 2002 – É. Garam: Ketten und Schlüssel in frühawarenzeitlichen Frauengräbern. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2002, 153–176.

Garam 2003 – É. Garam: Avar kori fibulák. *Archaeologiai Értesítő* 128, 2003, 95–123.

Gassner 1989 – V. Gassner: Gelbtonige Keramik aus datierten Fundkomplexen in Carnuntum. *Carnuntum Jahrbuch* 1989, 133–164.

Gassner 1999 – V. Gassner: Gelbtonige Keramik. In: Ch. Ertel et al.: *Untersuchungen zu den Gräberfeldern in Carnuntum. Band I. Der archäologische Befund*. Der Römische Limes in Österreich 40. Wien 1999, 39–44.

Gassner/Jilek/Sauer 1997 – V. Gassner/S. Jilek/R. Sauer: Der Töpferofen von Carnuntum. In. H. Stiglitz (Hrsg.): *Das Auxiliarkastell Carnuntum 1. Forschungen 1977–1988*. Sonderschriften des Österreichisches Archäologisches Institut 29. Wien 1997, 179–268.

Hampel 1905 – J. Hampel: *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn.* I–III. Braunschweig 1905.

Hüssen/Rajtár 1994 – C. M. Hüssen/J. Rajtár: Zur Frage archäologischer Zeugnisse der Markomannenkriege in der Slowakei. In: H. Friesinger/A. Stuppner/J. Tejral (Hrsg.): *Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen. VI. Internationales Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet". Wien 23.–26. November 1993*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 1. Brno 1994, 217–232.

Kolník 1961 – T. Kolník: Nové pohrebiskové nálezy z doby rímskej na Slovensku. *Archeologické rozhledy* 13, 1961, 822–854.

Kolník/Rejholcová 1986 – T. Kolník/M. Rejholcová: Rímske relikty na slovanských náleziskách a problém antických tradícií u Slovanov. *Slovenská archeológia* 34, 1986, 343–356.

Kolníková 1973 – E. Kolníková: K sekundárnemu používaniu rímskych mincí na Slovensku. *Numismatické listy* 28/5–6, 1973, 129–137.

Komoróczy a i. 2020 – B. Komoróczy/J. Rajtár/M. Vlach/C.-M. Hüssen: A companion to the archaeological sources of Roman military interventions into the Germanic territory north of the Danube during the Marcomannic Wars. In: M. Erdrich/B. Komoróczy/P. Madejski/M. Vlach (eds.): *Marcomannic Wars and Antonine Plague. Selected essays on two disasters that shook the Roman World – Die Markomannenkriege und die Antoninische Pest. Ausgewählte Essays zu zwei Desastern, die das Römische Reich erschütterten*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 61 – Lubelskie materiały archeologiczne 17. Brno – Lublin 2020, 173–254.

Kraskovská 1971 – Ľ. Kraskovská: Laténske a rímske relikty v slovansko-avarských hroboch na Slovensku. *Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university* E 16, 1971, 126–131.

Kraskovská 1974 – Ľ. Kraskovská: *Gerulata-Rusovce. Rímske pohrebisko I.* Fontes Archeologického ústavu Slovenského národného múzea v Bratislave 2. Bratislava 1974.

Krekovič 1998 – E. Krekovič: *Römische Keramik aus Gerulata*. Studia Archaeologica et Mediaevalia 4. Bratislava 1998.

Krekovič 2012 – E. Krekovič: Roman Pottery in the Migration Period. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 42, 2012, 89–85.

Kronberger 1997 – M. Kronberger. Ausgewähltes keramisches Fundmaterial aus stratifizierten Fundkomplexen. In: H. Stiglitz (Hrsg.): *Das Auxiliarkastell Carnuntum 1. Forschungen 1977–1988*. Sonderschriften des Österreichisches Archäologisches Institut 29. Wien 1997, 77–98.

Kuzmová 1997 – K. Kuzmová: Pottery from the earth-and-timber fort at Iža, bridgehead of Brigetio. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 35, 1997, 45–49.

Kuzmová/Rajtár 1986 – K. Kuzmová/J. Rajtár: Anfänge des Römerlagers in Iža. *Archeologické rozhledy* 38, 1986, 358–377, 459–462.

Mikl Curk 1976 – I. Mikl Curk: *Poetovio I.* Katalogi in monografije 13. Ljubljana 1976.

Nádorfi 1992 – G. Nádorfi: Glasierte Keramik in den spätrömischen Gräberfeldern Pannoniens. In: Zs. Bánki/V. Cserményi (Hrsg.): *Glasierte Keramik in Pannonien*. Székesfehérvár 1992, 45–51.

Petznek 1998 – B. Petznek: Römerzeitliche Gebrauchskeramik aus Carnuntum. Ausgrabungen des Bundesdenkmalamtes 1971 bis 1972. Teil 1. *Carnuntum Jahrbuch 1997,* 1998, 167–323.

Pichlerová 1981 – M. Pichlerová: *Gerulata-Rusovce. Rímske pohrebisko II.* Fontes Archeologického ústavu Slovenského národného múzea v Bratislave 5. Bratislava 1981.

Plešničar-Gec 1972 – L. Plešničar-Gec: *Severno emonsko grobišče – The Northern Necropolis of Emona*. Katalogi in monografije 8. Ljubljana 1972.

Póczy 1956 – Sz. K. Póczy: Die Töpferwerkstätten von Aquincum. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7, 1956, 73–138.

Sőtér 1895 – Á. Sőtér: Ásatások a csunyi sírmezőn (Mosonym.). *Archaeologiai Közlemények* 19, 1895, 87–115.

Točík 1968 – A. Točík: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Catalogi 1. Bratislava 1968.

Trugly 1993 – A. Trugly: Gräberfeld aus der Zeit des Awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno II (1987–1989). *Slovenská archeológia* 41, 1993, 191–307.

Turčan 2002 – V. Turčan: Niekoľko menších včasnostredovekých nálezov z juhozápadného Slovenska. *Zborník SNM* 96. *Archeológia* 12, 2002, 45–62.

Turčan 2009 – V. Turčan: Nálezy z obdobia avarského kaganátu v zadunajskej časti Bratislavy. *Zborník SNM* 103. *Archeológia* 19, 2009, 165–170.

Vámos 2002 – P. Vámos: Fazekasműhely az Aquincumi canabae dély részén. *Archaeologiai Értesítő* 127, 2002, 5–87.
DOI: https://doi.org/10.1556/archert.127.2002.1-2.1

Winter 1997 – H. Winter: *Awarische Grab- und Streufunde aus Ostösterreich. Ein Beitrag zur Siedlungsgeschichte*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalter Archäologie 4. Innsbruck 1997.

Zábojník 1991 – J. Zábojník: Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des Awarischen Kaganats). In: Z. Čilinská (red.): *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnom stredoveku*. Nitra 1991, 219–321.

Zábojník 2009a – J. Zábojník: Antike Münzen im Gebiet der Slowakei aus der Zeit des Awarischen Khaganats. In: M. Wołoszyn (ed.): *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century*. Kraków 2009, 403–415.

Zábojník 2009b – J. Zábojník: *Slovensko a avarský kaganát.* 2. vydanie. Studia Archaeologica et Medievalia 9. Bratislava 2009.

Zábojník 2019 – J. Zábojník: *Pohrebisko z obdobia avarského kaganátu v Obide*. Archaeologia Slovaca Monographiae. Fontes 26. Nitra 2019.

Zábojník/Varsik 2021 – J. Zábojník/V. Varsik: *Pohrebisko z obdobia avarského kaganátu vo Veľkom Mederi*. Archaeologia Slovaca Monographiae. Fontes 32. Nitra 2021.

NEPUBLIKOVANÉ PRAMENE

Chropovský/Hromada 1989 – B. Chropovský/J. Hromada: *Predbežná nálezová správa o výsledkoch archeologického výskumu kostrového pohrebiska zo 7.–8. storočia v Čataji*. Nitra 1989. Výskumná správa 12665/90. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.

Rukopis prijatý 19. 4. 2022

Ttranslated by Michal Holeščák

PhDr. Ján Rajtár, CSc.
Acheologický ústav SAV, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
jan.rajtar@savba.sk

doc. PhDr. Jozef Zábojník, CSc.
Acheologický ústav SAV, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
jozef.zabojnik@savba.sk

Finds of Roman-Provincial Ceramics in Graves from the Period of the Avar Kaganate in Slovakia

Ján Rajtár – Jozef Zábojník

SUMMARY

The occurrence of relics from the Roman era in graves from the period of the Avar Khaganate is not an exceptional phenomenon. They were often found in graves in burial grounds from this period in the former territory of the Roman province of Pannonia. Some of these burials were located near or even directly on the sites of former ancient centres. Mostly, small metal objects were found, such as buckles, fragments of ceramics known as terra sigillata, various fittings, keys, spurs, etc., which rarely served their original purpose, rather they acquired the meaning of a talisman or amulet with a protective function.

Special objects of Roman-provincial origin in graves from the period of the Avar Khaganate include ceramic vessels. *E. Krekovič* (*2012*, 90–95) devoted a short study to the findings of such vessels in graves from the time of migration of peoples, including the period of the Avar Khaganate in the Carpathian Basin. He listed 11 vessels from four burial sites in the list of such items from the territory of Slovakia. In it, he stated very briefly that, in comparison with the earlier period of the migration of peoples, in the graves from the period of the Avar Khaganate, tall and slender jugs made of fine yellow pottery from the early Roman period are represented to a greater extent than later glazed vessels. He reasonably assumed that these 300–500 year old vessels were acquired by the Avars apparently by robbing Roman graves in Pannonia. Apparently, they deliberately chose among them the shapes of jugs that were popular with them, which they then placed as alms in the graves of their deceased.

Today, a total of 12 specimens from six burial sites are known from the territory of Slovakia. This study presents not only photographs, but also drawings of the vessels that the authors managed to obtain (Fig. 1; 2). In all cases, these are exclusively jugs, i.e. containers intended for filling, pouring, or fluid retention. They are mostly slender egg-shaped specimen made of finely floated, well-fired clay of yellow or orange-yellow color with a narrow neck, with a slightly or only slightly open mouth, a straight, widened edge and one ear. They are very similar in shape, even identical, and mostly differ from each other only in size or volume.

Guided by the effort to refine the chronological position of the mentioned findings, the authors present the following study. It includes a complete catalog of findings compiled in alphabetical order with relevant literature.

In most cases, these are completely preserved whole containers, only a few of them are damaged or some parts are missing, e.g. mouth, edge or ears. However, it is possible that they were damaged only during the excavation of the burials, and then some parts that were broken off and are missing today could have been simply overlooked. It is very likely that during the burials of their deceased, the mourners put them in the graves whole and undamaged. Apparently, there was only one way to get to such whole vessels, several hundred years old at that time, and that was by excavating and robbing the inventories of older graves from Roman period.

Ceramic vessels in the shape of jugs originate in the Mediterranean region. They reached the area of the Central Danube region with the originally Latin culture, but also other provinces, only after their occupation with the arrival and operation of the Romans. In the southern parts of the province of Pannonia, jugs made of yellow or brick-red clay already appear in relatively early graves from the 1st c. AD, but they occurred more often in the 2nd c. AD.

The most numerous are specimens from the burial ground in Devínská Nová Ves I (seven specimen). Rest of the burial grounds contained only a single specimen dated to the Roman period.

The authors believe that the mentioned vessels, which mostly date back to the early Roman period, come from robbed graves, or tombs primarily in the territory of such centers as Carnuntum, Gerulata, or Brigetio. From the overview of finds with the occurrence of ceramics from the Roman period, it follows that they are found in graves regardless of the age and gender of the buried. Also, their position in the burial pit is similar to the placement of ancient ceramics in graves. The appearance of Roman-era ceramics in graves from the Avar Khaganate period is a significant phenomenon. It is similar to storing the so-called antique objects, having rather the function of a kind of amulet, or antique object.

Fig. 1. Roman-provincial ceramic vessels in graves from the period of the Avar Khaganate in Slovakia. 1 – Bratislava-Čunovo; 2–6 – Bratislava-Devínska Nová Ves I (2 – grave 77; 3 – grave 100; 4 – grave 302A; 5 – grave 401; 6 – grave 709); 7 – Čataj I, grave 251; 8 – Nové Zámky I, grave 224; 9 – Obid I, grave 70; 10 – Radvaň nad Dunajom-Žitava I, grave XLI (drawing Ž. Nagyová).

Fig. 2. Roman-provincial ceramic vessels in graves from the period of the Avar Khaganate in Slovakia. 1–6 – Bratislava-Devínska Nová Ves I (1 – grave 77; 2 – grave 100; 3 – grave 228; 4 – grave 709; 5a, 5b – grave 302A; 6 – grave 401); 7 – Čataj I, grave 251; 8 – Holiare, grave 71; 9 – Nové Zámky I, grave 224; 10 – Obid I, grave 70; 11 – Radvaň nad Dunajom-Žitava I, grave XLI (3; 5b – after *Eisner 1952*, fig. 77: 1; 78: 3; 8 – after *Točík 1968*, pl. XXXIII: 16; other photos – P. Červeň).

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 27–33.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.2

SÍDLISKOVÝ OBJEKT S VČASNOSLOVANSKOU KERAMIKOU Z BRATISLAVY-KARLOVEJ VSI

ZDENĚK FARKAŠ – VLADIMÍR TURČAN

Settlement Feature with Early Slavic Ceramics in Bratislava-Karlova Ves. During the archaeological exploration was uncovered settlement pit in Bratislava-Karlova Ves. The structure can be interpreted as household structure or grain pit. It contained a vessel from the 7th–8th c. This is the first finding of early Slavic ceramics in the central part of the Bratislava gate.

Keywords: Slovakia, Early Slavic Period, sunken house.

Pri kladení plynových rozvodov k rodinným domom v Bratislave, časti Karlova Ves, ulica Na Riviére (obr. 1), v roku 1992 preťali výkopy pre potrubie pred domami č. 1 až 7 (obr. 2) nerovnomerne hrubú kultúrnu vrstvu (kolísala v rozmedzí 10–45 cm), ktorá obsahovala niekoľko zlomkov keramiky z obdobia ludanickej skupiny až skupiny Bajč-Retz z obdobia záveru starého eneolitu a keramický materiál velatickej kultúry mladšej doby bronzovej.

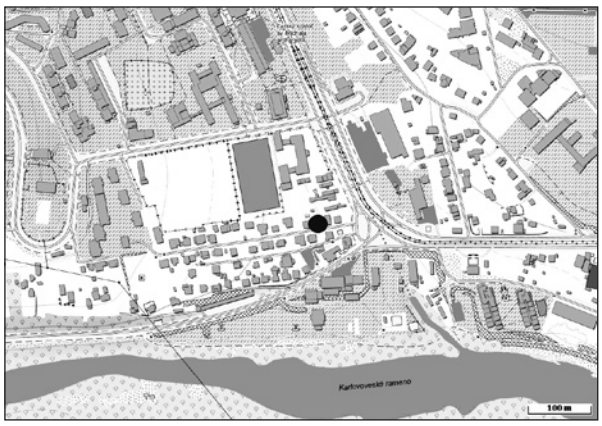

Obr. 1. Bratislava-Karlova Ves. Poloha lokality (podkladová mapa https://zbgis.skgeodesy.sk/).

Pred vstupom do garáže domu č. 3 sa v profile rysoval zásah do staršej kultúrnej vrstvy, obsahujúci črepy z včasnoslovanského obdobia. Zachytený povrch objektu prekrývala približne 20 cm hrubá vrstva štetovania vtedy len makadamom pokrytej komunikácie.

Miesto nálezu leží pri vrstevnici 146 m n. m., v spodnej tretine mierneho, na východ sklonenéhо svahu, ktorý pôvodne klesal k meandrujúcemu toku Suchej Vydrice (tiež Karloveský alebo Čierny potok). Geologické podložie svahu tvoria deluviálne sedimenty, gravitačne resedimentované, piesčité a piesčito-hlinité štrky svahovín.[1] Na tie pôvodne nasadali kambizeme modálne (kultizemné), nasýtené až kyslé.[2] Tieto sú v súčasnosti porušené kultiváciou pôdy, navážkami, stavbou komunikácie a kladením inžinierskych sietí.

Širšie okolie náleziska nad vyústením potoka do dunajského ramena bolo osídlené najneskôr od obdobia ludanickej skupiny (*Pichlerová 1960*, 328; *1967*, 10), pričom v zaniknutom koryte pôvodného vodného toku, smerujúceho od Líščieho údolia k Dunaju, bolo v naplaveninách doložené pomerne intenzívne osídlenie jeho povodia od neolitických a eneolitických stupňov lengyelskej kultúry cez obdobie stredodunajskej mohylovej kultúry až po velatickú kultúru. Pozornosť si zaslúži aj tenkostenná, akoby hrobová keramika kalenderberskej kultúry a mimoriadne početné nálezy z obdobia neskorej doby laténskej (*Farkaš/Zachar 1991*, 33), najskôr zo sídliska, doloženého aj porušeným objektom na dnešnej ulici Nad Dunajom (*Farkaš/Lesák/Turčan 1993*, 38), na skalnom ostrohu nad inundáciou rieky.

OPIS OBJEKTU A NÁLEZOV

Objekt 1/92

Objekt sa rysoval v severnom profile výkopu pod cca 40–50 cm hrubou vrstvou asfaltu, kamenného

[1] https://apl.geology.sk/gm50js/ [31. 1. 2022]

[2] http://www.podnemapy.sk/default.aspx [31. 1. 2022]

Toto dielo je licencované podľa Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Obr. 2. Bratislava-Karlova Ves. Ulica Na Riviére počas výskumu (foto Z. Farkaš).

Obr. 3. Bratislava-Karlova Ves. Objekt 1/92. Pohľad z východu (foto Z. Farkaš).

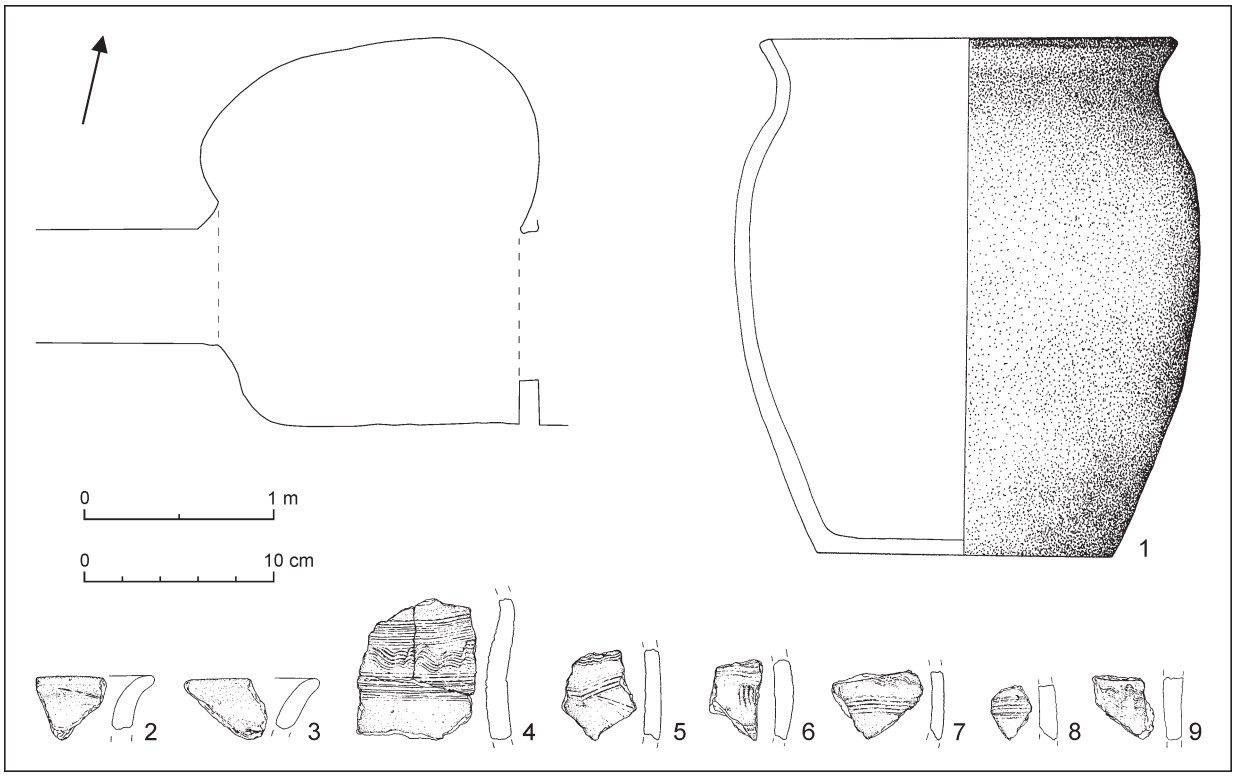

Obr. 4. Bratislava-Karlova Ves. Objekt 1/92. 1–9 – keramika (archív SNM – AM).

štetu a popola (obr. 3; 4). Bol zapustený do staršej tmavohnedej kultúrnej vrstvy, od ktorej sa odlišoval čiernou výplňou, pri okraji prestúpenou drobnými kamienkami, predovšetkým riečnymi okruhliakmi a zvieracími kosťami. V spodnej vrstve výplne, hrubej 30–40 cm, sa zistila voľne uložená kumulácia kameňov. Črepový materiál sa koncentroval v spodných dvoch tretinách zásypu, pričom väčšie fragmenty ležali pri dne.

Južná a východná časť objektu boli zničené výkopom ryhy pre plynové potrubie.

Podľa zachovanej zahĺbenej časti išlo pravdepodobne o jamu kruhového alebo oválneho pôdorysu s lavórovite profilovanými stenami a rovným dnom. Stopy po stĺpovej konštrukcii neboli zistené ani v interiéri, ani pri vonkajších stranách stien.

Rozmery: 100 × 180 cm, hĺ. od úrovne zistenia 44 cm.

Nálezy

Z výplne objektu sa podarilo vyzdvihnúť 96 zlomkov keramiky, 29 zlomkov zvieracích kostí a dve drobné hrudky mazanice.

Nálezy sú uložené v SNM – Archeologickom múzeu, evidenčné číslo AP 60 246–251.

1. Hrniec esovite profilovaný, vajcovitého tvaru, s nevýraznou vydutinou v hornej štvrtine tela, s vytiahnutým zaobleným ústím s náznakom hranenia, dno rovné, zhotovený v ruke, bez výzdoby. Zo stien nádoby výrazne vystupuje drobné ostrivo. Na vnútornej strane ústia sa nachádzajú drobné ryhy po formovacom nástroji. Rovné dno prechádza z tela bez odsadenia. Farba hnedá, horný okraj čierny.
   Rozmery: v. 27,5 cm, pr. dna 15,4 cm, pr. ústia 21,8 cm, hr. dna 1,3 cm, hr. steny 0,8–1 cm (obr. 4: 1).
2. Črep okrajový, s vytiahnutým zaobleným ústím z nádoby zhotovenej v ruke. Farba svetlohnedá.
   Rozmery: v. 3,4 cm, š. 3,6 cm, hr. 1,1 cm (obr. 4: 2).
3. Črep okrajový, s vytiahnutým zaobleným ústím z nádoby zhotovenej v ruke. Farba svetlohnedá.
   Rozmery: v. 3,2 cm, š. 4,3 cm, hr. 1,2 cm (obr. 4: 3).
4. Črep z tela nádoby zdobený rytou viacnásobnou obvodovou vlnovkou, umiestnenou medzi dvom zväzkami obvodových rýh. Farba čierna.
   Rozmery: v. 7,5 cm, š. 6,3 cm, hr. 0,9 cm (obr. 4: 4).
5. Črep z tela nádoby zdobený ryhovaním. Farba svetlohnedá.
   Rozmery: v. 4,4 cm, š. 3,8 cm, hr. 0,8 cm (obr. 4: 5).
6. Črep z tela nádoby zdobený vertikálnym a zvislým ryhovaním. Farba svetlohnedá.
   Rozmery: v. 4,2 cm, š. 2,8 cm, hr. 0,9 cm (obr. 4: 6).
7. Črep z tela nádoby zdobený ryhovaním. Farba čierna.
   Rozmery: v. 3,4 cm, š. 4,8 cm, hr. 0,6 cm (obr. 4: 7).
8. Črep z tela nádoby zdobený zväzkom obvodových rýh. Farba hnedá.
   Rozmery: v. 2,8 cm, š. 2,2 cm, hr. 0,9 cm (obr. 4: 8).
9. Črep z tela nádoby zdobený zväzkom rytých vlnoviek. Farba sivá.
   Rozmery: v. 3,2 cm, š. 3,2 cm, hr. 0,8 cm (obr. 4: 9).

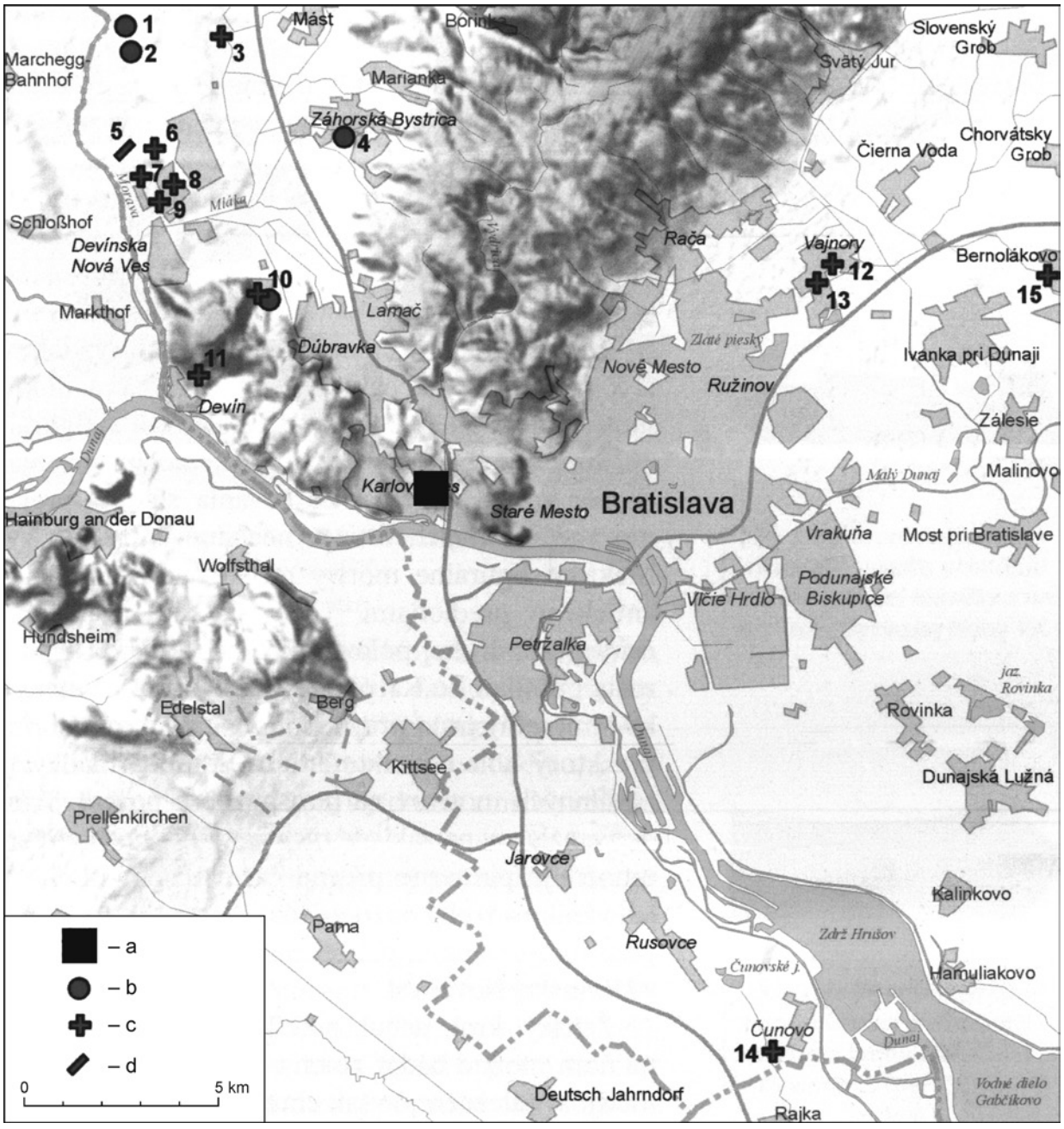

Obr. 5. Devínska brána s lokalitami zo 7.–8. stor. Legenda: a – Bratislava-Karlova Ves, objekt 1/92; b – sídlisko; c – hrob (pohrebisko); d – ojedinelý (hromadný) nález (podľa *Turčan 2012*).

VYHODNOTENIE

Vzhľadom na veľmi malý rozsah preskúmanej plochy (vlastne len jeden rez) a záchranný charakter výskumu, nemožno zaujať stanovisko k rozsahu osídlenia sledovaného areálu. Objekt 1/92 môže predstavovať izolovanú stavbu, rovnako ako súčasť rozsiahlejšej, archeologicky neodkrytej zástavby. Typovo ide o jamu menších rozmerov bez vyhrievacieho zariadenia, pôdorysne nepravidelného kruhového tvaru so šikmými stenami a s rovným dnom (obr. 3; 4). Objekt zrejme plochou nepresiahol 2 m^2, čo ho zaraďuje medzi vyslovene malé objekty, patriace podľa triedenia B. Dostála do skupiny jám menších ako 4 m^2 (*Dostál 1975*, 87; *1985*, 43). S týmto konštatovaním korešponduje aj hĺbka, podľa terénnych zistení nepresahujúca 50 cm. Takéto objekty boli využívané ako hospodárske stavby, skladovacie a zásobovacie jamy, prípadne ako tzv. chladničky. V Mužli-Čenkove sa v ich výplni zistili zvyšky obilnín (*Šalkovský 1993*, 59).

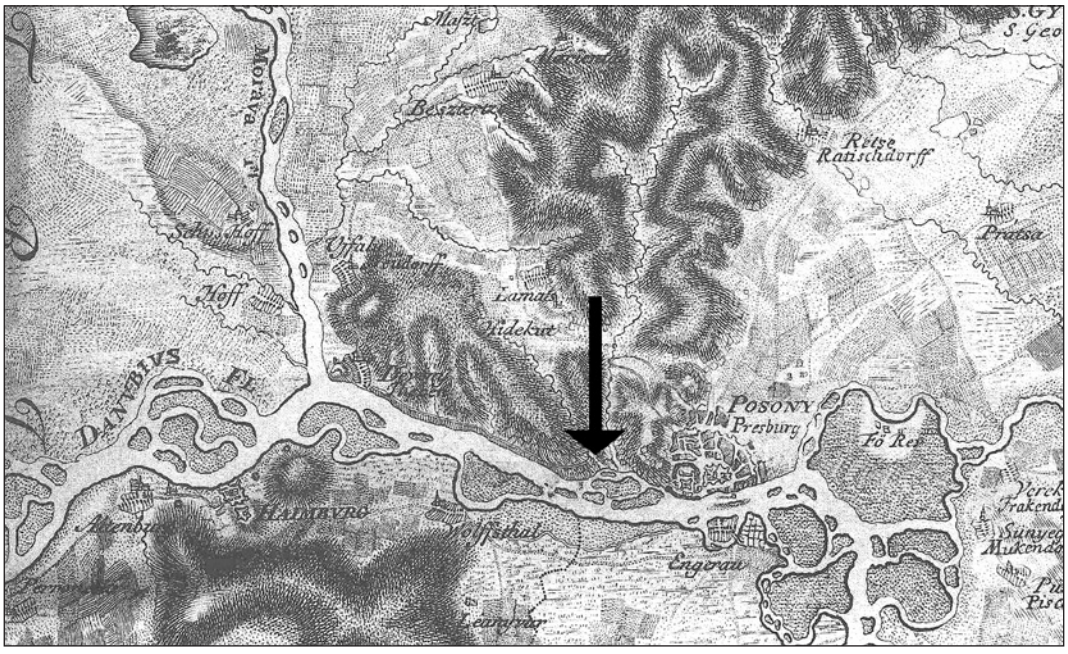

Obr. 6. Výsek z mapy Bratislavskej stolice S. Mikovíniho z roku 1735. Lokalita je označená šípkou (archív SNM – AM).

Väčšina keramických fragmentov patrí k nádobám zhotoveným z piesčitého materiálu s prísadou sľudy a obtáčaných na kruhu, vypálených do svetlohnedej, hnedej, sivej až čiernej farby. Z chudobného obsahu výplne objektu pochádza len jedna rekonštruovateľná nádoba – hrniec súdkovitého tvaru s plochým dnom a mierne von vytiahnutým ústím. Stredná časť tela pôsobí takmer valcovite, s výraznejšou vydutinou v hornej časti (obr. 4: 1). Pôvod týchto jednoduchých tvarov bez výzdoby alebo len s riedko zdobených rytými líniami možno hľadať v najstaršej slovanskej keramike, typologicky aj chronologicky spracovanej G. Fusekom. Podľa triedenia uvedeného bádateľa patria do II. až III. fázy včasnoslovanskej keramiky, vyrábanej od prelomu 6. a 7. stor. až do konca 7. stor. (*Fusek 1994*, 103–106). Porovnateľné profilované tvary poznáme z funerálnych lokalít, situovaných na západnom okraji Devínskej brány. Z nekropoly v Bratislave-Devínskej Novej Vsi ich publikoval *J. Eisner* (*1952*, 248–256, obr. 14: 10; 36: 1; 67: 3; 96: 8; 105: 5). Väčšinou sú bez ďalšieho sprievodného inventára, alebo len s nevýraznými nálezmi. Iba z hrobu 305 pochádza aj bronzová pracka byzantskej proveniencie (*Eisner 1952*, 78, obr. 25: 7; 45: 13). Ich prítomnosť bola doložená hlavne v hrobových celkoch zo 7. stor. (*Varsik 1992*, 89, 90; *Zábojník 2009*, 47). Dve nádoby blízke karloveskému exemplári nachádzame aj na pohrebisku pri Bratislave-Záhorskej Bystrici, konkrétne v hroboch 89 a 198, avšak bez sprievodného datovacieho materiálu (*Kraskovská 1972*, 25, obr. 27: 5; 39; 40: 11). Hrniec v objekte 1/92 sa našiel na dne, vďaka čomu možno jeho zánik datovať do 7. stor., max. do počiatku 8. stor. Medzi nálezmi z rôznej úrovne výplne objektu sa nachádzajú ďalšie dva okrajové črepy so zaobleným, mierne vytiahnutým ústím (obr. 4: 2, 3), profiláciou v podstate totožné s okrajom predmetného hrnca. Možno ich zaradiť do toho istého horizontu triedenia *G. Fuseka* (*1994*, 106–108). Z črepov bolo šesť zdobených. Prevládali ryté viacnásobné obvodové línie (obr. 4: 4, 7, 8) a ryté zväzky vlnoviek (obr. 4: 4–6). V jednom prípade išlo pravdepodobne o krátke vertikálne záseky (obr. 4: 6), teda výzdobu typickú pre sledované obdobie. Črepy pochádzajú z vyššie položených vrstiev a mohli sa sem dostať postupným zanášaním jamy po strate jej funkčnosti.

Výskumom bol odkrytý prvý objekt s včasnoslovanskou keramikou v centrálnej časti Devínskej brány. Vzhľadom na to, že Bratislava patrí k archeologicky najintenzívnejšie sledovaným urbánnym štruktúram, ide zrejme o objektívny stav. Osídlenie v 7.–8. stor. (obr. 5) je doložené až na severozápadnom okraji regiónu, od lokality 6,5 km vzdušnou čiarou vzdialeným sídliskom a súvekým pohrebiskom v Dúbravke (*Hromada 1991*; *Hromada/Kolník 1991*) a sídliskom v Devínskom Jazere (*Kraskovská 1961*; *1966*), vzdialeným až 14 km. Pri charakteristike osídlenia treba spomenúť aj rozsiahle pohrebisko v Devínskej Novej Vsi (*Eisner 1952*). Oblasť však bola od Karlovej Vsi oddelená horstvom Devínskej Kobyly, a tiež v tej dobe sťaženým prechodom popri Dunaji. Na druhej strane, solitérny objekt zrejme hospodárskeho charakteru

bez preskúmania najbližšieho okolia neumožňuje vysloviť širšie závery ohľadom počiatkov slovanského osídlenia Karlovej Vsi a dnešnej Bratislavy vôbec. Osídlenie v sledovanom mikroregióne možno doložiť až pre pokročilé 9. stor. pohrebiskom pod dnešnou Botanickou záhradou (*Kraskovská 1955*) a ohniskom s hlinenou nádobou z polohy Kutity (*Piffl 1966*).

Situovanie predpokladanej včasnoslovanskej osady na slnečné a úrodné svahy pri blízkej Karloveskej zátoke, nadväzujúcej na tunajšiu kotlinu medzi svahmi Dlhých dielov, Rovnice a Starých Gruntov, azda poukazuje okrem snahy o čo najlepšie využitie miestneho prírodného prostredia pre potreby tunajšieho včasnoslovanského spoločenstva (úrodná pôda, pasienky, lov a rybolov) aj o snahu kontrolovať jeden z dôležitých komunikačných ťahov, umožňujúcich pomerne pohodlne prekročiť pohorie Malých Karpát. Priamo dnešnou Karlovou Vsou prechádzala jedna z takýchto trás tzv. Líščím údolím k dnešným Poliankam a potom Lamačskou bránou na Záhorie. Podľa starých máp sa už v týchto miestach aj Dunaj delil na množstvo ramien s početnými ostrovmi, ktoré tak za vhodných podmienok azda umožňovali aj prechod na jeho pravý breh (obr. 6).

LITERATÚRA

Dostál 1975 – B. Dostál: *Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec*. Spisy University J. E. Purkyně v Brně. Filosofická fakulta 208. Brno 1975.

Dostál 1985 – B. Dostál: *Břeclav-Pohansko III. Časně slovanské osídelní*. Spisy University J. E. Purkyně v Brně. Filosofická fakulta 261. Brno 1985.

Eisner 1952 – J. Eisner: *Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště*. Bratislava 1952.

Farkaš/Zachar 1991 – Z. Farkaš/L. Zachar: Kultúrne vrstvy v Bratislave-Karlovej Vsi. *AVANS 1989*, 1991, 33.

Farkaš/Lesák/Turčan 1993 – Z. Farkaš/B. Lesák/V. Turčan: Záchranné výskumy a prieskumy v Bratislave-Karlovej Vsi. *AVANS 1992*, 1993, 37, 38.

Fusek 1994 – G. Fusek: *Slovensko vo včasnoslovanskom období*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 3. Nitra 1994.

Hromada 1991 – J. Hromada: Včasnoslovanské žiarové pohrebisko v Bratislave-Dúbravke. *Slovenská archeológia* 39, 1991, 277–286.

Hromada/Kolník 1991 – J. Hromada/T. Kolník: Sídliskové objekty s keramikou pražského typu v Bratislave-Dúbravke. *Slovenská archeológia* 39, 1991, 257–276.

Kraskovská 1955 – Ľ. Kraskovská: Slovanské pohrebište v Bratislave-Karlovej Vsi. *Slovenská archeológia* 3, 1955, 235–243.

Kraskovská 1961 – Ľ. Kraskovská: Slovanské sídlisko pri Devínskom Jazere. *Slovenská archeológia* 9, 1961, 391–404.

Kraskovská 1966 – Ľ. Kraskovská: Slovanské sídlisko pri Devínskom Jazere (výskumy v rokoch 1960, 1962 a 1963). *Zborník SNM* 60. *História* 6, 1966, 73–94.

Kraskovská 1972 – Ľ. Kraskovská: *Slovansko-avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici*. Fontes Archeologického Ústavu Slovenského Národného Múzea v Bratislave 1. Bratislava 1972.

Piffl 1966 – A. Piffl: Nález slovanského ohnišťa v Bratislave-Kutitoch. In: *Bratislava. Ročenka Mestského múzea v Bratislave* 2. Bratislava 1966, 259–263.

Pichlerová 1960 – M. Pichlerová: Neolitické osídlenie na území Veľkej Bratislavy. *Archeologické rozhledy* 12, 1960, 326–330.

Pichlerová 1967 – M. Pichlerová: Praveké nálezy na území Veľkej Bratislavy. In: *Bratislava. Ročenka Mestského múzea v Bratislave* 3, 1967, 5–39.

Šalkovský 1993 – P. Šalkovský: Sídliskové objekty a štruktúra vnútornej zástavby. In: M. Hanuliak/I. Kuzma/P. Šalkovský: *Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.–12. storočia*. Materialia Archaeologica Slovaca 10. Nitra 1993, 41–69.

Turčan 2012 – V. Turčan: Okolie Bratislavy vo veľkomoravskom období. In: J. Šedivý/T. Štefanovičová (zost.): *Dejiny Bratislavy 1. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Brezalauspurc na križovatke kultúr*. Bratislava 2012, 346, 347.

Varsik 1992 – V. Varsik: Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donauraum im 6. und 7. Jahrhundert. *Slovenská archeológia* 40, 1992, 77–108.

Zábojník 2009 – J. Zábojník: *Slovensko a avarský kaganát*. Studia archaeologica et medievalia 9. Bratislava 2009.

Rukopis prijatý 8. 2. 2022

Translated by Stefanie Staffen

PhDr. Zdeněk Farkaš, PhD.
Štefana Králika 16
SK – 841 07 Bratislava
farkaszdeno@zoznam.sk

PhDr. Vladimír Turčan
SNM-Archeologické múzeum
Žižkova 12
P. O. BOX 13
SK – 810 06 Bratislava 16
vladimir.turcan@snm.sk

Settlement Feature with Early Slavic Ceramics in Bratislava-Karlova Ves

Zdeněk Farkaš – Vladimír Turčan

SUMMARY

During gas line laying in Bratislava-Karlova Ves, a cultural layer was intersected, containing sherds from the Eneolithic, the Late Bronze Age and structure 1/92 with bright red fillling from the Early Medieval Period. The southern and eastern parts of the structure were destroyed by gas maintenance works. The feature has an oval or circular floor plan with a basin-shaped walls and a level bottom. Neither fireplace nor postholes could be located. The structure can be interpreted as household structure or grain pit.

The structure contained a vessel from the 7th–8th c., analogous to ones found in burial sites in Devínska Nová Ves and Záhorská Bystrica. This is the first finding of early Slavic ceramics in the central part of the Bratislava gate.

Fig. 1. Bratislava-Karlova Ves. Site location (source https://zbgis.skgeodesy.sk/).
Fig. 2. Bratislava-Karlova Ves. Na Riviere street during research (photo Z. Farkaš).
Fig. 3. Bratislava-Karlova Ves. Feature 1/92. View from the east (photo Z. Farkaš).
Fig. 4. Bratislava-Karlova Ves. Feature 1/92. 1–9 – ceramics (archive SNM – AM).
Fig. 5. Devín Gate with sites from the 7th–8th c. Legend: a – Bratislava-Karlova Ves, feature 1/92; b – settlement; c – grave (burial ground); d – accidental find/hoard (after *Turčan 2012*).
Fig. 6. Section from S. Mikovíni's map of Bratislava county from 1735. Researched site is marked with an arrow (archive SNM – AM).

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 35–47.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.3

POČIATKY ESOVITÝCH ZÁUŠNÍC

KÁROLY MESTERHÁZY

The Beginnings of Rings with S-Shaped End. The earliest form of this jewellery was the multiple S-ended ring, and its role was earring. After the late Avar period, this fashion changed and became the 'lockenring', and the multiple S end transformed in a simple S form. The earliest finding sites are around the Lake Balaton (e.g. Keszthely, Kereki, Badacsonytomaj). This earring fashion appeared among the Moravian Slavs in the Morava and Thaya river valleys, and later almost everywhere among the Western Slavs. The Beginning of this jewellery is in the Middle Avar period (last quarter of the 7th c.).

Keywords: Central Europe, Avars, Slavs, fashion, ring with S-shaped end.

Skúmanie esovitých záušníc má vďaka J. E. Wocelovi už 170 ročnú históriu. Pri klasifikovaní krúžkových šperkov venoval osobitnú pozornosť esovite ukončeným typom (jeho typ G) a uviedol k nim viaceré analógie (*Wocel 1855*, 29). Dodnes najviac používaný termín pochádza od S. Müllera, ktorý na základe údajov J. E. Wocela ako prvý opísal sledovaný šperk a už takmer pred 150 rokmi konštatoval, že tento predmet by na základe jeho polohy v hrobových nálezoch bolo najvhodnejšie nazvať *Schläfenring*. V slovenčine sa používa termín záušnica. Rozšírenie týchto šperkov zahŕňa územie východného Nemecka, Rakúsko, Čechy, Moravu, Maďarsko a Slovensko. „*Das häufige Vorkommen dieser Ringe in allen von Slawen bewohnten Gegenden, von dem slawischen Ostdeutschland an bis nach Ungarn und Rußland, und das Nichtvorhandensein dieser Form außerhalb der slawischen Gebiete zeigt deutlich, daß diese Ringe slawisch sind. Die Gräberfelder im östlichen und nördlichen Deutschland, wo man dieselben fand, müssen demnach Slawen zugeschrieben werden*." (*Müller S. 1881*, 195). Zdalo by sa, že odpovede na všetky dôležité otázky k tejto téme nájdeme v rozsiahlej odbornej literatúre. Nárastom počtu nálezísk sa niektoré zistenia potvrdili, iné však už nie sú v súlade s novými výskumami. Údaje S. Müllera, s pomocou poznatkov J. Hampela a L. Niederleho, spresnil gdaňský amatérsky archeológ a zdravotnícky radca A. Lissauer, ktorý v súpise rozšíril počet dovtedy známych lokalít a uviedol nové formy, resp. typologické varianty krúžkových šperkov. A. Lissauer pripisoval veľký význam pohrebiskám s nálezmi záušníc v katastri mesta Keszthely, ktoré objavil V. Lipp. Svoje poznatky publikoval naraz na dvoch miestach, a to po maďarsky v Budapešti a po nemecky v Braunschweigu (*Lissauer 1891a*; *1891b*). Na základe jeho záverov sa o pohrebiská s nálezmi záušníc začali zaujímať aj J. Hampel a ďalší maďarská bádatelia.

O niekoľko rokov neskôr vznikla sumarizujúca štúdia L. Niederleho o esovite ukončených záušniciach, ktorej niektoré časti zostávajú platné dodnes. Aj on vychádzal zo štúdie A. Lissauera a snažil sa ju ďalej rozpracovať. Podľa neho majú jednoduché esovité záušnice, charakteristické pre Slovanov, svoju genetickú predlohu v záušniciach s viacnásobnou esovitou slučkou, nachádzaných v keszthelyskej kultúre, a síce ešte skôr, ako sa tieto objavili v slovanskom prostredí. Na pohrebiskách keszthelyskej kultúry sú prítomné v hroboch datovaných mincami do 4.–5. stor. (pohrebiská v katastri Keszthely, Keszthely-Dobogó, Alsópáhok). Ďalší nález je zo Sóshartyán-Aranyosgödör, datovaný mincou Theodosia (spolu so zlatou esovitou záušnicou), a potom z celého radu pohrebísk, ktoré za slovanské považujú aj maďarskí bádatelia. Najvčasnejšie evidované pohrebiská z 10.–11. stor. dokumentujú, že sledované šperky sú slovanské a nosili ich Slovania, resp. uvedené pohrebiská sú etnicky slovanské (*Niederle 1894*, 204, 205).

Ako vidno, zo série nesprávnych údajov a chybných premís sa podarilo vygenerovať teóriu, ktorej niektoré prvky sú dodnes platné, a parafrázujúc slová S. Dušekovej, s väčšími-menšími korekciami sa s nimi stretávame aj dnes (*Bach*/*Dušek 1972*, 23).

Táto koncepcia týkajúca sa genézy esovitých záušníc však nie je jediná. *S. Müller* (*1881*, 198) aj *L. Niederle* (*1894*, 203) spochybnili názory, že by esovité záušnice boli arabským obchodným artiklom, ktorý sa ku Slovanom dostal spolu s depotmi sekaného striebra a arabských mincí prostredníctvom arabských kupcov (R. Virchov a R. Beltz).

Toto dielo je licencované podľa Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Tretiu teóriu nachádzame v prácach P. Reineckeho a jeho nasledovníka K. Dinklageho. Podľa nich majú esovité záušnice germánsky pôvod. Presnejšie, u Slovanov sa vyvinuli z veľkých alamanských a bavorských náušníc (*Dinklage 1941*, 482–484; *Reinecke 1934*, 218, 219).

Existuje však ešte aj štvrtá teória, preferovaná N. Fettichom pri revízii pohrebiska v Jutas. Podľa neho boli spolutvorcami tohto jednoduchého bronzového šperku Avarmi utláčaní Slovania a remeselníci neskororímskej populácie s podobným osudom okolo roku 679 (*Fettich 1965*, 118).

V nasledujúcich riadkoch v hrubých rysoch predstavíme prehľad dvoch ďalej rozvinutých verzií teórie L. Niederleho. Prvá z nich sa viaže na české a moravské bádanie, s ktorou úzko súvisia aj slovenské práce. Druhú reprezentujú maďarskí bádatelia, ktorí sa spočiatku stotožnili s koncepciou A. Lissauera a L. Niederleho, potom sa však ich názor zmenil. S touto novou alternatívou sa treba detailnejšie zaoberať, pretože kľúč k riešeniu sa nachádza na panónskych avarských pohrebiskách, ktoré sa v minulosti nesprávne nazývali keszthelyskou kultúrou (*Daim 2000*; *Eisner 1966*, 598; *Kiss G. 2011*; *Müller R. 2019*, 125). Prvá rozsiahla, medzinárodne uznávaná syntéza súdobých pamiatok z pera J. Hampela, bola takisto zaťažená omylmi A. Lissauera alebo L. Niederleho. V čase, keď bol počet nálezísk ešte skromný a typologická definícia jednotlivých predmetov pomerne voľná, dávali sa dokopy rôzne typy krúžkových šperkov. V roku 1905 sa za totožný typ považovali jednoduché a viacnásobné krúžky s esovitým ukončením, krúžky s očkom, obidva varianty krúžkov so špirálovým ukončením, resp. jednoduché drôtené exempláre (*Hampel 1905, I*, 438–442; *Lissauer 1891*, 335, 336; *Niederle 1894*, 197, 198). Jednoduchú esovitú záušnicu, tak ako ju definujeme dnes, J. Hampel zhodne s A. Lissauerom považoval za slovanský šperk, ktorý po viacerých storočiach Maďari prevzali od „Sarmatov" (rozumej neskorých Avarov), ako to dokumentoval početný materiál nájdený na keszthelyských nekropolách (*Hampel 1907*, 12–15). Odvtedy, až do roku 1957, bola esovitá záušnica, resp. vlasový krúžok (*Haarring*), v Maďarsku jednoznačne považovaná za slovanský šperk, ktorého výskyt sa viaže na uvedené etnikum. Z tohto hľadiska je veľmi zaujímavý názor G. Fehéra, ktorý spojil svoje argumenty v prospech slavicity aspoň tak zainteresovane, ako to urobil svojho času L. Niederle. G. Fehér najskôr vykonal súpis najstarších nálezísk s výskytom krúžkov s viacnásobným esovitým ukončením (Bratislava-Čunovo, Gátér, Győr, Jutas, Nagypall, Szellő, Szirák) a upriamil svoju pozornosť na nálezy z hrobu 56 na lokalite Jutas. Išlo o dvojhrob, v ktorom pochovali muža a opačne orientovanú ženu – s hlavou na východ. Pri výskume lokality v Zalavári spozoroval, že na pohrebisku, patriacemu slovanskému sídlisku z obdobia Pribinovej vlády, sa vo viacerých prípadoch zistili opačne orientované dvojhroby mužov a žien (hroby 241, 242 a 280, 281). Z toho usúdil, že ak v Zalavári pochovali spolu opačne orientovaných mužov a ženy, tak potom aj v Jutasi opačne orientovaná žena bola etnickou Slovankou. Vyvodil teda záver, že krúžok s jeden a pol násobnou esovitou slučkou (teda s tromi meandrami), ktorý tvoril prílohu sledovaného hrobu, je slovanský šperk. Jeho prototypom bol krúžok s kónickým špirálovitým ukončením, evidovaný na pohrebiskách keszthelyskej kultúry (*Fehér 1957*, 280). G. Fehér publikoval aj krúžky s jeden a pol a viacnásobne otočenou esovitou slučkou, aké sa našli na pohrebiskách z okolia mesta Keszthely (*Fehér 1957*, tab. 14–43). Ďalej jednoznačne konštatoval, že genézu sledovaného šperku treba hľadať v oblasti Balatonu.

V čase písania Fehérovej štúdie vznikla aj práca A. Kralovánszkeho o esovitých záušniciach. Publikoval ju v dvoch častiach v maďarčine (*Kralovánszky 1956*; *1957*) a po nemecky (*Kralovánszky 1959*). V nemecky publikovanej verzii mohol už použiť aj pramene zo štúdie *J. Slámu* (*1957*). Kým vo svojej prvej práci v súpise krúžkov s viacnásobnou esovitou slučkou uvádza 27 lokalít, v súlade s údajmi J. Slámu rozšíril v ďalšej štúdii súpis na 37. V roku 1962 ešte raz vymenoval 15 nálezísk z doby avarskej, prevažne zo zadunajskej časti Karpatskej kotliny: Alsópáhok, Budapest-Rákos, Csákberény, Csetény, Bratislava-Čunovo, Bratislava-Devínska Nová Ves, Gátér, Győr, Jutas, Keszthely, Nagypall, Pilismarót, Szirák, Szob, Várpalota. Z nich je nesprávny údaj o lokalitách Budapest-Rákos a Csetény (*Fehér/Éry/Kralovánszky 1962*, 8, pozn. 5). A. Kralovánszky do tej miery modifikoval Fehérovu koncepciu, že vznik krúžkov s esovitým ukončením datoval na koniec doby avarskej. Na dôkaz platnosti svojej teórie uviedol, že na publikovaných plánoch avarských pohrebísk boli hroby s nálezmi krúžkov s esovitým ukončením zakaždým situované na ich okraji. Pri absolútnej chronológii však neuznáva dátum prechodu medzi 8. a 9. stor., ale koniec 9. stor. S prežívaním avarskej populácie totiž počítal až do polovice 10. stor., pričom za argument považoval keramický inventár vtedy čerstvo odkrytého pohrebiska v Ártánde (*Kralovánszky 1957,* 178, 186). Na druhej strane, genézu sledovaného šperku hľadal v Karpatskej kotline. Podľa neho od 11. stor. už tieto šperky strácajú etnický charakter, aj keď ťažisko nálezísk s esovitými krúžkami sa nachádza na Veľkej maďarskej nížine (*Kralovánszky 1956*, 212; *1959*, 350, 351).

V tomto období bolo možné očakávať zrodenie ďalšieho nového názoru. Recenzentom Kralovánszkeho práce bol totiž B. Szőke a v poznámkovom aparáte autora štúdie je aj zmienka o niektorých rozdielnych stanoviskách oboch bádateľov (*Kralovánszky 1957*, 183, pozn. 144). V roku 1959 bola publikovaná štúdia B. Szőkeho o belobrdskej kultúre (*Szőke B. 1959*) a následne v roku 1962 kapitola s všestrannou a detailnou analýzou esovitých záušníc (*Szőke B. 1962*, 42–44, 86–89). V dobe medzi publikovaním týchto prác vznikla aj štúdia Á. Cs. Sósovej s poznámkami k prácam G. Fehéra, A. Kralovánszkeho a B. Szőkeho (*Sós 1963*), kde už autorka mohla využiť aj monograficky spracované výsledky Gy. Töröka z pohrebisku Halimba-Cseres (*Török 1962*). B. Szőke po veľmi stručnom zhrnutí histórie bádania, aj s využitím podkladov J. Slámu, sa pokúsil stanoviť obdobie prvého výskytu sledovaných záušníc. Stotožnil sa s názorom preferovaným L. Niederlem, podľa ktorého predlohou esovitých záušníc boli krúžky s viacnásobným esovitým ukončením. Tie však považoval iba za jeden z komponentov. Druhý faktor ale nebol jasne osvetlený. Tento záver sa odzrkadľuje aj na schéme *Á. Cs. Sósovej* (*1963*, obr. 3), ktorá zobrazuje jednotlivé genetické komponenty vývoja esovitých záušníc. Podľa tejto autorky pri genéze jednoduchých šperkov dochádzalo k ich vzájomnému dynamickému ovplyvneniu, čo je považované za druhý faktor. Okolnosti tohto procesu sa snažila osvetliť pomocou kompletného súpisu lokalít (11 avarských z Maďarska, 12 moravských a českých na báze údajov J. Slámu, ako aj tri rakúske, dve nemecké lokality a jedno poľské nálezisko). Napriek tomu, že B. Szőke zaznamenal pomerne častý výskyt viacnásobných esovitých záušníc, ich vznik datoval pomerne neskoro – do prvej štvrtiny 10. stor. Koniec ich používania dával do súvisu s rozšírením jednoduchých esovitých záušníc. Je evidentné, že tu možno sledovať ovplyvnenie zo strany A. Kralovánszkeho. Názor B. Szőkeho sa opieral tiež o výsledky analýz pohrebiska v Halimbe-Cseres, kde sa našla aj jedna záušnica s jeden a pol násobnou slučkou, čo bol dôležitý argument pre vyslovenie teórie genézy jednoduchých esovitých záušníc v tejto oblasti. Túto skutočnosť už odvtedy nikto nemohol obísť. Pri svojej interpretácii ju použila aj *Á. Cs. Sósová* (*1963*, 305–307) a neskôr *J. Giesler* (*1981*, 106–108, 144, 145, 151).

V ďalšom období sa problematikou esovitých záušníc zaoberali viaceré štúdie, tie sa však už viac zamerali na ich vývoj v 10. a 11. stor. (*Bóna 1978*; *Mesterházy 1962–1964*). Materiálovej analýze záušníc s viacnásobným esovitým ukončením sa venoval *I. Erdélyi* (*1968*). É. Garamová v rukopise ukončenom v roku 1985 poskytla nové informácie o rozšírení avarských esovitých záušníc na území Veľkej maďarskej nížiny, kde zmapovala 30 lokalít. Niektoré z nich (Gyönk, Bélapátfalva) však boli zaradené nesprávne (*Garam 1995*, obr. 165; 286; pozn. 98). V roku 1984, teda v tom istom období ako vznikol rukopis É. Garamovej, napísal diplomovú prácu zameranú na danú tému L. Kostyál. Jeho výsledky, ktoré boli zhodné s prácou É. Garamovej, v krátkosti rekapitulovala *Á. Perémi* (*2000*, 48, 49).

Naše poznatky o esovitých záušniciach z doby avarskej sa stabilizovali na úrovni 90. rokov 20. stor. Vtedy B. M. Szőke sumarizoval dostupné informácie vo svojej veľkolepej práci o nových šperkoch 9. stor. na etnicky heterogénnom území Zadunajska, medzi ktorými sa popri nenáročných drôtených šperkoch nachádzajú aj krúžky s jednoduchým a viacnásobným esovitým ukončením. B. M. Szőke na základe materiálu z takmer 50 lokalít publikoval rané formy krúžkov s esovitým ukončením spolu s nálezovými celkami, ich rozšírením a chronológiou (*Szőke B. M. 1991*, 9, 10; *1992*). Jeho závery, vrátane chronológie, sa vo všeobecnosti akceptovali, niekedy aj v tom prípade, keď umiestnenie hrobu v rámci pohrebiska, resp. obsah hrobových celkov (napr. Gyenesdiás) nezodpovedali téze, ktorú predložil (*Müller R. 1991*, 36). Podľa *B. M. Szőkeho* (*1992*, 849) sa krúžok s viacnásobným esovitým ukončením objavuje na prelome 8. a 9. stor. a do polovice 9. stor. sa vyskytuje v najmladších okrajových hroboch avarských nekropol. Uvedený autor sa však nevenuje otázke ich prežívania v 9.–10. stor., hoci eviduje ich výskyt v Nitre-Lupke a v Pobedime.

Českí, moravskí a slovenskí bádatelia išli po stopách L. Niederleho a súhlasili s jeho teóriou o pôvode krúžkov s esovitým ukončením, i napriek početným omylom (napríklad keszthelyská kultúra nie je totožná s avarskou, nepochádzajú zo 4.–5. stor., ale zo 7.–9. stor., krúžkový šperk je prítomný aj na spoločných pohrebiskách keszthelyskej a avarskej populácie, krúžok zo Sóshartyán nepochádza z 5. ale z 11. stor. atď.). L. Niederle sa však nemýlil v tom, že najvčasnejší výskyt krúžkov s esovitým ukončením treba hľadať na avarských pohrebiskách. Čo sa týka ich vývoja v typologickom rade, na počiatku stoja exempláre s viacnásobnou slučkou, čiže minimálne s tromi meandrami – jeden a pol násobné S. Ďalej vystáva otázka, kedy a ako sa dostali sledované krúžky z doby avarskej k Slovanom. Poznatky do roku 1957 zhrnul J. Sláma. Dejiny bádania začína článkom A. Lissauera, ktorý zverejnil v Braunschweigene. Potom nasledujú príspevky L. Niederleho, J. L. Píča a J. Schránila, a napokon *J. Eisnera* (*1933*). Dva konkrétne závery J. Eisnera o krúžkoch s viacnásobným esovitým ukončením, ktoré on považuje za náušnice (*Ohrgehänge*), sa zrodili po odkrytí pohrebiska v Bratislave-Devínskej Novej Vsi, publikovaného v roku 1952. Tie potom

ešte raz zopakoval v roku 1955 (*Eisner 1952*, 284; *1955*, 222, 223, 226). Pri chronologickom začlenení niektorých lokalít zaujali stanovisko aj R. Turek (Přnovice, Želenice, Praha), resp. I. Borkovský (Praha). Následne *J. Sláma* (*1957*, 259–267) sumarizoval aj poznatky z rakúskych a maďarských lokalít. Stále sa ešte domnieval, že krúžky s esovitým ukončením vznikli na území keszthelyskej kultúry, a to v jej neskorej fáze. K ich rozšíreniu v Česku mohlo dôjsť na konci avarského panstva v prvej tretine 9. stor. V strednej dobe hradištnej sa ešte nestali šperkom pospolitého ľudu (eviduje iba 15 lokalít), dokonca sa s nimi v uvedenom období sotva stretávame. Ojedinelý výskyt sledovaného šperku v Čechách a na Morave dáva do súvislosti s udalosťami, počas ktorých sa tam objavujú avarské pamiatky, kovania opaskov a náušnice (*Eisner 1955*, 218; *Sláma 1957*, 266, 267). Po publikovaní monografickej práce *B. Dostála* (*1966*, 31, 32) sa stalo zrejmým, že na území veľkomoravského kniežatstva boli v móde úplne odlišné šperky. Krúžok s esovitým ukončením je v centrálnej časti územia pomerne zriedkavý. Oproti tomu v Podyjí je potrebné rátať so silnejšou avarskou okupáciou, ktorej výrazné stopy (hroby s krúžkami s viacnásobným esovitým ukončením, avarské garnitúry opaskov, mužské hroby s konským postrojom) zaznamenali v Dolních Věstoniciach (*Poulík 1949*, obr. 66; *1950*, obr. 23; *Profantová 2002*). B. Dostál dáva výskyt krúžku s esovitým ukončením do súvislosti s keszhelyskou kultúrou, kľúč k rozšíreniu na moravskom území však hľadá v slovenskom materiáli (*Dostál 1966*, 32). Obšírnejšie vyjadril svoj názor v roku 1991. Genézu šperkov stredohradištného obdobia datoval k roku 800 a rátal s ich výskytom až do polovice 10. stor. Druhú skupinu šperkov, krúžky zhotovené z tenkého drôtu – podľa terminológie *U. von Freedenovej* (*1979*, 405) drôtený šperk – ktoré majú meandrovité ukončenie, resp. ukončenie s očkom, čiže krúžky s jednoduchým a viacnásobným esovitým ukončením, sa objavili na avarských pohrebiskách v priebehu 7.–8. stor. a zostali v móde asi 200 rokov (*Dostál 1991*, 82). B. Dostál sa na tomto mieste odvoláva na Z. Čilinskú, ktorá skutočne ráta s výskytom krúžkov s esovitým ukončením v takom ranom období, pričom vychádza iba z výskumu pohrebiska v Nových Zámkoch a odvoláva sa ešte na nekropolu v Pilismarót-Basaharc (*Čilinská 1966*; *1975*, 77). Podľa schémy B. Dostála jednoduchý krúžok s esovitým ukončením má svoju predlohu v krúžku s očkom. Krúžok s viacnásobnou esovitou slučkou (ako príklad uvádza krúžok s trojnásobným esovitým ukončením z Dolních Věstoníc) iba ovplyvňoval skupinu drôtených šperkov (*Dostál 1991*, obr. 1). Na tomto mieste načrtnutý historický vývoj zhrnul veľmi stručne *S. Brather* (*2004*, 137–139), pričom sa prísne opieral o štúdiu B. M. Szőkeho.

Z obidvoch prehľadov však vypadol jeden dôležitý údaj, napriek tomu, že ho pravdepodobne mal k dispozícii aj B. M. Szöke, aj J. Brather. Ide o avarské pohrebisko v Kereki (župa Somogy), o ktorom stručne referoval *L. Költő* (*1988*, 52, 53). Túto informáciu B. M. Szöke nezaznamenal vo svojom rozsiahlom príspevku v zborníku Awarenforschungen (*Szöke B. M. 1992*). Uvádza ju však E. Szameit, aj keď sa neodvoláva na publikovanú správu, ale na ústnu informáciu. To ho viedlo k chybe, pretože v dôsledku nepresnej informácie sa daná lokalita omylom zmenila na Vörs. Okrem názvu lokality sú však ostatné údaje E. Szameita správne (*Szameit 1992*, 824, 825).

Avarské pohrebisko v Kereki, župa Somogy, 10 km južne od Zamárdi, je v súčasnosti lokalitou s najvčasnejším výskytom krúžku s esovitým ukončením na území Karpatskej kotliny. Po stručnom publikovaní *L. Költőm* (*1988*) a *E. Szameitom* (*1992*) bola uverejnená podrobnejšia predbežná správa o Kereki (*Költő 2005*). Nás zaujímajú predovšetkým hroby 6 a 19, v ktorých sa našli krúžky s esovitým ukončením.

Hrob 6

Krúžok vyhotovený z tenkého bronzového drôtu s riedkym, pôvodne asi trikrát otáčaným esovitým ukončením. Jeho posledná slučka je porušená (obr. 1: 1), esovité ukončenie je roztepané do úzkej platničky.

Rozmery (získané z kresby): hr. drôtu asi 1 mm, š. konca esovitej slučky asi 1,5 mm, pr. krúžku 14–15 mm.

Sprievodné nálezy: šesť kusov plechových platničiek opaska štvoruholníkového tvaru, päť exemplárov plechových nákončí bočných remeňov, jedno veľké nákončie remeňa zdobené geometrickým pásikovým ornamentom.

Datovanie: začiatok stredoavarského obdobia (7. stor.). Podľa E. Szameita patri garnitúra do periódy MA I (*Költő 2005*, obr. 5: 1; *Szameit 1992*, 824).

Hrob 19

Dva krúžky z tenkého bronzového drôtu s dva a pol násobným esovitým ukončením, čiže s piatimi meandrami s roztepanými koncami (obr. 2: 1, 2).

Rozmery: hr. drôtu 1 mm, š. konca esovitej slučky asi 2 mm, pr. krúžku 14 mm.

Sprievodné nálezy: rôznorodé plechové kovania, jedno veľké nákončie opaska a malé nákončia bočných remeňov, liate bronzové kovania s gryfom.

Datovanie: začiatok 8. stor. (*Költő 2005*, obr. 10: 1, 2; *Szameit 1992*, 824).

Autor výskumu v obidvoch prípadoch datuje celý súbor kovaní pomocou „neskorých typov náušníc" (*Költő 2005*, 215). Lenže v tomto prípade nemožno uplatňovať v numizmatike zaužívanú metódu, keď najmladšia razba datuje nálezový celok. Nejde o stáročia používané opasky, ale o náušnicu, aká sa objavuje koncom 7. stor.

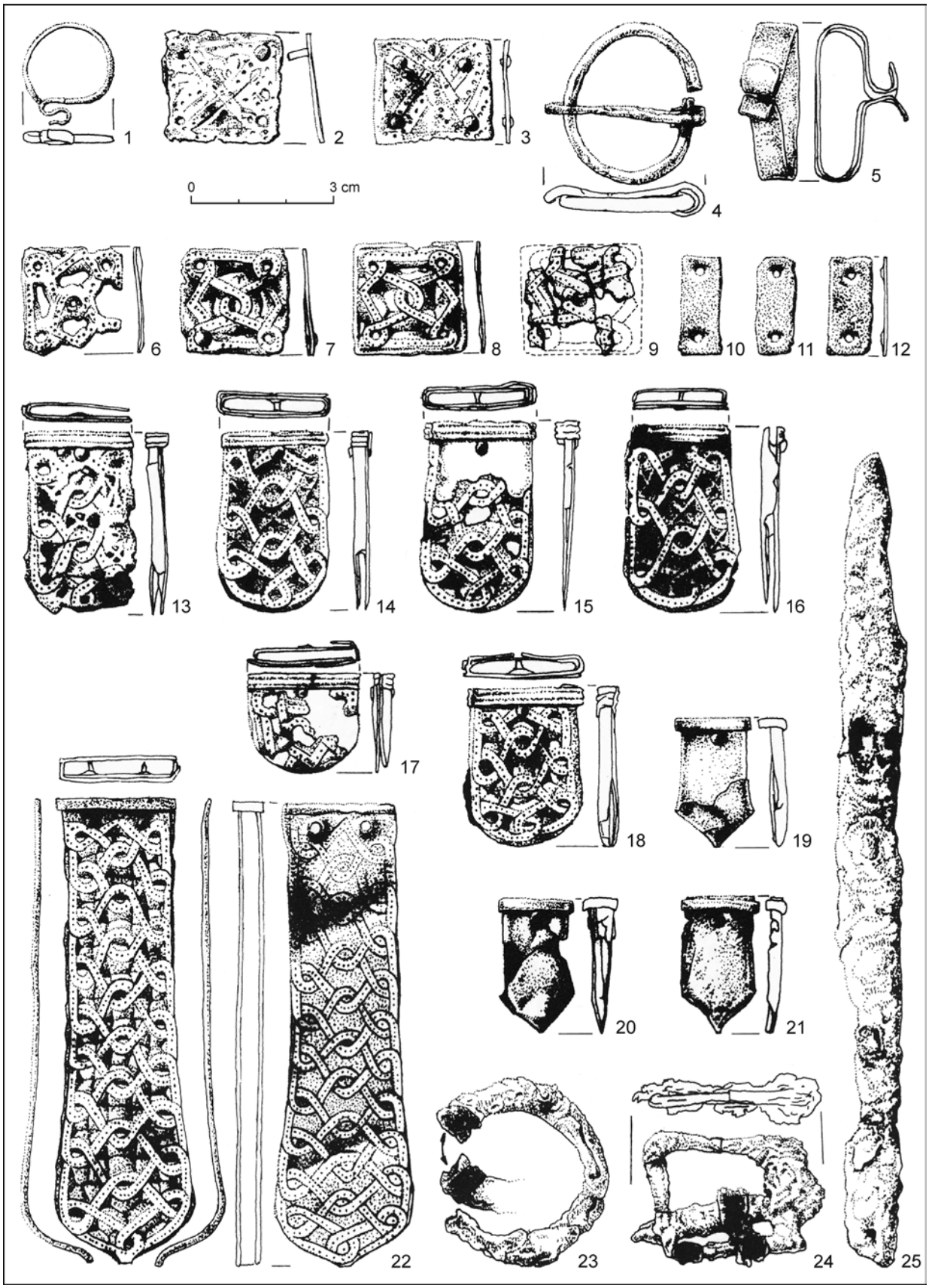

Obr. 1. Kereki, poloha Homokbánya. Nálezy z hrobu 6 (podľa *Költő 2005*, obr. 5).

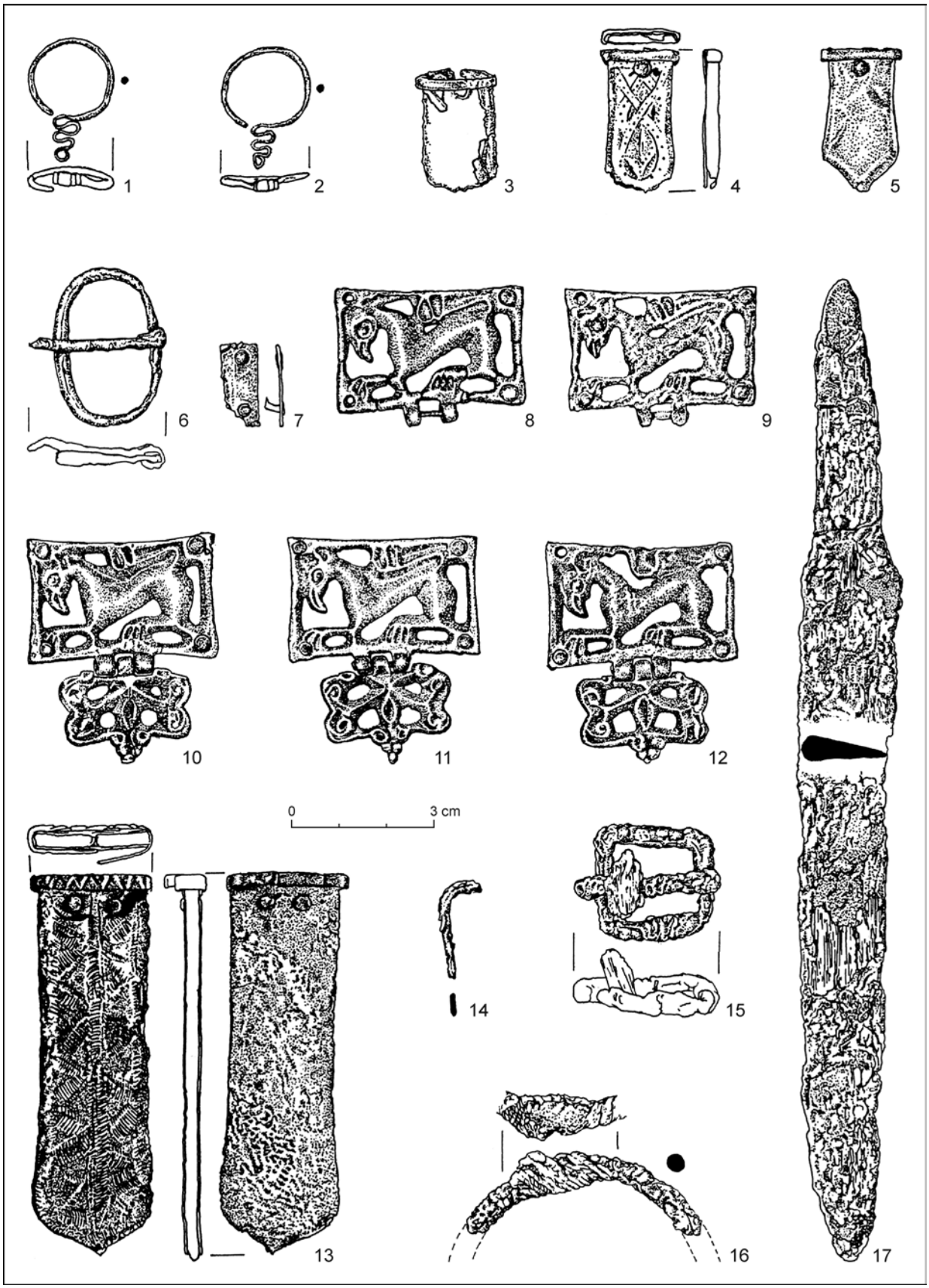

Obr. 2. Kereki, poloha Homokbánya. Nálezy z hrobu 19 (podľa *Költő 2005*, obr. 10).

Od zverejnenia súpisu B. M. Szőkeho pribudlo viac ako 20 nových lokalít, prípadne v ňom neboli uvedené.

- **Alsópáhok (župa Zala, HU)**
  Pri kostre ženy ležiacej na dlážke zemnice sa našiel pár krúžkov s dvojnásobným esovitým ukončením (*Tokai 2010*).
- **Csákberény (župa Fejér, HU)**
  V hrobe 251 sa pri kostre ženy našli dva krúžky s jednoduchou esovitou slučkou (*László 2015*, 69, tab. 79).
- **Čakajovce (okr. Nitra, SK).**
  V ženskom hrobe 568 sa našiel krúžok s dvojnásobným esovitým ukončením. Krúžok z tenkého drôtu má voľne poprehýbané ukončenie, drôt asi nie je roztepaný.
  Pr. krúžku 16–18 mm.
  Datovanie: 9. stor. (*Rejholcová 1995*, 61, tab. 87: 1).
- **Čakajovce (okr. Nitra, SK)**
  Krúžok s esovitým ukončením vo funkcii záušnice bol aj prílohou ženského hrobu 572. Okrem tejto tordovanej bronzovej záušnice z tenkého drôtu, ktorá mala roztepaný esovitý meander, sa tu našlo ešte ďalších päť záušníc, reprezentujúcich tri odlišné typy. Dve lunice, analogické k nálezu z Ipeľského Sokolca, boli súčasťou náhrdelníka.
- **Gyenesdiás (župa Zala, HU)**
  V hroboch 76, 191 a ešte v ďalších 10 hroboch sa nachádzali bronzové náušnice s dva a pol násobným esovitým ukončením (5 meandrov). Tieto hroby sa nenachádzali na okraji, ale vo vnútri pohrebiska (*Müller R. 1983*, 60; *2019*, 88, 89).
- **Ipeľský Sokolec (okr. Levice, SK)**
  V hrobe 5 s pozostatkami mladej ženy sa našiel krúžok vyhotovený z tordovaného bronzového drôtu s roztepaným esovitým ukončením s tromi meandrami. Jeho párom bola oválna bronzová náušnica s guličkami na dolnom poloblúku, určujúca funkciu ozdoby.
  Pr. krúžku 11 mm. (*Vendtová/Rejholec 1963*, 238, obr. 2: 4).
- **Lesencetomaj, poloha Piros kereszt (župa Zala, HU)**
  V roku 1961 boli odkryté hroby 5a, 8, 22, 28, 39 a následne v roku 1985 hroby 33, 35a, 183, 243, 258, 270, 300, 315 a 316. Nálezy z roku 1961 publikoval R. Müller. V troch hroboch (8, 22, 39) sa na krúžkoch objavili dvojnásobné a v dvoch prípadoch (hroby 5a, 28) jeden a pol násobné esovité ukončenia. Z výskumu Á. Perémiovej (po hrob 394) existuje evidencia nálezov krúžkov s viacnásobným esovitým ukončením. Počas niekoľkoročnej výskumnej aktivity sa na lokalite preskúmalo viac ako 1737 hrobov, v ktorých zrejme boli tiež prítomné krúžky s esovitým ukončením (*Perémi 2000*, 48).
- **Öreglak (župa Somogy, HU)**
  V hrobe 1 na základe informácie autora výskumu K. Magyara uvádza K. Bakay dva strieborné „vlasové krúžky". Z tenkého strieborného drôtu bol vyrobený krúžok s jeden a pol násobným esovitým ukončením, ktoré je úzko roztepané.
  Pr. krúžku 20 mm (*Bakay 1975*, 375, tab. 27: 1, 2).
- **Proleb (Štajersko, A)**
  V hrobe 3 sa našiel krúžok z tenkého bronzového drôtu s jeden a pol násobným esovitým ukončením (*Szameit 1992*, 828, tab. 11: 2).
- **Szellő (župa Baranya, HU)**
  Náušnicu z hrobu „A" prvýkrát uvádzal vo svojom súpise krúžkov s esovitým ukončením z doby avarskej G. Fehér. Následne A. Kiss v 2. zväzku Avarského korpusu hore uvedený šperk považuje za iný typ. Na druhej strane, podľa kresby ide o krúžok s torzovitým esovitým ukončením, pričom sa zachovala iba prvá slučka (*Fehér 1957*, 278; *Kiss A. 1977*, 140, tab. 58: A: 2).
- **Tatabánya-Alsógalla (župa Komárom-Esztergom, HU)**
  V predbežnej správe boli publikované iba dva krúžky s jeden a pol násobným esovitým ukončením v hroboch 27 a 231. V príspevku sú neúplné informácie, takže nie je jasné, či krúžky pochádzajú z jedného hrobu, alebo zobrazili z každého iba po jednom exemplári. Krúžky s priemerom 15 mm boli zhotovené z tenkého bronzového drôtu (*Szatmári 1982–1983*, 71, obr. 13; *1988*, 212, tab. X). Hroby so sledovaným šperkom neboli situované pri okrajoch pohrebiska, ale obkolesovali hroby z 8. stor., resp. zo strednej doby avarskej.
- **Tiszafüred-Majoros (župa Szolnok, HU)**
  V hrobe 992 sa našiel krúžok s takmer jeden a pol násobnou esovitou slučkou. V strede tretieho meandra bol prilepený fragment odlomenej (?) platničky. Krúžok bol vyhotovený z tenkého drôtu.
  Rozmery: hr. drôtu 1 mm, š. roztepaného esovitého ukončenia 1,5 mm, pr. krúžku 17 mm.
  Funkcia: náušnica, ktorá bola zároveň jedinou hrobovou prílohou (*Garam 1995*, 286, tab. 138).
- **Vasasszonyfa (župa Vas, HU)**
  V hrobe 249 situovanom do blízkosti východného okraja pohrebiska sa našli krúžky s viacnásobným esovitým ukončením spolu s valcovitými korálikmi a ďalším charakteristickým šperkom 9. stor. (*Kiss G. 1986*, 62; *1987*, 70).
- **Vát, poloha Telekes dűlő (župa Vas, HU)**
  Počas výskumu sídliska sa vo výplni objektu 108 (zemnica) objavil krúžok s viacnásobným esovitým ukončením. V obydlí štvoruholníkového pôdorysu boli aj fragmenty zvona na pečenie a kosteného hrebeňa (*Ilon 2007*, 314).
- **Zámárdi, poloha Réti földek (župa Somogy, HU)**
  Malý bronzový krúžok z tenkého drôtu s roztepaným esovitým ukončením sa našiel v hrobe 789 s kostrou malého dievčaťa.
  Rozmery: hr. drôtu 1 mm, pr. krúžku 9 mm.
  Sprievodný nález: malé liate bronzové nákončie remeňa zdobené úponkami.
  Podľa É. Garamovej hrob nemožno datovať včaššie ako na koniec 8. stor., resp. prelom 8. a 9. stor. (*Bárdos/Garam 2009*, 109, tab. 97).
- **Zámárdi, poloha Réti földek (župa Somogy, HU)**
  V ženskom hrobe 1575 bol krúžok z tenkého bronzového drôtu s jeden a pol násobným esovitým ukončením.
  Rozmery: hr. drôtu 1 mm, pr. krúžku asi 10 mm (*Bárdos/Garam 2014*, 22, tab. 172).
- **Zámárdi, poloha Réti földek (župa Somogy, HU)**
  Vo výplni ženského hrobu 1651 sa našla náušnica z tenkého bronzového drôtu ukončená slučkou (*Bárdos/Garam 2014*, 34, tab. 181).
- **Zámárdi, poloha Réti földek (župa Somogy, HU)**
  Z hrobu 1871 mladého dievčaťa pochádzajú dva malé bronzové krúžky z tenkého drôtu s dva a pol násobným esovitým ukončením (*Bárdos/Garam 2014*, 61, tab. 195).
- **Zámárdi, poloha Réti földek (župa Somogy, HU)**
  V hrobe 2300 mladého dievčaťa sa našiel vlasový krúžok (*Haarring*) s dva a pol násobným esovitým ukončením, t. j. s piatimi meandrami (*Bárdos/Garam 2014*, 131, tab. 240; *Garam 2018*, 129).

Okrem uvedených evidujeme ďalších sedem nálezísk s krúžkami s viacnásobným esovitým ukončením, ktoré sa našli na avarských pohrebiskách, resp. v hroboch: Balatonszőlős (*Dax 1984a*), Kaposmérő (*Bárdos 1991*), Kaposvár, poloha Kecel domb (*Költő 1985*), Sarród (*Nováki 1958*), Várpalota, poloha Bánta puszta (*Dax 1983*), Veszprém, poloha Kádártai lakótelep (*Dax 1984b*), Zalaszabar, poloha Borjúállás sziget (*Költő a i. 1996*, 137). Z rôznych súpisov (A. Kralovánszky, É. Garamová, B. M. Szőke) treba odstrániť tieto hrobové nálezy: Budapest-Rákos, Bélapátfalva, Csetény, Gyönk, Bakonykoppány, Nitra, pod Zoborom (*Vendtová/Rejholec 1963*, 206). Naďalej zostáva problematické posúdenie lokality Nagyvázsony. Na šiestich nekropolách z 10.–11. stor. sa objavuje len jeden variant diskutovaného krúžku, a to s jeden a pol násobným esovitým ukončením (*Hanuliak 1994*, 124; *Szőke B. 1962*, 44). Sú to: Malé Kosihy, hrob 147, Bratislava-Rusovce, hrob 40 (171), Fiad-Kérpuszta, hrob 195, Halimba-Cseres, hrob 527, Rád-Kishegy, hrob A, Vác-Hétkápolna.

Najdôležitejším poznatkom, ktorý vyplýva zo súpisov, je skutočnosť, že nielen krúžky s viacnásobným esovitým ukončením, ale i jednoduché exempláre s jeden a pol násobným ukončením (s dvomi meandrami) vznikli v prostredí avarského šperkárstva. Krúžky s jednoduchým esovitým ukončením sú prítomné na týchto avarských pohrebiskách: Csákberény, hrob 251, Holiare, hrob 443, Pilismarót-Basaharc, hrob 177, Szellő, Zalakomár, hroby 47, 225, a 315. Pravdepodobná doba genézy krúžku s jednoduchým esovitým ukončením je obdobie po polovici 8. stor.

Dva hroby (47, 315) obsahujúce krúžok s esovitým ukončením na lokalite Zalakomár, sú situované na severozápadnom okraji pohrebiska, hrob 225 sa zas približuje k stredu severozápadnej štvrtiny nekropoly. Na sledovanej lokalite aj krúžky s viacnásobným esovitým ukončením nie sú dislokované výlučne na okrajoch pohrebiska, ale v jeho severozápadnej časti (hroby 133, 140, 26), resp. viaceré sú prítomné aj v strede (*Szőke B. M. 1992*, mapa 1). Podobnú situáciu zistila aj S. Szatmáriová na pohrebisku Tatabánya-Alsógalla, ako aj R. Müller, ktorý na lokalite Gyenesdiás odkryl v strede nekropoly hroby s krúžkami s viacnásobným esovitým ukončením (*Müller R. 2019*, 89).

V odbornej literatúre sa v súvislosti s diskutovanou ozdobou najčastejšie stretávame s pomenovaním krúžok s viacnásobným esovitým ukončením, resp. záušnica (nem. *Schläfenring*, maď. *hajkarika*). Ide však o súhrnný názov, ktorý zastiera počet meandrov esovitého ukončenia. Vo väčšine publikácií, ak nie sú k publikovanému textu ilustrácie, zostáva charakter esovitého ukončenia neznámy, pričom je to údaj dôležitý aj z chronologického aspektu. Tomuto problému pripisoval význam iba *J. Eisner* (*1952*, 284). Ako bolo prezentované – krúžok s jeden a pol násobným esovitým ukončením sa môže vyskytovať aj na pohrebiskách z 10. stor., kde ide o najmladší variant krúžkov s viacnásobným esovitým ukončením. Keď z tohto aspektu sledujeme náleziská, vysvitá, že asi v dvadsiatich prípadoch ide o krúžky s jeden a pol násobným esovitým ukončením. Najstaršie sú krúžky s trojnásobným, dva a pol, resp. dvojnásobným ukončením. Čo však neznamená, že sa vzájomne vystriedali a novšie typy vytlačili staršie.

V súčasnosti v Karpatskej kotline a v Rakúsku evidujeme 60–65 nálezísk s výskytom krúžkov s viacnásobným esovitým ukončením. Do tohto počtu nie sú zahrnuté české, moravské a poľské lokality, ba ani šesť maďarských pohrebísk z 10. stor. Prevažná časť nálezísk leží v Zadunajsku. Vo významnej miere sú zastúpené v Keszthely a jeho okolí, napríklad v Genyesdiás v 10 hroboch, Lesencetomaj-Piros kereszt minimálne v 15 hroboch, v Zalakomáre v 10 hroboch. Sú časté aj na lokalite Hird v župe Baranya (hroby 93, 249, 272, 278, 279, 346, 358, 364, 385), taktiež v piatich hroboch v Zamárdi pri Balatone, v okolí Kaposváru na lokalite, ktorá v odbornej literatúre nesie názov 30. nálezisko (hroby 17, 23, 33, 36 a 43), a podobne aj na pohrebisku Toponár-Fészerlak, takisto s nálezmi v piatich hroboch. Oprávnene sa domnievame, že miestom vzniku krúžkov s viacnásobným esovitým ukončením je oblasť Balatonu a keszthelyská kultúra, a to v období, keď jej hranice smerom na západ boli ešte otvorené. Pretože zo začiatku stredoavarského obdobia pochádza starší hrob 6 z lokality Kereki, stráca sa chronologická prekážka, ktorú nastolili P. Reinecke a K. Dinklage s negovaním západného vplyvu. V každom prípade s touto alternatívou veľmi opatrne počítal už *J. Giesler* (*1981*, 156). Ako už je uvedené, prevažná časť nálezísk krúžkov s viacnásobným esovitým ukončením sa nachádza v Zadunajsku. Východne od Dunaja evidujeme iba ich sporadický výskyt (Gátér, Tiszafüred). Prekvapujúco skoro sa objavujú na západe popri Dunaji, potom tiež v Čechách a na Morave v povodí Dyje a Moravy. K najvýznamnejším moravským lokalitám patria Dolní Věstonice, kde bol odkrytý viac ako tucet avarských hrobov. Tamojší výskyt krúžkov s viacnásobným esovitým ukončením zrejme súvisí s prítomnosťou Avarov. Podľa J. Slámu tak na Moravu, ako aj do Čiech sa sledovaný šperk dostal v čase úplného konca avarského panstva spolu s avarskými kovaniami, ktoré podľa J. Eisnera možno datovať do prvej tretiny 9. stor. (*Sláma 1957*, 267).[1]

[1] Ide o názornú ukážku archeologického myslenia: kovaniami boli zdobení ľudia a ich kone, takže sa tam dostali prostredníctvom ľudí.

Podobný názor zastával aj M. Šolle, ktorý najranejšie obdobie kmeňového centra v Starej Kouřimi datoval na základe avarských kovaní tiež k začiatku 9. stor. (*Šolle 1966*, 64, obr. 8). Materiál z avarských hrobov z Dolních Věstoníc však nemožno datovať tak neskoro, pretože umelecké remeslo v prvej tretine 9. stor. nie je natoľko bohaté ani v Karpatskej kotline. Avarské nálezy z Prahy-Šárky sú pamiatkami z obdobia najväčšieho rozkvetu ich umeleckého remesla (*Profantová 1992*, 654, 664, 665; *Šolle 1966*, 65, 66, tab. 8). Charakteristický je aj súbor nálezov z neznámej českej lokality, kde sa popri krúžku s trojnásobným esovitým ukončením nachádzajú aj liate avarské kovania opaska (*Profantová 1992*, 666, tab. 5: 9). Ak vezmeme do súvislosti historické udalosti, je ťažké si predstaviť, že práve v čase dožívania avarskej spoločnosti dochádza k ich etnickej a kultúrnej expanzii. V tomto prípade ich sotva možno datovať do 9. stor., ale patria najneskôr na koniec 8. stor. Poukazujú na to aj nálezy krúžkov s dvoj- a trojnásobným ukončením z iných lokalít (Žalov, Ústí nad Labem-Něštěmice). Pražské náleziská s krúžkami s jeden a pol násobným esovitým ukončením (Praha-Juliska, Jelení ulice, Jízdárna) potvrdzujú, vzhľadom na ich datovanie a množstvo, trvalé avarské kontakty. Evidované náleziská sa v Čechách objavujú v izolovaných skupinách – ostrovoch (*Šolle 1966*, 64, 65, obr. 16; tabela 8).

V 9. stor. sa dominantnou formou stáva krúžok s jeden a pol násobným esovitým ukončením (Ipeľský Sokolec, Pobedim, Nitra-Lupka). O etnických pomeroch v danom období snáď niečo vypovedá pohrebisko v Pobedime-Na lazoch, kde sa v hroboch II/71, 4 našli aj krúžky s dvoj- a jeden a pol násobným ukončením (*Bialeková 1993*, 198, 199; *Vendtová 1969*, obr. 53: 21, 22). V antropologickom materiáli sa dokonca zistili aj doklady mongoloidnej rasy (žena a dve deti). Sledované územie teda patrilo do kontaktnej zóny, kde sa už začalo populačné a kultúrne splývanie.

Od polovice 9. stor. sa krúžky s esovitým ukončením stávajú slovanským šperkom, a to zriedkavé varianty s viacnásobným ukončením (Nitra-Lupka, Čakajovce), resp. s jeden a pol násobným ukončením (pražské lokality, slovanské pohrebiská z územia Slovenska). Stanovenie veku zadunajských exemplárov je potrebné znova preskúmať, pretože ich datovali práve pomocou esovitých krúžkov, teda „nepoznané s neistým". V každom prípade je zaujímavé, že v Zalavári ani G. Fehér ani Á. Cs. Sósová nenašli krúžky s esovitým ukončením v hroboch z 9. stor., resp. 10. stor. (*Sós 1963*, 313). Dokonca sa nevyskytli ani na takom pohrebisku z 9. stor. ako je Garabonc alebo Zalaszabar.

Isté je, že staromaďarské obyvateľstvo prevzalo módu nosenia sledovaného šperku od miestnej populácie. Na základe tejto módy ich už nepoužívalo ako náušnice, ale vo funkcii vlasových ozdôb. To, že sa nachádzali v oblasti spánkov, kde bolo najviac evidovaných až päť esovitých krúžkov signalizuje, že ich fixovali na textilné alebo kožené stuhy. Preto môžeme konštatovať, že až odvtedy sa v archeologických nálezoch objavujú ako záušnice (*Schläfenring*). K zmene ich funkcie pravdepodobne došlo v Čechách. Čo sa týka ich objavenia sa v hroboch so staromaďarským krojom, na základe troch včasných nálezísk možno usúdiť, že k tomu došlo pomerne skoro – v priebehu prvej tretiny 10. stor. Na skoré prevzatie sledovaného šperku Maďarmi poukazuje hrob 357 v Čakajovciach, kde krúžok s jednoduchým esovitým ukončením datuje minca Raoula Burgundského z rokov 923–936 (*Rejholcová 1995*, 38, tab. 57). Druhým dôležitým náleziskom je Dabas-Felsőbesenyő, hrob 12. V najbohatšom hrobe dievčatka na zvyšku pohrebiska našli pri krku pozlátené strieborné dvojdielne kovania. Autori výskumu datovali hrob na základe krúžku s esovitým ukončením, hoci to mali robiť opačne – totiž pozlátené kvalitné strieborné kovania poukazujú na včaššie datovanie daného hrobu. V jednom zo susedných hrobov bola dokonca minca cisára Berengara a päť razieb Huga z Provence. Práve preto je reálne datovanie okolo prvej tretiny 10. stor. (*Füredi 2012*, 9, 10; *Patay/Rácz 2012*). Tretím takýmto hrobovým nálezom je dávno známy hrob 2 z Tiszabercelu, ktorý spolu so staromaďarskými artefaktmi obsahoval krúžok s jednoduchým esovitým ukončením (*Kiss L. 1937*, 241). Uvádzaný „nálezový celok" je však podozrivý, pretože drôt krúžku s esovitým ukončením je štvorhranný a takýto typ šperku sa v hodnoverne dokumentovaných hroboch objavuje až koncom 11. stor. Hrob z Tiszabercelu nebol odkrytý v prítomnosti odborníka, nálezy spolu s predmetmi z iných hrobov odovzdali nálezcovia – robotníci.

Kým v predchádzajúcom období sme považovali za jednoznačné, že k najskoršiemu prevzatiu zvyku zdobenia sa esovitými záušnicami došlo v okolí Nitry (myslíme hroby 568 a 572 v Čakajovciach s nálezmi krúžkov s dvoj- a dva a pol násobným esovitým ukončením), novší nález na lokalite Dabas (*Füredi 2012*; *Patay/Rácz 2012*), ktorá leží asi 40 km juhovýchodne od Budapešti, dokumentuje, že zmena módy bola všeobecne rozšírená na širšom území. Dokladmi toho sú aj do tej doby nezvyčajne časté nálezy zlatých krúžkov s esovitým ukončením na pohrebiskách pospolitého ľudu, napr. Magyarhomorog, Hajdúdorog, Békés-Povád, Dabas a kostolné cintoríny.

LITERATÚRA

Bach/Dušek 1972 – H. Bach/S. Dušek: *Slawen in Thüringen. Geschichte, Kultur und Anthropologie im 10. bis 12. Jahrhundert. Nach den Ausgrabungen bei Espenfeld*. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens 2. Weimar 1972.

Bakay 1975 – K. Bakay: A Somogy megyei múzeumi szervezet tevékenysége 1974. Január 1-től 1975. December 31-ig. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2, 1975, 295–322.

Bárdos 1991 – E. Bárdos: Kaposmérő-Homokbánya. *Régészeti Füzetek I*, 43, 1991, 35, 36.

Bárdos/Garam 2009 – E. Bárdos/É. Garam: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek. Teil 1*. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Budapest 2009.

Bárdos/Garam 2014 – E. Bárdos/É. Garam: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek. Teil 2*. Monumenta Avarorum Archaeologica 10. Budapest 2014.

Bialeková 1993 – D. Bialeková: Slovanské pohrebisko v Pobedime (poloha Na laze II/71). *Študijné zvesti AÚ SAV* 29, 1993, 179–207.

Bóna 1978 – I. Bóna: Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. *Alba Regia* 26, 99–157.

Brather 2004 – S. Brather: Schläfenringe. In: H. Beck/D. Geuenich/H. Steuer (Hrsg.): *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 27. Berlin – New York 2004, 132–139.

Čilinská 1966 – Z. Čilinska: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zamky*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 7. Nitra 1966.

Čilinská 1975 – Z. Čilinská: Frauenschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Slovenská archeológia* 23, 1975, 63–96.

Daim 1992 – F. Daim (Hrsg.): *Awarenforschungen. Band 2*. Archaeologia Austriaca Monographien 2. Studien zur Archäologie der Awaren 4. Wien 1992.

Daim 2000 – F. Daim: Keszthely. In: H. Beck/D. Geuenich/H. Steuer (Hrsg.): *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 16. Berlin – New York 2000, 468–474.

Dax 1983 – M. Cs. Dax: Várpalota-Bánta puszta. *Régészeti Füzetek I*, 36, 1983, 68, 69.

Dax 1984a – M. Cs. Dax: Balatonszőlős-Tsz. gépszerelő csarnok. *Régészeti Füzetek I*, 37, 1984, 67.

Dax 1984b – M. Cs. Dax: Veszprém-Kádártai lakótelep. *Régészeti Füzetek I*, 37, 1984, 78, 79.

Dinklage 1941 – K. Dinklage: Zur deutschen Frühgeschichte Thüringens. *Mannus* 33, 1941, 480–507.

Dostál 1966 – B. Dostál: *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*. Praha 1966.

Dostál 1991 – B. Dostál: Zur Datierungsfrage des großmährischen Schmuks. *Zalai Múzeum* 3, 1991, 81–87.

Eisner 1933 – J. Eisner: *Slovensko v pravěku*. Práce Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě 13. Bratislava 1933.

Eisner 1952 – J. Eisner: *Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště*. Bratislava 1952.

Eisner 1955 – J. Eisner: Počátky českého šperku. *Památky archeologické* 46, 1955, 215–224.

Eisner 1966 – J. Eisner: *Rukověť slovanské archeologie. Počátky Slovanů a jejich kultury*. Praha 1966.

Erdélyi 1968 – I. Erdélyi: Neue Beobachtungen über das Material des spätawarenzeitlichen Gräberfeldes in Pilismarót-Basaharc. *Študijné zvesti AÚ SAV* 16, 1968, 97–102.

Fehér 1957 – G. Fehér: Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8, 1957, 269–318.

Fehér/Éry/Kralovánszky 1962 – G. Fehér/K. Éry/A. Kralovánszky: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter*. Régészeti tanulmányok 2. Budapest 1962.

Fettich 1965 – N. Fettich: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc*. Studia Archaeologica 3. Budapest 1965.

von Freeden 1979 – U. von Freeden: Untersuchungen merowingerzeitlichen Ohrringen bei den Alamannen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 60, 1979, 227–441.

Füredi 2012 – Á. Füredi: *„Nem múlt el nyomtalanul". Honfoglalás kori leletek Pest megyéből. Kiállításvezető*. Szentendre 2012.

Garam 1995 – É. Garam: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3. Budapest 1995.

Garam 2018 – É. Garam: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek III*. Monumenta Avarorum Archaeologica 12. Budapest 2018.

Giesler 1981 – J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *Praehistorische Zeitschrift* 56, 1981, 3–167.
DOI: https://doi.org/10.1515/prhz.1981.56.1.3

Hampel 1905 – J. Hampel: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. I–III. Braunschweig 1905.

Hampel 1907 – J. Hampel: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest 1907.

Hanuliak 1994 – M. Hanuliak: *Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia (archeologicko-historické vyhodnotenie)*. Materialia Archaeologica Slovaca 12. Nitra 1994.

Ilon 2007 – G. Ilon: Vát-Telekes-dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 – Archaeological Investigations in Hungary 2006*, 2007, 314, 315.

Kiss A. 1977 – A. Kiss: *Avar Cemeteries in County Baranya*. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 2. Budapest 1977.

Kiss G. 1986 – G. Kiss: Vasasszonyfa. *Régészeti Füzetek I*, 39, 1986, 62.

Kiss G. 1987 – G. Kiss: Vasasszonyfa. *Régészeti Füzetek I*, 40, 1987, 70.

Kiss G. 2011 – G. Kiss: Die Entstehung und Anwendung des Keszthely-Kultur-Begriffs aus forschungsgeschichtlicher Sicht. In: O. Heinrich-Tamáska (Hrsg.): *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinutätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf. 2011, 491–507.

Kiss L. 1937 – L. Kiss: Honfoglaláskori sírok Tiszabercelen. *Dolgozatok* 13, 1937, 240–245.

Költő 1985 – L. Költő: Kaposvár-Kecel-hegy. *Régészeti Füzetek I*, 38, 1985, 64, 65.

Költő 1988 – L. Költő: Kereki-Homokbánya. *Régészeti Füzetek I*, 41, 1988, 52, 53.

Költő 2005 – L. Költő: Előzetes jelentés a Kereki homokbányában feltárt avar temetőről. *Zalai Múzeum* 14, 2005, 215–231.

Költő a i. 1996 – L. Költő/R. Müller/J. Szentpéteri/B. M. Szőke: Kelet és Nyugat határán. In: L. Költő/L. Vándor (szerk.): *Évezredek üzenete a láp világából. (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992.)* Kaposvár – Zalaegerszeg 1996, 103–141.

Kralovánszky 1956 – A. Kralovánszky: Adatok az ún. S-végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. *Archaeologiai Értesítő* 83, 1956, 206–212.
Kralovánszky 1957 – A. Kralovánszky: Adatok az ún. S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 84, 1957, 175–186.
Kralovánszky 1959 – A. Kralovánszky: Beiträge zur Frage der Ausgestaltung, Chronologie und der ethnischen Bestimmung des sog. Schläfenringes mit S-Ende. *Studia Slavica* 5, 1959, 327–361.
László 2015 – Gy. László: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákberény-Orondpuszta*. Monumenta Avarorum Archaeologica 11. Budapest 2015.
Lissauer 1891a – A. Lissauer: A szláv halántékgyűrűk idomairól. *Archaeologiai Értesítő* 11, 1891, 333–338.
Lissauer 1891b – A. Lissauer: Über den Formenkreis der slawischen Schläfenringe. *Korrespondenzblatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 22, 1891, 139–144.
Mesterházy 1962–1964 – K. Mesterházy: Az S végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. *A Déri Múzeum Évkönyve* 1962–1964, 95–113.
Müller R. 1983 – R. Müller: Gyenesdiás-Hámán Kató út. *Régészeti Füzetek I*, 36, l983, 61.
Müller R. 1991 – R. Müller: Chronologische Fragen des Gräberfeldes Gyenesdiás. *Zalai Múzeum* 3, 1991, 35–39.
Müller R. 1992 – R. Müller: Neue archäologische Funde der Keszthely-Kultur. In: F. Daim (Hrsg.): *Awarenforschungen. Band 1*. Archaeologia Austriaca Monographien 1. Studien zur Archäologie der Awaren 4. Wien 1992, 251–307.
Müller R. 2019 – R. Müller: *Az avarok Gyenesdiás környékén*. Gyenesdiás Nagyközség Monográfiája 8. Gyenesdiás 2019.
Müller S. 1881 – S. Müller: Über slawische Schläfenringe. *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift* 3. Bericht. Breslau 1881, 189–197.
Niederle 1894 – L. Niederle: Bemerkungen zu einigen Charakteristiken der altslawischen Gräber. *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 24, 1894, 194–209.
Nováki 1958 – Gy. Nováki: Sarród-Kacsa dűlő. In: F. Fülep (f. k.): Az 1959 év régészeti kutatásai. *Régészeti Füzetek I*, 9, 1958, 34, 35.
Patay/Rácz 2012 – R. Patay/T. Á. Rácz: Dabas-Vencelkei dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2010 – Archaeological lnvestigations in Hungary 2010*, 2012, 210.
Perémi 2000 – Á. Perémi: A Lesencetomaj-Piroskereszt Keszthely-kultúrás temető fülbevalói. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 21, 2000, 41–75.
Poulík 1949 – J. Poulík: Staroslovanské pohřebiště u Dolních Věstonic na jžní Moravě. *Archeologické rozhledy* 1, 1949, 130, 131.
Poulík 1950 – J. Poulík: Výsledky výzkumu na staroslovanském pohřebišti u Dolních Věstonic. *Archeologické rozhledy* 2, 1950, 22–31.
Profantová 1992 – N. Profantová: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: *Daim 1992*, 605–778.
Profantová 2002 – N. Profantová: Dolní Věstonice. In: J. Szentpéteri (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Varia Archaeologica Hungarica 13. Budapest 2002, 116.
Rejholcová 1995 – M. Rejholcová: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Katalóg*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 15. Nitra 1995.
Reinecke 1934 – P. Reinecke: Zur Herkunft der slawischen Schläfenringe. *Germania* 18, 1934, 218, 219.
Sláma 1957 – J. Sláma: K chronologické průkaznosti náušnice s několikanásobnou esovitou smyčkou. *Archeologické rozhledy* 9, 1957, 250–267.
Sós 1963 – Á. Cs. Sós: Bemerkungen zur Frage des archäologischen Nachlasses der awarenzeitlischen Slawen in Ungarn. *Slavia antiqua* 10, 1963, 301–329.
Szameit 1992 – E. Szameit: Zur chronologischen Stellung des frühmittelalterlichen Gräberfeldes von Sieghartskirchen, Niederösterreich und die Grabfunde aus Proleb, Steiermark. In: *Daim 1992*, 803–838.
Szatmári 1982–1983 – S. Szatmári: Avar temető- és telepásatás Tatabánya-Alsógalla mellett. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*, 1982–1983, 67–79.
Szatmári 1988 – S. Szatmári: Avar kori lelőhelyek Komárom megyében. In: G. Gombkötő (szerk.): *Komárom megye története I*. Komárom 1988, 203–233.
Szőke B. 1959 – B. Szőke: A bjelobrdoi kulturáról. *Archaeologiai Értesítő* 86, 1959, 32–47.
Szőke B. 1962 – B. Szőke: *A honfoglaló és a kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.
Szőke B. M. 1991 – B. M. Szőke: Zur Geschichte der Awaren und Slawen in Südwestungarn. *Zalai Múzeum* 3, 1991, 9–17.
Szőke B. M. 1992 – B. M. Szőke: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: *Daim 1992*, 841–968.
Šolle 1966 – M. Šolle: *Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách*. Monumenta archaeologica 15. Praha 1966.
Tokai 2010 – Z. M. Tokai: Alsópáhok, Hévíz-domb and Alsópáhok, Páhoki-patak partja. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009 – Archaeological Investigations in Hungary 2009*, 2010, 130, 131.
Török 1962 – Gy. Török: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*. Archaeologia Hungarica 39. Budapest 1962.
Vendtová 1969 – V. Vendtová: Slovanské osídlenie Pobedima a okolia. *Slovenská archeológia* 17, 1969, 119–232.
Vendtová/Rejholec 1963 – V. Vendtová/E. Rejholec: Slovanské pohrebisko v Ipeľskom Sokolci. *Slovenská archeológia* 11, 1963, 237–246.
Wocel 1855 – E. J. Wocel: *Archäologische Parallelen. Zweite Abteilung*. Wien 1855.

Rukopis prijatý 12. 4. 2022

Preložil Gabriel Nevizánsky
Abstract translated by Péter Prohászka
Zussammenfasung übersetzt vom Ágnes Hegedűs

Dr. Károly Mesterházy
Magyar Nemzeti Muzeum
Múzeum krt. 14–16
H – 1088 Budapest
albeker.maria@t-online.hu

Die Anfänge der Ringen mit S-förmigen Ende

Károly Mesterházy

ZUSAMMENFASSUNG

Der Autor zeichnet die 170-jährige Geschichte der Erforschung des Ringes mit S-förmigen Ende nach, vom tschechischen E. J. Wocel über den Dänen S. Müller und den Danziger A. Lissauer bis zu L. Niederle und darüber hinaus. Auf der Grundlage von Ausgrabungen in Ungarn, insbesondere in der Umgebung von Keszthely, hat L. Niederle das Erscheinungsdatum des Schmuckstücks mit der Keszthely-Kultur in Verbindung gebracht, die fälschlicherweise auf das 4. bis 5. Jh. datiert und damals als sarmatisch angesehen wurde. L. Niederle hielt an dieser Datierung fest und brachte das Auftauchen des Ringes mit S-förmigen Ende mit den Slawen in Verbindung. Diese These wurde geändert, als A. Alföldi die Datierung der Keszthely-Kultur korrigierte und sie mit der Awarenzeit in Verbindung brachte. Mit kleineren und größeren Änderungen wurde die Ansicht, dass der Ring mit S-förmigen Ende ein slawischer Schmuck ist und dass er aus der Keszthely-Kultur stammt bis 1957 beibehalten. Basierend auf seiner Position im Grab wurde die Rolle des Schmuckstücks als Schläfenring oder Haarring definiert. Das Auftreten von Schläfenringen wird auf die letzte Phase der Spätawarenzeit datiert, und sie wurden in einer zunehmenden Zahl in spätawarischen Gräberfeldern gefunden. Trotzdem wurden die Gräber mit Ringen mit S-förmigen Ende als slawisch angesehen, und der Schmuck galt somit als Beweis für die Anwesenheit slawischer Ethnizität, sowohl in der Awarenzeit als auch in der späteren Periode, in der so genannten Bijelo-Brdo-Kultur. Das änderte sich 1957, als A. Kralovánszky eine umfangreiche Liste von Fundorten anfertigte und nach einer Überprüfung der Daten auf einer Karte feststellte, dass der Ring mit S-förmigem Ende im 10. bis 11. Jh. am häufigsten in der ungarischen Tiefebene gefunden wurde, so dass er nicht mehr als Schmuckstück gelten konnte, das auf die slawische Volkszugehörigkeit hinweist. Seit dieser Zeit gibt es zwei große Forschungslinien zum Ring mit S-förmigem Ende. Die erste ist die ungarische Forschung, die zweite ist die tschechische und mährische Forschung (J. Eisner und J. Sláma), mit der auch die slowakische Forschung verbunden ist. Bald darauf fasste B. Szőke die Grabfunde aus ungarischen Gräberfeldern des 10. und 11. Jh. zusammen und teilte den Zeitraum der Verwendung des „Schläfenrings" mit S-förmigem Ende in zwei große Phasen ein. Die Anfänge des Schläfenringes mit mehrfachem S-Ende befinden sich vor allem in den Gräberfeldern der Awarenzeit und in den Gräberfeldern der Keszthely-Kultur, aber sie kommen auch im 10. Jh. in Fiad-Kérpuszta oder Halimba-Cseres vor. Die zweite große Phase wird mit der ungarischen Bevölkerung in Verbindung gebracht und ist bis zum 13. Jh. zu beobachten. Die Ergebnisse von B. Szőke änderten sich kaum bis 1992, höchstes in Zusammenhang mit der Verbreitung der Spätphase, des einfachen Schläfenringes mit S-förmigem Ende meldeten sich neuere Meinungen. Die nächste große Wende kam, als B. M. Szőke Jr. den Frauenschmuck des 9. Jh. in der transdanubischen Region untersuchte. Er konzentrierte sich dabei fast ausschließlich auf das 8. bis 9. Jh., aber seine Fundliste umfasste fünfzig Fundorte, und aus diesem Datensatz konnte eine gut fundierte Meinung abgeleitet werden. Infolgedessen passten einige Forscher ihre Vorstellungen auch daran, als bereits eine neuere Situation eintrat. Diese neue Situation ergab sich in den Jahren 1992 bzw. 1988. Damals wurde in Kereki, Komitat Somogy, weniger als 10 km südlich von Zamárdi und dem Plattensee, ein spätawarenzeitliches Gräberfeld entdeckt. Diese Daten wurden von B. M. Szőke nicht berücksichtigt, sondern die Angaben wurden von E. Szameit unter Bezugnahme auf einen mündlichen Bericht verwendet. Er verwechselte nur den Namen des Ortes und schrieb Vörs statt Kereki. Ansonsten war er korrekt. Da aber in Vörs keine derartigen Funde gemacht wurden, schenkte den Daten niemand Beachtung. Im Jahr 2005 wurde ein vorzüglicher Bericht über das Awarengräberfeld von Kereki veröffentlicht, und dort wurde das vollständige Gräbermaterial der beiden von Szameit beschriebenen Gräber in Bildern gezeigt. Im Grab 6 von Kereki wurde der Ring mit mehrfachem S-Ende mit einer Gürtelgarnitur mit Blechbeschlägen gefunden, während im Grab 19 wurden neben gegossenen Griffbeschlägen auch Blechriemenzungen in der Gürtelgarnitur gefunden. E. Szameit hatte also Recht mit seiner Aussage, dass das Auftreten der Ringe mit mehrfachem S-Ende für den Beginn der Mittelawarenzeit datiert, während das andere Grab für den Beginn der Spätawarenzeit datiert.

In der ungarischen Literatur wird meist der allgemeinere Begriff Schläfenring mit mehrfachem S-Ende verwendet. Neuere Funde haben gezeigt, dass die Rolle des Schmuckstücks des einen Ohrringes ist und dass die Anzahl der S-Ende-Wendungen von Bedeutung ist. Der Autor hat daher das Material aller Fundstellen mit mehrfachem S-Enden erneut untersucht. Mit den neu hinzugekommenen Fundstellen ergibt sich nun ein neues Bild, das auf 70 Fundstellen im Karpatenbecken basiert. Der Ring mit S-förmigem Ende erschien in der Rolle eines Ohrrings am Anfang der Mittelawarenzeit. Er kann eine doppelte und eine dreifache S-Form gehabt haben, d. h. das gehämmerte Ende des dünnen Bronzedrahtes hat vier oder sechs Windungen, aber auch andere Formen kommen vor. In der Frühzeit waren Dreifach- und Doppelformen typisch, später reduzierte sich das S-Ende auf eine Form mit eineinhalb Windungen, aus der sich in der Awarenzeit der Ring mit S-förmigem Ende entwickelte (Holiare, Čataj, Csákberény, Pilismarót-Basaharc,

Zalakomár, Szellő). Die jüngste Form des Ringes mit mehrfachem S-Ende kommt auch in ungarischen Gräbern des 10. Jh. vor, in einem Fall sogar noch später (Kapelle von Zalavár). Der einfache Ring mit S-förmigem Ende löste also nicht die mehrfache S-förmige Form ab. Der Ring mit mehrfachem S-Ende erschien auch in Mähren und Böhmen mit den Awaren. Er kann jedoch nicht vom Beginn des 9. Jh. stammen, da es im Landesinneren keine so reichen Bestattungen mehr gibt wie in Dolní Dunajovice an der Thaya. Im 9. und frühen 10. Jh. änderte sich die Mode für Ohrringe. Mit dem Aufkommen weiterer Ohrringmoden änderte sich seine Rolle und er wurde zu einem Haar- oder Schläfenring, der oft vier- oder fünfmal in Lederriemen eingefügt wurde, wie die Funde zeigen. Die Ungarn übernahmen den Ring mit S-förmigen Ende im ersten Drittel des 10. Jh. von der lokalen slawischen Bevölkerung, zunächst in der Gegend von Nitra (Grab 357, Čakajovce) und in der Nähe von Budapest, in Dabas. In der Tiefebene ist der Ring mit S-förmigen Ende in der Awarenzeit eine Ausnahme, denn nur zwei von siebzig Gräberfeldern (Gátér und Tiszafüred) enthalten ein Exemplar. Dieser Schmuck wurde auch von den Ungarn in der Großen Tiefebene später übernommen. Selbst in den Gräberfeldern von Ártánd und Magyarhomorog kommen einfache Ringe mit S-förmigen Ende selten mit den Geldstücken von I. István zusammen zum Schein.

Abb. 1. Kereki, Fundort Homokbánya. Funde aus dem Grab 6 (nach *Költő 2005*, Abb. 5).

Abb. 2. Kereki, Fundort Homokbánya. Funde aus dem Grab 19 (nach *Költő 2005*, Abb. 10).

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 49–60.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.4

BYZANC, VRAP A ČECHY – DVĚ NOVÁ LUXUSNÍ KOVÁNÍ OPASKU ZE STŘEDNÍCH ČECH[1]

NAĎA PROFANTOVÁ

Byzantium, Vrap and Bohemia – Two New Luxurious Belt Fittings from Middle Bohemia. This paper analyses two extraordinary finds of belt decorations from Černošice and Ratenice in the Middle Bohemia. The gilded massive decorated buckle with beak-like decorated tongue and a buckle-plate decorated by a motif of walking gryphon complemented by tendril in openwork has only one analogy of the gold fitting in Vrap (Albania, depot) – more than 1000 km away. It belongs to the Vrap-Erseke-Velino horizon from the first third of the 8th c. The incomplete openwork cooper-alloy fitting from Ratenice with a motif of a mythical beast (feline?) is also Byzantine in origin and could have gotten to Bohemia through Carpathian Basin, where similar stylization from the first half of the 8th c. rarely appears. On this site, fittings of Late Avar type were found. Both fittings enrich the older group of decorations with ties to the south and south-east and both were imported into Bohemia.

Keywords: Bohemia, Early medieval period, belt fittings, byzantine origin, elite.

ÚVOD

Čechy se teprve relativně nedávno zařadily mezi oblasti, kde mužští příslušníci elity v 8. stol. používali k vyjádření svého statutu opasek s litými kováními byzantsko-pozdně avarského typu v kombinaci s lokálními ostruhami a zbraněmi karolínského typu (*Profantová 2020a*; *2021a, 2021b; Profantová a j. 2020*). Tato kombinace je zjevnější pro druhou polovinu 8. stol. a počátek 9. stol., ovšem podařilo se mi shromáždit indicie naznačující obdobný přístup již v první polovině 8. stol., a to zejména pro nošení mužského opasku.

V první polovině 8. stol. dominuje opaskům pravoúhlé kování s motivem gryfa. Na nákončích se kromě motivů boje zvířat a sedících gryfů objevují též rostlinné motivy. Kování hlavního pásu s typickým motivem gryfa, včetně nákončí, známe již z 22 lokalit (obr. 1), což ukazuje relativní dostupnost v rámci Čech. Ovšem jen v Tismicích (*Profantová a j. 2020*, obr. 19: 1–9; 21), Praze-Šárce[2] a Praze 1-hradbách, pod domovním blokem parc. č. 1653/II v Hybernské ulici (*Profantová 1992*, tab. 6; 7; *Starec 2011*) zachycujeme více exemplářů vlastních kování, nejen přívěsků. Nákončí z prostoru pražské hradby jsou ze dvou různých opasků. Obrázek 2 ukazuje rekonstrukci takového opasku, kdy je na opasku šest obdélných kování. V mladší variantě jsou již přítomná drobná kování vedlejších řemínků a jednoduché chrániče dírek.

V tomto kratším příspěvku se zaměřím na nové nálezy dvou kování s motivem gryfa a mýtického zvířete, které se vymykají z běžného standardu opasku pozdní doby avarské II. Obě pocházejí ze středních Čech.

ZLACENÁ PŘEZKA Z ČERNOŠIC, OKR. PRAHA-ZÁPAD

V roce 2021 se podařilo D. Daněčkovi získat pro Středočeské muzeum v Roztokách u Prahy důležitý nález neúplné přezky.[3] Lokalita leží na západním okraji města, vpravo od silnice vedoucí z Černošic do Dobřichovic (obr. 3: 3; parc. č. 4090/1), na svahu nad ní – v úžlabině menší bezejmenné vyvýšeniny/ostrožničky v nadmořské výšce 275–280 m. Ze svahu úžlabiny na druhém konci pramenní potok Kluček. Poloha je vzdálená 1 km od současného koryta řeky Berounky. Procházela tu komunikace vedoucí k brodu přes Berounku. Ten je situován, alespoň pro dobu římskou, do Let u Dobřichovic (*Korený a j. 2021*, 318).

[1] Článek vznikl za podpory grantu GAČR 18-4777S „Mezi avarskou a karolínskou říší. Uzlové body dálkových kontaktů v Čechách."

[2] Druhý neúplný kus z druhého předhradí hradiště pochází ze systematické prospekce r. 2014 (nepublikováno).

[3] D. Daněčkovi (ARUP a SM Roztoky u Prahy) velmi děkuji za možnost se nálezem dále zabývat a zveřejnit jej.

Toto dílo je licencováno podle Creative Commons Attribution 4.0 International License.

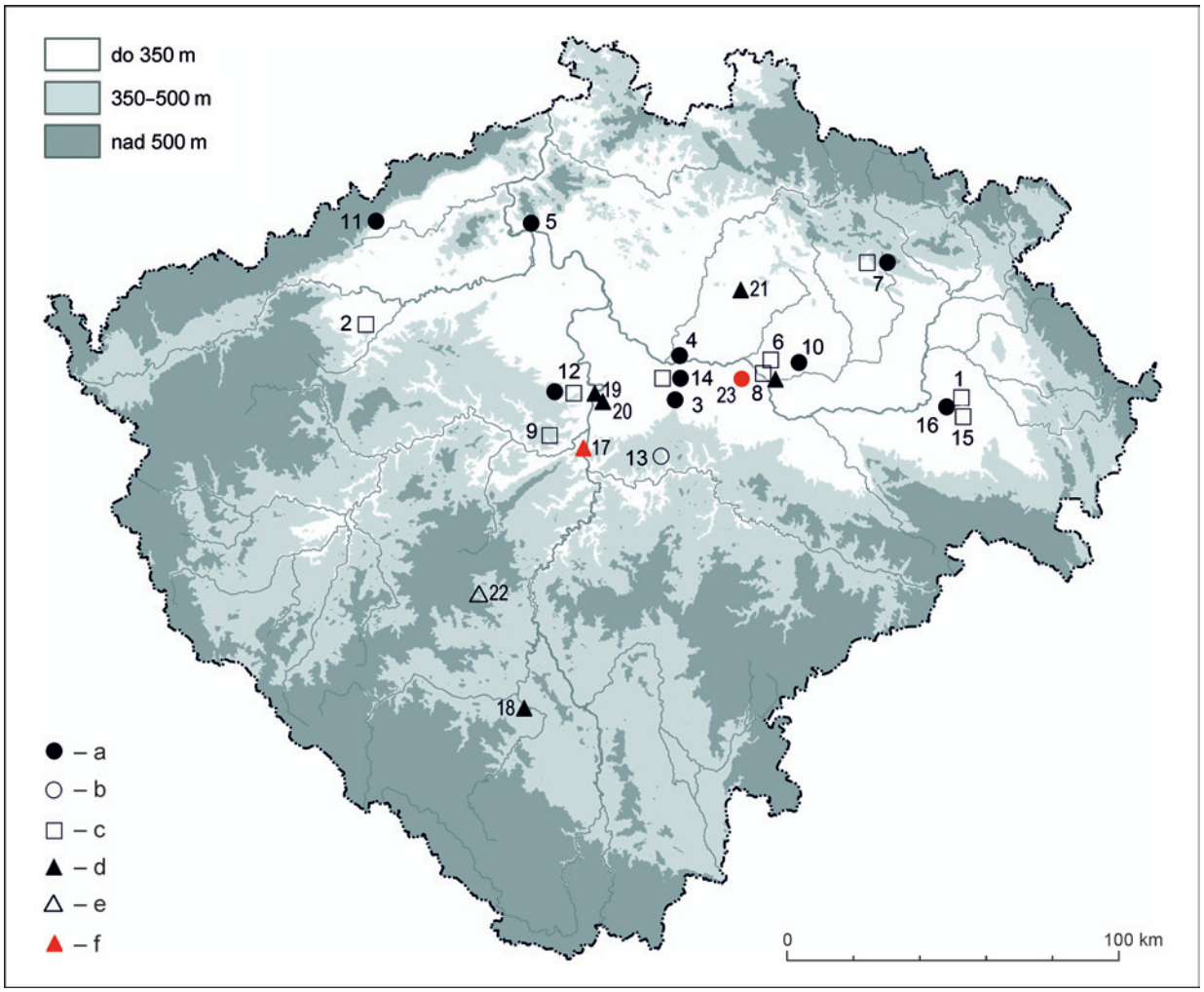

Obr. 1. Rozšíření kování s bojem zvířat a s motivem gryfa či dalšího mytologického zvířete v Čechách. 1 – Bošín; 2 – Dolánky-Rubín; 3 – Doubravčice; 4 – Lázně Toušeň; 5 – Chudoslavice; 6 – Jestřabí Lhota; 7 – Kal; 8 – Libice-akropole; 9 – Mořinka; 10 – Opolánky-Staré Badry; 11 – Vysoká Pec-Podhůří; 12 – Praha-Šárka; 13 – Senohraby; 14 – Tismice; 15 – Tisová; 16 – Vraclav; 17 – Černošice; 18 – Heřmaň; 19, 20 – Praha 1 a Praha-Smíchov; 21 – Semčice; 22 – Martinice; 23 – Ratenice (jiné zvíře). Legenda: a – kování s motivem gryfa; b – nedokumentované kování s motivem gryfa; c – přívěsek od kování s motivem gryfa; d – nákončí s motivem boje zvířat či motivem gryfa; e – nedokumentované nákončí s motivem gryfů; f – zlacená přezka s motivem gryfa. Červeně sledované nálezy (grafika K. Levá).

Popis

Oválná masívní přezka se zobákovitým trnem s neúplnou prolamovanou destičkou zdobenou motivem čtyřnohého ušatého gryfa. Gryf má protáhlé ražené oko, místo pravé nohy úponku, což není běžné. Levá noha naznačuje, že jde o stojícího/kráčejícího gryfa, náznak na těle ukazuje oddělení křídla – nejspíše „pravého“, to však je již poškozeno. Zadní část gryfa je odlomena. Vlastní přezka je také plasticky zdobená geometrickým ornamentem připomínajícím vrubořez, stejně jako boční strany trnu, kde vytváří nestejné, skoro kosočtverečné útvary, podobně jako ve Vrapu na lemu kování (obr. 4: 1, 4, 5), jsou doplněny vystouplými obloučky; na vlastních pantech šarnýru jsou plastické žlábky. Po obou stranách středového trnu jsou na přezce dvě vodorovné plošky s odlišnou špatně čitelnou výzdobou s úponkou a štíhlými zahnutými lístky. Nese stopy zlacení, potvrzeno RFA v březnu 2021 (tabela 1).[4] Na líci ani rubu našeho kování se nedochovaly otvory pro nýt – což bych v rozích očekávala (1 otvor, spíše však ozdobný, v horním rohu je). To může naznačovat, že tu byly výběžky s otvory pro upevnění *Stacköfen* v nedochovaných částech.

Rozměry: v. přezky 44 mm, dochovaná š. 61 mm, v. destičky 31 mm, hmotnost 15,2 g, původně tedy více než 18 g (obr. 4, včetně mikrofotky před konzervací; obr. 5, rekonstrukce). Nejvyšší kvalita IA.

Datováni: pozdní doba avarská I. Nalezeno v r. 2021.

[4] Děkuji J. Hoškovi za rychlé provedení analýzy. Použitý Spektrometr ARUP Niton XL3t 980 GOLDD+ v modu „general metals“. J. Hošek měřil na dvou místech, zjistil i přítomnosti Hg dokládající pozlacení v ohni.

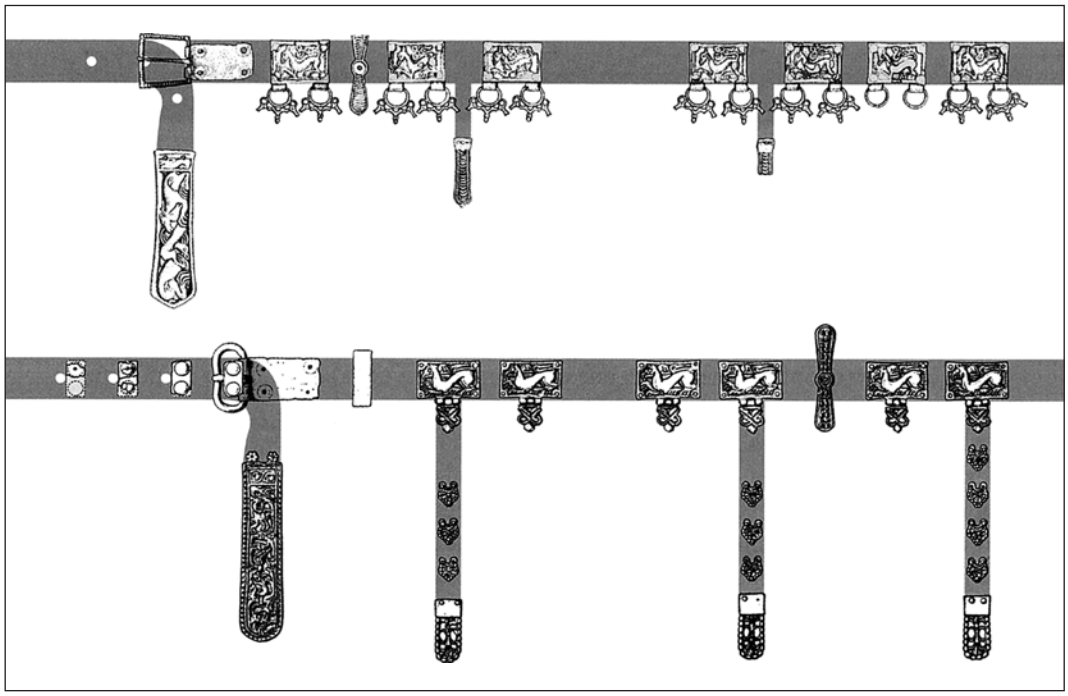

Obr. 2. Rekonstrukce opasků s kováními s motivem gryfa z pohřebiště Zalakomár (podle *Szőke 2008*, obr. 14).

Obr. 3. Kování avarského typu a byzantsko-avarského kulturního okruhu. 1 – Mořinka, okr. Beroun; 2 – Dobřichovice, okr. Praha-Západ; 3 – Černošice, okr. Praha-Západ (grafika K. Levá).

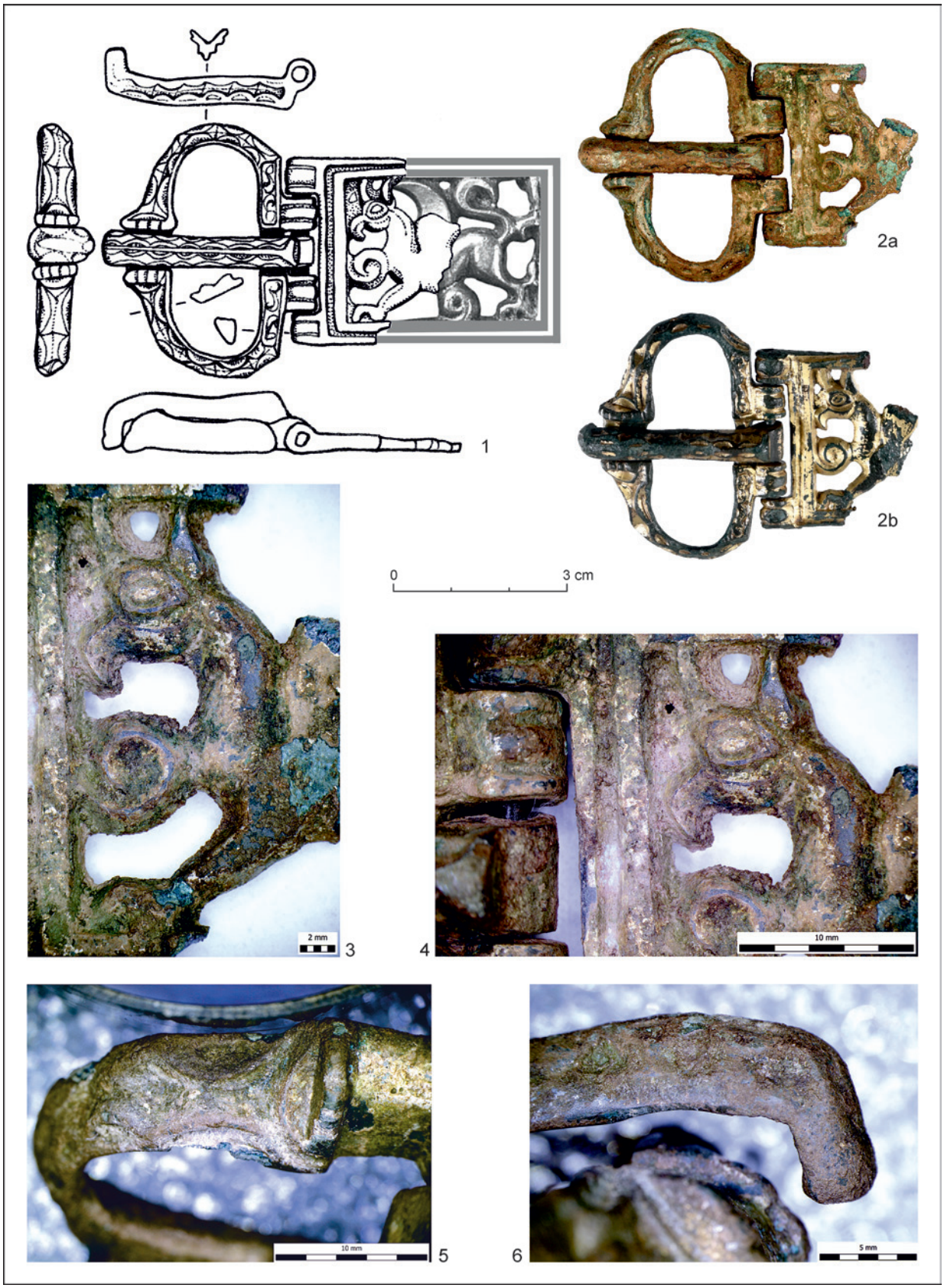

Obr. 4. Černošice, okr. Praha-Západ. Kování avarského typu a byzantsko-avarského kulturního okruhu. Zlacený bronz. 1 – kresební rekonstrukce; 2a – nález před konzervací; 2b – ozdoba po konzervaci; 3–6 – detaily před konzervací (kresba a foto 2a L. Raslová, 2b Středočeské muzeum v Roztokách, mikroskopické fotky 3–6 E. Ottenwelter, ARUP).

Tabela 1. Výsledky RFA analýzy kování z Černošic a Ratenic (sestavil J. Hošek, ARUP; Ratenice měřil na odlišném přístroji M. Fikrle, UJF Řež u Prahy).

Předmět	Strana	Fe	Sb	Sn	Ag	Hg	Pb	Au	Zn	Cu	As
Černošice	rub	–	0,2	34,8	1,4	2,2	3,0	15,4	0,1	42,9	–
Černošice	líc	–	0,2	18,9	1,1	2,5	0,9	16,9	7,4	52,1	–
Černošice	líc 2	–	0,1	22,3	1,2	2,3	0,9	15,4	8,3	49,5	–
Ratenice	rub	0,3	0,2	4,5	0,1	–	1,4	–	2,3	88, 5	0,5

Obr. 5. Černošice. Rekonstrukce přezky s motivem gryfa. Připadá v úvahu i oblé zakončení destičky (výroba a foto L. Barčáková, ARUP).

Rozbor a datování

Na kování přezky je zachycen čtyřnohý gryf, můžeme-li soudit z dochované části. Kromě kvalitně provedené hlavy „s ušima" zmíním jeden důležitý detail. U levé přední nohy je úponka, typ křídla nelze díky poškození určit, ale podle ostatních znaků bylo asi pravé a proporčně velké (obr. 4: 1). Právě detail u nohy jej spojuje s kováním mnohem vzdálenějším, než jsou nejbližší pohřebiště doby avarské s obdobnými ozdobami (Münchendorf, Mödling,[5] Bratislava-Devínska Nová Ves, Bratislava-Čunovo; *Hampel 1905*) – sice se zlatým kováním v geometricky zdobeném rámu z Vrapu v Albánii (obr. 6: 4; *Stanilov 2006*, obr. 5; *Werner 1986*, tab. 25). Tato úponka již chybí na typově nejbližším vůči předchozímu – na kování z Velina v Bulharsku (obr. 6: 8), kde již gryf leží jako na většině ozdob z Karpatské kotliny a z Čech (obr. 6: 1, 2, 6–11, 13). Kombinace bohatě zdobeného zobákovitého trnu a zdobeného rámu přezky je mimo Středomoří výjimečná. K výzdobě vlastní přezky lze najít obdoby např. ve Zlatare v Bulharsku (*Werner 1986*, tab. 29: 5), tedy ve skupině Vrap-Erseke-Velino i na jiných byzantských přezkách, byť je vždy individuální. Blízké jsou rámy podobně tvarovaných přezek s geometrickou výzdobou z pohřebišť Skalistoje (Krym; *Daim 2000*, obr. 27) nebo Krjukovo (8. stol.; *Kovalevskaja 1979*, tab. 15: 2), představující nejpropracovanější byzantské kusy. V případě nálezu z Černošic není jasný úchytný systém. Kování z Vrapu má tzv. spodní nýtky, na povrchu neviditelné (*Werner 1986*, tab. 25: 13). Opět máme co dělat s kováním hodně blízkým byzantským předlohám, nebo přímo byzantského původu. V tomto případě je i velikostí zcela nesouměřitelné jak s jinými přezkami, tak s většinou kování s motivem gryfa, vyjma Černovic v severozápadních Čechách (obr. 6: 9).[6] Podobně velké je kování z Opolánek-Staré Badry s bohatě zdobeným lemem a kování z Tismic se čtyřnohým gryfem (obr. 6: 1, 7; *Profantová 2010*, obr. 16: 4). Stejný typ přezky s výběžkem pro trn a zvířetem bez křídel a pootevřenou tlamou pochází z hrobu 105 z Orosházy-Bonum (*Kiss 2001*, tab. 1: 8; *Schulze-Dörrlamm 2009*, obr. 63). Navazuje na byzantské typy zvířete původně žeroucího člověka v aréně – jaký se našel v Holiarech, a to dokonce s byzantskými spodními úchyty *Steckösen* (*Zábojník 2000*, obr. 28). Vazbu na jih Evropy ukazuje obr. 7, vzdálenost mezi nejbližšími kusy je víc než 1000 km a na rozdíl od jiných ozdob stejného horizontu není tak výrazná ve vlastní Karpatské kotlině.

Přezka pochází z pozdní doby avarské I (první čtvrtina 8. stol.) a je nejspíše importem, možná i ze vzdálenějšího regionu z jihovýchodu či jihu. Může jít o nález byzantské provenience. V rámci honosných ozdob 8. stol. patří k těm nejstarším a nejhonosnějším litým kusům. Ukazuje, že lokální elita si aktivně opatřovala ozdoby nejvyššího rangu – podobně jako elita avarského kaganátu – již v první polovině 8. stol. Zároveň zvýrazňuje kumulaci mimořádných předmětů 8. stol. v malém regionu (Černošice, Kosoř, Sv. Jan pod Skalou a nejspíše i Hostim).

[5] Plně nepublikováno (např. *Diestelberger 2004*).

[6] Zlacené nákončí ze Senohrab váží 15 g, naše přezka musela původně vážit více než 18 g (teď 15,2 g).

Obr. 6. Čechy. Významná kování s motivem gryfa, jejich stylizace a jejich analogie. 1 – Opolánky-Staré Badry; 2 – Chudoslavice-Liščín; 3 – Vysoká Pec-Podhůří; 4 – Vrap; 5 – Černošice; 6 – Lázně-Toušeň; 7, 11 – Tismice; 8 – Velino; 9 – Černovice; 10 – Praha-Šárka; 12 – Heřmaň; 13 – Roudnice nad Labem; 14 – Vraclav I. (1, 10 – podle *Profantová 2010*, obr. 15; 16; 2 – podle *Profantová/Rypka 2010*; 3, 5, 9, 13 – kresba i foto L. Raslová; 4, 8 – podle *Stanilov 2006*, obr. 5; 7 – podle *Profantová et al. 2020*, obr. 19: 2; 12 – podle *Lutovský/Michálek 2014*; 14 – podle *Vích a kol. 2021*, obr. 6.13).

Obr. 7. Doklady dálkových vazeb ozdob horizontu Vrap-Erseke-Velino na příkladech z lokalit Vysoká Pec-Podhůří a Lipany, s vyznačením Černošic (modře). Vzdálenost Černošice – Vrap je zhruba 1055–1060 km (grafika K. Levá).

KOVÁNÍ S MOTIVEM ŠELMY ČI MÝTICKÉHO ZVÍŘETE Z RATENIC, OKR. KOLÍN

V poloze „Pod hřbitovem/U hřbitova", je menší kumulace nálezů doby avarské (obr. 8). Náš předmět byl nalezen na poli po orbě vlevo od silnice vedoucí do Peček. Leží na pravém břehu říčky Výrovky, západně od obce. Od hlavní kumulace je více než 1 km vzdálený. Jde o polohu „V loučkách" (obr. 8: 6). Nejbližší vodní tok je bezejmenný přítok Výrovky. Přítok Ratenického potoka je nejbližším vodním tokem polohy u hřbitova. Nadmořská výška je okolo 198–200 m. Katastr je mimořádně vhodný pro zemědělské osídlení. Na katastru se v poloze „U domku" našly další raně středověké nálezy včetně nepublikovaných bimetalických závaží.

Popis

Obdélné prolamované kování s motivem nakročeného zvířete – šelmy, snad lvice nebo mýtického zvířete, se našlo na sídlišti v Ratenicích, okr. Kolín v r. 2020 či na počátku r. 2021 (dodatek, **č. 6). Kování je neúplné, dochovaná** je část s hlavou zobrazenou zepředu a předními tlapami a malou částí trupu zobrazeného z profilu. Zvíře má hlavu s čenichem a nastraženýma ušima, kulaté vhloubené oči (připomíná lvici?), jednu nohu nakročenou, na přední části těla má výraznými rýhami zdůrazněnou část. Mohlo mít původně torza fousků kočkovitých šelem, je v těchto místech otřelé, rozeznáváme snad jejich konečky. Původně se upínalo 4 nýty, dochovány jsou dva otvory pro ně. Kompletní vážilo minimálně 15 g, zlomek má 8,6 g (obr. 9: 1).

RFA: rub obrus: Cu – 88,5 %, Sn – 4,5 %; Zn – 2,3 %; Pb – 1,4 %; As – 0,5 %; Fe – 0,3 %; Sb – 0,2 %; Ag – 0,1 %; Ni ~ 0,06 %; Bi <0,05 % (tabela 1). Bi a Ni jsou těsně nad hranicí stanovitelnosti, je třeba ta čísla brát s velkou nejistotou.[7] Jedná se o slitinu méně běžnou, odpovídající zastoupením Zn jak době římské, tak ranému středověku.

Rozbor a datování

Unikátní kování patří velmi pravděpodobně do okruhu byzantských či Byzancí ovlivněných produktů pozdní doby avarské I, II. Pro byzantský způsob zobrazování je typické právě zobrazení hlavy zepředu a těla z profilu, stejně jako nakročení

[7] Podle RFA jde o slitinu Cu, charakteristickou přítomností Sn, Zn i Pb (Databáze výsledků RFA v Řeži u Prahy, spravuje M. Fikrle). Měřil M. Fikrle v roce 2021, jemuž děkuji.

Obr. 8. Ratenice, okr. Kolín. 1–4, 6 – kování avarského a byzantského typu; 5 – ozdoba koňského postroje. Sledované kování pod č. 6.

zvířete. Jako příklad uvedu mozaiku z Ravenny, kostela sv. Jana Křtitele (dnes v muzeu), kde je kočkovitá šelma zobrazena přesně tímto způsobem (obr. 9: 4). Podobně je tomu i na byzantských přezkách. Nakročení zvířete známe – byť na erbovitém kování z 8. stol. – i ze Senohrab v Čechách. Čelné zobrazení hlavy s ušima uvedu na nákončí z Kecel-Határdűllő, hrob 32, kde zvíře má vousy připomínající naše rýhy pod hlavou zvířete (*Dekan 1972*, obr. 12; *Fancsalszky 2007*, obr. 13). Zepředu jsou vyobrazeny zvířecí obličeje mýtické bytosti z Mindstent, také z první poloviny 8. stol. (*Dekan 1972*, obr. 140). Bájné zvíře na nákončí z Bánhalom-Czebe II má naznačeny fousky jako kočkovité šelmy, velikostně je nákončí s vyobrazením *senmurva* také naddimenzované (obr. 9: 5; *Fancsalszky 2007*, obr. 24; tab. 55). Také mytologické zvíře, snad lev nesoucí sokolníka, na kování hlavního pásu z Burgenlandu v Rakousku má protáhlou tvář zobrazenu zepředu, ovšem je hruběji provedená (*Bálint 2010*, obr. 125: 4; *Profantová 2020b*, obr. 3). Vzácný typ kování se opět spojuje s byzantskou produkcí. Podobně vyobrazený čumák zepředu má i nepublikované kování pásu z Moravy (Přílepy), uložené v muzeu ve Zlíně (obr. 8: 3). V Karpatské kotlině jde o vzácné případy, časté jsou naopak zejména na byzantských přezkách, vzácněji v 7. a na počátku 8. stol. (*Entwistle 2010*, obr. 13; 14; *Schulze-Dorrlamm 2009*, obr. 521) a především masově v 9.–10. stol., kde se jedná většinou o lva (např. *Schulze-Dorrlamm 2008*).

Nejbližší, pojetím mírně protáhlé tváře zvířete s kulatýma očima a výraznýma ušima a naznačenými fousky, je obdélné kování s přívěskem z Toponár-Fészerlak, hrobu 40 (obr. 9: 2; *Bálint 1989*, obr. 86: 4; *Dekan 1972*, obr. 87: 6) z 8. stol. Tělo je v tomto případě schematizované a nepřirozeně stylizované (stlačené do úzkého tvaru kování) v kontrastu s detailem tváře. Toto reliéfní, v detailu propracované vyobrazení zdobené rytím, a především kolky odvozenými z pokladu zlatých nádob ze Sânnicolau Mare (Nagyszentmiklós), umožňuje spojit kování s řemeslníky navázanými na elitní prostředí kaganátu (obr. 9: 2b; *Bálint 1989*, obr. 86: 4; *2010*, obr. 180). Ostatně i přímo na nádobě č. 19 zlatého pokladu je také vyobrazení gryfa s obličejem zachyceným zepředu s podobně stylizovanýma očima, ale odlišně provedenýma ušima (*Bálint 2010*, obr. 251).

Vzhledem k uvedeným skutečnostem a obdélnému tvaru kování považujeme zlomek předimenzovaného kování za vzácný doklad průniku vyobrazení mýtických, či silně stylizovaných zvěrných motivů do Čech buď okolo poloviny 8. stol., nebo s jistým zpožděním. Kování rozšiřuje škálu těchto motivů a ukazuje různorodost a nejspíše i různé směry, odkud se do Čech exkluzivní kusy dostávaly.

Obr. 9. Kování z Ratenic a jeho analogie s tváří zvířete zepředu. 1 – Ratenice; 2 – Toponár, hrob 40; 3 – Přílepy (Morava); 4 – Ravena, mozaika v kostele Basilica di San Giovanni Evangelista; 5 – Banhalom-Czebe II, hrob 1 (1 – kresba a foto L. Raslová; 2 – podle *Bálint 1989*, 86: 4; *Fancsalsky 2007*, obr. 49; 3 – foto J. Langová; 4 – foto D. Profantová; 5 – podle *Bálint 2010*, obr. 180; *Fancsalsky 2007*, obr. 24). Bez měřítka: 2b, 4, 5.

ZÁVĚR

Zabývali jsme se dvěma výjimečnými neúplnými kováními opasku z první poloviny 8. stol. ze středních Čech. Přezka z Černošic zachycuje kráčejícího gryfa, je luxusnější, pochází z byzantské produkce (např. obr. 7). Téhož původu je i kování z Ratenic, které má méně obvyklou kompozici, zachycuje mýtické zvíře, snad „kočkovitou šelmu" a slitina obsahuje zinek (nepravá mosaz). Byzantský způsob zobrazování ukazuje zobrazení hlavy zepředu a těla šelmy z profilu. Velikostně je nadprůměrné, naddimenzované (obr. 9: 1).

Tento luxusní repertoár pro první polovinu, případně střed 8. stol. v Čechách doplňuje zlacené kování s motivem nakročeného lva ze Senohrab, okr. Praha-východ (*Profantová 2018*, obr. 6: 1; tam i mapa shodných kolků) s puncováním rámu „tečka a dva trojúhelníčky", odpovídající uchu zlaté nádoby ze Sânnicolau Mare (Nagyszentmiklós) a několika dalším kováním v dnešním Maďarsku (Vörs).

Shodné kolky nesla i zlacená kování z výšinné polohy ze sousedního katastru Kosoře (*Profantová 2018*). Toto kolkování může ukazovat na stejnou dílenskou tradici, ale mohlo se i napodobovat. Další zlacené plechové kování, vážící se na horizont Vrap-Erseke-Velino s analogiemi vzdálenými i přes 1000 km, se našlo ve Vysoké Peci-Podhůří (obr. 7), jiné jen cínované v Lipanech, okr. Kolín (*Profantová/Militká/Šámal 2022*).

Ze Zadního Arnoštova na hranicích Čech a Moravy pochází kruhové zlacené prolamované a puncované kování, zachycující nejspíše kentaura a datovatelné podobně – do první poloviny 8. stol., maximálně do středu století (*Vích a j. 2021*, obr. 8: 18; 21: 6).[8]

Poloha nálezu přezky z Černošic je pak vázaná na komunikační koridor vedoucí proti toku Berounky na západ do Bavorska. Leží v blízkosti opevněné výšinné polohy Mořinka.

Popsané nálezy ukazují, že některé ozdoby mohly, ale nemusely být prostředkovány Karpatskou kotlinou, mohly se do Čech dostat i přímo od jihu (např. přes Istrii či severní Itálii). Podařilo se nám v poměrně krátké době rozšířit škálu mýtických animálních motivů. V případě zvířete z Ratenic jde o více méně nový motiv v konkrétním zpracování i pro oblast Karpatské kotliny.

Lokální elita si aktivně opatřovala ozdoby nejvyšší úrovně – podobně jako elita avarského kaganátu – již v první polovině 8. stol., nejspíše již od závěru 7. stol. Počet takovýchto ozdob je však nižší než v poslední třetině 8. stol., kdy již zaznamenáváme cca 26 lokalit se zlacenými ozdobami byzantsko-avarského typu a dalších několik raně karolínského typu (např. *Profantová 2020a*, 67, obr. 2; 3; *2021a; 2021b*, obr. 13; 14).

DODATEK

Ratenice. Raně středověké kovové nálezy z let 2009–2012 (nalezl amatér P. Kir) a z let 2018–2021 (uloženy v Národním muzeu Praha).

1. Kování hlavního řemene opasku jazykovitého typu s chybějícím přívěskem, pokud k němu nepatří samostatný přívěsek nalezený nedaleko. Kování je zdobeno kruholistou úponkou a ani jeden nýt není dochovaný. Dochován šarnýř.
   V. 25,5 cm, š. 12,5 mm, hmotnost 3,1 g. Datování: pozdní doba avarská (PDA) III.
2. Malý přívěsek ke kování hlavního řemene zdobený srdcovitě uspořádanou úponkou. Patří buď k erbovitému či jazykovitému kování.
   V. 16 mm, hmotnost 1 g. Datování: PDA II, III.
3. Drobné srdčité kování vedlejšího řemene opasku s polokruhovým výčnělkem na spodní straně a na obou horních bočních hranách. Lícní strana je florálně plasticky zdobená dvojicí kruholistých úponek s lístkem, na zadní straně jsou torza dvou drobných nýtků ve středové ose. Nalezeno: 2018–2021. Uložení: Národní muzeum (NM) Praha.
   V. 17 mm, hmotnost 1,8 g. Datování: PDA II, III.
4. Plastické polokulovité homolovité zlacené kování s čtyřmi vybíhajícími půlkruhovými očky pro nýty a hlavním otvorem pro nýt ve středu. Plastická výzdoba je utvářená šesti volutkami se společnými stonky a vedlejšími „lístky". Na podstavě je hustý pás krátkých plastických rýžek vytvářející lem. Nalezeno v r. 2019. Uložení: NM Praha, přír. č. 97.
   Pr. 22 mm, hmotnost 8,6 g.
5. Srdcovité lité prolamované kování vedlejšího řemene s rostlinnou hůře čitelnou výzdobou (6 otvorů) a 3 otvory pro nýty rozmístěnými do trojúhelníku. Uložení: NM Praha.
   V. 14 mm, hmotnost 1,6 g. PDA III.
6. Zlomek pravoúhlého prolamovaného kování s motivem mýtického zvířete, dochovaná je část s hlavou zobrazenou zepředu a předními tlapami a malou částí trupu zobrazeného z profilu. Zvíře má jednu nohu nakročenou a na přední části těla rýhami zdůrazněnou část. Zbytek těla odlomený.
   V. 44 mm, dochovaná délka 34 mm, celkem nejspíše okolo 60 mm, hmotnost 8,6 g. Datování: konec 7. a 1. polovina 8. stol.
7. Z lokality pochází i raně středověká mince, nejspíše denár. NM Praha přír. č. 47.

[8] Mohlo jít i o polovinu agrafy.

LITERATURA

Bálint 1989 – Cs. Bálint: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien – Köln 1989.

Bálint 2010 – Cs. Bálint: *Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz und Steppe*. Varia Archaeologica Hungarica 16b. Budapest 2010.

Daim 2000 – F. Daim: Byzantinische Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In: F. Daim (Hrsg.): *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt*. Wien 2000, 77–204.

Dekan 1972 – J. Dekan: Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des 8. Jahrhunderts. *Slovenská archeológia* 20, 1972, 317–452.

Distelberger 2004 – A. Distelberger: *Österreichs Awarinen. Frauen aus Gräbern des 7. und 8. Jahrhunderts*. Archäologische Forschungen in Niederösterreich 3. St. Pölten 2004.

Entwistle 2010 – Ch. Entwistle: Notes on Selected recent Acquisitions of Byzantine Jewellery at the British Museum. In: Ch. Entwistle/N. Adams (eds.): *'Intelligible Beauty'. Recent Research on Byzantine Jewellery*. British Museum research publication 178. London 2010, 20–32.

Fancsalszky 2007 – G. Fancsalszky: *Állat- és emberábrázolások a késő avar kori öntött bronz övvereteken*. Opitz Archaeologica 1. Budapest 2007.

Hampel 1905 – J. Hampel: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. I–III. Braunschweig 1905.

Kiss 2001 – G. Kiss: A késő avar kori griffes övcsatok. *A Wosinszky Móra Múzeum Évkönyve* 23, 2001, 221–246.

Korený a j. 2021 – R. Korený/P. Jánská/J. Hošek/J. Jílek: Metallhorte der jüngeren und späten römischen Kaiserzeit in Böhmen. *Študijné zvesti AÚ SAV* 68, 2021, 283–342. DOI: https://doi.org/10.31577/szausav.2021.68.13

Kovalevskaja 1979 – V. B. Kovalevskaja: *Pojasnyje nabory Evrazii IV–IX vv. Priažki*. Archeologija SSSR. Svod archeologičeskich istočnikov E 1–2. Moskva 1979.

Lutovský/Michálek 2014 – M. Lutovský/J. Michálek: Nález raně středověkého opaskového kování z Heřmaně, okr. Písek. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 27, 2014, 389–395.

Profantová 1992 – N. Profantová: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: F. Daim (Hrsg.): *Awarenforschungen. Band 2*. Studien zur Archäologie der Awaren 4. Archaeologia Austriaca Monographien 2. Wien 1992, 605–778.

Profantová 2010 – N. Profantová: Awarische Funde in der Tschechischen Republik. Forschungsstand und neue Erkenntnisse. *Acta Archaeologica Carpathica* 45, 2010, 203–270.

Profantová 2018 – N. Profantová: Fremd und örtlich. Fernkontakte und die Einbindung fremder Elemente in die lokale Kultur am Beispiel Mittelböhmen. *Fines Transire* 27, 2018, 235–251.

Profantová 2020a – N. Profantová: Prestiž a moc v předpřemyslovských Čechách. Knížata a jejich archeologický obraz na přelomu 8. a 9. stol. In: B. Chocholáč/J. Malíř/L. Reitinger/M. Wihoda (ed.): *Pro pana profesora Libora Jana k životnímu jubileu*. Brno 2020, 61–70.

Profantová 2020b – N. Profantová: Falconry and its representation on Early Medieval depictions from East-Central Europe 8th–9th century. In: O. Grimm (ed.): *Raptor on the fist – falconry and related imagery throughout the millennia on a global scale 2*. Advanced studies on the archaeology and history of hunting 2. Advanced studies in ancient iconography 2. Schleswig – Abu-Dhabi – Wachholtz Kiel – Hamburg 2020, 587–603.

Profantová 2021a – N. Profantová: Čechy v době narození kněžny Ludmily. In: J. Izdný a kol.: *Ludmila. Kněžna a světice*. Praha 2021, 29–58.

Profantová 2021b – N. Profantová: Luxus aus dem Süden. Das Depot aus Domoušice, Bez. Louny, und die Fernkontakte Böhmens im 8. Jahrhundert. In: F. Daim/H. Meller (Hrsg.): *Von den Hunnen zu den Türken – Reiterkrieger in Europa und Zentralasien – From the Huns to the Turks – Mounted Warriors in Europe and Central Asia. Internationale Konferenz am Römisch-Germanischen Zentralmuseum – Leibniz Forschungsinstitut für Archäologie in Kooperation mit dem Institut für Mittelalterforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften und dem Landesmuseum für Vorgeschichte Halle. Mainz, 25.–26. April 2018*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 23. Halle 2021, 215–238.

Profantová a j. 2020 – N. Profantová/R. Křivánek/M. Fikrle/J. Zavřel: Tismice jako produkční a nadregionální centrum Čech 8. a 9. stol. *Památky archeologické* 111, 2020, 193–271. DOI: https://doi.org/10.35686/PA.2020.5

Profantová/Militká/Šámal 2022 – N. Profantová/L. Militká/Z. Šámal: Lipany (okr. Kolín) v raném středověku: výpověď prospekce s detektory kovů. *Archeologie ve středních Čechách* 26, 2022, 363–380.

Profantová/Rypka 2010 – N. Profantová/L. Rypka: Dvě bronzová kování ze severozápadních Čech a problematika jedné dílny. *Archeologie ve středních Čechách* 14, 2010, 799–806.

Schulze-Dörrlamm 2008 – M. Schulze-Dörrlamm: Zur Herrschersymbolik von Löwenreliefs auf Gürtelbeschlägen des späten 9. und 10. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 59, 2008, 387–404. DOI: https://doi.org/10.1556/aarch.59.2008.2.20

Schulze-Dörrlamm 2009 – M. Schulze-Dörrlamm: *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer. Band 30. Mainz 2009.

Stanilov 2006 – S. Stanilov: *Chudožestvenijat metal na balgarskoto chanstvo na Dunav (7–9 vek). Opit za empirično izsledvane. – Die Metallkunst des Bulgarenkhanats an der Donau (7.–9. Jh.) Versuch einer empirischen Untersuchung*. Sofia 2006.

Starec 2011 – P. Starec: U Bulhara PPČ. 2537/115. In: Z. Dragoun a kolektiv: Archeologický výzkum v Praze v letech 2009–2010. *Pražský sborník historický* 39, 2011, 379–497.

Szőke 2008 – B. M. Szőke: Veränderungen in der Struktur des awarischen Gürtels. *Antaeus* 29–30, 2008, 175–213.

Vích a j. 2021 – D. Vích/N. Profantová/R. Křivánek/Z. Jarůšková/J. Zavřel: Hradiště u Mařína (okr. Svitavy) a jeho širší zázemí ve světle kovových artefaktů z 6.–10. stol. *Archeologické rozhledy* 73, 2021, 359–422. DOI: https://doi.org/10.35686/AR.2021.12

Werner 1986 – J. Werner: *Der Schatzfund von Vrap in Albanien*. Studien zur Archäologie der Awaren 2. Wien 1986.

Zábojník 2000 – J. Zábojník: Zur Problematik der »byzantinischen« Gürtelbeschläge aus Čataj, Slowakei. In: F. Daim (Hrsg.): *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter.* Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Innsbruck 2000, 327–365.

Rukopis přijat 25. 2. 2022

Translated by Daniela Profantová

PhDr. Naďa Profantová, CSc.
Archeologický ústav AV ČR Praha, v. v. i.
Letenská 4
CZ – 118 01 Praha 1
profantova@arup.cas.cz

Byzantium, Vrap and Bohemia – Two New Luxurious Belt Fittings from Middle Bohemia

Naďa Profantová

SUMMARY

Bohemia was only recently categorized as an area where male members of the elite in the 8th c. used belts with cast fittings of Byzantine or Late Avar type in combination with local spurs and weapons of Carolingian type to signify their social status.

This paper analyses two extraordinary finds of belt decorations from Černošice and Ratenice in Middle Bohemia. By amalgamation gilded massive decorated buckle with a beak-like geometrically decorated tongue, a *scharnier* with plastique ribs and a buckle plate decorated by a motif of walking gryphon complemented by tendril in openwork has only one exact analogy of the gold fitting from Vrap, Albania — more than 1000 km away from Černošice to the south, this analogy is from depot where were also found unfinished pieces and rejects. It belongs to the Vrap-Erseke-Velino horizon from the first third of the 8th c. Especially the detail of the tendril near its foreleg appears only on the pieces found far away, which means that the fitting is a Byzantine import. There are no intact holes for the rivet on either the obverse or reverse side of the buckle plate. We have already known about the fittings of the main strap of the belt with the motif of a sitting gryphon from 22 sites in Bohemia (only 4 sites of them are strap-ends), but none of them was gilded, although they were often tinned.

The incomplete openwork oblong fitting from Ratenice, Kolín district, with the motif of a walking mythical (feline?) beast with its head depicted *en face* and holes for rivets in the corners, is also Byzantine in origin and could have gotten to Bohemia through the Carpathian Basin, where similar stylization from the first half of the 8th c. rarely appears – e.g. strap-end from Kecel-Határdüllö, grave 32 or from Bánhalom-Czebe II. There appear common fittings of Late Avar type in Ratenice, but their cumulation is about 1 km distant from the place, where the described oblong fitting was found.

Both fittings enlarge the group of older decorations (Late Avar Period I, II) with the connection to the south and south-east in Bohemia and were imported into the land.

Fig. 1. Spread of belt decorations with motives of fighting animals, gryphon or other mythological beast in Czech Republic. 1 – Bošín; 2 – Dolánky-Rubín; 3 – Doubravčice; 4 – Lázně Toušeň; 5 – Chudoslavice; 6 – Jestřabí Lhota; 7 – Kal; 8 – Libice-akropole; 9 – Mořinka; 10 – Opolánky-Staré Badry; 11 – Vysoká Pec-Podhůří; 12 – Praha-Šárka; 13 – Senohraby; 14 – Tismice; 15 – Tisová; 16 – Vraclav; 17 – Černošice; 18 – Heřmaň; 19, 20 – Praha 1 and Praha-Smíchov; 21 – Semčice; 22 – Martinice; 23 – Ratenice (other animal). Red colour marks analysed specimen (graphic K. Levá). Legend: a – decorations with gryphon motive; b – not documented decoration with gryphon motive; c – pendant to the fitting with gryphon motive; d – strap ends with motives of fighting animals or gryphon; e – not documented strap end with gryphons motive; f – gilded buckle with gryphon motive.

Fig. 2. Reconstruction of belts with decorations with gryphon motive from graveyard at Zalakomár (after *Szőke 2008*, fig. 14).

Fig. 3. Fittings of the Avar type and Byzantine-Avar cultural milieu. 1 – Mořinka, Beroun dist.; 2 – Dobřichovice, Praha-Západ dist.; 3 – Černošice, Praha-Západ dist. (graphic K. Levá).

Fig. 4. Černošice, Praha-Západ dist. Fitting of the Avar type and the Byzantine-Avar cultural milieu. Gilded bronze. 1 – drawing reconstruction; 2a – find before conservation; 2b – decoration after conservation; 3–6 – details before conservation (drawing and photo 2a L. Raslová, 2b Středočeské muzeum v Roztokách, microscopic photos 3–6 E. Ottenwelter, ARUP).

Fig. 5. Czech Republic. Important fittings with gryphon motive, their stylisation and analogies. 1 – Opolánky-Staré Badry; 2 – Chudoslavice-Liščín; 3 – Vysoká Pec-Podhůří; 4 – Vrap; 5 – Černošice; 6 – Lázně-Toušeň; 7, 11 – Tismice; 8 – Velino; 9 – Černovice; 10 – Praha-Šárka; 12 – Heřmaň; 13 – Roudnice nad Labem; 14 – Vraclav I. (1, 10 – after *Profantová 2010*, fig. 15; 16; 2 – after *Profantová/Rypka 2010*; 3, 5, 9, 13 – drawing and photo: L. Raslová; 4, 8 – after *Stanilov 2006*, fig. 5; 7 – after *Profantová a j. 2020*, fig. 19: 2; 12 – after *Lutovský/Michálek 2014*; 14 – after *Vích a j. 2021*, fig. 6.13).

Fig. 6. Černošice. Reconstruction of the clasp with gryphon motive. Other possibility is round shape of the end of the plate (manufacture and photo L. Barčáková, ARUP).

Fig. 7. Proofs of long distance contacts of decorations from the Vrap-Erseke-Velino horizont from the sites Vysoká Pec-Podhůří and Lipany, blue mark Černošice. Distance between Černošice and Vrap is ca. 1055–1060 km (graphic K. Levá).

Fig. 8. Ratenice, Kolín dist. 1–4, 6 – Avar and Byzantine type fittings ; 5 – triangle horse harness decoration. Analysed fitting is nr. 6.

Fig. 9. Decoration from Ratenice and analogies with front-facing animal. 1 – Ratenice; 2 – Toponár, grave 40; 3 – Přílepy (Moravia); 4 – Ravenna, mosaic from Basilica di San Giovanni Evangelista; 5 – Banhalom-Czebe II, grave 1 (1 – drawing and photo L. Raslová; 2 – after *Bálint 1989*, 86: 4; *Fancsalsky 2007*, fig. 49; 3 – photo J. Langová; 4 – photo D. Profantová; 5 – after *Bálint 2010*, fig. 180; *Fancsalsky 2007*, fig. 24). Without scale: 2b, 4, 5.

Tab. 1. Results of XRF analysis of belt decorations from Černošice and Ratenice (author J. Hošek, ARUP; Ratenice measured by a different machine by M. Fikrle, UJF Řež u Prahy).

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 61–74.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.5

VČASNOSTREDOVEKÉ OBJEKTY A NÁLEZY Z POLYKULTÚRNEHO SÍDLISKA VO VLAČI[1]

MÁRIA KOTOROVÁ JENČOVÁ

Early Medieval Features and Artefacts from the Polycultural Settlement in Vlača. The paper presents four objects from the Early Middle Ages, discovered in a polycultural settlement in Vlača in the Topľa river basin in eastern Slovakia. One of them was sunken, three oval to rectangular objects were only minimally buried in the subsoil. In two of them there were traces of a heating device, in the other two no fireplaces were detected. The pairs of objects were oriented almost at right angles to each other. The found material is represented by fragmentary pottery, mainly from pots made on a potter's wheel with decoration from multiple, less from single wavy lines and from engraved perimeter lines. Only four fractions come from low, hand-formed pans. The settlement is tentatively dated to the 8th –9th c.

Keywords: Eastern Slovakia, Topľa river basin, Early Middle Ages, settlement features, ceramics.

ÚVOD

Objav včasnostredovekých nálezov na lokalite Vlača, okr. Vranov nad Topľou (obr. 1) v r. 2007–2008, počas výskumu sídliska z mladšej doby bronzovej až doby halštatskej, síce nijako neprekvapil, ale priniesol nové zaujímavé poznatky. Lokalita totiž bola už od začiatku 60. rokov minulého storočia evidovaná ako slovanské sídlisko vďaka povrchovým zberom J. Macáka (*Budinský-Krička 1961*, 362) a najmä od r. 1983, kedy sa tu neveľkým záchranným výskumom odkryl čiastočne narušený zahĺbený objekt so stopami po ohnisku v jeho severovýchodnej časti. Z výplne boli vyzdvihnuté zvieracie kosti, riečne kamene a v ruke vyhotovená zdobená keramika z predveľkomoravského horizontu (*Budinský-Krička/Mačala 1987*, 123, 124; *Mačala/Mačalová 1984*, 150). Pri ďalších povrchových prieskumoch sa získali keramické fragmenty z veľkomoravského obdobia (*Slivka/Mačala 1985*, 217).

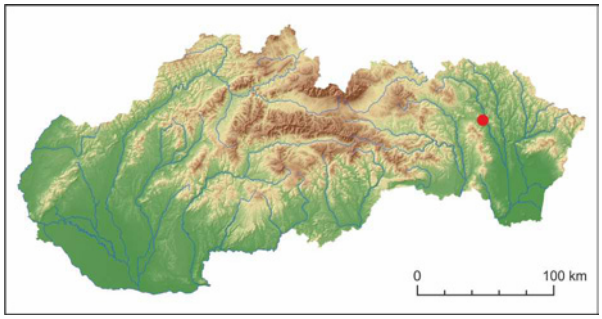

Obr. 1. Vlača, okr. Vranov nad Topľou. Lokalita na mape Slovenskej republiky (zdroj ÚGKK SR).

Kataster Vlače (poloha Záhumenky) leží v geomorfologickom celku Beskydské predhorie na pravobrežnej terase Tople v nadmorskej výške 175 m (obr. 2; 3). Osadníci využili úrodnú terasu meandra rieky, ktorá južnejšie od Vlače podstatne rozširuje svoje údolie, severne zas prechádza v úzkom zárezе vrchov Beskydského predhoria. Poloha má strategický potenciál, umožňovala kontrolu riečneho brodu a zrejme už v dobe bronzovej zohrávala určitú úlohu pri sledovaní obchodnej cesty pozdĺž Tople smerom na sever.

Sústavná poľnohospodárska kultivácia terasy značne zničila a naďalej systematicky devastuje archeologickú lokalitu, preto sa tu v rokoch 2003–2008 uskutočnili štyri sezóny archeologického výskumu. Okrem uvedeného včasnostredovekého osídlenia a najintenzívnejšieho osídlenia v mladšej dobe bronzovej až dobe halštatskej (*Kotorová-Jenčová 2018*; *2021*) priniesol výskum tiež menej výrazné stopy prítomnosti Keltov (*Kotorová-Jenčová 2013*, 36, 39, obr. 7: 3–5).

Počas výskumných sezón v roku 2003 a 2006 sa včasnostredoveké nálezy nachádzali len veľmi

[1] Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-19-0563 a projektmi VEGA 2/0115/22 a 2/0124/20.

Toto dielo je licencované podľa Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Obr. 2. Vlača, okr. Vranov nad Topľou. Označenie lokality na katastrálnej mape (mapový podklad https://zbgis.skgeodesy.sk/).

Obr. 3. Vlača, okr. Vranov nad Topľou. Terasa meandra Tople – polykultúrne sídlisko. Pohľad od SV (foto M. Kotorová Jenčová).

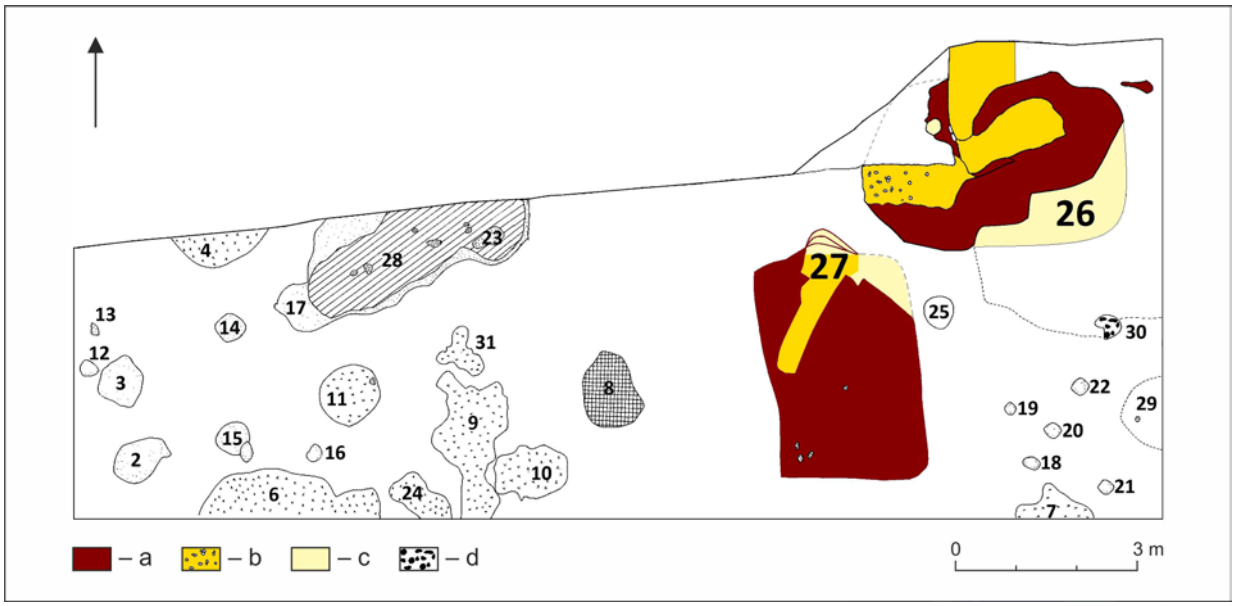

Obr. 4. Vlača, okr. Vranov nad Topľou. Polohopis objektov v sonde II/2008. Objekty 26, 27, – včasný stredovek; ostatné objekty – mladšia doba bronzová až doba halštatská. Legenda: a – sivočierna výplň, miestami s drobnými hrudkami mazanice; b – svetlejšia výplň s kameňmi a uhlíkmi; c – stopy objektu slabo odlíšiteľné od podložného ílu; d – uhlíky (kresba M. Kotorová Jenčová).

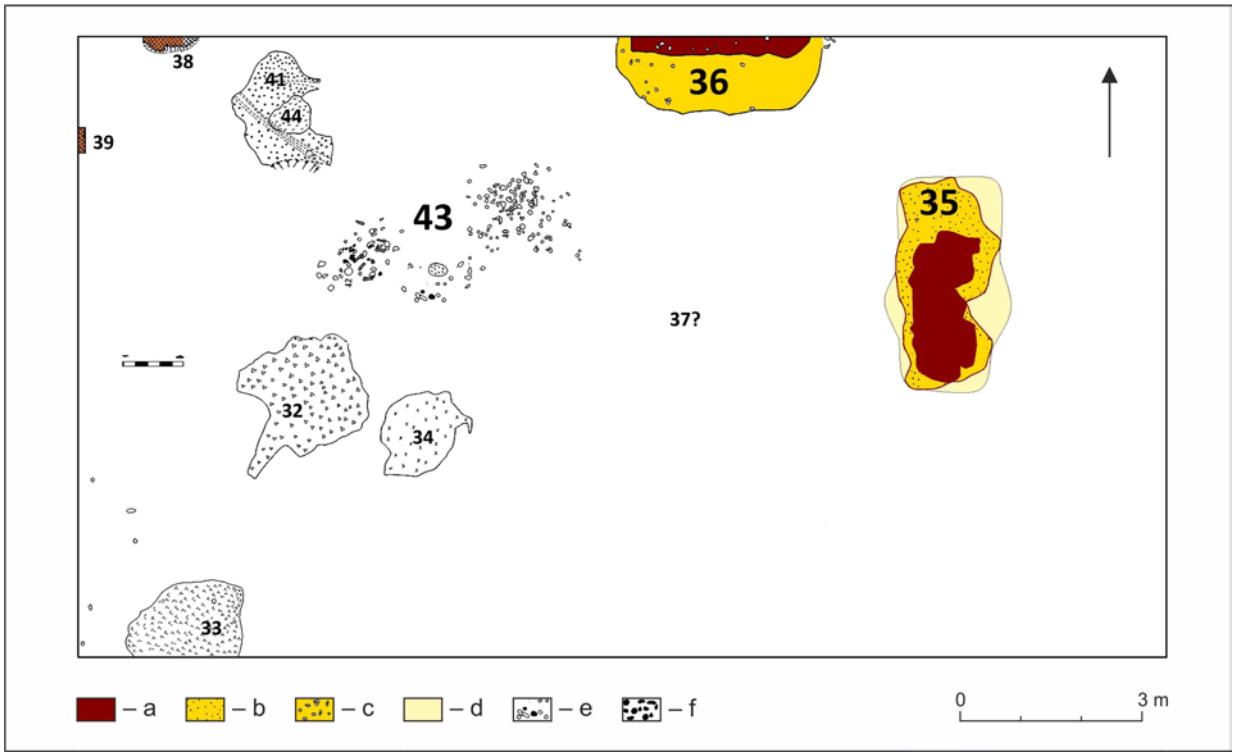

Obr. 5. Vlača, okr. Vranov nad Topľou. Polohopis objektov v sonde III/2008 Objekty 35, 36/2008 – včasný stredovek; 43/08 – neurčený; ostatné objekty – mladšia doba bronzová až doba halštatská. Legenda: a – sivočierna výplň, miestami s drobnými hrudkami mazanice; b – svetlejšia výplň premiešaná s ílovitou zeminou a s drobnými hrudkami mazanice; c – svetlejšia výplň s kameňmi a uhlíkmi; d – stopy objektu slabo odlíšiteľné od podložného ílu; e – zhluk kameňov, kostí a uhlíkov (objekt 43 ?); f – uhlíky (kresba M. Kotorová Jenčová).

sporadicky. Až v závere výskumu v r. 2007 a potom v r. 2008 (*Kotorová-Jenčová 2011*) sa získal početnejší keramický materiál a odkryli sa štyri objekty z včasného stredoveku.[2] Tieto výsledky sú predmetom príspevku.

OPIS OBJEKTOV

Objekty 26, 27 a 36/2008 boli len minimálne zahĺbené do podložia, resp. sa nerozpoznali v pravekej kultúrnej vrstve a zachytili sa až ich dná na úrovni podložia. Jediný objekt 35/2008 bol výraznejšie zahĺbený (max. 0,4 m). Objekty sa rysovali tmavým hnedočiernym až čiernym sfarbením, ktoré k okrajom strácalo na intenzite. Boli to obdĺžnikové resp. oválne útvary (obr. 4; 5). Ich tvar výrazne narušala hlboká orba početnými zásahmi.

Objekt 26/2008 (pôvodný objekt 5/2007) bol zistený v závere sezóny 2007 ako tmavšia plocha nepravidelného oválneho tvaru v pravekej kultúrnej vrstve. Maximálne rozmery boli 4,5 × 2,5 m, orientácia dlhšou osou V – Z. Na juhozápadnom okraji mal pôvodne výbežok, ktorým naznačoval prepojenie s neskôr zachyteným objektom 27/2008. Mohlo však ísť len o rozťahanú výplň objektu orbou. V SZ časti, na okraji výraznej tmavej plochy objektu, sa črtal malý kruhový útvar žltastej ílovitej výplne, ktorý naznačoval stĺpovú jamu. Na možné zvyšky ohniska poukazoval výskyt uhlíkov, mazanice a niekoľkých kameňov v západnej časti objektu. Južne od objektu sa nachádzalo miesto s veľkými uhlíkmi a niekoľko stĺpových jám bez identifikovateľného systému. Pravdepodobne však nesúviseli s objektom 26/2008, ale s pravekým osídlením.

Objekt 27/2008 bol orientovaný viac-menej kolmo na predchádzajúci, s dlhšou osou v smere S – J a s rozmermi 4 × 2,7 m. Pri jeho začisťovaní sa prepojenie s objektom 26/2008 stratilo, keďže aj celá jeho plocha predstavovala iba tenkú vrstvu tmavej hnedočiernej zeminy na podloží. Nič to však nemení na očividnej súvislosti oboch útvarov. Jednoznačné vykurovacie zariadenie sa nezistilo.

Podobná vzájomná poloha dvoch včasnostredovekých objektov, bola zachytená v sonde III/2008.

Objekt 35/2008 mal obdĺžnikový tvar so zaoblenými rohmi, s pomerne rovným dnom a s rozmermi 3,4 × 2 m, so zahĺbením do 0,4 m. Dlhšou osou bol orientovaný v smere S – J. Nezistili sa stopy ohniska (obr. 6).

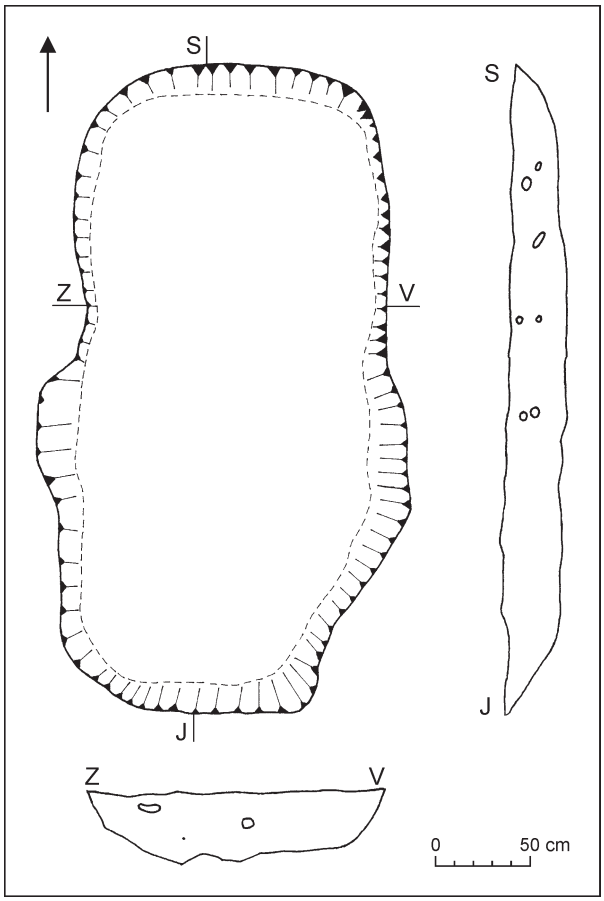

Obr. 6. Vlača, okr. Vranov nad Topľou. Objekt 35/2008, pôdorys a profily (kresba M. Kotorová Jenčová).

Jeden meter severozápadne od objektu 35/2008, zasahujúc za severný okraj sondy, sa tmavým sfarbením identifikoval výrazný, neúplne odkrytý objekt 36/2008 s rozmermi 3,6 × 1,4 m (šírka je neúplná), v orientácii dlhšej osi v smere V – Z. Zahĺbenie do podložia bolo minimálne (max. 0,1 m). Ohnisko naznačovali početné kamene, uhlíky a hrudky mazanice v západnej časti objektu.

OPIS MATERIÁLU

Nálezový súbor pochádza v prevažnej miere z kultúrnej vrstvy. Koncentroval sa nad miestami, kde sa vyrysovali objekty, najmä v sonde III/2008, ale iba v objekte 35/2008, ktorý bol zahĺbený do podložia, ho možno jednoznačne spojiť s výplňou samotného objektu (tab. I: 13; III: 16–27).

[2] Výskum pod vedením autorky realizovalo vtedajšie Vlastivedné múzeum v Hanušovciach n. T. (dnes súčasť Krajského múzea v Prešove) v rámci projektu agentúry Krajina Stropkov „Graduate European Archaeology Skills Exchange" v programe Leonardo da Vinci. Na tomto mieste chcem vyjadriť poďakovanie majiteľovi agentúry Ing. M. Knežovi za veľmi účinnú spoluprácu pri tomto výskume.

Nálezy – až na zlomky kamenných brúsikov a železnej tyčinky kruhového prierezu, ktorých chronologický súvis s včasnostredovekým osídlením je otázny, praslena a zlomku rotačného mlynčeka – predstavuje fragmentárna keramika. Registrujeme 364 črepov, z čoho je 127 (35 %) zdobených. S výnimkou štyroch črepov z ručne formovaných pekáčov pochádzali ostatné zlomky z hrncovitých nádob zhotovených za pomoci kruhu. Keramická hmota s prímesou piesku a sľudy býva drsnená hrubšími zrnami piesku a frakciami kamienkov, farebná škála sa pohybuje v odtieňoch okrovej, tehlovej a hnedej až hnedosivej.

Priemer ústia pekáčov (tab. I: 1, 4, 5; III: 2) je 16 cm, 20 cm a 21,5 cm, v jednom prípade maličkého zlomku nie je možné priemer určiť. Dosahujú výšku 2–3 cm, hrúbka dna je 1,2–2 cm. Okraj je zaoblený alebo ostro zoslabený.

Vo formovaní okrajov hrncovitých nádob sú pozorované dva typy – zaoblený (tab. I: 2, 6, 11; II: 3) a zrezaný (tab. I: 12; II: 1, 2; III: 1, 3–8, 25, 26). Výraznejšia profilácia okrajov sa nezistila. Ústia sú zväčša lievikovité. Priemer kresbovo rekonštruovateľných ústí je od 13 cm (tab. III: 25, 26) do 32 cm (tab. I: 12). Zlomky z dien poukazujú na priamo napojené steny, na mierne zaoblené alebo mierne odsadené dná. V jednom prípade je v strede zosilnené (tab. IV: 24). Priemer zistený na kresbovo rekonštruovaných kusoch je od 7 cm (tab. IV: 23, 24) do 11 cm (tab. I: 3). Na dnách sa nezistili žiadne značky. Výšku nádoby nepoznáme ani v jednom prípade.

Výzdobu keramiky predstavuje niekoľko variantov jednoduchých rytých vlnoviek (tab. I: 6–11; III: 1), častejšie však pásy hrebeňových dvoj- a viacnásobných vlnoviek (tab. I: 12; II: 1, 2, 4–11; III: 11–15, 22–24, 27; IV: 1–5, 17, 19), ktoré môžu byť pomerne pravidelné, ale aj rozvoľnené, veľmi ploché (tab. IV: 12) aj ostré (tab. IV: 21). Viacnásobné vlnovky bývajú dopĺňané rytými obvodovými líniami (tab. II: 3, 12–15; III: 16–19; IV: 6–11, 18). Zväzky línií spravidla lemujú pásy vlnoviek, v niekoľkých prípadoch jednoduchá vlnovka obvodové línie pretína (tab. III: 8; IV: 20). Hrebeňové zväzky priamych línií mohli tvoriť tiež samostatný výzdobný prvok, čo sa kvôli vysokej fragmentárnosti materiálu nedá spoľahlivo určiť (tab. II: 16–26; III: 10; IV: 13–16). Zvláštnym v danom kontexte je ornament zachytený na malom zlomku, pozostávajúci z kazetovo rozložených vodorovných a zvislých viacnásobných línií (tab. III: 20). Výnimočná je aj výzdoba dvoch malých črepov, vytvorená predmetom s viacerými hrotmi, ktorá predstavuje solitérne štvorice vpichov (tab. III: 21), resp. viacnásobné cik-cak línie (tab. IV: 22). Ornament z vpichov je aj na hrnci s ostro vyhnutým ústím a zrezaným okrajom. Jeho bližšia charakteristika však nie je možná (tab. III: 25). Jedinečným v danom súbore je fragment hrnca s okrajom zdobeným vrypmi (tab. III: 7).

Ojedinelým v súbore z Vlače je pravidelný dvojkónický praslen s rovnou základňou, hnedej až hnedočiernej farby s viacnásobným cik-cak ornamentom na tele a s obvodnými líniami na lome a na základniach pri otvore (tab. I: 13). Pochádza z objektu 35/2008. Priemer praslena je 3,5 cm, priemer otvoru 1 cm, výška 2,2 cm. Patrí k typu dvojkónických praslenov – tvar B, výzdoba 2, základňa 1 podľa triedenia *H. Březinovej* a *R. Přichystalovej (2014*, 177–180, tab. 4–6). Praslen svojou veľkosťou a tvarom nie je výnimočný. Zaujme však svojou pravidelnou výzdobou a kvalitným spracovaním, ako aj ojedinelosťou výskytu v nálezovom súbore. Prasleny od praveku bezprostredne dokladajú jednu zo základných textilných činností – pradenie, ktorej sa bezpochyby venovali aj osadníci včasnostredovekého sídliska vo Vlači.

Celý nálezový súbor je uložený v bývalom Vlastivednom múzeu v Hanušovciach nad Topľou.

ZHODNOTENIE

Rozsah výskumu vo Vlači nepostačuje na širšie závery o charaktere a rozlohe včasnostredovekej osady na terase Tople. Doterajšie pozorovania naznačujú, že osídlenie vo včasnom stredoveku bolo menej intenzívne ako sídlisko z doby bronzovej až halštatskej (už aj vzhľadom na dĺžku trvania pravekého osídlenia) a situované bližšie k východnému okraju riečnej terasy. Na potvrdenie tohto predpokladu je, prirodzene, nevyhnutný ďalší výskum. Nateraz môžeme povedať, že ide o otvorené sídlisko, pravdepodobne rozptýleného typu, v blízkosti riečneho toku a brodu cezeň. Polohy v blízkosti riek a na ich terasách boli vyhľadávané od praveku a výnimkou nie je ani včasný stredovek, v rámci ktorého sú v obľube už od včasnoslovanského obdobia (*Šalkovský 2002*, 57). Menej typické pre danú oblasť sú zistené objekty. Na viacerých včasnostredovekých sídliskách v povodí Tople vystupujú takmer výlučne oválne jamy s korytovitým dnom. Severne od Vlače ich poznáme z Koprivnice (*Budinský-Krička 1970*), južnejšie zo Skrabského (*Jenčová 1993*), z Komáran (*Mačala 1983*) a z viacerých polôh vo Vranove nad Topľou (*Budinský-Krička 1990*, 97–99; *Kotorová-Jenčová 2006*, 574, 575). Považujú sa za centrálne jamy obytných objektov. Obyčajne sa v nich vyskytujú pozostatky vykurovacích zariadení – kamene, uhlíky, mazanica. Podobné zahĺbené objekty oválneho pôdorysu nachádzame v blízkom regióne povodia Ondavy v Dvoriankach (*Budinský-Krička 1990*,

94–96), Nižnom Hrabovci (*Budinský-Krička 1981*, 41, 42) a Poši (*Kotorová-Jenčová 2006*, 567), i v širšej oblasti severovýchodného Slovenska, napr. v Brekove (*Budinský-Krička 1982*, 45, 46), Hažine nad Cirochou (*Budinský-Krička 1986*, 69) a Blatných Remetách (*Budinský-Krička 1990*, 93, 94).

Zahĺbené pravouhlé polozemnice poznáme v podstatne menšej miere – z blízkych regiónov z Prešova (*Budinský-Krička 1961*, 352, 355, obr. 7; 11), Košíc-Šebastoviec (*Budinský-Krička 1990*, 96, obr. 6) či z Hnojného (*Šiška 1964*). V zahĺbenom obdĺžnikovom objekte 35/2008 z Vlače, ktorý by mohol zodpovedať obydliu, však absentovalo ohnisko, resp. sa ho nepodarilo zistiť, podobne ako v minimálne zahĺbenom objekte 27/2008. Ostatné dva objekty zachytené vo Vlači (26/2008 a 36/2008) sú tiež len slabo zahĺbené do podložia a možné vykurovacie zariadenia v nich naznačujú kamene, neveľké množstvo uhlíkov a hrudiek mazanice – v oboch prípadoch v západnej časti.

Slabo zahĺbené objekty oválneho až obdĺžnikovitého tvaru sú v blízkosti Vlače známe z Nemcoviec, okr. Prešov, kde sú považované za zvyšky nadzemných, najskôr zrubových obytných a hospodárskych stavieb (*Budinský-Krička 1988*, 67–73, 87).

Dvojice objektov vo vzájomnom pravouhlom postavení, či už zahĺbených alebo nadzemných, predstavujú v povodí Tople novú kvalitu. Zastavanou plochou s veľkosťou 5 m^2 (neúplný objekt 36/2008), 6,8 m^2 (35/2008), 10,8 m^2 (27/2008) a 11,3 m^2 (26/2008) sa interpretačná možnosť obytných objektov nevylučuje. Či v prípadoch bez zistených ohnísk (27/2008 a 35/2008) ide o stavby s hospodárskou funkciou, je otázne. Ak by malo ísť iba o hospodárske stavby, je ich pravidelný pôdorys a evidentný vzájomný súvis s objektami s predpokladanou obytnou funkciou bezpochyby zaujímavý a evokuje dojem, že by tu mohlo ísť o zárodok menších hospodárskych celkov, ktoré v neskoršom období predstavovali hospodárske usadlosti (*Ruttkay 2002*, 71).

Nadzemné objekty, prejavujúce sa však nie výrazným sfarbením ako vo Vlači, ale stĺpovými jamami, vykurovacím zariadením či koncentráciou nálezov, sú známe z hradiska v Spišských Tomášovciach (*Šalkovský 2006*, 311, obr. 5), datovaného od 8. do 10. stor. (*Šalkovský 2006*, 315). Vo Vlači mohli byť pôvodne súčasťou ďalšej nadzemnej včasnostredovekej stavby zhluky kameňov s výskytom kostí (43/2008) západne od objektov 35/2008 a 36/2008 (obr. 5). Jej pôdorys sa však nepodarilo jednoznačne identifikovať.

Pre datovanie osídlenia vo Vlači máme k dispozícii iba keramiku typickú pre sídliskový materiál, teda vo veľmi fragmentárnom stave.

Pre nízke tvary – pekáče, ktorých využitie vidíme pri tepelnej úprave stravy na ohniskách a v pieckach, pri pečení chleba alebo skôr chlebových placiek, nachádzame analógie na celom území rozšírenia Slovanov v dlhom časovom úseku a ich výskyt sa spája s rozsídľovacím procesom Slovanov (*Fusek 1991*, 310). Na východnom Slovensku, podobne ako v blízkom geografickom susedstve, sa pekáče objavujú na sídliskách zo 7.–9. stor. (*Budinský-Krička 1990*, 105, 106). Najbližšie vystupujú tieto formy vo Vranove-Lomnici (*Budinský-Krička 1990*, tab. XXII: 25, 27–29).

Dominujúce hrncovité tvary, vyhotovené za pomoci hrnčiarskeho kruhu, nesú výzdobné motívy na viac ako tretine získaných zlomkov. Zo zachovaných črepov je zrejmé, že ornament sa vyskytoval najviac na vydutine, niekedy tiež pod hrdlom a na pleciach. Či zasahoval až do spodnej časti nádoby, nevieme. Ani v jednom prípade sme nezistili vnútornú výzdobu ústia nádoby. K výzdobným motívom jestvujú početné analógie v širokom priestore slovanského osídlenia – v samotnom povodí Tople (*Budinský-Krička 1970*; *1990*; *Kotorová-Jenčová 2006*), v blízkom regióne povodia Torysy (*Budinský-Krička 1961*; *Lamiová-Schmiedlová 2004*) ako aj vo vzdialenejších oblastiach Slovenska (*Vangľová 2020*) či v susedných podkarpatských oblastiach Poľska (*Pohorska-Kleja 2006*).

Na niekoľkých črepoch v súbore z Vlače sa vyskytuje výzdoba z viacerých jednoduchých vlnoviek vyhotovená jednohrotovým nástrojom (tab. I: 7–11; III: 1). Ornament z jednoduchej vlnovky je považovaný za typický pre mladšie obdobie včasného stredoveku. Objavuje sa však už v 8.–9. stor. (*Fusek 2008*, 33). Analogickú výzdobu k ornamentu z jednej jednoduchej vlnovky na zlomku z Vlače (tab. I: 6) nachádzame najbližšie vo Vranove nad Topľou-Lomnici, kde vystupuje už v komplexoch zo 7.–8. stor. (*Budinský-Krička 1990*, tab. XVIII: 8; XXV: 7). Z tej istej lokality poznáme tiež takmer identický rytý kazetový ornament z vodorovných a priečnych zväzkov rýh (*Budinský-Krička 1990*, tab. XVI: 10), zachovaný vo Vlači na malom fragmente (tab. III: 20). V starobylom kontexte vystupuje obdobná výzdoba aj vo vzdialenejších geografických súvislostiach (*Béreš 1985*, tab. IV: 4; *Dostál 1982*, 43, 44, obr. 9: 2, 9; 13: 5). Podobne výnimočným výzdobným prvkom, objavujúcim sa najmä v súboroch 7.–8. stor., je presekávaný zrezaný okraj (tab. III: 7; *Béreš 1985*, 47). Ako archaický je vnímaný aj motív hrebeňových vpichov (tab. III: 21, 25; IV: 22). Na východnom Slovensku sa vyskytuje zriedkavejšie a je spájaný s 9. stor. (*Budinský-Krička 1988*, obr. 11: 17; *Lamiová-Schmiedlová 2004*, 210), na západnom Slovensku jeho používanie vrcholí

v 8.–9. stor. (*Fusek 2008*, 32). Analógie pre výzdobu vlnoviek pretínajúcich vodorovné línie (tab. III: 8; IV: 20), čo je ďalší málo frekventovaný ornament v nálezovom súbore z Vlače, vidíme najbližšie v Chmeľove (*Budinský-Krička/Mačala 1983*, obr. 2: 9) a v Ostrovanoch (*Lamiová-Schmiedlová 2004*, obr. 3: 6, 7; 4: 7), v súboroch z 9. stor., v mladších súvislostiach tiež v Terni-Hradisku (*Budinský-Krička 1961*, tab. X: 12).

Pomerne široká variabilita ostatných výzdobných motívov na keramických zlomkoch z Vlače (viacnásobné vlnovky, obvodové línie a ich kombinácie) nachádza analógie na rozsiahlom území rozšírenia Slovanov v 8.–10. stor. Súbor nie je natoľko reprezentatívny, aby sme v krátkom príspevku mohli presne určiť jeho chronologickú pozíciu. Domnievame sa však, že absencia profilovaných okrajov, starobylé výzdobné motívy a výskyt v ruke formovaných pekáčov, umožňujú bližšie zaradiť materiál z Vlače do 8.–9. stor. Vo vzťahu k objektu odkrytému na lokalite v roku 1983 s výskytom keramiky formovanej v ruke považujeme hodnotený súbor za mladší. Či ide o kontinuálne osídlenie tejto strategicky výhodnej polohy od 7. stor., môže ukázať až ďalší výskum. Podobne aj osídlenie vo Vranove-Lomnici, kde nachádzame viaceré analógie k výzdobným motívom na črepoch z Vlače, patrí staršiemu horizontu (*Budinský-Krička 1990*, 97–99). Zároveň je nálezový materiál z Vlače archaickejší ako sú súbory keramiky z neďalekého Skrabského či Komáran, ktoré sú datované do 9.–10. stor. (*Jenčová 1993*; *Mačala 1983*).

Výsledky výskumu vo Vlači, prioritne zameranom na osídlenie v dobe bronzovej až halštatskej, rozširujú aj materiálovú bázu slovanského osídlenia v povodí Tople a prinášajú poznanie objektov, ktoré sú v danej oblasti výnimočné svojím relatívne pravidelným tvarom, vzájomným vzťahom a v prípade troch z nich zrejmou nadzemnou konštrukciou. Už dávnejšie naznačený význam povodia Tople vo včasnom stredoveku (*Mačala 1983*, 190, 191) tieto výsledky len potvrdzujú.

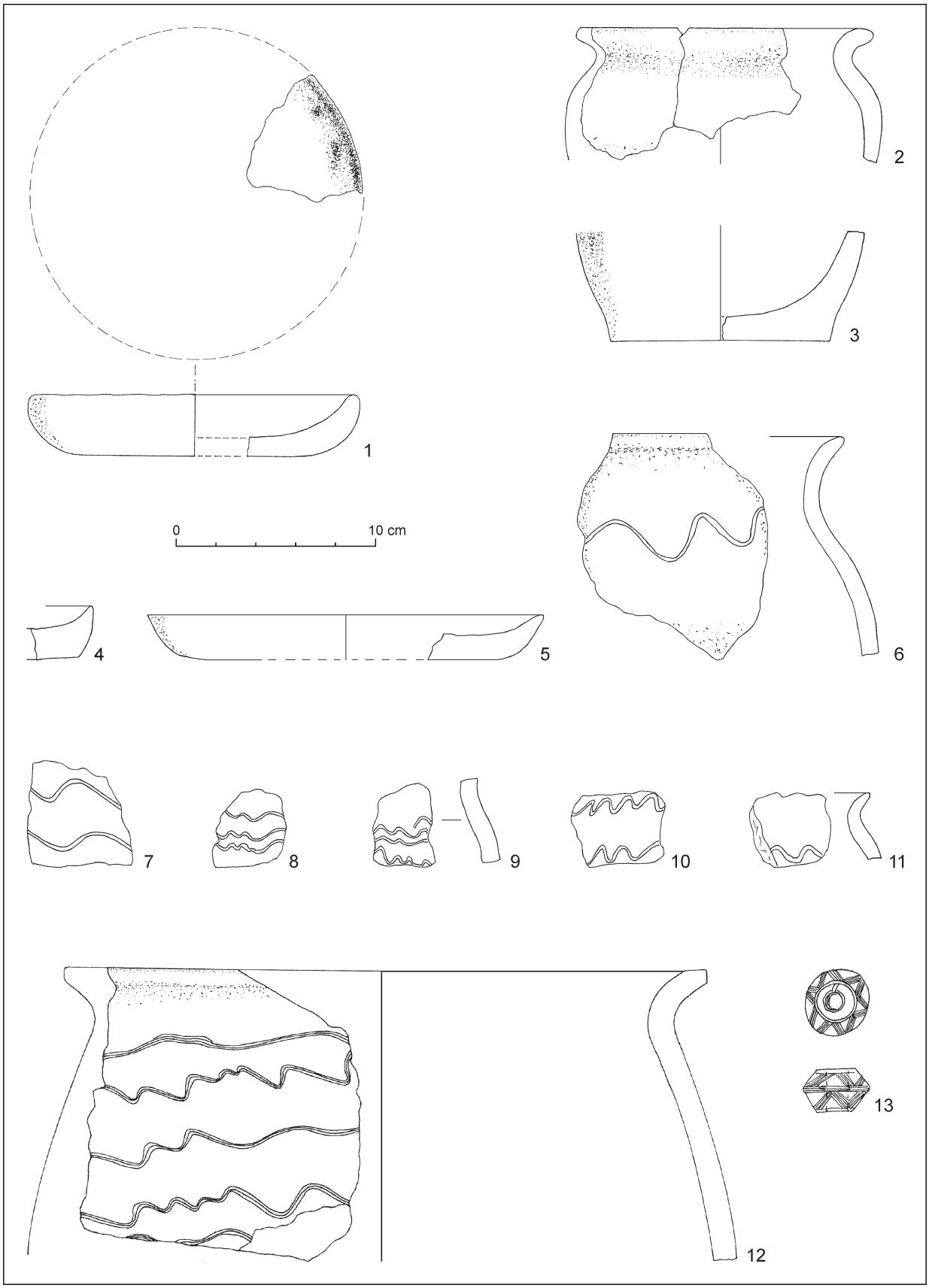

Tab. I. Vlača, okr. Vranov nad Topľou. Výber nálezov. 1–11 – sonda I/2007, kultúrna vrstva; 12 – objekt 5/2007 (26/2008); 13 – sonda III/2008, objekt 35/2008.

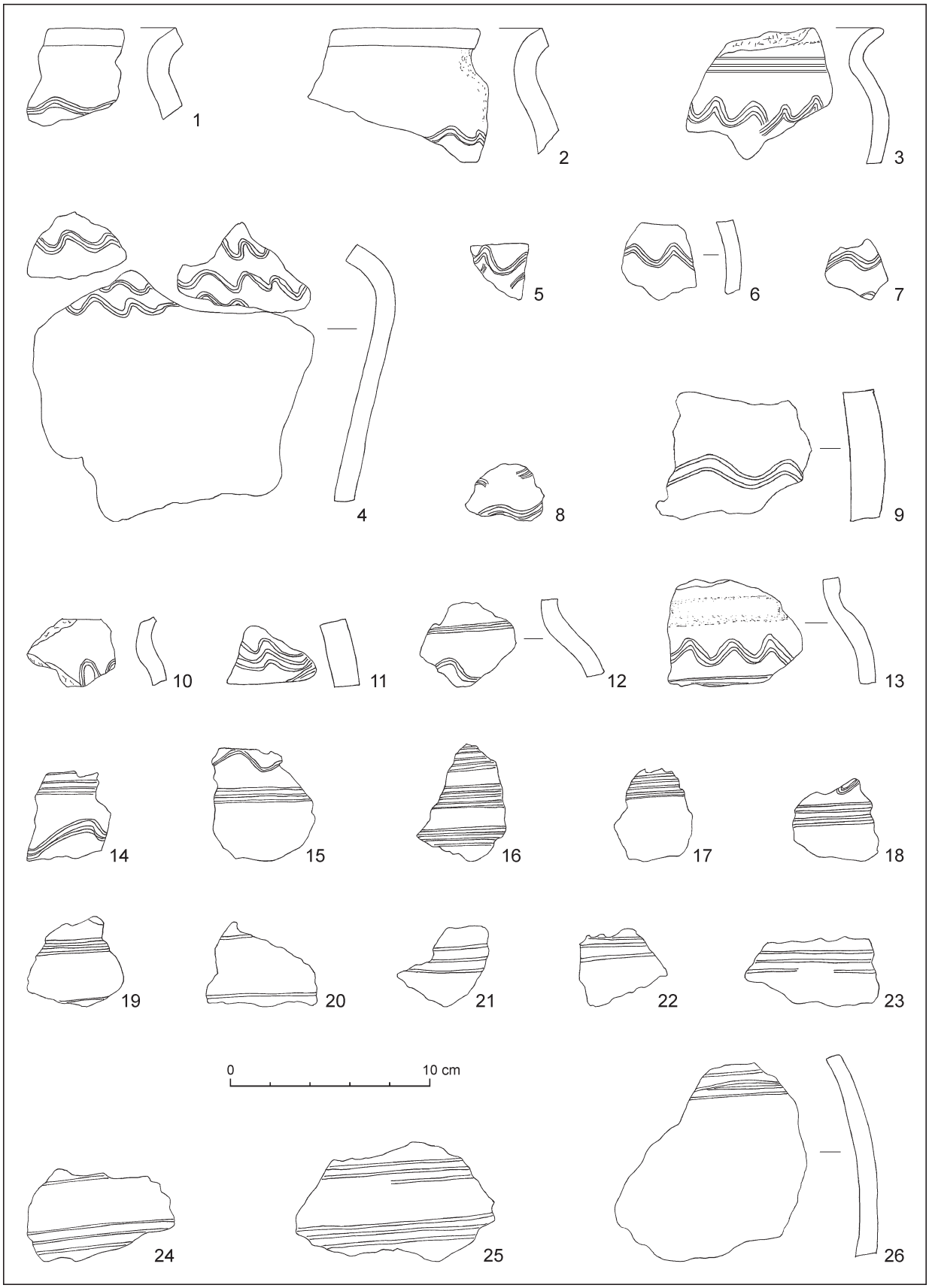

Tab. II. Vlača, okr. Vranov nad Topľou. Výber nálezov. 1, 2, 4–26 – sonda I/2007, kultúrna vrstva; 3 – objekt 26/2008.

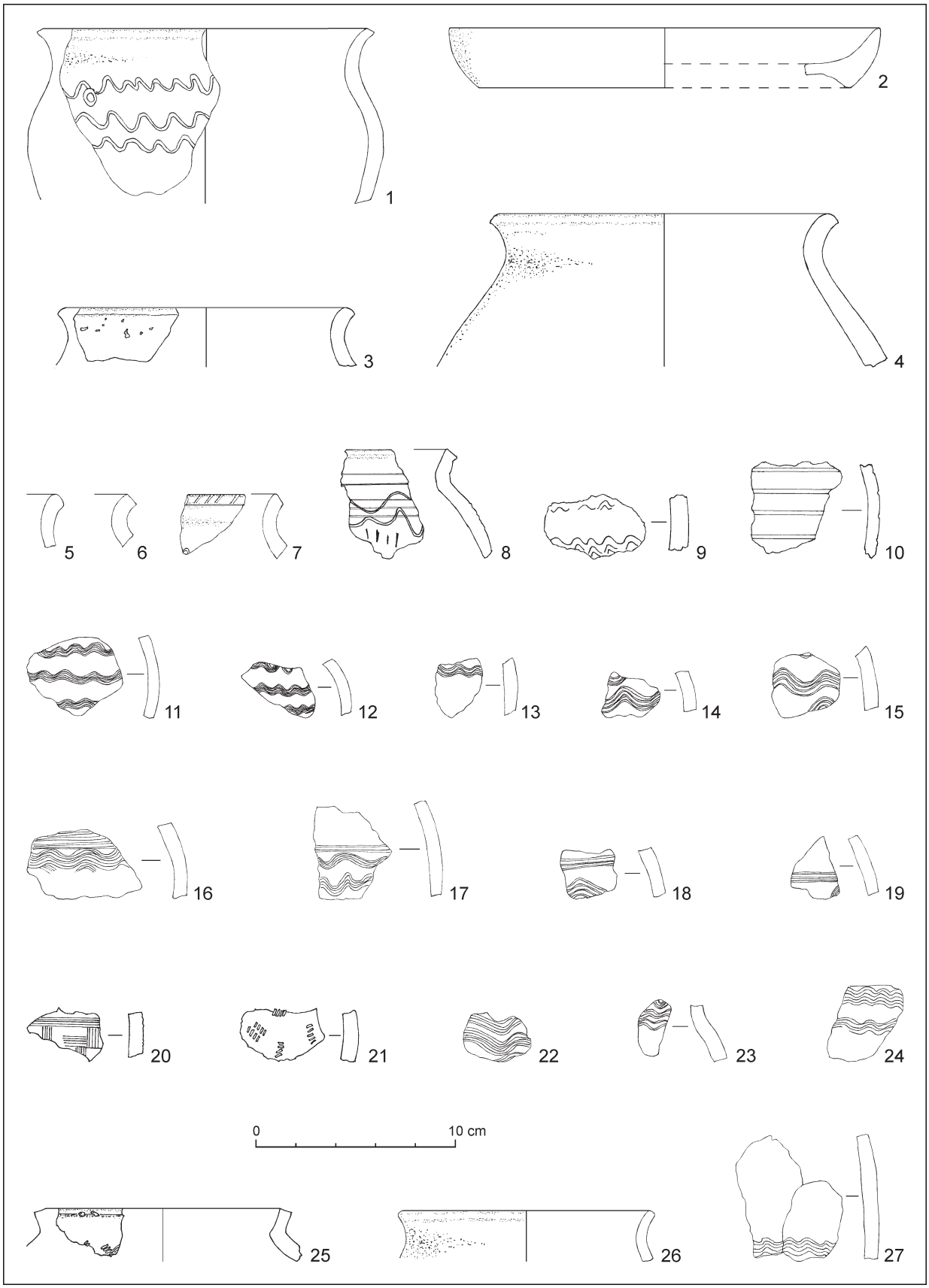

Tab. III. Vlača, okr. Vranov nad Topľou. Výber nálezov. 1–7, 11–15 – sonda III/2008, kultúrna vrstva; 8–10 – sonda II/2008, kultúrna vrstva; 16–27 – objekt 35/2008.

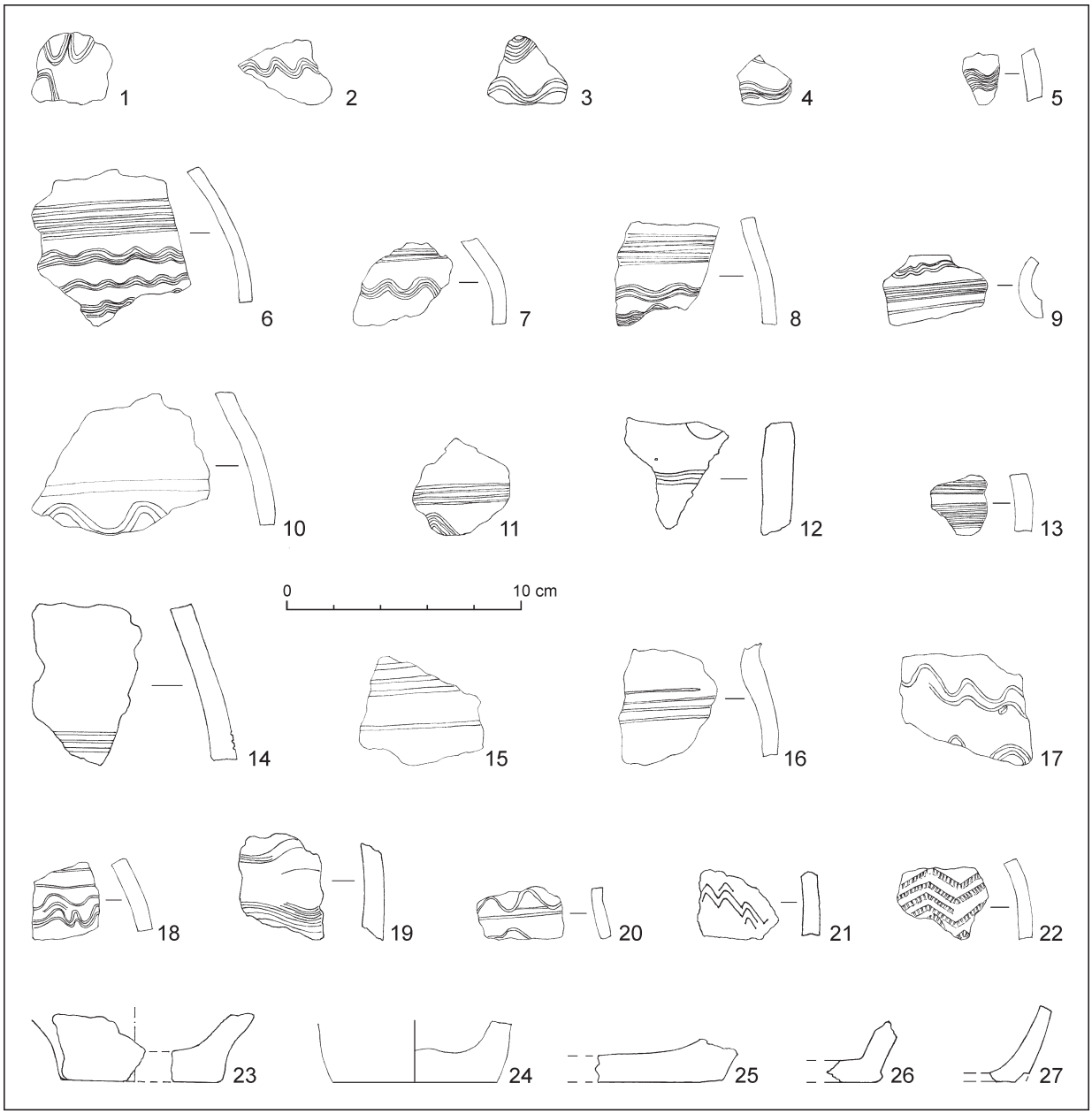

Tab. IV. Vlača, okr. Vranov nad Topľou. Výber nálezov. Sonda III/2008, kultúrna vrstva.

LITERATÚRA

Béreš 1985 – J. Béreš: Keramika na tzv. avarských pohrebiskách a sídliskách zo 7.–8. stor. na Slovensku. *Slovenská archeológia* 23, 1985, 15–70.

Březinová/Přichystalová 2014 – H. Březinová/R. Přichystalová: Úvahy o textilní výrobě na Pohansku na základě analýzy nálezů textilních fragmentů a předmětů souvisejících se spřádaním a tkaním. *Památky archeologické* 105, 2014, 155–214.

Budinský-Krička 1961 – V. Budinský-Krička: Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku. *Slovenská archeológia* 9, 1961, 347–390.

Budinský-Krička 1970 – V. Budinský-Krička: Záchranný výskum roku 1964 v Koprivnici, okres Bardejov. *Východoslovenský pravek* 1, 1970, 57–94.

Budinský-Krička 1981 – V. Budinský-Krička: Nové nálezy na východnom Slovensku. *AVANS 1980*, 1981, 35–53.

Budinský-Krička 1982 – V. Budinský-Krička: Nové nálezy na východnom Slovensku. *AVANS 1981*, 1982, 44–57.

Budinský-Krička 1986 – V. Budinský-Krička: Nové nálezy na východnom Slovensku. *AVANS 1985*, 1986, 67–71.

Budinský-Krička 1988 – V. Budinský-Krička: Slovanské sídlisko v Nemcovciach. *Študijné zvesti AÚ SAV* 24, 1988, 67–94.

Budinský-Krička 1990 – V. Budinský-Krička: Novye materialy dlja izučenija drevneslavjanskoj keramiki na poselenijach vostočnoj Slovakii. *Slovenská archeológia* 38, 1990, 89–146.

Budinský-Krička/Mačala 1987 – V. Budinský-Krička/P. Mačala: Nové nálezy slovanských sídlisk v povodí Tople. *Študijné zvesti AÚ SAV* 23, 1987, 121–126.

Dostál 1982 – B. Dostál: *K časně slovanskému osídlení Břeclavi-Pohanska*. Studie Archeologického ústavu Československé akadémie věd v Brně 10. Brno 1982.

Fusek 1991 – G. Fusek: Včasnoslovanské sídlisko v Nitre na Mikovom dvore. *Slovenská archeológia* 39, 1991, 289–330.

Fusek 2008 – G. Fusek: Keramika z predveľkomoravského horizontu z Nitry-Šindolky a otázka jej datovania. In: M. Guštin (Ur. – Hrsg.): *Srednij vek. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino – Mittelalter. Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*. Ljubljana 2008, 21–34.

Gancarski 2006 – J. Gancarski (red.): *Wczesne średnowiecze w Karpatach polskich*. Krosno 2006.

Jenčová 1993 – M. Jenčová: Slovanské objekty v Skrabskom. *Východoslovenský pravek* 4, 1993, 185–190.

Kotorová-Jenčová 2006 – M. Kotorová-Jenčová: Slovanské osídlenie vranovského regiónu. In: *Gancarski 2006*, 561–581.

Kotorová-Jenčová 2011 – M. Kotorová-Jenčová: Štvrtá sezóna výskumu vo Vlači. *AVANS 2008*, 2011, 134, 135.

Kotorová-Jenčová 2013 – M. Kotorová-Jenčová: Osídlenie povodia strednej a dolnej Tople a strednej Ondavy v dobe laténskej. In: J. Gancarski (red.): *Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu*. Krosno 2013, 31–46.

Kotorová-Jenčová 2018 – M. Kotorová-Jenčová: Sídlisko z neskorej doby bronzovej a z doby halštatskej vo Vlači. In: L. Benediková/M. Horňák (zost.): *Sídla, artefakty a čas… Zborník štúdií o dobe bronzovej a dobe halštatskej k 75. narodeninám Ladislava Veliačika*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 21. Nitra 2018, 199–214.

Kotorová-Jenčová 2021 – M. Kotorová-Jenčová: Nížinné sídliská záveru doby bronzovej v slovenskom hornom Potisí (na príklade sídlisk v Nižnom Hrušove a vo Vlači, okr. Vranov nad Topľou). In: J. Gancarski (red.): *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach*. Krosno 2021, 359–412.

Lamiová-Schmiedlová 2004 – M. Lamiová-Schmiedlová: Zásobnicová jama z doby veľkomoravskej z Ostrovian, okres Sabinov. In: G. Fusek (red.): *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 7. Nitra 2004, 209–214.

Mačala 1983 – P. Mačala: Slovanské sídlisko v Komáranoch. *Študijné zvesti AÚ SAV* 20, 1983, 187–191.

Mačala/Mačalová 1984 – P. Mačala/H. Mačalová: Výskum v Dvoriankach a záchranné výskumy v povodí Tople. *AVANS 1983*, 1984, 149–151.

Pohorska-Kleja 2006 – E. Pohorska-Kleja: Materiały wczesnośredniowieczne z wielokulturowej osady w Sanoku, stan. 54, woj. Podkarpackie. In: *Gancarski 2006*, 177–190.

Ruttkay 2002 – M. Ruttkay: Premeny agrárnej osady v 6.–15. storočí. In: A. Ruttkay/M. Ruttkay/P. Šalkovský (ed.): *Slovensko vo včasnom stredoveku*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 7. Nitra 2002, 69–80.

Slivka/Mačala 1985 – M. Slivka/P. Mačala: Terénny prieskum v jednom z mikroregiónov Šariša. *AVANS 1984*, 1985, 215–218.

Šalkovský 2002 – P. Šalkovský: Stavebná kultúra a urbanizmus osád. In: A. Ruttkay/M. Ruttkay/P. Šalkovský (ed.): *Slovensko vo včasnom stredoveku*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 7. Nitra 2002, 57–68.

Šalkovský 2006 – P. Šalkovský: Fortifikácia a sídliskové objekty podhradia včasnostredovekého hradiska v Spišských Tomášovciach. In: *Gancarski 2006*, 303–318.

Šiška 1964 – S. Šiška: Slovanské sídliskové objekty v Hnojnom, okr. Michalovce. *Archeologické rozhledy* 16, 1964, 379–385, 407, 408.

Vangľová 2020 – T. Vangľová: Včasnostredoveká keramika z hradiska Bojná I-Valy. *Slovenská archeológia* 68, 2020, 95–181.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2020.68.6

Rukopis prijatý 19. 5. 2022

Translated by Michal Holeščák

PhDr. Mária Kotorová Jenčová, PhD.
Archeologický ústav SAV, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
maria.kotorova@savba.sk

Early Medieval Features and Artefacts from the Polycultural Settlement in Vlača

Mária Kotorová Jenčová

SUMMARY

Polycultural site Vlača (location of Záhumenky) is located in the geomorphological unit of the Beskydské predhorie on the right-bank terrace of Topľa river at an altitude of 175 m. The location was identified as a Slavic settlement thanks to field survey from the beginning of the 1960 and especially from 1983, when a partially disturbed sunken object with ceramics from the Pre-Great Moravian horizon was discovered here. The findings evaluated in this paper were discovered during the research of the settlement from the Middle and Late Bronze Age in 2007–2008.

Four features were identified, of which three (26, 27, 36/2008) were only slightly dug in the subsoil, or they were not recognized in the dark prehistoric cultural layer and only their bottoms at the subsoil level were identified. Only feature 35/2008 was significantly deep (max. 0.4 m). Features, rectangular or oval formations, were characterized by a dark brown-black to black coloration. In two of them (26/2008, 36/2008) there were stones, coals and plaster as evidence of fires, in the remaining two (27/2008, 35/2008) traces of heating devices were not detected. Interesting it the orientation of the pairs of objects in an almost perpendicular position to each other.

Analyzed artefacts, mostly fragmentary ceramics, mainly comes from the cultural layer. Unique in the set is a double-conical whorl with multiple zigzag decoration.

We register 364 pottery fragments, of which 127 (35%) are decorated. With the exception of four sherds from hand-formed baking pans, the other fragments came from pot-shaped vessels made on the potter's wheel. Ceramic material with an admixture of sand and mica is often roughened by an admixture of coarser grains of sand and pebbles, the color ranges from shades of beige, brick and brown to brownish gray. Two types of the edge shape were identified – rounded and beveled. A more pronounced profiling of the edges was not detected. The diameter of the reconstructable openings ranges from 11.5 cm to 32 cm, the diameters of the bottoms are 7 cm and 11 cm. The decoration of the ceramics is represented by several variants of simple engraved waves, but more often bands of ridged double and multiple waves, often complemented by engraved perimeter lines. Bundles of lines are usually bordered by bands of squiggles; in a few cases a simple squiggle intersects the perimeter lines. Comb bundles of straight lines could also form a separate decorative element. Several unique types of decoration appear – horizontal and vertical multiple lines laid out in a cassette or perforations with objects with multiple points. A fragment of a pot with a rim decorated with scratches is unique.

The relatively wide variability of decorative motifs on ceramic fragments from Vlača finds analogies in the vast territory of the Slavic milieu in the 8th–10th c. We believe that the absence of profiled edges, ancient decorative motifs, and the occurrence of hand-formed baking pans allow us to more closely date the set in the 8th–9th c. We consider the assessed material to be younger than feature 1/83 from the site itself and as a settlement from Vranov-Lomnica, where we find analogies to archaic decorative motifs, and older than the settlements in nearby Skrabské or Komárany, which are dated to the 9th–10th c.

The buildings in Vlača are part of an open settlement near the river and the ford passing it, quite atypical for the area. In several early medieval settlements in the Topľa river basin, oval pits with trough-shaped bottoms and the remains of hearths appear, considered to be the central pits of residential buildings. Rectangular semi-dugout houses are known to a significantly lesser extent in nearby regions (e.g. Prešov, Košice-Šebastovce, Hnojné). Pairs of objects, whether sunken or above ground, in a mutually perpendicular position, however, represent a new type in the Topľa river basin.

Fig. 1. Vlača, Vranov nad Topľou dist. Location on the map of the Slovak Republic (source ÚGKK SR).

Fig. 2. Vlača, Vranov nad Topľou dist. Marking of the location on the cadastral map (map source https://zbgis.skgeodesy.sk/).

Fig. 3. Vlača, Vranov nad Topľou dist. Terrace meander of Topľa river – multicultural settlement. View from the NE (photo M. Kotorová Jenčová).

Fig. 4. Vlača, Vranov nad Topľou dist. Topography of objects in ditch II/2008. Features 26, 27, 35, 36/2008 – Early Middle Ages; 43/08 – unspecified; other features – from Early Bronze Age to the Hallstatt period. Legend: a – grey-black filling, sometimes with small lumps of plaster; b – lighter coloured filling with stones and coals; c – traces of the feature barely distinguishable from the clay subsoil; d – a cluster of stones, bones and coals (feature 43?); e – coals (drawing M. Kotorová Jenčová).

Fig. 5. Vlača, Vranov nad Topľou dist. Topography of objects in ditch III/2008. Features 35, 36/2008 – Early Middle Ages; 43/08 – unspecified; other features – from Early Bronze Age to the Hallstatt period. Legend: a – grey-black filling, sometimes with small lumps of plaster; b – lighter coloured filling mixed with clay soil and small lumps of plaster; c – lighter coloured filling with stones and coals; d – traces of the feature barely distinguishable from the clay subsoil; e – a cluster of stones, bones and coals (feature 43?); f – coals (drawing M. Kotorová Jenčová).

Fig. 6. Vlača, Vranov nad Topľou dist. Feature 35/2008, plan and profiles (drawing M. Kotorová Jenčová).

Pl. I. Vlača, Vranov nad Topľou dist. Selected artefacts. 1–11 – ditch I/2007, cultural layer; 12 – feature 5/2007 (26/2008); 13 – ditch III/2008, feature 35/2008.

Pl. II. Vlača, Vranov nad Topľou dist. Selected artefacts. 1, 2, 4–26 – ditch I/2007, cultural layer; 3 – feature 26/2008.

Pl. III. Vlača, Vranov nad Topľou dist. Selected artefacts. 1–7, 11–15 – ditch III/2008, cultural layer; 8–10 – ditch II/2008, cultural layer; 16–27 – feature 35/2008.

Pl. IV. Vlača, Vranov nad Topľou dist. Selected artefacts. Ditch III/2008, cultural layer.

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 75–94.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.6

RANĚ STŘEDOVĚKÝ „NERITUÁLNÍ" POHŘEB ŽENY Z MODRÉ U VELEHRADU NA UHERSKOHRADIŠŤSKU[1]

LUDĚK GALUŠKA – JAKUB LANGR – MARTINA ROBLÍČKOVÁ – ZDENĚK TVRDÝ

Early Medieval 'Non-ritual' Burial of a Woman from Modrá near Velehrad (Uherské Hradiště Region). In January 2019 a remarkable feature was explored during an archaeological rescue excavation in the village Modrá near Velehrad (Czech Republic). It was an oval-shaped pit with a diameter of approx. 210 × 170 cm and a preserved depth of 60 to 65 cm. Animal bones were found in the filling of the pit, most of which belonged to domestic animals – a dog, a horse, a pig and an ox. On the upper level of the pit filling, the skeleton of an adult individual was lying in a non-ritual position on its stomach, the skull was found against the wall of the pit about 60 cm from the cervical vertebrae of the spine. The skull of a domestic horse was also discovered in contact with the skeleton (partially covering it). Using the method of radiocarbon dating, the bones of the dog, the horse and the human individual were dated to the end of the 8th c. and the first third of the 9th c.

Keywords: Moravia, Early Middle Ages, settlement structure, human skeleton, animal bones, non-ritual burial.

ÚVOD

Obec Modrá se nachází ve východní části České republiky, na Moravě, asi 6 km západně od centra středního Pomoraví, města Uherské Hradiště (obr. 1). V rámci archeologie a historie raného středověku představuje známý pojem, neboť v jižní části jejího katastru byly už v letech 1911 a 1952–1953 objeveny základy raně středověkého Kostela sv. Jana ze začátku 9. stol. a v okolí došlo k prozkoumání více než 30 hrobů z období Velké Moravy (*Cibulka 1958*; *Galuška 2011*, 115–119; *Hrubý/Hochmanová/Pavelčík 1955*). V poslední době se Modrá stala obecně známou zejména tím, že díky vedení obce byla u základů Kostela sv. Jana postavena nejprve jeho trojrozměrná hypotetická rekonstrukce, a poté v sousedství, v poloze „Hrubý díl", vznikl rozsáhlý, návštěvnicky velmi úspěšný archeologický skanzen – muzeum v přírodě s názvem „Velkomoravské opevněné sídliště středního Pomoraví" (obr. 2; *Galuška 2005*; *2021*). Realizaci staveb skanzenu předcházel archeologický výzkum, během kterého byly pracovníky Moravského zemského muzea a Slováckého muzea v Uherském Hradišti prozkoumány sídlištní objekty a vrstvy z doby bronzové, halštatské, laténské a římské, dále z období předvelkomoravského a velkomoravského, a též z mladší doby hradištní (např. *Galuška/Šmerda 2010*). V průběhu výzkumu také došlo k odkryvu raně středověkých kostrových hrobů patřících jednak k pohřebišti u Kostela sv. Jana, ale i takových, které ležely roztroušeny mezi sídlištními jámami, nebo mezi nimi vytvářely malé skupinky (*Galuška 2012*). Některé z těchto hrobů vykazovaly anomálie výrazně vybočující z běžného pohřebního ritu starých Slovanů, takže s jistou mírou nadsázky byly přisouzeny tzv. vampýrům ze skupiny revenantů (*Galuška/Vaškových 2010*). K výrazným pohřebním anomáliím lze přiřadit i předmět této studie.

POPIS A VYHODNOCENÍ NÁLEZOVÉ SITUACE

Dne 21. ledna 2019 došlo v Modré k narušení lidského skeletu. Stalo se tak v průběhu výkopu rýhy pro základ dostavby kuchyně hotelu Skanzen (obr. 3). Místo nálezu se nachází při jižním okraji katastru obce, v nadmořské výšce 208,5 m, přibližně ve střední části poměrně výrazného, severojižně orientovaného svahu, který končí u potoka Salaška (Salašský potok), resp. silniční komunikace Staré Město – Velehrad. Při výkopu pro základ si jeho realizátoři naštěstí povšimli, že bagr narušil část lidského skeletu. Tuto skutečnost majitel hotelu K. Mareček ihned oznámil archeologům Centra slovanské archeologie Moravského

[1] Předložená studie vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci institucionálního financování na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace Moravské zemské muzeum (DKRVO, MK 000094862).

Toto dílo je licencováno podle Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Obr. 1. Modrá u Velehradu na mapě s územím Moravy a západního Slovenska (podklad www. mapy.cz).

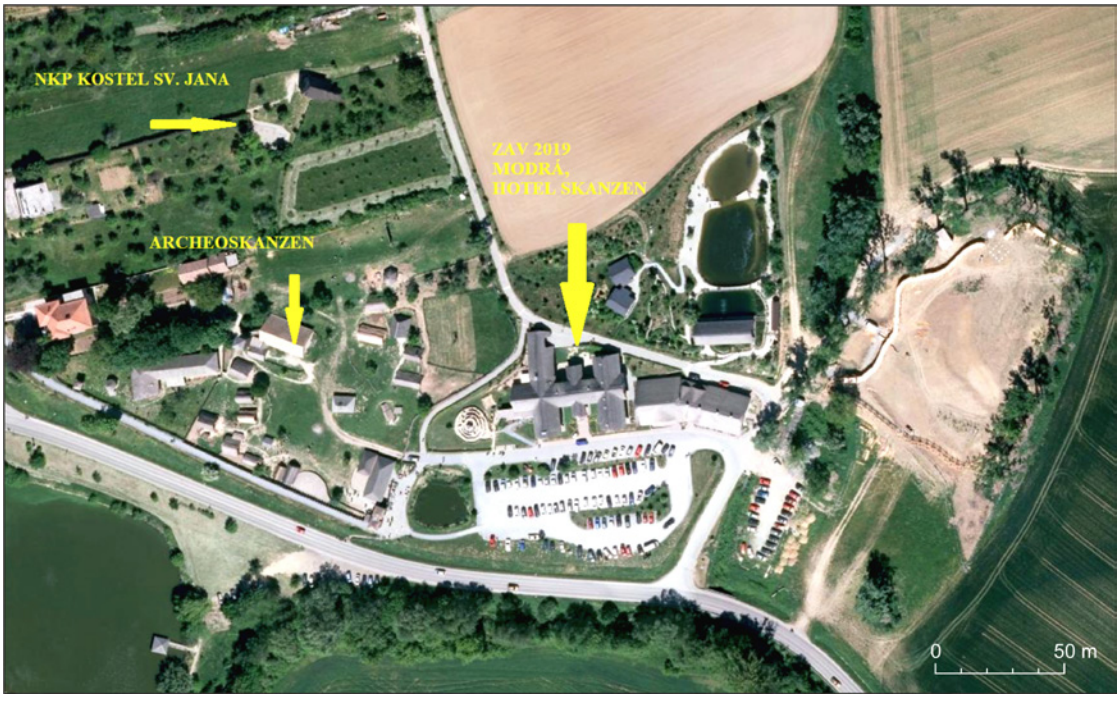

Obr. 2. Modrá u Velehradu. Letecký snímek s vyznačením místa nálezu objektu M1/19 v rámci hotelu Skanzen ve vztahu k areálu archeologického muzea v přírodě – archeoskanzenu a k národní kulturní památce – Kostelu sv. Jana (podklad www. mapy.cz).

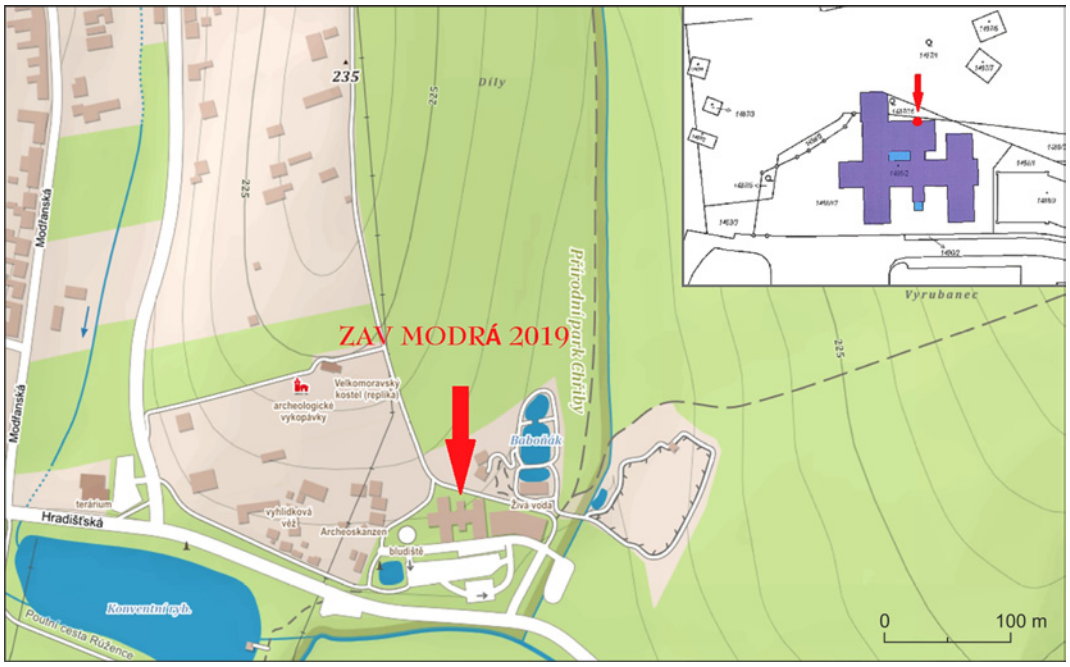

Obr. 3. Modrá u Velehradu. Výřez mapy s vyznačením místa nálezu objektu M1/19 v rámci hotelu Skanzen (podklad www. mapy.cz).

Obr. 4. Modrá u Velehradu, objekt M1/19. Nálezová situace s lidskou kostrou a lebkou koně, vpravo základová rýha, v pozadí stěna výkopu – profil (foto J. Langr).

zemského muzea. Výzkum zahájený ještě téhož dne se konal za velmi mrazivého zimního počasí, s denními teplotami kolem –10 °C. Postupně se ukázalo, že narušení lidské kostry nebylo výrazně devastující, tedy rozsáhlé, ovšem dotklo se míst v oblasti krčních obratlů, z nichž některé se nepodařilo ve zmrzlé půdě dohledat. Lebka však zůstala téměř nedotčena, protože ležela v neporušené části výplně sídlištního objektu/jámy, jejíž součástí byly lidské a zvířecí ostatky. Bohužel, bagrováním byly odstraněny také svrchní vrstvy svahu v poloze nad objektem, přičemž pravděpodobně došlo k odbagrování horní části jeho výplně. Činností bagru zároveň vznikl 300 cm vysoký profil – spíše hrana výkopu pro základ stěny – jehož horní okraj je výškově shodný s betonovým povrchem vozovky silnice – cyklostezky, která odděluje zadní trakt hotelu Skanzen od plochy zážitkového areálu Živá voda, dolní okraj je identický se zachovalou horní úrovní objektu (obr. 4). Spodní partie zmíněného profilu od úrovně –100 cm až do úrovně –300 cm tvořila světle okrová tvrdá spraš, od níž se horní části pojednávaného objektu nově označeného jako M1/19 výrazně odlišovaly jak strukturou a barevností výplně, tak i nápadnou přítomností zvířecích kostí.

OBJEKT M1/19

Na úrovni –300 cm vykazoval objekt/jáma nepravidelně oválný tvar s rozměry cca 210 × 170 cm. Jeho severozápadní polovina měla tvar půlkruhu,

Obr. 5. Modrá u Velehradu, objekt M1/19. Nálezová situace lidských kosterních ostatků a koňské lebky, vpravo výkop základové rýhy (foto J. Langr).

zatímco jihovýchodní polovina spíše protáhlého oválu. Na východní straně byl objekt výrazně narušen výkopem základové rýhy o rozměrech 80 × 70 cm hluboké cca 70 cm (obr. 5; měřeno od bodu 0, tj. –300 cm). Po vypreparování zásypových vrstev a dosažení dna bylo zjištěno, že stěna v jihovýchodní části jámy zasahuje 20 cm pod okraj, takže v hloubce 30–40 cm jáma nabyla téměř tvaru kruhu o rozměrech 210 × 200 cm. V ostatních částech jámy byly stěny svislé až mírně šikmé, plynule se svažující k rovnému plochému dnu, které se nacházelo v hloubce 60–65 cm od úrovně bodu 0 (tj. –300 cm). Dále se ukázalo, že výplň jámy nebyla jednolitá (obr. 6). V horní části do úrovně cca –20 až –30 cm měla výplň charakter tmavé, šedočerné, zkulturněné hlíny s ojedinělými „čočkami" světlé spraše. Její součástí byly kosti lidského skeletu, v oblasti levého kyčelního kloubu částečně překryté lebkou koně. Dále se v horní části výplně jámy našly čtyři kameny, šest drobných keramických zlomků a další zvířecí kosti, včetně druhé koňské lebky. Střední část výplně jámy o mocnosti cca 20 cm tvořila dominantní spraš, místy více či méně promíchaná s tmavší šedohnědou hlínou, asi původní ornicí. Objevily se v ní jen zvířecí kosti včetně celých skeletů psa a prasete. Nejníže se nacházející, asi 10–15 cm mocná výplň jámy, opět tvořila zkulturnělá vrstva šedočerné barvy, v níž bylo nalezeno pět kamenů a zvířecí kosti.

Jáma, objekt M1/19, v zachovalé, bohužel však neúplné podobě, představuje typ objektu, který se v prostředí sídlišť objevuje od pravěku až do středověku. Původní funkci této jámy lze jen těžko určit, protože v důsledku odbagrování horních partií neznáme její celkovou hloubku, ani skutečný tvar. M. Hanuliak při zpracování nehrobových objektů s nálezy skeletů lidských jedinců z 9.–12. stol. shledává mezi nimi jasnou převahu jam *„zásobnicových, s kruhovo-oválnou dispozíciou, medzi ktorými dominujú obilnice hlboké od 120 do 290 cm"* (*Hanuliak 1997*, 167). K podobným závěrům dospěla rozborem moravských a slezských objektů s nestandardně uloženými lidskými jedinci také K. Piačková, která však u obilních zásobnic shledává hloubku přesahující 200 cm (*Piačková 2018*, 114, 115). M. Hanuliak v souvislosti se skelety na sídlištích zmiňuje také *„plytšie zásobné objekty bez bližšie známeho účelu"* (*Hanuliak 1994*, 392). Mezi takové by do jisté míry mohl patřit i modranský objekt M1/19, neboť v zachované podobě byl spíše mělčí než hluboký a měl více méně ploché dno, zatímco obilní jámy jsou většinou výrazně zahloubené a mají dno mísovitého tvaru. Charakter výplně objektu, zejména soubor zvířecích kostí a lidské kosterní pozůstatky, ovšem nevylučují ani jeho jinou funkci, než jen odpadní (viz dále).

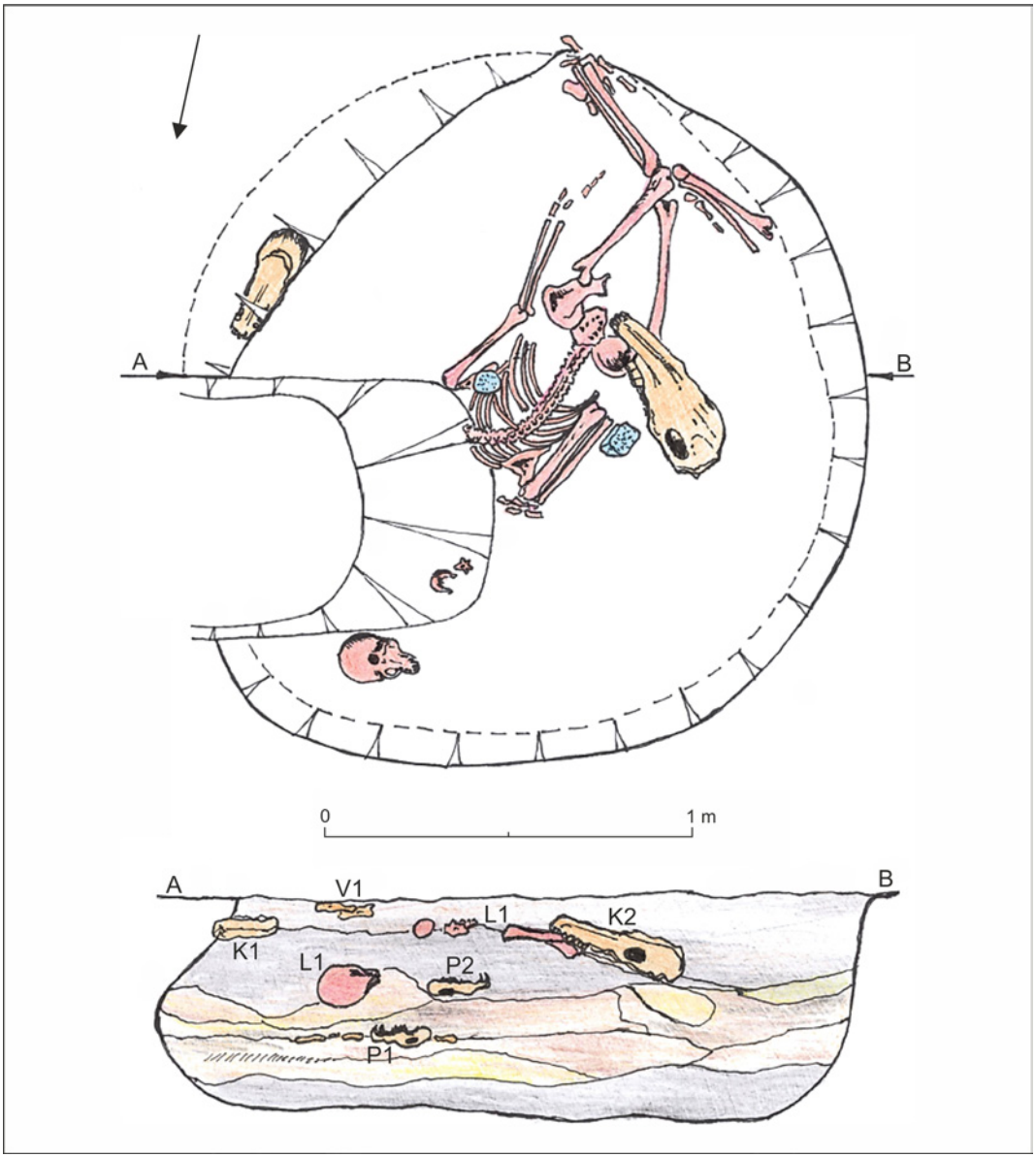

Obr. 6. Modrá u Velehradu, objekt M1/19. Plán nálezové situace s profilem se schematicky vyznačenými polohami významných kosterních ostatků. K1, K2 – lebky koní; L1 – lidské kosti; P1, P2 – kosti psů; V1 – kosti vepře (kresba L. Galuška).

Lidské kosterní pozůstatky

Přítomnost lidského skeletu na nalezišti byla zřejmá na samém začátku výzkumných prací, kdy ve výkopu v důsledku bagrování došlo k částečnému obnažení pravé spánkové kosti lebky a ramenního kloubu pravé horní končetiny. Narušena bagrem byla také horní část páteře – jeden obratel se našel spolu s částí dolní čelisti asi 20 cm JZ od lebky.

Preparaci lidského skeletu provedli odborníci z Moravského zemského muzea, archeologové a antropolog, jenž také učinil jeho prvotní odborné ohledání a následné vyzvednutí. Bylo zjištěno, že jde o kostru dospělého jedince, která spočívala ve výrazně atypické pozici v poloze na břiše (obr. 5; 6). Bez lebky byla dlouhá jen 100 cm a orientovaná SSV – JJZ (25–27 stupňů). Kostra se vzhledem k nerovnému povrchu zásypu jámy svažovala k JJV, tzn., že kosti horní části trupu byly na úrovni –5 až –10 cm, zatímco stehenní kosti ležely v hloubce 30 cm. Lebka spočívala odděleně, v hloubce 33 cm, v poloze na temeni, při severní stěně jámy. Dolní čelist se sice našla ve vzdálenosti 20 cm od lebky, před posunutím bagrem s ní však pravděpodobně tvořila jeden celek.

Kosti trupu, žebra a obratle, ležely v anatomickém uspořádání. Páteř byla obloukovitě prohnuta

vpravo, v důsledku čehož ramenní kloub pravé horní končetiny ležel oproti levému ramennímu kloubu posunut výrazně dolů (kaudálně) – loketní kloub se nacházel až na úrovni horní strany pravé pánevní kosti. Kosti pravého předloktí, vřetenní a loketní, spočívaly vedle pravé pánevní a stehenní kosti. U jejich distálních konců se našlo několik článků ruky. Kosti levé horní končetiny ležely těsně vedle trupu v pozici na sobě, ohnuté v lokti, takže kost pažní překrývala kosti loketní a vřetenní. Ojedinělé kůstky levé ruky se našly vlevo od narušeného ramenního kloubu. Kosti pánve spočívaly v anatomickém uložení. Stehenní kosti dolních končetin ležely tak, že distálními konci, směrem ke kolenům, směřovaly k sobě. Kosti levého bérce, lýtková a holenní, odsud směřovaly ostře vlevo, pravého bérce mírně vpravo, kde ležely jakoby sesypány u stěny objektu kosti pravé nohy.

Po zdokumentování a následném vyzvednutí byly lidské kosterní pozůstatky převezeny do laboratoře, kde byly umyty a popsány (obr. 7). Následně byla kostra zapsána do sbírek Ústavu Anthropos Moravského zemského muzea pod inventárním číslem A25824.

Základní antropologické určení lidských kosterních pozůstatků bylo provedeno dle standardních metod posuzujících morfologické a metrické znaky na kostře (*Stloukal a j. 1999*). Pro odhad pohlaví byly přednostně použity metody vycházející z morfologie pánevních kostí (*Bruzek 2002*) a program DSP využívající pánevní metriku (*Murail a j. 2005*). Pro odhad věku byla použita metoda hodnotící stav zubní abraze (*Lovejoy 1985*) a program ABDOU (verze 2.1) vytvořený na základě metodiky popsané *J. L. Boldsenem a j.* (*2002*) a kombinující hodnocení vývoje povrchu *facies auricularis*, symfyzeální plošky kosti stydké a stav obliterace lebečních švů. Patologické změny na kostech byly posuzovány s pomocí paleopatologické literatury, zejména publikace autorů *L. Horáčkové, E. Strouhal a L. Vargové* (*2004*). Pro metrické zhodnocení byl použit systém R. Martina a R. Knussmana z roku 1988 převzatý v příručce *M. Stloukala a j.* (*1999*). Výška postavy byla stanovena regresními rovnicemi podle *T. Sjøvolda* (*1990*).

Zachovalost a popis kostry

Zachovalá kostra dospělého jedince. Povrch kostí je místy erodovaný, kosti mají většinou žlutohnědou barvu, zbarvení lebky a distální části pravého bérce a nohy je světlejší, hnědožluté. Na povrchu kostí jsou místy tmavé skvrny.

- Lebka: Dobře zachovalá s neerodovaným povrchem. Recentně byl odlomen pravý jařmový oblouk (*arcus zygomaticus*), pravý kondyl týlní kosti (*condylus occipitalis*) a dorsální část alveolu pro horní pravý M3. Mandibula recentně poškozena, dochovala se pouze pravá část těla a bradový výběžek. *Tuber frontale* střední, *arcus superciliaris* naznačený, *margo supraorbitalis* ostré, *aditus orbitae* elipsovitý, *apertura piriformis* srdcovitá, *fossa canina* mělká, *glabella* slabě vyznačena, *nasofrontální* přechod patrný zářez, *inclinatio frontale* mírně ustupující, *pars parietalis* mírně sestupující, *squama ossis occipitalis* klenutá, *protuberantia occipitalis externa* slabě vyznačená, horní čelist *prognátní*, *tuberculum marginale* chybí, *os zygomaticum* středně vysoké s hladkým povrchem, *processus zygomaticus* tenký a nízký, *crista supramastoidea* střední, obrys mozkovny rhomboidní, *tuber parietale* střední, obrys mozkovny klínovitý, *planum nuchale* slabě klenuté šíjové linie, *processus mastoideus* malý, brada slabě vystupující, *protuberantia mentalis* střední prominující vyvýšenina. Švy jsou členité, otevřené, s přímým průběhem. Došlo k částečné osifikaci vazivových úponů v kaudální části šupiny kosti týlní a na bradavkových výběžcích (*processus mastoideus*).

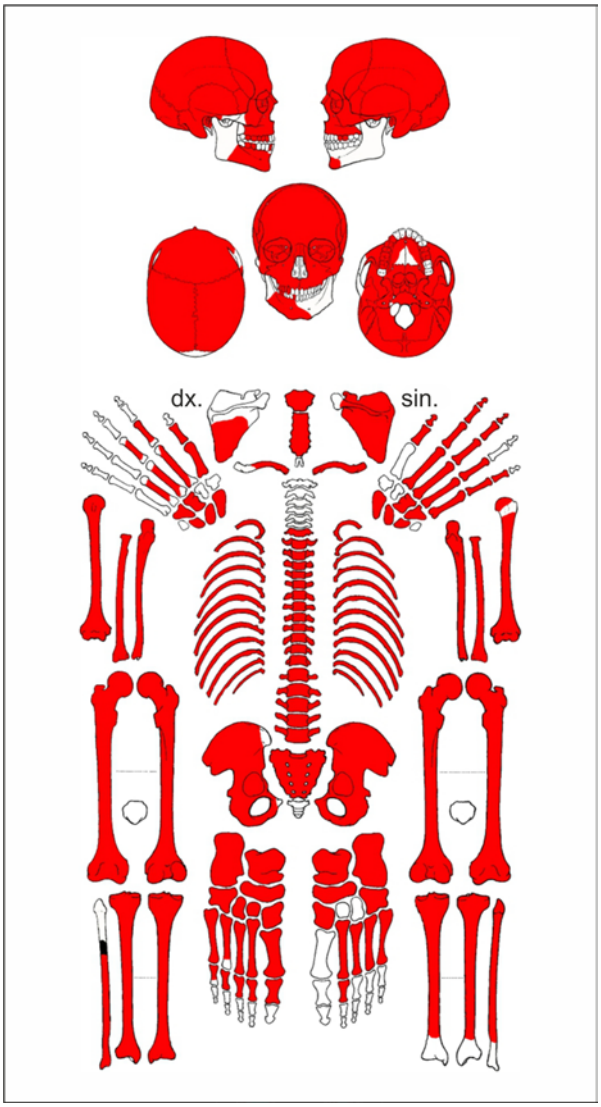

Obr. 7. Modrá u Velehradu, objekt M1/19. Schéma zachovalých a chybějících kostí lidského skeletu (autor Z. Tvrdý).

- Dentice: horní – napravo C, P1, P2, M1, M2, volně M3, nalevo P2, M1, ostatní zuby ztraceny postmortálně, dolní – napravo I2, M1, M2, ostatní pravé zuby ztraceny postmortálně, nalevo se nezachovaly ani zuby ani alveoly. Na zubech jsou místy zbytky zubního kamene. Abraze odpovídá fázi E (24–30 let).
- Kostra trupu: Z obratlů se dochovaly všechny kaudálně od posledního krčního obratle (C7). Většina je částečně erodovaná na ventrální straně těla. Dochovala se kompletní kost křížová. Žebra jsou téměř kompletní, částečně poškozená. Dochovala se rukojeť a tělo kosti hrudní, u kterých došlo k jejich kompletnímu srůstu.
- Horní končetiny: Pravá lopatka je poškozena v oblasti horního okraje, levá je téměř kompletní, s odlomeným koncem akromionu. Z pravého klíčku byla recentně odlomena a ztracena akromiální polovina, levý je kompletní, na sternálních koncích je na ventrální straně kloubní plošky (*facies articularis sternalis*) prohlubeň – entezopatie (výraznější na pravé straně). Pravá kost pažní je kompletní, z levé je odlomena hlavice. Kosti předloktí jsou kompletní. Ze zápěstních kůstek jsou k dispozici oboustranně *os scaphoideum, lunatum, triquetrum, capitatum* a *hamatum* a napravo navíc *os trapezoideum*. Napravo se dochovaly poškozené metakarpy I–IV, nalevo metakarpy II–V, dále se zachovalo sedm proximálních, tři mediální a tři distální články prstů, na proximálních a mediálních jsou podélné lemy.
- Dolní končetiny: Kosti pánevní jsou částečně poškozeny v oblasti symfýzy a *spina iliaca anterior superior*. Mají širokou *incisura ischiadica major* a mělký *sulcus praeauricularis*. Kosti stehenní jsou kompletní, středně robustní. Pravá kost holenní je kompletní, z levé chybí distální konec. Pravá kost lýtková má poškozen proximální konec, levá je poškozena distálně. Tarsální kosti jsou téměř kompletní, chybí pouze levé *os cuneiforme intermedia* a *laterale*. Z metatarsů chybí levý metatars I, dochovalo se 6 proximálních článků prstů.
- Pohlaví: žena (podle morfologie a metriky pánve).
- Věk: 25–30 let (podle zubní abraze a skóre ABDOU), jedince lze zařadit do širší věkové kategorie 20–35 let.
- Výška postavy: 161,4 cm ± 4,49 cm (F1).
- Metrika: Lebka – středně dlouhá a úzká, středně vysoká, se středně širokým a středně vysokým obličejem. Indexy spadají do kategorie *mesokran* (I1 = 78,0), *orthokran* (I2 = 70,5), *tapeinokran* (I3 = 90,4), *orthokran* (I4 = 61,3), *tapeinokran* (I5 = 78,5), *eurymetop* (I13 = 70,4), *leptoprosop* (I39(1) = 75,6), *hypsikonch* (I42 = 89,1 dx., 86,8 sin.), *leptorrhin* (I48 = 46,9), *mesognath* (I60 = 100,0).
- Humery jsou eurybrachické (H6/H5 = 77,3), femury středně robustní (F8/F2 = 20,2), se slabým pilastrem (F6/F7 = 106,0), platymerní (F10/F9 = 76,6). Tibie jsou euryknemní (Ti9a/Ti8a = 77,4).
- Stavba těla a fyzická zátěž: Kosti jsou středně robustní, zejména na horních končetinách s výrazným svalovým reliéfem. O fyzické zátěži svědčí podélné lemy na článcích prstů rukou a entezopatie na sternálních koncích klíčních kostí.
- Patologie a variety: Slabá porozita na kostech temenních, šupině kosti týlní, v okolí *porus acusticus axternus* a na bázi kosti týlní bývá přiřazována k projevům anémie. Na spodním okraji pravé očnice je zhruba ve středu kosti lícní (*os zygomaticum*) kostní výrůstek o velikosti cca 4 × 3 mm, jedná se o benigní nádor (*osteom*). Došlo k částečné osifikaci vazivových úponů v kaudální části šupiny kosti týlní a na bradavkových výběžcích (*processus mastoideus*). Kaz na okluzální ploše horního M2 dx. a dolního M1 dx. a dva kazy na dolním M2 dx. Na kloubních ploškách druhého a třetího hrudního obratle jsou projevy artrózy (eburnace, ostefytické lemy), na ventrální straně *facies terminalis superior* čtvrtého hrudního obratle je vytvořen náznak osteofytického lemu. Na *facies terminalis inferior* devátého a desátého hrudního obratle jsou slabé Schmorlovy uzly. Na ventrální straně krčku obou kostí stehenních jsou drobné perforace (*cribra femoris*), způsobené patrně anémií.

Dobře zachovalá kostra náležela ženě, v době smrti 25–30 leté. Byla středně robustní postavy vysoké asi 161 cm. O její fyzické námaze svědčí Schmorlovy uzly a výrazný svalový reliéf spojený s entezopatiemi na horních končetinách. Žena trpěla artrózou horní části hrudní páteře. Vyloučit nelze anémii, která mohla být způsobena jak dědičně, tak nedostatečnou výživou nebo prodělanými infekčními a parazitárními nemocemi. Došlo u ní ke srůstu těla a rukojeti hrudní kosti. Příčinu oddělení lebky od postkraniálního skeletu ženy nelze stanovit, chybí ramena mandibuly a krční obratle, na kterých by se daly pozorovat případné stopy po dekapitaci. Lebka mohla být od trupu oddělena až posmrtně v průběhu tafonomických procesů.

Zvířecí kosterní pozůstatky

Kromě kostry ženy bylo ve výplni objektu M1/19 v Modré u Velehradu nalezeno celkem 254 zvířecích kostí a jejich fragmentů náležících několika živočišným druhům. Vyzvednutí tohoto osteologického materiálu z terénu provedli pracovníci Moravského zemského muzea, odborné posouzení proběhlo následně v Ústavu Anthropos MZM. Taxonomicky determinováno bylo 223 zvířecích kostí, takže bez bližšího určení zůstalo jen 31 kusů, většinou drobných fragmentů kostí (tabela 1). Identifikovány byly především pozůstatky 4 druhů domácích zvířat – koně domácího (*Equus caballus*), psa domácího (*Canis familiaris*), prasete domácího (*Sus domestica*) a tura domácího (*Bos taurus*), jejichž kosti tvořily dohromady 75,8 % determinovaného osteologického materiálu v objektu M1/19. Divoce žijící zvířata byla zastoupena pouze hlodavci a žábami, rozpoznáno bylo celkem 54 kostí, které náležely křečkovi polnímu (*Cricetus cricetus*), druhově neurčenému hryzci (*Arvicola* sp.) a blíže neurčeným žábám (řád Anura; tabela 1). Z archeologické stránky nejzajímavější byl nepochybně nález koňské lebky, která okrajově překrývala levý kyčelní kloub kostry ženy, nález druhé koňské lebky ve stejné výškové úrovni a nálezy kosterních pozůstatků dvou psů ve výplni objektu pod kostrou ženy.

Tabela 1. Modrá u Velehradu, objekt M1/19. Počty determinovaných kostí (NISP) a minimální počty jedinců (MNI) jednotlivých zvířecích druhů (autorka M. Roblíčková).

Taxon	NISP	MNI
Equus caballus – kůň domácí	3	2
Canis familiaris – pes domácí	99	2
Sus domestica – prase domácí	49	4
Bos taurus – tur domácí	18	1
Domácí zvířata celkem	169	9
Cricetus cricetus – křeček polní	20	2
Arvicola sp. – hryzec	28	1
Anura – žáby	6	–
Celkem determinováno (NISP)	223	12
Nedeterminováno	31	
Celkem vyzvednuto kostí	254	

Druhová i anatomická determinace zvířecích kostí byla provedena především s využitím srovnávací osteologické sbírky Ústavu Anthropos MZM a s pomocí osteologických atlasů a příruček (*France 2009; Kolda 1936*; *1951*, 196; *Najbrt a j. 1980*, 524; *Schmid 1972*). Stáří jedinců, ze kterých nalezené zvířecí kosti pocházely, bylo posuzováno na základě ontogenetického vývoje kostí i zubů, především podle fáze osifikace kloubních částí kostí a stupně vývoje a opotřebení dentice (*Habermehl 1975*; *Kolda 1936*; *Schmid 1972*). Minimální počet jedinců (MNI) byl stanovován pomocí metodiky *R. E. Chaplina* (*1971*, 170). Z hlediska možnosti výskytu stop po činnosti člověka (stopy po sekání, řezání, stopy ohně atd.) a výskytu stop po ohryzu masožravci či hlodavci byl také studován povrch nalezených kostí (*Binford 1981*; *Lyman 1994*).

Popis vyzdviženého osteologického materiálu

Svrchní část výplně

- Tur domácí: V nejsvrchnější části výplně objektu M1/19, v hloubce 0–10 cm, bylo nalezeno především 14 kostí tura domácího, konkrétně se jednalo o celkem 11 prstních článků, patní kost, sezamskou kost a fragment žebra (tabela 2). Na jednom z prstních článků tura bylo pozorováno opálení a na žebru bylo patrné odseknutí. Další dvě kosti tura domácího byly nalezeny v ne zcela nejsvrchnější, ale stále ještě v horní části výplně (0–30 cm; tabela 2). Jednalo se o hleznovou kost a olámaný fragment kosti sedací, na jehož povrchu byly zjištěny stopy po záseku a po ohryzu, pravděpodobně od psů. Všechny uvedené kosti tura pocházely z velikostně dorostlého a nejspíš i dospělého jedince, nelze vyloučit, že ze stejného (MNI = 1).
- Prase domácí: Ve svrchní části výplně (do 10 cm hloubky) byly nalezeny také dva fragmenty trvalých stoliček prasete domácího a o něco hlouběji v horní části výplně (0–30 cm) se vyskytla diafýza pravé kosti stehenní prasete domácího, na níž se podařilo identifikovat stopy po ohryzu psů. Jak zuby, tak fragment kosti stehenní prasete pocházely z velikostně dorostlého, pravděpodobně dospělého jedince (tabela 2; jedinec č. 1).
- Pes domácí: Ze svrchní vrstvy výplně (0–10 cm) byly rovněž vyzvednuty dva úlomky žeber a hrudní obratel psa domácího. Jednalo se o kosti velikostně dorostlé nebo dorůstající, tedy ze psa ve věku od dospívajícího štěněte po dospělého jedince. K tělu hrudního obratle (*corpus vertebrae*) psa domácího však nebyla dosud přirostlá kloubní zakončení – *extremitas cranialis et caudalis*, obratel tedy pocházel z jedince mladšího než 2 roky (*Schmid 1972*, 75). Lze proto usuzovat, že tyto psí kosti jsou pozůstatkem jedince v době úhynu starého zhruba 1–2 roky a mohou být součástí neúplné psí kostry ze spodní části objektu (tabela 2; jedinec č. 1 – viz níže v textu).
- Kůň domácí: Patrně nejpozoruhodnější nález, pokud jde o zvířecí kosti, představovaly v horní části výplně objektu M1/19 dvě lebky koně domácího, obě ležící ve výškové úrovni shodné s kostrou ženy (–10–30 cm). Koňská lebka ležící v bezprostředním kontaktu s lidskou kostrou, jejíž spodní část se přímo dotýkala levého kyčelního kloubu kostry ženy (obr. 5; 6), byla vyzvednuta v podstatě kompletní (lebka č. 1; tabela 2). Pocházela z dospělého jedince, obsahovala úplnou zubní řadu třenových zubů i stoliček jak na pravé, tak i na levé straně. Zuby byly silně až velmi silně abradovány, jednalo se o jedince starého pravděpodobně kolem dvaceti let (*Habermehl 1975*, 46, 47). Určení stáří podle opotřebení zubů je ale třeba do jisté míry chápat jako orientační, protože rychlost jejich abraze je značně závislá na druhu stravy, kterou bylo zvíře krmeno. Zajímavé je, že třenové zuby v této koňské lebce nebyly skousány stejnoměrně – v pravé horní čelisti byly skousány více než v levé. Spodní čelist náležící k lebce bohužel nalezena nebyla, chybí tedy informace, zda odpovídající nestejnoměrnost v opotřebení třenových zubů existovala i na zubech spodní čelisti. Druhá koňská lebka byla objevena při jihozápadním okraji objektu (obr. 8). Tato lebka bohužel značně utrpěla při vyzvedávání ze zmrzlé půdy a dochovaly se z ní jen drobné fragmenty, ačkoliv původně šlo o víceméně kompletní lebku dospělého jedince (lebka č. 2). Třenové zuby a stoličky se nicméně zachovaly všechny a na základě jejich vcelku mírné abraze lze usuzovat, že druhá koňská lebka pochází z jedince uhynulého nebo poraženého ve věku 5 až 10 let. V horní části výplně (0–30 cm) objektu byl ještě nalezen samostatně ležící malý fragment koňské lebky, osteologickou srovnávací analýzou bylo ale zjištěno, že náleží lebce č. 2 (tabela 2). Uvedené dvě lebky byly jediným nálezem pozůstatků koně domácího ve výplni objektu M1/19, kromě nich zde nebyly objeveny žádné další koňské kosti, bohužel ani spodní čelisti náležící k lebkám.

Spodní část výplně

- Pes domácí: Ve spodní části výplně objektu M1/19 (–30 cm až dno) byly objeveny především kosti psa domácího. Pod kostrou ženy se nacházely dvě psí lebky, jedna z nich včetně obou větví spodní čelisti (jedinec č. 1) a druhá bez spodní čelisti (jedinec č. 2; obr. 9). Z výplně spodní části objektu, z hloubky 30 cm až dno, byla taktéž vyzdvižena neúplná kostra psa domácího, která

Tabela 2. Modrá u Velehradu, objekt M1/19. Přehled nalezeného osteologického materiálu všech zvířecích druhů v jednotlivých hloubkových úrovních výplně objektu (autorka M. Roblíčková).

Hloubka [cm]	Upřesnění	Druh	Ks	Poznámky
0–10	nad lidskou lebkou	*Bos taurus* tur domácí	14	patní kost, prstní články, fragm. žebra, vše může pocházet z jednoho jedince (č. 1)
0–10	nad lidskou lebkou	*Sus domestica* prase domácí	2	fragmenty zubů z dospělého jedince, mohou pocházet z jedince č. 1, případně č. 4
0–10	nad lidskou lebkou	*Canis familiaris* pes domácí	3	hrudní obratel a fragm. žeber, mohou pocházet z jedince č. 1 i č. 2
0–10	nad lidskou lebkou	*Cricetus cricetus* křeček polní	9	různé kosti jednoho jedince (č. 1)
0–10	nad lidskou lebkou	Anura – žáby	1	kost neurčena
0–10	nad lidskou lebkou	neurčeno	3	drobné fragmenty
10–30	nad lidskou kostrou, dolní část lebky v kontaktu s kyčelním kloubem lidské kostry	*Equus caballus* kůň domácí	1	lebka č. 1
10–30	JZ okraj objektu, ve stejné úrovni jako lebka koně nad lidskou kostrou	*Equus caballus*	1	lebka č. 2
0–30	–	*Equus caballus*	1	malý fragment lebky č. 2
0–30	–	*Bos taurus*	2	hleznová kost, fragm. pánve, může pocházet z jedince č. 1
0–30	–	*Sus domestica*	1	fragment stehenní kosti, jedinec č. 1
0–30	–	*Cricetus cricetus*	11	různé kosti jednoho jedince (č. 2)
0–30	–	neurčeno	8	drobné fragmenty
30 až dno	pod lidskou kostrou	*Canis familiaris*	3	lebka a obě větve spodní čelisti jedince č. 1
30 až dno	pod lidskou kostrou	*Canis familiaris*	1	lebka jedince č. 2
30 až dno	–	*Canis familiaris*	92	téměř celá kostra bez lebky patrně z jednoho jedince (č. 1)
30 až dno	–	*Bos taurus*	2	čepovec a fragm. vřetenní kosti, může pocházet z jedince č. 1
30 až dno	–	*Sus domestica*	46	krční obratle, žebra, spodní čelist, kosti předních konč. – juvenil: 44 ks kostí (jedinec č. 2); spodní mléčný řezák – juvenil (jedinec č. 3); fragm. stehenní kosti – adult (jedinec č. 4)
30 až dno	–	*Arvicola* sp. hryzec	28	různé kosti patrně z jednoho jedince
30 až dno	–	Anura	5	různé kosti
30 až dno	–	neurčeno	20	drobné fragmenty

obsahuje celkem 92 kostí a fragmentů kostí a patrně náleží k lebce se spodní čelistí (jedinec č. 1; tabela 2). Z páteřních kostí obsahuje tato kostra krční, hrudní, bederní i ocasní obratle, páteř nicméně není kompletní, některé obratle chybí. Z kostí předních končetin kostra obsahuje jednu lopatku a kost pažní, obě kosti vřetenní i loketní a některé kosti zápěstí i záprstí; z kostí zadních končetin pánev, obě kosti stehenní i holenní, některé kosti kotníku a nártu a některé prstní články. Byl identifikován i fragment penisové kosti, což dokazuje, že kostra pochází ze samce psa domácího (jedinec č. 1; tabela 2). Distální část pravé holenní kosti této psí kostry vykazuje patologické nárůsty a zduření vzniklé snad jako následek špatně zhojeného zranění. Stáří psa, ze kterého kostra a lebka se spodní čelistí pochází, lze na základě stupně osifikace kostí a podle abraze již trvalých zubů odhadnout na 1,25–1,75 let (*Habermehl 1975*, 161–169; *Kolda 1936*, 675; *Schmid 1972*, 75–77). Druhá psí lebka, která byla nalezena bez spodní čelisti (jedinec č. 2), pochází z jedince obdobného stáří, případně mírně staršího, její taktéž už trvalé zuby vykazují mírně vyšší míru opotřebení.

- Prase domácí: Kromě psích pozůstatků byly ze spodní části výplně, z hloubky 30 cm až dno jámy vyzdviženy také kosti prasete domácího v celkovém počtu 46 kusů (tabela 2). Prasečí kosti pocházejí především z neúplné kostry juvenilního jedince (44 kusů, jedinec č. 2), ze které byla nalezena nekompletní spodní čelist, krční obratle, žebra a fragmenty žeber, pravá pažní kost, vřetenní a loketní kost, kosti pravého zápěstí, pravého i levého záprstí a několik prstních článků. Uvedené kosti nejsou dorostlé do dospělé velikosti, nemají přirostlá kloubní zakončení a většina zubů ve spodní čelisti je mléčných. Na základě stupně vývoje dentice pochází tato

Obr. 8. Modrá u Velehradu, objekt M1/19. Úroveň výplně objektu s neúplnou kostrou psa, vlevo nahoře při samém okraji jámy druhá koňská lebka (foto J. Langr).

Obr. 9. Modrá u Velehradu, objekt M1/19. Lebka psa, jedinec 2 (foto J. Langr).

neúplná kostra prasete domácího z jedince starého asi 0,5–0,75 roku (*Habermehl 1975*, 141–151; *Schmid 1972*, 77). Ve stejném prostoru spodní části výplně objektu M1/19 byl nicméně nalezen ještě jeden volný spodní mléčný řezák prasete domácího, který, ačkoliv je obdobně abradován, nenáleží výše uvedené spodní čelisti z neúplné kostry prasete. Tento zub tedy nezbytně pochází z dalšího jedince (jedinec č. 3; tabela 2) poraženého či uhynulého v obdobném juvenilním věku jako jedinec, jehož pozůstatkem je výše uvedená neúplná kostra. Ve spodní části objektu byla objevena i kost dospělého prasete domácího. Jednalo se o distální část pravé stehenní kosti se zcela přirostlou epifýzou, která patřila jedinci staršímu než 3,5 roku (*Habermehl 1975*, 149, 150; *Kolda 1936*, 675; *Schmid 1972*, 75), byla odlomena spirální frakturou a ohryzána patrně od psů. Vzájemné porovnání této distální části pravé kosti stehenní s výše popsanou diafýzou pravé kosti stehenní, nalezenou v horní části výplně objektu M1/19, odhalilo, že oba kostní fragmenty nemohou pocházet z jednoho a téhož jedince prasete domácího. To znamená, že distální část pravé stehenní kosti je důkazem již čtvrtého jedince prasete domácího, jehož osteologický materiál byl objeven v objektu M1/19 (tabela 2).

- Tur domácí: Kosti tura domácího byly ve spodní části výplně, v hloubce 30 cm až dno, taktéž nalezeny. Jednalo se o fragmenty čepovce a vřetenní kosti. Pocházejí minimálně z jednoho dospělého jedince staršího než 4 roky, o čemž svědčí srostlá distální epifýza vřetenní kosti s diafýzou (*Habermehl 1975*, 104, 105; *Kolda 1936*, 675; *Schmid 1972*, 75). Oba fragmenty kostí tura byly ohryzány od psů, na povrchu čepovce byl navíc pozorován zářez.

Celý profil

- Hlodavci a žáby: V celém profilu výplně objektu M1/19 byly sem tam zachyceny i pozůstatky hlodavců a žab. Konkrétně v hloubce 0–10 cm byla nalezena 1 kost blíže neurčené žáby a 9 kostí z kostry křečka polního, z hloubky 0–30 cm bylo vyzdviženo dalších 11 kostí křečka polního, které ale pocházely z jiné kostry než 9 předchozích kostí (MNI = 2). Ve spodní části výplně, v hloubce 30 cm až dno, se objevily drobné kosti z jedné kostry hryzce (28 kusů) a pět různých kostí žab (tabela 2). Kosti hlodavců i žab nalezené v objektu M1/19 se ale dovnitř dostaly pravděpodobně zcela nezávisle na člověku a jeho činnostech, takže s obsahem ani funkcí jámy nijak nesouvisí.

Ve výplni objektu M1/19 byl nalezen osteologický materiál pocházející ze dvou jedinců koně domácího, nejméně ze dvou jedinců psa domácího, ze čtyř jedinců prasete domácího a nejméně z jednoho jedince tura domácího (tabela 1). Pozůstatky koní, dvě samostatné lebky bez spodních čelistí, ležící v jedné úrovni s kostrou ženy, lze obtížně chápat jako běžný sídlištní odpad. Skutečnost, že v objektu nebyla kromě těchto lebek žádná jiná koňská kost nalezena, vyvolává úvahu, že do jámy byly vhozeny právě a pouze koňské hlavy či lebky, navíc s odstraněnými spodními čelistmi. Stopy po činnosti lidí (sekání, zářezy atd.), které by mohly prokázat manipulaci s hlavami (lebkami) koní, nicméně nebyly na lebkách pozorovány, stejně jako stopy po ohryzu šelmami (psy) či hlodavci.

Jako běžný sídlištní odpad se nejeví ani pozůstatky psů domácích vyzdvižené z objektu M1/19. Nekompletní psí kostra, ležící včetně lebky v jámě pod lidskou kostrou, může být pozůstatkem uhynulého jedince, může být ale také projevem rituálního chování tehdejších obyvatel. Rovněž přítomnost samostatné lebky (bez spodní čelisti) psa domácího v objektu pod kostrou ženy by mohla být výsledkem rituálního počínání. Ani na psích kostech, obdobně jako na koňských lebkách, nebyly zjištěny stopy po opracovávání člověkem nebo po ohryzu psy či jinými zvířaty. Tři fragmentární kosti psa domácího, objevené ve svrchní části výplně jámy (tabela 2), mohou dokazovat přítomnost pozůstatků třetího psího jedince. Jejich odpovídající ontogenetické stáří ale vede k úvaze, že náleží kostře psa ze spodní části výplně. V tom případě ovšem zbývá vysvětlit otázku, jak se tyto kosti dostaly ze spodní části výplně pod kostrou ženy do její nejsvrchnější části.

Zaměříme-li se na kosti prasat domácích, pak dva vyzdvižené fragmenty stehenních kostí a dva fragmenty zubů, pocházející ze dvou různých jedinců (z jednoho dospělého a z druhého buď dospělého, nebo dospívajícího), představují s největší pravděpodobností nahodilý kuchyňský odpad. Tuto hypotézu podporují i stopy po ohryzu psy na obou stehenních kostech. Za nahodile se vyskytující v souvislosti s odhazováním odpadu lze považovat i izolovaný mléčný spodní řezák prasete domácího. Nicméně výskyt neúplné kostry prasete starého půl až tři čtvrtě roku ve spodní části objektu patrně nahodilý nebyl, opět nelze vyloučit vhození do jámy s nějakým rituálním podtextem. Stopy po činnosti člověka ani psí ohryzy se na kostech této neúplné kostry juvenilního jedince neobjevily.

A konečně, 18 kostí a fragmentů kostí tura domácího roztroušených v celém profilu objektu M1/19 představuje pravděpodobně běžný kuchyňský odpad, čemuž napovídají i četné stopy po činnosti člověka a ohryzy od psů nalezené na těchto kostech. Vzhledem k faktu, že jednotlivé anatomické druhy kostí tura se ve výplni objektu neopakují a ani v ontogenetickém stáří jednotlivých kostí nelze prokázat výraznější rozdíl, není možné vyloučit, že tyto kosti pocházejí z téhož jedince. Na druhé straně ale mohou nalezené kosti tura domácího pocházet z několika různých jedinců, což je i pravděpodobnější, přihlédneme-li k jejich výskytu v různých hloubkách v rámci objektu.

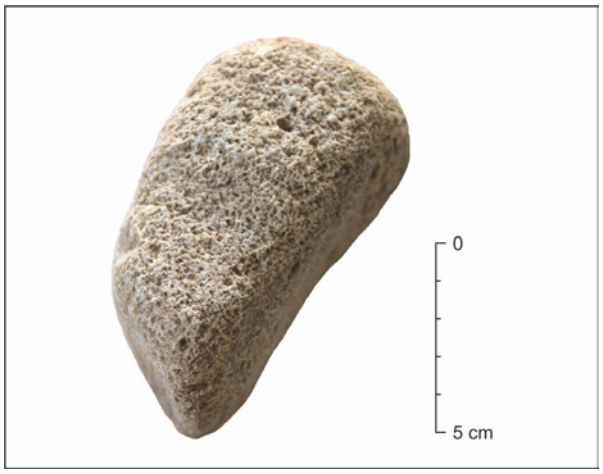

Obr. 10. Modrá u Velehradu, objekt M1/19. Kámen – hrubozrnný pískovec nalezený mezi levou pažní kostí lidského skeletu a koňskou lebkou (foto J. Langr).

Obr. 11. Modrá u Velehradu, objekt M1/19. Pravěký keramický zlomek s vhloubenou výzdobou (foto J. Langr).

Kameny a zlomky keramických nádob

Další nálezy z výplně objektu M1/19 tvoří kameny a zlomky keramiky. Jeden z kamenů, křemen ve tvaru valounu, ležel na lopatce pravé horní končetiny. Druhý kámen více méně obdélníkového tvaru, snad se stopami abraze, ležel v blízkosti levého loketního kloubu zemřelého jedince, a zároveň poblíž očního otvoru lebky koně (obr. 6; 10). Je možné, že poloha obou kamenů není náhodná, že byly na tělo ženy hozeny/uloženy úmyslně, s jistým, blíže neznámým cílem. Z keramických nálezů lze uvést dva drobné zlomky nalezené na úrovni ženské kostry a další čtyři, které byly součástí výplně těsně pod kostrou. Poloha jednoho keramického zlomku nevylučuje, že mohl být uložen v dlani zemřelé ženy (?). Tento zlomek představuje fragment tenkostěnné keramické nádobky, zřejmě šálku nebo malého osudí, z halštatského období kultury lužických popelnicových polí (obr. 11). Je sendvičově vypálený, jeho vnitřní a vnější povrch jsou zabarveny do hněda, vnitřek střepu je na lomu tmavě šedý. Jako ostřivo byl užit křemičitý písek. Na zlomku je patrný relikt vhloubeného dekoru: šikmé svazky rýh tvoří krokvice nebo částečně šrafované trojúhelníky navazující na jednoduchou horizontální rýhu v podhrdlí (např. *Nekvasil 1993*, 351–354). Další drobný keramický zlomek, asi taktéž pravěký, pochází z blíže nespecifikovatelné nádoby zhotovené z keramické hmoty s výraznou příměsí grafitu.

DATACE OBJEKTU M1/19

Pro stanovení datace, tedy určení doby, v níž objekt M1/19 existoval, neposkytly archeologické nálezy z jeho výplně žádnou pevnou oporu. Drobné keramické zlomky z horních partií výplně zpočátku naznačovaly především pravěké stáří objektu, přičemž naše pozornost směřovala do období pozdní doby bronzové až starší doby železné. V blízkém okolí nálezu bylo odkryto mnoho sídlištních objektů a vrstev z té doby s dobře určitelným keramickým materiálem (např. *Langr 2021*, 274, 275; *Vaškových 2002*, 233), takže podobně chronologicky zařaditelný nález by nebyl překvapující. Nakonec jsme „pro jistotu" přistoupili ke stanovení chronologie prostřednictvím radiouhlíkového datování (metoda C^{14}).[2]

Za účelem radiouhlíkového datování byly v laboratoři Ústavu Anthropos MZM z kostí odebrány tři vzorky (MOD 1 až MOD 3), které byly následně odeslány do Poznaňské radiokarbonové laboratoře Univerzity Adama Mickiewicze v polské Poznani. Šlo o vzorky:

MOD 1 – lebka psa, odebrána pravá *bula tympanica* + *os petrosum*; z vrstvy –30 cm až dno, pod skeletem ženy.

MOD 2 – lebka koně, odebrán pravý *condylus occipitalis* (14,4 g), povrch zásypu, dolní část koňské lebky se dotýkala levého kyčelního kloubu ženy.

MOD 3 – lidská kostra, odebrán proximální konec pravé fibuly (3,5 g), horní vrstva zásypu.

Analýzy provedené v Poznaňské radiokarbonové laboratoři (Prof. dr hab. Tomasz Goslar) v září 2019 poskytly následující výsledky (obr. 12: 1–3).

MOD 1 R_Date (1180, 30)
68.3 % probability
775–791 calAD (12.1 %)
821–891 calAD (56.2 %)
95.4 % probability
771–900 calAD (82.7 %)
917–973 calAD (12.8 %)

[2] Výsledky radiouhlíkového měření vyhodnotil a obr. 12 sestavil Mgr. Tomáš Chrástek, vedoucí archeolog Slováckého muzea v Uherském Hradišti, za což mu autoři děkuji. Finančně se na měření podílel také majitel hotelu Skanzen Ing. K. Mareček.

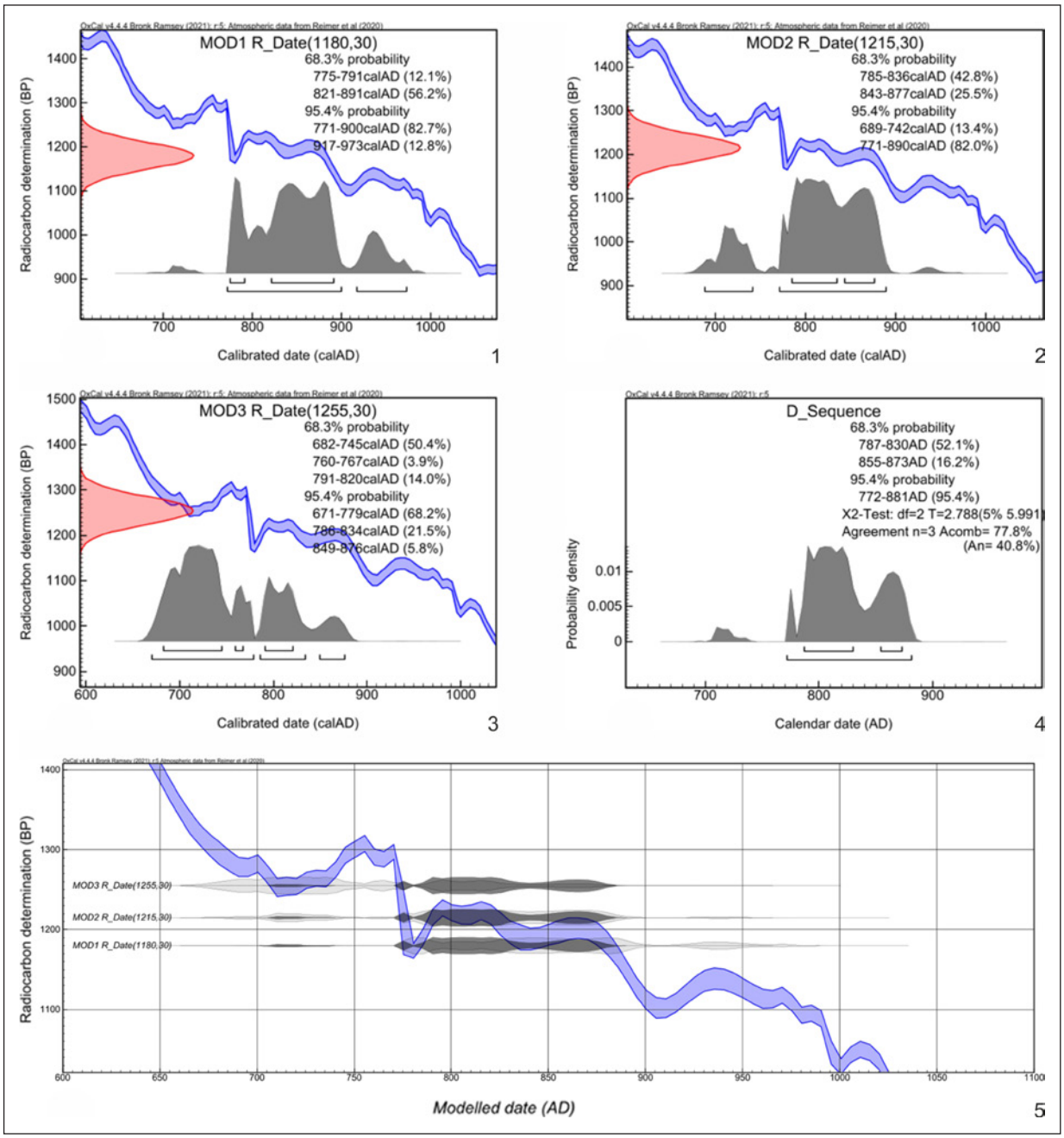

Obr. 12. Modrá u Velehradu, objekt M1/19. Výsledky radiouhlíkového datování. 1 – kalibrované datum vzorku MOD 1 (pes); 2 – kalibrované datum vzorku MOD 2 (kůň); 3 – kalibrované datum vzorku MOD 3 (člověk); 4 – modelované datum s intervaly pravděpodobnosti datace nálezové situace; 5 – kalibrační křivka s kalibrovanou a modelovanou datací jednotlivých vzorků (autor T. Chrástek).

MOD 2 R_Date (1215, 30)
68.3 % probability
785–836 calAD (42.8 %)
843–877 calAD (25.5 %)
95.4 % probability
689–742 calAD (13.4 %)
771–890 calAD (82.0 %)

MOD 3 R_Date (1255, 30)
68.2 % probability
682–745 calAD (50.4 %)
760–767 calAD (3.9 %)
791–820 calAD (14.0 %)
95.4 % probability
671–779 calAD (68.2 %)
786–834 calAD (21.5 %)
849–876 calAD (5.8 %)

Na základě výsledků radiouhlíkového datování lze jednoznačně potvrdit, že objekt M1/19 není pravěkého stáří, ale náleží do období raného středověku. Na základě výsledků kalibrace stáří C^{14} provedené v programu OxCal (OxCal v4.4.4 Web interface built number: 162) pomocí křivky IntCal20 (*Reimer aj 2020*) lze na úrovni 95,4 % pravděpodobnosti datovat uhynutí psa (MOD 1) nejníže do roku 771 n. l. a nejvýše do roku 973 n. l., a koně (MOD 2) nejníže do roku 689 n. l. a nejvýše do roku 890 n. l. K úmrtí ženy (MOD 3) pak došlo nejdříve v roce 671 n. l. a nejpozději v roce 876 n. l.

Jednotlivá kalibrovaná data umožňují poměrně širokou dataci fungování objektu do intervalu téměř tří set let. Nicméně nálezová situace dovoluje v tomto případě provedení deposiční sekvenční analýzy na základě následnosti uložení v tomto pořadí – hlava psa, žena, hlava koně. Analýza přináší v tomto případě značné zpřesnění datování sídlištního objektu M1/19. Při standardně používané úrovni pravděpodobnosti 95,4 % lze objekt na základě deposiční sekvenční analýzy datovat do let 772–881 n. l. (obr. 12: 4, 5) Pokud bychom se chtěli pokusit o ještě výraznější zúžení intervalu, pak lze konstatovat, že k úmrtí jedinců uložených v objektu M1/19 došlo s pravděpodobností 52,1 % mezi lety 787 a 830 n. l. Pokud vezmeme v úvahu limity použité datační metody vyplývající z průběhu kalibrační křivky v 9. stol., dále pravděpodobnou dataci kostela v Modré a interpretaci pojednávaného objektu, jeví se jako nejpravděpodobnější datace objektu M1/19 do období konce 8. a první třetiny 9. stol.

ZÁVĚREČNÉ ÚVAHY

Je nepochybné, že nález lidské kostry v sídlištním objektu, v doprovodu kostí i téměř celých skeletů zvířat – zejména psů a koní – výrazně vybočuje z běžného rámce pohřebních zvyklostí raného středověku spojených se starými Slovany (obecně např. *Hanuliak 2004*, 67–120, k tématu např. *Piačková 2018*; *Tomková 2003*, 573–604). To nabízí prostor k úvahám, hypotézám, ale i spekulacím, jaká vlastně byla funkce objektu M1/19, a hned v návaznosti s jakým účelem a v jakém stavu bylo do něj umístěno tělo lidského jedince, tedy 25 až 30leté ženy.

Již jsme zmínili, že masa zeminy nad dochovanou částí objektu M1/19 byla odbagrována, takže jeho tvar ani míru zahloubení neznáme. Jako inspirativní by se v tomto směru mohl jevit 300 cm vysoký profil vzniklý bagrováním v těsném sousedství objektu, který by mohl naznačovat jeho značnou hloubku. Ovšem v zemině odstraněné bagrem se žádné další lidské ani zvířecí kosti nenašly. Proto nelze vyloučit, že akt uložení lidského těla na tehdejší povrch zásypu jámy a jeho následné zasypání vrstvou hlíny s několika kostmi krávy a prasete znamenaly konečný zánik objektu. Jaká však vlastně byla jeho funkce v době před uložením těla? Šlo o běžnou odpadní jámu nebo o něco jiného?

Z pohledu analýzy osteologického materiálu je zřejmé, že některé zvířecí kosti lze považovat za odpad vzniklý při konzumaci masa. Téměř výhradně se to týká kostí tura domácího a prasete domácího, nezřídka s viditelnými stopami po řezání/sekání a po ohryzech zvířaty, zřejmě hlavně psy. Takové kosti jsou obsaženy ve všech částech zásypu objektu. Dost výrazně z nich ovšem vybočuje neúplná kostra prasete domácího v době smrti starého půl až tři čtvrtě roku, na jehož kostech naprosto scházejí stopy po lidských (i zvířecích) zásazích. Přítomnost prasete optimálního jatečního stáří, které původně mohlo být do jámy vhozeno celé, sídlištní odpad příliš nepřipomíná. Proto – pokud ovšem nešlo o nemocný či uhynulý kus – se nabízí otázka, proč ono prase nebylo zkonzumováno. Nemohla jeho přítomnost v jámě objektu M1/19 souviset s nějakým blíže nespecifikovatelným rituálem?

Podobně lze uvažovat v souvislosti s téměř kompletní kostrou samce psa ze spodní části zásypu objektu M1/19, na níž taktéž nejsou patrny stopy po lidských zásazích. Pokud tedy opět nešlo o uhynulého jedince, mohlo by také uložení tohoto psa do jámy souviset s počinem rituálního charakteru? A totéž se týká i osamocené psí lebky (bez dolní čelisti), nalezené bez dalších kostí skeletu. Psovi byla vždy přisuzována role ochránce, společníka a v neposlední řadě výborného pomocníka člověka při různých činnostech, např. při lovu, pasení dobytka nebo koní. To znamená, že jeho role během pohřebního aktu zřejmě nemohla být náhodná (srov. *Čižmářová 2012*, 247; *Piačková 2018*, 118; *Profantová/Profant 2004*, 166). Nezřídka přitom bývá kladena také do spojitosti s magicko-rituálními úkony předkřesťanského náboženství, když psovi měla např. náležet funkce průvodce duše člověka do říše mrtvých (*Zábojník 2018*, 209).

Snad ještě více je rituální účel spojován s kosterními pozůstatky koní. V objektu M1/19 se našly dvě koňské lebky, obě bez dolních čelistí, z nichž jedna byla v bezprostředním kontaktu s ženskou kostrou, takže ji zčásti překrývala, druhá ležela na téže úrovni u stěny jámy. Kromě obou lebek se ve výplni objektu žádné další kosti koní nevyskytly, což by mohlo znamenat, že ani tyto lebky nepředstavují běžný sídlištní odpad. Opět to podle našeho názoru naznačuje, že přinejmenším jedna neúplná koňská hlava či lebka (spíše však obě) byla do kontaktu s tělem ženy dána úmyslně, cíleně, a to během jednoho a téhož pohřebního aktu. Kůň byl buďto při

něm rituálně (?) usmrcen, nebo byla použita starší neúplná koňská lebka, která poté byla přiložena na tělo ženy. Co se stalo s tělem koně – zda bylo sněděno, jak tomu bývalo v případě staromaďarských pohřbů (*Dvořáková 2007*, 25; *Ruttkay 2018*, 157) – není jasné, víme však, že Slované koňské maso běžně nekonzumovali. Dodejme, že podobně jako v objektu M1/19, ani v jeho nejbližším okolí, stejně jako ve výplních jiných raně středověkých sídlištních objektů prozkoumaných v Modré v předchozích letech, se kosti koní nevyskytly.

Je známou skutečností, že koni náleželo významné postavení ve všech raně středověkých nomádských společenstvích, přičemž nejblíže k moravským Slovanům šlo o společenství avarské, později staromaďarské. Kůň byl ovšem také posvátným zvířetem u „pohanských" polabských a pobaltských Slovanů, nejdéle uplatňujících ideje starých předkřesťanských rituálů, kde s ním byl svázán kult boha Svarožice-Dažboga v ratarské Retře, boha Svantovíta v ránské Arkoně na Rujáně, nebo boha Triglava ve Štětíně (např. *Dvořáková 2007*, 21–40; *Hrabová 2006*, 116–128; *Piačková 2018*, 36–38; *Profantová/Profant 2004*, 113–116; *Słupecki 1999*, 197–202). Dokonce zde existoval „kult hlavy", a to jak zvířecí, tak i lidské, s apotropaickou funkcí, jehož podstatou bylo skrze vystavenou hlavu odvrátit zlo a zastrašit nepřítele. I na Moravě, a to ještě v době raného křesťanství v 9. stol., musel být kůň velmi ceněn a uctíván, o čemž jasně svědčí hroby s rituálně pohřbenými koni, nalezené např. na Pohansku u Břeclavi, v Mikulčicích, v Olomouci-Nemilanech a v Dolních Věstonicích-Na pískách, a to jak v sídlištních kontextech, tak především na pohřebištích (např. *Dreslerová 2014*; *Klanica 1985*; *Přichystalová 2013*). Zajímavá je nálezová situace dokonce dvou koní odkrytá v poloze „Žárové pohřebiště" na Pohansku u Břeclavi, kteří leželi pohřbeni v blízkosti objektu považovaného za kultiště nebo pohanské kalendárium (*Macháček/Pleterski 2000*, 12). Můžeme uzavřít, že stejně jako pes, byl i kůň člověku raného středověku, zejména pak příslušníkům elit, bojovníkům, a představitelům předkřesťanských kultů, velmi blízkým, nepostradatelným tvorem.

Z výše uvedených pozorování a úvah vyplývá, že objekt M1/19 v Modré u Velehradu mohl mít primárně skladovací, následně pak odpadní funkci, která se ovšem výrazně změnila v důsledku aktu, jenž souvisel s uložením ženského těla a hlav koní na horní vrstvu jeho zásypu. Stejně tak ovšem mohl být objekt M1/19 vyhlouben právě a jen za tím cílem, aby posloužil k jednomu jedinému účelu, a sice k provedení nerituálního pohřbu mladé ženy s tím, co k němu náleželo. A vyloučit a priori samozřejmě nemůžeme ani další eventuality.

K řešení otázky, za jakým účelem objekt M1/19 vlastně vznikl a co se mohlo odehrát při jeho zániku, může mnohé naznačit interpretace antropologické analýzy lidského skeletu. Charakter polohy lidských kosterních ostatků jasně dokládá, že žena, jíž skelet patřil, nebyla do jámy uložena, nýbrž vhozena, a to za dost surových okolností. Je pravděpodobné, že vykonavatelé pohřbu přitom drželi mrtvé ženino tělo za konce horních a dolních končetin, resp. v oblasti zápěstí a kotníků, a to břichem dolů, na něž po vhození také dopadlo. Podle poloh kostí obou bérců je zřejmé, že lýtka a nohy zůstaly po vhození do jámy zpočátku opřeny o její stěnu, takže směřovaly vzhůru. Svezly se dolů – ale jen částečně – teprve až pod tíhou zeminy, která byla na ženino tělo nasypána. Před zasypáním jámy však vykonavatelé pohřbu ještě hodili na ženu jednu a nejspíše i druhou hlavu či lebku koně a spolu s nimi dva kameny.

Jako zásadní se nám jeví odpověď na otázku, zda ženino tělo bylo do jámy vhozeno v celistvosti nebo zda před tím došlo k dekapitaci hlavy, tedy k odřezání či useknutí hlavy od trupu a jejímu následnému dodatečnému pohození do jámy, neboť jak víme, lebka se našla asi 60 cm od horního konce páteře. Z pohledu antropologa na tuto otázku nelze adekvátně odpovědět, protože krční obratle (a také ramena mandibuly), na nichž by se stopy po dekapitaci mohly dochovat, nebyly při výzkumu nalezeny. Otázkou je, zda vůbec byly součástí původní nálezové situace. Je totiž znám případ, kdy právě na absenci tří krčních obratlů je založena úvaha, že lidská „*hlava byla zaživa useknuta a lebka vložena do hrobu až později*" (*Sládek 2016*, 59, 60). Týká se hrobu H153 odkrytého na ose druhého kostela na Pohansku u Břeclavi, jenž patřil starému, dobře živenému, společensky zřejmě velmi významnému muži, možná přímo zakladateli zmíněného kostela (*Macháček 2016*, 24, 29–30). Výjimečnost tohoto muže dokonce svádí k domněnce, „*zda pozůstalí přece jen neměli z tohoto muže strach a bázeň a zda se alespoň po jeho smrti nesnažili své bázně zbavit a nepoužili jeho hlavu k nějakým dalším úkonům*" (*Sládek 2016*, 70). Dodejme, že zmíněný muž, jistě křesťan, i tak nakonec stejně spočinul v elitním hrobu na nejvýznamnějším místě kostelního pohřebiště.

Vraťme se však k objektu M1/19, přesněji ke vztahu místa nálezu lebky a zbývajících částí skeletu. Z pohledu archeologa mohla poloha lebky ve vzdálenosti 60 cm od trupu vzniknout buďto: v dutém, resp. hlínou ještě nezaplněném prostoru/prostředí, když se hlava po určité době v důsledku zetlení šlach a svalů uvolnila z oblasti krku a skutálela se ke stěně jámy, nebo ještě před zasypáním jámy, když byla od trupu oddělená

hlava samostatně vhozena do jámy, přičemž se skutálela na její nejnižší místo.

První případ se mohl s výhradami udát jedině tehdy, pokud jáma s pohozeným ženským tělem, tedy včetně hlavy, zůstala delší dobu odkryta, nezasypaná, případně byla překryta jen větvemi stromů. Pokud by jáma zůstala nezasypána, téměř jistě by ze strany dravých zvířat došlo k roztahání kostí skeletu po celém povrchu zásypu jámy a k jejich případnému okousání. K tomu ovšem nedošlo – všechny kosti kromě lebky byly odkryty v anatomickém uložení, a to ve velmi dobrém stavu zachování a bez stop po ohryzech. Větve jako překryv těla ženy by sice načas možná odvrátily hrozbu ze strany větších predátorů (např. lišek, psů, či vlků), nikoliv ovšem hlodavců, kteří by s nimi téměř jistě hnuli, když to dokázali v primárně dutých prostorách hrobů, tedy v dřevěných rakvích či vydřevených komorách. A pokud by větve třeba i zabránily roztahání kostí po povrchu jámy, tak jen stěží by se lebka po zetlení šlach a svalů odkutálela na stranu jako celek, tzn. včetně dolní čelisti. Domníváme se, že právě dolní čelist by téměř jistě zůstala na původním místě. Proto jsme toho názoru, že blíže skutečnosti je druhá možnost, tzn., že obě části ženina těla z objektu M1/19 – dekapitovaná hlava a trup s končetinami – byly do jámy vhozeny zvlášť, tedy odděleně.

Výrazně nestandardní poloha kostry ženy by mohla být dalším vodítkem při poznání funkce objektu M1/19. V případě regulérních hrobů, resp. hrobových jam, bývá uložení zemřelého na břichu v převaze kladeno do souvislosti s tzv. protivampyrickými nebo obrannými opatřeními, která měla takto pohřbeným jedincům zabránit v obživnutí a tím i poškozování pozůstalých nebo jejich majetků (např. *Krumphanzlová 1961*, 545; *1964*, 192; *Unger 2006*, 164; *Vondráková/Hanuliak 2004*, 374). V druhém případě by pro takto nedůstojně uložené jedince měla být poloha na břichu symbolem jejich pokání (např. *Alterauge a j. 2020*, 21; *Gardeła/Kajkovski 2013*, 786; *Hanuliak 2004*, 106, 110, 111; *Štefan 2009*, 374). Vyloučit ovšem nelze ani další možnosti, zvlášť pokud se jednalo o dvojhroby, kdy horní jedinec spočívající na břiše ležel na pod ním se nacházejícím jedinci tzv. tváří v tvář (*Fojtová/Galuška 2022*, 18, 19, 40, 42, 43).

Domníváme se, že ani jedna z výše uvedených možností – mj. proto, že šlo o regulérní hroby se zemřelými uloženými na břiše – není pro ženu z objektu M1/19 akceptovatelná. A tak je na místě zásadní otázka, jaká příčina mohla vést k tak neobvyklému zacházení s tělem ženy z Modré, případně jaké asi muselo být její provinění, když ji pohodili do jámy, ještě před tím jí zřejmě oddělili hlavu od těla a vhodili na ni lebku nebo hlavu koně. Nemyslíme si, že jde o důsledek nějaké válečné operace, při níž byla žena zabita a jen tak pohozena do jámy, jak se předpokládá u nerituálně uložených jedinců z hlubokých obilních jam na hradišti Mužla-Čenkov u slovenského Štúrova datovaných do začátku 10. stol. a spojených s vpádem bojovníků maďarského etnika (*Hanuliak/Kuzma 2015*, 126–130). A příliš naklonění nejsme ani možnosti, že by žena zemřela např. během nějaké epidemie či jako oběť kriminálního činu, kde bychom předpokládali spíše její uložení do hrobu, byť někde v okrajové části pohřebiště. Zajímavé vysvětlení související s jedincem nalezeným v sídlištní jámě v prostředí hradiště Pohansko u Břeclavi představila R. Přichystalová. Šlo o muže s již dříve amputovanou nohou pod kolenem, jenž byl v poloze na břiše pohozen do zanikajícího obydlí označeného JP/129. Vedle jiných možností uvedla, že tento muž mohl být *„za překročení tehdejších společenských norem odsouzený, popravený a nepietně pochovaný“* (*Přichystalová 2010*, 149). O jaké normy a jejich přečiny mohlo jít, to R. Přichystalová nezmínila.

Pokud bychom podobně uvažovali i v případě provinění ženy z objektu M1/19 v Modré u Velehradu, tak považujeme za vhodné alespoň krátce pojednat o tamních širších časoprostorových souvislostech. Jáma/objekt M1/19 byla situována na jihovýchodním okraji sídliště, které vzniklo v průběhu 8. stol. a existovalo do 12. stol. Prozatím se zdá, že hustota objektů na sídlišti nebyla velká, přičemž nemálo z nich představují zahloubené obilní jámy. Jak už víme, někdy na přelomu 8. a 9. stol. byl na nejvyšším místě svahu, v dominantní poloze nad sídlištěm, vybudován zděný kostel, zasvěcený pravděpodobně sv. Janu Křtiteli. V souvislosti s tímto kostelem se někdy uvádí, že mu na stejném místě předcházela předkřesťanská – pohanská – svatyně či obětiště (*Böhm 1959*; *Richter 2001*, 116). Dále nelze přehlédnout, že na zmíněném sídlišti se místy objevují osamocené roztroušené hroby, přičemž nejméně ve dvou z nich byly zjištěny lidské kostry poznamenané tzv. antivampyrickými či obrannými zásahy ze strany vykonavatelů pohřebních aktů (*Galuška/Vaškových 2010*). Interpretačně zajímavá ve vztahu k netypickým pohřbům se jeví také situace skupinky hrobů odkrytá asi 50 m jihovýchodně od Kostela sv. Jana, tedy velmi pravděpodobně se nacházející už mimo rámec křesťanského pohřebního areálu. Ve středu této skupinky totiž ležel hrob společensky výše postaveného jedince s atributy jezdce. Výbavou byl podobný třem jiným hrobům z míst v těsné blízkosti kostela, navíc avšak tento hrob obsahoval tři keramické nádoby, z nichž jedna měla výšku 30 cm a obsah cca 11 litrů. Jde o anomálii, která co do počtu nádob v jednom hrobu – až na jeden případ – a také co do velikosti

zmíněné nádoby, nemá na našich středohradištních pohřebištích obdoby. Hrob byl námi hypoteticky přiřknut velmoži, zřejmě nepokřtěnému, který ještě kolem poloviny 9. stol. spolu s blízkými stále lpěl na zásadách tradičního náboženství svých předků (více *Galuška 2012*). Tímto krátkým výčtem chceme naznačit, že na sídlišti v Modré, byť s jedním z nejstarších kostelů na Moravě, byly pohanské přežitky vztahující se k tradičnímu slovanskému náboženství poměrně dlouho živé, asi založené na hlubokých základech. Hypoteticky se proto domníváme, že by s uvedenými skutečnostmi mohla nějak souviset situace odkrytá v jámě objektu M1/19. Nestandardně pohřbená žena mohla např. být zastánkyní či dokonce představitelkou starých kultů svázaných s úkony prováděnými prostřednictvím koně. A protože až přespříliš nesouhlasila s idejemi nově se prosazujícího náboženství – křesťanství, zhmotněného posléze kostelem postaveným na místě „její" svatyně, dostalo se jí odsouzení a potrestání v podobě rituálního usmrcení a následného vhození těla do jámy. Spolu s ženou přitom mohla být rituálně usmrcena a do jámy pohozena či uložena také zvířata, tedy pes a jatečné prase. Nakonec na samotnou ženu položili/pohodili hlavu nebo lebku koně (možná dvě), nikoliv však celé zvíře. Proč? Na to neumíme odpovědět. Snad se v tom skrývá nějaká blíže neznámá symbolika: oddělení hlavy ženy spojené s kultem od jejího těla a zároveň utětí hlavy rituálnímu zvířeti – koni, který mohl být ženiným mystickým společníkem. Ovšemže jde jen a jen o hypotézu, jednu z mnoha možných.

LITERATURA

Alterauge a j. 2020 – A. Alterauge/T. Meier/B. Jungklaus/M. Milella/S. Lösch: Between belief and fear – Reinterpreting prone burials during the Middle Ages and early modern period in German-speaking Europe. *PLoS ONE* 15/8, 2020; e0238439. DOI: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238439

Binford 1981 – L. R. Binford: *Bones: Ancient Men and Modern Myths*. New York 1981.

Böhm 1959 – J. Böhm: K rozboru kostela v Modré u Velehradu. In: M. Buchvaldek/V. Spurný/J. Břeň/J. Zeman (ed.): *Sborník prací k poctě 60. narozenin akademika Jana Filipa*. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica 3. Praha 1959, 272–283.

Boldsen a j. 2002 – J. L. Boldsen/G. R. Milner/L. W. Konigsberg/J. W. Wood: Transition Analysis: A New Method for Estimating Age from Skeletons. In: R. D. Hoppa/J. W. Vaupel (eds.): *Paleodemography. Age Distribution from Skeletal Samples*. Cambridge 2002, 73–106.

Bruzek 2002 – J. Bruzek: A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology* 117, 2002, 157–168. DOI: https://doi.org/10.1002/ajpa.10012

Cibulka 1958 – J. Cibulka: *Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě*. Monumenta Archaelogica 7. Praha 1958.

Čižmářová 2012 – J. Čižmářová: Poznámky k vybraným objektům ze slovanského sídliště Vyškov – „Legerní pole". *Acta Musei Moraviae. Scientiae sociales* 97, 2012, 235–257.

Dreslerová 2014 – G. Dreslerová: Nemilany – hroby koní – archeozoologická analýza. In: R. Přichystalová/M. Kalábek (ed.): *Raně středověké pohřebiště Olomouc – Nemilany. Katalog*. Spisy Masarykovy univerzity v Brně. Filozofická fakulta 424. Brno 2014, 175–189.

Dvořáková 2007 – D. Dvořáková: *Kôň a človek v stredoveku. K spolužitiu človeka a koňa v uhorskom kráľovstve*. Banská Bystrica 2007.

Fojtová/Galuška 2022 – M. Fojtová/L. Galuška: Zvláštní raně středověké hroby objevené ve Starém Městě – „Na Valách" a problém jejich interpretace. *Přehled výzkumů* 63/2, 2022, 9–60. DOI: https://doi.org/10.47382/pv0632-02

France 2009 – D. L. France: *Human and Nonhuman Bone Identification. A Color Atlas.* Boca Raton 2009. DOI: https://doi.org/10.1201/9781420062878

Galuška 2005 – L. Galuška: Archeologický skanzen v Modré u Velehradu – velkomoravské opevněné sídliště středního Pomoraví. *Archaeologia historica* 30, 2005, 5–22.

Galuška 2011 – L. Galuška: Architektura doby velkomoravské v severní části středního Pomoraví – Architecture of the Great Moravian Period in the Northern Part of the Central Morava Region. In: J. Mitáček/L. Galuška (ed.): *Stopy minulosti. Věda v Moravském zemském muzeu na prahu třetího tisíciletí – Vestiges of the Past. Science in The Moravian Museum on the threshold of the third millenium*. Brno 2011, 97–127.

Galuška 2012 – L. Galuška: Hrob 1/2003 z Modré u Velehradu. Pohřeb „pohanského" velmože z éry raného křesťanství na Moravě? In: J. Doležel/M. Wihoda (ed.): *Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám. Přátelé, kolegové a žáci*. Brno 2012, 91–110.

Galuška 2021 – L. Galuška: Early Medieval Hillforts. Comments on the Construction and Lifespan of Fortifications Based on Modern Reconstructions in Modrá near Velehrad. In: Z. Robak/M. Ruttkay (eds.): *Celts – Germans – Slavs. A tribute Anthology to Karol Pieta*. Slovenská archeológia. Supplementum 2. Nitra 2021, 449–466. DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2021.suppl.2.44

Galuška/Šmerda 2010 – L. Galuška/J. Šmerda: Raně středověké objekty z Modré u Velehradu s nálezy mincí. In: Š. Ungerman/R. Přichystalová (ed.): *Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám*. Praha 2010, 163–183.

Galuška/Vaškových 2010 – L. Galuška/M. Vaškových: Raně středověké hroby „vampýrů" z Modré u Velehradu. *Slovácko* 52, 2010, 121–133.

Gardeła/Kajkowski 2013 – L. Gardeła/K. Kajkowski: Vampires, criminals or slaves? Reinterpreting 'deviant burials' in early medieval Poland. *World Archaeology* 45, 2013, 780–796. DOI: https://doi.org/10.1080/00438243.2013.849853

Habermehl 1975 – K. H. Habermehl: *Die Altersbestimmung bei Haus- und Labortieren*. Berlin – Hamburg 1975.

Hanuliak 1994 – M. Hanuliak: Zvláštnosti v pohrebnom ríte ako súčasť duchovnej kultúry v 9.–10. storočí. *Archaeologia historica* 19, 1994, 391–403.

Hanuliak 1997 – M. Hanuliak: K problematike skeletov ľudských jedincov zo sídliskových objektov. *Slovenská archeológia* 45, 1997, 157–182.

Hanuliak 2004 – M. Hanuliak: *Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 7. Nitra 2004.

Hanuliak/Kuzma 2015 – M. Hanuliak/I.Kuzma: *Mužla-Čenkov II. Osídlenie z 9.–13. storočia*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 25. Nitra 2015.

Horáčková/Strouhal/Vargová 2004 – L. Horáčková/E. Strouhal/L. Vargová: *Základy paleopatologie*. Panorama biologické a sociokulturní antropologie 15. Brno 2004.

Hrabová 2006 – L. Hrabová: *Stopy zapomenutého lidu. Obraz dějin Polabských Slovanů v historiografii*. České Budějovice 2006.

Hrubý/Hochmanová/Pavelčík 1955 – V. Hrubý/V. Hochmanová/J. Pavelčík: Kostel a pohřebiště z doby velkomoravské na Modré u Velehradu. *Časopis Moravského muzea* 40, 1955, 42–126.

Chaplin 1971 – R. E. Chaplin: *The study of animal bones from archaeological sites.* International Series of Monographs on Science in Archaeology. London and New York 1971.

Klanica 1985 – Z. Klanica: Náboženství a kult, jejich odraz v archeologických pramenech. In: B. Chropovský/J. Poulík a kolektív: *Velká Morava a počátky československé státnosti*. Praha – Bratislava 1985, 107–139.

Kolda 1936 – J. Kolda: *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelem k anatomii člověka*. Brno 1936.

Kolda 1951 – J. Kolda: *Osteologický atlas*. Praha 1951.

Krumphanzlová 1961 – Z. Krumphanzlová: K otázce vampyrismu na slovanských pohřebištích. *Památky archeologické* 52, 1961, 544–548.

Krumphanzlová 1964 – Z. Krumphanzlová: Zvláštnosti ritu na slovanských pohřebištích v Čechách. *Vznik a počátky Slovanů* 5, 1964, 177–215.

Langr 2021 – J. Langr: Modrá (okr. Uh. Hradiště). *Přehled výzkumů* 62/1, 2021, 274, 275.

Lovejoy 1985 – C. O. Lovejoy: Dental Wear in the Libben Population: Its Pattern and Role in the Determination of Adult Skeletal Age at Death. *American Journal of Physical Anthropology* 68, 1985, 47–56.
DOI: https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680105

Lyman 1994 – R. L. Lyman: *Vertebrate Taphonomy*. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge 1994.

Macháček 2016 – J. Macháček: Velkomoravská rotunda na Pohansku a její zakladatel. In: J. Macháček/M. Wihoda (ed.): *Pád Velké Moravy aneb Kdo byl pohřben v hrobu 153 na Pohansku u Břeclavi*. Prameny české historie 2. Praha 2016, 10–53.

Macháček/Pleterski 2000 – J. Macháček/A. Pleterski: Altslawische Kultstrukturen in Pohansko bei Břeclav (Tschechische Republik). *Studia mythologica Slavica* 3, 2000, 9–22.

Murail a j. 2005 – P. Murail/J. Bruzek/F. Houët/E. Cunha: DSP: A Tool for Probabilistic Sex Diagnosis using Worldwide Variability in Hip-Bone Measurements. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris* 17, 2005, 167–176.
DOI: https://doi.org/10.4000/bmsap.1157

Najbrt a j. 1980 – R. Najbrt/Č. Červený/J. Kaman/E. Mikyska/O. Štarha/O. Štěrba: *Veterinární anatomie* 1. Praha 1980.

Nekvasil 1993 – J. Nekvasil: Před branami historie (starší doba železná – halštatská). In: V. Podborský a kol.: *Pravěké dějiny Moravy*. Vlastivěda moravská. Země a lid 3. Brno 1993, 333–378.

Piačková 2018 – K. Piačková: *Výskyt lidských skeletů v sídlištních kontextech raného středověku na Moravě a ve Slezsku*. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Ústav archeologie a muzeologie. Brno 2018. Dostupné na: https://is.muni.cz/th/xe84g/DP_Piackova_TEXT.pdf

Profantová/Profant 2010 – N. Profantová/M. Profant: *Encyklopedie slovanských bohů a mýtů*. Praha 2010.

Přichystalová 2010 – R. Přichystalová: Nerituálny pohreb muža z južného predhradia na Pohansku při Breclavi. In: Š. Ungerman/R. Přichystalová (ed.): *Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám*. Brno 2010, 139–150.

Přichystalová 2013 – R. Přichystalová: Intencionálne uloženie koňa – obeť či pohreb. Niekoľko postrehov na základe nálezov z Břeclavi-Pohanska. *Studie Archaeologica Brunensia* 18/2, 2013, 13–32.

Reimer a j. 2020 – P. J. Reimer/W. E. N. Austin/E. Bard/A. Bayliss/P. G. Blackwell/C. Bronk Ramsey/M. Butzin/H. Cheng/R. L. Edwards/M. Friedrich/P. M. Grootes/T. P. Guilderson/I. Hajdas/T. J. Heaton/A. G. Hogg/K. A. Hughen/B. Kromer/S. W. Manning/R. Muscheler/J. G. Palmer/C. Pearson/J. van der Plicht/R. W. Reimer/D. A. Richards/E. M. Scott/J. R. Southon/Ch. S. M. Turney/L. Wacker/F. Adolphi/U. Büntgen/M. Capano/S. M. Fahrni/ A. Fogtmann-Schulz/R. Friedrich/P. Köhler/S. Kudsk/F. Miyake/J. Olsen/F. Reinig/M. Sakamoto/A. Sookdeo/S. Talamo: The IntCal20 Northern Hemisphere radiocarbon age calibration curve (0–55 cal kBP). *Radiocarbon* 62, 2020, 725–757.
DOI: https://doi.org/10.1017/RDC.2020.41

Richter 2001 – V. Richter: Předkřesťanské svatyně na Moravě. In: V. Richter: *Umění a svět. Studie z teorie a dějin umění*. Praha 2001, 113–119.

Ruttkay 2018 – M. Ruttkay: Hrobové nálezy z Nitry-Svätoplukovho námestia. In: J. Bátora/R. Kujovský/M. Ruttkay/J. Vladár (ed.): *Anton Točík – legenda slovenskej archeológie*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 20. Nitra 2018, 145–160.

Schmid 1972 – E. Schmid: *Atlas of animal bones*. Amsterdam – London – New York 1972.

Sjøvold 1990 – T. Sjøvold: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5, 1990, 431–447.
DOI: https://doi.org/10.1007/BF02435593

Sládek 2016 – V. Sládek: Portrét muže z hrobu 153: osteobiografický profil elity druhého kostela na Pohansku u Břeclavi. In: J. Macháček/M. Wihoda (ed.): *Pád Velké Moravy aneb Kdo byl pohřben v hrobu 153 na Pohansku u Břeclavi*. Prameny české historie 2. Praha 2016, 54–72.

Słupecki 1999 – L. P. Słupecki: Tempel und Standbilder. Hohentwickelte Heiligtumsformen bei den Slawen in der Zeit späten Heidentums. In: V. V. Sedov (ed.): *Istorija i kuľtura drevnich i srednevekovych slavian. Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavianskoj archeologiji 5.* Moskva 1999, 196–209.

Stloukal a j. 1999 – M. Stloukal/M. Dobisíková/V. Kuželka/P. Stránská/P. Velemínský/L. Vyhnánek/K. Zvára: *Antropologie. Příručka pro studium kostry*. Praha 1999.

Štefan 2009 – I. Štefan: Frühmittelalterliche Sonderbestattungen in Böhmen und Mähren. Archäologie der Randgruppen? *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 50, 2009, 139–162.

Tomková 2003 – K. Tomková: Lidské ostatky v raně středověkých sídlištních situacích v Čechách. *Archeologie ve středních Čechách* 7, 2003, 479–505.

Unger 2006 – J. Unger: *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Panorama biologické a sociokulturní antropologie 25. Brno 2006.

Vaškových 2002 – M. Vaškových: Modrá (okres Uh. Hradiště). *Přehled výzkumů* 43, 2002, 233.

Vondráková/Hanuliak 2006 – M. Vondráková/M. Hanuliak: Výnimočné formy polôh telesných zvyškov pochovaných v Malých Kosihách z pohľadu antropológie. In: V. Hašek/R. Nekuda/M. Ruttkay (ed.): *Ve službách archeologie 7. Sborník věnovaný 85. narozeninám doc. PhDr. Karla Valocha, DrSc*. Brno 2006, 369–380.

Zábojník 2018 – J. Zábojník: Hroby so spolupochovanými psami na pohrebiskách severnej periférie Avarského kaganátu. In: J. Bátora/R. Kujovský/M. Ruttkay/J. Vladár (ed.): *Anton Točík – legenda slovenskej archeológie*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 20. Nitra 2018, 201–211.

Rukopis přijat 2. 5. 2022

Translated by Pavla Seitlová

doc. PhDr. Luděk Galuška, CSc.
Moravské zemské muzeum
Centrum slovanské archeologie
Velehradská třída 537
CZ – 686 01 Uherské Hradiště
lgaluska@mzm.cz

Bc. Jakub Langr
Moravské zemské muzeum
Centrum slovanské archeologie
Velehradská třída 537
CZ – 686 01 Uherské Hradiště
jlangr@mzm.cz

Mgr. Martina Roblíčková, Ph.D.
Moravské zemské muzeum
Ústav Anthropos
Zelný trh 6
CZ – 659 37 Brno
mroblickova@mzm.cz

RNDr. Zdeněk Tvrdý
Moravské zemské muzeum
Ústav Anthropos
Zelný trh 6
CZ – 659 37 Brno
ztvrdy@mzm.cz

Early Medieval 'Non-ritual' Burial of a Woman from Modrá near Velehrad (Uherské Hradiště Region)

Luděk Galuška – Jakub Langr –
Martina Roblíčková – Zdeněk Tvrdý

SUMMARY

Feature M1/19 from Modrá near Velehrad in Moravia had an approximately circular shape, its walls from the main part dropped vertically to a plane, flat bottom to a depth of –65 cm. In the upper part of the feature filling, the skeleton of a woman buried at the age of 25 to 30 was lying in an atypical non-standard position on her stomach. The position of the bones of the lower and upper limbs indicates that the woman's body was crudely thrown onto the already formed fill. The skull lay separated, about 60 cm from the upper parts of the skeleton. It is likely that the head and body were thrown into the pit separately. After that, the skull of an adult horse without a lower jaw was placed/thrown on the woman's body, another horse's skull was lying next to the wall of the pit. Subsequently, the whole situation was apparently covered with earth, which included bones of an ox and a pig with traces of cuts and bites by animals. An almost complete skeleton of a dog, a separate dog skull, and an almost complete skeleton of a fatted pig, i.e. best for consumption, but without traces of animal bites or human activity, were found in the backfill under the skeleton. By radiocarbon dating of samples from dog, horse and human bones, the feature M1/19 was dated between AD 745 and 870, more narrowly, with a probability of 52.1%, between AD 787 and 830. The described find situation is significantly different from the burial rite commonly used in the Early Middle Ages. The non-standard, distinctly non-ritual position on the stomach and being thrown to a pit on the settlement indicate

that the woman to whom the skeleton belonged was either guilty of something fundamental against the laws or customs applied by the human community of which she was a part, or was otherwise, but very significantly, isolated from it. For her „crime" the woman was probably tried, then condemned, executed and finally non-ritually buried (thrown away). It is only hypothetically possible to link this woman with ancient „pagan" rituals (connection with the sacred animal – horse?), when as their representative she fundamentally disagreed with the newly emerging Christianity, which only resulted in her removal – approx. 100 m from the feature M1/19, a stone church of St. John, perhaps the oldest in Moravian Slavs, was built sometime at the turn of the 8th and 9th c.

Fig. 1. Modrá u Velehradu on a map with the territory of part of Moravia and of Western Slovakia (source www.mapy.cz).
Fig. 2. Modrá u Velehradu. Aerial photo with the location of feature M1/19 in the area of hotel Skanzen with connection of the area of archaeological open-air museum – 'Archeoskanzen' and national cultural monument – Church of St. John (source www.mapy.cz).
Fig. 3. Modrá u Velehradu. Map with the location of feature M1/19 in the area of hotel Skanzen (source www.mapy.cz).
Fig. 4. Modrá u Velehradu, feature M1/19. Find circumstances with human skeleton and the skull of a horse, foundation ditch on the right and a profile of the ditch wall in the background (photo J. Langr).
Fig. 5. Modrá u Velehradu, feature M1/19. Find circumstances of human skeletal remains and horse skull, foundation ditch on the right (photo J. Langr).
Fig. 6. Modrá u Velehradu, feature M1/19. Plan of the find situation with a profile with schematically marked positions of significant skeletal remains. K1, K2 – horse skulls, L1 – human bones, P1, P2 – dog bones, T1 – oxen bones, V1 – pig bones (drawing L. Galuška).
Fig. 7. Modrá u Velehradu, feature M1/19. Diagram of preserved and missing bones of the human skeleton (author Z. Tvrdý).
Fig. 8. Modrá u Velehradu, feature M1/19. Feature fill level with an incomplete dog skeleton, top left at the very edge of the pit is second horse skull (photo J. Langr).
Fig. 9. Modrá u Velehradu, objekt M1/19. Dog skull, specimen 2 (photo J. Langr).
Fig. 10. Modrá u Velehradu, feature M1/19. Stone – Coarse-grained sandstone found between the left humerus of a human skeleton and a horse skull (photo J. Langr).
Fig. 11. Modrá u Velehradu, feature M1/19. Prehistoric ceramic fragment with incised decoration (photo J. Langr).
Fig. 12. Modrá u Velehradu, feature M1/19. Results of radiocarbon dating. 1 – calibrated date of sample MOD 1 (dog); 2 – calibrated date of sample MOD 2 (horse); 3 – calibrated date of sample MOD 3 (human); 4 – modeled date with probability intervals for dating the find situation; 5 – calibration curve with calibrated and modeled dating of individual samples (author T. Chrástek).

Tab. 1. Modrá u Velehradu, feature M1/19. Number of identified specimens (NISP) and minimum number of individuals (MNI) of individual animal species (author M. Roblíčková).
Tab. 2. Modrá u Velehradu, feature M1/19. Overview of found osteological material of all animal species in individual depth levels of the feature's filling (author M. Roblíčková).

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 95–113.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.7

KAŽDODENNÝ ŽIVOT NA HRADISKU BOJNÁ I-VALY

Úvahy o prítomnosti ženského elementu na lokalite[1]

MIRIAM JAKUBČINOVÁ

Everyday Life at the Bojná I-Valy Hillfort. Reflections on the Presence of a Female Element on the Site. The Valy hillfort is known especially for its finds associated with craftsmen, peasants and soldiers. The paper is devoted to objects related to work or costume attributed to women. Women in every period mainly performed and are performing a number of tasks related to the family and household. The main source of information about women's life in the early medieval period, apart from written sources, are grave finds. In settlements were jewellery and clothing components are among the only lost finds, the presence of this gender group is documented by objects related to its characteristic work activity, especially textile production.

Keywords: Slovakia, Early Middle Ages, hillfort, woman, textile production, jewellery.

ÚVOD

Hradisko Valy je spájané predovšetkým s mužmi, s bojovníkmi, jazdcami, vojakmi, čomu nasvedčuje aj počet nálezov, ktoré tam boli nájdené. Mužské miesto v dejinách je „akoby" jasne dané a aj prezentované. Postavenie ženy vo včasnom stredoveku je však determinované hlavne aktivitami, ktoré sú v archeologickom materiáli často ťažko rozpoznateľné. Ženy zaiste vykonávali množstvo rozmanitých úloh, dôležitých pre každodenný život. Je však tendencia považovať tieto ženské úlohy skôr za domáce práce ako za prácu samotnú, keďže súviseli najmä so životom v tzv. súkromnej sfére (*Hedenstierna-Jonson/Kjellström 2014*, 183). Nálezov, ktoré by mohli poukazovať na prítomnosť ženy, resp. ktoré by s ňou boli úzko späté, nie je veľa. Dôležitý zdroj informácií predstavujú hroby a s nimi spojené pohrebné zvyklosti. Hroby, a predovšetkým milodary v nich, by mali odzrkadľovať život pochovaného človeka (ženy), prípadne aj jeho (jej) povolanie (*Hedenstierna-Jonson/Kjellström 2014*, 187). Charakteristickými nálezmi v ženských hroboch sú rôzne šperky a súčasti odevu. Medzi základné predmety dennej potreby patria nože, prasleny, ihly či ihelníky, pinzety. V menšom množstve sa našli aj kresacie kamene, brús a ocieľka, prípadne kosák, ojedinele šidlá a háčiky (*Slaná 2016*, 87, 88). Nálezy pochádzajúce zo sídelného kontextu sú síce početnejšie, ale jednotlivé artefakty nemôžeme priradiť ku konkrétnemu človeku (žene) či skupine (rodine). Prítomnosť žien na sídliskách a hradiskách je preto náročnejšie identifikovať. Ženy teda mali na starosti viacero úloh, ktoré súviseli predovšetkým s domácimi prácami a starostlivosťou o deti. Ale aj tu narazíme na početné nezrovnalosti, či skôr prekážky s presným identifikovaním a priradením nálezov k určitému pohlaviu. Práce v domácnosti, či priamo súvisiace s varením a stravovaním, sa síce radia do okruhu prác žien, ale nie je ich možné jednoznačne priradiť len ženskému pohlaviu. Charakteristické ženské predmety dennej potreby predstavujú artefakty súvisiace s textilom a šitím, čiže prasleny, nožnice, hroty z česáka a ihly spolu s ihelníkmi, prípadne sklenené hladidlá.[2] Nálezy súvisiace so ženskou elitou, avšak nielen s ňou, predstavujú šperky a rozličné ozdoby odevu. Popri týchto spomínaných predmetoch je možné poukázať ešte na jednu skupinu nálezov, ktoré však primárne nesúvisia so ženou. Ide o artefakty spájajúce sa s prítomnosťou detí na hradisku. Je pravdepodobné, že aj muži sa starali o dieťa/deti a aj o jeho/ich výchovu, v období včasného stredoveku však táto úloha prislúchala predovšetkým ženám, keďže v tom období bolo jednoznačnejšie delenie práce na mužskú a ženskú. Zameriame sa na tieto tri okruhy, z ktorých najpočetnejší tvorí textilná výroba.

[1] Príspevok vznikol v rámci grantových projektov agentúry VEGA 2/0043/22 a 2/0159/21.

[2] Pôda na hradisku Valy nie je priaznivá pre zachovanie zvieracích kostí, a teda ani kostených predmetov, preto nemôžeme rátať napr. s nálezmi kostených šidiel.

Toto dielo je licencované podľa Creative Commons Attribution 4.0 International License.

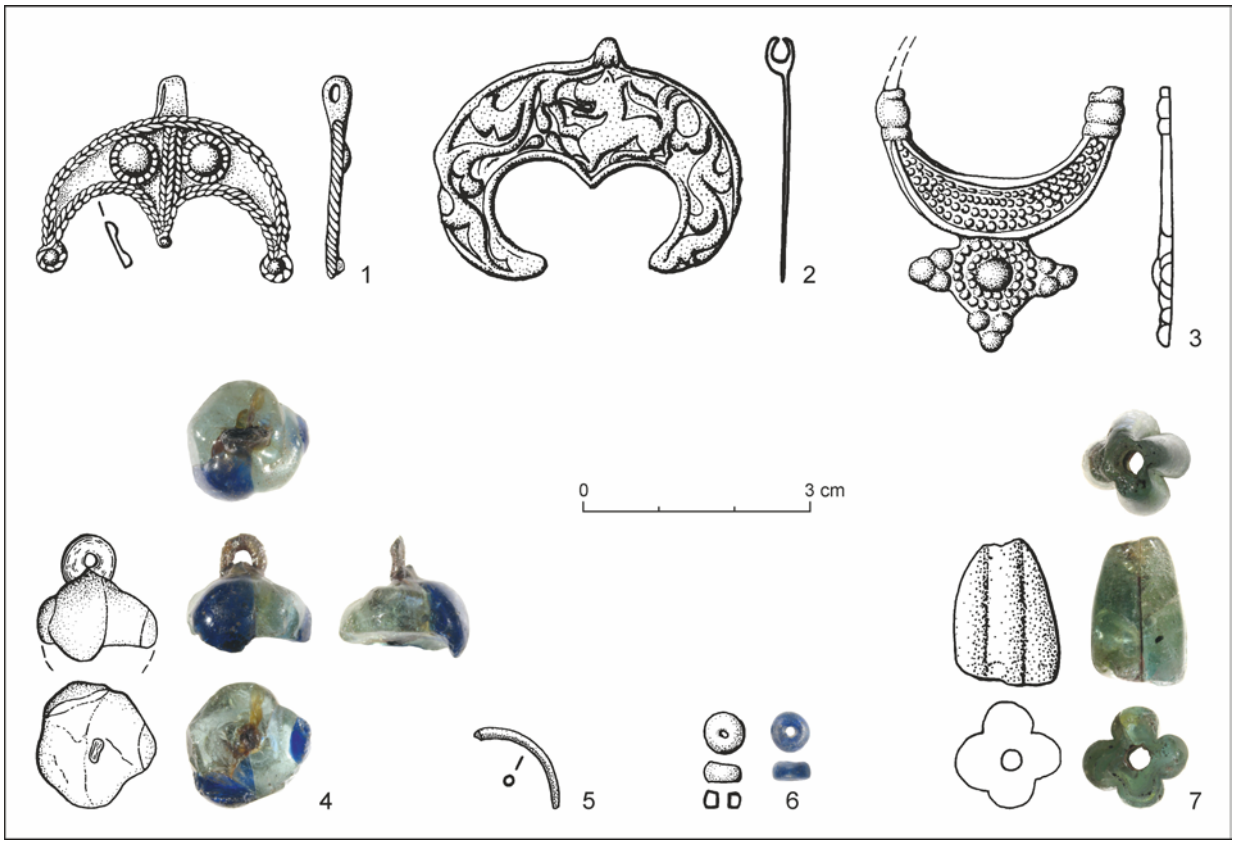

Obr. 1. Bojná, poloha Valy. Šperky a ozdoby (kresba N. Vaššová, J. Mészárosová, Ž. Nagyová, J. Marettová).

ŽENA A ŠPERKY

Každú ženu vystihuje šperk, ktorý nosí a má rada. Môže byť rôznorodý, od najjednoduchších náušníc či prsteňov až po honosné (zlaté či strieborné) skvosty. Každý šperk však zaiste poukazuje na určitú sociálnu vrstvu, v ktorej sa žena pohybovala. „*K základním částem velkomoravského šperku patří náušnice, gombíky a prsteny, v menší míře také součásti náhrdelníků, jako jsou lunicové závěsky či plechové korálky.*“ (*Ungerman 2018*, 509). Jeho umiestnenie na tele či oblečení býva rozdielne (*Hanuliak 2004*, 154) – šperk zdobiaci oblasť hlavy (náušnice), šperk zdobiaci hrdlo a hruď (koráliky, čiže náhrdelník, rôzne závesky, nákrčník, gombíky), šperk zdobiaci ruku (náramok, prsteň). Pri šperku je možné rozprávať aj o určitej móde, ktorá sa rokmi menila, pričom elity či vyššie spoločenské vrstvy mali na jeho premene a vývoji značný podiel (*Chorvátová 2015*, 201).

Šperk z hradiska Valy nepatrí k početnej skupine nálezov z celej zbierky. Predstavuje rôzne, viac-menej ojedinelé druhy. V prvom rade možno spomenúť bronzovú lunicovitú náušnicu s hviezdicovitým príveskom s troma lúčmi (obr. 1: 3). Lunicovité náušnice môžu mať dvojcípu alebo trojcípu lunicu a hviezdicovitý prívesok s troma alebo piatimi lúčmi (*Staššíková-Štukovská 1999*, 257–259; tam aj ďalšia literatúra). Tvarovo podobné nálezy, ako je exemplár z hradiska Valy, sa na území Slovenska objavujú na pohrebiskách z obdobia Avarského kaganátu (plechové aj liate),[3] ale ojedinelý nález páru bronzových náušníc poznáme aj zo ženského kostrového hrobu v Borovciach (hrob 363B; *Staššíková-Štukovská 1999*, obr. 2) a fragment pochádza aj z blízkosti hradiska Neštich vo Svätom Jure (*Vavák 2019*, 29, tab. 4: 20). Rovnako výnimočné sú tieto nálezy aj na Morave (*Dostál 1975*, 224, 225, 242; *Staňa 2006*, obr. 46: 12). Tento typ náušníc je datovaný do 7.–8. stor., pričom zrejme ich výroba zaniká pred koncom Avarského kaganátu. Nález z Boroviec predstavuje na pohrebisku starší horizont pochovávania, datovaný do 8. stor. (*Staššíková-Štukovská 1999*, 261; tam aj viac literatúry).

[3] Napr. z lokalít Bratislava-Devínska Nová Ves (*Eisner 1952*, obr. 32: 1, 5), Čataj (*Hanuliak/Zábojník 1982*, tab. IV: 16), Holiare (*Točík 1968*, tab. LXXXII: 32).

Náušnica z hradiska Valy reprezentuje teda starší exemplár, ktorý nezodpovedá datovaniu väčšiny nálezov z tejto lokality. Mohla patriť k staršiemu osídleniu lokality? Rovnako je však možná alternatíva, že ide o predmety (spolu s dvoma avarskými kovaniami opaska), ktoré znamenali skôr istý typ starožitnosti, resp. určitého druhu dedičstva. Aj keď sa „móda" neustále mení, náušnicu z istého druhu sentimentality mohla nosiť dcéra či vnučka. V blízkom okolí hradiska Valy sa našla ešte jedna bronzová lunicová náušnica, ktorá má však bubienkovitý prívesok, na konci s obojstranným hrozienkom (*Dostál 1966*, obr. 10: 19). Bola objavená na polohe Hradisko (spolu s bronzovým prsteňom). Tento typ je o niečo mladší ako exemplár z hradiska Valy, býva datovaný do záveru 8. a začiatku 9. stor. a analógie môžeme nájsť na pohrebiskách na Morave (*Chorvátová 2015*, tab. 5).

Kolekciu šperkov dopĺňajú gombíky, jeden strieborný a druhý sklenený so železným uškom. Strieborný gombík ozdobený filigránom je poškodený, bubienok je rozdelený zvislými pásmi na viacero častí, v ktorých sa nad sebou nachádza niekoľko prstencov/krúžkov.[4] Tento typ nebýva veľký, priemer neprekračuje 15 mm, hoci niekedy bývajú skôr akoby podlhovasté. Našli sa v hroboch detí aj žien (*Pavlovičová 1996*, 100; *Vavák 2006*, 332). Ich funkcia bola rôzna, napr. na pohrebisku v Kopčanoch sa našiel zavesený na náhrdelníku ako prívesok medzi sklenenými korálikmi (*Hanuliak 2004*, tab. XLIV: 8). Datujú sa od prvej polovice 9. stor., ale ich výskyt je viac frekventovaný v neskoršom období (*Vavák 2006*, 333). Ide zatiaľ o jeden poškodený kus, ktorý bol objavený na predhradí, neďaleko „kováčskej dielne". Druhý artefakt predstavuje neúplný sklenený gombík so železným uškom (obr. 1: 4). Bol objavený na ploche 10 v blízkosti západnej brány. Je svetlozelenej priesvitnej farby s dvoma tmavomodrými „očkami/plôškami" nepravidelne rozmiestnenými a nepatrne plasticky vystupujúcimi z tela gombíka. Gombík sa nezachoval celý, zlomil sa zrejme v polovici, v strede je viditeľný koniec železnej tyčinky tvoriacej uško. Sklenené gombíky majú často guľovitý tvar a sú vyrobené z priesvitného skla svetlozelenej farby. Ich farba však môže byť rôznorodá, od zelenej, cez modrú až po žltú (*Pavlovičová 1996*, 100; *Ungerman 2007*, 132). Aj keď ich môžeme nájsť na viacerých lokalitách na Slovensku, Morave, Maďarsku aj v Rakúsku, nepatria k značne rozšíreným variantom a oproti kovovým gombíkom sa vyskytujú vo výraznej menšine (*Pavlovičová 1996*, 100). Nachádzame ich hlavne na pohrebiskách,[5] najčastejšie v hroboch detí, ale môžeme ich nájsť ako milodar tiež v ženských hroboch a ojedinele aj u mužov (*Pavlovičová 1996*, 100; *Ungerman 2007*, 132). Ide často o vidiecke pohrebiská, pričom neboli súčasťou výzdoby odevu elity, ale skôr nižších vrstiev obyvateľstva (*Krupičková 2020*, 305; *Macháček a i.* 2016, 76). Využitie a umiestnenie gombíkov na odeve býva rôzne, ale len výnimočne spĺňali gombíky funkciu ako ju poznáme dnes, teda spájanie a zapínanie odevu (k tejto problematike napr. *Chorvátová 2008*; *Krupičková 2020*). V niektorých prípadoch bývajú sklenené gombíky súčasťou náhrdelníkov, čiže plnili skôr funkciu akéhosi prívesku (*Krupičková 2020*, 301, 305, 307). Ich datovanie je zložité, keďže sa do hrobov dostávali počas celého 9. stor. a akiste aj neskôr (*Macháček a i. 2016*, 76). Analogické gombíky (s tmavomodrými očkami/plôškami) môžeme nájsť napr. na pohrebisku na severovýchodnom predhradí v Břeclavi-Pohansku (*Macháček a i. 2016*, 76, tab. 58: 18, 19).

Zatiaľ jediné dva sklenené koráliky sa na hradisku našli na ploche 3 (najvyššie položené miesto) a oba pochádzajú zo zásypu objektov. Svetlozelený (olivový) pozdĺžne členený korálik (obr. 1: 6) sa našiel vo výplni zemnice 1, zatiaľ čo malý jednoduchý tmavomodrý okrúhly korálik (obr. 1: 5) v obilnej jame, situovanej severne od zemnice 1. Prvý typ so štyrmi rebrami a drážkami má celkovú dĺžku 19 mm, čo predstavuje priemernú hodnotu týchto korálikov (*Staššíková-Štukovská/Ungerman 2009*, 141). Tento typ reprezentuje pomerne bežný tvar korálikov, ktoré nachádzame na Slovensku, ale predovšetkým na území Moravy a Čiech, v hroboch, avšak aj na sídliskách či hradiskách. Datovanie týchto korálikov spadá do 9. až 10. stor., pričom najväčšej obľube sa tešili v dobe medzi poslednou tretinou 9. až polovicou 10. stor. (*Macháček a i. 2016*, 100). Druhý typ reprezentuje drobný jednoduchý korálik s priemerom 6 mm a maximálnou hrúbkou 3 mm. Ide o chronologicky málo citlivé typy korálikov. Sú pomerne rozšírené, a môžu sa od seba odlišovať veľkosťou, spôsobom vyhotovenia či chemickým zložením a farbou (*Macháček a i. 2016*, 101; *Staššíková-Štukovská/Ungerman 2009*, 145, 146). Podobné drobné koráliky, ale svetlej (béžovej) farby, môžeme nájsť v ženskom hrobe v Bojnej na polohe Žihľavník, v mohyle 2. Boli skombinované

[4] Na Slovensku poznáme len niekoľko podobne zdobených gombíkov, napr. Kopčany, hrob 20 (*Kraskovská 1965*, 27, obr. 5: 5); Skalica, mohyla 8 (*Budinský-Krička 1959*, 65, obr. 32: 2); Svätý Jur, hradisko Neštich (*Vavák 2006*, obr. 2; *2019*, obr. 55).

[5] Na Slovensku napr. na lokalitách Devín (hrob 113 – dieťa; *Plachá/Hlavicová 1990*, 65, tab. 18), Michal nad Žitavou (hrob 20 – žena; *Točík 1971*, 195, tab. LIII: 5), Pobedim (hrob 75 – dieťa; hrob 59 – žena; *Vendtová 1969*, 185, 187, 210, obr. 55: 11; 57: 10, 11), Stupava-Mást (hrob 2 – dievča; *Kraskovská 1954*, 146, tab. II: 16, 17), Tvrdošovce (hrob 6 – dieťa; *Točík 1971*, 210, tab. LXI: 8) a Veľký Grob (hrob 77 – dieťa; *Chropovský 1957*, 181).

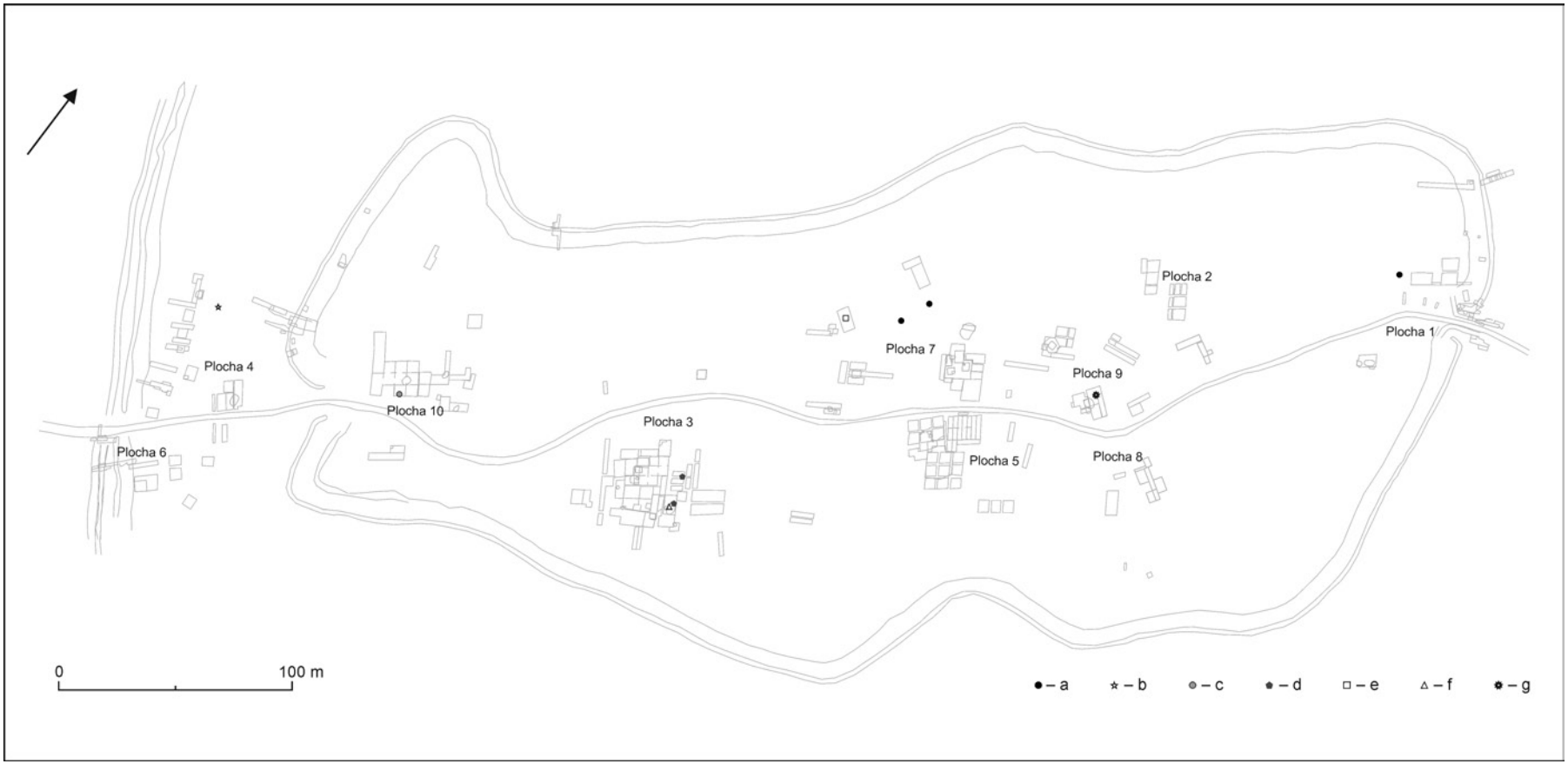

Obr. 2. Bojná, poloha Valy. Priestorové rozmiestnenie nálezov súvisiacich so šperkami a deťmi. Legenda: a – hrkálka; b – strieborný gombík; c – sklenený gombík; d – sklenený korálik; e – lunicovitý závesok; f – fragment náušnice; g – miniatúrna nádoba (autor M. Jakubčinová).

s dvojitými a trojitými priečne členenými korálikmi. Výbavu dopĺňal bronzový prsteň, vedro pri nohách a hlinená nádoba pri hlave pochovanej ženy, a železný fragment, ktorý mohol predstavovať nôž (*Pieta a i. 2016*, 189).

Posledným typom šperku z hradiska sú dva bronzové lunicové prívesky (obr. 1: 1, 2). Ide o trojcípe artefakty. Jeden je ozdobený pseudofiligránom a polguľami (obr. 1: 1) a druhý, s výraznejšie zaoblenými cípmi, má netradičnú výzdobu – v strede umiestnenú zvieraciu postavu s rastlinným motívom po jej bokoch (obr. 1: 2). Jeden sa našiel v centrálnej časti hradiska, severne od cesty, na ploche 7, zatiaľ čo druhý predstavuje starší nález bez bližších nálezových okolností. Lunice mohli byť vyrobené z plechu, ozdobené granuláciou a filigránom, alebo odlievaním zo striebra, farebných kovov či železa. Boli rôznym spôsobom ozdobované, ale išlo zväčša o geometrické ornamenty (*Małachowska 1998*, 40). Lunice boli veľmi dlho obľúbené v rôznych obdobiach a kultúrach, nielen v strednej Európe (*Ungerman 2007*, 228). Vo včasnom stredoveku ich v našom prostredí nachádzame v hroboch z obdobia avarského kaganátu, ako aj v staromaďarských hroboch, ale stretávame sa s nimi aj na pohrebiskách z obdobia Veľkej Moravy. Ani v jednom období však nejde o početné nálezy, ale reprezentujú skôr zriedkavé artefakty (*Chorvátová 1998*, 135). V hroboch, v ktorých sa našiel lunicový prívesok, boli pochované zväčša deti či mladiství (vo väčšine prípadov ženského pohlavia), prípadne dospelé ženy. Podobná situácia je aj v neskoršom období ich používania, v 11.–12. stor. (*Chorvátová 1998*, 135, 136). Ich význam sa prevažne interpretuje ako amulety chrániace plodnosť ženy, či ako ochrana pred zlými silami. Pripisuje sa im ešte jeden aspekt v spojitosti s mesiacom, a to možnosť udeľovať výnimočné schopnosti a vedomosti, ktoré sú príznačné pre niektoré ženy, tzv. vedmy (*Chorvátová 1998*, 138, 139). *Š. Ungerman* (*2007*, 229) však upozorňuje, že si ich netreba všímať len v pohanských súvislostiach, pretože lunicový závesok bol využívaný, hoci zriedkavo, aj v kresťanskej kultúre. Je to možné vidieť na príklade z hrobu 481/49 v Dolných Vesteniciach, kde sa na jednom náhrdelníku nachádzal lunicový prívesok aj kríž (*Ungerman 2007*, 229). Zo skoršieho obdobia na to poukazuje napríklad nález bronzového lunicového prívesku s troma vyrytými krížmi z lokality Lauriacum (*Eckhart 1976*, obr. 1a), pričom v 11.–13. stor. sa spojitosť lunicového prívesku s motívom kríža v značnej miere rozšírila v oblasti Ruska a Ukrajiny (*Khamayko 2012*, napr. obr. 6).

Priestorové rozptýlenie šperkov na hradisku Valy (obr. 2), vzhľadom na malý počet nálezov, nie je veľmi smerodajné. Vyslovene ide o ojedinelé výskyty na rôznych plochách (3, 4, 7, 10), pričom takmer všetky spomínané artefakty mohli nosiť ženy aj deti, keďže ich môžeme nájsť ako milodar v ženských aj detských hroboch.

ŽENA A DETI (NEPRIAME DOKLADY)

Veľmi špecifickou skupinou, ktorú môžeme zaradiť k nepriamym dokladom prítomnosti žien, sú artefakty svedčiace o existencii detí, resp. nálezov, ktoré by mohli byť s deťmi spojené. Napriek tomu, že v dnešnej dobe už deľba práce na mužskú a ženskú nie je tak výrazne odlíšená, v období včasného stredoveku to bolo zaiste dôsledne rozdelené. Starostlivosť o deti teda spadala do okruhu ženských prác. Predmety patriace deťom, alebo súvisiace s deťmi, je možné určiť najskôr podľa hrobových milodarov. Z nich je zrejmé, že deťom sa do hrobov často pridávali podobné artefakty ako dospelým (predmety dennej potreby, pracovné nástroje), pričom sa pravdaže rozlišovalo, či ide o mužskú alebo ženskú osobu (*Molnárová/Borzová 2016*, 61). Dôležitou súčasťou detského sveta sú hry a hračky, ktoré sa pri nich používali. Pri niektorých hrách nebolo nutné používať hračky, keďže medzi typické detské hry patrí napr. naháňačka, hra na skrývačky (*Měchurová 2010*, 98). Ako hračky sa mohli používať tiež veci, ktoré boli vyrobené z menej trvácneho materiálu, prípadne sa využili napr. rôzne druhy kamienkov, ktoré sa roztratili a prišli o svoju funkciu. Deti od malička používali (používajú) rôzne druhy predmetov vydávajúcich zvuk. Medzi časté predmety, ktoré s nimi súvisia, sú hrkálky. Z hradiska Valy pochádzajú tri hrkálky okrúhleho tvaru (ani jedna sa nezachovala celá), vyrobené zo železa (obr. 3: 1–3). Dve majú vertikálne vystupujúce rebro smerujúce od uška, ktoré je kruhového alebo trojuholníkového tvaru, až k ich spodnej časti, kde je umiestnený krížový výrez (obr. 3: 1, 2). Tretia je o niečo väčšia. Zachránila sa z nej len vrchná polovica s uškom, ktoré je vyrobené z drôtu/ohnutej tyčinky (obr. 3: 3). Pravdepodobne mala horizontálne rebro a na vonkajšej aj na vnútornej strane sa na nej zachovali stopy medi. Hrkálky s vertikálnym rebrom sa našli na ploche 7 (severne až severozápadne od zemníc 5 a 7), hrkálka s horizontálnym rebrom bola objavená na ploche 1 (severozápadne od severného krídla východnej brány). Hrkálky sa zaraďujú medzi hudobné nástroje – idiofóny, a ich hlavnou vlastnosťou je vydávanie zvuku či tónov (*Macháček a i. 2016*, 112). Najčastejšie ich môžeme nájsť v hroboch, pričom ide zväčša o detské hroby, hoci nie je vylúčený ani výskyt v hroboch dospelých jedincov, mužov

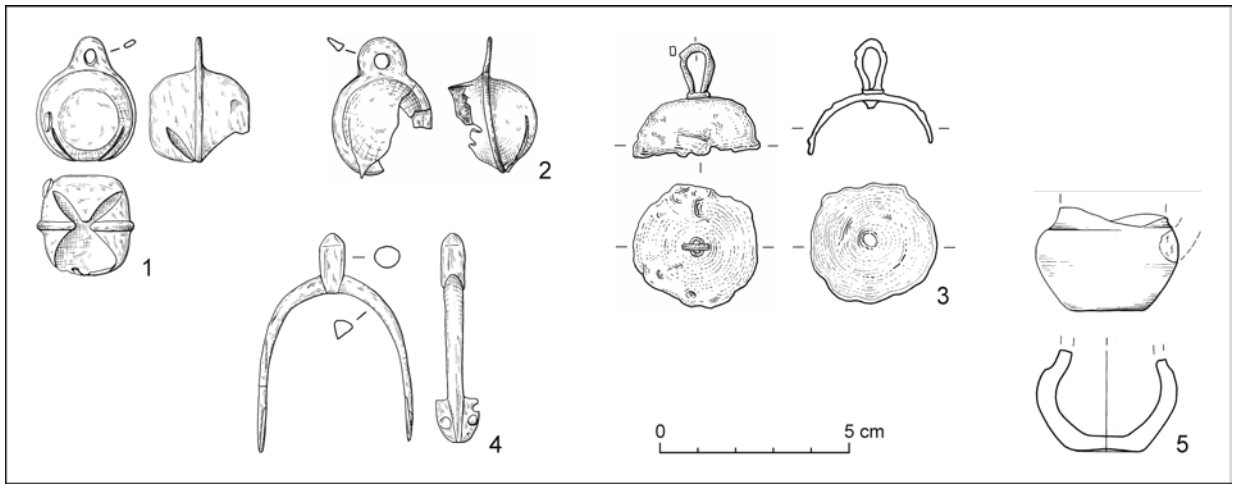

Obr. 3. Bojná, poloha Valy. 1–3 – roľničky; 4 – ostroha; 5 – miniatúrna nádoba (kresba N. Vaššová, J. Marettová).

aj žien (*Hanuliak 2004*, 198, obr. 224).[6] Deti ju mali pravdepodobne pripevnenú (prišitú) na odeve, alebo ju nosili zavesenú na šnúrke (*Ungerman 2007*, 231). Výklad účelu týchto predmetov je rôzny, ale v súčasnosti prevláda názor, že ide o amulety, ktoré mali ochranný charakter. Mali chrániť majiteľa pred rôznymi kúzlami či zlými silami/duchmi, ktoré mohli ohrozovať jeho zdravie alebo život (*Macháček a i. 2016*, 113; *Ungerman 2007*, 231), napriek tomu mohli mať aj inú, vedľajšiu úlohu. V nedávnej dobe boli detailnejšie preskúmané hrkálky z vybraných avarských hrobov, pričom sa analyzovala a interpretovala aj hlasitosť celých exemplárov porovnaním so vzdialenosťou, na akú ich počuť. Exemplár s tichým (jemným) zvukom mohli slúžiť ako amulety. Hrkálky so silnejším zvukom mohli dávať rodičia deťom, aby vedeli, kde sa deti nachádzajú, a veľmi hlasné hrkálky mohli plniť aj úlohu ochrany pred divou zverou (*Pomberger a i. 2021*, 128). Napriek všetkému nemožno hrkálky priraďovať len k deťom, keďže ako amulet ich mohli využívať aj dospelí ľudia, ženy či muži.

Čo zaradiť k detským hračkám? „*Deti sa často samy rozhodujú, s čím sa budú hrať, a vtedy prichádza do úvahy všetko, takmer celá oblasť materiálnej kultúry. Tieto prípady sú však archeologicky nepostrehnuteľné, preto je zbytočné sa nimi zaoberať*“ (*Krekovič 2011*, 188). Ako bolo povedané, predpokladá sa, že deti mali hračky vyrobené skôr z materiálov, ktoré sa nezachovali. Určite sa rady hrali s predmetmi, ktorými mohli napodobňovať dospelých, rodičov (*Měchurová 2010*, 98, 99). Veľmi zaujímavú skupinu predstavujú miniatúrne predmety, aj tu však treba prihliadať na rozličné použitie a interpretáciu. Na hradisku Valy sa našla jedna miniatúrna praveká nádoba (na dne zemnice 10 v strednej časti hradiska), starožitnosť (obr. 3: 5). Interpretácie takýchto artefaktov však možno zhrnúť zhruba do troch okruhov – hračky, nádoby v domácnosti na uschovanie napr. vzácnych korenín, či nádoby na rituálne účely s určitým symbolickým významom (*Jakubčinová 2019*, 271; tam aj ďalšia literatúra). Z hradiska Valy pochádza aj jedna drobná ostroha s rebrom prechádzajúcim cez stred koncovej platničky (obr. 3: 4).[7] Je zrejmé, že ide o netradične malý artefakt. Predstavuje detskú hračku alebo exemplár pre malého/detského „jazdca“, pochádzajúceho z vyššej spoločnosti? V detských hroboch sa zväčša stretávame s ostrohami, ktoré sú vyrobené vo veľkosti, akú vtedy zvyčajne nosili dospelí muži (*Molnárová/Borzová 2016*, 62). Avšak poznáme aj hroby, kde boli dieťaťu vložené miniatúrne ostrohy či iné artefakty, napr. militáriá (*Frolík/Smetánka 2014*, 123; *Smetánka 2003*, 91, 92). Tieto exemplár (v pôvodnej alebo miniatúrnej veľkosti) majú symbolizovať skôr určité postavenie dieťaťa, príslušnosť k rodine z vyššej vrstvy, a nie hračky (*Smetánka 2003*, 92). Pri menších (detských) napodobeninách rôznych militárií (v úlohe hračky) sa často využívalo drevo, deti mali často drevený meč alebo luk a šípy.[8] Hlavnú úlohu v tom zaiste

[6] Hrkálka s horizontálnym rebrom pochádza napr. z hrobov 3/61 a 1/1965 z lokality Pobedim II (hroby detí; *Vendtová 1969*, 171, 176, obr. 49: 7; 50: 5), zatiaľ čo hrkálka s vertikálnym rebrom bola objavená napr. v hroboch 3 a 13 v Mužle-Čenkove (*Hanuliak 2004*, 198, tab. LVIII: 12, LIX: 4, 5).

[7] Jej celková výška je 54 mm a rozpätie ramien je cca 40 mm. Ide o typ ostrôh, ktoré sa na lokalite nachádzajú vyslovene zriedkavo (ide ešte o jedno poškodené rameno), avšak v jeho štandardnej veľkosti. Celková dĺžka týchto ostrôh sa pohybuje v rozmedzí 149 a 190 mm, hoci výnimočne sa nachádzajú aj menšie exemplár s dĺžkou 117–125 mm (*Jakubčinová 2018*, 46).

[8] Ojedinelé drevené artefakty, aj keď z o niečo staršieho obdobia, sa našli napr. v Jihlave či Čáslavi (*Měchurová 2010*, 98).

hrala bezpečnosť, aby si dieťa pri hre neublížilo. Aký bol účel tejto ostrohy? Hračka alebo ostroha pripravená ako milodar na uloženie do hrobu? Na hradisku Valy bola pravdepodobne kováčska dielňa, a preto by mohlo ísť o výrobok miestneho kováča, ktorý mal predstavovať (skôr) symbol určitého postavenia (možno ako milodar v detskom hrobe). Ide však o typ ostrohy, ktorý sa na lokalite takmer nevyskytuje, preto je otázne, či by kováč takýto exemplár ešte vyrábal. Presný význam tejto drobnej ostrohy je tak otázny.

ŽENA A TEXTILNÁ VÝROBA

Poslednou, ale najpočetnejšou skupinou, ktorá poukazuje na prítomnosť žien na hradisku, je textilná výroba. Medzi jej doklady z lokality patria hlavne prasleny, nálezy hrotov z česáka, nožnice, ojedinele závažia z tkáčskeho stavu a sklenené hladidlo, ktoré predstavuje už záverečnú prácu s textíliami. Hroty z česáka, ako aj nožnice, už boli spracované (*Borzová/Pieta/Jakubčinová 2020*, 43–45, 128, 129), preto sa viac pozrieme na ďalšie predmety súvisiace s textilnou výrobou.

Na hradisku Valy bolo objavených zatiaľ cca 69 ks praslenov (obr. 4; 5), z ktorých približne polovica bola zachovaná celá. Pomerne početné sú neúplné exempláre, prípadne len fragmentárne zachované jedince. Prevládajú dvojkónické a guľaté/súdkovité tvary, skôr ojedinelé sú ploché (v priereze v tvare nízkeho alebo vysokého obdĺžnika) alebo dvojkónické s výrazne asymetricky umiestneným lomom (členenie praslenov podľa *Březinová/Přichystalová 2014*, tab. 4), ale našiel sa aj jeden artefakt vyrobený z črepu. Celých, prípadne len veľmi jemne poškodených, sa zachovalo 36 kusov. Hmotnosť sa pohybuje od 5,7 g až do 27, 4 g (črep mal hmotnosť 52,1 g). Hmotnosť praslenov ovplyvňuje typ pradenej nite. Prasleny s hmotnosťou 5–10 g sa používali na najjemnejšie priadze. Avšak aj s pomocou exemplárov s hmotnosťou 10–15 g bolo možné vyrobiť pomerne jemnú priadzu, na ktorú ale bolo potrebné mať jemnejšiu surovinu (*Andersson Strand 2011*, 5, 6, obr. 5; *Øye 2010*, 301, 302). Do skupiny s najnižšou hmotnosťou (od 5 do 10 g) môžeme z Bojnej zaradiť 10 kusov, zatiaľ čo 12 celých exemplárov patrí do rozmedzia hmotnosti od 10,1 do 15 g. V ďalších dvoch skupinách (hmotnosť 15,1–20 g a nad 20 g) nachádzame po sedem kusov, pričom ako najťažší je už spomínaný črep.

Prasleny, až na ojedinelé výnimky, boli nájdené predovšetkým v sondách pri znižovaní kultúrnej vrstvy a v zásype objektov (obr. 6). Našli sa na niekoľkých miestach (plochách),[9] často ide aj o väčšie množstvo daných artefaktov na konkrétnej ploche (plocha 3 – 14 ks, 5 – 15 ks a 7 – 12 ks). Nemožno však hovoriť striktne o koncentráciách, pretože pri počte nálezov na jednotlivých plochách musíme zohľadniť štvorcové metre preskúmaných sond, prípadne sídliskových objektov. Jednotlivé exempláre sú viac rozptýlené, pričom na každej ploche sa v objektoch nachádzal buď jeden alebo väčší počet praslenov. Na najvyššie položenom mieste (plocha 3) sa našlo 14 praslenov. Boli tu preskúmané štyri zemnice, obilná jama, niekoľko menších kultúrnych jám a hlinená pec. Priamo v zásype zemnice 1 sa našli tri prasleny, jeden z nich bol objavený až po zrušení kamennej koncentrácie situovanej v strede objektu cca 40–50 cm nad jeho dnom, a jeden exemplár sa našiel ešte vo vrstve pred zachytením objektu (z celej sondy sú to štyri prasleny). Praslen zo zemnice 3 bol objavený v jej východnej časti nad podložím, po zrušení koncentrácie kameňov. Ostatné prasleny boli rozptýlené v sondách, v okolí týchto objektov. Boli objavené zväčša po znížení vrchnej humusovitej vrstvy v hĺbke cca 10–20 cm. Z tejto plochy pochádzajú taktiež dve poškodené závažia, ako aj dva hroty z česáka. Ďalšia väčšia skupina nálezov praslenov sa našla v strednej časti hradiska, kde sa nachádzajú dve plochy oddelené od seba cestou. Na ploche 5 (južne od cesty), pri znižovaní jednotlivých vrstiev v sondách, bolo objavených 15 praslenov. Na tejto ploche boli preskúmané dve väčšie kamenné platformy a niekoľko menších sídliskových jám situovaných v blízkosti cesty. Šesť praslenov pochádza z blízkosti severnej (bližšie pri ceste) a tri z okolia južnej platformy. Funkcia týchto objektov nie je zatiaľ jednoznačná. Ďalších šesť kusov sa našlo v sondách, v okolí menších sídliskových jám, ktorých význam a funkcia môže byť rôznorodá. Naproti tomu z plochy 7 pochádza 12 praslenov, pričom deväť exemplárov sa koncentrovalo v okolí zemníc 5 a 7 a tri sa našli v jej západnej časti neďaleko (ale nie v tesnej blízkosti) zemnice 8. Okrem týchto obytných objektov bola v tomto priestore preskúmaná zásobná jama a menšie kamenné platformy. V zásype zásobnej jamy (v blízkosti zemnice 5) sa našli dva prasleny a jeden v jej tesnej blízkosti. Na plochách 5 a 7 sa objavujú hroty z česáka len ojedinele, vo väčšej vzdialenosti od preskúmaných obydlí. Z plochy 7 okrem praslenov pochádzajú aj nožnice, z priestoru

[9] Vo viacerých publikáciách bol opisovaný spôsob označovania miest na hradisku (ako plocha s príslušným číslom), ktorý mal slúžiť na presnejšie lokalizovanie sond, ako aj predmetov tam nájdených. Je však potrebné zdôrazniť, že medzi jednotlivými plochami v súčasnosti už nemusia byť veľké vzdialenosti, keďže s označovaním jednotlivých plôch sa začalo ešte v roku 2007. Rovnako bol v týchto publikáciách uvedený aj spôsob zameriavania predmetov v rámci sond (pozri napr. *Borzová/Pieta/Jakubčinová 2020*; *Jakubčinová/Vangľová 2015*).

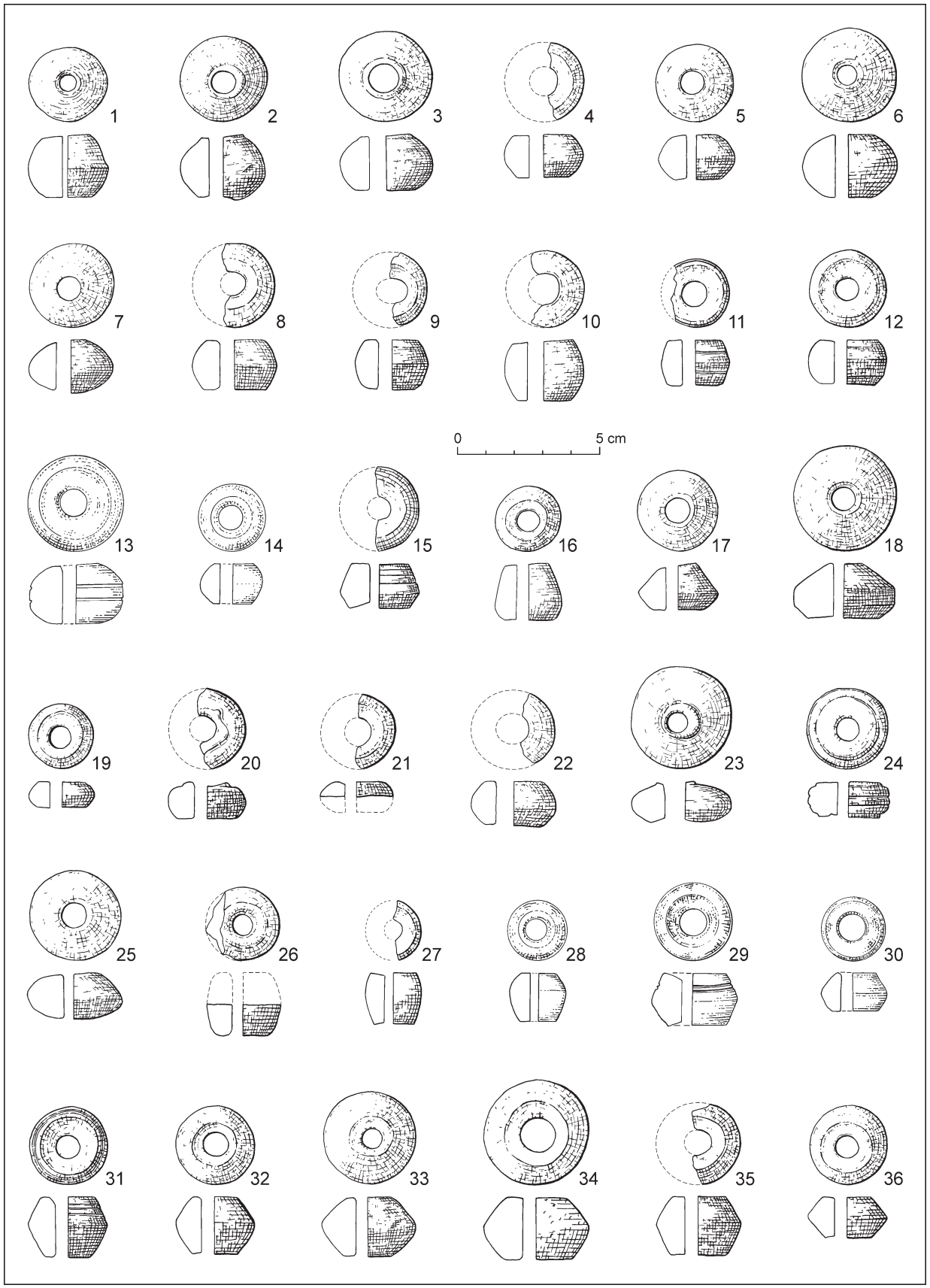

Obr. 4. Bojná, poloha Valy. Prasleny (kresba Ž. Nagyová, N. Vaššová, J. Marettová).

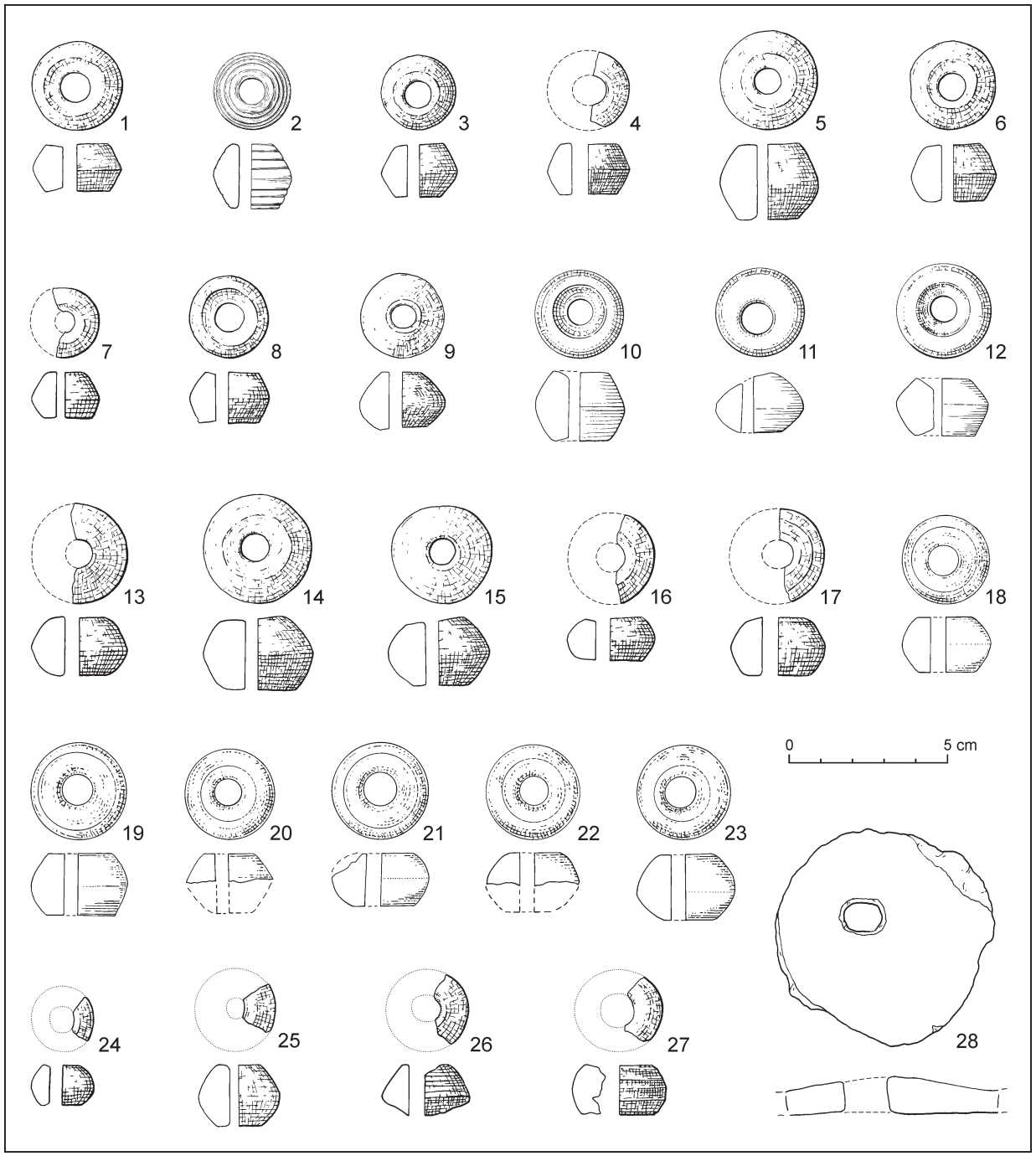

Obr. 5. Bojná, poloha Valy. Prasleny (kresba Ž. Nagyová, J. Marettová, N. Vaššová).

medzi zemnicami 5 a 7, a zatiaľ ojedinelé sklenené hladidlo objavené na okraji zemnice 7.

Počet praslenov, nájdených v zásypoch objektov v areáli hradiska, je 14 kusov (celé exempláre aj fragmentárne zachované kusy). Objekty, v zásypoch ktorých sa zistili prasleny, boli situované v rôznych častiach lokality. V blízkosti východnej brány sa nachádza objekt 22/plocha 1 (3 prasleny), v centrálnej časti hradiska ide o objekt 42/plocha 9 (2 prasleny) a objekt 21/plocha 7 pri zemnici 5 (2 prasleny). Na ploche 3 boli objavené v už spomínanej zemnici 1 (3 prasleny) a v zemnici 3 (1 praslen), a nakoniec neďaleko západnej brány zemnica 6/plocha 10 (1 praslen). Zo západného predhradia pochádza zatiaľ 1 praslen z objektu 45/plocha 4. Zväčša ide o zásobné či sídliskové jamy (objekt 21, 22 či 45), ako aj obytné objekty (zemnica 1, 3, 6). Zaujímavosťou sú aj nálezy dvoch praslenov v severnom krídle východnej brány v hĺbke cca 40 a 80 cm od vrcholu valu.

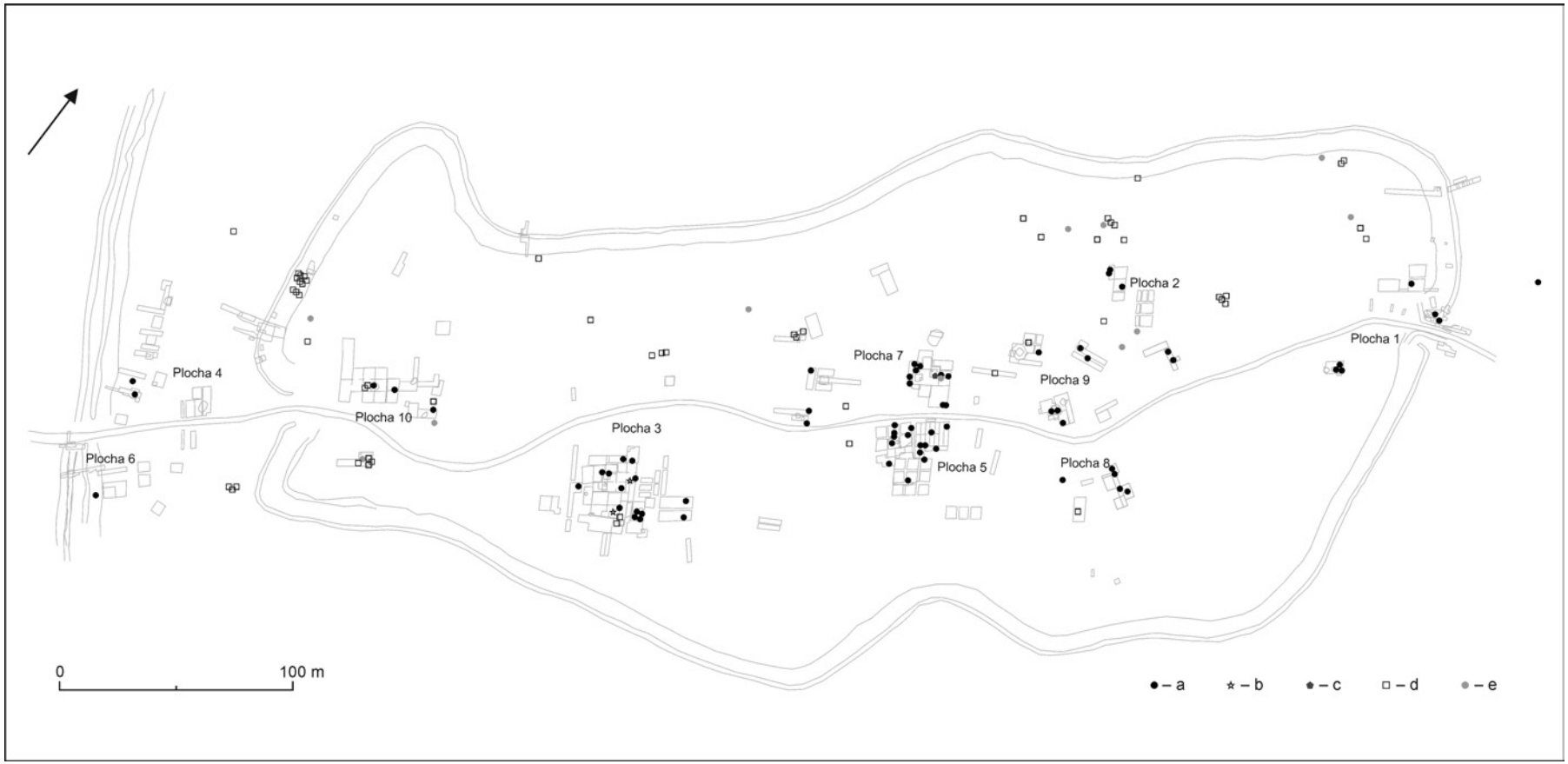

Obr. 6. Bojná, poloha Valy. Priestorové rozmiestnenie nálezov súvisiacich s textilnou výrobou. Legenda: a – prasleny; b – hlinené závažie; c – sklenené hladidlo; d – hroty z česáka; e – nožnice (autor M. Jakubčinová).

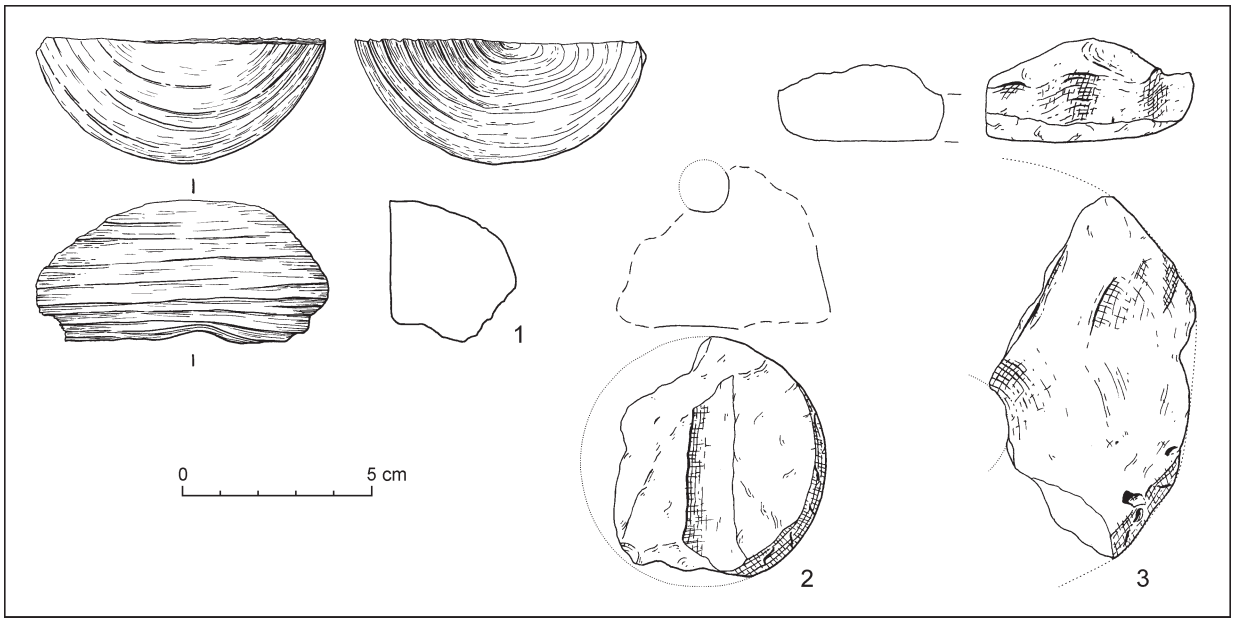

Obr. 7. Bojná, poloha Valy. 1 – sklenené hladidlo; 2, 3 – hlinené závažia (kresba N. Vaššová, Ž. Nagyová).

Na území Slovenska sa týmto artefaktom (z hradísk či sídlisk) zatiaľ venovalo málo pozornosti. Z lokality Pobedim, aj keď z rôznych polôh, pochádza väčší počet exemplárov. Z polohy Hradištia a Podhradištia poznáme 28 praslenov, poväčšine dvojkónických, pričom 15 kusov bolo hlinených a 13 kusov kamenných (ílovce a rôzne druhy pieskovcov; *Illášová 1990*, 158–160). Ďalšie polohy mali rôzne zastúpenie praslenov. Tvarom patrili zväčša k dvojkónickým, bochníkovitým či kónickým, z nich niektoré boli aj zdobené (Pobedim III – 16 ks, Bašovce-Špánie – 12 ks, Pobedim II – 4 ks, Pobedim IIA – 2 ks; *Vendtová 1969*, 201, 202). Na lokalite Mužla-Čenkov, poloha Vilmakert, sa našlo 23 praslenov v 21 objektoch. Autori konštatujú, že na tomto sídlisku zrejme nedochádzalo k výraznejšiemu textilnému spracovaniu (*Hanuliak/Kuzma 2015*, 82). Rovnako na sídlisku v Bajči sa našlo v zhruba 20 objektoch asi 24 praslenov (*Ruttkay M. 2002*, obr. 32), zatiaľ čo z hradiska Neštich pochádza viacero (počet nie je presne určený) rôzne tvarovaných a aj zdobených praslenov, pričom sa medzi nimi nachádzali aj veľmi drobné exempláre (*Vavák 2019*, 90, tab. 7: 16–22). Naproti tomu na Morave na lokalitách Břeclav-Pohansko či Mikulčice je výrazne väčší podiel týchto artefaktov. Ide o husto osídlené hradiská, čo naznačuje značne rozšírené spracovanie textilného materiálu (*Březinová/Přichystalová 2014*, 206; *Marek/Kostelníková 1998*, 200–203).

Hlinené závažia (obr. 7: 2, 3) boli v areáli hradiska Valy objavené zatiaľ len na najvyššie položenom mieste (plocha 3; obr. 6). Sú to dva neúplné exemplá-re. Jeden je bochníkového alebo diskovitého tvaru (podľa *Březinová/Přichystalová 2014*, tab. 13), druhý mal zrejme kruhovú základňu s priečnym otvorom (nezachoval sa celý).[10] Závažia môžu predstavovať *„zátěž osnovních nití při tkaní na vertikálním tkalcovském stavu nebo i zátěž rybářských sítí“* (*Březinová/Přichystalová 2014*, 191). Na včasnostredovekých lokalitách v našej oblasti sa nenachádzajú často vo veľkom počte, napr. na sídlisku v Bíni sa našlo sedem závaží in situ v objekte 82 a jeden v objekte 83 (*Ruttkay/Cheben 1992*, 110), či na hradisku v Devínskej Novej Vsi v peci, v objekte II (*Kraskovská 1966*, 153, 158). Je pravdepodobné, že mohli byť vyrobené z menej kvalitnej hliny, ako aj horšie vypálené, čo prispelo k ich rozpadu, ale taktiež sa, ako záťaž osnovných nití, mohli používať aj predmety z iných organických materiálov, ktoré sa nemuseli zachovať, prípadne kamene (*Březinová/Přichystalová 2014*, 196).

Sklenené hladidlo (obr. 7: 1) z hradiska Valy reprezentuje zatiaľ ojedinelý exemplár, objavený v strede lokality (plocha 7; obr. 6). Má polkruhový bochníkový tvar s priemerom cca 80 mm. Tieto artefakty poukazujú na starostlivosť o už vyrobené tkaniny či odevy.[11] Sú rozšírené predovšetkým v severovýchodnej Európe od 7. do 11. stor. V našej

[10] Tento tvar (s priečnym otvorom) zrejme nie je príliš bežný na včasnostredovekých lokalitách, ojedinele ho tam však môžeme nájsť (napr. *Kraskovská 1966*, 153, tab. II: 8).

[11] Prípadne sa mohli používať na drvenie soli či korenín (*Galuška a i. 2012*, 89).

oblasti ich poznáme zatiaľ len z Mikulčíc a Pohanska (*Galuška a i. 2012*, 89).

Medzi predmety, ktoré súvisia s textilom (s jeho počiatočnou aj konečnou fázou), patria česáky a nožnice (*Borzová/Pieta/Jakubčinová 2020*, 43–45, 128, 129). Hroty z česákov poukazujú na začiatok textilnej produkcie, a to na spracovanie textilnej suroviny. Hroty boli väčšinou uložené v dvoch radoch (*Březinová/Přichystalová 2014*, 199, obr. 26), ale mohli existovať tiež exempláre, ktoré mali len jeden rad (*Andersson 2008*, obr. 6: 1; *Zajonc 2012*, 60). Hustotu hrotov umiestnených vedľa seba, ako aj ich veľkosť, predurčoval druh vlákien, resp. ich typ a kvalita spracovávania. Pre jemnejšie vlákna bolo potrebné použiť hustejšie a tenšie hroty. Úlohou česákov bolo vyčesávanie vlákien, zbavovanie rôznych nečistôt a usporiadanie či urovnanie vlákien rovnakej dĺžky (*Březinová/Přichystalová 2014*, 200). Nožnice, podobne ako sklenené hladidlá, viac súvisia s už zhotovenou textíliou. Predpokladá sa, že skôr menšie exempláre (do 16 cm) sa používali na strihanie či zastrihávanie látok. Na hradisku Valy sa menších artefaktov zatiaľ našlo päť (*Borzová/Pieta/Jakubčinová 2020*, 43, 44). Kosti či kostené predmety sa na lokalite Valy dochovávajú len vo veľmi výnimočných prípadoch, preto sa nedá počítať s týmto typom nálezov. Rovnako neboli doložené ani celé železné ihly. Našli sa len fragmenty tenkých hrotov, nie je však jednoznačné, že by mohlo ísť o ihly, keďže vrchná časť s uškom sa nezachovala. Hroty z česáka sa nachádzajú rozptýlené v iných častiach areálu a na plochách s najväčším objemom praslenov (plochy 3, 5 a 7) sa vyskytujú skôr ojedinele. Najväčší počet (16 hrotov) sa našiel v depote 3 v západnej časti vnútorného areálu, čo by mohlo poukazovať na prítomnosť celého česáka (*Borzová/Pieta/Jakubčinová 2020*, 128). Podobne aj nálezy nožníc sú rozptýlené v areáli hradiska, skôr v jeho severnej časti (obr. 6).

Jednotlivé spomínané artefakty, predovšetkým prasleny, dokladajú istú intenzitu textilnej výroby. Možno predpokladať, že sa tu organizovala hlavne domáca produkcia, pričom nadbytok sa mohol použiť na prípadné finančné prilepšenie do „domáceho rozpočtu“. Rovnako však mohla byť časť navyše vyrobenej priadze odovzdávaná ako nejaká konkrétna daň či platenie povinných dávok (*Charvát 1990*, 70).

O aký typ ženy však ide? S pradením sa vo všeobecnosti spájajú ženy nielen rôzneho veku (aj keď mohli priasť aj muži), ale taktiež aj rozdielnych sociálnych vrstiev (*Zajonc 2012*, 129). Je však možné na základe nálezov praslenov presne určiť ich postavenie v spoločnosti? Drobné prasleny poukazujú na pradenie jemných (jemnejších) nití, čo si zrejme vyžadovalo aj väčšiu zručnosť. *U. Koch* (*1994*, 78) na lokalite Runden Berg stotožnila prítomnosť ženskej elity na základe malých praslenov s priemerom do 20 mm. Vysvetľuje to tým, že na prácu s takými drobnými exemplármi potrebovali mať ženy jemnejšie ruky, ktoré neboli stvrdnuté hrubou prácou v poľnohospodárstve a okolo domu. Drobné prasleny (od 5 do 10 g) sa na hradisku Valy našli zatiaľ predovšetkým na ploche 3 a 5, a v jednom prípade aj na ploche 7. Z tejto skupiny (prasleny od 5 do 10 g) len v niekoľkých prípadoch ide o artefakty s priemerom pod 20 mm, zväčša sa však ich priemer pohybuje nad 22 mm. Výskyt týchto praslenov síce predpokladá, že sa na hradisku Valy vyrábali aj jemnejšie nite a asi tiež jemnejšie tkaniny, avšak nedá sa nimi jednoznačne doložiť prítomnosť určitých ženských elít. Pretože je možné, že elity, ženy či muži, využívali pre svoje vlastné potreby prácu iných ľudí, čiže aj na jemnejšiu prácu s drobnými praslenmi mohli využívať ženy, ktoré vedeli zvládnuť aj takúto náročnejšiu, precíznejšiu prácu (*Březinová/Přichystalová 2014*, 205). Výnimočným artefaktom však je sklenené hladidlo, ktoré je zatiaľ na Slovensku ojedinelé. Môže predstavovať vzácnosť a prináležať určitej, možno ženskej elite.

ŽENY NA HRADISKU ALEBO ŽENSKÉ A MUŽSKÉ NÁLEZY

Hradisko Valy je známe veľkým množstvom nálezov, čo je zrejme spôsobené jeho náhlym zánikom a absenciou ďalšieho osídlenia. Na druhej strane sa tu pre vysokú kyslosť pôdy zachoval len malý počet zvieracích kostí, nehovoriac o ľudských kostiach. Výnimkou sú dva fragmenty z ľudskej lebky nájdené v zemnici 1, ktoré sa uchovali v popolovitej vrstve v blízkosti hlinenej pece (*Jakubčinová/Vangľová 2015*). Boli identifikované ako pravdepodobne ženské vo veku *maturus* (*Jakab 2009*). V blízkosti lebky sa našiel fragment tenkého bronzového drôtu (z náušnice?; obr. 1: 5). Je to rozhodne nezvyklá rarita, či už kvôli zachovaniu ľudských ostatkov, ale taktiež ako svedectvo o možnej prítomnosti žien na lokalite. Z výplne tejto zemnice pochádzajú aj tri prasleny a sklenený korálik.

Ako bolo v úvode spomenuté, prítomnosť ženy vo včasnom stredoveku, ako aj jej postavenie, je vymedzené činnosťami, ktoré sú často ťažko rozpoznateľné v archeologickom materiáli. Je však možné presne identifikovať a priradiť nálezy k určitému pohlaviu, napr. konkrétne ženskému? Je to zaiste komplikovanejšie, ako sa zdá. Úlohou žien bola predovšetkým starostlivosť o domácnosť a o deti, čiže sa ich dotýkali všetky činnosti, ktoré s tým boli spojené. Veľa činností však mohli vykonávať ženy aj muži, napr. práce súvisiace s varením a so stolovaním. Tieto sa automaticky priradzu jú do okruhu ženských prác, hoci varili zaiste aj muži, najmä ak

išlo o vojenskú posádku. Na hradisku Valy je značné množstvo keramického materiálu, ktoré čiastočne nedávno publikovala *T. Vangľová* (*2020*). Ide zväčša o fragmenty keramiky z kultúrnej vrstvy. Celé alebo neúplné nádoby sa zachovali v menšom množstve, hlavne v zemniciach, kde sa často našli na dne objektu, zvyčajne v blízkosti zariadenia určeného na prípravu stravy, pri kamennej peci.

Ďalšou skupinou nálezov širšieho multigenderového využitia je časť poľnohospodárskeho náradia, ktoré súvisí s obživou, so starostlivosťou o krmivo pre domáce zvieratá, či s prípravou materiálu na pradenie a tkanie. V nedávnej dobe boli z aglomerácie Bojná, predovšetkým z hradiska Valy, tieto artefakty spracované, pričom sa na lokalite zistil ich pomerne výrazný objem (*Borzová/Pieta/Jakubčinová 2020*). Ide o predmety súvisiace s obrábaním pôdy, so žatvou či získavaním krmiva pre zvieratá, ktoré boli nájdené v depotoch, ale taktiež v preskúmaných objektoch či sondách, prípadne pri prieskume hradiska. Nejde však len o celé a funkčné artefakty (aj keď tvoria miernu väčšinu), ale často tiež o poškodené či deformované, ako aj opravované kusy, alebo rôzne väčšie či menšie fragmenty. Nálezy tohto druhu sa sústreďujú hlavne v strednej časti hradiska, ale na plochách 5 a 7 (v sondách) sú skôr ojedinelé. Menšia koncentrácia sa zistila na ploche 3, na najvyššie položenom mieste lokality (*Borzová/Pieta/Jakubčinová 2020*, 45, obr. 52, tabela 2). Do viacerých týchto činností boli určite zapojené aj ženy, predovšetkým do práce s kosákom pri zbere obilia či sena.

Súčasťou charakteristickej ženskej činnosti sú artefakty súvisiace s textilom a šitím (obr. 6). Prasleny sa koncentrujú prevažne na ploche 3, 5 a 6. Túto zložku početnosťou dopĺňajú hroty z česáka na ľan a vlnu, ktoré boli rozptýlené aj v iných častiach hradiska ako prasleny, prípadne nožnice, a pravdaže sklenené hladidlo zo strednej časti hradiska (plocha 7). Všetky tieto nálezy poukazujú na prípravu textilného materiálu, jej prvotnú aj konečnú fázu.

Na druhej strane sa ženský šperk na lokalite nachádza len sporadicky. Ide skôr o ojedinelé stratové predmety z rôznych častí hradiska (obr. 2). Podobne je to aj s nálezmi, ktoré by sme mohli prisúdiť deťom. Predstavujú skôr zriedkavé kusy a ide často o artefakty (napr. hrkálky), ktoré sa nespájajú výlučne len s deťmi.

Naproti tomu prítomnosť nálezov patriacich mužskej elite, resp. jazdcom či bojovníkom, je v porovnaní s nálezmi predstavujúcimi ženskú elitu na hradisku Valy viditeľnejšie reprezentovaná. Typickým mužským prvkom sú ostrohy, ktoré máme zastúpené na ploche 3, zatiaľ čo v blízkosti plôch 5 a 7 sú skôr zriedkavejšie. Vo väčšej miere ostrohy dopĺňajú súčasti garnitúry remeňov a opaska (plocha 3, v strednej časti hradiska sú častejšie na ploche 5 ako na ploche 7). Ostrohy aj kovania opaska poukazujú nielen na prítomnosť mužov, ale aj na existenciu vyššej spoločenskej vrstvy. Avšak ostrohy objavené na hradisku reprezentujú rôzne typy, ktoré sa nepoužívali, resp. sa nemuseli používať všetky súčasne v tom istom období. Najpočetnejšie sú ostrohy s nitmi kolmo umiestnenými na rameno a rôzne varianty ostrôh so širokými ramenami. Viaceré exempláre boli zachované len vo fragmentoch a niekoľko bolo objavených v depote (typ s nitmi kolmo orientovanými na rameno, ktoré sú prioritne zastúpené na lokalite). Depoty môžu znamenať v náhlivosti ukryté predmety, prípadne to mohli byť veci určené na prekovanie. Poškodené či fragmentárne zachované exempláre môžu zase naznačovať, že ide o predmety slúžiace ako polotovar, resp. surovina, alebo ide (len) o práve poškodené kusy. Spolu s rozmanitými kovaniami opaska však zaiste predstavujú značný nepomer k ženskému šperku. Ďalší podstatný segment z bojnianskej zbierky sú militária, predovšetkým hroty šípov.[12] Aj tie predstavujú rozdielne varianty a nachádzajú sa takmer v celom areáli lokality, až na oblasť neďaleko východnej brány, kde sú skôr zriedkavejšie. Koncentrujú sa pri západnej bráne, v blízkosti najvyššie položeného miesta (plocha 3), v strednej časti hradiska (v okolí plochy 5 a 9 a severne od plochy 9). Z ďalších militárií je možné poukázať na sekery. Ich počet však nie je vysoký a často ide znova len o fragmentárne zachované kusy, buď tylo sekery alebo ostrie.[13] Situácia na hradisku, s ktorou súvisí veľký počet nálezov patriacich k výstroju jazdca a koňa, resp. bojovníka, poukazuje na to, že by mohlo ísť o vojenskú posádku. Mohli sa však pri vojenskej posádke vyskytovať aj ženy? Boli to manželky bežných vojakov alebo aj vyššie postavených „dôstojníkov", ktoré sprevádzali svojich mužov na všetkých ich cestách? Ťažko si predstaviť, že by tu muži po viac či menej náročnom dni vzali večer do ruky praslicu a priadli.

Neprítomnosť nálezov šperkov či iných artefaktov patriacich žene, prípadne ženskej elite, v kultúrnej vrstve si môžeme všimnúť aj na niektorých iných lokalitách na Slovensku. Napr. na hradisku v Pobedime sa spomínajú častejšie nálezy výstroja jazdca a koňa ako ženskej elity (aj keď materiál

[12] Možno predpokladať, že väčšina týchto nálezov súvisí s jeho záverečnou fázou, kedy došlo k zničeniu hradiska, čo by potvrdzoval väčší počet rombických či deltoidných hrotov šípov.

[13] Je potrebné zohľadniť aj fakt, že hradisko Valy podliehalo početným nájazdom hľadačov pokladov a je preto treba rátať s tým, že viaceré artefakty sú stratené a už nebudú dopĺňať mozaiku informácií o živote na tejto lokalite.

z tejto lokality nie je ešte kompletne spracovaný), a pravdaže množstvo depotov. Ženský šperk, až na výnimky, sa zmieňuje skôr v hroboch (*Bialeková 1965*, 534; *1977*; *Vendtová 1969*, 207). Zriedkavé nálezy šperkov na lokalite predstavujú napr. sklenené koráliky, dve bronzové náušnice (jedna s uzlíkmi, druhá jednoduchá z neuzavretého krúžku) a iné fragmenty z bronzu, z prsteňa (?) či náramku (*Vendtová 1969*, 207). Taktiež v Mužle-Čenkove sú ženské šperky minimálne zastúpené (*Hanuliak/Kuzma 2015*, 85, 86) a podobne je to aj na hradisku v Bíni, kde sa našli skôr ojedinelé predmety – tri sklenené koráliky, jeden lunicový závesok, pozlátený medený gombík (*Camenzind 2011*, 76, 77, 81; *Habovštiak 1966*), ak sa zameriavame na nálezy z vrstiev a nie z hrobov. Trochu iná situácia je na hradisku Neštich vo Svätom Jure. Niekoľko ojedinelých artefaktov (dva prstene, bronzový a sklenený gombík a koráliky, lunicový závesok) dopĺňajú nálezy ženských šperkov a ozdôb objavené v dvoch depotoch (*Vavák 2019*, 81). Obdobnú situáciu si všimli aj bádatelia na lokalite Břeclav-Pohansko (severovýchodné predhradie), kde sa pri priestorovej analýze predmetov zistil pomerne nízky počet stratových nálezov šperkov súvisiacich s prítomnosťou ženskej elity, ktorý je v jasnom nepomere s predmetmi súvisiacimi s textilnou výrobou, hlavne praslenmi. V porovnaní s hrobovými nálezmi z iných plôch tejto lokality tam absentuje zastúpenie honosných šperkov a ide skôr o jednoduchšie exempláre (*Macháček a i. 2021*, 104, 105, 146, obr. 75; 77). Je zrejmé, že zo Slovenska celkovo poznáme ženský šperk až na výnimky skôr z hrobov.

Je toto dôvod, prečo teda aj na hradisku Valy chýbajú nálezy šperkov, či už jednoduché alebo honosné? Je možné, že ženy odišli z lokality skôr pred jeho definitívnym zničením? Mohlo mať hradisko Valy dve funkcie, resp. dve fázy osídlenia? Najprv bolo typickým osídlením, kde spolu bývali muži aj ženy. A neskôr bolo už len miestom, v ktorom sa zdržiavali prevažne bojovníci? Na tieto otázky nie je jednoduchá odpoveď. Nasvedčovalo by tomu datovanie C^{14}, ktoré poukazuje na dve možné fázy osídlenia (*Henning a i. 2015*, 340–342). Naznačovala by to rovnako aj situácia z preskúmaných zemníc, ktorých bolo na hradisku objavených zatiaľ len niekoľko. Z nich niektoré boli opustené zámerne (sú takmer bez nálezov), iné zrejme náhle. Na podlahách druhej skupiny obytných objektov bolo okrem nádob objavených aj niekoľko predmetov svedčiacich skôr o prítomnosti mužov (zubadlo, sekera, strmeň), zatiaľ čo v zásypoch prvej skupiny sa našli zase prasleny. Zaujímavosťou je aj to, že prasleny boli aj v masíve opevnenia (severného krídla východnej brány). To môže poukazovať na fakt, že pred stavbou opevnenia, tu už ľudia nejaký krátky čas mohli žiť, prípadne sa tam prasleny dostali pri oprave či prestavbe opevnenia.

Na základe prezentovaných nálezov je zrejmé, že ženy na hradisku Valy žili. Je však nejasné, o akú vrstvu ide, keďže nedostatok šperkov svedčí skôr o neprítomnosti ženskej elity (sklenené hladidlo však zaiste patrí do skupiny nálezov patriacich vyššej vrstve). Podobná situácia je ale viditeľná aj na iných lokalitách na Slovensku, nielen na hradiskách či sídliskách, rovnako tiež v hroboch. Na Slovensku sa našlo celkovo málo bohatých ženských hrobov z daného obdobia.[14] Medzi Moravou a Slovenskom, resp. západným Slovenskom, je zreteľný nepomer nálezov bohatých ženských (ale aj detských) hrobov s honosným šperkom (*Chorvátová/Harvát 2020*, 61, 62, graf 2). Je pravdepodobné, že sa táto situácia (neprítomnosť luxusných, prípadne aj jednoduchších ženských šperkov) premietala aj v osídlení, na hradiskách či sídliskách.

ZÁVEREČNÉ ÚVAHY

Lokalita Bojná I-Valy je známa predovšetkým nálezmi reprezentujúcimi muža, resp. jazdca, bojovníka. Ale žili tu aj ženy? Je možné ich prítomnosť doložiť? Ktoré predmety svedčia o ich prítomnosti? Úloha ženy vo včasnom stredoveku bola spätá s rodinou, manželstvom či domácnosťou. V každej spoločnosti boli a sú tieto jednotlivé úlohy veľmi dôležité, hoci sa im niekedy neprisudzuje veľký význam a často sa považujú akoby za neviditeľné. Tento pohľad je poznateľný aj v súčasnosti, a cez túto skúsenosť sa zrejme pozeráme aj na minulé obdobia. Pravdou však je, že v archeologických súvislostiach bývajú roly ženy veľakrát ťažko rozpoznateľné. Podstatným zdrojom informácií o živote žien sú hroby a milodary v nich. V prvom rade ich reprezentujú rôzne šperky a súčasti odevu, ďalej predmety dennej potreby, medzi nimi napr. artefakty súvisiace s textilom a jeho spracovaním (*Slaná 2016*, 87, 88).

Šperky či súčasti odevu sa na hradisku Valy našli len zriedkavo. Ide o neúplné alebo poškodené časti náušníc či gombíkov, ojedinelé lunice a koráliky. Je zrejmé, že na vzácnejšie veci si človek dáva väčší pozor, nenosí ich každý deň, na rozdiel od predmetov, ktoré využíva dennodenne pri bežnej práci v do-

[14] Niekedy je zrejmý aj nepomer mužských a ženských hrobov. Napr. v Ducovom je väčší počet mužských hrobov (16, z toho osem so 14 ostrohami) ako ženských (3), ktoré obsahujú ženský šperk, či detských (3; *Hanáková/Sekáčová/Stloukal 1984*, 10; *Hanuliak 2004*, tab. XXXIV: 1–9; *Ruttkay A. 1975*, 140–142).

mácnosti. Možno práve v tom je súvislosť s menším počtom týchto artefaktov v areáli hradiska. Poukazuje na to podobná situácia napr. v Pobedime, ako aj v Mužle-Čenkove, v Bíni, prípadne na hradisku Neštich vo Svätom Jure, či napr. na severovýchodnom predhradí na lokalite Břeclav-Pohansko. Na území dnešného Slovenska, na rozdiel od Moravy, zatiaľ nie je známa lokalita (hradisko) s vysokou koncentráciou honosného ženského šperku (*Chorvátová 2015*, 210; *Chorvátová/Harvát 2020*, 69). Je zrejmé, že cennejší šperk sa objavuje skôr v hroboch, ako súčasť kroja mŕtvej ženy či hrobového milodaru. Na našom území sa na hradiskách vyskytuje zatiaľ v menšom počte (Bíňa, Bratislavský hrad, Ducové, Nitra; *Chorvátová 2015*, 212), pričom aj v týchto prípadoch ide o nálezy z hrobov.

Na prítomnosť žien nepriamo poukazujú aj nálezy súvisiace s deťmi. Paradoxné je, že artefakty spadajúce do tejto skupiny sú rovnako ťažko rozpoznateľné ako predmety súvisiace so ženami a ich činnosťou. Pri deťoch a detstve sa nám ako prvé vybaví hra a zábava, s čím súvisia predovšetkým hračky, často vyrobené z málo trvácnych materiálov. Podľa hrobových milodarov sa deťom do hrobov dávali podobné artefakty ako dospelým, pričom len niektoré nálezy rozlišovali, či to je chlapec alebo dievča (*Molnárová/Borzová 2016*, 61). Často ide o predmety dennej potreby, šperky či zbrane (ako symboly istého postavenia), ale taktiež tam možno objaviť amulety či starožitnosti (*Molnárová/Borzová 2016*; *Ungerman 2007*). Ochrana malých detí pred nebezpečenstvom je v každej dobe pre rodičov veľmi dôležitá. Vo včasnom stredoveku bolo bežné, že deti nosili rôzne amulety, pohanské či kresťanské (*Ungerman 2007*, 222). K týmto artefaktom patria predovšetkým hrkálky, ktoré tvoria viac-menej základ skupiny nálezov z hradiska Valy patriacich deťom. Hrkálky však mali aj iné využitie a mohli ich nosiť aj dospelí. Z lokality poznáme aj viaceré artefakty, ktoré sa môžu označovať ako starožitnosti (*Jakubčinová 2019*), a ktoré sa často nachádzajú aj v detských hroboch (*Ungerman 2007*). Bohužiaľ ani tieto predmety nie sú smerodajné, pretože hrkálky či iné amulety, ako aj rôzne starožitnosti, možno nájsť nielen v detských hroboch, ale aj v hroboch dospelých.

K najpočetnejším dokladom prítomnosti žien na hradisku Valy patria prasleny, spolu s ďalšími predmetmi súvisiacimi s textilnou výrobou, napr. hroty z česáka, nožnice, ojedinele hlinené závažie či sklenené hladidlo. Praslica je tradičným ženským symbolom a žena s ňou bola často zobrazovaná aj vo včasnostredovekom umení (*Březinová/Přichystalová 2014*, 190). Pradenie a zrejme aj tkanie patrilo ku každodenným, resp. pomerne bežným, činnostiam a praslen sa často vyskytoval ako súčasť ženskej hrobovej výbavy. Najvýraznejšie bol v hroboch zastúpený u mladých žien (*adultus*), ale čím boli ženy staršie, tým jeho výskyt klesal (*Hanuliak 2004*, obr. 149; *Slaná 2016*, 89). Predpokladá sa, že sa to spájalo s určitými cyklami žien (*Březinová/Přichystalová 2014*, 190). Na hradisku Valy bola zrejme zastúpená hlavne domáca textilná výroba, od počiatočných fáz spracovania textilnej suroviny (hroty z česáka či prasleny) až po záverečné práce pri príprave odevov (nožnice, sklenené hladidlo). Teda členovia každej domácnosti vyrábali predovšetkým pre svoju vlastnú domácnosť a spotrebu a vyrobený nadbytok mohli prípadne použiť na zaplatenie dane či tribútu. Prasleny aj ďalšie predmety súvisiace s textilom zaiste dokladajú prítomnosť ženy na hradisku. Je však otázne, o akú ženu ide, hoci sa usudzuje, že pradenie sa týkalo žien zo všetkých vrstiev spoločnosti. Na prítomnosť vyššej ženskej elity na hradisku Valy by mohlo poukazovať sklenené hladidlo.

Na hradisku Valy žili ľudia dlhší čas. Preto nie je vylúčené, že účel hradiska sa menil a v úplnom závere osídlenia tu už žili prevažne muži – bojovníci. Je možné, že ženy si pri odchode odniesli svoje najcennejšie veci, a preto nezostali po nich takmer žiadne nálezy, zatiaľ čo po mužoch sa zachovali viaceré, aj honosnejšie artefakty. Výskum na hradisku Valy, ako aj v celej aglomerácii Bojnej, naďalej pokračuje a presnejšie interpretácie či odpovede možno prinesie ďalšie bádanie.

LITERATÚRA

Andersson 2008 – E. B. Andersson: Tools, Textile Production and Society in Viking Age Birka. In: M. Gleba/C. Munkholt/M.-L. Nosch (eds.): *Dressing the Past*. Ancient Textiles Series 3. Oxford 2008, 68–85.

Andersson Strand 2011 – E. Andersson Strand: Tools and Textiles. Production and Organisation in Birka and Hedeby. In: S. Sigmundsson (ed.): *Viking Settlements and Viking Society. Papers from the proceedings of the sixteenth Viking Congress, Reykjavik and Reykholt, 16th–23rd August 2009*. Reykjavik 2011, 1–17.

Bialeková 1965 – D. Bialeková: Výskum slovanského hradiska v Pobedime v roku 1964. *Archeologické rozhledy* 17, 1965, 530–538.

Bialeková 1977 – D. Bialeková: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim. *Slovenská archeológia* 25, 1977, 103–160.

Borzová/Pieta/Jakubčinová 2020 – Z. Borzová/K. Pieta/M. Jakubčinová: *Bojná 3. Poľnohospodárske náradie z hradiska Valy a jeho zázemia*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 29. Nitra 2020.

Březinová/Přichystalová 2014 – H. Březinová/R. Přichystalová: Úvahy o textilní výrobě na Pohansku na základě analýzy nálezů textilních fragmentů a předmětů souvisejících se spřádaním a tkaním. *Památky archeologické* 105, 2014, 155–214.

Budinský-Krička 1959 – V. Budinský-Krička: *Slovanské mohyly v Skalici*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 2. Bratislava 1959.

Camenzind 2011 – E. Camenzind: *Das Dorf Bíňa im Mittelalter unter Berücksichtigung der Ausgrabungsperioden 1989–1996*. Zborník SNM. Archeológia. Supplementum 5. Bratislava 2011.

Dostál 1966 – B. Dostál: *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*. Praha 1966.

Dostál 1975 – B. Dostál: *Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec*. Spisy University J. E. Purkyně v Brně, Filosofická fakulta. Brno 1975.

Eckhart 1976 – L. Eckhart: Neue Zeugnisse des frühen Christentums as Lauriacum-Lorch/Enns I: eine „christianisierte" Lunula. *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins* 121, 1976, 153–167.

Eisner 1952 – J. Eisner: *Devínska Nová Ves*. Bratislava 1952.

Frolík/Smetánka 2014 – J. Frolík/Z. Smetánka: *Pohřebiště v Lumbeho zahradě na Pražském hradě. Díl I. Katalog*. Castrum Pragense 12. Praha 2014.

Galuška a i. 2012 – L. Galuška/J. Macháček/K. Pieta/H. Sedláčková: The Glass of Great Moravia: Vessel and Window Glass, and Small Objects. *Journal of Glass studies* 54, 2012, 61–92.

Habovštiak 1966 – A. Habovštiak: K otázke datovania hradiska v Bíni. *Slovenská archeológia* 14, 1966, 439–486.

Hanáková/Sekáčová/Stloukal 1984 – H. Hanáková/A. Sekáčová/M. Stloukal: *Pohřebiště v Ducovém 1. Soupis materiálu a paleodemografický rozbor*. Praha 1984.

Hanuliak 2004 – M. Hanuliak: *Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 8. Nitra 2004.

Hanuliak/Kuzma 2015 – M. Hanuliak/I. Kuzma: *Mužla-Čenkov II. Osídlenie z 9.–13. storočia*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 25. Nitra 2015.

Hanuliak/Zábojník 1982 – M. Hanuliak/J. Zábojník: Pohrebisko zo 7.–8. stor. v Čataji, okr. Bratislava-vidiek. *Archeologické rozhledy* 34, 1982, 492–503, 583–588.

Hedenstierna-Jonson/Kjellström 2014 – Ch. Hedenstierna-Jonson/A. Kjellström: The Urban Woman. On the Role and Identity of Women in Birka. In: N. L. Coleman/N. Løkka (red.): *Kvinner i vikingtid. Vikingatidens kvinnor*. Oslo 2014, 183–204.

Henning a i. 2015 – J. Henning/M. Ruttkay/K. Pieta/K.-U. Heussner: Bojná a datovanie hradísk Nitrianskeho kniežatstva. Prínos prírodovedných metód k archeologickému výskumu. In: K. Pieta/Z. Robak (ed.): *Bojná 2. Nové výsledky výskumu včasnostredovekých hradísk*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 20. Nitra 2015, 335–345.

Charvát 1990 – P. Charvát: Pallum sibi nullatenus deponatur: Textilní výroba v raně středověkých Čechách. *Archaeologia historica* 15, 1990, 69–86.

Chorvátová 1998 – H. Chorvátová: K významu lunicových príveskov z včasnostredovekých pohrebísk strednej Európy. *Praehistorica 23*, 1998, 135–140.

Chorvátová 2008 – H. Chorvátová: K problému terminológie a interpretácie guľovitých príveskov – veľkomoravských gombíkov. *Studia mediaevalia Pragensia* 8, 2008, 209–218.

Chorvátová 2015 – H. Chorvátová: Móda šperku na hradiskách? In: P. Jenčík/V. Struhár (zost.): *Hradiská – svedkovia dávnych čias. Zborník príspevkov o hradiskách a ich obyvateľoch*. Dolná Maríková 2015, 201–215.

Chorvátová/Harvát 2020 – H. Chorvátová/M. Harvát: Ženské a detské hroby s honosným šperkom v dlhom 9. storočí v Čechách, na Morave a na Slovensku. (Komparácia, identifikácia elít a pokus o novú historickú interpretáciu formovania veľkomoravského Nitrianska). *Musaica Archaeologica* 1, 2020, 51–82.
DOI: https://doi.org/10.46283/musarch.2020.1.04

Chropovský 1957 – B. Chropovský: Slovanské pohrebisko z 9. stor. vo Veľkom Grobe. *Slovenská archeológia* 5, 1957, 174–239.

Illášová 1990 – Ľ. Illášová: Petrografické rozbory praslenov a brúsikov z Pobedima. *Balneologický spravodajca 1989*. Balneohistoria Slovaca 28. Bratislava 1990, 158–163.

Jakubčinová 2019 – M. Jakubčinová: Nález pravekej miniatúrnej nádoby v zemnici na včasnostredovekom hradisku Valy v Bojnej. In: L. Benediková/G. Březinová/E. Horváthová/S. Stegmann-Rajtár (ed.): *Fragmenty času. Venované Elene Miroššayovej k 70. narodeninám*. Študijné zvesti AÚ SAV – Supplementum 1. Nitra 2019, 267–280.
DOI: https://doi.org/10.31577/szausav.2019.suppl.1.15

Jakubčinová/Vangľová 2015 – M. Jakubčinová/T. Vangľová: Príspevok k vnútornej zástavbe hradiska Bojná I-Valy. In: K. Pieta/Z. Robak (ed.): *Bojná 2. Nové výsledky výskumu včasnostredovekých hradísk*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 20. Nitra 2015, 63–90.

Khamayko 2012 – N. Khamayko: Crescent pendants (lunnitsa) in 11th–13th century Rus': Pagan amulet or Christian ornament? In: M. Salamon/M.Wołoszyn/A. Musin/P. Špehar (eds.): *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical*

Evidence. U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej – Frühzeit Ostmitteleuropas 1/2. Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2012, 503–525.

Koch 1994 – U. Koch: *Der Runde Berg bei Urach. Frühgeschichtliche Funde aus Bein, Geräte aus Ton and Stein aus den Plangrabungen 1967–1984*. Schriften der Kommission für Alamannische Altertumskunde der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 14. Heidelberg 1994.

Kraskovská 1954 – Ľ. Kraskovská: Staroslovanské pohrebište v Máste pri Bratislave. *Slovenská archeológia* 2, 1954, 144–148.

Kraskovská 1965 – Ľ. Kraskovská: Slovanské pohrebisko v Kopčanoch. *Zborník SNM* 59. *História* 5, 1965, 19–49.

Kraskovská 1966 – Ľ. Kraskovská: Slovanské pohrebisko v Kopčanoch. *Slovenská archeológia* 14, 1966, 147–165.

Krekovič 2011 – E. Krekovič: Archeológia detí – úvod do problematiky. *Musaica 27*, 2011, 185–192.

Krupičková 2020 – Š. Krupičková: Gombíky: Unique Symbols of the Great Moravian Elites. In: L. Poláček et al.: *Great Moravian Elites from Mikulčice*. Brno 2020, 295–308.

Macháček a i. 2016 – J. Macháček/P. Dresler/R. Přichystalová/V. Sládek: *Břeclav-Pohansko VII. Kostelní pohřebiště na Severovýchodním předhradí*. Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Brno 2016.

Małachowska 1998 – S. Małachowska: Wszesnośredniowieczne zawieszki półksiężycowate znalezione na terenie ziem polskich. *Archeologia Polski* 43, 1998, 37–127.

Marek/Kostelníková 1998 – O. Marek/M. Kostelníková: Die Spinnwirtel aus Mikulčice. In: L. Poláček (Hrsg.): *Studien zum Burgwall von Mikulčice* 3. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 11. Brno 1998, 171–326.

Měchurová 2010 – Z. Měchurová: Středověký svět dětí a her v archeologických pramenech. *Archaeologia historica* 35, 2010, 95–107.

Molnárová/Borzová 2016 – M. Molnárová/Z. Borzová: Detský element v zrkadle archeologických prameňov včasného stredoveku. *Archaeologia historica* 41, 2016, 59–76. DOI: https://doi.org/10.5817/AH2016-2-3

Øye 2010 – I. Øye: Women in Early Towns. In. J. Sheehan/D. O Corráin (eds.): *The Viking Age. Ireland and the West. Papers from the proceedings of the Fifteenth Viking Congress, Cork 18–27 August 2005*. Dublin 2010, 298–308.

Pavlovičová 1996 – E. Pavlovičová: K vypovedacej schopnosti gombíka u naddunajských Slovanov v 9. storočí. *Slovenská archeológia* 44, 1996, 95–153.

Pieta a i. 2016 – K. Pieta/M. Jakubčinová/Z. Robak/T. Vangľová: Výskum včasnostredovekej aglomerácie Bojná. *AVANS 2011*, 2016, 185–191.

Plachá/Hlavicová 1990 – V. Plachá/J. Hlavicová: Veľkomoravské hradisko nad sútokom Dunaja a Moravy. In: V. Plachá /J. Hlavicová/I. Keller: *Slovanský Devín*. Bratislava 1990, 77–117.

Pomberger a i. 2021 – B. M. Pomberger/J. Mühlhans/K. Saunderson/K. Grömer: Pellet Bells from the Avar age Cemeteries of Komárno. *Slovenská archeológia* 69, 2021, 99–132. DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2021.69.4

Ruttkay A. 1975 – A. Ruttkay: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I). *Slovenská archeológia* 23, 1975, 119–217.

Ruttkay M. 2002 – M. Ruttkay: Mittelalterliche Siedlung und Gräberfelder in Bajč-Medzi kanálmi (Vorbericht). *Slovenská archeológia 50*, 2002, 245–322.

Ruttkay/Cheben 1992 – M. Ruttkay/I. Cheben: Včasnostredoveké sídlisko a pohrebisko v Bíni. *Slovenská archeológia* 40, 1992, 109–133.

Slaná 2016 – A. Slaná: *Predmety dennej potreby a nástroje na sídliskách a pohrebiskách z 9.–12. storočia v západnej časti Slovenska*. Dizertačná práca. Univerzita Komenského v Bratislave. Filozofická fakulta – Slovenská akadémia vied. Archeologický ústav v Nitre. Nitra 2016. Dostupné na: https://opac.crzp.sk/?fn=detailBiblioForm&sid=64715837A8DDBC6ACDB6F3CF4E00

Smetánka 2014 – Z. Smetánka: *Archeologické etudy. Osmnáct kapitol o poznávaní středověku*. Knižnice Dějin a současnosti 19. Praha 2003.

Staňa 2006 – Č. Staňa: *Velkomoravská pohřebiště v Rjahradě a Rajhradicích. Katalog*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 29. Brno 2006.

Staššíková-Štukovská 1999 – D. Staššíková-Štukovská: K výskytu lunulových náušníc s hviezdicovým príveskom v severnej časti Karpatskej kotliny. In: *Slovensko a európsky juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty. Zborník k životnému jubileu Tatiany Štefanovičovej*. Bratislava 1999, 250–298.

Staššíková-Štukovská/Ungerman 2009 – D. Staššíková-Štukovská/Š. Ungerman: Sklené koráliky z včasnostredovekého pohrebiska v Dolních Věstoniciach. In: P. Dresler/Z. Měřínský (ed.): *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice. Sborník příspěvků přednesených na pracovním setkání Archeologie doby hradištní ve dnech 24.–26. 4. 2006*. Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana. Supplementum 2. Brno 2009, 136–149.

Točík 1968 – A: Točík: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Catalogi 1. Bratislava 1968.

Točík 1971 – A. Točík: Flächegreberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. *Slovenská archeológia* 19, 1971, 135–276.

Ungerman 2007 – Š. Ungerman: Amulety v dětských hrobech na raně středověkém pohřebišti v Dolních Věstonicích-Na pískách. *Študijné zvesti AÚ SAV* 42, 2007, 221–237.

Ungerman 2018 – Š. Ungerman: Vznik honosného velkomoravského šperku. Stav výzkumu a jeho perspektivy. In: B. Gediga/A. Grossmanund/W. Piotrowski (red.): *Inspiracje i funkcje sztuki pradziejowej i wczesnośredniowiecznej*. Biskupińskie Prace Archeologiczne 13. Prace Komisji Archeologicznej 22. Biskupin – Wrocław 2018, 509–534.

Vangľová 2020 – T. Vangľová: Včasnostredoveká keramika z hradiska Bojná I-Valy. *Slovenská archeológia* 68, 2020, 95–181. DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2020.68.6

Vavák 2006 – J. Vavák: Gombíky zo včasnostredovekého hradiska vo Svätom Jure. *Zborník SNM* 100. *Archeológia* 16, 2006, 331–338.

Vavák 2019 – J. Vavák: *Pevnosť v malých Karpatoch. Vznik, význam a úloha výšinného centra vo Svätom Jure*. Pezinok 2019.

Vendtová 1969 – V. Vendtová: Slovanské osídlenie Pobedima a okolia. *Slovenská archeológia* 17, 1969, 119–232.

Zajonc 2012 – J. Zajonc: *Premeny vlákna*. Trnava 2012.

NEPUBLIKOVANÉ PRAMENE

Jakab 2009 – J. Jakab: *Bojná I*. Nitra 2009. Výskumná správa antropologická 16695/09. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.

Jakubčinová 2018 – M. Jakubčinová: *Výstroj jazdca a koňa v 9. storočí na území Slovenska s prihliadnutím na nálezy v Bojnej*. Dizertačná práca. Univerzita Komenského v Bratislave. Filozofická fakulta – Slovenská akadémia vied. Archeologický ústav v Nitre. Nitra 2018.

Rukopis prijatý 1. 9. 2022

Ttranslated by Michal Holeščák

Mgr. Miriam Jakubčinová, PhD.
Archeologický ústav SAV, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
miriam.jakubcinova@savba.sk

Everyday Life at the Bojná I-Valy Hillfort

Reflections on the Presence of a Female Element on the Site

M i r i a m J a k u b č i n o v á

SUMMARY

The Bojná I-Valy site is known primarily for finds representing a man, or a horseman or warrior. But were there also women living here? Is it possible to document their presence? And what are the objects that testify to their presence? The role of women in the Early Medieval Period was linked to the family, marriage or household. In every society, these individual roles were and are vital, although they are sometimes not given much importance and are often considered as if invisible. This view is recognisable even today, and it is through this experience that we (apparently) look at past periods. The truth is, however, that in archaeological contexts women's roles are often difficult to recognize. The grave offerings are essential evidence of women's lives. First of all, they are represented by various jewellery and components of clothing or everyday objects, among them, for example, artefacts related to textiles and their processing. Presented article is focused on these three categories, the most numerous of which is textile production.

Jewellery or parts of clothing have been found in relatively low quantities at the Valy hillfort, so their spatial dispersion is not very telling. These include incomplete or damaged parts of earrings or buttons, and isolated lunettes or beads (Fig. 1). Obviously, one pays more attention to the valuable items, nor does one wear them every day, unlike the items one uses on a daily basis in ordinary household work. Perhaps this is the connection with the smaller number of these artefacts in the hillfort area. This is indicated by a similar situation at Pobedim, for example (however, not all the material from this site has been processed yet), where only rarely isolated finds of jewellery have been found, as well as at Mužla-Čenkov or Bíňa. It is clear that luxurious jewellery appears earlier in graves, as part of a dead woman's possession or grave offering. In the territory of present-day Slovakia, in contrast to Moravia, there is as yet no known site (hillfort) with a very high concentration of 'flashy' jewellery. In our territory it is (unfortunately) found (so far) in smaller numbers at hillforts (Bíňa, Bratislavský hrad, Ducové, Nitra), and even in these cases the finds are from graves.

The presence of women is also indirectly indicated by findings related to children (Fig. 2). Paradoxically, artefacts belonging to this group are just as difficult to recognise as those related to women and their activities. Children and childhood are the first things that come to mind when we think of play and fun, and toys, often made of materials of little durability, are particularly associated with this. According to grave offerings, children were given similar artefacts in their graves than adults, distinguishing whether they were boys or girls. Often these are everyday objects, jewellery or weapons (as symbols of a certain status), but also amulets or antiquities can be discovered there. These artefacts include, in particular, rattles (Fig. 3: 1–3), which form more or less the basis of the group of finds from the Valy hillfort belonging to children. We also know of several artefacts from the site that can be described as antiquities. Unfortunately, even these objects are not indicative, because rattles or other amulets, as well as various antiquities, can be found not only in children's graves, but also in adult graves.

The most numerous evidence of the presence of women at the Valy hillfort includes spindle whorls, along with other objects related to textile production (e.g. heckling tombs, scissors, occasional weights or smoother; Fig. 4; 5; 7). Spinning (probably also weaving) was part of everyday activities, and spindle whorl was often found as part of (female) grave goods. Domestic textile production seems to have been mainly represented at the Valy hillfort, from the initial stages of processing textile raw material (heckling tombs) to the final work of garment preparation (scissors, smoother). Thus, the members of each household produced primarily for their own household, and the surplus produced could eventually be used to pay taxes or tribute. Spindle whorls (and other textile-related objects) certainly attest to the presence of women at the hillfort (Fig. 6). It is questionable, however, what kind of woman this is, although it is inferred that spinning involved women from all levels of society. The presence of a higher (female) elite at the Valy hillfort could be indicated by a glass trowel, so far unique from the territory of Slovakia.

The presence of finds belonging to the male elite, i.e. horsemen or warriors, is more visibly represented at the Valy hillfort in comparison to the finds representing the female elite. The situation at the hillfort, with which the large number of finds belonging to the equipment of a rider and a horse is related, suggests that it could be a military garrison. However, this circumstance would not exclude the presence of women, as there were certainly women at every military garrison. They could have been the wives of common soldiers or even of higher ranking 'officers' who accompanied their men on all their travels. A typical male feature on the hillfort are the spurs, which, although they are certainly a considerable number, represent different types of spurs that may not have been coeval. Equally, several specimens have been found only in fragments, and a few spurs have been discovered in a hoard. This assemblage is certainly expanded by the components of the belt or spur assemblages, and of course by the militaria, especially the arrowheads. The finds collection from the Valy hillfort is supplemented by a large number of agricultural or handicraft tools, ceramics, as well as objects related to textiles or household. Why, then, are there no finds related to the female elite at Valy? Is it possible that women left the site before its final destruction? Women certainly lived at the hillfort. However, it is difficult to discern what stratum they were, although the lack of jewellery is more indicative of the absence of a female elite. It is difficult to imagine, however, that after a hard day's work men would have picked up a spindle in the evening and spinned (although men could have spinned too). Spindle whorls have been found in the backfills of buildings, as well as in the mass of the rampart (or north wing of the eastern gate). This points to the fact that before the construction of the fortification, people had been living here for some short time, and also that the houses as well as other objects may not have been abandoned suddenly (at least not all of them). It is not impossible that the purpose of the fortification changed and at the very end of the settlement only men or soldiers or horsemen were already present here. Research at the Valy hillfort, as well as in the whole Bojná agglomeration, is still ongoing, and more precise interpretations or answers may be provided by further research.

Fig. 1. Bojná, site Valy. Jewelry and ornaments (drawing N. Vaššová, J. Mészárosová, Ž. Nagyová, J. Marettová).
Fig. 2. Bojná, site Valy. Spatial distribution of finds related to jewellery and children. Legend: a – rattle; b – silver button; c – glass button; d – bead; e – lunate pendant; f – fragment of an earring; g – miniature vessel (author M. Jakubčinová).
Fig. 3. Bojná, site Valy. 1–3 – rattles; 4 – spur; 5 – miniature vessel (drawing N. Vaššová, J. Marettová).
Fig. 4. Bojná, site Valy. Spindle whorls (drawing Ž. Nagyová, N. Vaššová, J. Marettová).
Fig. 5. Bojná, site Valy. Spindle whorls (drawing Ž. Nagyová, J. Marettová, N. Vaššová).
Fig. 6. Bojná, site Valy. Spatial distribution of finds related to textile production. Legend: a – spindle whorl; b – clay weight; c – smoother; d – spikes from the comb; e – scissors (author M. Jakubčinová).
Fig. 7. Bojná, site Valy. 1 – glass trowel; 2, 3 – clay weights (drawing N. Vaššová, Ž. Nagyová).

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 115–123.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.8

KVANTITATÍVNE UKAZOVATELE V ANALÝZE VČASNOSTREDOVEKEJ KERAMIKY[1]

TERÉZIA VANGĽOVÁ

Quantitative Indicators in the Early Medieval Pottery Analysis. This contribution is based on experiences acquired during the processing of ceramic collection from the early medieval hillfort Bojná I-Valy. The aim of the contribution is to suggest several basic parameters, which could point to the quality or degree of preservation of the processed ceramic material and simultaneously enable comparison of ceramic collections from various early medieval sites in terms of quantitative or statistical parameters/indexes. It concerns in particular the pottery found in the filling of settlement objects, but it is possible to process also the material from the cultural layer.

Keywords: Slovakia, Early Middle Ages, pottery, quantitative indexes, statistical analyses.

ÚVOD

Nálezy keramických zlomkov patria k najpočetnejším nálezom na včasnostredovekých sídliskách – keramické nádoby boli súčasťou každodenného života s obmedzenou životnosťou. Na mnohých lokalitách je keramika jediným archeologickým prameňom, zároveň sú jej nálezy dostatočne početné pre štatistické analýzy (*Staňa 1994*, 14). Dosiaľ dominuje typologicko-chronologická schéma a spracovanie keramiky na Slovensku stále zväčša vychádza z tradičného prístupu – zrekonštruovať väčšie časti alebo celé nádoby, urobiť výber typických črepov, kresbovú dokumentáciu výberu a publikovanie bez bližších kvantitatívnych informácií. Analytickejší prístup navrhli *G. Fusek* (*1994*) a *I. Vlkolinská* s *A. Tirpákovou* (*1992*). V posledných rokoch sa spracovaniu keramických súborov z včasnostredovekých sídlisk, doplnenému o štatistické analýzy, venujú *E. Fottová* (*2019*) a *T. Vangľová* (*2020*).

Aby bádanie v oblasti včasnostredovekej keramiky rozšírilo možnosti výpovednej schopnosti súborov, bolo by vhodné začať bežne pracovať so základnými kvantitatívnymi ukazovateľmi a štatistickým vyhodnocovaním vhodných súborov. Publikované základné údaje potom umožňujú ďalším bádateľom porovnať svoj keramický súbor s publikovaným bez toho, aby ho museli sami opätovne spracovať.

Tento príspevok vychádza zo skúseností nadobudnutých pri spracovaní keramického súboru z včasnostredovekého hradiska Bojná I-Valy (*Vangľová 2020*). Má za cieľ navrhnúť niekoľko základných ukazovateľov, ktoré by poukázali na kvalitu/stupeň zachovania spracovaného súboru a zároveň by umožnili porovnávanie viacerých súborov z výskumov včasnostredovekých sídlisk z kvantitatívnych/štatistických hľadísk.

Týka sa to v prvom rade výplne sídliskových objektov, ale na systematických výskumoch sa často získajú aj nálezy zo sídliskovej vrstvy. Porovnanie súborov z výplne sídliskových objektov a zo sídliskových vrstiev tiež poskytuje indikátory k určeniu pôvodu materiálu vo výplni sídliskových objektov, a tým aj postdepozičných procesov, ku ktorým po zániku sídliska/objektov došlo.

KVANTITATÍVNE UKAZOVATELE

Počet jedincov

Za jedinca je považovaná nádoba, resp. črepy, ktoré pôvodne pochádzajú z rovnakej nádoby. Často sa stáva, že z celej nádoby sa zachoval len jeden črep, ten je tiež označený termínom jedinec. Samozrejme, priraďovanie črepov k jednotlivým jedincom je subjektívnou záležitosťou, no črep by mal byť k jedincovi priradený len v prípade, že neboli žiadne pochybnosti (*Vangľová 2020*, 95). Dôležitý je aj údaj, z koľkých črepov je zložený jedinec.

Spracovaný keramický súbor z hradiska Bojná I-Valy tvorí 22 877 jedincov zložených z 26 825 črepov. Celkový súbor bol pri ďalších analýzach delený na menšie čiastkové súbory – súbory z jednotlivých plôch, súbory z jednotlivých sond, súbory z kultúrnej vrstvy, súbory z výplne sídliskových objektov.

[1] Príspevok vznikol v rámci grantových projektov agentúry VEGA 2/145/22 a 2/159/21.

Toto dielo je licencované podľa Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Fragmentárnosť

Fragmentárnosť je vypočítaná delením počtu jedincov počtom črepov (*Fusek 2000*, 112). Je vyjadrená v percentách. Čím nižšia je hodnota fragmentárnosti, tým je súbor lepšie zachovaný (tým viac črepov sa dalo priradiť k jedincovi).

Hodnoty fragmentárnosti súborov z jednotlivých plôch na hradisku Bojná I-Valy boli s výnimkou jedného rezu (50 %) pomerne vysoké – kolísali od 80 % po 100 % (plocha 4). Súbory z výplne sídliskových objektov majú len nevýrazne nižšie hodnoty – pohybujú sa od 70,26 % po 92,42 % (*Vangľová 2020*, tabela 1; 2).

Hmotnosť jedincov

Hmotnosť jedincov je uvádzaná v gramoch. Pokiaľ je jedinec zložený z viacerých črepov, uvádza sa súčet hmotností priradených črepov. Ideálne je vážiť jedincov pred dorekonštruovaním nádoby – sadra skresľuje skutočnú hmotnosť. Je potrebné stanoviť si minimálnu jednotku hmotnosti (napr. 1 g). Pokiaľ ide o hmotnosť, preukázateľnejšie sú priemerné hodnoty (priemerná hmotnosť v súbore) a hodnoty mediánu, hmotnostná hustota na meter kubický (v prípade zemníc). Vytvorenie kumulatívnych diagramov ukáže, akú hmotnosť má väčšina jedincov v súbore. Stanovenie intervalov hmotnostných kategórií keramiky jednotných aspoň pre región by mohlo pomôcť pri porovnávaní súborov.

V súbore z hradiska Bojná I-Valy bola minimálna hmotnosť jedinca stanovená na 1 g. Celková váha súboru bola 233 230 g. Priemerná hmotnosť jedinca na základe celého súboru je 10,19 g. Hodnoty priemernej hmotnosti jedinca pre súbory z jednotlivých plôch kolíšu od 5,26 g po 12,35 g. Priemerná hmotnosť jedincov z výplne sídliskových objektov je 11,49 g, ich hodnoty kolíšu od 6,3 g po 44,67 g (*Vangľová 2020*, 106–109).

Kumulatívny diagram hmotností ukázal, že v celom súbore výrazne prevažujú jedince s váhou maximálne 10 g (takmer 80 %; *Vangľová 2020*, diagram 2). Štatistickou analýzou hmotností jedincov v celom spracovanom súbore boli stanovené triedne intervaly hmotnostných kategórií keramiky (pozri *Fusek*/*Samuel 2013*, 47). Tretí kvartil hmotností všetkých jedincov je 9 g. Po vylúčení jedincov s hmotnosťou nižšou alebo rovnou 9 g mal tretí kvartil hmotností zvyšných jedincov hodnotu 26 g. Horný interval prvej hmotnostnej kategórie (Ha) bol stanovený na 26 g. Do prvej hmotnostnej kategórie (Ha) patrí 93,73 % jedincov, čo svedčí o vysokom podiele ľahkých, a teda aj drobných jedincov v súbore. Horné hranice ďalších intervalov boli opätovne stanovované zistením hodnoty tretieho kvartilu zostávajúcich jedincov. Celkom bolo vyčlenených päť intervalov hmotnostných kategórií: Ha (do 26 g); Hb (26–67 g); Hc (68–186 g); Hd (187–441 g); He (viac ako 441 g). Po stanovení hmotnostných kategórií keramiky Ha–He sa ukázalo, že vo všetkých čiastkových súboroch sa vyskytuje minimálne 90 % jedincov s hmotnosťou maximálne 26 g (hmotnostná kategória Ha). Najťažšie jedince (kategória He) sa v súboroch vyskytujú ojedinele (max. 0,12 %). Porovnanie súborov z kultúrnej vrstvy a z výplne sídliskových objektov ukázalo, že vo výplni objektov sa vyskytuje nižší podiel jedincov z kategórie Ha a vyšší podiel jedincov z kategórie He (max. 1,61 %) – ide o celé alebo rekonštruovateľné nádoby, ktoré zostali na dne zemníc (*Vangľová 2020*, 107, 108).

Zloženie druhov črepov

Je potrebné vyčleniť jednotné kategórie druhov črepov. Pri spracovaní materiálu z hradiska Bojná I-Valy sme vyčlenili tieto: nádoba, okraj, hrdlo, telo, spodná časť, dno nádoby. Stupeň dochovania nádoby je spresnený kódovaním zachovaných častí nádoby podľa *P. Rzeźnika* (*1995*, obr. 3).

V keramickom súbore z hradiska Bojná I-Valy sú podiely výskytu druhov črepov z jednotlivých plôch takmer identické s podielom výskytu v celom súbore, líšia sa len dva menšie rezy a plocha 4 nachádzajúca sa na predhradí (*Vangľová 2020*, diagram 1). Podobne pri porovnaní podielov druhov črepov z výplne jednotlivých sídliskových objektov a z kultúrnych vrstiev sú medzi súbormi len nevýrazné rozdiely (*Vangľová 2020*, diagram 4).

HUSTOTA VÝSKYTU

Na systematických výskumoch je často získaný aj materiál z kultúrnej vrstvy (sme si vedomí problému s dlhodobo osídlenou lokalitou a lokalitou, ktorá bola po opustení intenzívne využívaná, napr. ako poľnohospodárska pôda). Pokiaľ sa skúmané plochy/sondy rozdelia na menšie časti (napr. štvorce alebo pásy), je možné vytvoriť kvantifikáciu nálezov a diagram hustoty nálezov na ploche (týka sa to napr. aj mazanice, trosky a zvieracích kostí). Zdá sa, že koncentrácie nálezov sú viazané predovšetkým na pozostatky nadzemných stavieb (*Macháček 2001*, 107).

Je možné vytvoriť mapovanie hustoty výskytu na základe počtu črepov (črep/m^2), počtu jedincov (jed/m^2), alebo hmotnosti (g/m^2) na meter štvor-

cový. Na hradisku Bojná I-Valy sme sa pokúsili sledovať hustotu výskytu v jednotlivých sondách, ktoré postupne rozširovali niektoré plochy – predovšetkým na plochách 5 (sonda III), 7 (sonda IV a XIII) a 10 (sonda IX). Kvôli výrazným rozdielom v početnosti a hmotnosti boli intervaly sledovaných ukazovateľov stanovené pre každú plochu samostatne – horná hranica prvého intervalu je vymedzená hodnotou prvého kvartilu, horná hranica druhého intervalu hodnotou mediánu, horná hranica tretieho intervalu hodnotou tretieho kvartilu a štvrtý interval obsahuje hodnoty vyššie ako hodnota tretieho kvartilu.

Ako príklad mapovania hustoty výskytu črepov, jedincov a hmotnosti na meter štvorcový sme si zvolili najreprezentatívnejšiu spracovanú plochu – plochu 7.

Hustota výskytu črepov a jedincov na meter štvorcový

Pri porovnaní intervalov hustoty výskytu črepov a jedincov v rámci jednotlivých plôch sa ukazujú len nevýrazné rozdiely (tabela 1). Potvrdzuje to vysokú mieru fragmentárnosti súborov (väčšina jedincov je tvorená len jedným črepom). Intervaly hustoty výskytu črepov a jedincov na meter štvorcový medzi jednotlivými plochami sa líšia výraznejšie, predovšetkým tretie a štvrté intervaly. Najnižšie hodnoty hustoty výskytu črepov a jedincov boli zistené v súbore z plochy 10 – hodnota prvého kvartilu je 2 jedince/m² a 3 črepy/m². Najvyššie hodnoty sú v súbore z plochy 7 – hodnota prvého kvartilu je zaokrúhlene 10 jedincov/m² a 13 črepov/m². Situáciu potvrdzujú aj hodnoty mediánu (tabela 1). Najvyššie hodnoty sa na ploche 7 týkajú sondy, v ktorej bol preskúmaný objekt 21 (zásobná jama) a širšieho okolia zemníc 5 a 7 (obr. 1; 2). Najnižšie hodnoty boli zistené v sondách preskúmaných medzi zemnicami 5 a 7 – zrejme ide o priestor, kam sa dostalo minimum odpadu. Na ploche 10 sa najvyššie hodnoty objavili mimo sond, v rámci ktorých bola preskúmaná zemnica 6, no vysoký výskyt črepov a jedincov v dvoch sondách (S IX/t, v) by mohol súvisieť s preskúmanými dnami sídliskových objektov (objekty 27 a 28), ktoré tam boli identifikované. Najvyššie hodnoty na ploche 5 sa týkajú priestoru nachádzajúceho sa južne a juhozápadne od predpokladanej nadzemnej stavby (objekt 20).

Tabela 1. Bojná I-Valy. Hodnoty intervalov (prvý kvartil, medián a tretí kvartil) počtu črepov na meter štvorcový (č/m²), počtu jedincov na meter štvorcový (jed/m²) a hmotnostnej hustoty na meter štvorcový (g/m²) na plochách 5, 7 a 10.

		č/m²	jed/m²	g/m²
Plocha 5	1. kvartil	9,20	8,00	77,80
	medián	16,90	15,00	113,40
	3. kvartil	20,30	20,00	156,90
Plocha 7	1. kvartil	12,91	9,30	100,35
	medián	23,71	22,42	211,01
	3. kvartil	38,75	34,93	281,38
Plocha 10	1. kvartil	2,22	1,90	18,91
	medián	5,68	4,15	41,68
	3. kvartil	10,18	6,68	103,55

Hustota hmotnosti na meter štvorcový

Pokiaľ ide o hmotnosť na meter štvorcový, stav je podobný. V súbore z plochy 10 je hodnota prvého kvartilu zaokrúhlene 19 g/m², kým v súbore z plochy 7 je hodnota 100 g/m². Hodnota mediánu v súbore z plochy 10 je zaokrúhlene 42 g/m² a v súbore z plochy 7 ide o hodnotu 211 g/m² (tabela 1). Výrazne vysoké hodnoty sa na ploche 7 znovu vyskytujú v sondách, kde boli vysoké hodnoty aj v počte črepov a jedincov na meter štvorcový (obr. 3). Niektoré z najvyšších hodnôt na ploche 10 by mohli súvisieť s okolím preskúmaných sídliskových objektov (zemnica 6, objekty 27 a 28). Najvyššie hodnoty na ploche 5 sa týkajú priestoru nachádzajúceho sa južne a juhozápadne od predpokladanej nadzemnej stavby (objekt 20).

ŠTANDARDNÝ SÚBOR

Ďalšou možnosťou na určenie výpovednej schopnosti súboru a lepšie porovnávanie súborov z výplne zemníc je stanovenie štandardného súboru.

V. Salač navrhol definovať priemerný súbor keramiky, ktorý by bol meradlom pre porovnávanie jednotlivých keramických súborov (*Salač 1998*, 43). Bez jeho použitia budú autorské definície stále subjektívne, bez konkrétnych kvantitatívnych údajov. Definovaný súbor by bol teoretický a ideálny. Mal by predstavovať základnú pracovnú pomôcku pri práci s keramikou v archeologickej rovine. Pre definovanie štandardného súboru sídliskovej laténskej keramiky boli sledované tieto údaje: lokalita, objekt, vrstva a sektor objektu, identifikačné číslo, tvar nádoby, tvar okraja,

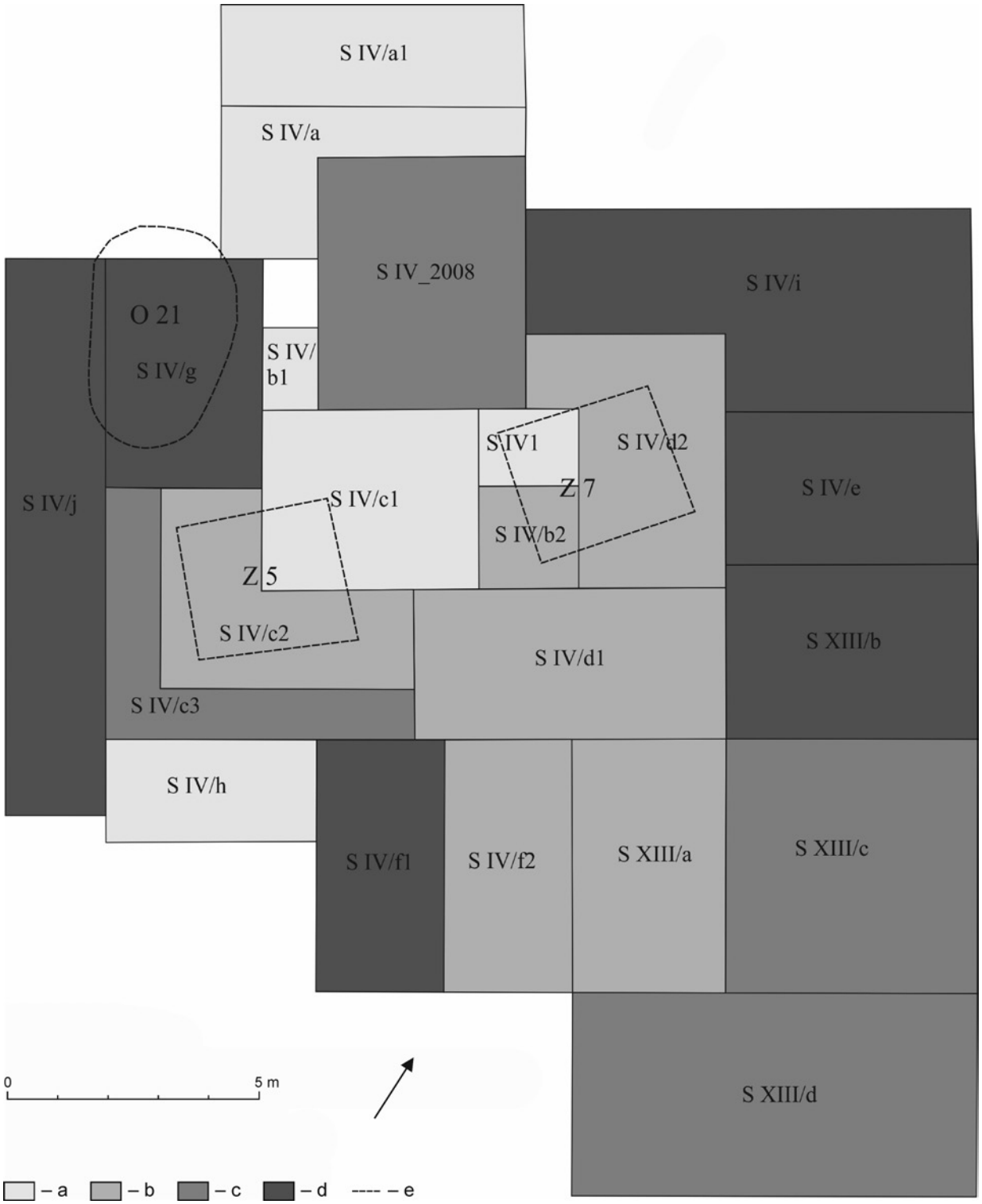

Obr. 1. Bojná I-Valy. Plocha 7. Hustota črepov na meter štvorcový (č/m²). Legenda: a – do 13 č/m²; b – 14–24 č/m²; c – 25–39 č/m²; d – nad 40 č/m²; e – sídliskové objekty.

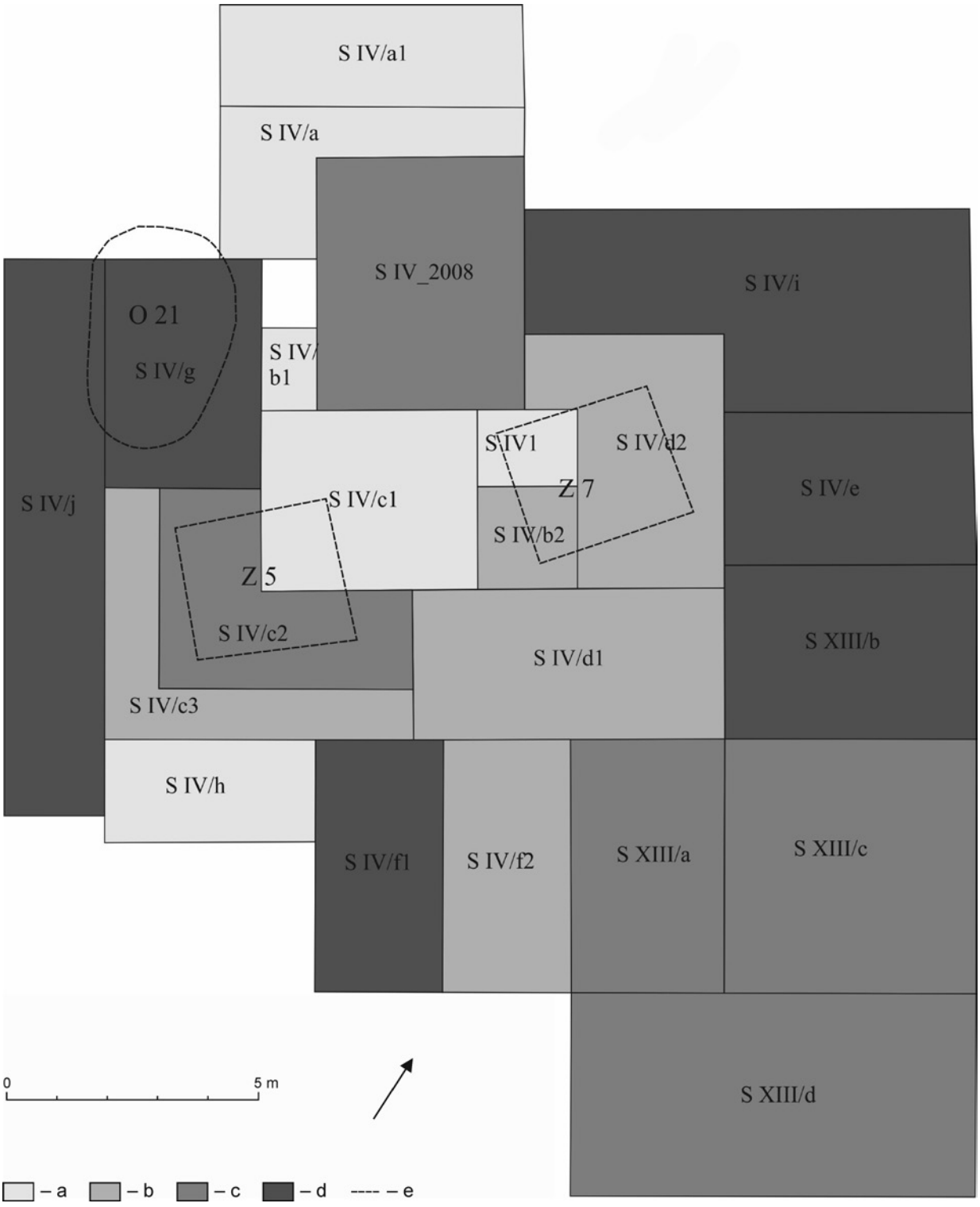

Obr. 2. Bojná I-Valy. Plocha 7. Hustota jedincov na meter štvorcový (jed/m^2). Legenda: a – do 10 jed/m^2; b – 11–22 jed/m^2; c – 23–35 jed/m^2; d – nad 35 jed/m^2; e – sídliskové objekty.

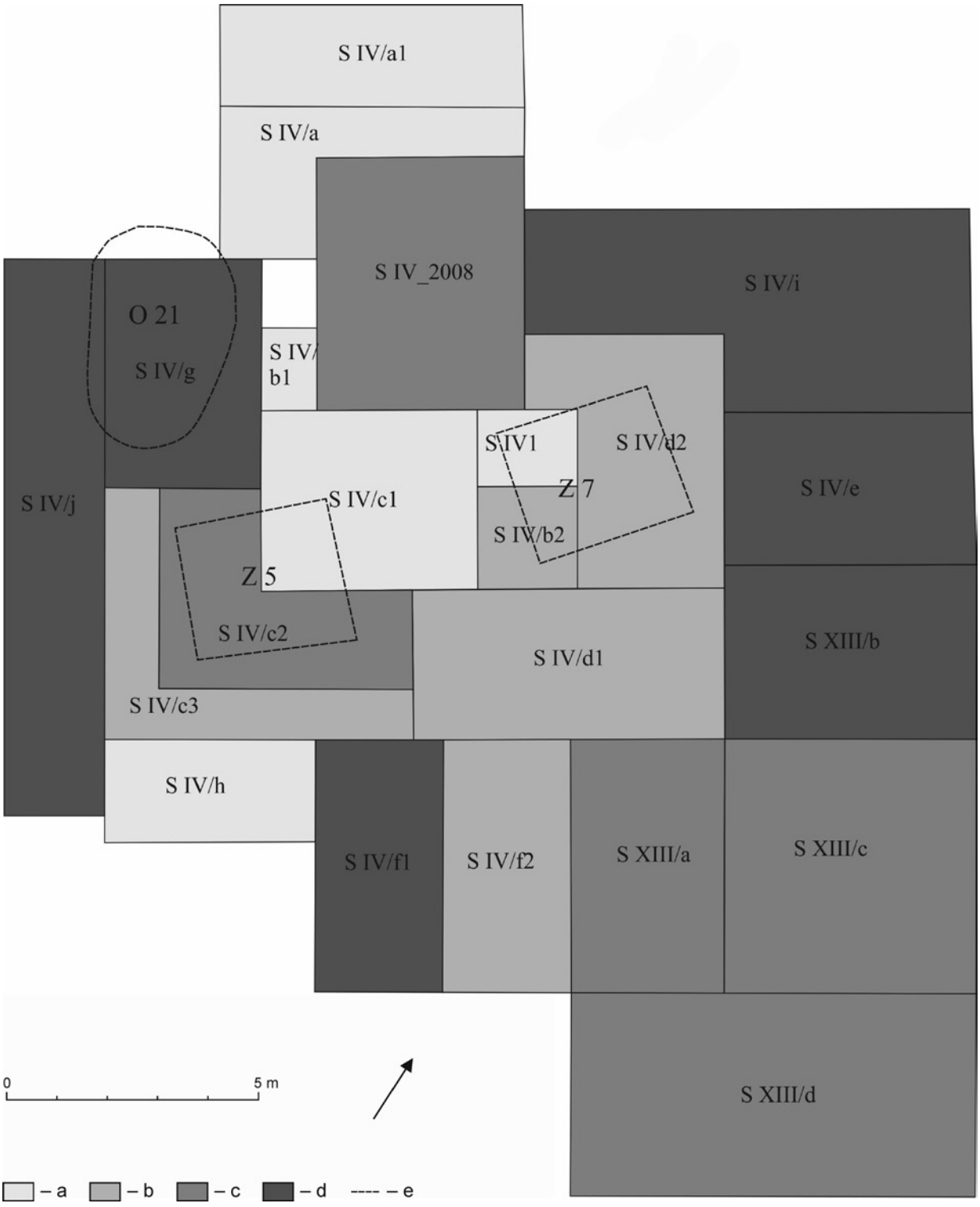

Obr. 3. Bojná I-Valy. Plocha 7. Hmotnostná hustota na meter štvorcový (g/m²). Legenda: a – do 100 g/m²; b – 100–220 g/m²; c – 221–300 g/m²; d – nad 300 g/m²; e – sídliskové objekty.

tvar dna, materiál, max. dĺžka, max. hrúbka, hmotnosť, datovanie (ak je to intrúzia; *Salač 1998*, 45). Keďže veľkosť keramického súboru závisí aj na veľkosti sídliskového objektu, V. Salač pracoval len so súbormi pochádzajúcimi z polozemníc, hustotu počítal s kubatúrou objektu (*Salač 1998*, 46). Sleduje veľkosť súboru na základe hmotnosti, hustotu črepov vo výplni objektu, hmotnostnú hustotu črepov vo výplni objektu (g/m^3), zastúpenie okrajov v súbore, zastúpenie zlomkov dna v súbore, tvarovú skladbu súboru, zastúpenie zdobených črepov v súbore, výzdobnú skladbu v súbore (*Salač 1998*, 52–54).

J. Macháček v štandardnom súbore vytvorenom na základe keramických súborov z 54 objektov z Břeclavi-Pohanska, poloha Lesní školka, sledoval: celkový počet črepov v objekte; celkovú hmotnosť črepov v objekte; počet a hmotnosť črepov na m^3 (hustota); pomer jedincov zložených z troch a viac črepov k celkovému množstvu črepov v objekte vyjadrenom hmotnosťou; pomer jedincov zložených z troch a viac črepov k celkovému množstvu črepov v objekte vyjadrenom ich počtom; priemernú hmotnosť keramického fragmentu v objekte; priemernú hmotnosť fragmentov z rôznych kategórií (celé nádoby, okraje s vydutinou, okraje, zdobené vydutiny, nezdobené vydutiny, dno, dno so zdobenou vydutinou, drobné zlomky); priemernú hmotnosť fragmentov vyrobených z rôznych druhov keramickej hmoty, s rôznou výzdobou či typom okraja; percentuálny pomer okrajov s vydutinou, okrajov, zdobených vydutín, nezdobených vydutín, dien, dien so zdobenou vydutinou, drobných zlomkov k celkovému počtu črepov v objekte. Do úvahy bral hodnoty aritmetického priemeru, mediánu, minimálnej a maximálnej hodnoty, štandardnú odchýlku, variačný koeficient a variačné rozpätie (*Macháček 2001*, 67–71).

Ak chceme definovať štandardný súbor pre naše potreby, je potrebné stanoviť si chronologické obdobie a geografický priestor – v našom prípade to bude obdobie 8.–10. stor. a priestor juhozápadného Slovenska. Mali by byť použité súbory zo zemníc, ktoré boli úplne preskúmané a neboli v superpozícii s inými sídliskovými objektmi (a nedošlo ku skartácii materiálu). Treba však brať do úvahy, že ani tieto keramické súbory nepochádzajú z uzavretých nálezových celkov. Keďže na vybranom území boli preskúmané početné sídliská z vybraného obdobia, je potrebné zhromaždiť údaje o jednotlivých zemniciach (rozmery, počet črepov, počet jedincov, hmotnosť atď.) a z tejto skupiny na základe zvolených kritérií vybrať vhodnú skupinu – napr. J. Macháček vybral zemnice, ktoré obsahovali aspoň 100 črepov alebo aspoň 2000 g keramiky (*Macháček 2001*, 71) – a na základe tejto skupiny definovať štandardný súbor.

ZÁVER

Cieľom tohto príspevku bolo navrhnúť niekoľko základných ukazovateľov, ktoré by jednak poukázali na kvalitu/stupeň zachovania spracovaného súboru a zároveň by umožnili objektívne porovnávanie viacerých súborov z výskumov včasnostredovekých sídlisk z kvantitatívnych/štatistických hľadísk.

Pri spracovaní časti keramického súboru z včasnostredovekého hradiska Bojná I-Valy boli sledované okrem iného aj kvantitatívne ukazovatele, ktoré zvýšili jeho výpovednú hodnotu – počet jedincov, fragmentárnosť, hmotnosť (priemerná hmotnosť, kumulatívne diagramy hmotnosti, hmotnostné kategórie), zloženie druhov črepov. Vysoká fragmentárnosť súboru, nízka priemerná hmotnosť jedincov súboru, ale aj pomerne nízka priemerná hmotnosť jedincov z jednotlivých plôch svedčí o tom, že celý súbor tvorí výrazne fragmentarizovaný materiál. To znamená, že z väčšiny jedincov sa zachoval len jeden črep s nízkou hmotnosťou (do 9 g). Na základe porovnania uvedených ukazovateľov sa ukázali minimálne rozdiely medzi súbormi z kultúrnej vrstvy a z výplne sídliskových objektov. Dá sa teda predpokladať, že väčšina materiálu sa do výplne sídliskových objektov dostala z kultúrnej vrstvy (*Vangľová 2020*).

K uvedeným ukazovateľom by zrejme bolo vhodné pridať hustotu výskytu črepov/jedincov/hmotnosť na meter štvorcový v prípade, že bol získaný aj materiál z kultúrnej vrstvy (ktorá je chronologicky súčasná so sídliskovými objektmi). Pre súbory zo zemníc by bolo vhodné vytvoriť štandardný súbor, ktorý by umožnil objektívne porovnávanie keramických súborov z kvantitatívnych hľadísk. K tomu je však potrebné zhromaždiť údaje z čo najväčšieho počtu včasnostredovekých zemníc.

V tomto príspevku boli uvedené len kvantitatívne ukazovatele, ktoré pomáhajú stanoviť kvalitu a výpovednú schopnosť súboru. Je nutné tieto štatistické údaje doplniť kvalitatívnymi ukazovateľmi, typologickou a chronologickou analýzou tvarov nádob, ústí a výzdoby, prípadne analýzou funkčnosti.

LITERATÚRA

Fottová 2019 – E. Fottová: *Typologicko-chronologický vývoj keramiky 8.–12. storočia v oblasti Nitry I, II*. Dizertačná práca. Univerzita Komenského v Bratislave. Filozofická fakulta – Archeologický ústav SAV v Nitre. Nitra 2019. Dostupné na: https://opac.crzp.sk/?fn=detailBiblioForm&sid=FB09C562C25683D6609A6552F34B

Fusek 1994 – G. Fusek: *Slovensko vo včasnoslovanskom období*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 3. Nitra 1994.

Fusek 2000 – G. Fusek: Torzo stredovekého sídliska v Bielovciach. *Slovenská archeológia* 48, 2000, 101–154.

Fusek/Samuel 2013 – G. Fusek/M. Samuel: Včasnostredoveká zásobná jama z Mostnej ulice v Nitre. *Študijné zvesti AÚ SAV* 53, 2013, 39–72.

Macháček 2001 – J. Macháček: *Studie k velkomoravské keramice. Metody, analýzy a syntézy, modely*. Brno 2001.

Rzeźnik 1995 – P. Rzeźnik: *Ceramika naczyniowa z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w X–XI wieku*. Prace Komisji Archeologicznej 14. Poznań 1995.

Salač 1998 – V. Salač: Standardní soubor laténské sídlištní keramiky. *Archeologické rozhledy* 50, 1998, 43–76.

Staňa 1994 – Č. Staňa: Zur Erforschung der westslawischen Keramik. In: Č. Staňa (Hrsg.): *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert. Kolloquium Mikulčice, 25.–27. Mai 1993*. Internationale Tagungen in Mikulčice 1. Forschungsprobleme des frühen Mittelalters 1. Brno 1994, 13–19.

Tirpáková/Vlkolinská 1992 – A. Tirpáková/I. Vlkolinská: The application of some mathematical-statistical methods for the analysis of Slavic pottery. In: G. Lock/J. Moffett (eds.): *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology 1991*. BAR International Series S577. Oxford 1992, 182–186.

Vangľová 2020 – T. Vangľová: Včasnostredoveká keramika z hradiska Bojná I-Valy. *Slovenská archeológia* 68, 2020, 95–181.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2020.68.6

Rukopis prijatý 30. 3. 2022

Abstract translated by Lucia Nezvalová
Summary translated by Michal Holeščák

Mgr. Terézia Vangľová, PhD.
Archeologický ústav SAV, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
t.vanglova@gmail.com

Quantitative Indicators in the Early Medieval Pottery Analysis

Terézia Vangľová

SUMMARY

Presented paper is based on the experience gained during the analysis of a ceramic collection from the Early Medieval hillfort of Bojná I-Valy (*Vangľová 2020*). It aims to propose several basic indicators that would both point to the quality/degree of preservation of the processed collection and at the same time enable the comparison of several collections from researches of Early Medieval settlements from a quantitative/statistical point of view.

Number of individuals: One individual is either a whole specimen or several sherds of a single vessel. It often happens that only one sherd has been preserved from the entire vessel, which is also marked with the term individual. It is also important to know how many sherds an individual is made of.

Fragmentation is calculated by dividing the number of individuals by the number of fragments. It is expressed in percentages. The lower the fragmentation value, the better preserved the set (more fragments could be assigned to an individual).

The weight of individuals is given in grams. If the individual consists of several sherds, the sum of the weights of the assigned sherds is given. It is necessary to establish a minimum unit of weight (e.g. 1 g). Regarding weight, average values (average weight in the set) and median values, mass density per cubic metre (in the case of dugout huts) are more demonstrable. Creating cumulative weight plots shows what weight most individuals in a set have. Determining intervals of weight categories of ceramics uniform at least for the region could help in comparison of assemblages.

Composition of types of sherds: It is necessary to single out uniform categories of types of sherds. When processing the material from the Bojná I-Valy hillfort, we separated the following: vessel, rim, neck, body, lower part, bottom of the vessel.

Density of occurrence of sherds/individuals/mass per square metre: Material from the cultural layer is often obtained during systematic research (we are aware of the problem with a long-term inhabited site and a site that was intensively used as agricultural land after abandonment). If the examined plots are divided into smaller parts (e.g. squares or strips), it is possible to create a quantification of findings and a diagram of the density of findings on the plot. It is possible to create a mapping of the density of occurrence based on the number of sherds (sherd/m^2), individuals (unit/m^2), or weight (g/m^2) per square metre. At the Bojná I-Valy hillfort, we tried to monitor the density of occurrence in individual ditches, which gradually expanded some plots – especially in plot 5 (ditch III), 7 (ditches IV and XIII) and 10 (ditch IX). Due to significant differences in frequency and weight, the intervals of the monitored indicators were determined for each plot separately – the upper limit of the first interval is defined by the value of the first quartile, the upper limit of the second interval by the median value, the upper limit of the third interval by the value of the third quartile, and the fourth interval contains values higher than the value of the third quartile (Tab. 1).

As an example of mapping the density of occurrence of sherds, individuals and weight per square metre, we chose the most representative processed plot – plot 7 (Fig. 1–3).

Another option to determine the expressiveness of the collection and better compare the dataset from the pit filling is to establish a standard collection. If we want to define astandard collection for our needs, it is necessary to establish a chronological period and a geographical area – in our case it will be the period of the 8th–10th c. and the area of southwestern Slovakia. Files from dugout huts that have been fully explored and not in superposition with other settlement objects should be used. However, it should be taken into account that even these ceramic assemblages do not come from closed find units. Since numerous settlements from the selected period were examined in the chosen area, it is necessary to collect data on individual dugout huts (dimensions, number of sherds, number of individuals, weight, etc.) and select a suitable group from them based on the selected criteria and define a standard set based on this group.

In this article, only quantitative indicators have been presented, which help to determine the quality and expressiveness of the collection. It is necessary to supplement these statistical data with qualitative indicators, typological and chronological analysis of vessel shapes, mouths and decoration, or analysis of functionality.

Fig. 1. Bojná I-Valy. Plot 7. Density of sherds per square meter (sherd/m^2). Legend: a – up to 13 sherd/m^2; b – 14–24 sherd/m^2; c – 25–39 sherd/m^2; d – over 40 sherd/m^2; e – settlement features.

Fig. 2. Bojná I-Valy. Plot 7. Density of individuals per square meter (ind/m^2). Legend: a – up to 10 ind/m^2; b – 11–22 ind/m^2; c – 23–35 ind/m^2; d – over 35 ind/m^2; e – settlement features.

Fig. 3. Bojná I-Valy. Plot 7. Mass density per square meter (g/m^2). Legend: a – up to 100 g/m^2; b – 100–220 g/m^2; c – 221–300 g/m^2; d – over 300 g/m^2; e – settlement features.

Tab. 1. Bojná I-Valy. Interval values (first quartile, median and third quartile) of the number of sherds per square meter (sherd/m^2), the number of individuals per square meter (individual/m^2) and the mass density per square meter (g/m^2) on plots 5, 7 and 10.

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 125–141.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.9

POSSIBILITIES OF INTERPRETING THE 9TH CENTURY HORIZON IN THE NORTHERNMOST PERIPHERY OF TRANSDANUBIA

SZABINA MERVA

Present paper discusses the various interpretations of the 9th c. material culture on the northernmost periphery of Transdanubia, Northwestern Hungary. Highlighting the archaeologically observable elements of the 9th c. cultures via the latest results of settlement archaeology in the researched region, the article presents finds and their wider context from the sites at two early medieval centres: Visegrád (Danube Bend) and Győr (by the confluence of the River Danube and the River Rába). During the train of thought, some relevant data is provided on trade, technology, and knowledge transfer between the Northern Transdanubian area and its northern neighbouring regions, data on gastronomy, archaeozoological data, various economic strategies and settlement structures in relation with the Western Slavic territories. The article is an attempt at a sophisticated answer to the research issue, whether the region along the river Danube had been a peripherical border region, no man's land or contact zone with vivid interregional connections.

Keywords: Hungary, Transdanubia, 9th c., trade, technology, knowledge transfer, gastronomy.

INTRODUCTION

This paper discusses the possibilities and limits of the interpretation of the 9th c. material culture on the northernmost periphery of Transdanubia (Northwestern Hungary) via the latest results of settlement archaeology, presenting examples of sites around two early medieval centres: Visegrád (Danube Bend) and Győr (by the confluence of the River Danube and the River Rába). These regions are localized in the northern region of the Avar Khaganate, the Late Avar Period is clearly documented and mapped. In this respect, the idea of the Danube as a border in the Avar Period hasn't even been raised up (*Bóna 1984*, map 25), the spread of the relevant sites definitely shows the appearance of the Avar Age sites in South Slovakia also. While in the Hungarian research the cadastre and mapping of the sites of the given period has been realized and published in a series (*Szentpéteri 2002*), the Slovak and Polish research focused on defining the northernmost border of the Khaganate,[1] as well as on discussing the question of Slav – Avar border (*Ďuricová 2012*, map 1; *Zábojník 1999*). It is worth drawing attention to the spread of new centres developed after the fall of the Avar Khaganate on the territory of Slovakia. It is clearly observable, that besides the sites of Devínska Nová Ves, Bratislava, Mužla-Čenkov and Bíňa those all were localized north of the territory of the political formation declined in the early 9th c.[2]

The chronology of the sites in North Hungary, proving the 9th c. population's settlement hierarchy, raised the issue of a relatively new research topic (Fig. 1).[3] The example of the two analyzed 9th c. settlements around Győr: Ménfőcsanak-Szeles dűlő and Bácsa-Szent Vid, as well as the region of Visegrád, where I analyzed the early medieval phases of the multilayered sites: Visegrád-Sibrik early medieval centre (earliest phase is the Late Avar/Early Carolingian Period, late 8th–early 9th c. and 9th c. period) and its simultaneously used *suburbium*, Visegrád-Várkert dűlő (Fig. 2) urged me to consider the regions' role in the period after the fall of the Avar Khaganate, perhaps in the Carolingian Pannonia Province. I have to be clear about this in advance: the question is too generous and general to answer at that stage of the research, not forgetting, that 9th c. written sources concerning the region's history are not available.[4] The interpretation of the well-known written source about the

[1] Research of the various burial rites between the mid–7th c. and the early 9th c. (*Zoll-Adamikowa 1990*, 101, 102).

[2] Mapping of 9th–11th c. sites, settlements and fortifications (*Henning/Ruttkay 2011*, fig. 1).

[3] See the chronology – Visegrád-Várkert dűlő (*Merva 2018*, 110–128); Visegrád-Sibrik domb (*Merva 2018*, 168–196); Bácsa-Szent Vid (*Merva 2018*, 218–229); Ménfőcsanak-Szeles dűlő (*Merva 2018*, 235–277).

[4] The written source of Conversio doesn't mention this section of the Danube, but this is the case with the source of *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plaga Danubii* also (*Bavarian Geographer*; see *Fritze 1999*; *Veszprémy 1996* with further bibliography.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

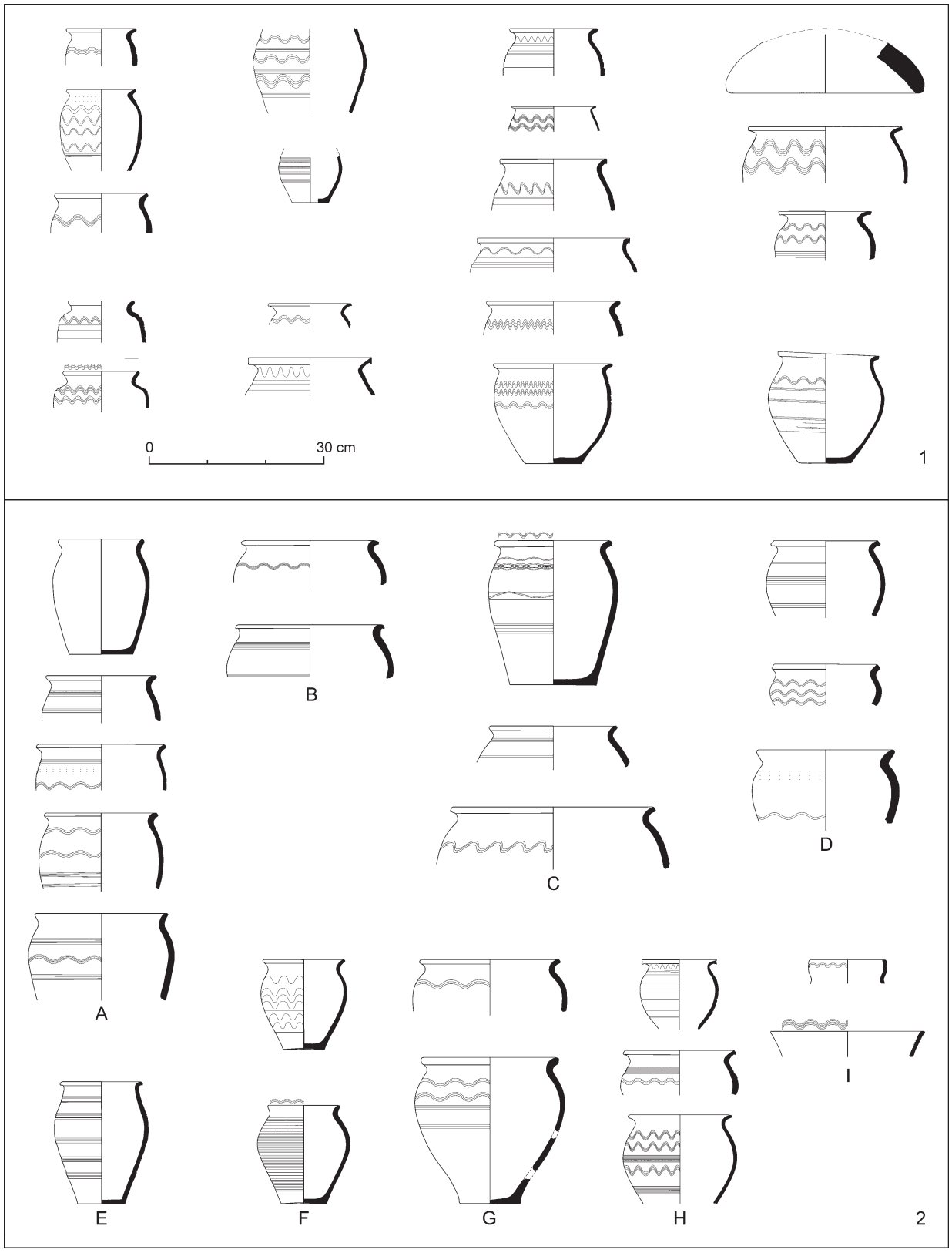

Fig. 1. Formal spectrum of the 9th c. pottery types in the region under research. 1 – Ménfőcsanak-Szeles dűlő; 2 – Visegrád-Sibrik domb and Visegrád-Várkert dűlő (after *Merva 2018*, fig. VII: 25, 26).

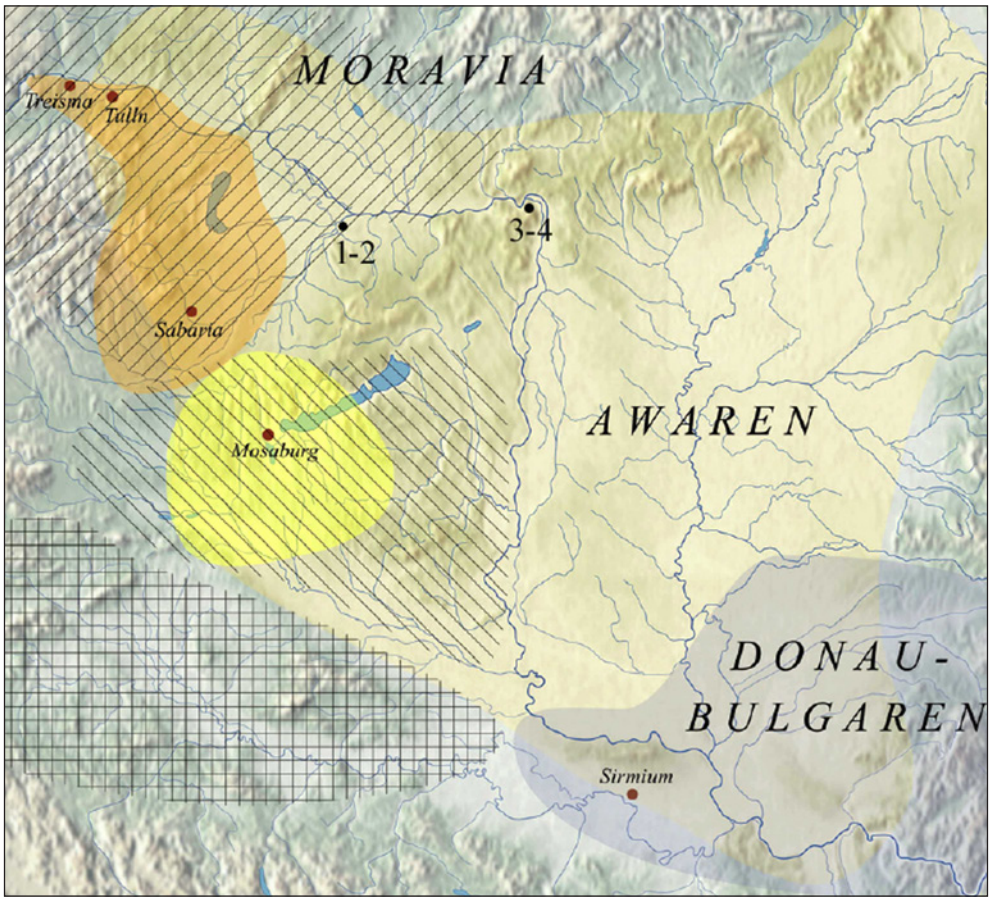

Fig. 2. The Carolingian Pannonia Province and the neighbouring regions after AD 828. The location of the sites under discussion. 1 – Bácsa-Szent Vid domb; 2 – Ménfőcsanak-Szeles dűlő (Northern Hungary); 3 – Visegrád-Sibrik domb; 4 – Visegrád-Várkert dűlő (after *Szőke 2009*, fig. 3).

region '*… circa Danubium…*' from AD 811,[5] related to the Slavic duxes is considerably undetermined: can we understand as people living above the Danube[6] (that is the region localized in the north of the Danube)[7], around, so both sides of the Danube (*Havlík 1963*, 136) or generally, we should think of the population in the Transdanubia, covering the region from the Vienna Woods till the confluence of the River Danube and the Drava.[8]

It is a fundamental question also, whether the region in Northern Hungary can be understood as a marginal, underpopulated, poor area, seeing that geographically it is far from the well-researched Carolingian centre in Pannonia Province, the site complex of Zalavár at the Lower Zala Valley or the 9th c. Savaria, which archaeology is hardly known. Or should we interpret the right bank of the river Danube in the 9th c. as a multicultural contact zone, neighbouring the territories of the western Slavic region from the south? Should we take it into consideration, that this territory under discussion could have belonged culturally/politically to the Moravian-Slav regions for a while? Although the various possibilities are simplified and we will most likely never have one clear answer to explain the region's cultural, and especially not its ethnical or political belonging, factually, after the archaeological results it seems to be clear, that it was definitely not a kind of 'no man's land'.

The original manuscript: *https://daten.digitale-sammlungen.de/0001/bsb00018763/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00018763&seite=321 [31. 8. 2023]*). I should add it: Marharii and Merehani probably refer to the regions of Moravia and Nitra, and in this context, it mentions 11 resp. 30 fortifications *civitas* (*Třeštík 2002*, 132–135). Reutter's work is a very extended data source, writing about the Carolingian borders after the charters, collecting the mentioned fortresses (*palatium, curtis*, etc.). East of the River Rába he mentions only one *curtis*, but the written source doesn't name it (*Reutter 1911*).

[5] *'alii primores ac duces Sclavorum circa Danubium habitantium'* (*Annales regni Francorum ad a. 811*, *MMFH I*, 44).

[6] Literal translation.

[7] *Szőke 2014a*, 24; *2014b*, 32. After his interpretation, the written source refers to the Moravian Slavic population.

[8] After Steinhübel's research, it is not about the Moravians living north of the Danube (*Steinhübel 1995*, 26, 27, footnote 88).

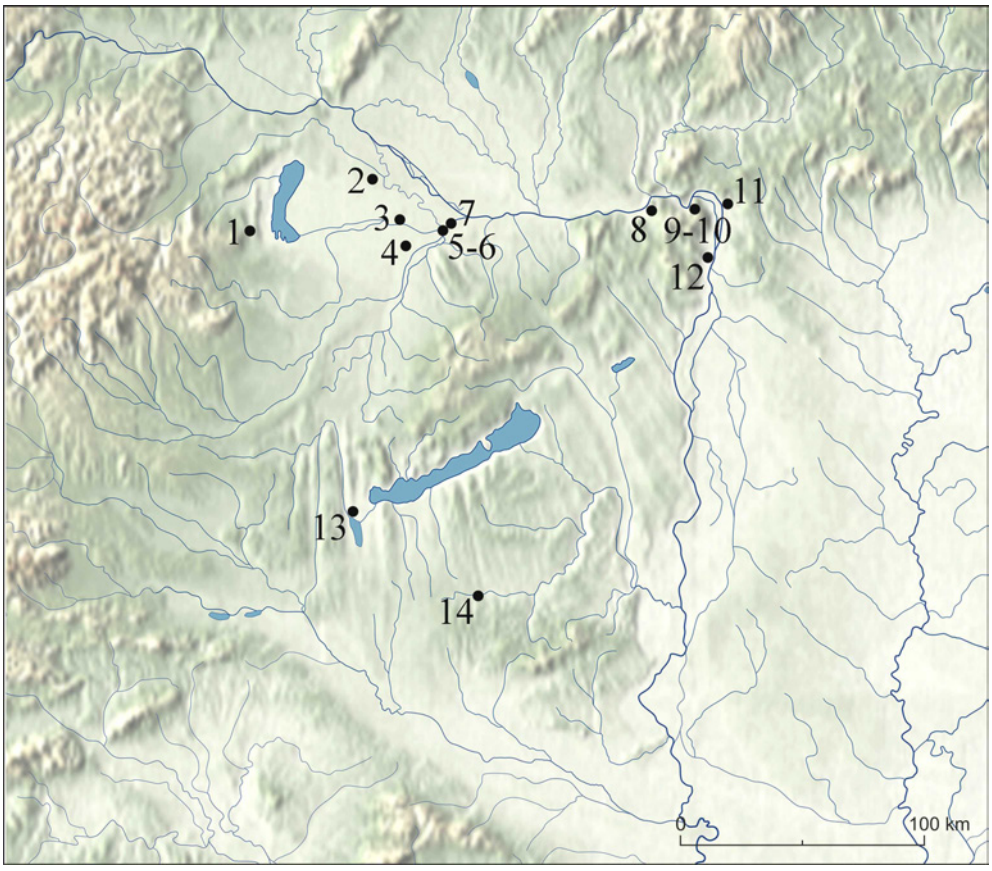

Fig. 3. The traces of the long-distance trade along the Danube, Northern Hungary. The spread of the graphite ware in the 9th and 10th–11th c. 1 – Sopron, Új utca-Szent György utca 6; 2 – Mosonmagyaróvár-Király domb; 3 – Mosonszentmiklós-Szilas; 4 – Enese-Szabadság utca 72; 5 – Győr-Káptalandomb; 6 – Győr-ECE; 7 – Bácsa-Szent Vid domb; 8 – Esztergom-Várhegy; 9 – Visegrád-Sibrik domb; 10 – Visegrád-Várket dűlő; 11 – Vác-Muzeum utca 9; 12 – Óbuda-Lajos utca 163–165; 13 – Zalavár-Városziget; 14 – Kaposszentjakab-Bencés kolostor (after *Merva 2018*, fig. VII: 51.1).

I should highlight the previous state of the Hungarian research in question: thinking of the map published in 1984 (*Bóna 1984*, map 26), 2009 (*Szőke 2009*, 401, fig. 3) or even 2014 (*Szőke 2014a*, fig. 1). The Eastern Transdanubia to the Danube (involving the northernmost part we discuss presently) was either drawn as the eastern region of the Pannonia Province administratively, but not proven archaeologically (after *Bóna 1984*, map 26), or not even shaded as a Carolingian territory (*Szőke 2014a*, fig. 1), being a white spot on that map. The region under research, after the written sources about the border of the province, could have been part of the Carolingian province till AD 828, as well as the eastern neighbouring territory of the region under the direct Carolingian influence (*Pannonia Superior*) spreading by the line of the confluence of the River Danube and the Rába from AD 828. After Bóna's interpretation in the 1980s, for want of better, the Northeast corner of the Transdanubia, besides the presumably 9th c. toponym, Visegrád, may have been inhabited by the survival Avar population who had never been mentioned in the written sources at that time (*Bóna 1984*, map 26).

Besides the questionable political segmentation in the 9th c. (e.g. *Szenthe 2007*, 21–25), the cultural tradition of the Roman provinces, as well as the significance of the Roman age limes by the river, we shouldn't forget the physical geography of the Northern Hungary. On one hand, the river Danube has been always given the opportunity both to divide and to connect nearby regions. On the other hand, while in the case of the region of Győr, the Little Hungarian Plain is segmented only by the Danube and the floodplain of Žitný ostrov, the Danube Bend area is by the meeting of the river and the Visegrád Hill.[9]

[9] It is a well know generalization, that the Slavic communities usually preferred to settle down on hilly woodlands. For instance, in the case of the South Transdanubian Slavic population, see *Bóna 1984*, 350.

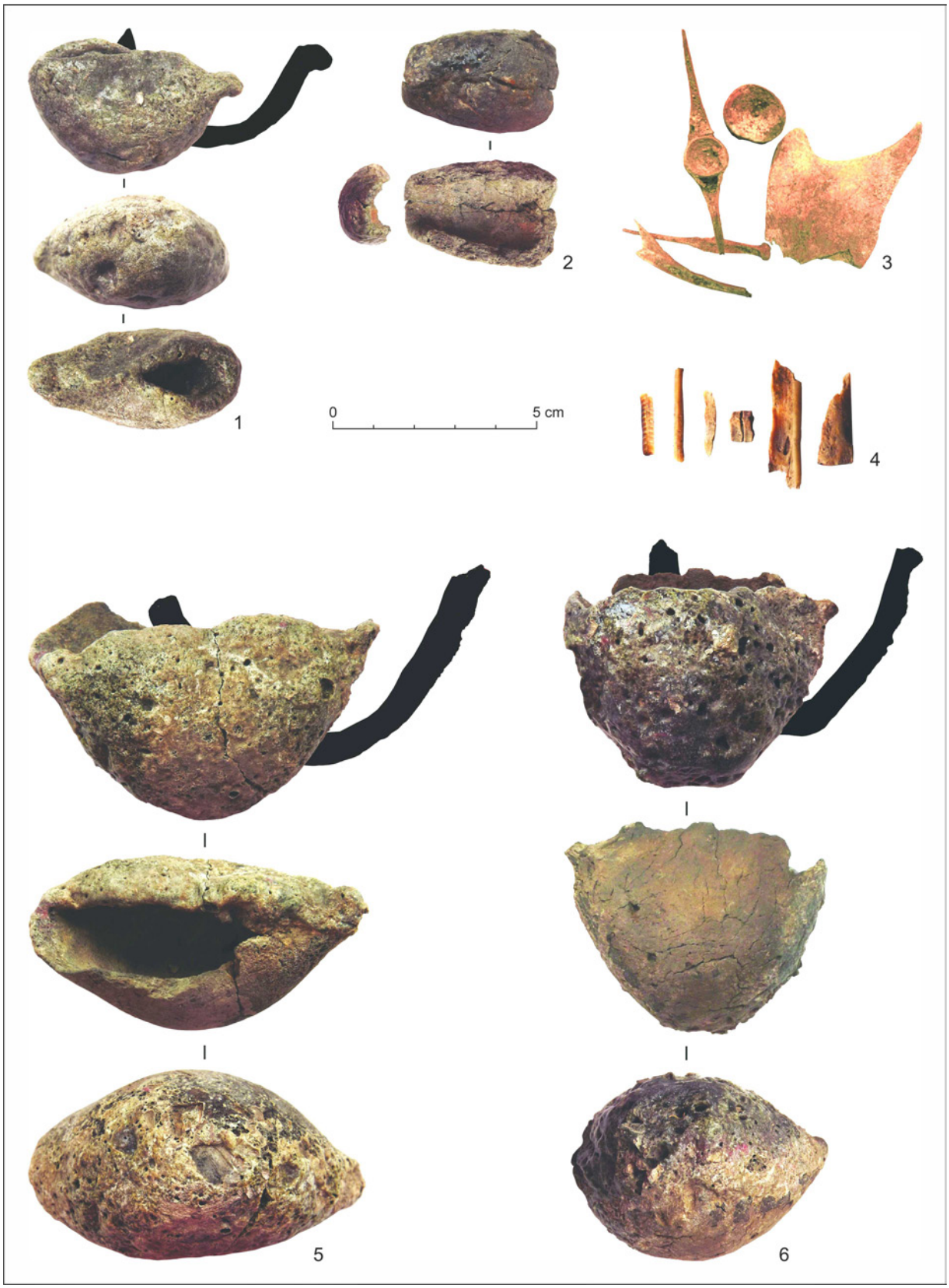

Fig. 4. Visegrád-Sibrik domb. The 9th c., so-called 'bundle-shaped' ceramic crucibles ('*Beutelförmige' Keramiktiegel*). Finds from the infill of the 9th c. metalsmith's furnace's work trench (2017/section 113/feature 79). 1, 2, 5 – fasting crucibles; 3 – fishbones; 4, 6 – casting crucible and the fish bones found in it scattered (after *Merva 2018*, Appendix, pl. 98).

Besides eliminating the above-mentioned white spot on the map, as well as having a better understanding of the archaeological aspect of this considerably complex research topic, it is essential to work on it and publish our results to be able to give relevant data either to confirm or disaffirm, but at least to sophisticate the general idea of the territorial spread of 'Great Moravia'.[10] It is worth mentioning here the historian Ján Steinhübel's theory about the four principalities existing till AD 827 and the political history during Rastislav, which, after his theory, may have reached the north-eastern corner of the Transdanubia.[11] The Czech research, discussing the question of the Moravian proto-state and its spreading takes into consideration some contemporary control of the territories in the second half of the 9th c., both to west – northwest direct to the Czech Basin and to east – southeast direction to the territories of Slovakia or even North Hungary.[12]

It is obvious, that it is impossible to detect archaeologically some presumed political changes in the early medieval times,[13] indeed, regardless of the long research history of the Lower-Zala valley we hardly know the 9th c. archaeology in West Hungary. This study's aim is to improve the state of the research.

BORDER OR CONTACT ZONE? ARCHAEOLOGICALLY OBSERVABLE ELEMENTS OF THE 9TH C. MATERIAL CULTURES IN THE NORTHERNMOST PART OF TRANSDANUBIA (HUNGARY), RELATING TO THE NEIGHBOURING REGION TO THE NORTH

My work hypothesis is that the region under discussion may have been rather a contact zone facilitating the transcultural processes, than an impassable border. Naturally, it should be underlined, that the idea is considerably theoretical, since the above-mentioned region's settlement archaeology has just started to be better understood in recent years, and is far from characterized in detail. Despite this, at this stage of my research, I consider the possibility, and this is not exceptional. The question of contact zone has been several times discussed in early medieval context,[14] and per definition, we can consider how it was originally circumscribed: *'Areas in which two or more cultures communicate and negotiate shared histories and power relations'*, detailing that these are *'social spaces where cultures meet, clash, and grapple with each other, often in contexts of highly asymmetrical relations of power, such as colonialism, slavery, or their aftermaths'* (*Pratt 1991*, 33). Let's review the following factors in this context briefly.

Trade, technology and knowledge transfer

The early medieval long-distance trade between Northern Transdanubia and the western Slavic territories is clearly proven. One is the trade of graphite pottery already from the 9th c. along the Danube, this practice had continued in the 10th–11th c. also, as a kind of continuation of the interregional economic relations (Fig. 3; *Merva 2016*). At the same time, the exceptional depot of the so-called axe-like bars from Bácsa is a very telling example (*Tomka/Merva 2016*).

Nevertheless, besides the very clear cases of evidence on trade, there is a seemingly 'latent' factor, researching the contact between two territories, a proof of a lot deeper reflection of transcultural communication, due to technology and knowledge transfer. Naturally, without petrographically analy-

[10] About the various ideas on the topic, see *Sós 1973*, 52–65. Both in the Czech and the Slovak literature, we can still read about such maps, which suggest the interpretation of the Moravian proto-state as a state, empire. For the anatomy, critics, alternative narratives of this phenomenon, see *Macháček 2009*. It is clearly seen, that the aim of the early research of Great Moravia was to prove the connection between the early medieval picture with the present states with nation-building intentions (*Bowlus 1995*, 141). This research process is naturally not individual, see other examples (*Takács 2006*). It is worth reading the realistic summary written by the younger Slovakian research generation, where the author experimented to delineate the border of the early medieval Nitra region based on archaeological results (*König 2017*, fig. 3).

[11] See the map of the Transdanubia (Western Hungary) in the 9th c. AD (*Steinhübel 1995*, the map of the page 107). Northeastern Transdanubia is designated with dark grey, as Rastislav's territory, after Steinhübel's theory (*Steinhübel 1995*, 44, 98). It is conspicuous, that the author, generally in his papers doesn't cite the Hungarian literature at all, specifically not literature on archaeology. Perhaps it can be considered as a bilateral attitude, as the Hungarian archaeology doesn't cite his papers. A short comment about Steinhübel's monography on the Principality of Nitra (*Steinhübel 2004*) see *Bagi 2012*, 237, footnote 8.

[12] See the map of the extension of the Moravian proto-state in the second half of the 9th c. Core area and the temporarily controlled territory, after *Macháček 2013*, fig. 1; 2. Besides, see the frequently cited map in the Czech literature, about the extension of the 9th c. Moravian proto-state *Poláček 2018*, 133; *Vavřínek/Sláma 1996*.

[13] About the archaeology of the first Bulgarian state see *Takács 2016*.

[14] The research issue of the early medieval contact zones has been framed several times, among others: the project of Frontier, Contact Zone or No Man's Land? The Morava – Thaya Region from the Early to the High Middle Ages (principal investigators: Stefan Eichert and Jiří Macháček, the years of the project: 2015–2017, the number of the project: I 1911-G21) or the Slovakian – Hungarian research project (no. VEGA 1/0897/12) on the population archaeogenetic research from the 10th c. contact zone ('*Archeogenetický výskum kontaktnej zóny z 10. storočia na Slovensku*') lead by prof. dr. Mária Bauerová and dr. Melinda Nagy with the cooperation of Veronika Csáky, Gusztáv Mende Balázs, Aranka Csősz and dr. Gabriel Fusek.

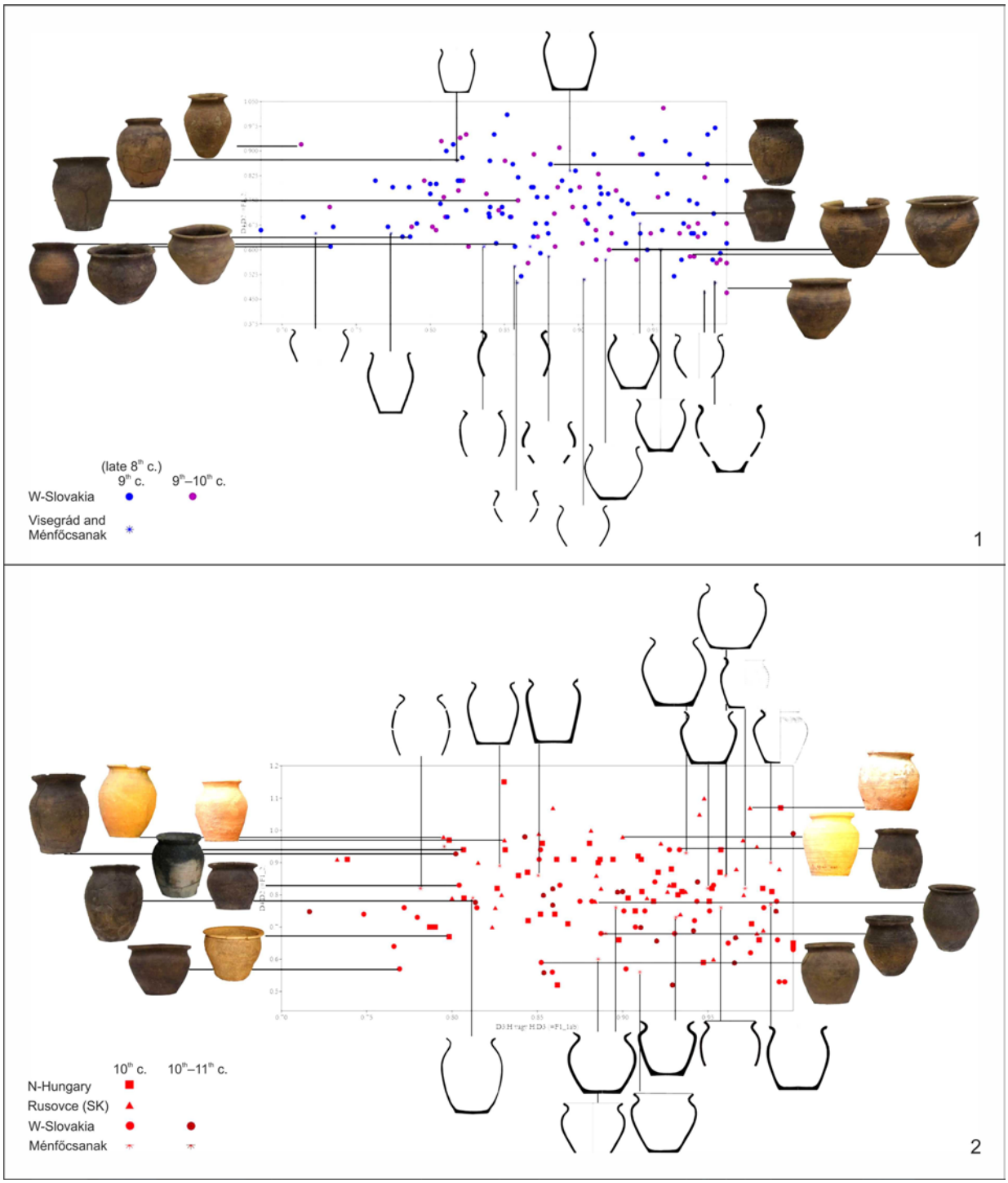

Fig. 5. 1 – scatterplot matrix on metrical data of whole ceramic vessels from the region of Northern Hungary and Southwestern Slovakia (late 8th–9th c. and 9th–10th c. horizon); 2 – scatterplot matrix on metrical data of whole ceramic vessels from the region of Northern Hungary and Southwestern Slovakia (10th–11th c. and 11th c. horizon; after *Merva 2018*, fig. VII: 32, 33).

sis, there are several cases when it is impossible to establish whether the particular artefact is an export or the imprint of a technology transfer in some details of the product. Obviously, the intensity of the communication of two or more populations' craftsmen correlated to the detectability of the technology transfer on the archaeological artefact (*Gelbert 2001*, 84–87).[15]

[15] About the research of technology transfer and technology in the area of metallurgy, among others *Schwarcz 2018; Szenthe 2016.*

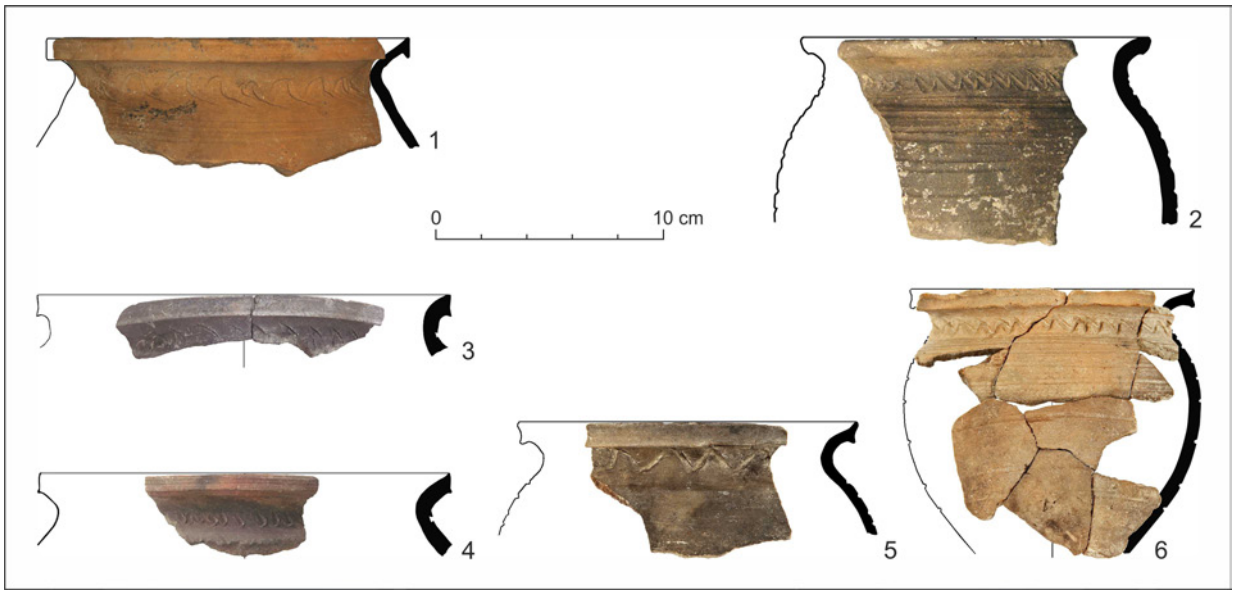

Fig. 6. Ménfőcsanak-Szeles dűlő and Visegrád-Várkert dűlő. Wavy line decoration of the vessel's neck. 1 – 2010.20.3. XJM; 2 – 2010.205. XJM; 3, 4 – without inv. nr. MKM; 5 – 65.28.81. MKM; 6 – 65.28.78. MKM (after *Merva 2018*, fig. VII: 38).

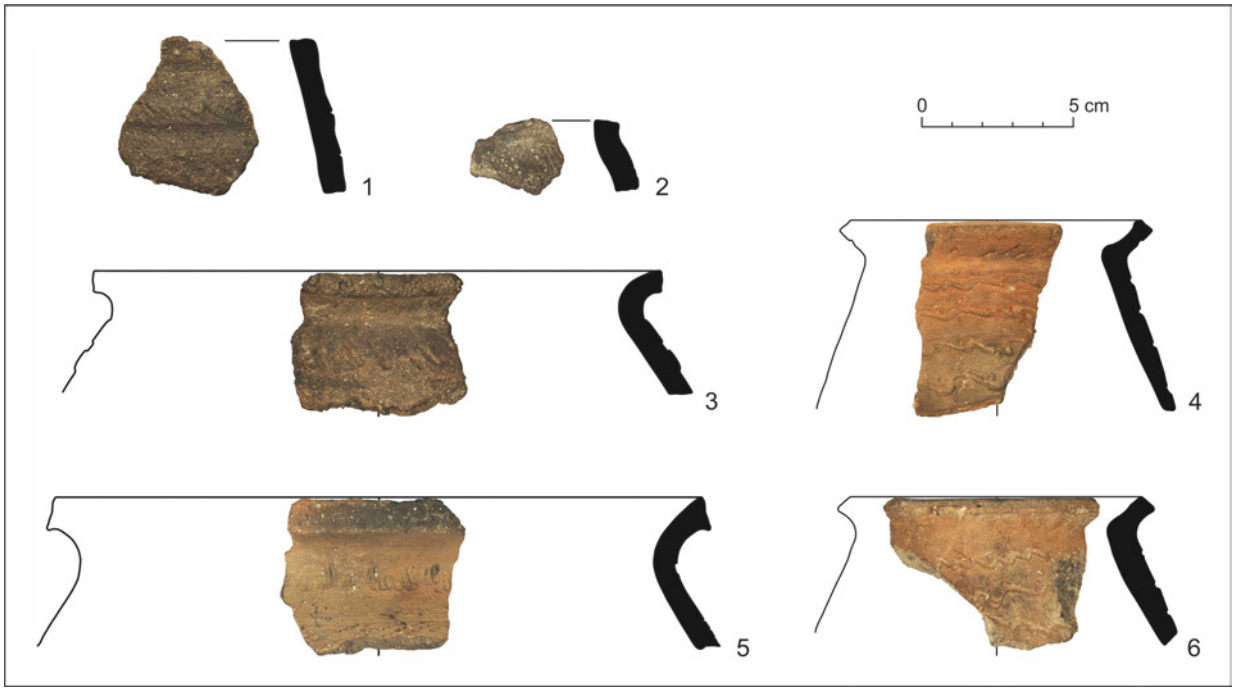

Fig. 7. Bácsa-Szent Vid domb. Traces of the non-local pottery tradition on some finds (after *Merva 2018*, fig. VII: 44).

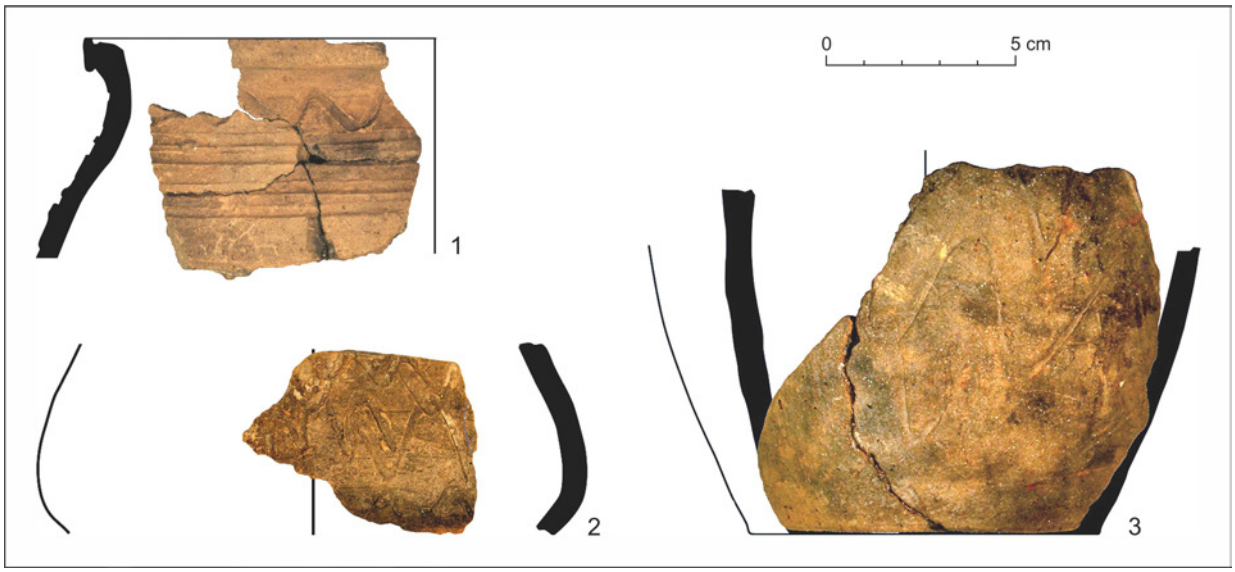

Fig. 8. Ménfőcsanak-Szeles, feature 327 (inv. nr. 2010.52.9. XJM) and feature 146 (inv. nr. 2010.13.1. XJM and inv. nr. 2010.13.3. XJM; after *Merva 2018*, fig. VII: 46, 48). Pot fragments identified as the Southern Moravian Blučina-type pottery (see *Macháček 2001*, fig. 103, group E).

Metallurgy

As a brilliant example of technology transfer, I should mention the metalsmith's furnace I excavated in 2017 at the 9th c. centre of Visegrád. Seeing the clay crucibles, it is clearly proven that the type, as well as the technology, had been the same that appears typically in the western Slavic territories or some Bulgarian centres, differing from the Carolingian type crucibles (Fig. 4; *Merva 2017* with further bibliography).

Pottery

While it is not far to seek cultural contact with the Upper-Danube valley or the Mediterranean in the case of the Carolingian centre of Zalavár (HU; *Szőke 1992a*; *2012*), it also seemed to be obvious to research the possible similarities with the 9th c. pottery both in Western Slovakia[16] and South Moravia[17].

Without detailing the overall picture some relevant examples should be highlighted (Fig. 5).[18] Some specific markers (rim types, localization of some decoration type on the vessel, the wavy line on the neck of the vessel), comes into question only as exceptions in the case of sites near Győr or Visegrád (Fig. 6), which are typical in the Western Slovakian and Moravian regions, appear as exceptional cases at the settlements in the northernmost part of Transdanubia in Hungary. This is specifically interesting, seeing that after the fall of the Avar Khaganate presumably the organization of the Avar potters had collapsed and new pottery wares in the territory of the Carolingian Pannonia Province hasn't been established yet (regardless of the polished yellow ware which is rather connected with the elite's material culture; at the same time, in contrast of the South Moravian wares: the so-called Mikulčice type or the Blučina type).

Furthermore, it is worth considering the possible connection between the pottery traditions via the example of the so-called cup-shaped rim or the inserted in point rows on the shoulder of the vessel from Bácsa (Fig. 7)[19] or such markers like the batten-

[16] I had the opportunity to see the pottery of the sites of Nitra-Šindolka, Bojná-Valy, Bíňa, Kamenín-Kiskukoricás, Mužla-Čenkov, Nitra-Lupka, Nitra pod Zoborom, Čakajovce, Svätý Peter, Úľany nad Žitavou, Bučany, Malé Kosihy (SK) in 2016 September – November, thanks to the celebrated Gabriel Fusek, as well as to Matej Ruttkay, Peter Bednár, Milan Hanuliak, Gabriel Nevizánsky, Terézia Vangľová, Eva Fottová, Ivona Vlkolinská and Eva Čaprdová (Archeologický ústav SAV, v. v. i., Nitra).

[17] I had the opportunity to see the pottery of the sites of Přerov-Horní náměstí, Zelená Horá, Břeclav-Lány, Kostice-Zadní hrúd, Dolní Věstonice, Vysočany, Břeclav-Pohansko, Mikulčice-Valy, Uherské Hradiště in 2018 January – July, thanks to Jiří Macháček, Adéla Balcárková (Masarykova Univerzita, Ústav archeologie a muzeologie, Brno), Lumír Poláček, Rudolf Procházka (Archeologický ústav Akademie věd České republiky Brno) and Luděk Galuška (Centrum slovanské archeologie – Moravské zemské muzeum Uherské Hradiště).

[18] See the comparison of shape analysis on some Western Slovakian and North Hungarian sites' 8th/9th–10th c. and 10th–11th c. completed vessels.

[19] For some excellent formal analogues see *Brather 1996*, 33, fig. 7: 10–16.

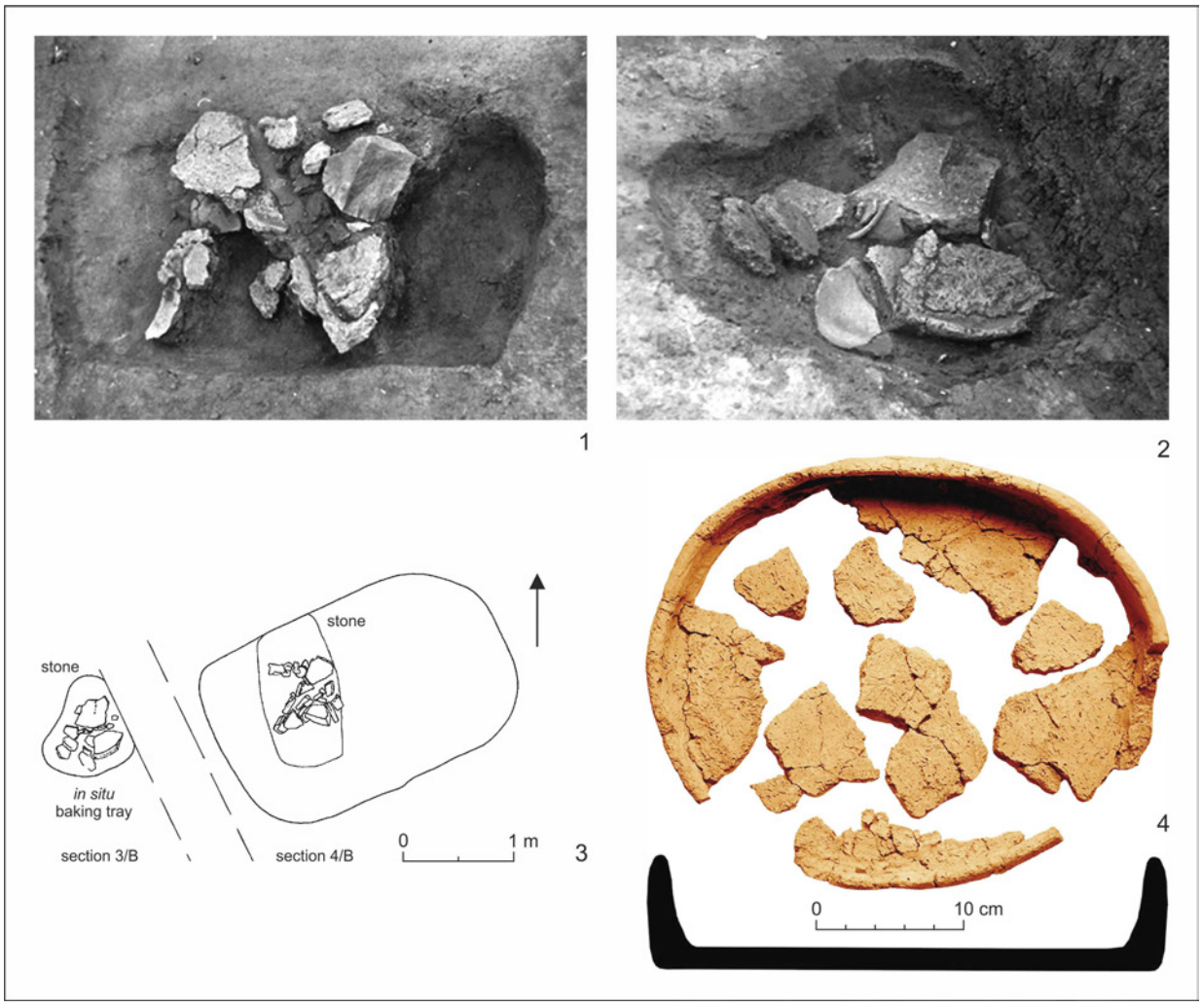

Fig. 9. Visegrád-Várkert dűlő. Photo documentation of the *in situ* find (Feature 1963/section 3/B and 4/B, inv. Nr. 65.28). 9th c. clay roasting tray (after the documentation of the leader of the excavation in 1963, István Méri).

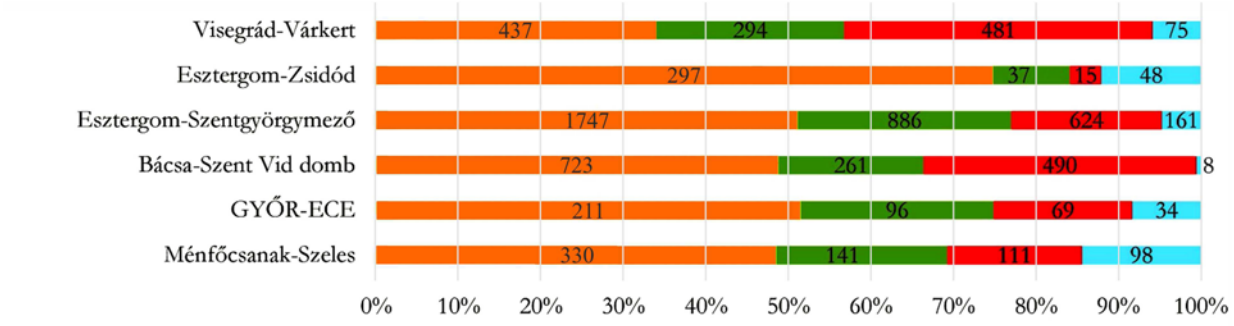

	Ménfőcsanak-Szeles	GYŐR-ECE	Bácsa-Szent Vid domb	Esztergom-Szentgyörgymező	Esztergom-Zsidód	Visegrád-Várkert
Bos taurus	330	211	723	1747	297	437
Caprinae	141	96	261	886	37	294
Sus domesticus	111	69	490	624	15	481
Equus caballus	98	34	8	161	48	75

Fig. 10. The archaeozoological data of the 9th–12th c. settlements in Northern Transdanubia (after *Merva 2018*, fig. VII: 15, right).

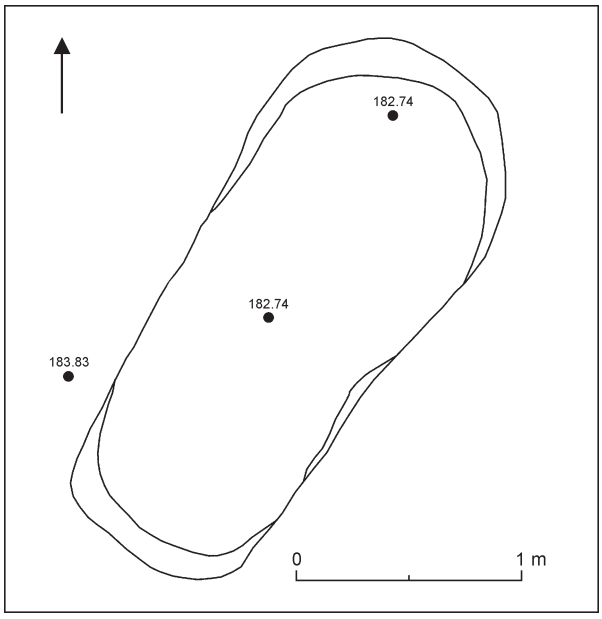

Fig. 11. Visegrád-Sibrik domb (Feature 2014/10). Grave shaped pit, potentially connected with pig keeping (after *Merva 2018*, fig. VII: 15, left).

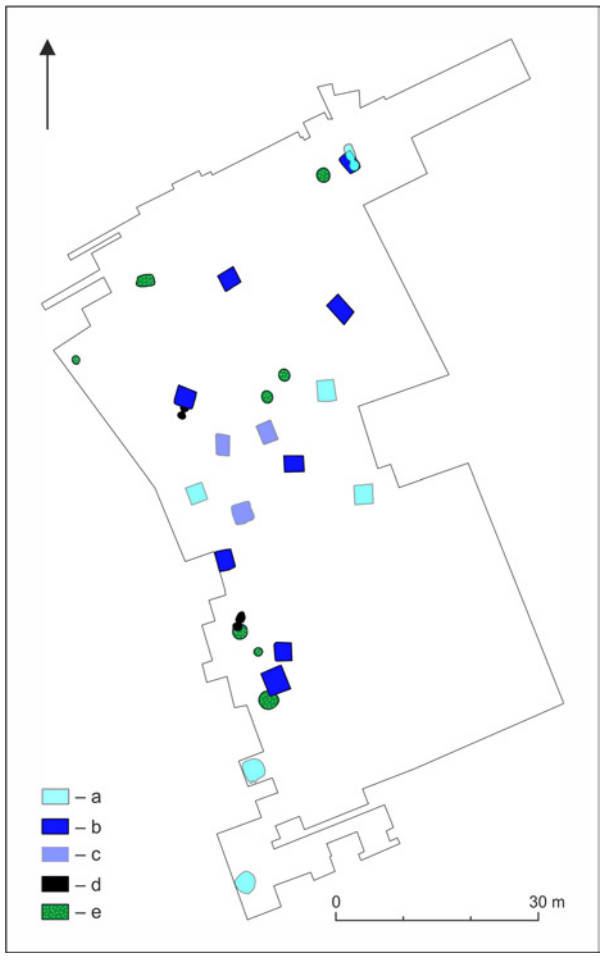

Fig. 12. Visegrád-Várkert dűlő. The site plan of the late 8th–9th c. settlement. Legend: a – uncertain chronology, house and metalsmith's furnace; b–e – early medieval period (late 8th–9th c.; b – house; c – house, presumably connected with this period; d – outdoor oven; e – pit; after *Merva 2018*, fig. V: 2. 87, left).

like decorations (Visegrád-Szent András kolostor, 8th–9th c.; *Buzás/Eszes 2012*, 22).[20]

But as an exceptional example from the region, sherds belonging to two vessels of the Blučina group were found near Győr also (Fig. 8). After the latest result this pottery group spread in a broader territory, not only in Moravia but in Bohemia, Slovakia and Austria also (*Mazuch 2000*), and the list is completed with this Hungarian site. The characteristic profiled rim type, as well as the wavy line decorated in the lower part of the vessel doesn't look like the local pottery tradition's average product.

Data on gastronomy, archaeozoological data, various economic strategies

Using the pottery research not only for classification and relative chronology,[21] but as a tool to understand more the gastronomy of the region, as well as the lifestyle and connecting it to the archaeozoological data, I can provide some relevant details.

At the site of Visegrád-Várkert dűlő, besides the dominant percentage of the various sized pots (and not a single clay cauldron from the later, late 10th–11th c. period!) the sherds of some clay roasting trays are also registered from the late 8th–9th c. *suburbium* (Fig. 9). The pottery type is known, but considerably rarely appears in Hungary, both in the Avar Age as well as in the 9th c. These are mostly found in Northeast Hungary, for instance in the Bodrogköz region (*Pintér-Nagy/Wolf 2017*), according to the earlier research the clay roasting tray has been typically interpreted as an element of the early medieval Slavic material culture. Recently it is understood as the evidence of the preferred economic strategy than pointing out exclusively one ethnic population, even if this is a frequently found artefact in western Slavic areas. It is characteristic of settled people instead of stockbreeders and leads back to deep cultural traditions and

[20] One part of the artefacts is apparently dated to the Árpád Age, the rest can be connected with the 8th–9th c. horizon.

[21] See the scatter plot of some comparative shape analysis *Merva 2019*, 356, fig. 2; 3.

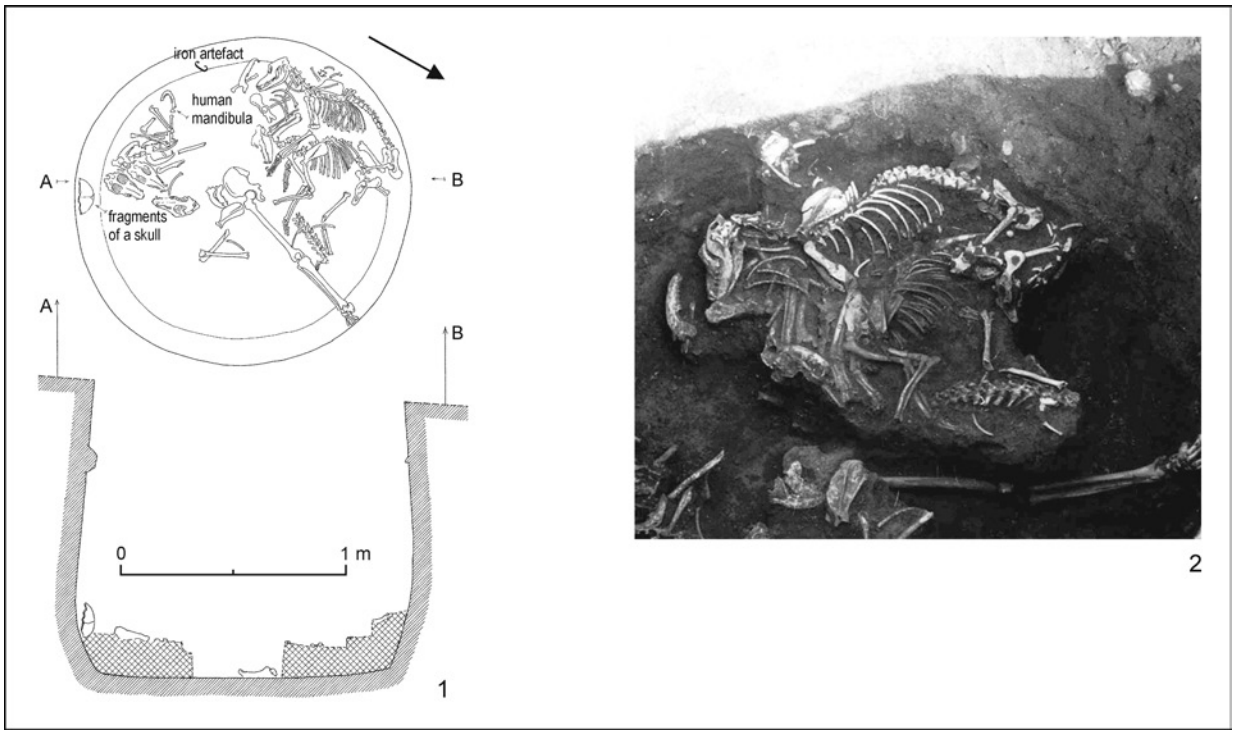

Fig. 13. Visegrád-Várkert dűlő (feature 1980/1). 9th c. deviant burial found (after *Merva 2018*, fig. V: 2. 94).

gastronomy.[22] It is also relevant to mention the baking bell artefacts (2 reconstructed items, type IV B) from the 9th c. period of the rural settlement at Ménfőcsanak-Szeles dűlő.[23]

Besides the pottery, we should highlight the ratio of the domestic animals via the archaeozoological data of some relevant sites. Seeing the quantity distribution of the various species excavated at early medieval settlements in the central Carpathian Basin, both the 9th c. site of Bácsa-Szent Vid (trade site by the bank of the Mosoner Danube) and Visegrád-Várkert dűlő (*suburbium* of Visegrád-Sibrik domb) seem to be unusual in the general cultural context (Fig. 10). Meanwhile, the highest percentage of cattle is dominant by early medieval cattle breeder communities, and the opposite to the appearance of domesticated pig, in the case of Visegrád, the pig was most frequently consumed, and seeing the results of Bácsa we also see a higher ratio of this species compared to other sites, even if the presence of cattle was still the highest by the last case. Although this archaeozoological pattern is exceptional among settlements excavated in Hungary, perfectly fits the pattern which is characteristics of the western Slavic territories.[24] In this context it is pretty relevant to highlight the settlement feature for keeping pig, the grave-shaped pits, which appears in some exceptional case in Hungarian sites (*Skriba 2010*, 230, fig. 4: 3; Vát-Telekes dűlő, feature 81; *Szőke 1992b*, 135; *Tomka 1998*, 47, 78, fig. 10; Sopronkőhida, feature/pit 1972/3) and frequently found in the territory north of the Danube (*Milo 2014*, 113–117, fig. 49). I can present examples both from the site of Bácsa-Szent Vid and Visegrád-Sibrik domb (Fig. 11).

Settlement structure

Although the three main existing features (*munitio, palatium*, and maybe the *emporio* as well) can be identified with various emphasis in this local centre of Visegrád-Sibrik domb, its appearance can be generally interpreted in a lot wider context than only in the western Slavic world. Nevertheless, regardless of the generally used pit houses, I should report one outstanding phenomenon: seeing the appearance and the lack of linear structures (fences, ditches) on early medieval sites we can see relatively clear isola-

[22] A new interpretation of the appearance of the 6th–7th c. clay roasting trays, as the sign of the elite's feasting see *Curta 2017.*

[23] About the Mediterranean cultural concerns see *Vida 2016.* The baking bell from Ménfőcsanak-Szeles dűlő can be described as the type IV B (*Vida 2016*, 363, fig. 1).

[24] See the relevant data of the 9th c. South Moravian centres *Macháček 2010*, 438, Diagram 128; some further data of western Slavic settlements in Germany *Prilloff 1994.*

tion of the western Slavic territories in this respect, where the linear structures are rarely found (*Milo 2014*, 153, map 14). Seeing the settlement structure of the sites under discussion we can see those are similar to the sites north of the Danube, having no early medieval ditches (Fig. 12).

Besides, in the Hungarian research the single published case is from Visegrád-Várkert dűlő (Feature 1980/I), where a deviant burial in the 9th c. medieval settlement's inner area was found, while in the western Slavic territories (*Kaznakov 2013*), among others, the neighbouring region several deviant burials had been documented from this period (*Hanuliak 1997*, 157, fig. 1). The deviant burials are generally connected with the pagan superstition and belief, the intentional deviant burial of the dead person, in order to make the individual harmless, to prevent him from coming back to the living community (*Hanuliak 2004*, 209; *Kaznakov 2013*, 153). The settlement feature from Visegrád can be potentially connected with this tradition (Fig. 13).

CONCLUSION

After presenting the similarities both on the level of artefacts as well as on the level of settlement structures, I conclude that all presented resemblances with the economic pattern (especially the archaeozoological data), the gastronomic markers as the evidence of deep tradition, the anatomy of sites (pre-urban development, suburbans, elite served with their own craftsmen in the centre, etc.) is a lot more worth considering than the imprint of trade or a possible, but rarely appearing technology transfer in pottery. As it was emphasized, those similarities, which undoubtedly can be shown in some cases of pottery are definitely exceptional, there is no massive overlap. The degree of contact and communication, only on the base of artefacts wouldn't necessarily be described as intensive, at the same time not to be neglected. While we can draw a parallel between the appearance of the Blučina group in the Hungarian Little Plain in the 9th c. and, for instance, the scattered appearance of clay cauldrons in the 11th c. Bohemia (*Profantová 2010*, 305, fig. 9), the interpretation shouldn't be more than the evidence of some form of interregional contact. As it was mentioned above, these cases suggest also, that the rapidly changing political borders cannot be documented archaeologically and even if it had happened, the material culture isn't necessarily reflected in it.

BIBLIOGRAPHY

Bagi 2012 – D. Bagi: Hogyan jött létre a középkori Morvaország? *Aetas. Történettudományi folyóirat* 27/4, 2012, 236–252.

Bóna 1984 – I. Bóna: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: A. Bartha (szerk): *Magyarország története tíz kötetben* 1/1. *Magyarország története* 1. *Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984, 265–373.

Bowlus 1995 – Ch. R. Bowlus: *Franks, Moravians, and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907*. The Middle Ages Series. Philadelphia 1995.

Brather 1996 – S. Brather: *Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestslawischen Keramik der Karolingerzeit*. Schriften zur Archäologie der germanischen und slawischen Frühgeschichte 1. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 34. Bonn 1996.

Buzás/Eszes 2012 – G. Buzás/B. Eszes: XI. századi görög monostor Visegrádon. *Archaeologia – Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja* 2012. Available at: http://real.mtak.hu/134153/1/buzis-eszesxi-sz-izadi-g-ar-ag-monostor-visegr-idon.pdf

Curta 2017 – F. Curta: Social Identity on the Platter. Clay Pans in 6th–to 7th Century Ceramic Assemblages. In: J. L. Quiroga/M. Kazanski/V. Ivanišević (eds.): *Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe. Historical, Archaeological and Bioarchaeological Approaches*. Archaeological Studies on Late Antiquity and Early Medieval Europe (400–1000 A.D.). Series ASLAEME 5. BAR International Series 2852. Oxford 2017, 132–177.

Ďuricová 2012 – M. Ďuricová: *Pohrebný rítus na pohrebiskách obdobia avarského kaganátu na Slovensku*. Dizertačná práca. Univerzita Komenského v Bratislave. Filozofická fakulta. Bratislava 2012. Available at: https://opac.crzp.sk/?fn=detailBiblioForm&sid=BA98F1178B40464E5DE5AE07C2E3

Fritze 1999 – W. H. Fritze: Geographus Bavarus. *Lexikon des Mittelalters 4*. Stutgardiae 1999, 1269, 1270.

Gelbert 2001 – A. Gelbert: Ethnoarchaeological study of ceramic borrowings: a new methodological approach applied in the middle and upper valleys of the Senegal River. In: S. Beyries/P. Pétrequin (eds.): *Ethno-Archaeology and its Transfers. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Fifth Annual Meeting in Bournemouth* 1999. BAR International Series 983. Oxford 2001, 82–90.

Hanuliak 1997 – M. Hanuliak: K problematike skeletov ľudských jedincov zo sídliskových objektov. *Slovenská archeológia* 45, 1997, 157–182.

Hanuliak 2004 – M. Hanuliak: *Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie na území Slovenska v 9.–10. storočí*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 8. Nitra 2004.

Havlík 1963 – L. Havlík: Velká Morava a Franská říše. *Historické štúdie* 8, 1963, 129–180.

Henning/Ruttkay 2011 – J. Henning/M. Ruttkay: Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen Kontext: Ein deutsch-slowakisches Forschungsprojekt. In: J. Macháček/S. Ungerman (Hrsg.): *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginnsarchäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav, 5.–9. 10. 2009, Břeclav, Tschechische Republik*. Studien zur Archäologie Europas 14. Bonn 2011, 259–288.

Kaznakov 2013 – V. Kaznakov: *Treatment of the „special" dead in the early middle ages: Anglo-Saxon and Slavic perspectives*. PhD thesis. University of Glasgow. Glasgow 2013. Available at: https://theses.gla.ac.uk/4368/

König 2017 – T. König: The Great Moravian territory of Nitra. Cultural manifestations, territorial scope and the ethnic and social-political identity of its population. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo* 5/2, 2017, 9–28.

Macháček 2001 – J. Macháček: *Studie k velkomoravské keramice. Metody, analýzy a syntézy, modely*. Brno 2001.

Macháček 2009 – J. Macháček: Disputes over Great Moravia: Chiefdom or State? The Morava or the Tisza River? *Early Medieval Europe* 17/3, 2009, 248–267. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1468-0254.2009.00276.x

Macháček 2010 – J. Macháček: *The Rise of Medieval Towns and States in East Central Europe: Early Medieval Centres as Social and Economic Systems*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, 10. Leiden – Boston 2010.

Macháček 2013 – J. Macháček: Great Moravian Central Places and their Practical Function, Social Significance and Symbolic Meaning. In: P. Ettel/L. Werther (Hrsg.): *Zentrale Orte und Zentrale Räume des Frühmittelalters in Süddeutschland. Tagung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainzund der Friedrich-Schiller-Universität Jenavom 7.–9. 10. 2011 in Bad Neustadt an der Saale*. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Mainz 2013, 235–248.

Merva 2016 – Sz. Merva: „Rejtélyes bélyegű cserépedények". Adatok a kisalföldi kora középkori grafitos kerámia kutatásához. A legújabb archaeometriai vizsgálatok eredményei. In: L. Kovács/L. Révész/Á. Bollók/K. Gergely/B. Kolozsi/Zs. Pető/G. Szenthe (szerk.): *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Budapest 2016, 521–541.

Merva 2017 – Sz. Merva: 8th–9th Century Metalsmith's Furnace from Visegrád, Sibrik domb. *Hungarian Archeology E-journal* 2017/Winter, 2017, 18–32. Available at: http://files.archaeolingua.hu/2017T/Merva_E17T.pdf

Merva 2018 – Sz. Merva: *„... circa Danubium..." a késő avar kortól a kora Árpád-korig. 8–11. századi települések a Kisalföld középső részén és a Dunakanyarban*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest 2018. DOI: https://doi.org/10.15476/ELTE.2018.264

Merva 2019 – Sz. Merva: '… circa Danubium…' from the Late Avar Age until the Early Árpádian Age. 8th–11th Century Settlements in the Region of the Central Part of the Hungarian Little Plain and the Danube Bend. *Dissertationes Archaeologicae* 3/7, 2019, 353–373. DOI: https://doi.org/10.17204/dissarch.2019.353

Milo 2014 – P. Milo: *Frühmittelalterliche Siedlungen in Mitteleuropa. Eine vergleichende Strukturanalyse durch Archäologie und Geophysik*. Studien zur Archäologie Europas 21. Bonn 2014.

MMFH I – Magna Moraviae Fontes Historici I. –Prameny k dějinám Velké Moravy. Annales et chronicae. Spisy university J. E. Purkyně v Brně. Filosofická fakulta 104. Pragae – Brunae 1966.

Pintér-Nagy/Wolf 2017 – K. Pintér-Nagy/M. Wolf: Újabb régészeti adatok a Bodrogköz 6. század végi–9. századi történetéhez. Előzetes jelentés Pácin–Szenna-domb lelőhelyről. In: M. Takács (szerk.): *Az Alföld a 9. században II. Válogatás „Az Alföld a 9. században II. – Új eredmények" című konferencián 2014. május 21–23. között elhangzott előadások anyagaiból (MTA SZAB Székház, Szeged)*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4. Szeged 2017, 139–164.

Poláček 2018 – L. Poláček: *The Mikulčice-Valy Stronghold and Great Moravia*. Mikulčice – guide 3. Brno 2018.

Pratt 1991 – M. L. Pratt: Arts of the Contact Zone. *Profession* 91, 1991, 33–40.

Prilloff 1994 – R.-J. Prilloff: *Lieps. Archäozoologische Untersuchungen an slawischen Tierknochen vom Südende des Tollensesees*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin 30. Lübsdorf 1994.

Profantová 2010 – N. Profantová: Archeology and written sources on eighth- to tenth-century Bohemia. *Early Medieval Europe* 17/3, 2010, 286–310.

Reutter 1911 – H. Reutter: Ein fränkisches Grenz- und Siedlungssystem in den karolingischen Südostmarken. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 10, 1911, 1–108.

Schwarcz 2018 – D. Schwarcz: Traditional metalworking in the bazaar of Izmir. A case-study on manufacture and retail in Antiquity. In: M. L. Nagy/K. L. Szőlősi (szerk.): *„Vadrózsából tündérsípot csináltam". Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára*. A Jósa András Múzeum. Kiadványai 73. Nyíregyháza 2018, 703–716.

Skriba 2010 – P. Skriba: 9. századi település a Hosszú-víz völgyében (Vát-Telekes dűlő, Vas megye). – Eine Siedlung des 9. Jahrhunderts im Tal des Hosszú-víz (Vát-Telekes-dűlő, Kom. Vas). *Archaeologiai Értesítő* 135, 2010, 209–244. DOI: https://doi.org/10.1556/archert.135.2010.10

Sós 1973 – Á. Cs. Sós: *Die Slawische Bevölkerung westungarns im 9. Jahrhundert*. Münchner Beiträge zur Vor und Frühgeschichte 22. Veröffentlichung der Kommission zur Archäologischen Erforschung des Spätrömischen Raetien der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 16. Budapest 1973.

Steinhübel 1995 – J. Steinhübel: *Veľkomoravské územie v severovýchodnom Zadunajsku*. Bratislava 1995.

Steinhübel 2004 – J. Steinhübel: *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska. Rozprávanie o dejinách nášho územia a okolitých krajín od sťahovania národov do začiatku 12. storočia*. Bratislava 2004.

Szenthe 2007 – G. Szenthe: Gondolatok az Inquisitio de theloneis Raffelstettensis kapcsán. Adatok a Karoling Birodalom keleti irányú szárazföldi áruforgalmának és keleti határainak kérdéséhez. *Világtörténet. 2007. tavasz-nyár*, 2007, 18–30.

Szenthe 2016 – G. Szenthe: Crisis or Innovation? A Technology-Inspired Narrative of Social Dynamics in the Carpathian Basin during the Eighth Century. In: Á. Bollók/G. Csiky/T. Vida (eds.): *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag – Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*. Budapest 2016, 351–370.

Szentpéteri 2002 – J. Szentpéteri (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Varia Archaeologica Hungarica 13. Budapest 2002.

Szőke 1992a – B. M. Szőke: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: F. Daim (Hrsg.): *Awarenforschungen II*. Studien zur Archäologie der Awaren 4. Archaeologia Austriaca. Monographien 2. Wien 1992, 841–968.

Szőke 1992b – B. M. Szőke: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán. *Zalai Múzeum* 4, 1992, 129–167.

Szőke 2009 – B. M. Szőke: Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien. In: U. von Freeden/H. Friesinger/E. Wamers (Hrsg.): *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposions und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum.* Römisch-Germanische Kommission. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 12. Bonn 2009, 395–416.

Szőke 2012 – B. M. Szőke: Kulturelle Beziehungen zwischen Mosaburg/Zalavár und dem Mittelmeerraum. In: M. Salamon/M.Wołoszyn/A. Musin/P. Špehar (eds.): *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence.* U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej – Frühzeit Ostmitteleuropas 1/1. Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2012, 125–142.

Szőke 2014a – B. M. Szőke: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. Budapest 2014.

Szőke 2014b – B. M. Szőke: A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. In: B. Sudár/J. Szentpéteri/Zs. Petkes/G. Lezsák/Zs. Zsidai (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés*. MTA BTK MŐT 1. Budapest 2014, 31–42.

Takács 2006 – M. Takács: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében. *Korall, társadalomtörténeti folyóirat 24–25, 7 (2006) július*, 2006, 163–202.

Takács 2016 – M. Takács: The ninth-century Carpathian basin on the north-western edge of the first Bulgarian State. An overview of some hypotheses and remarks. In: Á. Bollók/G. Csiky/T. Vida (eds.): *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag – Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*. Budapest 2016, 502–518.

Tomka 1998 – P. Tomka: A sopronkőhidai 9. századi település – Siedlung aus dem 9. Jahrhundert bei Sopronkőhida. *Arrabona* 36, 1998, 45–84, 294.

Tomka/Merva 2016 – P. Tomka/Sz. Merva: Bácsa-Szent Vid domb. Eine Siedlung des 9.–10. Jahrhunderts an der Wieselburger Donau. *Antaeus* 34, 2016, 253–285.

Třeštík 2002 – D. Třestík: *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a Střední Evropa v letech 791–871*. Praha 2002.

Vavřínek/Sláma 1996 – J. Vavřínek/J. Sláma: *Ilustrované české dějiny 1. Slovanské osídlení a Velkomoravská říše – Illustrated Czech History 1. Slavic Settlement in the Czech Lands and Great Moravia*. Praha 1996.

Veszprémy 1996 – L. Veszprémy: Nyugati források a 9. századi Pannoniáról. In: L. Kovács/L. Veszprémy (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai. (A honfoglalásról sok szemmel 2.)* Budapest 1996, 153–162.

Vida 2016 – T. Vida: Backglocken, Backdeckel und Backhauben. Archäologische Angaben zur Ernährungskultur Süd- und Mitteleuropas. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67, 2016, 361–421. DOI: https://doi.org/10.1556/072.2016.67.2.7

Zábojník 1999 – J. Zábojník: Das awarische Kaganat und die Slawen an seiner nördlichen Peripherie. (Probleme der archäologischen Abgrenzung.) *Slovenská archeológia* 47, 1999, 153–172.

Zoll-Adamikowa 1990 – H. Zoll-Adamikowa: Slawisch-awarische Grenzzone im Lichte der Grabfunde. *Internationale Konferenz über das Frühmittelalter. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 15, 1990, 97–102.

UNPUBLISHED SOURCES

Mazuch 2000 – M. Mazuch: *Příspěvek k řešení problematiky keramických nádob tzv. „blučinského typu"*. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze. Filosofická fakulta. Praha 2000.

Manuscript accepted 29. 4. 2022

Translated by author
Súhrn preložil Michal Holeščák

PhDr. Szabina Merva, PhD
84 Perinville Road
UK – Torquay, TQ1 3PB
filomenaa108@gmail.com

Možnosti interpretácie horizontu 9. storočia v najsevernejšej periférii Zadunajska

Szabina Merva

SÚHRN

Predložený príspevok pojednáva o rôznych interpretáciách materiálnej kultúry 9. stor. v najsevernejšej periférii Zadunajska, v severozápadnom Maďarsku. Vyzdvihnutím archeologicky pozorovateľných prvkov kultúry 9. stor. prostredníctvom najnovších výsledkov sídliskovej archeológie v skúmanom regióne, uvádza nálezy a ich širší kontext z lokalít v blízkosti dvoch ranostredovekých centier – Visegrádu (ohyb Dunaja) a Győru (pri sútoku Dunaja a Ráby). Predstavuje niekoľko relevantných údajov o obchode, technológiách a prenose poznatkov medzi oblasťou severného Zadunajska a jej severnými susednými regiónmi, dáta o gastronómii, archeozoológii, ekonomických stratégiách a o sídelných štruktúrach vo vzťahu k územiam západných Slovanov. Kým tieto regióny sú lokalizované na severnom území Avarského kaganátu a neskoroavarské obdobie je jasne zdokumentované a zmapované, o 9. stor. existovalo doteraz veľmi málo informácií.

Nová chronológia lokalít v severnom Maďarsku, dokazujúca hierarchiu osídlenia v 9. stor., nastolila otázku relatívne novej výskumnej témy (obr. 1). Príklady dvoch sídlisk z 9. stor. v okolí Győru – Ménfőcsanak-Szeles dűlő a Bácsa-Szent Vid, ako aj visegrádského regiónu, kde autorka spracovala včasnostredoveké fázy viacvrstvových lokalít – včasnostredoveké centrum Visegrád-Sibrik (najskoršia fáza je neskoroavarská/ranokarolínska doba: koniec 8.–začiatok 9. stor. a obdobie 9. stor.) a jeho súčasne využívané *suburbium* Visegrád-Várkert dűlő (obr. 2) – nabádali zvážiť úlohu regiónov v období po páde Avarského kaganátu, prípadne v karolínskej provincii Panónia. Príspevok je pokusom spresniť odpoveď na otázku, či bol región pozdĺž rieky Dunaj okrajovým pohraničným regiónom, územím nikoho, alebo kontaktnou zónou so živými medziregionálnymi prepojeniami susediacimi s južnou časťou územia západných Slovanov. Vyvstáva aj otázka, či toto územie mohlo istý čas kultúrne/politicky patriť do moravsko-slovanských oblastí. Iste, téma je príliš široká a všeobecná na to, aby na ňu bolo možné v tejto fáze výskumu odpovedať, najmä ak písomné pramene z 9. stor. týkajúce sa histórie tohto regiónu prakticky neexistujú.

Hoci sú rôzne možnosti interpretácie značne zjednodušené a s najväčšou pravdepodobnosťou nikdy nebudeme mať jednoznačnú odpoveď na objasnenie kultúrnej, a už vôbec nie etnickej či politickej príslušnosti regiónu, v skutočnosti sa na základe archeologického materiálu zdá byť zrejmé, že rozhodne nešlo o „územie nikoho".

Okrem odstránenia doteraz bieleho miesta na mape, ako aj lepšieho pochopenia archeologického aspektu tejto pomerne komplexnej výskumnej témy, je nevyhnutné na nej pracovať a publikovať výsledky, aby bolo možné relevantné údaje buď potvrdiť alebo vyvrátiť a aspoň doladiť všeobecnú predstavu o územnom rozšírení Veľkej Moravy.

Pracovnou hypotézou je, že diskutovaný región mohol byť skôr kontaktnou zónou uľahčujúcou transkultúrne procesy, než nepriechodnou hranicou. Prirodzene, treba podčiarknuť, že myšlienka je značne teoretická, keďže archeológia osídlenia spomínaného regiónu sa v posledných rokoch len začína vyvíjať a ani zďaleka nie je detailne definovaná a kategorizovaná.

Príspevok poskytuje údaje o obchode, technológiách a prenose poznatkov v 9. stor. Jasne dokázaný je včasnostredoveký diaľkový obchod medzi severným Zadunajskom a západnými slovanskými územiami. Jedným je obchod s grafitovou keramikou už od 9. stor. pozdĺž Dunaja, pokračujúci aj v 10.–11. stor. ako istá forma kontinuity medziregionálnych hospodárskych vzťahov (obr. 3). Výnimočný depot tzv. sekerovitých hrivien z lokality Bácsa je zároveň veľmi výrečným príkladom. Okrem jasných dokladov obchodu však existuje aj zdanlivo „latentný" faktor skúmajúci kontakt medzi dvoma územiami, ktorý je dôkazom oveľa hlbšej reflexie medzikultúrnej komunikácie vďaka transferu technológií a poznatkov. Najvýraznejšie príklady podporujúce túto myšlienku sa týkajú metalurgie a keramického materiálu. Ako vhodný príklad transferu technológií je nutné spomenúť metalurgickú pec z 9. stor., ktorú autorka objavila v roku 2017 v centre Visegrádu (obr. 4). Pri pohľade na hlinené tégliky je zrejmé, že typ, ako aj technológia boli rovnaké, aké sa štandardne vyskytujú na územiach západných Slovanov, alebo v niektorých bulharských centrách a výrazne sa líšili od téglikov tzv. karolínskeho typu. Popri formálnych obdobách keramiky (obr. 5–7; 9) sa ako vzácna výnimka objavuje južne od Dunaja napríklad aj charakteristická keramika skupiny Blučina (obr. 8). Ako ďalšie príklady možno spomenúť „gastronómiu" (spektrum domácej keramiky a absencia hlinených kotlíkov) či archeozoologické dáta (obr. 10), ktorých zloženie je typické pre západoslovanské územie a značne sa líši od včasnostredovekých pastierskych spoločenstiev. Je potrebné zdôrazniť aj niektoré relevantné znaky sídelných štruktúr (obr. 11–13) a hierarchiu sídlisk.

Na základe podobnosti archeologického materiálu, ako aj sídliskových štruktúr, je možné dospieť k záveru, že všetky prezentované príbuzné znaky ekonomických modelov (najmä archeozoologické údaje), gastronomických markerov, ako dôkazu hlbokej tradície a charakteru

zástavby lokality (predmestská zástavba, predmestia, elita obsluhovaná vlastnými remeselníkmi v centre atď.), sú oveľa závažnejšie faktory, než doklady obchodu alebo možný, no zriedkavo sa vyskytujúci technologický transfer v hrnčiarstve. Ako bolo zdôraznené, tie podobnosti, ktoré sa v niektorých prípadoch keramiky nepochybne dajú preukázať, sú rozhodne výnimočné, iste nie masívne rozšírené. Ak by sa stupeň kontaktu a komunikácie medzi regiónmi posudzoval len na základe artefaktov, určite by ho nebolo možné hodnotiť ako intenzívny, no ani v takomto prípade by nemal byť prehliadaný. Aj keď môžeme nájsť paralelu medzi výskytom skupiny Blučina v Malej dunajskej kotline v 9. stor. a napríklad rozptýleným výskytom hlinených kotlíkov v Čechách v 11. stor., interpretácia by nemala byť viac ako dôkaz určitej formy medziregionálneho kontaktu. Ako už bolo spomenuté vyššie, tieto prípady naznačujú aj to, že rýchlo sa meniace politické hranice nie je možné archeologicky zdokumentovať, a aj keby sa tak stalo, materiálna kultúra sa v nich nemusí nevyhnutne odrážať.

Obr. 1. Základná typologická schéma keramiky z 9. stor. v skúmanom regióne. 1 – Ménfócsanak-Szeles dűlő; 2 – Vrch Visegrád-Sibrik a vinica Visegrád-Várkert (podľa *Merva 2018*, obr. VII: 25, 26).

Obr. 2. Karolínska provincia Panónia a susedné regióny po roku 828. Poloha diskutovaných lokalít. 1 – Bácsa-Szent Vid domb; 2 – Ménfőcsanak-Szeles dűlő (severné Maďarsko); 3 – Visegrád-Sibrik domb; 4 – Visegrád-Várkert dűlő (podľa *Szőke 2009*, 401, obr. 3).

Obr. 3. Stopy diaľkového obchodu pozdĺž Dunaja v severnom Maďarsku. Rozšírenie grafitovej keramiky v 9. a 10.–11. stor. 1 – Sopron, Új utca-Szent György utca 6; 2 – Mosonmagyaróvár-Király domb; 3 – Mosonszentmiklós-Szilas; 4 – Enese-Szabadság utca 72; 5 – Győr-Káptalandomb; 6 – Győr-ECE; 7 – Bácsa-Szent Vid domb; 8 – Esztergom-Várhegy; 9 – Visegrád-Sibrik domb; 10 – Visegrád-Várket dűlő; 11 – Vác-Muzeum utca 9; 12 – Óbuda-Lajos utca 163–165; 13 – Zalavár-Vársziget; 14 – Kaposszentjakab-Bencés kolostor (podľa *Merva 2018*, obr. VII: 51.1).

Obr. 4. Visegrád-Sibrik domb. Tzv. „zväzkové" keramické tégliky („*Beutelförmige" Keramiktiegel*). Nálezy z výplne pracovného žľabu metalurgickej pece z 9. stor. (2017/plocha 113/objekt 79). 1, 2, 5 – odlievacie tégliky; 3 – rybie kosti; 4, 6 – odlievací téglik a v ňom nájdené rybie kosti (podľa *Merva 2018*, príloha, tab. 98).

Obr. 5. 1 – rozptylová matrica metrických údajov celých keramických nádob z oblasti severného Maďarska a juhozápadného Slovenska (koniec 8.–9. stor. a horizont 9.–10. stor.); 2 – rozptylová matrica metrických údajov celých keramických nádob z oblasti severného Maďarska a juhozápadného Slovenska (horizont 10.–11. a 11. stor.; podľa *Merva 2018*, obr. VII: 32, 33).

Obr. 6. Ménfőcsanak-Szeles dűlő a Visegrád-Várkert dűlő. Vlnovková výzdoba hrdiel nádob. 1 – 20.3.2010. XJM; 2 – 2010.205. XJM; 3, 4 – bez inv. č. MKM; 5 – 65.28.81. MKM; 6 – 65.28.78. MKM (podľa *Merva 2018*, obr. VII: 38).

Obr. 7. Bácsa-Szent Vid domb. Stopy cudzej hrnčiarskej tradície na niektorých nálezoch (podľa *Merva 2018*, obr. VII: 44).

Obr. 8. Ménfőcsanak-Szeles, objekt 327 (inv. č. 2010.52.9. XJM) a objekt 146 (inv. č. 2010.13.1. XJM a inv. č. 2010.13.3. XJM; podľa *Merva 2018*, obr. VII: 46, 48). Fragmenty hrnca identifikovaný ako juhomoravská keramika typu Blučina (pozri *Macháček 2001*, 150, obr. 103, skupina E).

Obr. 9. Visegrád-Várkert dűlő. Fotodokumentácia nálezu *in situ* (motív 1963/rez 3/B a 4/B, inv. č. 65,28). Hlinený pražiaci rošt z 9. stor. (podľa dokumentácie vedúceho výskumu v roku 1963 Istvána Mériho).

Obr. 10. Archeozoologické údaje zo sídlisk z 9.–12. stor. v Severnom Zadunajsku (podľa *Merva 2018*, obr. VII: 15, vpravo).

Obr. 11. Visegrád-Sibrik domb (objekt 2014/10). Objekt v tvare hrobovej jamy, potenciálne spojený s chovom ošípaných (podľa *Merva 2018*, obr. VII: 15, vľavo).

Obr. 12. Visegrád-Várkert dűlő. Plán sídliskovej lokality z 8.–9. stor. Legenda: a – interiérová alebo metalurgická pec s nejasnou chronológiou; b–e – obdobie včasného stredoveku (koniec 8.–9. stor.; b – obydlie; c – obydlie, pravdepodobne súvisiace s týmto obdobím; d – exteriérová pec; e – jama; podľa *Merva 2018*, obr. V: 2. 87, vľavo).

Obr. 13. Visegrád-Várkert dűlő (objekt 1980/1). Atypický pohreb z 9. stor. (podľa *Merva 2018*, obr. V: 2. 94).

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 143–153.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.10

NEW FINDS OF EARLY MEDIEVAL LEAD RHOMBIC CROSS PENDANTS FROM MORAVIA[1]

Their Possible Genesis and Importance

PAVEL KOUŘIL

The article is devoted to new finds of cast early medieval lead rhombic cross pendants decorated with crosshatched ornament from Moravia, which are regarded as *Taufgeschenke* – christening gifts. It is likely that these artefacts were meant to evoke the schematised body of the Saviour. In the vast majority of cases, they are part of necklaces belonging to sexually intact little girls and young ladies buried in rural cemeteries. Most probably, they were based on older simple rhombus-shaped pendants-amulets, which were eventually incorporated into the newly emerging religion and thus acquired a new quality. Their conspicuous concentration in the vicinity of the Mikulčice central site suggests that this area could have been one of the key Christianisation centres in Great Moravia. After the demise of this power-political unit, they completely disappeared from the group of devotional objects. Chronologically, they are synchronised with the final decades of the 9th c. and the beginning of the 10th c.

Keywords: Czech republic (Moravia), 9th/10th c., Great Moravia, Christianisation, rhombic cross pendant.

Finds of small early medieval artefacts related to the beginnings of the evangelisation process in central Europe are not exactly the most common among archaeological record. The same is true for areas north of the Middle Danube region, where a power-political structure gradually formed, especially in the course of the 9th c., which was given the name Great Moravia. Artefacts are available from its core (lower and partially also Middle Morava River region) and especially from central sites (Mikulčice, Staré Město, Pohansko near Břeclav) that are undoubtedly linked to the emerging Christianisation. A primary position among these objects is clearly held by crosses of various types and styles as distinctive and visible symbols of the acceptance of the new faith and signs of piety. About a decade ago we provided a sort of summary of these representatives of the newly emerging religion, stating that we have nearly four dozen specimens from the Moravian area, despite the fact that not all of them had been published (*Kouřil 2014*, 104).[2] A clear predominance is seen with Bernhardsthal-type lead pendant crosses,[3] especially rhombic lead cross pendants of the Velké Bílovice, Mutěnice and Windegg style (*Kouřil 2014*, 107–111), and it is precisely two new finds belonging to this largest group that are the subject of this article (Fig. 1).

In general, these are highly schematised, in all known cases cast lead devotionals of relatively small dimensions, which are characterised by a rhombic body filled with dense regular oblique crosshatching creating rhombic fields (indicating Christocentrism), whereas the reverse is always completely smooth; a rendering with an Early Christian origin (*Kobielus 2000*). It is possible that they share a common origin with Bernhardsthal crosses, but whether they represent their simplified derivative (the current consensus) is not entirely certain (see below). They typically have deltoid arm terminals, with the upper vertical

[1] The study was prepared and published with the support of the Czech Academy of Sciences and the Institutional support for the long-term conceptual development of a research organisation RVO: 68081758 – Czech Academy of Sciences, Institute of Archaeology, Brno.

[2] This primarily concerns Mikulčice crosses from settlement contexts found with metal detectors, two of which were recently depicted in a guide to the Mikulčice site. Specifically, this is a small undecorated lead processional cross and a lead encolpium of the Byzantine type depicting the Saviour (*Poláček 2018a*, 104, 105).

[3] The group of eight crosses of this type known so far from Moravia (4), Slovakia (1) and Lower Austria (3) now includes the relatively recently published incomplete specimen from the important east Bohemian stronghold of Libice nad Cidlinou connected to the princely Slavník family (*Maříková Kubková 2014*); its ties to the Moravian milieu are obvious. Crosses made in this way are associated with lower Church dignitaries or secular persons with a higher social status.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

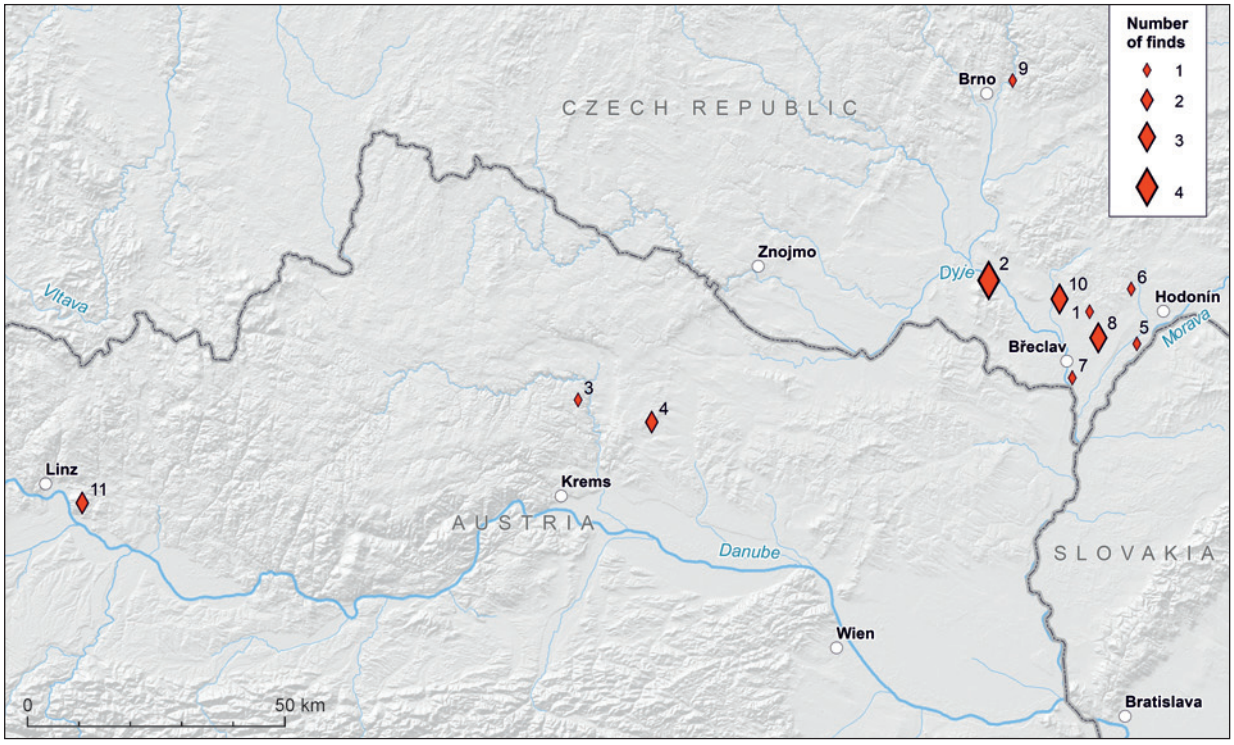

Fig. 1. Map with marked sites with finds of lead rhombic cross pendants. 1 – Čejč; 2 – Dolní Věstonice; 3 – Gars-Thunau; 4 – Maissau; 5 – Mikulčice; 6 – Mutěnice; 7 – Pohansko u Břeclavi; 8 – Prušánky; 9 – Brno-Líšeň-Staré Zámky; 10 – Velké Bílovice; 11 – Windegg (author M. Vlach).

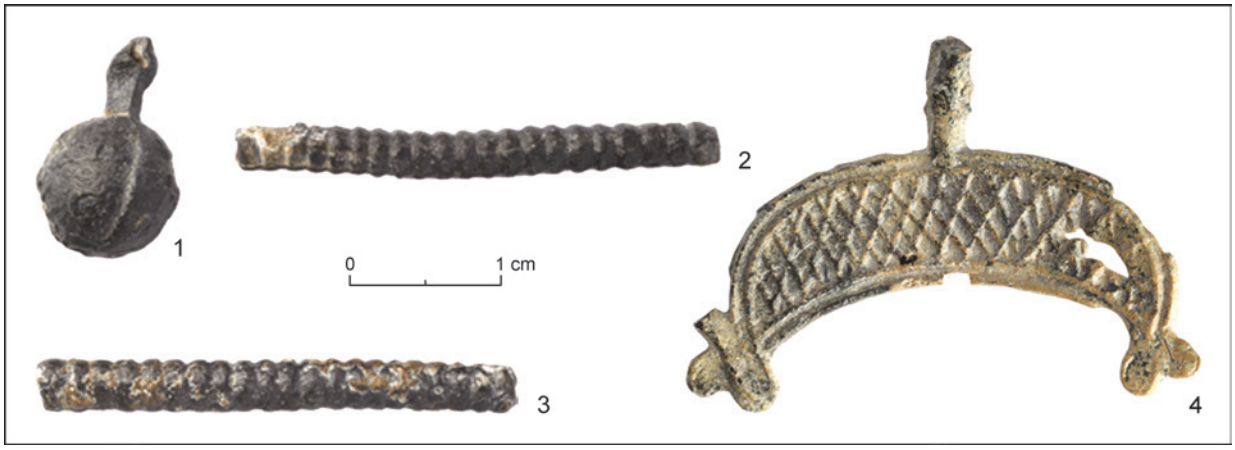

Fig. 2. Dolní Věstonice, grave 535. 1 – lead button; 2, 3 – lead beads; 4 – lead crescent pendant.

arm sometimes being elongated, reinforced and perforated; a very thin cord was threaded through this hole, by means of which the cross pendant was strung onto a necklace, where they are commonly accompanied by other cast lead ornaments, be they thin segmented beads or globular buttons (or pendants) with an eyelet on a high neck and usually with simple decoration (Fig. 2; 3; 4: 2, 4).[3] These necklaces also included a crescent pendant, sometimes also with crosshatching, though they were not combined with the studied type of cross pendant in Moravia (*Kouřil 2008*, 71–73; *Měřínský*

[3] It appears that this is a specific local product exclusively characteristic of the very centre of Mojmirid Moravia in the period of its gradual decline, whose possible relationship with the Old Hungarian or Bijelo-Brdo culture sphere is still rather vague and uncertain (*Kouřil 2008*, 71–73). Its globular form is always clamped at the spot of the maximum circumference by two crossing relief bands (decorated with small dimples), which look like an equilateral cross from front and back view.

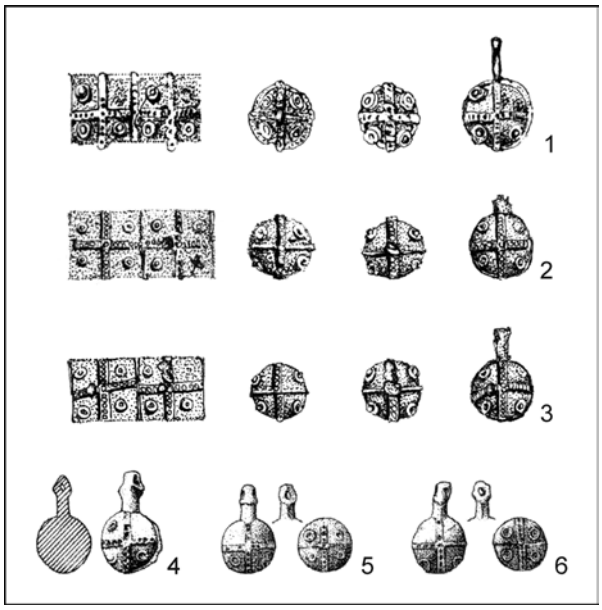

Fig. 3. Lead globular buttons (pendants). 1 – Mikulčice, church 8, grave 10; 2, 3 – Staré Město-Na valách, grave 209/AZ; 4 – Dolní Věstonice-Na pískách, grave 535; 5, 6 – Břeclav-Pohansko (northeast bailey), grave 10a. Without scale.

1988).[4] The joint presence of two rhombic cross pendants, lead beads and a very small yet not very artfully rendered two-pointed crosshatched crescent pendant was recorded in Lower Austrian Maissau (*Kultus/Ruß/Schmitsberger 2009*, 329; *Nowotny 2012*, 510; *Ruß 2018*, 147). Necklaces assembled in this way were found only in the graves of little girls and young ladies buried in rural cemeteries in the hinterland of Great Moravian centres. XRF analyses conducted to date have shown that individual sets of lead ornaments, including cross pendants (differing from one another) were made at the same time from absolutely identical or highly similar materials, indicating the high probability of coming from a single workshop. From a chronological perspective, they are synchronised with the final decades of the 9th c. and the beginning of the 10th c. (their occurrence in the first third of the 10th c. cannot be ruled out).

In the published work from 2014, we stated that the crosses formed in this way (with the exception of Pohansko – the southwest extramural and settlement in Mutěnice) occur only in rural cemeteries; however, in the case of the new specimens presented here, we are in a completely different situation. Both cross pendants were discovered at prominent Great Moravian strongholds – in Mikulčice (the presumed centre of Great Moravia) and Staré Zámky in Brno-Líšeň.

The first of these was acquired during a metal detector survey in the surface layer in the fortified outer bailey of the Mikulčice stronghold and today is the lone specimen of this type of cross pendant found at the site (Fig. 5: 1).[5] The craftsmanship is relatively good and the surface is divided into around 25 diagonally arranged fields; the back side is smooth. It can be confidently assigned to the relatively more common Velké Bílovice variant and was cast from almost pure lead (99.847%). The Mikulčice fortification (and its immediate hinterland) was very probably definitively destroyed as the result of the military activities of the Old Hungarians sometime in the second half of the first decade of the 10th c. (?), and it was in this period at the latest that the presented cross pendant was probably also lost (*Kouřil 2019*, 74–79). And although post-Great Moravian settlement activities are proven in Mikulčice even in the late 10th to 13th c., compared to the previous development they are more or less marginal and, moreover, they have not been recorded at all at the place where the devotional was obtained (*Kouřil 2019*, 78, 79; *Poláček 2018b*, 90, 91).

The second cross pendant comes from the central part of the Staré Zámky stronghold, from a surface survey without the use of a metal detector (Fig. 5: 2).[6] Although the cross is not entirely symmetrically cast, it is the only one of the 19 known specimens (Fig. 6)[7] that does not have its front surface divided by oblique crosshatching, but rather by horizontal-vertical crosshatching respecting the right-angled intersecting axes of the cross pendant. We can perhaps designate this style and other possible discoveries of a similar

[4] Only in grave no. 481 from Dolní Věstonice was a lead crosshatched crescent pendant along with a Bernhardsthal-type cross and two blue glass beads part of a broken necklace (*Měřínský 1988*, 141; *Poulík 1950*, 26, 31); the largest Moravian 'rural' cemetery of a collecting nature produced a total of seven crescent pendants, which in all cases were parts of necklaces from children's burials (2 silver, 1 cast bronze, 2 cast lead and 2 iron; *Ungerman 2007*, 228).

[5] I thank L. Poláček for making this find available for study.

[6] I am indebted to A. Romanovský for handing over the cross discovered back in 2006 to the Institute of Archaeology of the Czech Academy of Sciences in Brno.

[7] *E. Nowotny* (*2018*, 164) notes that another lightly damaged cross pendant (missing one arm with the perforation) found in Lower Austrian Thunau stronghold (Gars-Obere Holzwiese) is presented in a permanent exhibit at the château in Asparn/Zaya. This artefact remains unpublished and, based on the photographs and information provided by the researcher (for which I am extremely grateful), we can probably identify it as the Velké Bílovice variant. This random find was made in the vicinity of the latest (final) phase of the local cemetery; we can recall that a lead equilateral Bernhardsthal-type cross also comes from the settlement context of the site.

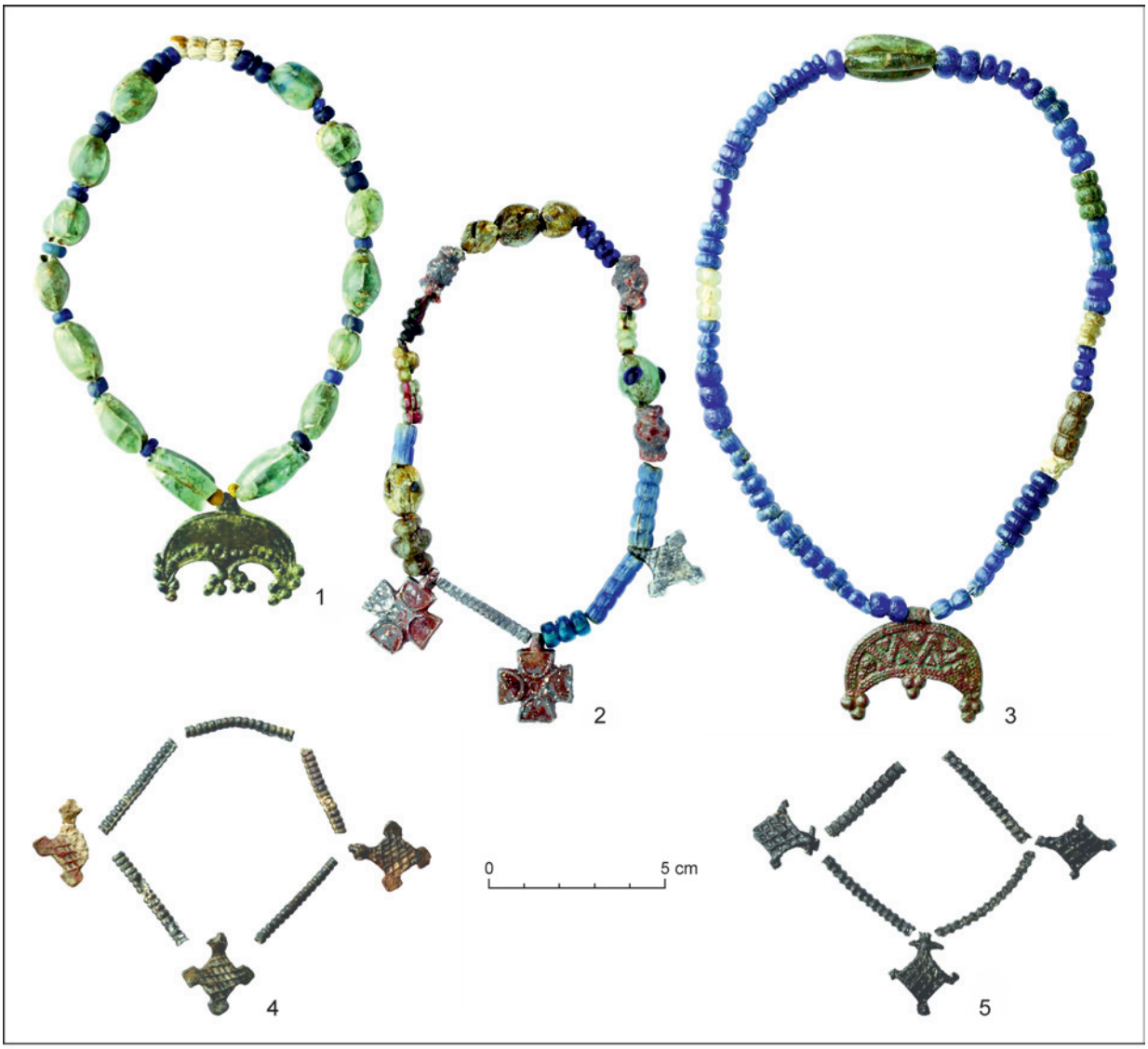

Fig. 4. Necklaces. 1 – Dolní Věstonice, grave 45/46, necklace with glass beads and bronze crescent pendant; 2 – Dolní Věstonice, grave 467, necklace consisting of glass beads, lead crosses and pearls; 3 – Mikulčice, church 2, grave 1, necklace with glass beads and bronze crescent pendant; 4 – Dolní Věstonice, grave 651, necklace consisting of lead crosses and lead beads; 5 – Prušánky, grave 103, necklace consisting of lead crosses and lead beads.

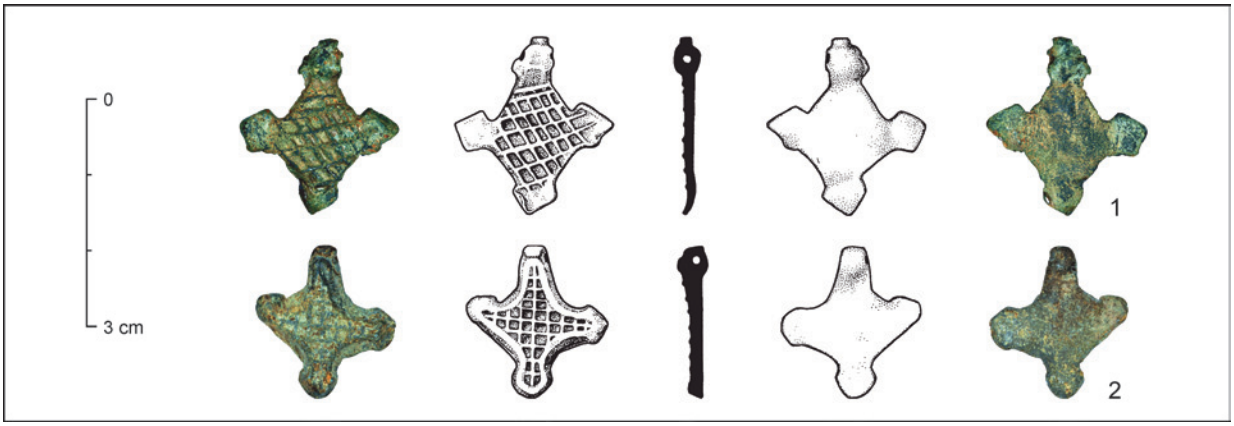

Fig. 5. Lead rhombic cross pendants. 1 – Mikulčice; 2 – Brno-Líšeň-Staré Zámky.

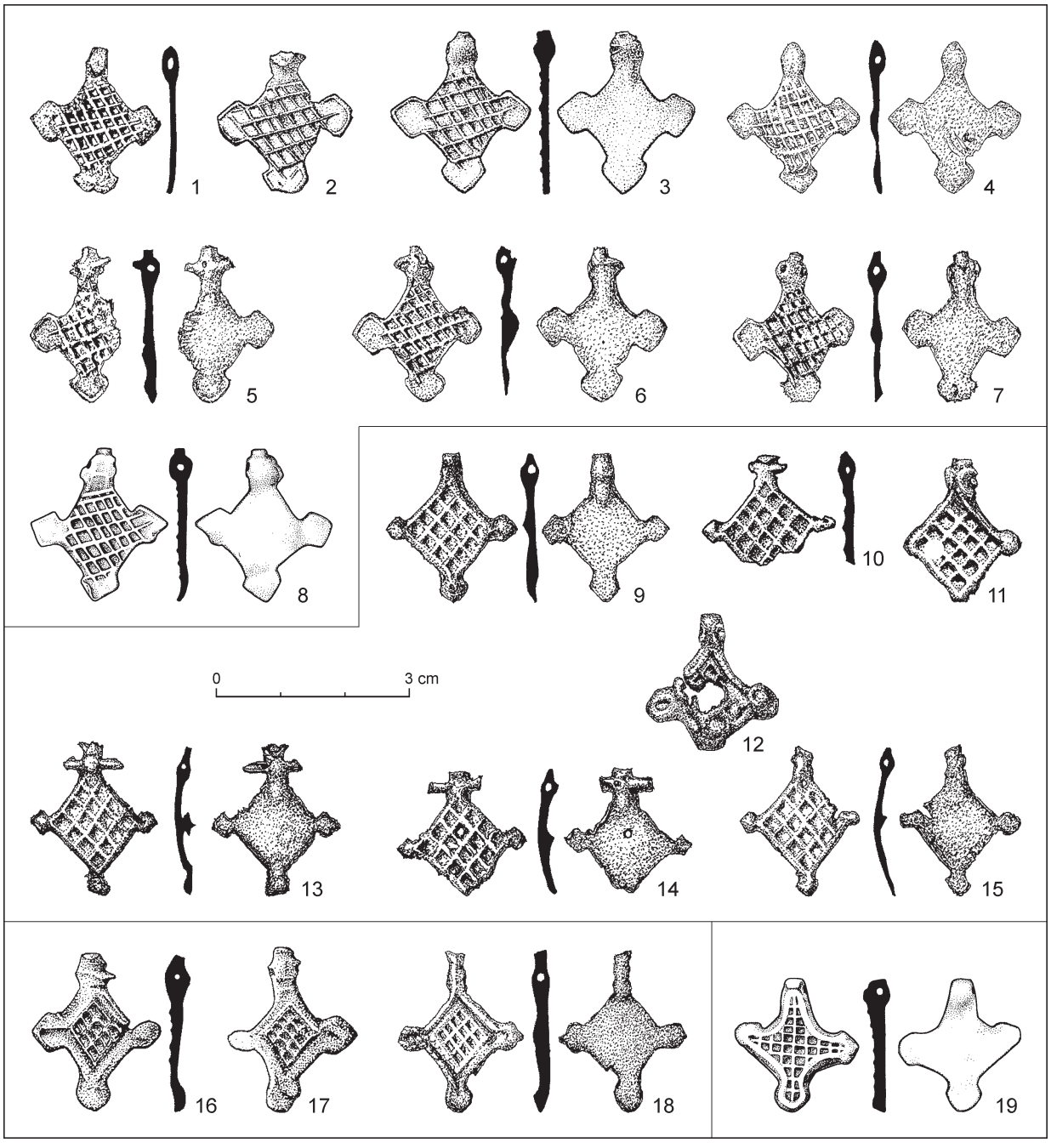

Fig. 6. Lead rhombic cross pendants. 1 – Břeclav-Pohansko; 2, 3 – Velké Bílovice; 4–7 – Dolní Věstonice; 8 – Mikulčice; 9 – Mutěnice; 10 – Velké Bílovice; 11, 12 – Maissau; 13–15 – Prušánky; 16, 17 – Windegg; 18 – Čejč; 19 – Brno-Líšeň-Staré Zámky (1–8 – Velké Bílovice variant; 9–15 – Mutěnice variant; 16–18 – Windegg variant; 19 – Staré Zámky variant).

character as the 'Staré Zámky variant'. As with the find from Mikulčice, the material was essentially pure lead (99.632%). The site with a long tradition and an undoubtedly central function was at the very beginning of the second millennium also perceptively impacted by Hungarian attacks, after which its standing and importance in the existing settlement structure was heavily marginalised, if not completely suppressed. Nevertheless, the final decades of the 10th c. were again marked by a certain renewed settlement lasting in various intensities up to the 11th/12th c. (*Kalčík 2015*, 193; *Kouřil 2019*, 82; *Měřínský 2014*). Despite being found as solitaires without additional accompanying material, both cross pendants, in line with previously published conclusions, can be dated to the aforementioned time segment (last quarter of the 9th c. – first decades of the 10th c.).

Taking a closer look at the distribution of this type of devotional, it is evident that they are concentrated mainly in the lower Morava River region and the Thaya River region (Pohansko near Břeclav, Velké Bílovice, Dolní Věstonice, Prušánky, Čejč, Mutěnice, Mikulčice), which means that the cross pendant from Staré Zámky is the northernmost Moravian find. The Austrian sites of Maissau and especially Windegg on the left bank of the Danube are relatively quite remote from this grouping, i.e. in an area settled in this period mainly by Slavs; the studied artefacts have not been found in Transdanubia (right bank) and are likewise not known from Bavaria. It is believed that missions spreading the word of God among the Slavs, i.e. also in the Austrian Danube region and in Moravia, originated mainly from the sphere of the Archdiocese of Salzburg and the Passau, possibly Freising or Regensburg (?) diocese, but also, for example, from Aquileia (*Galuška/Kouřil 2016*; *Kalhous 2021*; *Vavřínek 2021*, 9–11). However, it is not unequivocally proven that this specific tangible evidence of the acceptance of Christ came with the missionaries, even if it can be assumed.

It is on the basis of this premise that current research leans towards the opinion that the lead crosses represent '*Taufgeschenke*', which were given at baptism to the new believers (*Friesinger 1976*, 55; *1975–1977*, 107; *Friesinger H./Friesinger I. 1977*, 107, 109; *Měřínský 1988*, 136). However, it interesting from this perspective that they are present, as previously mentioned, only in the female graves, exclusively in the *infans* or *juvenis* category and not in the group of mature women;[8] they are also absent in the graves of male representatives. Of course, this can be partly explained by the fact that men usually did not wear necklaces, with a few exceptions,[9] but the fact that such a sacrament has not been recorded in any of the male graves is very strange and cannot, in our opinion, be explained by the current state of research. There were undoubtedly a number of converts even among men. The four cross pendants of the studied type obtained outside of grave units (Mikulčice, Pohansko, Staré Zámky, Mutěnice) and the circumstances of their discovery clearly indicate that they are lost items and that they could also have been worn separately (?). While we again do not know whether they were worn only by members of the female gender or also by male representatives, we cannot rule out (and it seems quite likely) that this type of pendant was intended exclusively for representatives of the female gender (see below).

Crescent pendants, three-pointed or two-pointed, were undoubtedly dominant elements of necklaces, representing their main and typically centrally placed component (Fig. 4: 1, 3). The genesis of this type of artefact, clearly with an apotropaic function from the very beginning and whose magic power was to repel evil and fully protect its wearer, stretches deep into prehistory (Bronze Age). As such, it was a pagan protective amulet (a talisman for good luck and also for decoration) probably related mainly to the lunar cult and used by both sexes. It is thought that among other things it could influence and secure female fertility (in detail in *Chorvátová 1998*; *Małachowska 1998*, especially 70–74). They gradually reached the Slavic milieu, among other destinations, from the antique world, especially from the Mediterranean, but also from Asia Minor (Byzantium in general; cf. e.g. *Khamayko 2012*, 506–516). In our area of interest, crescent pendants appear in the 8th, especially the 9th (especially its second half) and 10th c., before disappearing suddenly from the grave inventory (cf. e.g. *Profantová 2010*). Their presence together with Christian symbols testifies to their considerable popularity, but also to their acceptance by the emerging faith.[10]

We advised that the studied type of cross pendant was found with such a crescent pendant on a necklace in only one case (Maissau). All the more surprising then is the recently published burial of a young woman (grave no. 3, without a more detailed determination of age) from a rescue excavation of part of a small cemetery in Sânpaul in Romanian Transylvania dated to the middle or early second half of the 5th c. and placed in context with the Gepid population of a higher rank (*Grumeza/*

[8] Such is the case not only in Moravia but also at both Austrian sites (*Kultus/Ruß/Schmitsberger 2010*, 332; *Tovornik 1977*, 33–35).

[9] One such exception is male grave no. 850 from the hypothetical Church 11 in Mikulčice (*Poláček et al. 2021*, 130, including references).

[10] Several examples of crescent pendants with Christian symbols from Western Europe and the Byzantine milieu are presented by *Š. Ungerman* (*2007*, 229, with corresponding references). In Crimea (8th/9th c.) and in the sphere of eastern Slavs, we find the combination of both elements, i.e. cross and crescent pendants, in a single artistic unit (especially in the 11th–13th c.) relatively often (*Khamayko 2012*, 513–515). Their local occurrence as a consequence of cultural influence or even a direct move of part of the population from the Great Moravian zone (e.g. *Duczko 2007*, 67, 68; *Ilkiv et al. 2017*, especially 263, 264; *Rjabceva 2014*; *Sedov 2001*, especially 342) has recently been justifiably challenged (*Khamayko 2012*, 513). *D. Dragotă* (*2016*), who most recently, based on *A. Kralovánszky's* classification (*1959*), defined eight types of crescent pendants, does not rule out that some of them could have served as amulets in female and children's/girls' graves, while others are related to the spread of Christianity from the Byzantine cultural milieu.

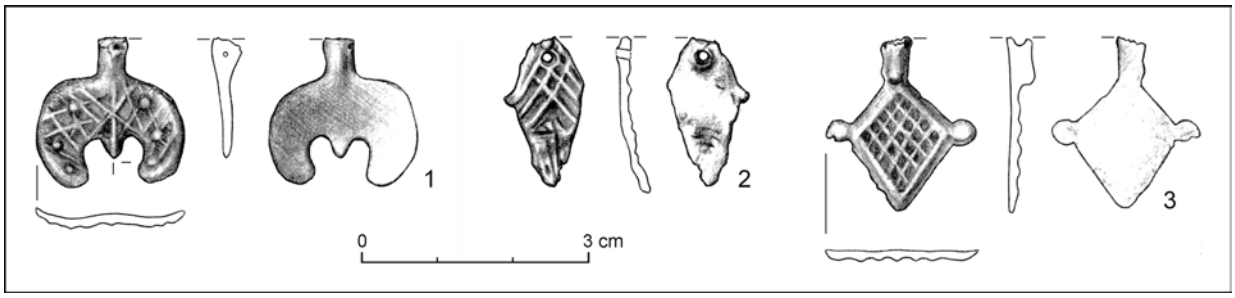

Fig. 7. Sânpaul, jud. Cluj. Lead pendants from grave 3 (after *Grumeza/Cupcea 2020*).

Cupcea 2020). Among other things, the buried woman was furnished with a necklace in which, in addition to nine glass beads, three ornaments cast from lead were incorporated (Fig. 7). These were a three-pointed crescent with crosshatched decoration and six small round dimples, a pendant in the shape of a fish with a perforation in its eyes and also covered with crosshatched ornament, and finally a pendant with a rhombic body shape with a regular crosshatched surface divided into 25 fields with circular protrusions in opposite corners (reinforcement is missing on the corner opposite the eyelet). It is formally and dimensionally identical to cross pendants from the Great Moravian period. The reverse sides of these artefacts, regarded here as amulets, are smooth.

The schematic rendering of the pendant in the form of a fish seems to be of key importance, as it ranks among the most prominent Christian symbols. Many of Christ's disciples were fishermen and the Saviour himself called his Apostles 'fishers of men' (one of the attributes of the Apostle Peter was a fish).[11] Perhaps even the crosshatched ornament refers to this activity, even in the case of crescent pendants and simplified cross pendants,[12] if they are in fact actual crosses. A fish (ichthys) was also perceived as a cryptogram of the naming of Jesus Christ (Son of God, Saviour; *Kobielus 2002*, 271–274). As such, all three artefacts could indicate the certain relationship of the buried woman to Christianity, and these individuals could thus belong to converts who professed the Gospel and accepted a new religious identity.[13] It is surprising and simultaneously symptomatic that crosshatched crescents and cross pendants appear, again cast in lead and appearing in necklaces, on little girls and teenage girls about 400–450 years later in the Great Moravian milieu, when we are not aware of any other case of such a burial in the stated interim period (?). However, *L. Grumeza* and *G. Cupcea* (*2020*, 421) point out special rectangular pendants made of lead, sheet metal and bone decorated on one side with crosshatched ornament from the Carpathian Basin,

[11] The fish was naturally used as a sign long before Christianity and symbolised, among other things, fertility and sexuality. In the eastern Mediterranean in the Bronze Age, doves and turtledoves were also associated with fertility and eroticism (cf. *Jelínek 2021*, 273, with references to relevant literature).

[12] Pendants of a simple rhombic form come from many cultures. In our period of study, they appear relatively often in the Baltic cultural sphere and occur in large numbers in Rus, especially its northwestern part, particularly in the High Middle Ages. It is not ruled out that in the period of emerging Christianity, their purpose could have been re-evaluated in a new religious context, so that they were tolerated by the church and could replace classic hanging crosses in personal use (*Kolpakova 2017*, 155). Local cast crosshatched pendants in an openwork design are very similar to the Moravian specimens, yet later (*Kolpakova 2017*, 153; *Rjabceva 2014*, 174–176).

[13] In the literature, it is relatively often considered (on the basis of written sources and archaeological records) that the female members were subject to Christianisation on a larger scale than the male part of the population (on the subject e.g. *Wołoszyn 2003*, with further references there; examples from Rus' and Scandinavia from 10th c. *Androshchuk 2011*, 78, 79). In this context, let us mention that also from the territory of Bohemia, we know of three graves from the Migration Period (its late phase), in which fish-shaped pendants were found. In all cases, these were exclusively richly furnished burials of women who undoubtedly belonged to the highest class of society. The first comes from grave 2 from a small cemetery in Světec near Bílina (ca. mid-6th c.); it is a sheet-metal silver (and gilded) artefact with central decoration of semi-circles depicting fish scales (*Blažek/Lutovský 1992*; *Svoboda 1965*, 191, 192). The second, a sheet-metal silver heavily damaged pendant from Čelákovice-Záluží, was recovered from grave 27/XXII at the extensive burial ground. This artefact is, among other things, also decorated with semi-circles (*Droberjar 2002*, 41–44; *Zeman 1959*, 267, 268). Finally, a third – again sheet-metal silver pendant – was recovered from the most ostentatious grave 3 at a smaller cemetery in Mochov near Český Brod (late 5th–mid-6th c.). It is ornamented with chased triangles and semi-circles (*Droberjar 2002*, 185; *Zeman 1959*, 267). The period analogies are mainly known from Western European and exceptionally also Polish milieux. The differences between the above-mentioned Czech finds and the chronologically older pendant from Sânpaul are evident (especially in the material used, the technique of execution, and the decoration). These pendants are likely associated with Christianity; however, we cannot certainly state if their bearers were real Christians who understood the symbolic meaning (cf. *Svoboda 1965*, 192).

which were recorded again exclusively in female graves in cemeteries dated from the 8th to the middle of the 9th c. (on the finds in detail with reference to possible older models in *Vida 2002*, 183; *2009*, 267);[14] these small artefacts are most often attributed the status of amulets.

Taking a closer look at all Moravian and Austrian burials with the studied type of cross pendants, we can state that their grave goods were mostly rather average, only rarely slightly above average. And yet, with just one exception, none of these burials contained osteological material (eggshells in Čejč). This unique grave was the burial of a young girl, roughly seven years of age, in Windegg. If the determination was correct, a dove skeleton and pottery vessel were found by her leg (*Tovornik 1977*, 34).[15] While it could be a coincidence, but it does not have to be, since the dove, a symbol of peace and love, innocence and purified soul, is linked to the act of baptism; the Holy Spirit was to have appeared as a dove at Christ's baptism (e.g. *Becker 2002*, 82; *Biedermann 2008*, 100; *Fouilloux et al. 1990*, 72; *Haag 1970*, 1712; *Studený 1992*, 86–88; *Testa 1962*, 412–416). Therefore, if we assume that the buried girl was baptised and consecrated to the new faith sometime before her death, the presence of a dove symbolising the Holy Spirit among the newly baptised may not appear out of place among the grave goods (?); the dove, alone among birds, was also given to God as a peace offering.

The knowledge and considerations above regarding the issue of lead rhombic cross pendants lead us to some conditional conclusions, to a certain extent of a speculative nature. We believe that these popular rhombic pendants – amulets (as well as e.g. crescent pendants) were gradually accepted and incorporated into the newly emerging religion and thus acquired a new quality (cf. note 12; also, *Ungerman 2007*, 228, 229, with several references). It was most likely crosshatched ornament that gave the pendants a hallmark of a Christian nature, even though they also continued to bear, at least in the initial phase, their original ethos – their original function and significance. As such, one of these primary functions could have been the support and preservation of human reproduction, thus explaining their exclusive occurrence in female graves, in the graves of sexually untouched girls (*virgo intacta*). It is probable that the pendants with crosshatched ornament were meant to evoke the schematised body of the Saviour, since it is on Bernhardsthal-type crosses that his torso (robe) is depicted in this manner. Of course, it can then also be admitted that it was probably rhombic cross pendants[16] that influenced the artistic conception of these equilateral specimens (*crux quadrata*) and not the other way around, as currently believed. It should also be emphasised that after the fall of Great Moravia, in contrast to the eastern European area, they completely disappeared from the group of devotional artefacts.

Their striking concentration in the vicinity of the Mikulčice central site[17] suggests that this may have been one of the key centres of Christianisation and that the primary impulses for their production and spread (possibly also to the Austrian Danube region) and then for production in a rural milieu may have come from there. If the chronology of these cross pendants is correct, and there is no reason to doubt it with the current state of knowledge, then it can be assumed that we can probably associate most of them with the situation that arose after the death of Methodius (885) and the expulsion of his disciples (probably not all of them) when the Western form of Christianity reasserted itself in full (?).[18] On the other hand, we cannot ignore the fact that some indications, such as e.g. the geometric crosshatching covering the crosses or crescents or the equilateral shape of crosses with the figure of the Saviour and its stylistic rendering must also be seen in the context of the Byzantine cultural sphere (e.g. *Bača/Kolník 2010*, 112). More intensive evangelisation efforts undoubtedly also received support in connection with the request of Prince Mojmír II (894–905/906) addressed to the Pope concerning the appointment of new dignitaries to head vacant Moravian bish-

[14] We can also point out the discovery of a two-faced stone mould dated to the 6th–7th c., which was used to cast – among other things – small crosses, crescent pendants or oval pendants decorated with crosshatching. This suggests that not only the crosses (which is obvious) but also the other above-mentioned objects could be associated with the newly emerging evangelisation process. The mould was found at the Dichiseni site, Romania (Lower Danube area; cf. *Tănase 2021*, 102, 301).

[15] Meat offerings at Moravian early medieval (Great Moravian) cemeteries were dominated relatively often by domesticated fowl; in Prušánky, for example, it was represented in nearly 78% of all graves evaluated in this way (chicken, hen, less often cock), especially among juvenile individuals (chicken) – cf. *Kratochvíl 2006*, 269–277.

[16] As a result, the significant strengthening and stretching of all four corners gives them a shape approaching the shape of a cross, as we see it in an even more pronounced form in later Old Russian specimens, thus differing from the 'prototype' from Sânpaul.

[17] This basically applies to all types of crosses recorded to date; it can be assumed that especially the late lead specimens were created in some of the jewellery workshops in Mikulčíce (*Klanica 1993*, 218; *Kouřil 2014*, 112).

[18] Let us add that, like the Bernhardsthal-type crosses, they are not found in the important and relatively nearby Staré Město – Uherské Hradiště agglomeration with significant Christianisation potential, nor in other parts of the Mojmirid domain.

oprics. In 900, the legates of Pope John IX arrived from Rome and installed an archbishop and three bishops in Moravia. The seat of one of these high-ranking clerics was undoubtedly Mikulčice, a site with the largest concentration of sacred buildings and small objects of a Christian nature related to missionary activity in Great Moravia.

Note: After the submission of this article, a fragment of a rhombic cross pendant was found during the processing of the archaeological material from the 2016 excavation, which was carried out on the acropolis of the Mikulčice stronghold (Dolní Valy site); the total number of these devotional objects is therefore 21.

BIBLIOGRAPHY

Androshchuk 2011 – F. Androshchuk: Symbols of Faith or Symbols of Status? Christian Objects in Tenth-Century Rus'. In: I. Garipzanov/O. Tolochko (eds.): *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks*. Ruthenica. Supplementum 4. Kiev 2011, 70–89.

Bača/Kolník 2010 – R. Bača/T. Kolník: Olovený krížik z Dojča (okr. Senica) a jeho geograficko-historický kontext. *Slovácko* 52, 2010, 111–120.

Becker 2002 – U. Becker: *Slovník symbolů*. Překlad P. Patočka. Praha 2002.

Biedermann 2008 – H. Biedermann: *Lexikon symbolů*. Překlad J. Hlavička. Praha 2008.

Blažek/Lutovský 1992 – J. Blažek/M. Lutovský: Nové poznatky o pohřebišti z doby stěhování národů ve Světci u Bíliny. *Časopis Národního muzea. Řada historická* 161, 1992, 1–7.

Chorvátová 1998 – H. Chorvátová: K významu lunicovitých príveskov z včasnostredovekých pohrebísk strednej Európy. *Praehistorica* 23, 1998, 135–140.

Dragotă 2016 – A. Dragotă: Typology of Crescent-Shaped Pendants. *Ziridava. Studia archaeologica* 30, 2016, 171–187.

Droberjar 2002 – E. Droberjar: *Encyklopedie římské a germánské archeologie v Čechách a na Moravě*. Praha 2002.

Duczko 2007 – W. Duczko: *Ruś Wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*. Warszawa 2007.

Fouilloux et al. 1990 – D. Fouilloux/A. Langlois/A. Le Moigné/F. Spiess/M. Thibault/R. Trébuchon: *Slovník biblické kultury*. Překlad J. Binder/H. Bozděková/V. Hrubanová/E. Pokorná/V. Senjuková/M. Stretti. Praha 1990.

Friesinger 1976 – H. Friesinger: Vorbabenbergerzeitliche Archäologie in Niederösterreich. In: *1000 Jahre Babenberger in Österreich*. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. Neue Folge 66. Wien 1976, 50–59.

Friesinger 1975–1977 – H. Friesinger: *Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich 2*. Mitteilungen der prähistorischen Kommission 17–18. Wien 1975–1977.

Friesinger H./Friesinger I. 1977 – H. Friesinger/I. Friesinger: Niederösterreich im 9. und 10. Jh. Mit einem Fundortverzeichnis des 9. und 10. Jahrhunderts n. Chr. In: *Germanen, Awaren, Slawen in Niederösterreich. Das erste Jahrtausend nach Christus. Ausstellung des Niederösterreichischen Landesmuseums*. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. Neue Folge 75. Wien 1977, 103–126.

Galuška/Kouřil 2016 – L. Galuška/P. Kouřil: The Christianisation of Great Moravia. In: D. Foltýn/P. Mašková/P. Sommer (eds.): *The Benedictines and Central Europe. Christianity, Culture, Society 800–1300*. Praha 2016, 104–114.

Grumeza/Cupcea 2020 – L. Grumeza/G. Cupcea: Migration Period Graves Recently Discovered in Sânpaul (jud. Cluj/RO). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 50, 2020, 413–427. DOI: https://doi.org/10.11588/ak.2020.3.82353

Haag 1970 – H. Haag: *Biebel Lexikon*. Leipzig 1970.

Ilkiv et al. – M. V. Ilkiv/V. A. Kalinichenko/L. P. Mykhaylyna/S. V. Pyvovarov: Lunnyci ta skronevi kilcia z poselennia VIII–X st. v Ridkivciakh. In: A. V. Skyba/S. A. Gorbanenko (red.): *Ievropeiska arkheolohiia i tysiacholittia n. ie. Zbirnyk naukovykh prats na tsest Liany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv 2017, 249–284.

Jelínek 2021 – P. Jelínek: Difúzia alebo spoločné kultúrne dedičstvo? Triadické antropomorfné, zoomorfné, hybridné, ornitoantropomorfné a ornitomorfné zobrazenia v stredoeurópskej, nordickej a egejskej dobe bronzovej. *Slovenská archeológia* 69, 2021, 259–286. DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2021.69.11

Kalčík 2015 – L. Kalčík: Povelkomoravské osídlení hradiska Staré zámky u Líšně. *Přehled výzkumů* 56/2, 2015, 127–200.

Kalhous 2021 – D. Kalhous: Mojmírovská Morava a papežství. In: P. Elbel/L. Führer/O. Schmidt (eds.): *Pod ochranou svatého Petra? Morava a papežství ve středověku a raném novověku*. Brno 2021, 21–34.

Khamayko 2012 – N. Khamayko: Crescent pendants (lunnitsa) in 11th–13th century Rus': Pagan amulet or Christian ornament? In: M. Salamon/M.Wołoszyn/A. Musin/P. Špehar (eds.): *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*. U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej – Frühzeit Ostmitteleuropas 1/2. Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2012, 503–525.

Klanica 1993 – Z. Klanica: Křížky z 8.–9. století v Mikulčicích. *Pravěk. Nová řada* 3, 1993, 211–225.

Kobielus 2000 – S. Kobielus: *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*. Wrocław 2000.

Kobielus 2002 – S. Kobielus: *Bestiarium chrześcijańskie. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*. Warszawa 2012.

Kolpakova 2017 – Iu. V. Kolpakova: Drevnerusskie romboshchitkovye podveski: k voprosu ob interpretacii. In: E. N. Nosov (red.): *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkheologiia. Materialy XXXI nauchnoi konferencii posviashchennoi 85-letiiu arkheologicheskogo izucheniia Novgoroda. Velikoi Novgorod, 25–27 ianvaria 2017 g.* Vypusk 31. Velikoi Novgorod 2017, 153–158.

Kouřil 2008 – P. Kouřil: Kostel číslo 8 v Mikulčicích a jeho archeologický výzkum. In: L. Galuška/P. Kouřil/J. Mitáček (eds.): *Východní Morava v 10. až 14. století*. Brno 2008, 53–79.

Kouřil 2014 – P. Kouřil: Archaeological evidence of Christianity in relics of material culture of the 9th and 10th centuries in Moravia with focus on crosses. In:

P. Kouřil et al.: *The Cyril and Methodius mission and Europe – 1150 years since the arrival of the Thessaloniki brothers in Great Moravia*. Brno 2014, 102–113.

Kouřil 2019 – P. Kouřil: The Magyars and the Contribution to the Collapse and Fall of Great Moravia: Allies, Neighbours, Enemies. In: J. Macháček/M. Wihoda (eds.): *The Fall of Great Moravia. Who Was Buried in Grave H153 at Pohansko near Břeclav?* East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, 54. Leiden – Boston 2019, 62–93.

Kralovánszky 1959 – A. Kralovánszky: Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi félholdalakú csüngők kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 59, 1959, 76–82.

Kratochvíl 2006 – Z. Kratochvíl: Kostní zbytky z hrobů v Prušánkách. In: Z. Klanica: *Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště I*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 28, Brno 2006, 269–327.

Kultus/Ruβ/Schmitsberger 2009 – M. Kultus/D. Ruβ/O. Schmitsberger: Erste Ergebnisse der Rettungsgrabungen auf der Trasse der Ortsumfahrung Maissau 2009: Die Flächen 1-Nord und 2 bis 6. *Fundberichte aus Österreich* 48, 2009, 326–348.

Małachowska 1998 – S. Małachowska: Wczesnośredniowieczne zawieszki półksiężycowate w Polsce. *Archeologia Polski* 43, 1998, 37–127.

Maříková Kubková 2014 – J. Maříková Kubková: Olověný křížek s reliéfem Krista z Libice nad Cidlinou. In: D. Foltýn/J. Klípa/P. Mašková/P. Sommer/V. Vlnas (eds.): *Otevři zahradu rajskou. Benediktini v srdci Evropy 800–1300*. Praha 2014, 29.

Měřínský 1988 – Z. Měřínský: Kosočtverečné olověné křížky a jejich chronologické postavení v rámci hmotné kultury střední doby hradištní. In: V. Frolec (ed.): *Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc.* Brno 1988, 122–145.

Měřínský 2014 – Z. Měřínský: The Staré Zámky near Brno-Líšeň. In: P. Kouřil (ed.): *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*. Brno 2014, 200–208.

Nowotny 2012 – E. Nowotny: On the confessional situation between the Frankish empire and Moravia in Carolingian times. In: M. Salamon/M.Wołoszyn/A. Musin/P. Špehar (eds.): *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*. U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej – Frühzeit Ostmitteleuropas 1/1. Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2012, 503–515.

Nowotny 2018 – E. Nowotny: *Thunau am Kamp – das frühmittelalterliche Gräberfeld auf der Oberen Holzwiese*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 87. Wien 2018.

Poláček 2018a – L. Poláček: *The Mikulčice-Valy Stronghold and Great Moravia*. Mikulčice – guide 3. Brno 2018.

Poláček 2018b – L. Poláček: The Faded Glory of Great Moravia: Post-Great Moravian Finds and the Question of Settlement Continuity in Ninth–Eleventh Century Mikulčice. In: P. Kouřil/R. Procházka et al.: *Moravian and Silesian Strongholds of the Tenth and Eleventh Centuries in the Context of Central Europe*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 57. Brno 2018, 73–97.

Poláček et al. 2021 – L. Poláček et al.: *Mikulčice 900. Atlas velkomoravské aglomerace*. Brno 2021.

Poulík 1950 – J. Poulík: Výsledky výzkumu na staroslovanském pohřebišti u Dolních Věstonic. *Archeologické rozhledy* 2, 1950, 22–31.

Profantová 2010 – N. Profantová: Lunicovité přívěsky z Levého Hradce. In: Š. Ungerman/R. Přichystalová (eds.): *Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám*. Praha 2010, 194–202.

Rjabceva 2014 – S. S. Rjabceva: Contacts between Eastern Europe and Great Moravia. In: P. Kouřil (ed.): *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*. Brno 2014, 170–177.

Ruβ 2018 – D. Ruβ: Aspekte zu Ausschnitten aus drei Gräberfeldern des späteren Frühmittealters aus Niederösterreich. In: E. Nowotny/M. Obenaus/S. Uzunoglu-Obenaus (Hrsg.): *50 Jahre Archäologie in Thunau am Kamp. Festschrift für Herwig Friesinger*. Archäologische Forschungen in Niederösterreich. Neue Folge 5. Krems 2018, 138–149.

Sedov 2001 – V. V. Sedov: O migraci Slovanů ze středního Podunají do východní Evropy. In: L. Galuška/P. Kouřil/Z. Měřínský (eds.): *Velká Morava mezi východem a západem. Großmähren zwischen West und Ost. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference. Uherské Hradiště, Staré Město 28. 9.–1. 10. 1999*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17. Brno 2001, 339–347.

Studený 1992 – J. Studený: *Křesťanské symboly*. Olomouc 1992.

Svoboda 1965 – B. Svoboda: *Čechy v době stěhování národů*. Monumenta archaeologica 13. Praha 1965.

Tănase 2021 – D. Tănase: *Craftsmen and Jewelers in the Middle and Lower Danube Region (6th to 7th Centuries)*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, 67. Leiden – Boston 2021.
DOI: https://doi.org/10.1163/978900443693

Testa 1962 – P. E. Testa: *Il simbolismo dei giudeo-cristiani*. Pubblicazioni dello Studium Biblicum Franciscanum 14. Gerusalemme 1962.

Tovornik 1977 – V. Tovornik: Slawische Grabfunde am nördlichen Donauufer bei Windegg, Gem. Steyregg, Pol. Bezirk Urfahr-Umgebung. *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines* 122, 1977, 33–60.

Ungerman 2007 – Š. Ungerman: Amulety v dětských hrobech na raně středověkém pohřebišti v Dolních Věstonicích-Na Pískách. *Študijné zvesti AÚ SAV* 42, 2007, 221–237.

Vavřínek 2021 – V. Vavřínek: Křesťanství na Velké Moravě. In: J. Mitáček/V. Vavřínek: *Uherské Hradiště-Sady. 500 let křesťanství ve střední Evropě. IV. Historické souvislosti. 9.–13. století*. Brno 2021, 9–29.

Vida 2002 – T. Vida: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt, Amulette in der Awarenzeit. *Zalai múzeum* 11, 2002, 179–209.

Vida 2009 – T. Vida: Herkunft und Funktion von Privatreliquiaren und Amulettkapseln im frühgeschichtlichen Europa. In: U. von Freeden/H. Friesinger/E. Wamers (Hrsg.): *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposions und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum*. Römisch-Germanische Kommission. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 12. Bonn 2009, 261–280.

Wołoszyn 2003 – M. Wołoszyn: Czy kobiety szybciej i chętniej niż mężczyźni ulegały chrystianizacji? *Funeralia Lednickie* 5, 2003, 81–92.

Zeman 1959 – J. Zeman: Symbol ryby v českých nálezech z doby stěhování národů. In: M. Buchvaldek/V. Spurný/J. Břeň/J. Zeman (eds.): *Sborník prací k poctě 60. narozenin akademika Jana Filipa*. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica 3. Praha 1959, 267–272.

Nové nálezy raně středověkých olověných rombických křížků z Moravy

Jejich možná geneze a význam

Pavel Kouřil

SOUHRN

Příspěvek je věnován novým nálezům odlévaných raně středověkých olověných rombických křížků – závěsků zdobených síťovaným ornamentem (schematizované tělo Spasitele) z území Moravy. Jde o první exempláře (s výjimkou Pohanska u Břeclavi) pocházející z významných lokalit centrálního charakteru – Mikulčic a Starých Zámků, a nikoliv z venkovských nekropolí představujících jejich typické nálezové prostředí. Tam jsou v naprosté většině případů součástmi náhrdelníků malých děvčátek a mladých dívek (kategorie *infans*, případně *juvenis*), ani v jednom případě nebyly zaznamenány u zralých žen, zcela pak chybí v hrobech zástupců mužského pohlaví. V současnosti je v různém stavu zachovalosti známo 21 exemplářů těchto drobných devocionálií, nápadně se koncentrujících především v okruhu mikulčického ústředí, kde zřejmě musíme hledat jedno z klíčových center christianizace na Velké Moravě. Po zániku tohoto mocensko-politického útvaru se ze skupiny křesťanských památek, na rozdíl od východoevropského prostoru, zcela vytrácejí. Z chronologického hlediska jsou synchronizovány se závěrečnými dekádami 9. a počátky 10. století.

V převaze jsou pokládány za tzv. *Taufgeschenke*, které byly, jako výrazné a viditelné symboly nové víry, dávány konvertitům vyznávajícím evangelium a akceptujícím novou náboženskou identitu. Vycházely velmi pravděpodobně z oblíbených starších jednoduchých kosočtverečných závěsků-amuletů procházejících v předkřesťanském období mnoha kulturami, které byly postupně (stejně jako např. lunice) začleňovány do nově se prosazujícího náboženství a získávaly tak novou kvalitu. Byl to patrně především síťovaný ornament (naznačení Kristocentriky), který jim měl dodávat punc křesťanského charakteru, přitom však stále nesly, jistě alespoň v počáteční fázi, i svůj původní étos, svoji původní funkci a význam. Jednou z těchto primárních funkcí mohlo být i podpoření reprodukce a zachování lidského rodu, proto jejich výskyt pouze v hrobech femininní části populace, v hrobech pohlavně ještě nedotčených dívek (*virgo intacta*).

Obr. 1. Mapa s vyznačenými lokalitami s nálezy olověných rombických křížků. 1 – Čejč; 2 – Dolní Věstonice; 3 – Gars-Thunau; 4 – Maissau; 5 – Mikulčice; 6 – Mutěnice; 7 – Pohansko u Břeclavi; 8 – Prušánky; 9 – Brno-Líšeň-Staré Zámky; 10 – Velké Bílovice; 11 – Windegg (autor M. Vlach).

Obr. 2. Dolní Věstonice, hrob 535. 1 – olověný gombík; 2, 3 – olověné korálky; 4 – olověný lunicovitý přívěsek.

Obr. 3. Olověné kulovité gombíky (přívěsky). 1 – Mikulčice, kostel 8, hrob 10; 2, 3 – Staré Město-Na valách, hrob 209/AZ; 4 – Dolní Věstonice-Na pískách, hrob 535; 5, 6 – Břeclav-Pohansko (severovýchodní předhradí), hrob 10a. Bez měřítka.

Obr. 4. Náhrdelníky. 1 – Dolní Věstonice, hrob 45/46, náhrdelník se skleněnými korálky a bronzovým lunicovitým přívěskem; 2 – Dolní Věstonice, hrob 467, náhrdelník ze skleněných korálků, olověných křížků a perel; 3 – Mikulčice, kostel 2, hrob 1, náhrdelník se skleněnými korálky a bronzovým lunicovitým přívěskem; 4 – Dolní Věstonice, hrob 651, náhrdelník z olověných křížků a olověných korálků; 5 – Prušánky, hrob 103, náhrdelník sestávající z olověných křížků a olověných korálků.

Obr. 5. Olověné rombické křížky. 1 – Mikulčice; 2 – Brno-Líšeň-Staré Zámky.

Obr. 6. Olověné rombické křížky. 1 – Břeclav-Pohansko; 2, 3 – Velké Bílovice; 4–7 – Dolní Věstonice; 8 – Mikulčice; 9 – Mutěnice; 10 – Velké Bílovice; 11, 12 – Maissau; 13–15 – Prušánky; 16, 17 – Windegg; 18 – Čejč; 19 – Brno-Líšeň-Staré Zámky (1–8 – varianta Velké Bílovice; 9–15 – varianta Mutěnice; 16–18 – varianta Windegg; 19 – varianta Staré Zámky).

Obr. 7. Sânpaul, jud. Cluj. Olověné závěsky z hrobu 3 (dle *Grumeza/Cupcea 2020*).

Manuscript accepted 2. 8. 2022

Translated by David Gaul

doc. PhDr. Pavel Kouřil, CSc.
Archeologický ústav AV ČR Brno, v. v. i.
Čechyňská 19
CZ – 602 00 Brno
kouril@arub.cz

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 155–168.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.11

DAS ALTER DES GRABES VON VÖRS-PAPKERT 167 AUFGRUND DER UNTERSUCHUNG DES SCHWERTES AUS DER BESTATTUNG[1]

PÉTER LANGÓ – BOGLÁRKA TÓTH – BERTALAN ZÁGORHIDI CZIGÁNY – FLÓRIÁN HARANGI – CSETE KATONA – BÉLA TÖRÖK

The Age of the Grave of Vörs-Papkert 167 Based on the Examination of the Sword from the Burial. The paper is concerned with a detailed contextual and archaeometrical presentation of a double-edged sword found in the Hungarian Vörs cemetery. The cemetery has been central in Hungarian research due its continuity of burials from the Avar Age throughout to the time of the Early Hungarian Principality in the 9th and 10th c. Excavators of the site usually noted a continuous population associated with the cemetery. The presence of a double-edged sword is intriguing at the site. The paper will provide exact measurements of the weapon, information about its formal features, and the findings of archaeometric analyses. After the examination, the results will be contrasted to comparable examples which suggest that both the burial and the sword date to the 9th c.

Keywords: Hungary, 9th c., cemetery, double-edged sword, archaeometric analyses.

EINLEITUNG

Mit dieser Arbeit möchten wir den slowakischen Archäologen Herr Gabriel Fusek begrüßen, an wen ältere und jüngere Wissenschaftler gleichermaßen Fragen richten konnten. Er hat die Fragen immer mit Begeisterung und unendliche Ernsthaftigkeit gegrüßt. Mit seinem unerschöpflichen Wissen versuchte er die aktuellen Fragen die ganzheitlichen Antworten zu geben. Im Rahmen der hier vorgelegten Arbeit möchten wir Herrn Gabriel Fusek begrüßen und mit einem Aufsatz zu seiner Lieblingszeit, nämlich die Untersuchung der archäologischen Artefakte aus dem 9.–10. Jh., beitragen. Die Arbeit schließt zu einem anderen Projekt auch an, die von Herr Falko Daim eingeleitet wurde (Reiterkrieger, Burgenbauer. Die frühen Ungarn und das „Deutsche Reich" vom 9. bis zum 11. Jh.), woran Péter Langó, Ádám Bollók und Ádám Bíró auch teilgenommen haben. Die eben genannten Wissenschaftler versuchten die Gräber mit zweischneidigen Schwertern aus dem 10.–11. Jh. und auch die mit Münzbeigabe (10. Jh.) der archäologischen Sammlung von der heutigen Slowakei zu sammeln und beschreiben. Die Untersuchung des zweischneidigen Schwertes wurde von Péter Langó (Archäologisches Institut des Eötvös Loránd Forschungsnetzwerk) zusammen mit den Mitarbeitern der Pázmány Péter Katholische Universität und von Archäometallurgische Forschungsgruppe von Universität Miskolc (ARGUM) in 2019 wieder begonnen. Die Ziele der interdisziplinären Forschungsgruppe sind die Sammlung, Beschreibung und naturwissenschaftliche Untersuchung der zweischneidigen Schwerter. In Rahmen dieses Projekts werden sogar zwei Dissertation geschrieben, außerdem dieser Bericht ist eines der Ergebnisse dieses Projekts, die die Bestrebung der Forschungsgruppe mit der Beschreibung des Artefakts präsentieren möchte. Durch diese Arbeit möchten wir an die Gastfreundlichkeit von Matej Ruttkay in Nitra erinnern, wo wir, mit der Unterstützung von Falko Daim, zusammengearbeitet haben. In Nitra hatten wir auch das Glück, den aufregenden Vortrag von Herrn Gabriel Fusek zu hören.

DAS GRÄBERFELD VON VÖRS UND DESSEN SCHWERTGRAB

Bei der Fundstelle von Vörs-Papkert „B" wurde zwischen 1983 und 1996 eine frühmittelalterliche Nekropole mit ca. 700 Gräber freigelegt. Aufgrund der Funde begann die Nutzung des Gräberfelds in der Spätawarenzeit. Während der Zeit der karolingischen Eroberung und der ungarischen Landnehme wurde das Gräberfeld bis zur Wende des 10.–11. Jh. kontinuierlich benutzt (*Bernert 2005*;

[1] Die Untersuchungen wurden im Rahmen des Projekts TKP2020-NKA-11 durchgeführt.

Dieses Werk ist unter Creative Commons Attribution 4.0 International License lizenziert.

Abb. 1. Vörs-Papkert „B“. Das sondertypische Schwert aus dem Grab 167 (Foto B. Z. Czigány).

2008; *Bernert/Évinger/Hajdu 2007*; *Költő 1996*; *Költő u. a. 1987–1989*; *1992*; *2014a*; *2014b*; *Költő/Szentpéteri 1996*; *2014a*; *2014b*; *Kustár 2001*; *Pap u. a. 2009*). Ebendeshalb ist dieses Gräberfeld so besonders, dass es nur mit dem Gräberfeld von Čakajovce vergleichbar ist (*Hanuliak/Rejholcová 1999*; *Rejholcová 1995a*; *1995b*; *1995c*). Aufgrund der Kontinuität des Gräberfelds ist es wirklich interessant, die einzigen Bestattungen zu datieren und in diesem Kontext das Ganze Gräberfeld zu definieren. Die Beziehung zwischen den hier gefunden Gräbern wurde schon früher wehrend seriöse wissenschaftliche Debatten hervorgerufen. Aber diese Zusammenfassung beschäftigt sich mit der Definierung und Datierung eines konkreten Grabes, dessen freigelegte Funde durch die Wissenschaftler auf das 10. Jh. (die späte Periode der Artefakte) gesetzt werden (*Költő 1996*, 377). Das Schwert von dem Grab 167 spielte eine zentrale Rolle in der Datierung des Gräberfeldes. Die Datierung wurde von der wissenschaftlichen Gemeinschaft akzeptiert, weil als Beifund eine bronzene Schnalle mit Doppelring in der Bestattung gefunden wurde, die mit den so genannten lyraförmigen Schnallen vergleichbar ist. Die letztgenannten Schnallen waren vor der ungarischen Landnahme im Karpatenbäcken nicht bekannt, deshalb wurden solchen Funden immer auf das 10. Jh., oder sogar später datiert (*Müller 2004*, 18; *Révész 1987*). Es ist aber wichtig hervorzuheben, dass eine Schnalle mit zwei ovalen Ringen und nicht einen lyraförmigen Fund im Grab gefunden wurde. Aufgrund des großen Eisenmessers und der gegossenen bronzenen Riemenschnalle, die im Grab gefunden wurden, besteht die Möglichkeit, dass das Grab früher als das 10. Jh. datiert werden kann. Mit der freundlichen Gefälligkeit von László Költő und József Szentpéteri, denen wir hiermit herzlich danken möchten, hatten wir die Möglichkeit das Schwert des Grabes ausführlich zu untersuchen. Im Rahmen dieser Arbeit möchten wir die Ergebnisse der Forschung aus 2020 mitteilen.

Die Messdaten und die archäologische Beschreibung des Schwertes

Aufbewahrungsort: Museum von Ripl-Rónai, Kaposvár, HU, Inventarnummer 57.2.1.

Der Zustand des Artefakts

Das Schwert ist korrodiert aber die Gesamtlänge und die originalen Parameter der Waffe sind gut analysierbar. Nachheriger Zusätze können auf der Klinge und der Schneide bemerkt werden.

Typologische Gliederung:
- Geibig: 5 (Knauf); 3 (Klinge); 1 (Konstruktion des Knaufs)
- Oakeshott: II.
- Petersen: H (H/I oder Sondertyp)

Die Messdaten des Schwertes:
- Gesamtgewicht der Waffe 1460g

Die metrischen Daten:
a) Der Schwerpunkt 138 mm
b) Die Gesamtlänge 930 mm
c) Der Knauf
   - Die Breite (unterer Teil) 70,77 mm
   - Die Höhe (unterer Teil) 24,15 mm
   - Die Gesamthöhe 44,30 mm
   - Die Stärke (unterer Teil) 17,83 mm
   - Die Breite (oberer Teil) 63,30 mm
   - Die Stärke (oberer Teil) 15,60 mm
   - Die Höhe (oberer Teil) 17,62 mm
d) Die Angel
   - Die Länge (zwischen der Parierstange und dem Knauf) 109,7 mm
   - Die Länge (die Gesamtlänge) 122,49 mm
   - Die Breite bei der Parierstange 30,06 mm
   - Die Breite bei dem Knauf 18,06 mm
   - Die Stärke bei der Parierstange 7,18 mm
   - Die Stärke bei dem Knauf 5,12 mm
e) Die Parierstange
   - Die Länge 77,29 mm
   - Die Höhe bei der Mitte 27,62 mm
   - Die Höhe bei den Rand 27 mm
   - Die Stärke bei der Mitte 27,80 mm
   - Die Stärke bei den Rand 9,15 mm
f) Die Klinge
   - Die Gesamtlänge der Klinge 755 mm
   - Die Länge der Kehlung ca. 665 mm
   - Die Breite der Kehlung auf der Seite des Griffs 23,81 mm
   - Die Breite der Klinge bei der Parierstange 51,66 mm
   - Die Breite der Klinge vor der Spitze 295,5 mm
   - Die Stärke der Klinge (neben der Kehlung bei der Parierstange) 6,99 mm
   - Die Stärke der Klinge (nach der Kehlung) 5,93 mm

Die archäologische Beschreibung des Schwertes

Das besondere Schwert kann nicht an die Petersen-Typologie angegliedert werden. Der Zustand der Waffen ist gut aber korrodiert (Abb. 1). Die Gesamtlänge ist 930 mm und das Gesamtgewicht ist 1490 g. Der Schwerpunk liegt auf 138 mm von dem unteren Profil der Parierstange.

- Der Eisenknauf wurde aus einem Stück geschmiedet und mit einem Tauschier-Streifen in zwei Teile (oberen und unteren) geteilt. Auf einer Seite des Knaufs wurde getrennt (von der Seite des Knaufs bis zum Ende der Angel). Aufgrund dieser Beobachtung vermuten wir, dass der Knauf aus einem Stück ausgeschmiedet und in der Mitte gefaltet wurde. Der Knauf ist massiv und hat eine Länge von 44,3 mm, eine Breite von 70,88 mm und die größte Dicke von 17,8 mm.

- Der Knauf ist korrodiert, aber seine Gestaltungsmerkmale sind noch immer gut erkennbar. Der obere Teil ist dreieckig und abgerundet. Bei dem obersten Punkt kann man die geschlagene Angel gut beobachten. Zwischen den unteren und oberen Teil ist eine Verzierung sichtbar, die mit Draht -Tauschierung aus einem Kupfer basierten Legierung ausgearbeitet wurde, welches aber nur auf einer Seite des Knaufs sichtbar ist. Auf der rechten Seite des Artefakts wurde der Draht hochgebogen, bei diesem Punkt ist die Rille der Verzierung auch bemerkbar. Vermutlich ist diese Verzierung um den Knauf umgelaufen, wegen der starken Korrosion ist auf der anderen Seite es aber nicht mehr sichtbar.
- Der untere Teil des Knaufs ist kahnförmig, die größte Breite (70,8 mm) und Dicke (17,8 mm) ist in der Mitter der Höhe messbar, wo sich die Schneide ursprünglich befand. Deshalb war der Querschnitt dieses Teils wahrscheinlich sechseckig. Diese Schneide kann momentan sehr schwer beobachtet werden.
- Der Griff ist gerade, die Angel verjüngt sich von der Parierstange in der Richtung des Knaufs stetig. Spuren von Nietung sind nicht bemerkbar. Die Länge des Griffes zwischen der Parierstange und den Knauf beträgt 101 mm, die durchschnittliche Dicke ist 6 mm. Wegen der getrennten Seite der Parierstange ist der Übergang zwischen der Klinge und die Angel sichtbar, die nicht gebogen, sondern ganz rechtwinklig ist.
- Die kahnförmige Parierstange wurde aus Eisen geschmiedet, deren größte Dicke (24,8 mm) und größte Breite auf der Mitte (vertikal) liegt. Auf der Parierstange war ursprünglich ein umlaufendes Rückgrat, deshalb war dieser Teil der Waffe damals sechseckig, aber heute ist es nicht mehr sichtbar. Die Parierstange ist entlang der senkrechten Seite getrennt. Zwischen der Vorder- und Rückseite befindet sich ein 6–7 mm großer Spalt. Durch diese Gegebenheit ist es denkbar, dass der Spalt in der Parierstange zur Aufnahme der Angel, durch Falten und nicht durch Bohren ausgebildet wurde. Bei dieser Öffnung kann man gut beobachten, dass die Klinge etwa 2–3 mm tief in der Parierstange sitzt. Der Übergang in der Richtung von der Angel ist ganz rechtwinklig.
- Falls der Knauf mit der verzierten Seite zum Betrachter gewendet aufmontiert wurde, so öffnete sich die linke Seite vom Schwertknauf und die rechte Seite der Parierstange.
- Die Gesamtlänge der Klinge ist im guten Zustand, deren jetzigen Größe 755 mm beträgt, davon fehlt etwa 0,5–1 cm. Nichtsdestoweniger ist die Oberfläche von der Korrosion angegriffen. Die Kehlung ist kaum erkennbar und die Schneiden wurden mehrfach durch Restaurierungen ergänzt. Möglicherweise könnte sogar ~2mm von der Schneide an der Parierstange fehlen, die eigentlich der dünnste Teil der Klinge ist, deshalb ist es am stärksten korrodiert. Die Breite der kaum sichtbaren Kehlung ist 23,8 mm und ihre Länge ist ca. 660–665 mm. Das Ende der Kehlung ist nicht bemerkbar.
- Der Querschnitt der Klinge war wahrscheinlich mit der Kehlung (auch durch zwei Rückgräte) geteilt, während vom Ende der Kehlung bis zu der Spitze rautenförmiger Durchschnitt sichtbar ist. Außerdem verjüngt sich die Klinge allmählich. Auch ein Teil (ca. 0,5–1cm) der Spitze fehlt.

Abb. 2. Vörs-Papkert „B". Das sondertypische Schwert aus dem Grab 167. Die Lage der Probeentnahme (Foto B. Z. Czigány).

ARCHÄOMETRISCHE UNTERSUCHUNGEN

Das Schwert aus dem Grab 167 von Vörs-Papkert wurden von den Mitarbeitern der ARGUM untersucht. Die Ziele der archäometrischen-archäometallurgischen Untersuchungen waren das Erkennen von verschiedenen Metallgefügen im untersuchten Objekt und die technologische Analyse der Waffe, um die Herstellungsgeschichte des Artefakts mit großer Wahrscheinlichkeit zu rekonstruieren. Die Lage der Probe wurde so ausgewählt, dass wir die größtmöglichsten Informationen über die Materialzusammenhalt der Klinge sammeln könnten. In diesem Kontext wurde eine ca. 1–1,5 cm große Probe aus der Mitte der Klinge entnommen (Abb. 2).

Der Erhaltungszustand des Schwertes ist gut, die entnommene Probe wurde von Korrosion umgekleidet, trotzdem enthielt die Probe genug Metall, um die mikroskopischen Untersuchungen zu erledigen.

Methode

Die Probe Vörs1 wurde in Epoxidhazrgießlinge eingebettet, geschliffen und mit Nital (2 % alkoholischer Salpetersäule) geätzt. Die metallografischen Untersuchungen wurden mit Auflichtmikroskop (*optical microscope* – OM; mit computergesteuertem Objekttisch – Zeiss Stereo AxioImager), Rasterelektronmikroskop (*scanning electron microscope* – SEM; Zeiss EVO MA10 mit EDAX energiedispersive Mikrosonde) und die Härtemessungen wurden an einem Vickers-Härteprüfgerät mit 1 kg Belastung (HV1) durchgeführt. In den Auflichtmikroskopen (OM) wurde die Probe mit Licht beleuchtet und die generelle Metallgefüge wurde auf den vergrößerten Aufnahmen beobachtbar. Das Rasterelektronmikroskop (SEM) erzeugt eine mehrmals ausführlichere und größere Aufnahme als das Auflichtmikroskop. Die SEM-Bilder wurden einerseits mit Rückstreuelektronenkontrast (*backscatter* – BSD) aufgenommen. In diesem Fall erscheinen die schweren Elemente hell auf dem Bild. Bereiche mit leichteren Elementen erscheinen aber dunkler. Andererseits wurden die Bilder der Proben mit Sekundärelektronenkontrast (SE1) erzeugt, diese Methode ermöglichte die einzigen Gefüge des Metalls zu ermitteln.[2]

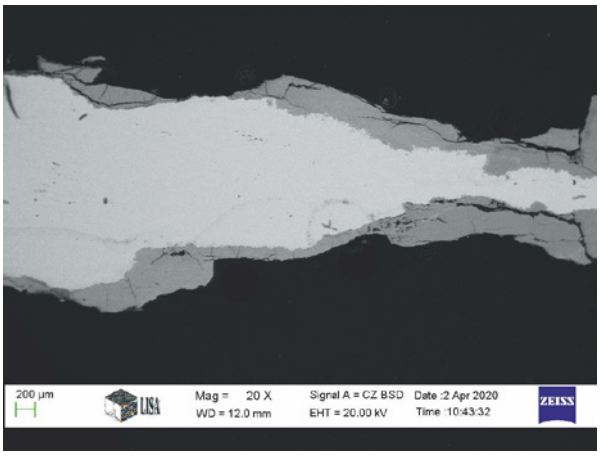

Abb. 3. Die SEM-Aufnahme der Probe (bei geringer Vergrößerung; Foto Á. Kovács).

Die Probe der Klinge

Eine Seite der Probe, wo die Metallgefüge von der Schneide bis zur Mitte der Klinge beobachtbar war, wurde durch die oben erwähnten Mikroskope untersucht. Aufgrund der mikroskopischen Aufnahmen ist es feststellbar, dass der Aufbau der Klinge nicht schichtig ist, wahrscheinlich wurde es aus einem Stück geschmiedet. Die korrodierte Klinge ist sichtbar auf der SEM-Aufnahme (Abb. 3).

Der Schneidenteil besteht aus ferritisch-perlitisches Gefüge mit hohem Kohlenstoffgehalt. In die Richtung des Kernbereiches ist der halb lamellare, oder körnige Perlit sichtbar und in der Nähe von der Oberfläche erscheint sogar der feinkörnige Perlit im Ferrit. Dieses Gefüge dehnt sich nicht auf die ganze Probe, weil bei dem Kernbereich meist Ferrit erkennbar ist (Abb. 4).

Die SEM-Aufnahmen der Probe unterstützten unsere Beobachtungen, die aufgrund den OM-Bildern festgestellt wurden. Auf der Abbildung 5 ist die feine perlitische Mikrostruktur der Schneide zu erkennen und auf der Abbildung 6 sind die meist ferritische Gefüge mit Perlitkolonien des Kernmaterials erkennbar.

Im mittleren Teil der Probe sind relative stark deformierte oder lang gestreckte Einschlüsse vorhanden. Die Forme der Einschlüsse kann eigentlich als Ergebnisse der intensiven Schmiedearbeit erklärt werden (Abb. 6). Aufgrund der Gestaltung den Einschlüssen kann man vermuten, dass die Klinge des Schwertes von dem Schmied, während der

[2] An dieser Stelle möchten wir uns bei Péter Barkóczy (Fakultät für Materialforschung und Ingenieurwissenschaft, Universität Miskolc; ARGUM) für die mikroskopische Untersuchungen und für die Härtemessungen bedanken. Ebenfalls bedanken wir uns bei Árpád Kovács (Fakultät für Materialforschung und Ingenieurwissenschaft, Universität Miskolc; ARGUM) für die SEM-Untersuchungen.

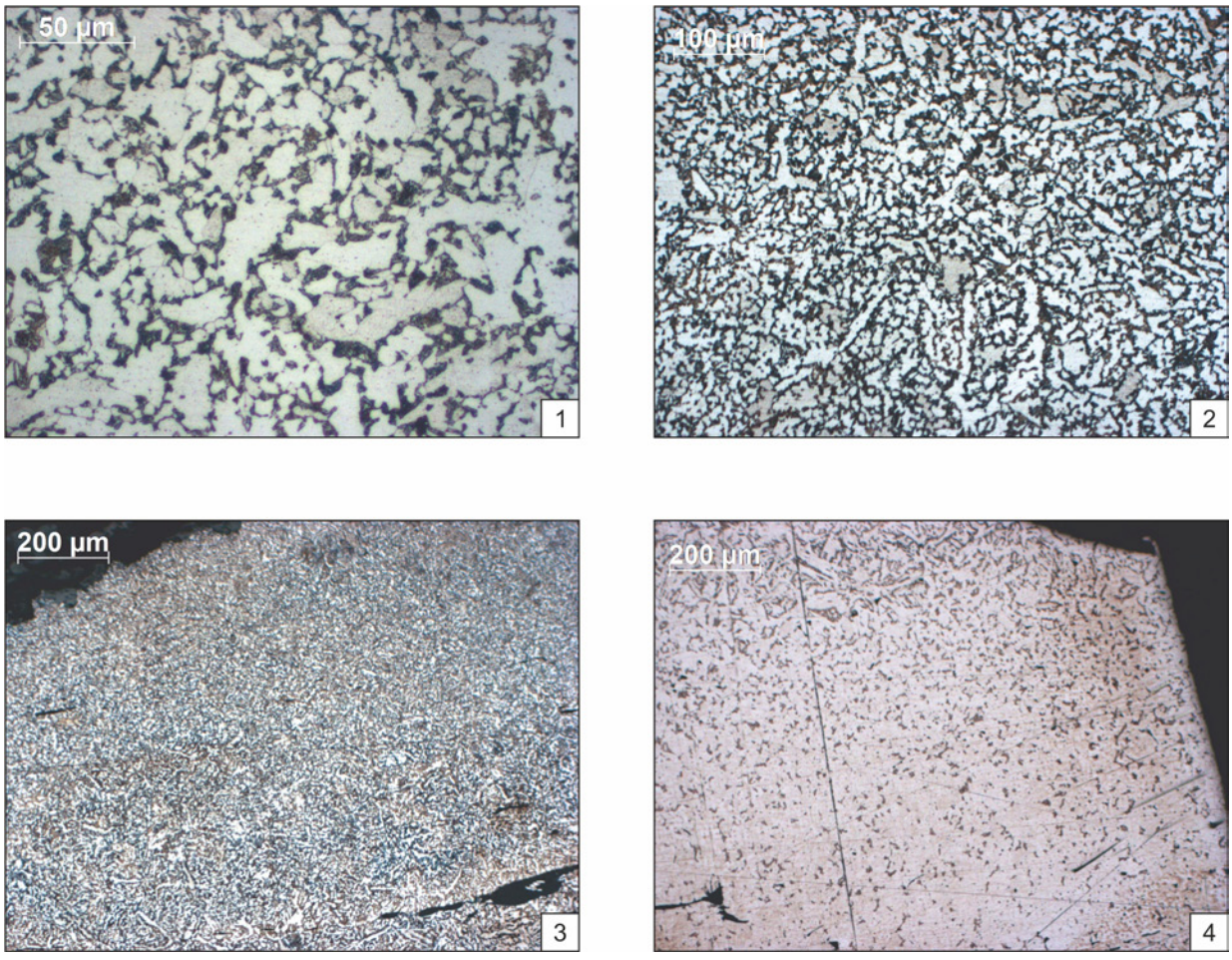

Abb. 4. Die OM-Aufnahmen der Probe – von der Schneide in der Richtung des inneren Teiles der Klinge (Foto P. Barkóczy).

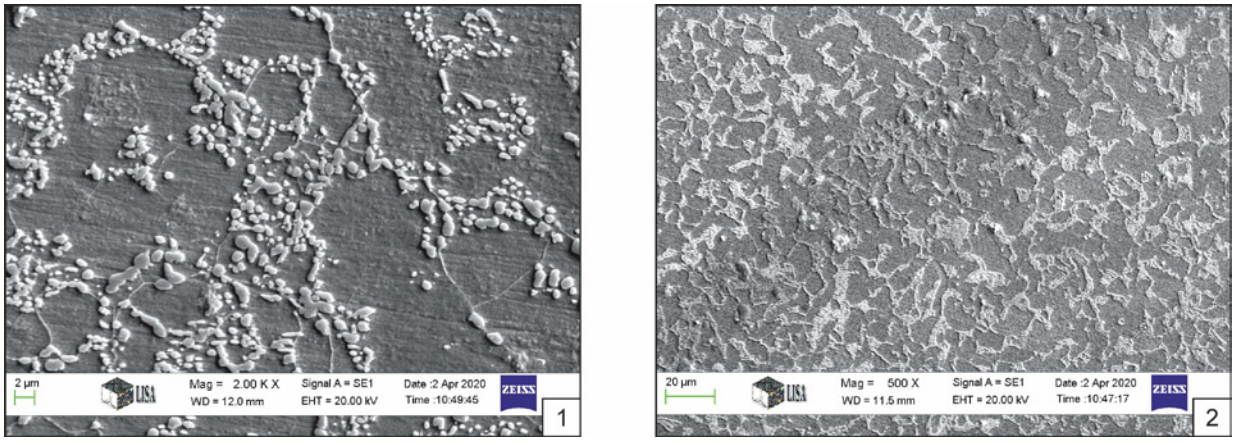

Abb. 5. Die feine perlitische Mikrostruktur der Schneide (Foto Á. Kovács).

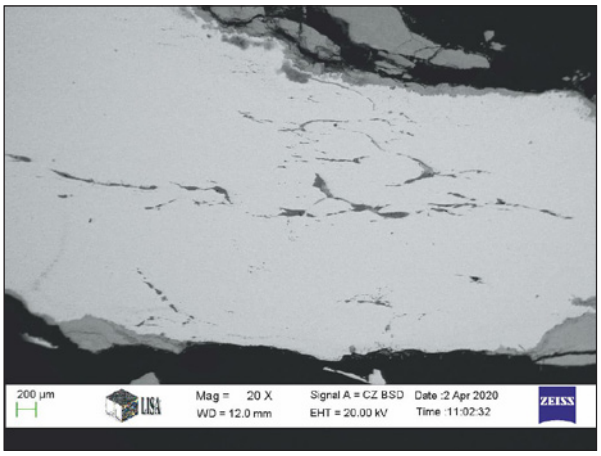

Abb. 6. Die SEM-Aufnahme der deformierten Einschlüsse (Foto Á. Kovács).

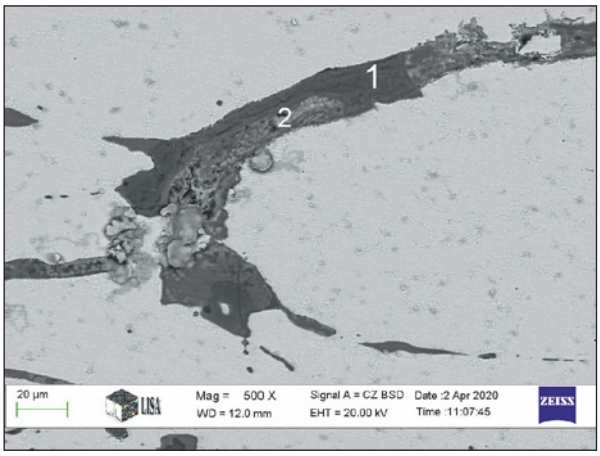

Abb. 7. Die SEM-Aufnahme von einem Einschluss in dem perlitischen Gefüge. Die Nummern bedeuten die Punkte der EDS-Analysierung (Foto Á. Kovács).

Tab. 1. Vörs-Papkert „B". Das sondertypische Schwert aus dem Grab 167. Die chemische Zusammensetzung des Punktes 1 und des Punktes 2 in Gewichtsprozent.

	O	Mg	Al	Si	K	Ca	Ti	Mn	Fe
Punkt 1	19,20 %	2,41 %	2,47 %	25,04 %	0,45 %	17,66 %	0,38 %	2,80 %	29,61 %
Punkt 2	13,88 %	0,10 %	0,78 %	3,66 %	0,18 %	0,66 %	0,25 %	0,64 %	79,85 %

Herstellungsprozess gebogen wurde. Weiterhin ist es auch möglich, dass zwei Schichten aus dem gleichen Grundstoff aufeinander geschmiedet wurden.

Die Einschlüsse der Probe wurde von EDS-Mikrosonde analysiert. Es wurde die lokale chemische Zusammensetzung eines Einschlusses (gefunden in dem perlitischen Gefüge) untersucht (Abb. 7; Tab. 1). Es ist interessant, dass in einem Einschluss so differente chemische Zusammensetzungen gemessen wurden. Die hohe Fe – und O – Gehalt des Punktes 2 weisen darauf hin, dass dieser Teil des Einschlusses als Abbrand ermittelt werden konnte, der unter der Schmiedearbeit entstanden ist. Im Punkt 1 wurde neben dem bedeutenden Eisengehalt auch hohes Si – und Ca – Gehalt beobachtet, also kann man diesen Schlackeneinschluss als Ca-Fe-Silikat charakterisieren, der von dem metallurgischen Verfahren auch abgeleitet werden konnten.

SCHLUSSFOLGERUNGEN

Aufgrund der bioarchäologischen Daten und der Position der Bestattung im Gräberfeld wurde das Grab 167 zu dem ungarischen landnahmzeitlichen Horizont von den Archäologen zugeordnet. Sowohl die Waffe als auch die anderen Beigaben des Grabes wiesen auf eine Datierung auf dem 9. Jh. hin. Die Parallelen des Schwertes sind an erster Stelle aus den Gebieten von Mähren und Kroatien bekannt. Das Schwert von Vörs ist in der Hinsicht der Gliederung mit den Schwertern aus dem Gräber von 265 und 715 in Mikulčice (CZ; *Košta/Hošek 2014*, 70–80, 155–168) und mit den Schwertern aus Kroatien (Kreševo und Rudići kod Glamoča) vergleichbar. Letztere wurden auf dem 9. Jh. von der kroatischen Wissenschaft datiert (*Belošević 2007*). Die mährischen Schwerter mit ähnlicher typologischer Gliederung wurden zwischen Ende des 8. und Mitte des 9. Jh. gesetzt (*Košta/Hošek 2014*, 242–246), also ist es vermutlich, dass das Schwert von Vörs auch während der karolingischen Zeit hergestellt wurde. Zwei ähnliche Schwerter mit dreieckigem Knauf sind nur aus dem Karpatenbäcken bekannt, ganz genau aus den Fundorten von Csányig und Pécs-Magyarürög-Kápolnadomb. Aus der Sicht von László Kovács können diese Schwerter auf dem 9. Jh. datiert werden. Zdenko Vinski rechnet sogar damit, dass der Fund von Csányig aus dem 8. Jh. stammen können (*Kovács 1994–1995*, 159, 172–174). Es ist wichtig aber zu erwähnen, dass beide Schwerter durch formale und nicht wegen strukturellen Aspekten vergleichbar sind. Im Gegensatz zu dem Schwert von Vörs, sind die Knäufe der oben benannten Waffen aus zwei Teile hergestellt wurden. Die einzige Parallele des Schwertes von Vörs, die

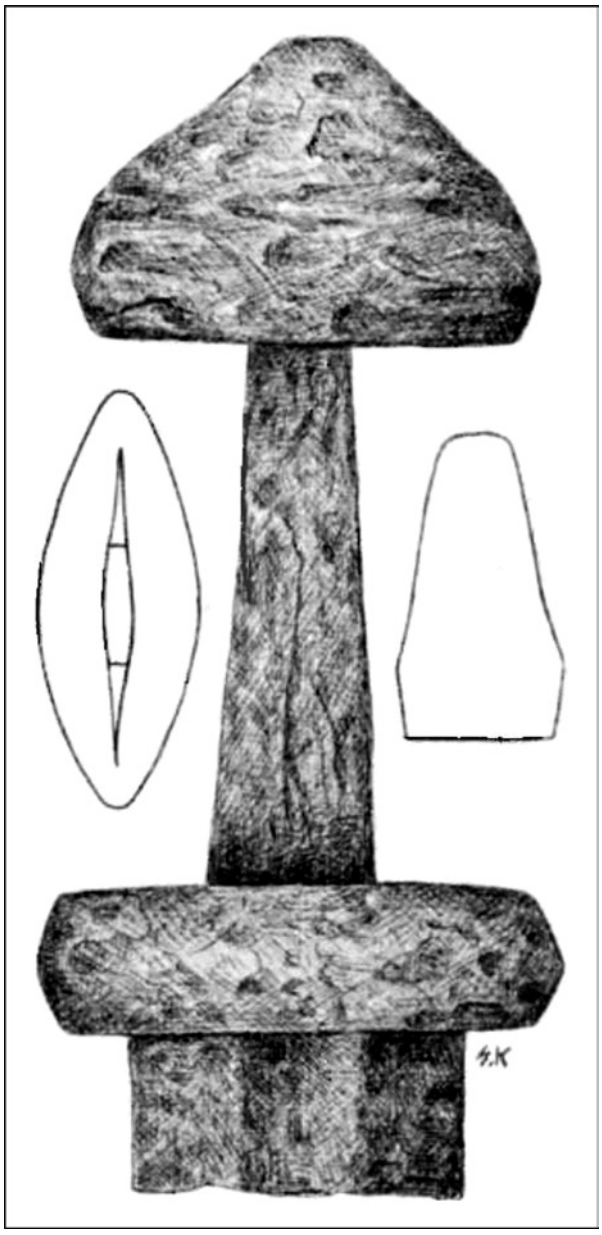

Abb. 8. Das sondertypische Schwert aus Norwegen (nach *Petersen 1919*).

in Betracht gezogen werden kann, ist aus Farmen (Hedrum, NO) bekannt geworden. Dieser Fund wurde von Ian Petersen als Sondertyp aufgrund der morphologischen Kriterien und konstruktiven Aufbau des Griffes bezeichnet (Abb. 8; *Petersen 1919*, 95, Abb. 83).

Von den Analogien aus dem Ausland weist das Schwert von Mikulčice Grab 265 aufgrund der Montierungsweise der Angel und der ähnlichen Formgebung der Parierstange. Allerdings unterscheidet sich die Art und Weise wie der Knauf an dem tschechischen Schwert angebracht wurde (in zwei Teilen).

Der Knauf und die Parierstange des Schwertes aus dem Grab 265. wurden vermutlich mit Draht-Tauschierung verziert (*Košta/Hošek 2014*, 72–79, Abb. 18). Ähnliche Feststellungen gelten auch für die Schwerter aus Kroatien (*Belošević 2007*). Das Schwert aus dem Grab 715 von Mikulčice ist mehrmals einfacher und wurde ohne Verzierung hergestellt. Der dreieckige Knauf wurde aus zwei Teilen geschmiedet, aber die Klinge der Waffe ist repräsentativer, weil der Kernenteil der Klinge durch Schweißverbundverfahren hergestellt worden ist (*Košta/Hošek 2014*, 159–168).

In der Makrostruktur des Schwertes konnte perlitisches und ferritisches Gefüge beobachtet werden, die als typisch bei solchen Waffen zu bezeichnen ist. Ferrit ist die kubisch-raumenzentrierte Phase des reinen Eisens, die als α-Eisen genannt werden kann. Das Kohlenstoffgehalt dieses Gefüges ist sehr gering, so ist das Material sehr weich, aber zäh und gut verformbar. Perlit ist ein Phasengemisch aus Ferrit und Zementit (Eisen-Carbid mit 6,67 % Kohlenstoffgehalt; sehr hart und spröde), der ein lamellar-artig angeordneter, eutektoider Gefügebestandteil des Stahles ist.

Das Gefüge des Kernmaterials besteht vorwiegend aus Ferrit, aber in der Richtung der Schneide ist schon der feinkörnige Perlit bemerkbar. Genau bei der Schneide wurde das weicher ferritische-perlitische Gefüge wieder beobachtet. Die Ergebnisse der Härteprüfung bestätigten die oben genannten Gefügebestandteile. Im Kernbereich ergab die Messung ein Härtewert von 115 HV1, zwischen den Kernbereich und Schneidebereich von 148 HV1 und bei der Schneide ließ eine Härte von 138 HV1 erkennen. Die Kernbereich der Klinge ist ganz weich aber am Schneidebereich ist das Gefüge schon härter.

Aufgrund der Untersuchung kann man darauf schließen, dass die Erweichung im Gefüge der Klingen erfolgt ist, die man mit Wärmebehandlung erreichen konnte. Die Distanz der Perlit- und Ferrit-Lamellen, oder die Feinheit des Perlits und die Größe den Kolonien hängt von der Abkühlungsgeschwindigkeit ab. Je schneller der Austenit abkühlt, desto feiner ist das Gefüge des Perlits. Das feinere Gefüge bedeutet eine größere Härte. Wenn wir das Eisen mit solchem Gefüge erhitzen, dann wandelt sich das lamellare Gefüge in eine körnige Struktur um und grobes Korn beginnt sich zu entwickeln. Durch das Glühprozess senkt sich die Härte des Metalls, aber die Zähigkeit des Materials wird besser, was als das eigentliche Ziel dieser Wärmbehandlung betrachtet werden kann.

Bezüglich des Herstellungsprozess der Klinge kann man vermuten, dass der Schmied die Klinge auf Temperatur ca. 723 °C erhitzt hat, dann das Stück bei einer konstanten Haltetemperatur gehal-

ten und langsam abgekühlt hat. Leider konnten wir den ganzen Querschnitt der Klinge nicht analysieren, deshalb ist es nur vermutlich, dass die anderen Teile des Schwertes ebenfalls aus einer ähnlichen Gefügeart bestehen. Es ist auch nicht feststellbar, dass der Schmied die dargestellte Wärmebehandlung mutwillig verwendet hat, oder diese Gefüge nur als ein zufällig indirektes Gefolge der Tätigkeit waren.

Wenn wir die Ergebnisse des Schwertes von Vörs mit dem vorläufigen Resultat der archäometrischen Untersuchungen des Schwertes (10.–11. Jh.) aus dem Karpatenbecken vergleichen, dann kann man das gut bemerken, dass die Mikrostruktur des Schwertes aus Vörs ganz anders als in dem Fall der anderen analysierten Schwerter ist. Im Gefüge von zwei Schwertern (aus Kunágota, Komitat Békés und Kiskundorozsma, Komitat Csongrád-Csanád, HU) wurde Bainit und auch Martensit beobachtet, dieses Gefüge entsteht nur durch eine intensive Abkühlung. Also ist es vermutlich, dass der Schmied auf der Klinge ähnliches Verfahren wie Härten durchgeführt hat. Im Gefügebestandteile des Schwertes von Veszprém (Komitat Veszprém, HU) haben keine Spuren auf die Anwendung des Härtens verweisen, genauso wie bei dem Fall des Schwertes aus Vörs.

Die untergesuchten Schwerter aus dem Karpatenbecken unterschieden sich voneinander auch aus herstellungstechnologischer Sicht. Das Schwert von Kunágota wurde aus einem Stück Grundstoff geschmiedet und die Spuren von intensiven Härten sind auch im Gefüge des Schwertes bemerkbar. Das Schwert mit Säbelgriff aus Kiskundorozsma und der Streufund von Veszprém wurden aus mehreren Stücken geschmiedet. Die intensive Abkühlung ist nur bei dem Schwert von Kiskundorozsma zu vermuten. Aufgrund der vorläufigen Ergebnisse kann man feststellen, dass alle von den untergesuchten Schwertern aus einem zähen Kernteil und einer härteren Schneide bestehen.

Im Interesse des breiten Kontextes lohnt es sich die Ergebnisse der archäometrischen Untersuchungen des Schwertes von Vörs mit dem Resultat der metallographischen Untersuchungen mit den Schwertern aus Mikulčice (Grab 265 und 715) zu vergleichen. Wir haben nämlich die Frage gestellt, ob diese Waffen aus Mikulčice mit dem Schwert aus Vörs – neben der formalen Ähnlichkeit – auch durch herstellungstechnologische Sicht vergleichbar sind oder nicht.

Aus der Klinge des Schwertes aus dem Grab 265 von Mikulčice wurde nur eine Probe entnommen. Im Laufe der Untersuchung wurde feines perlitisches Gefüge beim Schneidenteil und beim Kernteil perlitisches-ferritisches Gefüge gefunden. Das Schwert wurde aus zwei Stück Grundstoffmaterial geschmiedet. Die Klinge wurde so ausgebildet, dass an dem stählernen Kernmaterial eine Schneide, ebenfalls aus Stahl angeschweißt wurde. Im Kernbereich wurde geringer Kohlengehalt als im Schneidebereich bemerkt. Aufgrund der Ergebnisse der Härteprüfung kann gesagt werden, dass das Kernmaterial weicher, bis die Schneide der Klinge härter ist. Durch die Analyse konnte der Fakt der Härtung nicht ermittelt werden (*Košta/Hošek 2014*, 81).

Die Struktur des Schwertes aus dem Grab 715 ist komplizierter als das Schwert von Vörs oder die anderen Waffen aus Mikulčice. Die Klinge des Schwertes (Grab 715) wurde aus mehreren Grundmaterialen geschmiedet. Der Kernteil wurde sogar aus tordierten Eisen geformt und an diesen Kern wurden an beiden Seiten zwei Paneele aus Damaszenerstahl (*pattern-welding*) zugefügt.[3] Zu diesem Kernteil wurde die Schneide der Klinge angeschweißt. Aufgrund der Proben, die aus beiden Seiten der Waffe entnommen wurden, ist es interessant, dass das Gefüge der Schneide an beide Seiten unterschiedlich ausfällt. Das bedeutet, dass bei einer Probe nur Eisen gemessen wurde, aber in dem Fall der anderen Probe wurde neben dem Eisen auch Phosphorus detektiert, genauso wie beim Kernbereich. Die Gefügebestandteile der Klinge sind heterogen, es besteht meist aus Ferrit aber auf manchen Teilen der Probe ist Perlit und auch Martensit erkennbar. Im Spiegel der oben erwähnten Ergebnisse wurde das so genannte *slack-quenching* als Härteverfahren vermutet,[4] die auf einer heterogenen Klinge mit geringem Kohlenstoffgehalt durchgeführt worden ist. Auf bestimmten Teil der Probe wurde höhere Phosphorusgehalt detektiert, wie zum Beispiel bei dem tordierten Kernteil der Klinge (*Košta/Hošek 2014*, 167).

Zusammenfassend kann man also feststellen, dass der Schmied zu der Herstellung des Schwertes aus Vörs nur einen Stück Grundstoffmaterial

[3] Die Technologie des Damaszenerstahls (*pattern-welding*) kann man auf der keltischen Zeit zurückführen. Durch das Verfahren wurde Eisen mit Phosphorusgehalt (P > 0,1 Gewicht %) zu der Herstellung des Zwischenprodukts benutzt. Dann des Produkts wurde geätzt und das Muster wurde sichtbar. Die Anwendung dieser Technologie ist bei der Herstellung den Schwertern bis zum 10–11. Jh. bemerkbar. Siehe *Thiele u. a. 2014*, 127.

[4] Es gibt eine Differenz zwischen der Technologie den *slack-quenching* und Härtung. Härten ist eine Wärmbehandlung mit rascher Abkühlung wodurch nur Martensit entsteht. Aber *slack-quenching* ist anders, weil die Abkühlung durch den Prozess langsamer ist und im Gefüge nicht nur Martensit, sondern auch Bainit und Perlit gleicherweise entsteht werden kann. Die Ergebnisse des Verfahrens sind weicheres aber weniger sprödes Material. Siehe *Williams 2012*, 22.

genutzt hat. Aufgrund der Position der Einschlüsse kann man aber vermuten, dass das Material durch die Ausarbeitung der Klinge gebogen wurde, oder es ist auch möglich, dass die zwei Schichten aus dem gleichen Grundstoff aufeinander geschmiedet wurden. Im Gefüge der Klinge wurde Ferrit und Perlit beobachtet, letzterer war im Schneidebereich sichtbar.

Das Gefüge der Klinge aus dem Grab 265 besteht aus ähnlichen Bestandteilen aber bei diesem Fall ist es klar, dass dieses Schwert aus zwei verschiedenen Grundstoffmaterialien geschmiedet wurde. Die Ergebnisse der Härtemessung weisen darauf hin, dass die Kernbereich der Klinge weich ist, aber der Schneidebereich ist schon härter. Dagegen weicht das das Schwert von Vörs und der Fund des Grabes 715 aus der Sicht vom Gefügebestandteile, Schmiedetechnologie und Wärmebehandlung ab. Die Klinge des Grabes 715 wurde aus mehreren Stücken Grundstoffmaterial hergestellt, außerdem wurde das Kernmaterial der Klinge aus Damaszenerstahl (*pattern-welding*) geschmiedet. Eine solch spezielle Technologie wurde im Fall der Klinge von Vörs nicht beobachtet.

Aus herstellungstechnologischer Sicht ist das Schwert aus Vörs mit der Waffe aus dem Grab 265 von Mikulčice sehr ähnlich, trotz des Faktes, dass die letztere bestimmt aus zwei Stücke ohne Wärmebehandlung geschmiedet wurde.

Die archäometrischen Untersuchungen der erwähnten kroatischen Schwerter wurden bis jetzt nicht durchgeführt, deshalb kennen wir die Herstellungstechnologie dieser Schwerter nicht ausführlich. Mit dem Vergleich den archäometrischen Untersuchungen der Schwerter aus Vörs und Mikulčice wird es klar, dass aufgrund der formalen und typologischen Ähnlichkeiten keine technologische Parallele vermutet werden dürfen, da den einzigen Schwertern mit unterschiedlicher Herstellungstechnologie geschmiedet werden konnten. Also ist es auch ausdenkbar, dass Schwerter mit gleicher typologischer Gliederung in der verschiedenen Schmiede mit unähnlicher Tradition sogar in großer geografischer Ferne geschmiedet werden konnten.

Durch die Ergebnisse der metallographischen Untersuchungen und der herstellungstechnologischen Beobachtungen ergeben sich mehrere Fragen bezüglich der Arbeit der frühmittelalterlichen Schmiedewerkstätten. Beispielsweise kann man die Möglichkeit annehmen, dass diese Werkstätten mit Arbeitsverteilung funktionierten. Es ist aber auch vorstellbar, dass in bestimmten Werkstätten nur die Klinge geschmiedet wurde und irgendwo anders wurde dieser mit dem Griff in verschiedenster Art versehen. Folglich ist es auch möglich, dass diese „Griff-Werkstätte" mit „Klingen-Werkstätten" in der gleichen Zeit im Kontakt standen.

Von dieser Sicht ist es merkwürdig, dass der Form des Knaufs des Vörs-Schwertes dem Typ H oder H/I von Petersen ähnelt, aber diese wurde aus zwei Teilen zusammengestellt und mit senkrechter Draht-Tauschierung verziert.[5] In diesem Zusammenhang versuchte vielleicht der Schmied des Schwertes aus Vörs der Griff den oben genannten Typen zu kopieren. Es kann aber auch nicht ausgeschlossen werden, dass das Schwert ein Produkt von einem lokal ansässigen Schmiedes sei, der sich mit der Herstellung solcher Waffen nicht auskannte. Darauf kann vielleicht das niedrige Niveau der Verzierung des Griffes hinweisen. Aufgrund der hier genannten Eigenschaften kann das Vörs-Schwert nicht zu dem Petersen-Typ H oder H/I zugeordnet werden, vielleicht nur als Sondertyp oder Kopie. Wenn wir aber die skandinavische Analogie in Betracht nehmen (*Petersen 1919*, 95, Abb. 83), dann ist es auch möglich, dass die Waffe als Import ins Karpatenbecken gelangte. Es wäre nicht einzigartig in dieser Zeit. Die Tatsache, dass die technologischen Eigenschaften des Schwertes von Vörs ähneln sich der Waffe aus dem Grab 265 von Mikulčice, ergeben einen Anhaltspunkt zur Datierung des Vörs-Schwertes. Zur Datierung des Grabes mit Waffenbeigabe ist es nicht genug nur die Datierung der Herstellung des Schwertes in Betracht zunehmen, sondern es ist wichtig auch die anderen Beigaben aus der Sicht der Altersbestimmung zu untersuchen. Unter den Beigaben des Grabes ist das Eisenmesser bemerkenswert (Abb. 9: 1), dessen Größenbereich nicht zu den typischen Funden aus dem 10. Jh. gehört. Mit diesen Messdaten passt das Messer zu den Funden des spätawarischen Gräberfeldes im Transdanubien und zu den Artefakten der karolingischen Bestattungen.[6]

[5] Über die Frage den Schwertern des Typ H oder H/1 von Petersen siehe *Kainov 2012*, 25–41.

[6] Dieses Erscheinen wurde von *Csaba Szalontai* (*1987–1989*, 323) in Bezug auf das spätawarenzeitliche Gräberfeld aus dem 10. Jh. von Szarvas-Kákapuszta-Kettőshalom betont. Seiner Meinung nach sind die Messer aus den Bestattungen des 9. Jh. größer als die, die auf der ungarischen Landnahmzeit datiert werden können. Die größeren Messer kommen schon seit dem 8. Jh. in dem awarischen Gräberfeldern, besonders in männlichen Gräber, vor. Die Funde ohne Anspruch auf Vollständigkeit siehe Pilismarót-Basaharc, Grab 147 (*Fettich 1965*, 50, Abb. 78); Komárom-Hajógyár, Grab 63 (*Trugly 2008*, 24, 25; Taf. 12); Gerjen, Grab 102 (*Kiss/Somogyi 1984*, 110; Taf. 49); Cikó, Grab 548 und 551 (*Kiss/Somogyi 1984*, Taf. 37; 64; 65). Messer mit ähnlicher Größe wurde in den Bestattungen der karolingischen Zeit freigelegt. Béla Miklós Szőke definiert diese Messer, die größer als 18 cm, als Waffenbeilage (*Szőke 1994*, 260).

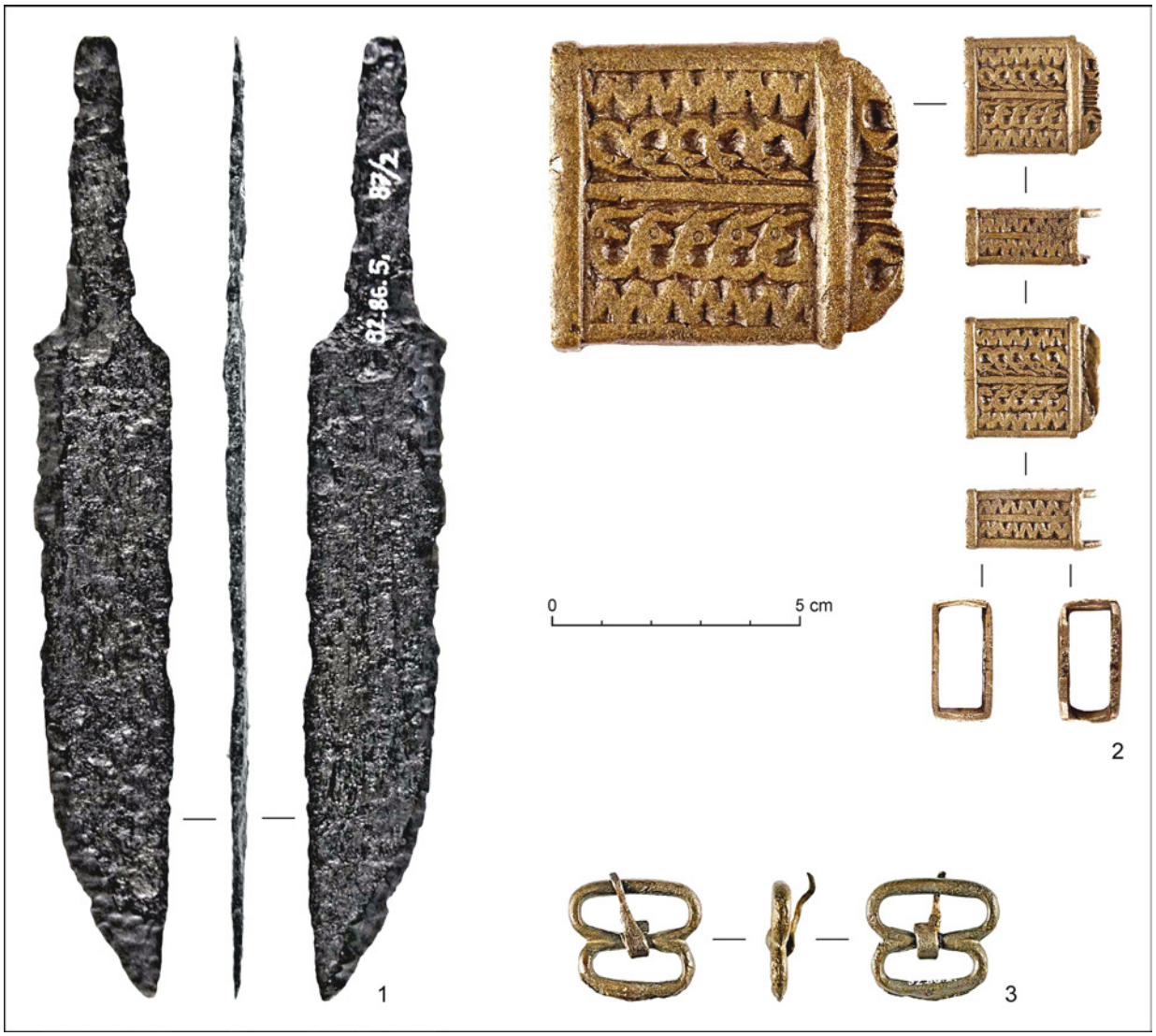

Abb. 9. Vörs-Papkert „B". Die Funde des Grabes 167 (Foto B. Z. Czigány).

Die gegossene Schnalle (aus Kupfer-basierte Legierung) mit ovalen Ringen (Abb. 9: 3) kann auch nicht zu den typischen Funden des 10. Jh. zugeordnet werden (siehe *Révész 1987*). Die Paralellen dieses Fundes sind aus einem Awarrenzeitlichen Grab von Želovce (SK) bekannt und außerdem kennen wir auch eine ähnliche Schnalle aus Korinth (GR), die auf die Awarenzeit datiert wurden. Aufgrund der stratigraphischen Position des Fundes ist es gesichert, dass der Fund nicht nach dem 10. Jh. der Bestattung beigesetzt wurde, und der Fund in frühere Zeit datiert werden muss (z. B. 114, 2206; *Davidson 1952*, 272). Der Fund aus Želovce, der aus einem awarenzeitlichen Gräberfelb stammt, bestätigt diese Feststellung (*Čilinská 1992*, 52, Abb. 18).

Die Datierung der aus einer Kupferlegierung gegossene Gürtelschlaufe (Abb. 9: 2) ist fraglich, da weder Analogien aus dem Fundmaterial des 9. Jh., noch aus dem 10. Jh. bekannt sind. Wir kennen ebenso keine Parallelen aus dem frühmittelalterlichem kroatischen, oder aus dem slawisch geprägten Raum des 8.–10. Jh.

Die Gürtelschlaufen kommen aber sehr selten unter den Funden aus dem Karpatenbecken vom 10. Jh. vor, aber man kann diese Artefakte in größerer Menge unter den Funden des 9. Jh. finden.[7] Aufgrund dieser Funde können wir vermuten,

[7] Die Gürtelschlaufen treten auf anderen Fundorten mit unbestimmter Datierung auch auf. Die Parallele des Fundes, die aus Blech gebogen wurde, haben Erwin Gáll und Gergely Szenthe im Bestattunden des Saltovo Kultur gefunden (*Gáll/Szenthe 2020*, 186).

dass das Grab auf früherer Zeit datiert werden muss, wie es schon früher Béla Miklós Szőke vorgeschlagen hat (*Szőke 1992*, 96). Es wurde von der horizontalstratigraphischen Beobachtung bestärkt, dass das Grab aus der Umgebung der spätawarenzeitlichen Bestattungen und nicht aus dem Teil des Gräberfeldes des 10. Jh. freigelegt wurde (*Költő/Szentpéteri 1996*, 102). Es ist kein Einzelfall, weil zweischneidige Schwerter aus spätawarenzeitlichen Gräberfeldern gutbekannt sind, genauso wie als Streufunde aus dem Karpatenbecken des 9. Jh. (*Csiky 2015*, 161–164). Folglich ist es sichtbar, dass wir nicht alle zweischneidige Schwerter mit dem militärischen Nachlass des ungarischen Fürstentums des 10. Jh. verbinden dürfen.

Als Zusammenfassung können wir bemerken, dass das Grab 167 aus Vörs-Papkert „B" und die hier freigelegten Funde mit hoher Wahrscheinlichkeit eher auf dem 9. Jh. (in der karolingischen Zeit des Transdanubien) als auf dem 10. Jh. datiert werden können.

LITERATUR

Belošević 2007 – J. Belošević: Osvrt na karolinške mačeve tipa H sa šireg područja Dalmatinske Hrvatske – Rückschau auf karolingische Schwerter des Typus H aus dem Grosraum des Dalmatinischen Kroatiens. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, 2007, 405–418.

Bernert 2005 – Zs. Bernert: Paleoantropológiai programcsomag. *Folia Anthropologica* 3, 2005, 71–74.

Bernert 2008 – Zs. Bernert: Data for the calculation of body height on the basis of extremities of individuals living in different historical periods in the Carpathian Basin. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 100, 2008, 385–397.

Bernert/Évinger/Hajdu 2007 – Zs. Bernert/S. Évinger/T. Hajdu: New data on the biological age estimation of children using bone measurements based on historical populations from the Carpathian Basin. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 99, 2007, 199–206.

Čilinská 1992 – Z. Čilinská: *Slovania a avarský kaganát. Výpoveď staroslovanského pohrebiska v Želovciach*. Archeologické pamätníky Slovenska 3. Bratislava 1992.

Csiky 2015 – G. Csiky: *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 32. Leiden 2015.
DOI: https://doi.org/10.1163/9789004304543

Davidson 1952 – G. R. Davidson: *The Minor Objects*. Corinth 12. Princeton 1952.
DOI: https://doi.org/10.2307/4390685

Fettich 1965 – N. Fettich: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc*. Studia Archaeologica 3. Budapest 1965.

Gáll/Szenthe 2020 – E. Gáll/G. Szenthe: The problem of "structural integration". A case study of the 9th–10th century burials (Graves 49 and 50) at Hortobágy – Árkus. *Materiale şi Cercetări Arheologice Serie nouă* 16, 2020, 181–197.
DOI: https://doi.org/10.3406/mcarh.2020.2134

Hanuliak/Rejholcová 1999 – M. Hanuliak/M. Rejholcová: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Vyhodnotenie*. Bratislava 1999.

Kainov 2012 – S. Kainov: Swords from Gnezdovo. *Acta Militaria Mediaevalia* 8, 2012, 7–68.

Kiss/Somogyi 1984 – G. Kiss/P. Somogyi: *Tolna megyei avar temetők*. Dissertationes Pannonicae III, 2. Budapest 1984.

Košta/Hošek 2014 – J. Košta/J. Hošek: *Early Medieval Swords from Mikulčice*. Studien zum Burgwall von Mikulčice 10. Brno 2014.

Kovács 1994–1995 – L. Kovács: A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. Feléből (Adattár). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1994–1995, 1995, 153–189.

Költő 1996 – L. Költő: Vörs–Papkert-B. In: I. Fodor/L. Révész/M. Wolf/M. I. Nepper (eds): *The Ancient Hungarians*. Budapest 1996, 376–378.

Költő u. a. 1987–1989 – L. Költő/I. Lengyel/I. Pap/J. Szentpéteri: Etnikumok, régészeti kultúrák a koraközépkori Pannóniában. (Egy Somogy megyei ásatás előzetes eredményei-Vörs.) *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32, 1987–1989, 283–307.

Költő u. a. 1992 – L. Költő/I. Lengyel/I. Pap /J. Szentpéteri: Vorläufige Ergebnisse der Ausgrabungen am Gräberfeld Vörs aus dem 9.–11. Jahrhundert (Ungarn, Komitat Somogy). Zur problematik der Ethnika und archäologischen Kulturen im frühmittelalterlichen Pannonien. *Slovenská archeológia* 11, 1992, 223–241.

Költő u. a. 2014a – L. Költő/J. Szentpéteri/Zs. Bernert/I. Pap: Családok, leletek, generációk. Egy interdiszciplináris kísérlet tanulságai: Vörs-Papkert B. In: A. Anders/Cs. Balogh/A. Türk (szerk. – ed.): *Avarok Pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára – Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday*. Opitz Archaeologica 6. MTA BTK MŐT Kiadványok 2. Budapest 2014, 361–386.

Költő u. a. 2014b – L. Költő/J. Szentpéteri/Zs. Bernert/I. Pap: Families, finds and generations: an interdisciplinary experiment at the early medieval cemetery of Vörs-Papkert B. In: O. Heinrich-Tamáska/P. Straub (Hrsg.): *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton – People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the millennia*. Castellum Pannonicum Pelsonense 4. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf 2014, 361–390.

Költő/Szentpéteri 1996 – L. Költő/J. Szentpéteri: A 8–10. századi kontinuitás kérdései a vörsi 8–10. századi temető kapcsán. In: J. Balažic/L. Vándor (ur.): *Ljudje ob Muri – Népek a Mura mentén – Völker an der Mur – Ljudi uz Muru. Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.–12. maj 1995*. Murska Sobota – Zalaegerszeg 1996, 101–110.

Költő/Szentpéteri 2014a – L. Költő/J. Szentpéteri: Vörs-Papkert. In.: B. M. Szőke: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása*. Budapest 2014, 31.

Költő/Szentpéteri 2014b – L. Költő/J. Szentpéteri: Vörs-Papkert. In: B. M. Szőke: *The Carolingian Age in the Carpathian*

Basin. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum. Budapest 2014, 33.

Kustár 2001 – Á. Kustár: Arcrekonstrukciók a Vörs-Papkert „B" temetőből. — Face reconstruction from Vörs-Papkert „B" cemetery. In: M. Kiss/I. Lengyelvári (szerk.): *„Együtt a Kárpát-medencében". A népvándorláskor fiatal kutatóinak VII. összejövetele. Pécs, 1996. szeptember 22–29.* Pécs 2001, 135–155.

Müller 2004 – R. Müller: Régészeti összefoglaló az Esztergályhorváti-Alsóbárándpusztán feltárt Karoling-kori temetőről. In: G. Tóth (szerk.): *Karoling-kori emlékek. Régészet és antropológia*. Szombathely 2004, 9–31.

Pap u. a. 2009 – I. Pap/E. Fóthi/L. Józsa/Zs. Bernert/T. Hajdú/E. Molnár/Zs. Bereczki/G. Lovász/Gy. Pálfi: Történeti embertani protokoll a régészeti feltárások embertani anyagainak kezelésére, alapszintű feldolgozására és elsődleges tudományos vizsgálatára. *Anthropologiai Közlemények* 50, 2009, 105–123.

Petersen 1919 – J. Petersen: *De Norske Vikingesverd. En Typologisk-kronologisk Studie Over Vikingetidens Vaaben*. Stockholm 1919.

Rejholcová 1995a – M. Rejholcová: *Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse.* Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 15. Nitra 1995.

Rejholcová 1995b – M. Rejholcová: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Analýza.* Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 15. Nitra 1995.

Rejholcová 1995c – M. Rejholcová: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Katalóg.* Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 15. Nitra 1995.

Révész 1987 – L. Révész: Lyraförmige Schnallen in dem Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35, 1987, 257–285.

Szalontai 1987–1989 – Cs. Szalontai: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez II. (Szarvas-Kákapuszta késő avar temetője). *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32. 1987–1989, 309–347.

Szőke 1992 – B. M. Szőke: Karolingerzeitliche Gräberfelder I–II von Garabonc-Ófalu. *Antaeus* 21, 1996, 41–167.

Szőke 1994 – B. M. Szőke: Karoling-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu I–II. *Zalai Múzeum* 5, 1994, 251–317.

Thiele u. a. 2014 – Á. Thiele/B. Török/M. Haramza/G. M. Juhász: A díszítő kovácshegesztés (Pattern-welding) szerepe a 2–10. századi kard- és késpengékben – korhűen rekonstruált vasanyagok maratási vizsgálata. *Archeometriai Műhely* 11, 2014, 127–136.

Trugly 2008 – S. Trugly: *A komárom-hajógyári avar temető és telep*. Opitz Archaeologica 2. Budapest 2008.

Williams 2012 – A. Williams: *The Sword and the Crucible. A History of the Metallurgy of European Swords up to the 16th Century*. History of Warfare 77. Leiden – Boston 2012.

Manuskript angenommen am 28. 11. 2022

Abstract translated by autors
Übersetzt von Boglárka Tóth
Súhrn preložil Michal Holeščák

Péter Langó, Phd.
Magyar Kutatási hálózat
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti Intézet
Tóth Kálmán utca 4
H – 1097 Budapest
Lango.Peter@abtk.hu

Boglárka Tóth, Mg.
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Régészeti Intézet
Szentkirályi utca 28
H – 1088 Budapest
tothbogi18@gmail.com

Bertalan Zágorhidi Czigány, Mg.
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Régészeti Intézet
Szentkirályi utca 28
H – 1088 Budapest
zagorhidicziganybertalan@gmail.com

Flórián Harangi
Magyar Nemzeti Múzeum
Országos Régészeti Intézet
Múzeum krt. 14–16
H – 1088 Budapest
harangif@gmail.com

Csete Katona, Phd.
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelmi Intézet
Egyetem tér 1
H – 4032 Debrecen
katona.csete@arts.unideb.hu

Béla Török, Phd.
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Régészeti Intézet
Szentkirályi utca 28
H – 1088 Budapest
bela.torok@uni-miskolc.hu

Datovanie hrobu 167 z pohrebiska Vörs-Papkert na základe analýzy nálezu meča

Péter Langó – Boglárka Tóth – Bertalan Zágorhidi Czigány – Flórián Harangi – Csete Katona – Béla Török

SÚHRN

V rokoch 1983 až 1996 bolo na lokalite Vörs-Papkert „B“ preskúmané včasnostredoveké pohrebisko s takmer 700 hrobmi. Začiatok pochovávania možno na základe nálezov datovať do neskorej doby avarskej. Zlom vo využívaní pohrebiska nespôsobili ani karolínske ani maďarské výboje. Vzhľadom na kontinuitu pochovávania je datovanie jednotlivých hrobov obzvlášť zaujímavé pre presnú interpretáciu pohrebiska ako celku. Systém vzájomných vzťahov medzi hrobmi už vyvolal viaceré vedecké diskusie. Príspevok sa pokúša o interpretáciu jedného hrobu (Vörs-Papkert „B“, hrob 167) a stanovenie jeho chronologickej pozície. Bádatelia datovali danú skupinu nálezov do 10. stor., čo znamená, že bola zaradená do neskorého obdobia v rámci pohrebiska. V tomto datovaní zohral zásadnú úlohu meč objavený v hrobe. Meč, ktorý z typologického hľadiska treba považovať za unikátny exemplár, nemožno zaradiť do Petersenovej typológie, ktorá je základnou typológiou mečov pre dané obdobie. Hlavica rukoväte, vykovaná z jedného kusu železa, rozdelená na spodnú a hornú časť tmavohnedou ozdobnou páskou, pravdepodobne imituje hlavicu rukoväte mečov typu Petersen H/I, chýba však najdôležitejší znak, a síce, že pri mečoch tohto typu sa hlavica skladá z dvoch častí.

Pracovníci Archeometalurgickej výskumnej skupiny (ARGUM) Univerzity v Miškolci vykonali na meči komplexné archeometricko-archeometalurgické analýzy, ktorých cieľom bolo zmapovať vlastnosti materiálovej štruktúry čepele meča a preštudovať jej výrobno-technologické vlastnosti. V rámci deštruktívnej analýzy boli na vybranej vzorke vykonané optické a elektrónové mikroskopické (SEM-EDS) analýzy a meranie tvrdosti podľa Vickersa.

Na základe výsledkov možno konštatovať, že čepeľ meča nie je vrstvená, pravdepodobne bola vykovaná z jedného kusu. Okrajová časť skúmanej vzorky je tvorená feritovo-perlitovou mixtúrou, pravdepodobne s relatívne vysokým obsahom uhlíka, pričom štruktúru vnútorného jadra meča tvorí prevažne ferit.

Hrob 167 bol na základe polohy v rámci pohrebiska a bioarcheologických údajov zaradený do obdobia maďarských výbojov. Datovanie a horizontálna stratigrafická poloha tak zbrane, ako aj ďalšieho príslušenstva hrobu (pracka s oválnym krúžkom odliata zo zliatiny na báze medi, spona opaska a veľký železný nôž) však poukazujú na 9. stor. Analógie pre tvar meča sú známe predovšetkým z Moravy a Chorvátska a podobná paralela vo výrobnej technike je známa z dnešného Nórska. Na základe toho sa dá predpokladať, že zbraň sa do Karpatskej kotliny dostala ako import, čo by v danej dobe nebolo ojedinelé.

Výsledky materiálových analýz a pozorovaní výrobnej techniky vyvolávajú viaceré otázky o fungovaní včasnostredovekých mečiarskych dielní. Napríklad je možné, že medzi jednotlivými dielňami došlo k nejakej deľbe práce a v Karpatskej kotline bola na privezenú čepeľ namontovaná rukoväť, ktorá je len formálne podobná exemplárom typu Petersen H/I.

Obr. 1. Vörs-Papkert „B“. Unikátny meč z hrobu 167 (foto B. Z. Czigány).
Obr. 2. Vörs-Papkert „B“. Unikátny meč z hrobu 167. Miesto odberu vzorky (foto B. Z. Czigány).
Obr. 3. Vörs-Papkert „B“. Unikátny meč z hrobu 167. SEM snímka vzorky pri malom zväčšení (foto Á. Kovács).
Obr. 4. Vörs-Papkert „B“. Unikátny meč z hrobu 167. OM snímky vzorky – od reznej hrany smerom k vnútornej časti čepele (foto P. Barkóczy).
Obr. 5. Vörs-Papkert „B“. Unikátny meč z hrobu 167. Jemná perlitická mikroštruktúra reznej hrany (foto Á. Kovács).
Obr. 6. Vörs-Papkert „B“. Unikátny meč z hrobu 167. SEM snímka deformovaných inklúzií (foto Á. Kovács).
Obr. 7. Vörs-Papkert „B“. Unikátny meč z hrobu 167. SEM obraz inklúzie v perlitickej štruktúre. Čísla znamenajú body analýzy EDS (foto Á. Kovács).
Obr. 8. Ojedinelý meč z Nórska (upravené podľa *Petersen 1919*).
Obr. 9. Vörs-Papkert „B“. Nálezy hrobu 167 (foto B. Z. Czigány).

Tabela 1. Vörs-Papkert „B“. Unikátny meč z hrobu 167. Chemické zloženie bodu 1 a bodu 2 v percentách hmotnosti.

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 169–185.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.12

A UNIQUE TYPE OF SILK IN THE ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF THE HUNGARIAN CONQUEST PERIOD AND SOME REMARKS ON THE USE OF SILK*

ATTILA TÜRK – FLÓRIÁN HARANGI

In 2016, during a rescue excavation a 10th c. graveyard recovered at the Derecske-Nagymező-dűlő in Eastern part of Hungary. One grave of the cemetery (Feature 643) was furnished with typical metal finds of this period. On the surface of some metal finds, many textile remain conservated. The textile remains mainly were silk fabrics. Among the silk remnants are examples of both types of weft-faced compound weaves; we could identify weft-faced compound twill (*samite*) fragments and weft-faced compound tabby (*taqueté*) remains too. Besides these remnants, the *taqueté* is rare in the 10th c. archaeological heritage of the Carpathian Basin. The parallels of these polychrome silk *taqueté* finds are known from the Middle East.

Keywords: Carpathian basin, Hungarian Conquest Period, Early Medieval commerce and trade routes, archaeological textiles, Byzantine archaeology, Islamic archaeology.

INTRODUCTION

The silk trade and the booty of the Western raids of Old Hungarians (AD 895–955)

Written sources have recorded that Hungarians, preceding the Conquest, had been present in the Early Mediaeval slave market in Eastern Europe. They often spent the money they got for people captured in Etelköz and sold in Crimea on silk (*Zimonyi 2016*, 339). When the early Hungarians (Magyars) moved into the Carpathian Basin at the end of the 9th c. (around AD 895), they continued on with their previous lifestyle. After the conquest of the Great Hungarian Plain, Old Hungarians often led plundering raids to Europe. According to written sources, they had many opportunities to get hold of such goods during their military campaigns to Western and Southwestern Europe in the first half of the 10th c., and to Southeastern Europe in the middle third of the 10th c. AD (*Bloch 1989*, 8–14). The sources suggest that the most valuable booties for Old Hungarians in these military campaigns – besides prisoners – were clothes and items made of silk, silver coins, and objects made of silver and gold. A detailed description by Abbot Leo Marscianus clearly illustrates the high proportion of textiles within the plunder of the Hungarian military raids (see *Bollók et al. 2009*, 148, 149).

The research history of the 9–11th c. textile finds in the Carpathian Basin

In the archaeology of the Hungarian Conquest period, the analysis of organic remains with modern scientific techniques has sparked increasing interest in the past decades. Despite being a rare find – and mostly only fragmentarily preserved – organic remains are a prosperous source of data, but we know mainly metal objects from the 10th c. archaeological heritage of the Carpathian Basin because organic remains represent only a minute percentage of the archaeological finds from the 10th–11th c. of the Carpathian Basin. The poor preservation of the organic materials due to the soil- and climate conditions. Archaeologists have generally failed to consider the technical features of the textile remnants when identifying contemporary garments and textiles (a detailed research history see in *Bollók et al. 2009*). In scholarly publications, hypotheses about the pattern of over-and undergarments were based on the position of the metal mounts (for example *Nepper 1993*), but Béla Kürti, one of the outstanding experts of 10th c. women's clothing in the Hungarian archaeology, came to a conclusion not long ago that the tailoring pattern of a dress cannot be reconstructed based on the arrangement of metal mounts (*Kürti 1996*).

Textile fragments were also found in some other archaeological sites. Sándor Rejtő conducted the

* The research and article were implemented within the project framework ELKH [2021—2023] — SA-30/2021 and the Arpad dynasty Program, project IV.2.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

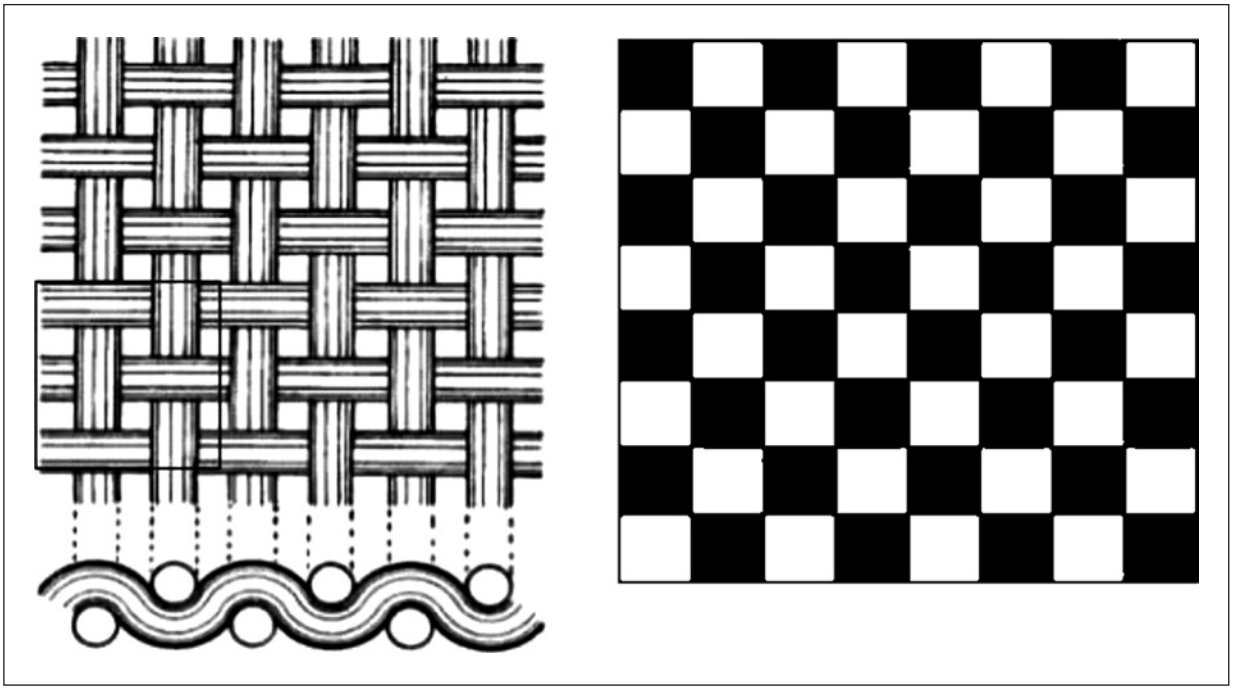

Fig. 1. Plain weave (tabby) structure (source: https.textilelearner.net).

first scientific early medieval textile examination on the Technological University of Budapest he did this at the request of *A. Nyáry* (*1904*, 54). Then, after a long time, the textile remains of the Rovinka cemetery in Slovakia were analysed in 1962 by *J. Janovský* (*1962*). Finally, the systematic research of Conquest Period textile remnants only began in 1971 with the analysis of finds from the excavation at Szabadkígyós-Pálliget plot, directed by Csanád Bálint and Márta T. Knotik (*Bálint 1971; Knotik 1971*). Csanád Bálint was also the first to draw attention to the fundamental importance of the disintegrated, small fragments of clothing buried with the dead and their position in relation to metal objects found with them. In 1973 the publication of the analysis of the various wool, linen and silk found in the chieftain's grave from Zemplín (*Budinský-Krička/ Fettich 1973*).

Another ground-breaking step was done by a team of researchers, who comprehensively analysed the large textile piece recovered from a grave in Fonyód (*Nagy et al. 2009*). To this date, the most comprehensive collection of textile finds from the Carpathian Basin was also published by this team. Based on historical data, the authors comprehensively studied the use of silk in the context of the Hungarian population and the period of the Conquest. They found Eastern and Byzantine parallels, which was a significant contribution (*Bollók et al. 2009*).

The last significant step was the excavations at the Derecske-Nagymező-dűlő site where a considerable amount of textiles were excavated; these finds just partly published yet (*Berta et al. 2018*).

THE TEXTILE FINDS FROM THE 10TH C. IN THE CARPATHIAN BASIN AND THE ROLE OF THE OLD HUNGARIANS IN THE TRANSEUROPEAN TRADE

After the latest research, we have data on more than 280 textile remnants gathered from the Old Hungarians' archaeological heritage in the Carpathian Basin in the 10th–11th c. from the literature on the subject. More than one-third of these finds were already analysed by various microscopical methods, like Scanning Electron Microscopy, Light Microscopy and mostly portable digital microscopes. Two-thirds of the analysed textile finds are linen, and these fragments are woven in simple, balanced plain weave so-called tabby (Fig. 1; 2: 1; *Básti/Harangi 2021*, 25; *Bollók et al. 2009*, 154; *Harangi 2021*, 8, 9).

Most of the silk finds recovered thus far were *samite*. Sometimes several fragments were found in the same graves. The silk fragments make up ca. thirty percent of all the textile remnants. Most of the pieces examined belong technically to the

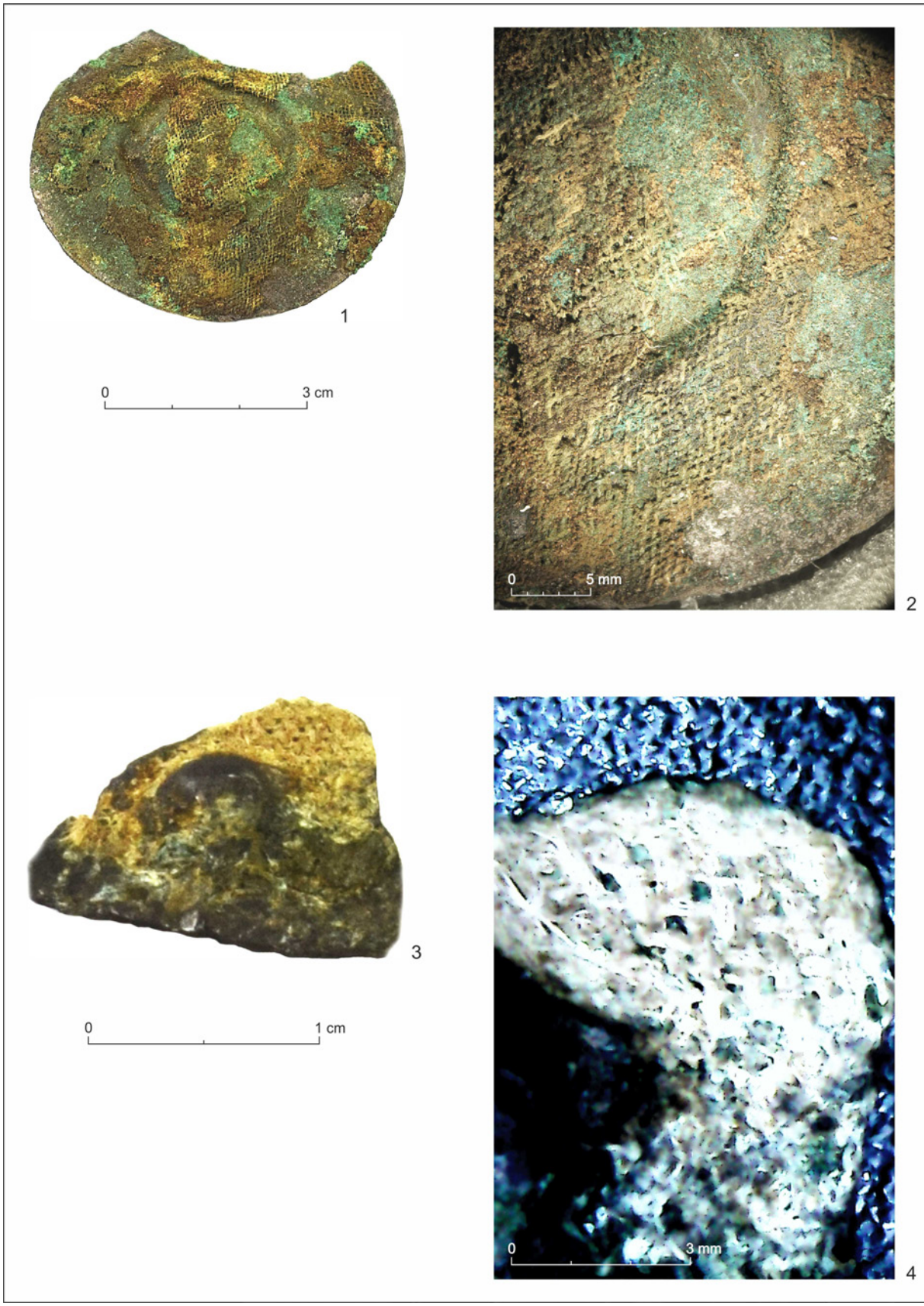

Fig. 2. Derecske-Nagymező-dűlő site, the Grave 643. Plain weave (tabby) linen fragments (photo A. Türk).

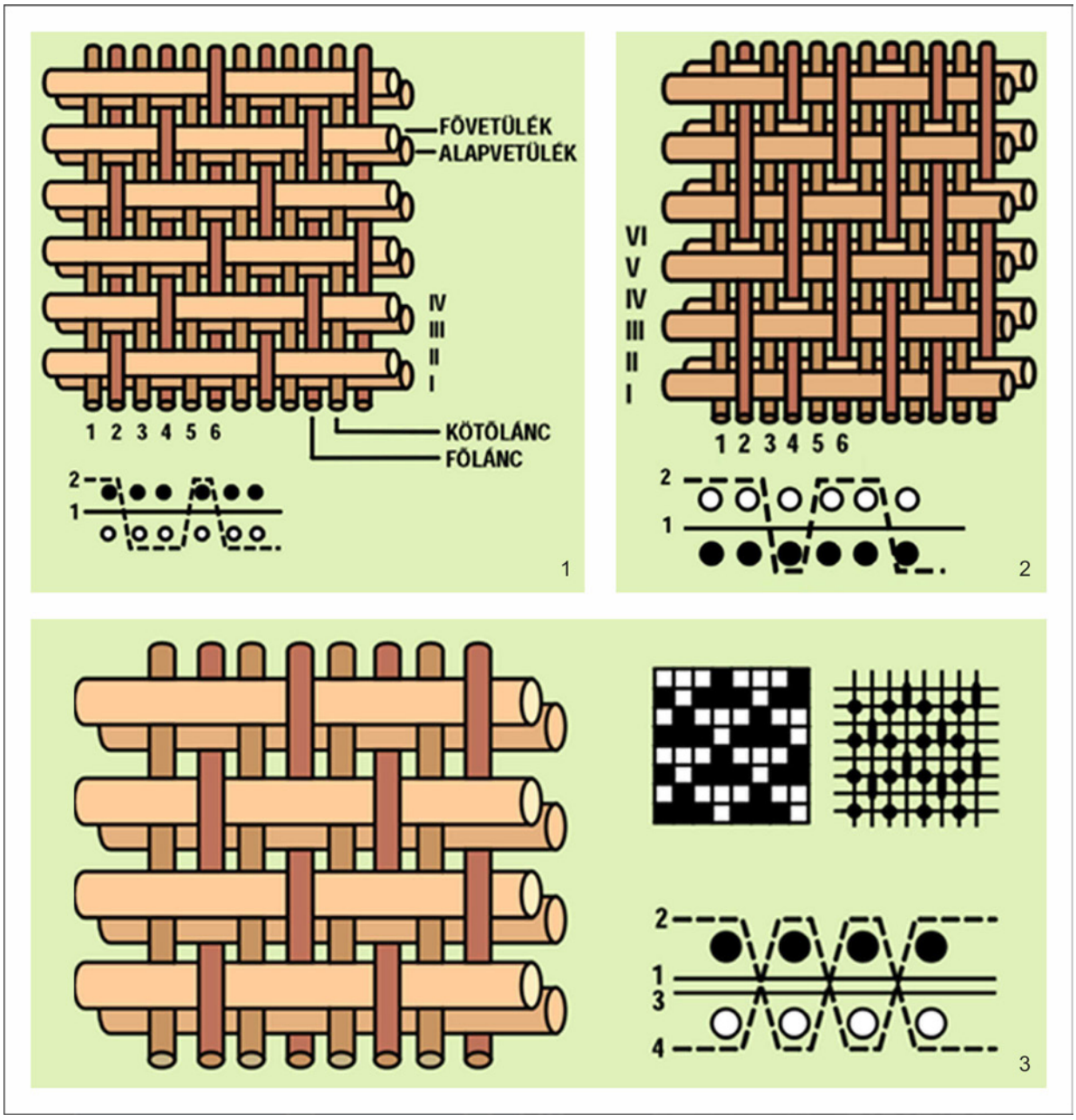

Fig. 3. Structure of the weft-faced compound weaves. 1, 2 – Weft-faced compound twill (*samite*); 3 – Weft-faced compound tabby (*taqueté*; after *Berta et al. 2018*).

weft-faced compound twill group of textiles (Fig. 3: 1, 2). The remnants have one binding warp and two main warps with two wefts in general. The binding warp and one weft are bind in weft twill on the face of the textile. The remnants are small size, only 2–3 cm in size, these are in very fragile state (*Bollók et al. 2009*, 154). The more precise classification of the *samite* textiles could not be made. The fabric's colour and pattern very rarely observed, because the dyestuffs have deteriorated, turning the material into brown (Fig. 4). However, we view that the threads used for weaving make it likely that those were of different colours. These analytical deficiencies do not affect the definition of the closer technical origin of the remnants (*Bollók et al. 2009*, 152, 153). The *samite* fabrics were woven on or draw looms. These wide silks made in the imperial manufactories. On the looms two weavers and two draw boys worked together to handle the width (*Endrei 2000*, 168; *Muthesius 1997*). Earlier, the Hungarian researchers thought these *samite* silks had Byzantine origin (*Bollók et*

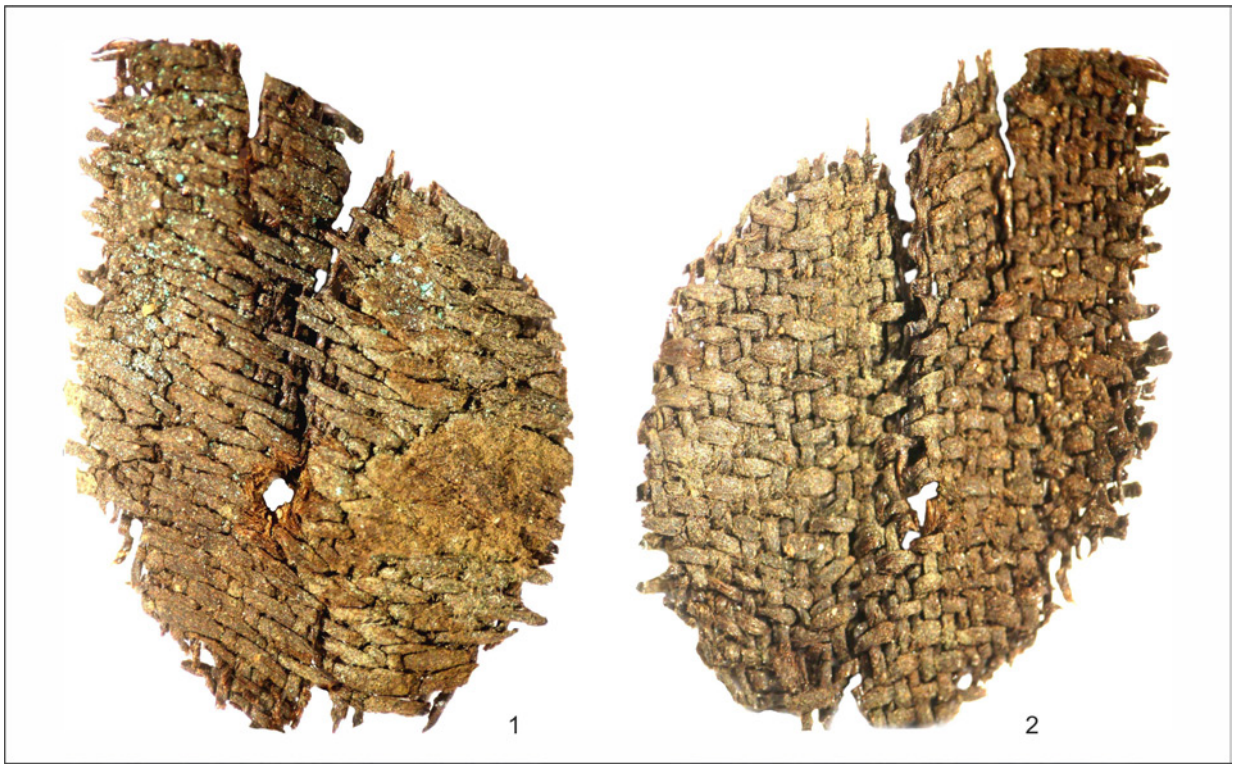

Fig. 4. Derecske-Nagymező-dűlő site, the Grave 643. Weft-faced compound twill (*samite*; photo A. Türk).

al. 2009, 156). Kristýna Urbanová in 2009 drew the attention of the silk finds (*samite*) from Streda nad Bodrogom and their origin from the Middle East (*Urbanová 2009*, 357). These facts and the written sources suggest that the early Hungarians connected to the Transeuropean trade between the Samanid territories and the Hispanian Peninsula (*Polgár 2019*, 123, 124). This is also confirmed by the fact that we know of silks from the graves of the earlier Old Hungarian settlement territory or the graves of the early Hungarians who remained in the east (*Stashenkov 2020*, 74, fig. 147), some of these silks may have originated in the region of the post-Sasanian Iran, like the famous silk remnants from Sineglazovo (Fig. 11; *Ierusalimskaia 1969*). The *samite* weaving technique was prevalent in China, Central Asia and the Byzantium, and this type of silk was widespread in Eastern Europe in the 10th c. AD. Some *samite* fragments are known from this territory (i.e., the Volga – Ural region), for example, from a cemetery at Bolshie Tygani (*Valiulina/Eniosova/Orfinskaia 2018*, 45, 46), a site that might be connected to the Old Hungarians who had remained in the East. These silk remains, together with other metal finds (including decorative horse harness rosette mounts) clearly indicate that both Hungarian communities – the ones who stayed in Eastern Europe and the ones who moved to the Carpathian Basin – got involved in Early Mediaeval international commerce (*Komar 2018*, 196). The graves of the Subbotsi-horizon, representing the archaeological record of Old Hungarians in the Dnieper – Dniester region in the 9th c. AD, often contain *samite* remains and other luxury items. These finds, with some not-yet-published *samite* fragments from Slobodzeia amongst them (about the cemetery see *Shcherbakova/Tashchi/Telnov 2008*), provide us with undisputable evidence of Old Hungarians contributing significantly to the international commerce as early as in the 9th c. AD, preceding the conquest of the Carpathian Basin (Fig. 5). This picture corresponds with the one outlined by Arabic sources (*Polgár 2019*, 122, 123, 274–290).

Unique silk finds in the archaeological heritage of the 10th c. Carpathian Basin

In the last decade, a new type of silk could be recognised in the archaeological heritage of the Old Hungarians. The weft-faced compound tabby (*taqueté*) technique (Fig. 3: 3) was observed first at Tarpa in Hungary in 2012 and then at Derecske in 2016. Both archaeological sites are in Eastern Hungary (Fig. 6). We know some *taqueté* textile

Fig. 5. Sineglazovo, Russia. Post-Sasanian weft-faced compound twill (*samite*; photo S. G. Botalov).

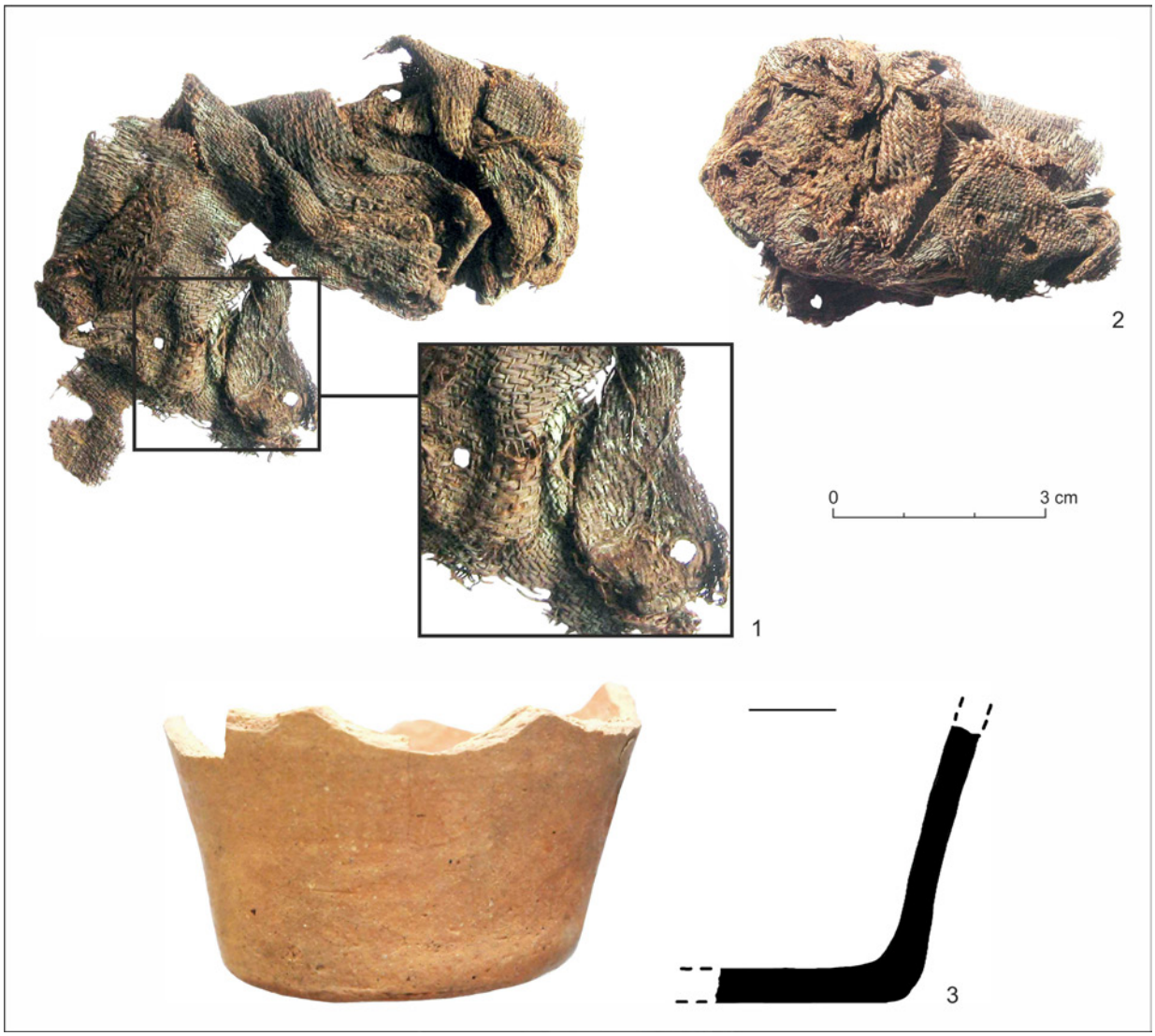

Fig. 6. Slobodzia (Pridnestrovian Moldavian Republic), Subbotsi-horizon, second half of 9th c. AD, the Grave 38. Byzantine weft-faced compound twill (*samite*) and fragment of an amphora-like jar (photo A. Türk).

from the Late Antique Period in the Eastern Mediterranean; however, for fabrics made primarily of wool. We know some *taqueté* made from silk and wool from the territory of Xinjiang, Central Asia and the Eastern Mediterranean area; Zhao Feng thinks this type of silks originated from those textiles, which were the imitations of Chinese *jin* silks (*Feng 2004b*, 69–73). Regarding the period under study, polychrome silk *taqueté* finds are known from Rayy in Iran (Fig. 12). This town was the Buyid territory at this time (*Mackie 2015*, 140, 151–155). Similar finds known too from Eastern Mediterranean area Egypt (*Orfinskaia/Tolmacheva 2019*, fig. 2) and the present-day Israel (*Shamir/Baginski 2012*, 5, 6, fig. 8–11) These facts suggest that the *taqueté* fragments from the Carpathian Basin originate from the Islamic world, maybe closer from the Buyid textile manufacture centres. It is not a coincidence that these silks were found in eastern Hungary, from where we know most of the Islamic dirhams (*Kovács 2011*).

A small geometric pattern could be observed on one of the *taqueté* fragments from Derecske site (*Berta et al. 2018*, 30; *Türk/Harangi/Nagy 2020*, 144), which is an infrequent occurrence in the period of the Hungarian Conquest (Fig. 7). A fragment with a similar polychrome decoration was found the last time in 1875 at the Nagyteremia site, but it has been destroyed to this day. Two dyes were identified on a fragment from Derecske: blue and red. These were popular colours in our period, but they can rarely be observed in Hungary.

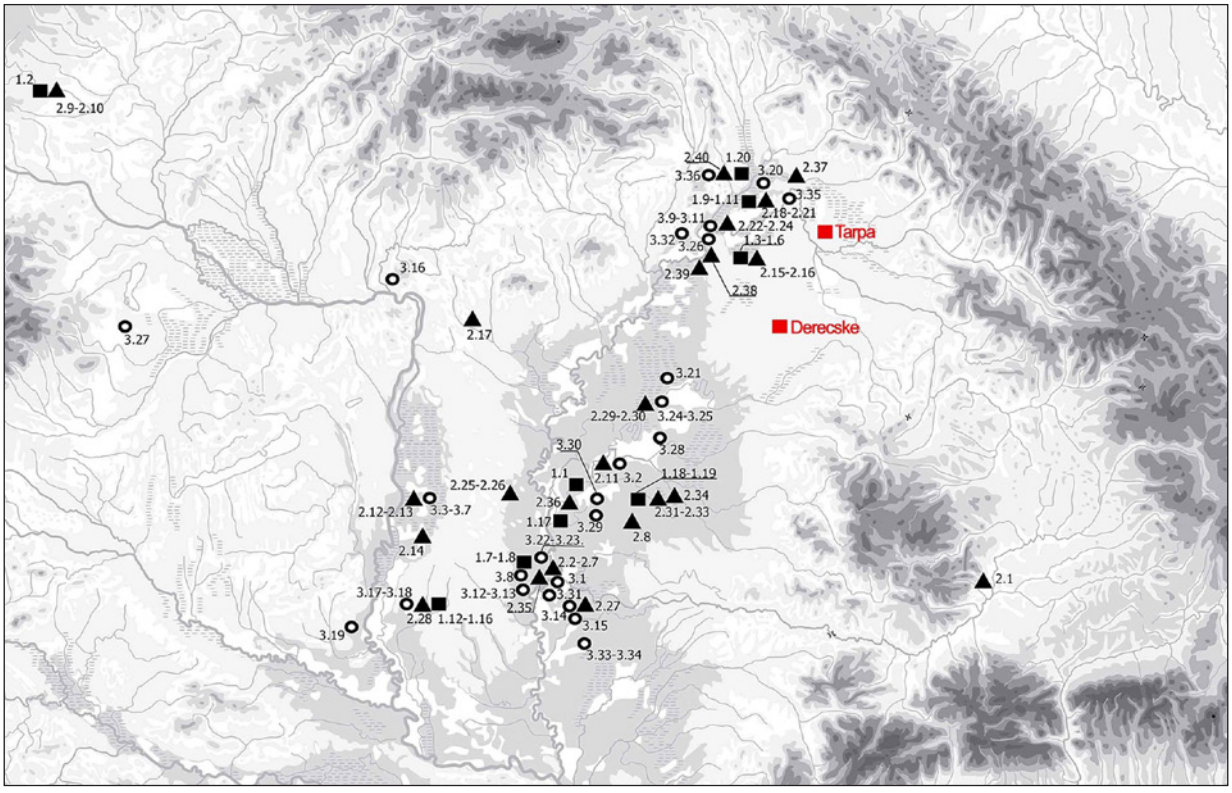

Fig. 7. Map of the previously known textile finds in the archaeological heritage of the Carpathian Basin (10th–11th c.) and the new *taqueté* finds (Tarpa and Derecske). Legend: ■ – silk; ▲ – tabby; ○ – unidentifiable (modified after *Bollók et al. 2009*).

Silks from the Grave 643 at Derecske-Nagymező-dűlő site

Most textile pieces survived because they were protected by the silver discs placed on the upper body (Fig. 13). Due to their excellent preservation and fast and professional conservation, the textile fragments could be separated from the disks and kept intact (Fig. 14). These silver discs were the ornaments of the outer garment (*Berta et al. 2018, 30; Türk/Harangi/Nagy 2020*, 144). The rhomboid mounts, with a tiny piece of silk preserved (Fig. 8), suggest that silk also had a role in the undergarment design (*Berta et al. 2018*, 32; *Türk/Harangi/Nagy 2020*, 144, 145). The mount was fastened to the silk by piercing its spikes through the textile and flattening the ends. Several analogies of the application of that simple fastening method are known both from the cemetery at Fonyód (*Nagy et al. 2009*, fig. 4.4) and the eastern territories, e.g., the mounts in grave no. 7 in burial mound no. 7 in the Prosvet I. cemetery (*Stashenkov 2020*, 74, 75, fig. 147; 148) and the silk remains from Slobodzeia (Fig. 5).

Theoretically, there are two possibilities: the silk was used only for the hem of the garment or for the whole garment. Among the archaeological finds from the Carpathian Basin, dating from the period of the Hungarian Conquest, there are examples of both: garment with silk hem (*Kőhegyi/Knotik 1982*, 196–200) and whole garment made of silk (*Nagy 2009*). Other parallels exist between Eastern Europe and the Northern Caucasus region in the 8th to 10th c. (Fig. 15). The same points apply to the upper garment, fragments of which were of a different type of silk, preserved on the back sides of the silver alloy discs. A piece of linen remained on the front side of one of the discs, which suggests that the whole upper garment was made probably of linen, and only the hem of the garment was silk. The discs were fitted on the hem with sewing holes punched through the plates (*Berta et al. 2018*, 11, 15, fig. 3; *Türk/Harangi/Nagy 2020*, 145).

Footwear with silk decoration from the 10th c.

The tiny (only a few millimetres large) pieces of textile preserved on the backside of one of the fittings of the foot-gear are particularly important (Fig. 9), as it demonstrates that the upper side of the foot-gears was also lined with silk (*Berta et al. 2018*, 15).

Fig. 8. Rayy, Iran. Polychrome silk *taqueté* remnants (source: https://www.clevelandart.org).

Fig. 9. Derecske-Nagymező-dűlő site, the Grave 643. Weft-faced compound tabby (*taqueté*) fragment (after *Berta et al. 2018*). Scale: a – 1; b – 2, 3.

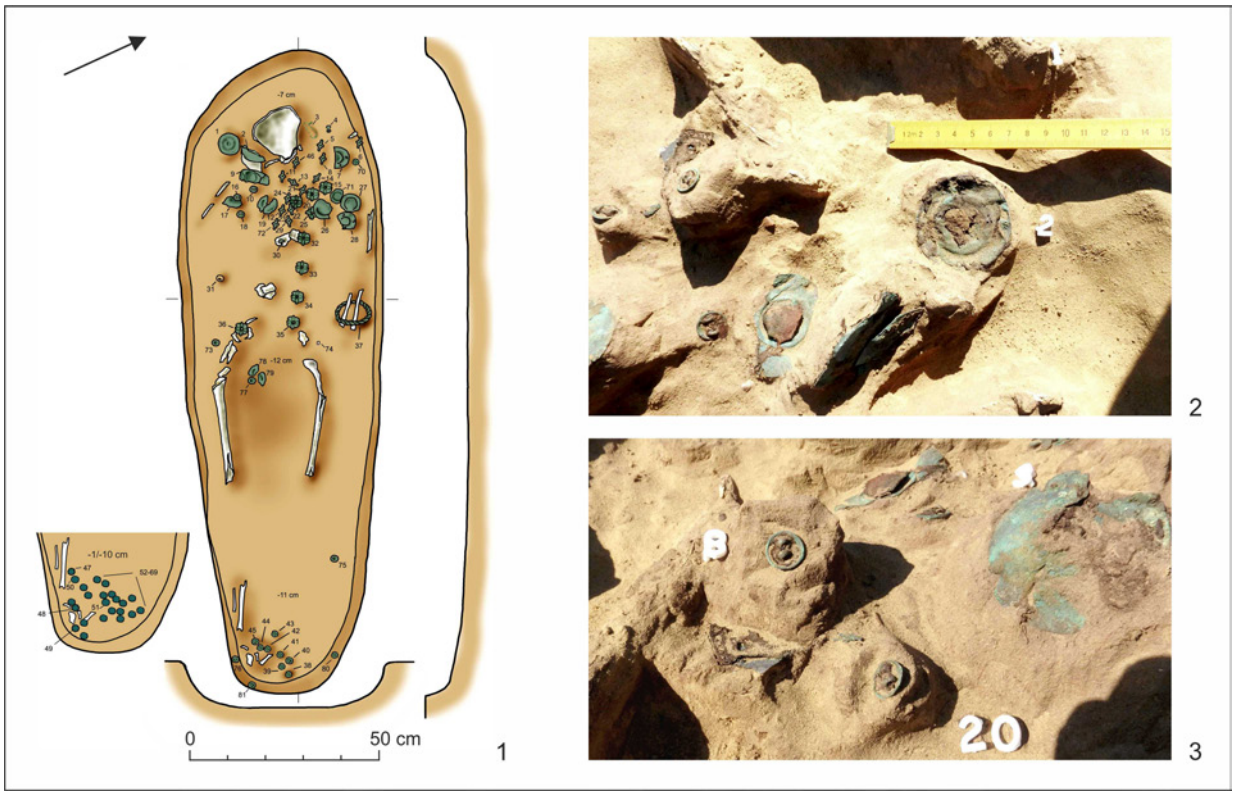

Fig. 10. Derecske-Nagymező-dűlő site, the Grave 643. 1 – plan of the grave; 2, 3 – silk remnants in connection with the metal mounts (after *Berta et al. 2018*).

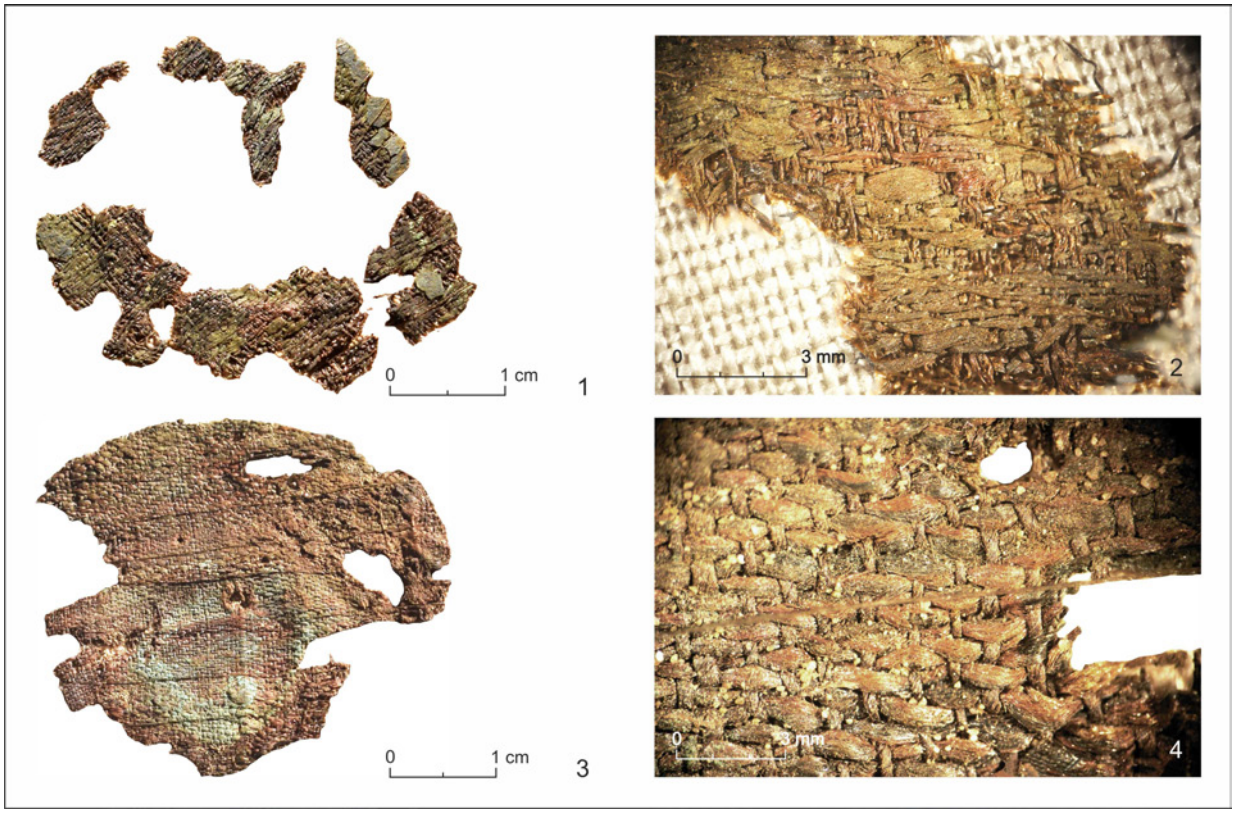

Fig. 11. Derecske-Nagymező-dűlő site, the Grave 643. 1, 2 – separated *samite* fragments; 3, 4 – separated *taqueté* fragments (after *Berta et al. 2018*).

Fig. 12. Derecske-Nagymező-dűlő site, the Grave 643. Rhomboid silver mount with silk fragment (after *Berta et al. 2018*).

Silk lined foot-gears without fittings are known mainly from China and Central Asia (Fig. 16), these finds dating from the 7th to 12th c. (*Feng 2004a*; *2012*, 246, fig. 5: 52; *Türk/Harangi/Nagy 2020*, 145; *Watt/Wardwell 2004*, 46–48, 87–90). From the region of the Northern Caucasus (Fig. 17), we know of such footgear, of which were edged or partly lined with silk, but not the top of the feet (*Ierusalimskaia 2012*, fig. 54a; 116; *Türk/Harangi/Nagy 2020*, 145). The closest parallel of the footwear from Derecske is known from an Oghuz grave from the Bogoliubovka, Southern part of Russia (Fig. 16: 3). This fragment of boots is also decorated with silk and metal mounts (*Matiushko 2014*, 622; *Türk/Harangi/Nagy 2020*, 145).

Regarding finds from the Conquest period associated with the Hungarian population, the lining and decorating of shoes with silk is not unprecedented. Ukrainian archaeologists have documented and observed in detail the case of Grave 2 at Dmitrovka (*Maievska 2011*), one of the Subbotsi-type sites (second half of 9th c. AD) associated with the Hungarian settlement territory in the so-called Etelköz, wherein the 9th-c. settled the Old Hungarians before the Carpathian Basin, along the Dnieper and Dniester River (*Komar 2018*).

This tiny fragment from a footwear fitting demonstrates that even the smallest piece of organic remains can be highly informative. Therefore, a great

Fig. 13. 1 – Early mediaeval caftan made of silk from Moschevaia Balka, Russia (after *Ierusalimskaia 2012*); 2 – Early mediaeval caftan made of linen with silk hems from the collection of the Metropolitan Museum of Arts, New York (source: https://www.metmuseum.org).

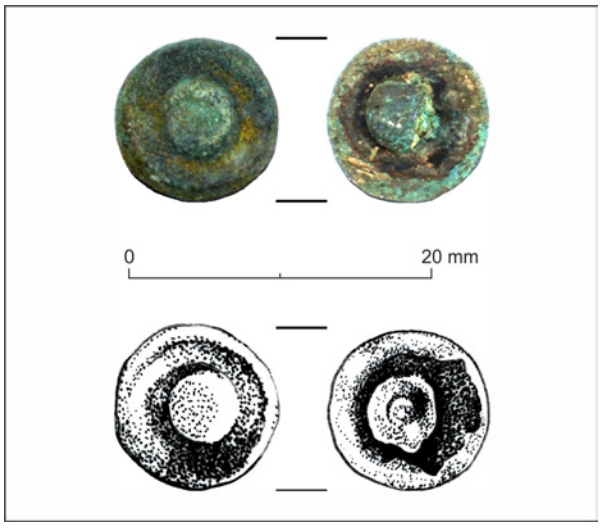

Fig. 14. Derecske-Nagymező-dűlő site, the Grave 643. Footgear mount with silk fragment (after *Berta et al. 2018*).

deal of attention is required when excavating graves, and professional conservation is also indispensable – best done by a conservator, who is ideally on-site and takes part in the excavation of the tomb (*Türk/Harangi/Nagy 2020*, 145).

SUMMARY

Some of the written sources about the Magyar raids in Western- and Southwestern Europe originated mainly from the first half of the 10th c. suggest that the most valuable booties for Old Hungarians in these military campaigns – besides prisoners and slaves – were clothes and items from silk, silver coins and precious metal objects (*Bloch 1989*, 8–14; *Kovács 1989; 2011; Kristó 1995*, 259–261; *Türk/Harangi/Nagy 2020*, 145).

These products were buried in the graves of Old Hungarians later in the Carpathian Basin in the 10th c.

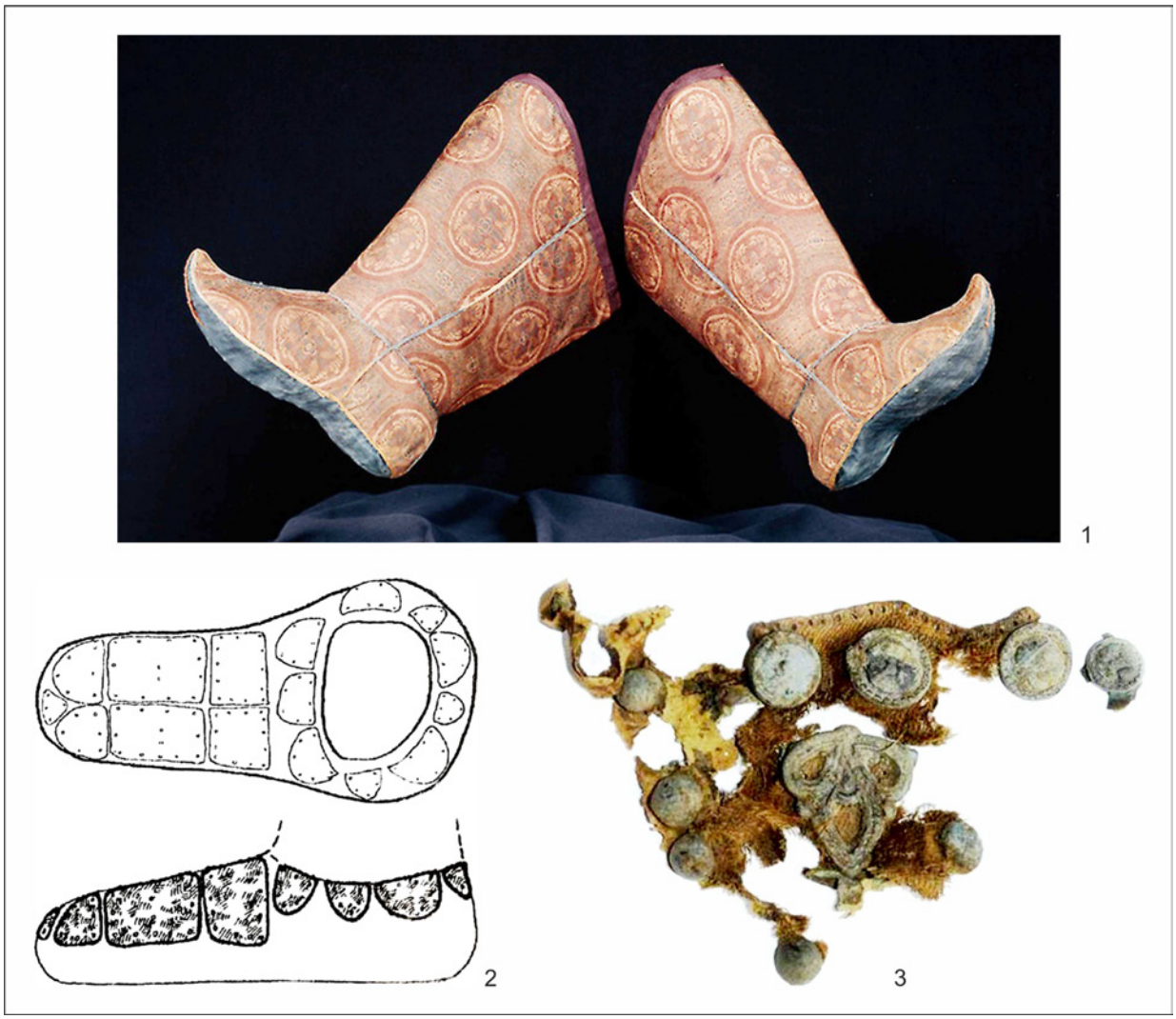

Fig. 15. Parallels of the silk-lined footgear. 1 – China (source: https://www.arctic.de/en); 2 – Dmitrovka (after *Maievska 2011*); 3 – Bogoliubovka (after *Matiushko 2014*).

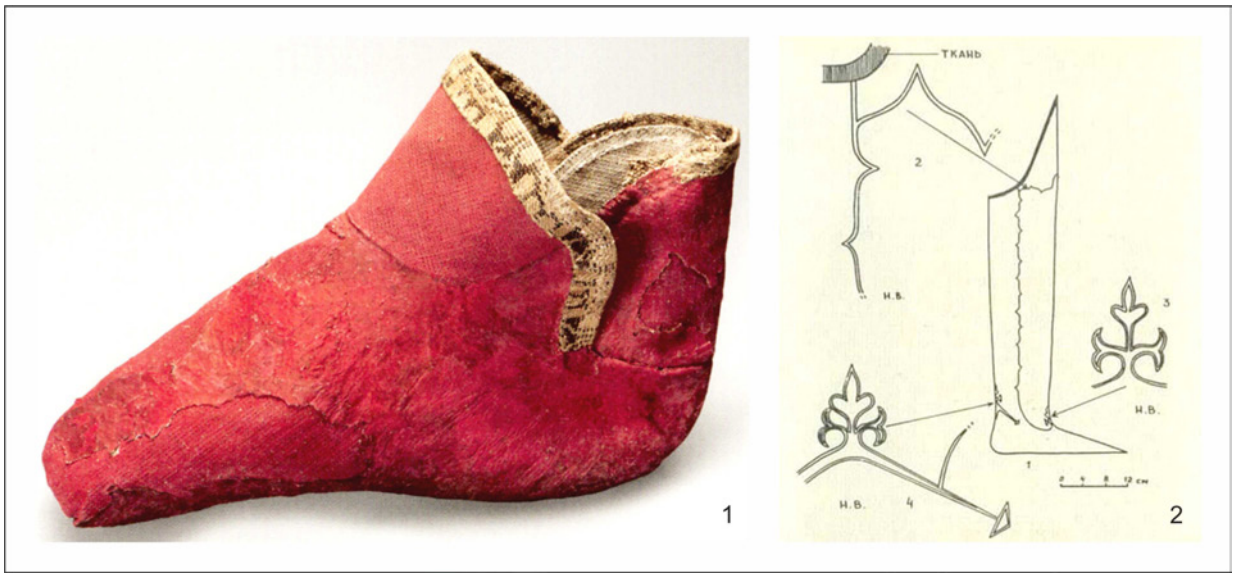

Fig. 16. Parallels of the silk-lined footgear from the Northern Caucasus, Russia. 1 – Moschevaia Balka (after *Ierusalimskaia 2012*); 2 – Chasaut (after *Kuznetsov 1992*).

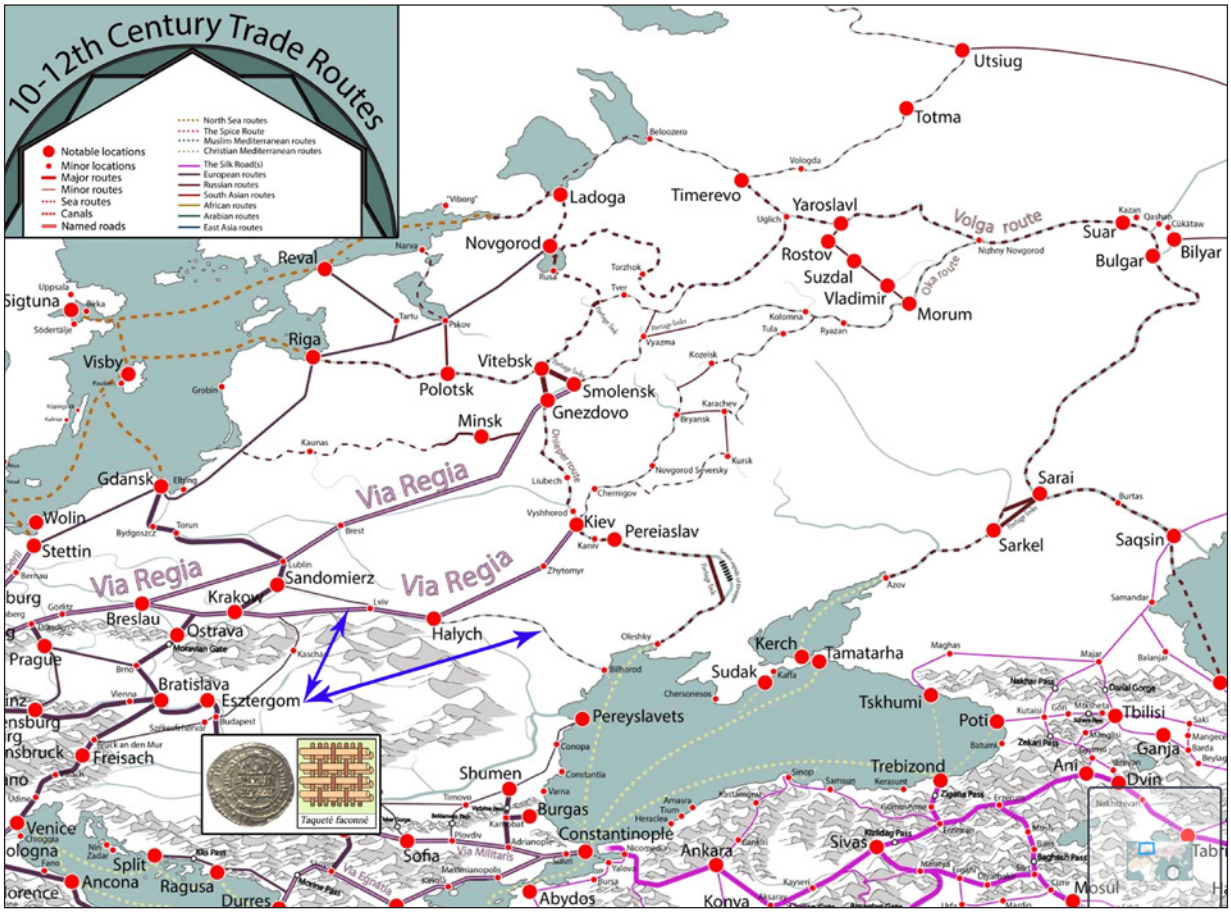

Fig. 17. Hypothetic medieval trade route network in Eastern Europe with 10th-c. silk *taqueté* and dirham finds in the Carpathian Basin (using as a basic source: https.https://merchantmachine.co.uk/).

We know several graves and cemeteries among them that are extremely rich in silver objects. These graves, under metal objects, often small fragments of textiles – often silk fragments – were discovered (*Bálint 1991*, 108, 109; *Türk/Harangi/Nagy 2020*, 146). During the excavations, it usually needs a considerable effort to save these fragments, although these small textile remnants are rich data sources. Unquestionably silk was always an imported product for Old Hungarians.

Regarding materials from the 10th c., two categories of textiles can be identified up until now: linen and silk find. Their different weaving patterns could also be identified. Most of the silk finds recovered so far have been *samite*, almost without exception, demonstrating that this was a generally widespread type of fabric. These weft-faced compound twill silks are well known from Western European treasuries (*Muthesius 1997*). These facts and the archaeological heritage of the 10th c. in the Carpathian Basin (such as the solitary grave at Fonyód in Southwest Hungary) confirmed that these silks could be the plunder of the Western raids (*Nagy et al. 2009*).

The newly recognised type of silk, the *taqueté* (about this type of silk see: *Becker 1986*, 84–89; *Feng 2004b*, 69–73; *2014*, 51, 52; *Kuhn 2012*, 27–30; *Linschied 2016*, 20), are absent from Western Europe, or the famous Viking finds in Northern Europe. We think that based on the arguments set out above, this type of textile has arrived in the Carpathian Basin from the Near East on the routes of the Transeuropean commerce (Fig. 10; about the 10th-c. Carpathian Basin and the international exchange, see *Polgár 2019*, 274–290). All this suggests that Hungarians had access to different sources of silk in the 10th c. besides their Western raids, but their role is not negligible. The new type of silk sites is situated in North-Eastern Hungary, the same region from where the most 10th-c. finds originates, too, and we believe it is not accidental and surprising. The dirhams and the *taqueté* silk finds suggest that Old Hungarians kept their trade contacts with Central Asia even after their conquest in the Carpathian Basin in AD 895 (*Türk/Harangi/Nagy 2020*, 146) until the middle of 10th c. AD.

BIBLIOGRAPHY

Bálint 1971 – Cs. Bálint: X. századi temető a szabadkígyósi-pálligeti táblában. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 1, 1971, 49–88.

Bálint 1991 – Cs. Bálint: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.

Básti/Harangi 2021 – Zs. Básti/F. Harangi: Az avar- és honfoglalás kori textilmaradványok összehasonlító elemzése. Távolsági kapcsolatok, kereskedelem, háziipar. In: M. Kulcsár/B. Zs. Varga (szerk.): *"Hadak útján". A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXX. konferenciája. Absztraktkötet*. Székesfehérvár 2020, 24, 25.

Becker 1986 – J. Becker: *Pattern and Loom. A practical study of the development of weaving techniques in China, Western Asia and Europe*. Copenhagen 1986.

Berta et al. 2018 – N. Berta/F. Harangi/K. E. Nagy/A. Türk: New data to the research on the 10th-century textiles from the Hungarian Conquest period cemetery at Derecske-Nagymező-dűlő. *Hungarian Archaeology. E-journal*, autumn 2018, 2018, 10–18. Available at: http://files.archaeolingua.hu/2018O/Upload/Turk_E183.pdf

Bloch 1989 – M. Bloch. *Feudal Society I. The Growth of Ties of Dependence*. London – New York 1989.

Bollók et al. 2009 – Á. Bollók/M. T. Knotik/P. Langó/K. E. Nagy/A. Türk: Textile Remnants in the Archaeological Heritage of the Carpathian basin from the tenth and eleventh centuries. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60, 2009, 147–221.
DOI: https://doi.org/10.1556/aarch.59.2008.2.22

Budinský-Krička/Fettich 1973 – V. Budinský-Krička/N. Fettich: *Das altungarische Fürstengrab von Zemplín*. Bratislava 1973.

Endrei 2000 – W. Endrei: A thirteenth century computus and the broad silk-loom. *Technique and Culture* 34, 2000, 165–178.
DOI: https://doi.org/10.4000/tc.342

Feng 2004a – Z. Feng: Embroidered sock. In: J. C. Y. Watt (ed.): *China. Dawn of the Golden Age. 200–750 A.D.* New York 2004, 344.

Feng 2004b – Z. Feng: The Evolution of Textiles Along the Silk Road. In: J. C. Y. Watt (ed.): *China. Dawn of the Golden Age. 200–750 A.D.* New York 2004, 67–78.

Feng 2012 – Z. Feng: Silks in the Sui, Tang, and Five Dynasties. In: D. Kuhn (ed.): *Chinese Silks*. New Haven 2012, 203–258.

Feng 2014 – Z. Feng: The Development of Pattern Weaving Technology through Textile Exchange along the Silk Road. In: M-L. Nosch/Z. Feng/L. Varadarajan (eds.): *Global Textile Encounters*. Ancient Textiles Series 20. Oxford 2014, 49–64.

Harangi 2021 – F. Harangi: A Kárpát-medence 10. századi textilleletei és kapcsolatrendszerük. In: *Új Nemzeti Kiválósági Program 2020/2021 zárókonferencia. Absztrakt füzet. 2021. augusztus 26*. Budapest 2021, 7–9.

Ierusalimskaia 1969 – A. A. Ierusalimskaia: 'Cheliabinskaia tkan'. K voprosu o postsasanidskikh shelkakh. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha* 10. *Pamiati Iosifa Abgarovicha Orbeli. Kultura i iskusstvo narodov Vostoka* 7, 1969, 99–109.

Ierusalimskaia 2012 – A. A. Ierusalimskaia: *Moshchevaia Balka*. Sankt-Peterburg 2012.

Janovský 1962 – J. Janovský: Rozbor vzorků textilu z nálezu v Rovince, okres Bratislava-vidiek. *Archeologické rozhledy* 14, 1962, 679–681.

Knotik 1971 – M. T. Knotik: A szabadkígyósi X. századi sírok textilmaradványainak vizsgálata. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 1, 1971, 105–113.

Kőhegyi/Knotik 1982 – M. Kőhegyi/M. T. Knotik: A madarasi (Bács-Kiskun m.) honfoglaláskori temető textilpántjainak vizsgálata. *Cumania* 7, 1982, 191–200.

Komar 2018 – O. Komar: *Istoriia i arkheologiia drevnikh madiar v epokhu migratsii – A korai magyarság vándorlásának*

történeti és régészeti emlékei. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 11. Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5. Budapest 2018.

Kovács 1989 – L. Kovács: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1989.

Kovács 2011 – L. Kovács: *A magyar kalandozások zsákmányáról*. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára 19. Budapest 2011.

Kristó 1995 – Gy. Kristó (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.

Kuhn 2012 – D. Kuhn: Reading the magnificence of ancient and medieval Chinese silks. In: D. Kuhn (ed.): *Chinese Silks*. New Haven 2012, 1–64.

Kürti 1996 – B. Kürti: A honfoglaló magyar női viselet. Leletek és rekonstrukciók. In: M. Wolf/L. Révész (szerk.): *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Miskolc 1996, 148–161.

Kuznetsov 1992 – V. A. Kuznetsov: *Ocherki istorii alan*. Vladikavkaz 1992.

Linschied 2016 – P. Linschied: *Die frühbyzantinischen Textilien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*. Kataloge. Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer. Band 48. Mainz 2016.

Mackie 2015 – L. W. Mackie: *Symbols of Power. Luxury Textiles from Islamic Lands, 7th–21st Century*. Cleveland 2015.

Maievska 2011 – S. V. Maievska: Zalyshky tekstylnykh vyrobiv z davnouhorskykh pokhovan nepodalik s. Dmytrivky na Nyzhnomu Psli. In: *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* 7. (*Madiary v Serednomu Podniprov'i*.). Kiiv 2011, 125–129.

Matiushko 2014 – I. V. Matiushko: Novoe oguzskoe pogrebenie u s. Bogoliubovka v Orenburgskoi oblasti. *Izvestiia Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk* 16, 2014, 620–625.

Muthesius 1997 – A. Muthesius: *Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200*. Vienna 1997.

Nagy et al. 2009 – K. E. Nagy/Á. Bíró/Á. Bollók/L. Költő/P. Langó/A. Türk: Byzantine Silk Fragments from a Tenth-century Grave at Fonyód. New Data on a garment in the Tenth-century Carpathian Basin. *Ars Decorativa* 27, 2009, 21–49.

Nepper 1993 – I. M. Nepper: Neuere Gräberfelder aus der Landnahmezeit aus Hajdú-Bihar Komitat. *Déri Múzeum Évkönyve* 1991, 1993, 79 – 109.

Nyáry1904 – A. Nyáry: A pilinyi Árpádkori temető. *Archaeologiai Értesítő* 24, 1904, 50–70.

Orfinskaia/Tolmacheva 2019 – O. V. Orfinskaia/E. G. Tolmacheva: Voina tekhnologii, adaptatsiia ili zaimstvovaniia v tekstilnoi traditsii? K voprosu o posledstviiakh sasanidskogo zavoevaniia Egipta. *Stratum plus* 5, 2019, 357–374.

Polgár 2019 – Sz. Polgár: *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750–1000)*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 32. Budapest 2019.

Shamir/Baginski 2012 – O. Shamir/A. Baginski: Textiles' Treasure from Jericho Cave 38 in the Qarantal Cliff Compared to other Early Medieval Sites in Israel. *Textile society of America. 13th Biennial Symposium. September 19–22, 2012*. Available at: https://www.researchgate.net/publication/301224416_Textiles'_Treasure_from_Jericho_Cave_38_in_the_Qarantal_Cliff_Compared_to_other_Early_Medieval_Sites_in_Israel/link/5d4aed5a4585153e59416be1/download

Shcherbakova/Tashchi/Telnov 2008 – T. A. Shcherbakova/E. F. Tashchi/N. P. Telnov: *Kochevnicheskie drevnosti Nizhnego Podnestrovia: po materialam raskopok kurgana u s. Slobodzeia*. Kishinev 2008.

Stashenkov 2020 – D. A. Stashenkov: *Drevnie vengry i ikh okruzhenie v Samarskom Povolzhe*. Katalog arkheologicheskikh kollektsii. Samara 2020.

Türk/Harangi/Nagy 2020 – A. Türk/F. Harangi/K. E. Nagy: New type of silk among the archaeological textile finds in the Hungarian Conquest period (10th century AD) in the Carpathian Basin. In: A. I. Kortunov (red.): *Na puti otkrytii v zhizni i nauke. Sbornik nauchnykh statei i vospominanii k iubileiu uchenykh-arkheologov Ivanova Vladimira Aleksandrovicha i Obydennovoi Giulnary Talgatovny*. Ufa 2020, 142–148.

Urbanová 2009 – K. Urbanová: Nálezy textilních fragmentů z lokality Streda nad Bodrogom. *Slovenská archeológia* 57, 2009, 355–358.

Valiulina/Eniosova/Orfinskaia 2018 – S. I. Valiulina/N. V. Eniosova/O. V. Orfinskaia: Kompleksnoe issledovanie materialov iz pogrebeniia 7 bolshe-tiganskogo mogilnika. In: A. G. Sitdikov/S. G. Botalov/I. L. Izmailov/E. P. Kazakov/P. V. Krasilnikov/A. Türk: *Materialy IV Mezhdunarodnogo Madiarskogo simpoziuma. Kazan – Bolgar, 15–19 oktiabria 2018 g. Arkheologiia Evraziiskikh Stepei* 6. Kazan 2018, 35–56.

Watt/Wardwell 1997 – C. Y. J. Watt/A. E. Wardwell: *When Silk was Gold. Central Asian and Chinese textiles*. New York 1997.

Zimonyi 2016 – I. Zimonyi: *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century: The Magyar Chapter of the Jayhānī Tradition*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 35. Boston – Leiden 2016. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004306110

Manuscript accepted 6. 4. 2022

Translated by authors and Kata Sebők
Súhrn preložil Michal Holeščák

Dr. habil. Attila Türk
Institute of Archaeological Sciences
Department of Early Hungarian and Migration Period Archaeology
Mikszáth Kálmán tér 1
H – 1088 Budapest
Turk.Attila@abtk.hu

Flórián Harangi
Hungarian National Museum
National Institute of Archaeology
Múzeum krt. 14–16
H – 1088 Budapest
harangif@gmail.com

Jedinečný typ hodvábu v archeologickom dedičstve obdobia maďarských výbojov a niekoľko poznámok k používaniu hodvábu

Attila Türk – Flórián Harangi

SÚHRN

V roku 2016 bola počas záchranných výskumov pred výstavbou diaľnice M35 medzi Debrecínom a Berettyóújfalu objavená rozsiahla polykultúrna lokalita v Derecske-Nagymező-dűlő, ktorej súčasťou bolo pohrebisko z 10. stor. Jeden z hrobov (objekt 643) obsahoval typické nálezy tohto obdobia, t. j. liate náušnice zo striebornej zliatiny s korálkovými radovými príveskami, pozlátené kovania šiat, kovania obuvi, štvorcové, tzv. „opaskové" kovania, náramok z točeného drôtu vyrobený zo zliatiny medi, ako aj gombíky. Na povrchu bohatých kovových nálezov sa zachovalo množstvo textílií, hlavne hodváb. Vďaka vynikajúcej zachovanosti a rýchlej profesionálnej konzervácii sa textilné fragmenty dali oddeliť od kovov a uchovať ich neporušené. Existujú príklady oboch typov zložených väzieb s útkovým lícom. Identifikované boli fragmenty útkového zloženého kepru (*samite*), ktoré dominujú medzi textilnými materiálmi v období uhorských výbojov, a zachovalo sa aj útkovo zložené *tabby* (*taqueté*). Okrem týchto zvyškov je *taqueté* v archeologickom dedičstve Karpatskej kotliny z 10. stor. vzácnym nálezom.

Paralely týchto nálezov polychrómovaného hodvábu *taqueté* sú známe z Blízkeho východu, najmä z obdobia Buyid Rayy v Iráne a z rôznych nálezísk v Izraeli a Egypte. Tento typ hodvábu bol v Európe oveľa menej bežný ako *samite*. Zložený *tabby* hodváb s útkovou väzbou sa neobjavuje v súboroch západnej Európy ani medzi známymi nálezmi Vikingov v severnej Európe. Všetky tieto skutočnosti naznačujú, že Maďari mali v 10. stor. prístup k iným zdrojom hodvábu ako obyvatelia západnej alebo severnej Európy.

Obr. 1. Štruktúra jednoduchej plátnovej väzby (zdroj: https. textilelearner.net).
Obr. 2. Derecske-Nagymező-dűlő, hrob 643. Fragmenty ľanového plátna (foto A. Türk).
Obr. 3. Štruktúra útkových väzieb. 1, 2 – zložený keper s útkovým lícom (*samite*); 3 – útkovo zložené plátno (*taqueté*; podľa *Berta et al. 2018*).
Obr. 4. Derecske-Nagymező-dűlő, hrob 643. Zložený keper s útkovým lícom (*samite*; foto A. Türk).
Obr. 5. Sineglazovo, Rusko. Postsásánsky útkový zložený keper (*samite*; foto S. G. Botalov).
Obr. 6. Slobozia (Podnesterská moldavská republika), horizont Subbotsi, druhá polovica 9. stor., hrob 38. Byzantský útkový zložený keper (*samite*) a fragment amforovitého džbánu (foto A. Türk).
Obr. 7. Mapa doteraz známych textilných nálezov z Karpatskej kotliny (10.–11. stor.) a nových nálezov *taqueté* (Tarpa a Derecske). Legenda: ■ – hodváb; ▲ – plátno; ○ – neidentifikovateľné (upravené podľa *Bollók et al. 2009*).
Obr. 8. Rayy, Irán. Zvyšky polychrómovaného hodvábu *taqueté* (zdroj: https://www.clevelandart.org).
Obr. 9. Derecske-Nagymező-dűlő, hrob 643. Fragment zložených útkových pláten (*taqueté*; podľa *Berta et al. 2018*). Mierka: a – 1; b – 2, 3.
Obr. 10. Derecske-Nagymező-dűlő, hrob 643. 1 – pôdorys hrobu; 2, 3 – zvyšky hodvábu v súvislosti s kovovými paspartami (podľa *Berta et al. 2018*).
Obr. 11. Derecske-Nagymező-dűlő, hrob 643. 1, 2 – oddelené fragmenty *samite*; 3, 4 – oddelené fragmenty *taqueté* (podľa *Berta et al. 2018*).
Obr. 12. Derecske-Nagymező-dűlő, hrob 643. Strieborná kosoštvorcová pasparta s fragmentom hodvábu (podľa *Berta et al. 2018*).
Obr. 13. 1 – ranostredoveký kaftan z ľanu s hodvábnym lemom z lokality Moščevaja Balka, Rusko (podľa *Ierusalimskaia 2012*); 2 – ranostredoveký kaftan vyrobený z hodvábu zo zbierky Metropolitan Museum of Arts, New York (zdroj: https://www.metmuseum.org).
Obr. 14. Derecske-Nagymező-dűlő, hrob 643. Obuv s fragmentom hodvábu (podľa *Berta et al. 2018*).
Obr. 15. Paralely obuvi podšitej hodvábom. 1 – Čína (zdroj: https://www.arctic.de/en); 2 – Dmitrovka (podľa *Maievska 2011*); 3 – Bogoliubovka (podľa *Matiushko 2014*).
Obr. 16. Paralely obuvi podšitej hodvábom zo severného Kaukazu v Rusku. 1 – Moschevaia Balka (podľa *Ierusalimskaia 2012*); 2 – Chasaut (podľa *Kuznetsov 1992*).
Obr. 17. Hypotetická stredoveká sieť obchodných ciest vo východnej Európe s nálezmi hodvábu *taqueté* a dirhamu z 10. stor. v Karpatskej kotline (zdroj: https://merchantmachine.co.uk).

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 187–196.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.13

HROBY JEZDCŮ NA POHŘEBIŠTI TRIANGL V PRAZE-STŘEŠOVICÍCH

DRAHOMÍRA FROLÍKOVÁ-KALISZOVÁ

Graves of Horsemen in the Cemetery Triangle in Prague-Střešovice. Among the 49 graves of the Prague-Střešovice-Triangle burial ground from the 10th c., two graves with spurs were discovered. An addition to the typology of the artefacts, with the involvement of natural science analyses, it is possible to examine not only the typology of artefacts but the position of the buried individuals within the community and the community as a whole within the emerging Přemyslid principality too.

Keywords: Czech republic, 10th c., cemetery, horsemen, spurs.

V roce 2012 při předstihovém výzkumu trojúhelníkové parcely ležící na svahu obráceném k jihovýchodu nad potokem Brusnice bylo kromě pravěkých a novověkých objektů odkryto také pohřebiště datované do 10. stol. (*Frolíková-Kaliszová 2014*). Bylo součástí velkého pohřebiště ve strahovské cihelně, ničeného v 19. stol. těžbou hlíny. Ojediněle dochované nálezy z něj kladou počátek pohřebiště do 9. stol. (*Tomková 2006*, 105–114). Celé, původně zřejmě dosti velké pohřebiště, patří k věnci pohřebišť, na nichž pohřbívali obyvatelé hospodářského zázemí Pražského hradu (*Tomková/Frolík 2005*, obr. 3). Jejich sídliště neznáme, snad leželo někde výše na katastru Střešovic. Dochozí vzdálenost ze Střešovic na Pražský hrad je i při pomalé chůzi do jedné hodiny. Obě lokality byly odděleny jen zářezem koryta Brusnice (obr. 1).

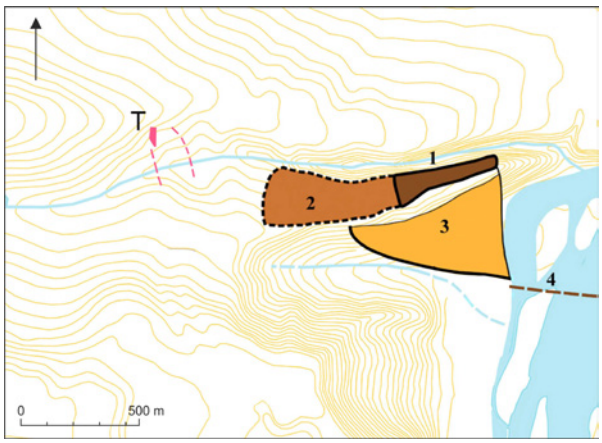

Obr. 1. Praha-Střešovice. 1 – Pražský hrad; 2 – předhradí; 3 – podhradí; 4 – předpokládaná poloha dřevěného mostu, zmiňovaného v legendě o sv. Václavu; T – poloha pohřebiště Triangl; čárkovaně – odhadovaná plocha bývalé strahovské cihelny (autor podkladu R. Brejcha, úprava D. Frolíková).

Při výzkumu byly ze 49 hrobových jam vyzvednuty pozůstatky 29 dospělých a 23 dětí, jedna hrobová jáma byla prázdná. Zhruba třetina pohřbených měla výbavu, dvě třetiny byly bez inventáře. Výbavu dospělých tvořily výhradně šperky žen a součásti oděvu, z nichž se zachovaly jen nože, původně zavěšené na opasku, a ostruhy připnuté na botách. U dětí se kromě šperků ojediněle objevily skořápky vajec, nádoba nebo vědro (*Frolíková-Kaliszová 2021*, 334). Analýza kosterního materiálu ukázala, že pohřbení dospělí nevykonávali těžkou fyzickou práci a měli dostatek kvalitní stravy (*Stránská 2014*). Kvalitní výživu potvrdila také izotopová analýza (*Frolíková-Kaliszová/Kaupová 2018*).

Na pohřebišti vyniká výbavou pět hrobů – dětský hrob 13 (*infans* I – kojenec) se sedmi stříbrnými esovitými záušnicemi, dětský hrob 16 (3–4 roky) se soupravou stříbrných gombíků, korálků a kaptorgy, ženský hrob 47 se 16 stříbrnými záušnicemi s očky, náhrdelníkem z devíti skleněných a jantarových korálků, se třemi prsteny a dvěma noži, a hroby 31 a 40, v nichž byli uloženi muži (obr. 2), pohřbení s noži, ostruhami připnutými k obuvi řemínky s přezkami a muž v hrobě 31 navíc s křesací soupravou. Hroby 16 a 47 již byly publikovány (*Frolíková-Kaliszová 2020; Frolíková/Ottenwelter/Barčáková 2020*). V tomto příspěvku se budu věnovat pohřbům mužských příslušníků elity střešovického pohřebiště.

POPIS HROBŮ A NÁLEZŮ

Hrob 31

Hrobová jáma s orientací ZJZ – VSV (250°) byla zahloubená do zásypu dvou pravěkých objektů, takže tvar na povrchu nebyl rozeznatelný. Dno

Toto dílo je licencováno podle Creative Commons Attribution 4.0 International License.

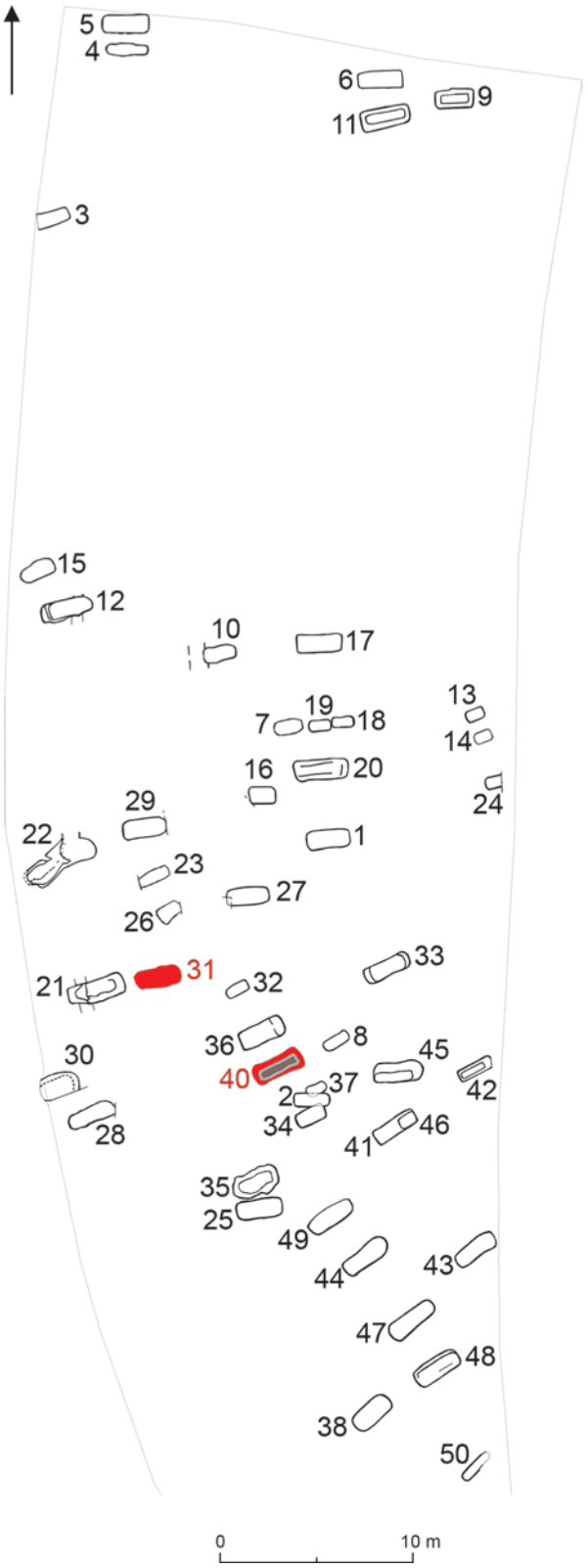

Obr. 2. Praha-Střešovice. Plánek pohřebiště Triangl se zvýrazněnými hroby 31 a 40. Uvnitř hrobové jámy 40 je vyznačen obvod rakve (geodetické zaměření M. Kotek, grafická úprava M. Frolík).

bylo nerovné, o rozměrech 218 × 66–84 cm, hloubka 52 cm. Vnitřní konstrukce nebyla patrná. Zemřelý byl pochován natažený na znaku, s rukama podél těla, hlavou k západu. Z kostry zůstaly zachovány jen velmi poškozené dlouhé kosti končetin a nepatrné další zlomky, včetně kostěné drti v místě lebky. U levého předloktí ležel železný nožík, rozlomený na dvě poloviny, zlomky železa v nohách byly vybrány v bloku hlíny, neboť v terénu se rozpadaly a nebylo poznat, o jaký předmět/předměty se jedná. Po rozebrání v laboratoři se ukázalo, že jde o ostruhy s přezkami z upínacích řemínků a křesací soupravu (obr. 3). Antropologicky jde o dospělého jedince, blíže neurčitelného.

Popis nálezů (obr. 4; 5)

1. Železný nůž s řapem v pochvě, oboustranná krevní rýha, odlomený hrot. Na řapu zůstalo zachováno dřevo rukojeti, na čepeli kůže pochvy a na ní z jedné strany přikorodovaný textil, blíže neurčitelný (985 A).
   Rozměry: zachovaná d. 126 mm, d. řapu 27 mm, d. čepele 99 mm, š. řapu 16 mm, š. čepele s pochvou 21 mm (obr. 5: A).
2. Pár železných ostruh spojených korozí. Ramena oble trojúhelníkového průřezu, dlouhý čtyřboký bodec zakončený odsazeným kužílkem, obdélníkové ploténky se čtyřmi nýtky (1008 Ba).
   Rozměry: celková d. 164 mm, rozteč ramen 78 mm a tl. 7–9 mm, d. bodce 62 mm a tl. 14–15 mm, š. ploténky 17,8 mm (obr. 5: Ba).
3. Zlomek obloukového rámečku železné přezky spojeného korozí s týlní destičkou a trnem, v ohybu destičky zbytky řemínku (1008 Bb).
   Rozměry: š. destičky 15,6 mm (obr. 5: Bb).
4. Ocílka železná lyrovitého tvaru, ramena ukončena spojenými kroužky. Místy zbytky textilu (1008 Bc).
   Rozměry: š. 90 mm, v. 40 mm, tl. 3–4 mm (obr. 5: Bc).

5 Křesací kamínek, silicit glacigenních sedimentů, druhotně použitý zlomek jádra, nepravidelný tvar (1008 Bd).
Rozměry: 41 × 19 × 22–25 mm (obr. 5: Bd).

Hrob 40

Hrobová jáma s orientací JZ – SV (225°) byla obdélného půdorysu se zaoblenými rozšířenými konci o rozměrech 263 × 76–98/100–105 cm. Po snížení o cca 15 cm se slabě vyrýsoval nepravidelně obdélný obrys dřevěné rakve v podobě pruhu šedé jílovité hlíny na ploše 247 × 45–50 cm. V mírně prohnutém dnu v hloubce 20–22 cm se vyrýsovalo obdélné zahloubení pro rakev o rozměrech 225 × 80/87–95 cm. Hrobová jáma byla hloubena ve svahu, snaha o vodorovné dno vedla ke konečné hloubce 23–32 cm. Pohřbený ležel na znaku, hlavou k západu, ruce podél těla, s lebkou pootočenou vpravo (obr. 6). Antropologicky šlo o muže ve

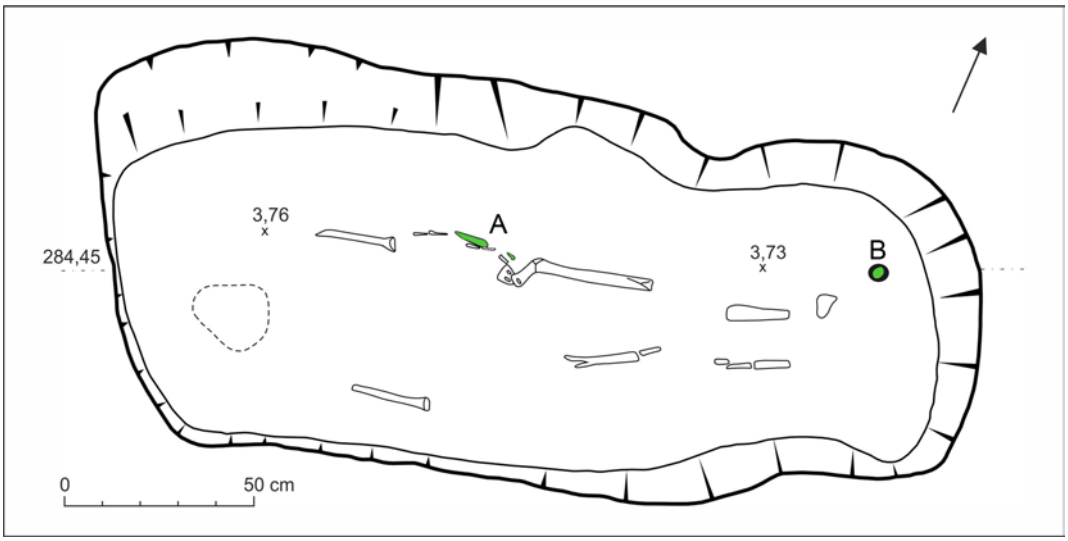

Obr. 3. Praha-Střešovice. Hrob 31. A – nůž; B – blok se zlomky ostruh, přezkami z upínacích řemínků a křesací soupravou (kresba J. Dospíšil, grafika L. Žegklitzová).

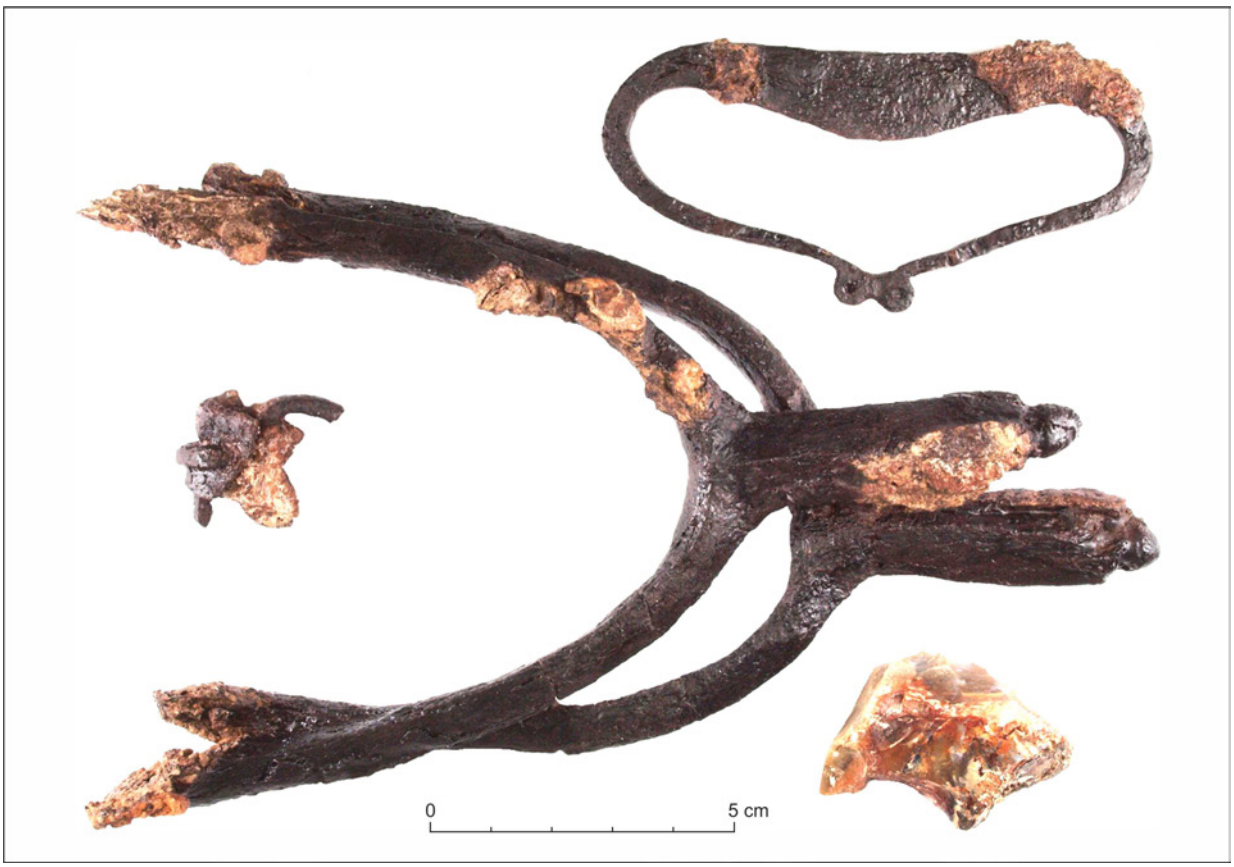

Obr. 4. Praha-Střešovice. Výbava z hrobu 31 (foto L. Barčáková).

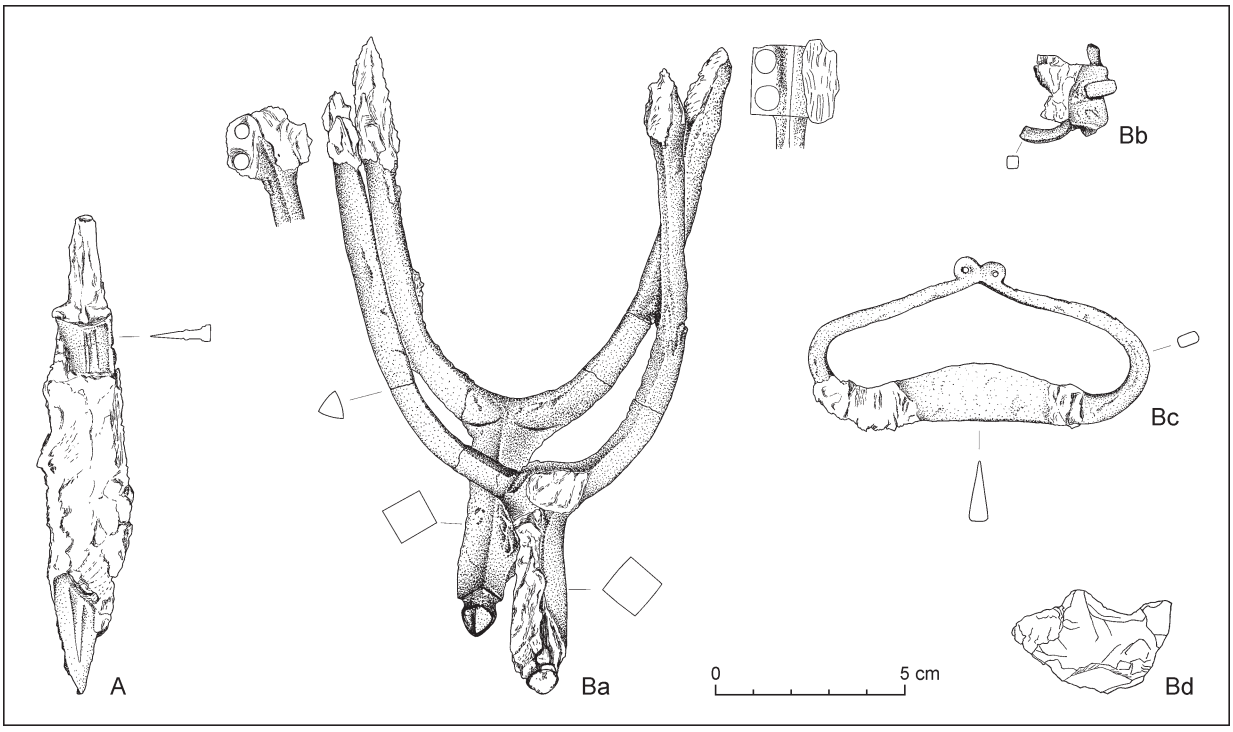

Obr. 5. Praha-Střešovice. Výbava z hrobu 31 (kresba M. Housková).

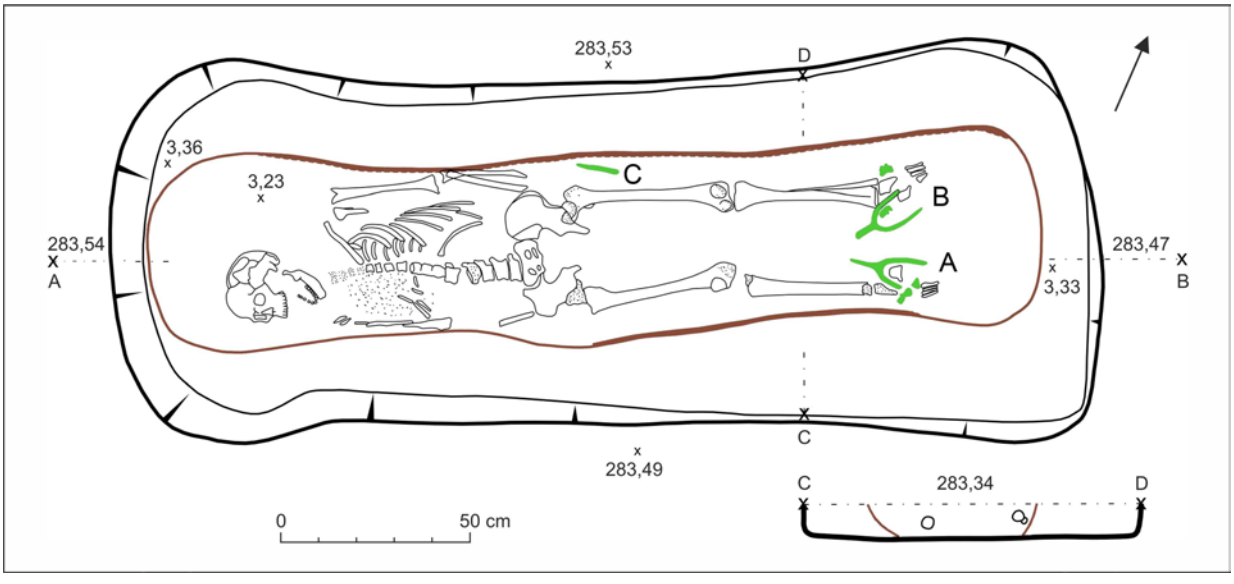

Obr. 6. Praha-Střešovice. Hrob 40. A, B – ostruhy; C – nůž; pás po obvodu kostry – stopy dřeva rakve (kresba R. Hanuš, grafika L. Žegklitzová).

věku adultus II (25–40 let), na svou dobu vysokého (172,6 cm). Rozsáhlé zánětlivé změny na vnitřní straně levých žeber jsou pravděpodobně důsledkem déletrvajícího vnitrohrudního zánětlivého procesu (tuberkulóza?). U levého femuru ležel železný nožík, na patních kostech pár železných rozpadajících se ostruh s železnými přezkami z upínacích řemínků. Při rozebírání bloku hlíny v laboratoři byly po vyjmutí kostí chodidel nalezeny další součásti upínací soupravy (č. nálezu 40/1139).

Popis nálezů (obr. 7; 8)

1. Ostruha železná s dlouhým bodcem, ramena tvaru D, čtyřboký bodec zakončený odsazeným trojnásobně

Obr. 7. Praha-Střešovice. Výbava z hrobu 40 (foto L. Barčáková).

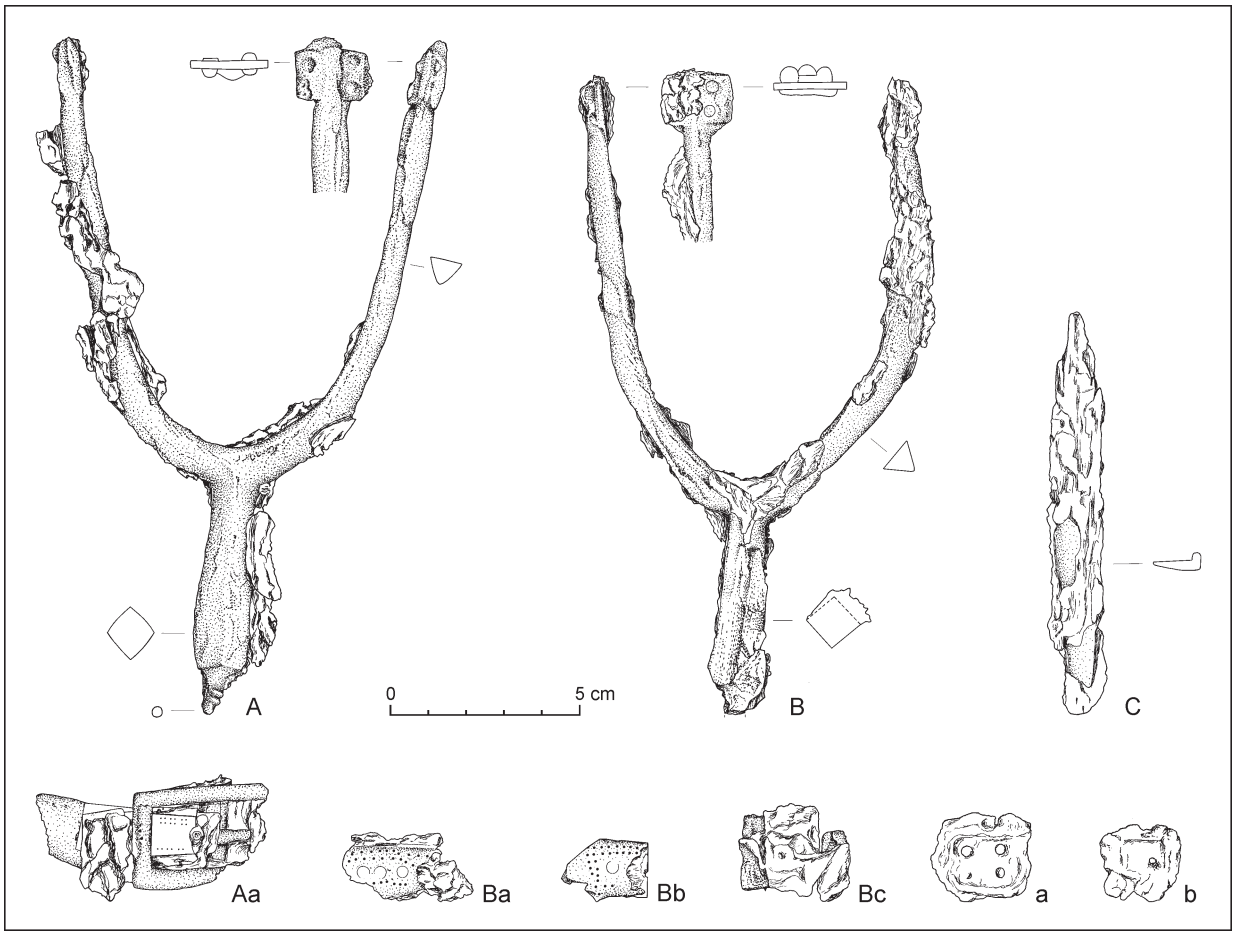

Obr. 8. Praha-Střešovice. Výbava z hrobu 40 (kresba M. Housková).

profilovaným kužílkem, obdélníkové ploténky se čtyřmi nýtky (1121 A).
RTG ukázalo pocínování, okem však není patrné, bodec a části ramen jsou pokryty zbytky kůže spojenými korozními produkty.
Rozměry: d. 178 mm, rozteč ramen 91,5 mm, ramena na řezu 9 × 6,5 mm, d. bodce 61 mm a tl. 13 mm, ploténka 20 × 13,5 mm (obr. 8: A).

2. Obdélná přezka železná s pocínovaným povrchem, středovou příčkou a trnem, rámeček zachovaný ze 3/4. Z provlečených řemínků zůstaly pevně přikorodovány shora cínové a zespodu železné plíšky, zpevňující konec řemínku. Cínové plíšky jsou zdobené dvojitou řadou vpichů podél okraje; podobné vpichy jsou slabě patrné na rámečku přezky. Rovněž opačný konec řemínku chránil přehnutý plech, upevněný nýtkem. Oblouk plechu je přikorodován ke zlomku dalšího železného plátku (1121 Aa).
Rozměry: š. 25,6 mm (obr. 8: Aa).
3. Ostruha železná s dlouhým bodcem, ramena oble trojúhelníkovitého průřezu, čtyřboký bodec s odlomeným ukončením, obdélníkové ploténky se čtyřmi nýtky (1122 B).
RTG ukázalo pocínování, okem však není patrné. Bodec a části ramen jsou pokryty zbytky kůže prostoupenými korozními produkty.
Rozměry: d. 178 mm, parabola ramen deformovaná – rozteč nezjistitelná, ramena na řezu 10,5 × 7,5 mm, zachovaná d. bodce 51 mm a síla 12,5 mm, ploténka 20 × 13,5 mm (obr. 8: B).
4. Zlomek železné přezky, pokrytý přikorodovaným dřevem a kůží (1122 Ba).
Rozměry: š. 28 mm (obr. 8: Ba).
5. Dvě části kování řemínku lemovaná dvojitou řadou vpichů kolem řady ražených kroužků (1122 Bb, Bc).
Rozměry: š. 15 mm, zachovaná d. 25 mm (zlomek b) a 21 mm (zlomek c; obr. 8: Bb, Bc).
6. Nůž železný s řapem a dřevěnou rukojetí, v dřevěné pochvě. Na pochvě místy slabě patrné otisky textilu (1106 C).
Rozměry: d. 105 mm, š. 13–15 mm (obr. 8: C).
7. Nepravidelně obdélníková týlní destička (?) železné přezky, lícní strana pokryta prokorodovanou vrstvou textilu, na rubní straně viditelné čtyři nýtky (1139 a).
Rozměry: 25,2 × 20,6 mm (obr. 8: a).
8. Nepravidelně obdélníková týlní destička (?) železné přezky, lícní strana pokryta prokorodovanou vrstvou textilu, na rubní straně viditelný nýtek (1139 b).
Rozměry: 20 × 18,6 mm (obr. 8: b).

Stav kostí z hrobu 40 poskytl možnost odebrání vzorku z žebra k datování C^{14} z kostního kolagenu metodou AMS (Accelerator Mass Spectrometry). Naměřen byl široký interval 774–942, vzhledem

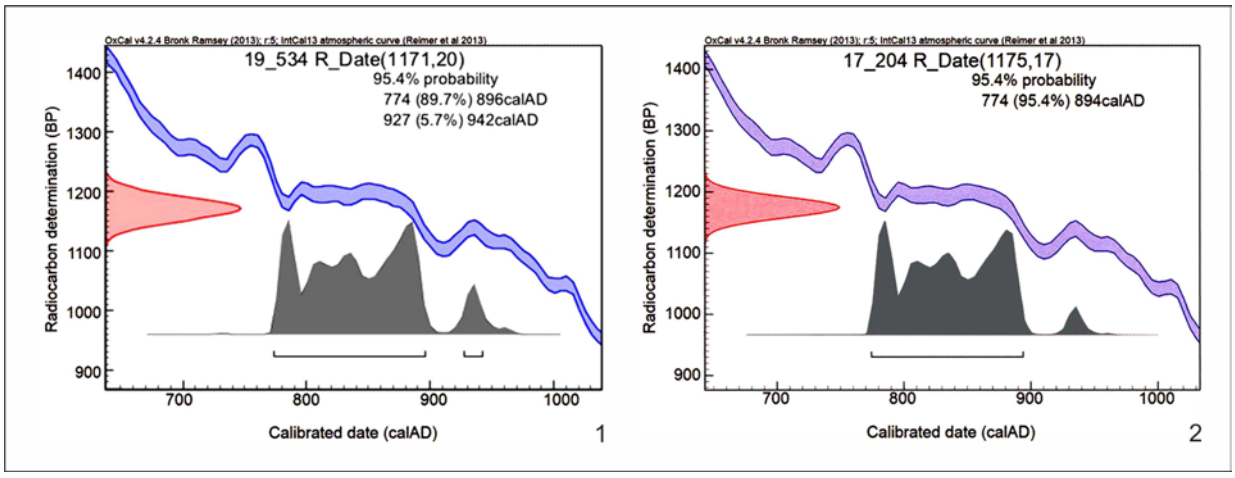

Obr. 9. Diagram datování C^{14} z kostního kolagenu. 1 – hrob 40 na pohřebišti Praha-Střešovice-Triangl (podle *Světlík/Šneberger 2020*); 2 – hrob ŽAP-15a/2003 z pohřebiště Roztoky-Žalov-Na Panenské (podle *Tomková 2020a*, obr. 10).

k archeologickému datování je směrodatný poslední vrcholek křivky mezi lety 927–942 (obr. 9; *Světlík/Šneberger 2020*).[1]

Pro izotopovou analýzu výživy byly z obou hrobů vzorkovatelné pouze kosti z jedince v hrobě 40. Ukázalo se, že pohřbený muž nekonzumoval kvalitnější stravu než jedinci pohřbení pouze s nožem nebo zcela bez dochované výbavy, přinejmenším z hlediska zkoumaného podílu živočišných proteinů. Patologický nález zánětlivých změn na vnitřní straně žeber jako důsledek déletrvajícího vnitrohrudního zánětlivého procesu (*Stránská 2014*, 338) pravděpodobně neovlivnil izotopové hodnoty vzhledem k tomu, že kostní vzorky dospělých osob zachycují výživový signál z dlouhého období života (*Frolíková-Kaliszová/Kaupová 2018*, 15).

HODNOCENÍ NÁLEZŮ

Oba páry ostruh patří k typu s dlouhým bodcem, jehož délka se pohybuje kolem jedné třetiny celkové délky ostruhy. Bodce bývají čtyřhranného průřezu, lehce se kyjovitě rozšiřují a bývají ukončeny žlábkem a kuličkou. U ostruh z hrobu 31 činí délka bodce o něco víc než třetinu celkové délky, u ostruh z hrobu 40 je to naopak necelá třetina. Dobře zachované ostruhy z hrobu 31 mají oble pyramidový hrot, oddělený od těla bodce žlábkem, ostruha A z hrobu 40 se zachovaným ukončením bodce má na jeho konci dvojitý žlábek, za nímž následuje zužující se hrot zakončený kuličkou. Tento typ mívá parabolicky rozevřená ramena oble trojúhelníkovitého průřezu, které se směrem k ploténkám zplošťují až do tvaru D v průřezu. Plotýnky bývají obvykle obdélníkového tvaru, s dvojicí nebo čtveřicí nýtků, kterými byly upevněny k upínacím řemínkům. Ostruhy z Trianglu mají plotýnky čtvercové až mírně obdélné, se středovým hřbetem podél ramene ostruhy a čtyřmi nýtky umístěnými rovněž podélně. Všemi vyjmenovanými znaky jsou tedy ostruhy z hrobů 31 a 40 typickými exempláři ostruh s dlouhým bodcem. Jejich povrch je místy pokryt přikorodovanými zbytky kůže, pravděpodobně z bot. Rentgenové snímky neprokázaly vsazení bodce, ostruhy tedy byly vykovány z jednoho prutu železa.

Ostruhám z Trianglu se podobají čtveřici nýtků ostruhy z hrobu 43 z Brandýska (*Kytlicová 1968*, obr. 32: 9, 10), mají i podobné ukončení bodce jako ostruhy z hrobu 31. Plotýnky se čtyřmi nýtky jsou dochovány rovněž na jedné z ostruh z hrobu 43 na pohřebišti Kanín II (*Mařík 2009*, tab. 14: 8) a u ostruh z hrobů v žalovské cihelně 6/1912 a 26/1912; u těchto se dle vyobrazení zdá, že ukončení bodce bylo podobné zase ostruhám z hrobu 40 z Trianglu (*Tomková 2012*, obr. 20; 39).

Ostruhy s dlouhým bodcem typu V A (naposledy podrobně *Profantová 2020*, 365–370) se objevují na Moravě již ve třetí třetině 9. stol. (*Kavánová 1976*, 57). V Čechách byly do nedávna za nejstarší považovány ostruhy z hrobů na Staré Kouřimi (*Šolle 1959*, 407–410), nově jsou ostruhy z hrobu ŽAP15a/2003 z pohřebiště Žalov-Na Panenské kladeny před rok 900 na základě radiouhlíkového datování (*Tomková 2020a*, 42, 43). Tyto ostruhy byly rovněž pocínované, mají kulovité rozšíření bodce, avšak ploténky mají nýtky uspořádány příčně (*Profantová 2020*, 367–369). Jak je však vidět na diagramu datování C^{14} (obr. 9), naměřená křivka má druhý vrcholek

[1] Vzorky zpracovala Radiouhlíková laboratoř CRL při ÚJF a AÚ AV ČR, Praha, v. v. i.

kolem roku 940, má tedy téměř identický průběh jako křivka naměřená u muže z hrobu 41 na Trianglu. Proto nelze jednoznačně říci, že žalovský hrob ŽAP15a/2003 byl uložen do země před rokem 894 a pominout možnost, že mohl být uložen až o půlstoletí později. V platnosti tak zůstává, že v 10. stol. se stávají vůdčím typem u nás a současně se objevují také v Polsku (*Hilczerówna 1956*, 132), přičemž jejich užívání končí v 11. stol. Jejich vývoj však probíhal primárně na území karolínského impéria, odkud přicházely impulsy do příhraničních oblastí, včetně českých zemí (*Profantová 2020*, 365). Honosnější varianty tohoto typu ostruh se objevily jen ojediněle (*Profantová 2013*, 70–72).

Jak prokázal rentgen, ostruhy byly původně pocínované. Pocínování výkovků ze železa zřejmě nebylo v 10. stol. vzácné. Příklady uvádějí na nožích a ostruhách z hrobů ze Žalova (ŽAC-58/1952 a ŽAP-15a/2003) i na příkladech cínování soudobých ostruh z Anglie a Francie *J. Hošek* a *E. Ottenwelter* (*2012*, 287, 288). Cínování jednak zlepšovalo vzhled výrobku napodobením stříbrolesklého povrchu, jednak chránilo před korozí. Vedle zlomku oblého rámečku nezdobené přezky s trnem provlečeným zbytkem upínacího řemínku ostruhy z hrobu 31, je hodna pozoru pravoúhlá přezka z hrobu 40, relativně dobře zachovalá díky původnímu pocínování. Jejím rámečkem je provlečený kousek řemínku, zachovalý díky prostoupení korozními produkty. Konec řemínku za přezkou byl místo nákončí zpevněn plíškem, původně pravděpodobně také pocínovaným, zdobeným řadou ražených koleček, lemovanou dvojitými vpichy (obr. 10). Dva kousky mineralizované organiky, původně asi kůže, s viditelnými čtyřmi nýtky, jsou nejspíš pozůstatkem týlních destiček páru přezek. Celek představuje významné rozšíření dosavadního souboru tří souprav upínacích garnitur k ostruhám z Čech (*Profantová 2020*, obr. 201) na čtyři. Způsob upínaní z nálezu rekonstruovat nelze.

Nože střední velikosti, určené k běžné každodenní potřebě (dnešní terminologií univerzální nůž), nosili oba muži při levém boku. Nepodařilo se určit dřevo rukojeti ani pochvy. Pro srovnání mohu uvést, že u pěti nožů z jiných hrobů z Trianglu šlo jednou o dřevo z jedle nebo smrku, jednou z buku, jednou z borovice a dvakrát se dalo určit pouze jako dřevo z listnáče (*Kočárová/Kočár 2023*).

Křesací souprava v hrobě 31 sestávala z železné lyrovité ocílky s rameny ukončenými spojenými kroužky, typu 3 podle Z. Krumphanzlové (*Tomková 2020b*, 317), a křesacího kamínku nepravidelného tvaru, vyrobeného z druhotně použitého zlomku pravěkého jádra vyštípaného ze silicitu glacigenních sedimentů.[2] Tvarově jde o běžný typ ocílky (naposledy *Tomková 2020a*, 150), zvláštní je však uložení soupravy u nohou. Obvykle jsou nalézány u pasu, tak jak byly nošeny ve váčku. Ocílky a křesací kamínky se na raně středověkých pohřebištích nevyskytují často, např. ze všech středočeských pohřebišť publikoval J. Sláma jen deset ocílek, z nichž osm bylo lyrovitých (*Sláma 1977*, 75–77, 105, 116, 156, 186, 190). O něco více bylo nalezeno samotných křesacích kamínků.

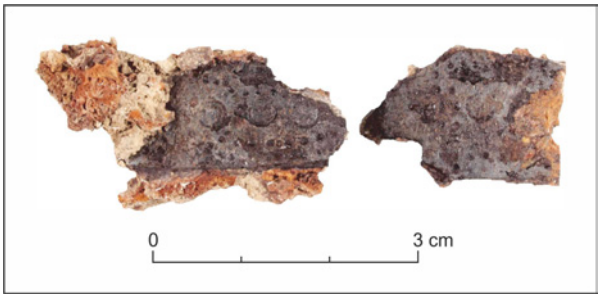

Obr. 10. Praha-Střešovice. Detail zdobení upínacích řemínků ostruh z hrobu 40 (foto L. Barčáková).

Jaké postavení oba muži zaujímali v rámci svojí komunity? Jak ukázala antropologická analýza (*Stránská 2014*, 340, 341) a potvrdila izotopová analýza výživy (*Frolíková-Kaliszová/Kaupová 2018*), šlo o dobře živenou populaci, stejně muže i ženy, nezabývající se zemědělskou činností. Vzhledem k dochozí blízkosti Pražského hradu, sídla vládnoucích přemyslovských knížat, se asi zabývali řemesly nebo jinými činnostmi buď přímo ve službách, nebo alespoň ve prospěch vládnoucí vrstvy. Mezi členy této komunity bylo identifikováno 72 % pohřbených jedinců domácího původu, což je nejvíc ze zkoumaných pohřebišť z Pražského hradu a jeho okolí. Muž z hrobu 31 byl opět neanalyzovatelný, avšak hodnoty u muže z hrobu 40 vykazují mírné odchylky, mohl tedy přijít odjinud. Je třeba dodat, že mezi ženami, včetně té nejbohatší, nebyla zjištěna žádná příchozí.[3]

ZÁVĚR

Muži v hrobech 31 a 40 byli pohřbeni se symboly svého postavení – pocínovanými železnými ostruhami, připnutými k obuvi soupravou zdobených upínacích řemínků s přezkami s týlními destičkami, nožem s dřevěnou rukojetí v dřevěné, kůží vyložené pochvě u pasu, muž z hrobu 31 navíc s křesací soupravou u nohou, muž z hrobu 40 v dřevěné

[2] Za určení děkuji K. Kapustce.

[3] Nepublikovaný výsledek analýz stroncia ze zubů. Za jeho poskytnutí děkuji J. Frolíkovi.

rakvi. Jejich hrobové jámy zcela odpovídají místním zvyklostem raně christianizované společnosti (*Frolíková-Kaliszová 2021*). Ostruhy je zařazují jako předáky jejich komunity, bojující koňmo (o ostruhách jako statutárním odznaku *Profantová 2020*, 360–362). Zároveň prostý funkční tvar ostruh, bez použití drahých kovů k výzdobě, potvrzuje jejich postavení na nižší stupeň společenského žebříčku oproti špičkám tehdejší společnosti, pohřbeným na pohřebištích Pražského hradu včetně Lumbeho zahrady. Není vyloučeno, že byli dosazeni knížetem s cílem ovládat domácí obyvatele; zřejmě však nebyli úplnými cizinci s odlišnými stravovacími nebo dokonce pohřebními zvyklostmi.

LITERATURA

Frolíková-Kaliszová 2014 – D. Frolíková-Kaliszová: Pohřebiště z 10. století v Praze-Střešovicích – předběžná zpráva. *Archaeologia historica* 39, 2014, 315–329.

Frolíková-Kaliszová 2020 – D. Frolíková-Kaliszová: Nový příspěvek ke šperkařské produkci pražské dílny. *Archaeologia historica* 45, 2020, 45–65. DOI: https://doi.org/10.5817/AH2020-1-2

Frolíková-Kaliszová 2021 – D. Frolíková-Kaliszová: Odraz procesu christianizace na vybraných pohřebištích přemyslovské domény. *Archaeologia historica* 46, 2021, 327–349. DOI: https://doi.org/10.5817/AH2021-2-1

Frolíková-Kaliszová/Kaupová 2018 – D. Frolíková-Kaliszová/S. Kaupová: Populace pohřbená na pohřebišti Triangl v Praze-Střešovicích z hlediska rekonstrukce stravy. *Archaeologia historica* 43, 2018, 7–19. DOI: https://doi.org/10.5817/AH2018-1-1

Frolíková/Ottenwelter/Barčáková 2020 – D. Frolíková/E. Ottenwelter/L. Barčáková: A child burial with a necklace from the Triangle cemetery in Prague-Střešovice. *Archeologické rozhledy* 72, 2020, 260–290. DOI: https://doi.org/10.35686/AR.2020.9

Hilczerówna 1956 – Z. Hilczerówna: *Ostrogi polskie z X–XII. wieku*. Prace Komisji Archeologicznej 2. Poznań 1956.

Hošek/Ottenwelter 2012 – J. Hošek/E. Ottenwelter: Metalograficko-restaurátorský průzkum železných předmětů ze žalovských pohřebišť. In: *Tomková a kol. 2012*, 282–289.

Kavánová 1976 – B. Kavánová: *Slovanské ostruhy na území Československa*. Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně 4. Praha 1976.

Kočárová/Kočár 2023 – R. Kočárová/P. Kočár: Xylotomické analýzy. In: D. Frolíková-Kaliszová: *Raně středověké pohřebiště Triangl v Praze-Střešovicích*. Praha 2023, 156, 157.

Kytlicová 1968 – O. Kytlicová: Slovanské pohřebiště v Brandýsku. *Památky archeologické* 59, 1968, 193–246.

Mařík 2009 – J. Mařík: *Libická sídelní aglomerace a její zázemí v raném středověku – Early medieval agglomeration of Libice and its hinterland*. Dissertationes archaeologicae Brunensis/Pragenseque 7. Praha 2009.

Profantová 2013 – N. Profantová: Frühmittelalterliche Gräber mit Sporen aus Böhmen. In: F. Biermann/T. Kersting/A. Klammt (Hrsg.): *Soziale Gruppen und Sesellschafsstrukturen im westsalwischen Raum. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichteder 20. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschungin Brandenburg (Havel), 16. bis 18. April 2012*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 70. Langenweissbach 2013, 57–76.

Profantová 2020 – N. Profantová: K významu nálezů ostruh a seker ze žalovských pohřebišť. In: *Tomková a kol. 2020*, 357–385.

Sláma 1977 – J. Sláma: *Mittelböhmen im frühen Mittelalter*. Praehistorica 5. Praha 1977.

Stránská 2014 – P. Stránská: Antropologická analýza lidských kostrových pozůstatků z raně středověkého pohřebiště v Praze 6-Střešovicích, poloha Triangl. *Archaeologia historica* 39, 2014, 331–345.

Šolle 1959 – M. Šolle: Knížecí pohřebiště na Staré Kouřimi. *Památky archeologické* 50, 1959, 353–506.

Tomková 2006 – K. Tomková: Raně středověká pohřebiště na předpolí Pražského hradu. In: K. Tomková (ed.): *Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích. Díl I.2*. Castrum Pragense 7. Praha 2006, 5–128.

Tomková 2012 – K. Tomková: Pohřebiště na Levém Hradci a jeho předpolí. Katalog. In: *Tomková a kol. 2012*, 7–271.

Tomková 2020a – K. Tomková: I. Část – Pohřebiště. In: *Tomková a kol. 2020*, 7–304.

Tomková 2020b – K. Tomková: Ocílky a štípaná industrie z pohledu analýzy. In: *Tomková a kol. 2020*, 315–339.

Tomková a kol. 2012 – K. Tomková a kol.: *Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů. Pohřebiště. Díl I*. Praha 2012.

Tomková a kol. 2020 – K. Tomková a kol.: *Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů. Pohřebiště. Díl II*. Praha 2020.

Tomková/Frolík 2005 – K. Tomková/J. Frolík: Topografie pohřbívání v areálu Pražského hradu a na jeho předpolích. In: K. Tomková (ed.): *Pohřbívání na Pražském hradě a na jeho předpolích. Díl I.1*. Castrum Pragense 7. Praha 2005, 7–24.

NEPUBLIKOVANÉ PRAMENE

Světlík/Šneberger 2020 – I. Světlík/J. Šneberger: *Výsledky radiouhlíkového datování. Protokol*. Praha 2020. Archiv středověkého oddělení – výzkum Pražského hradu AÚ AV ČR Praha.

Graves of Horsemen in the Cemetery Triangle in Prague-Střešovice

Drahomíra Frolíková-Kaliszová

SUMMARY

In 2012, the cemetery at Triangle in Prague-Střešovice was investigated (Fig. 1). Of the 49 graves (Fig. 2), about two-thirds were without equipment, one-third had equipment in the form of parts of clothing (knives) or jewellery, children occasionally had eggshells, a jar or bucket (*Frolíková-Kaliszová 2021*, 334). Anthropological analysis showed that neither the buried men nor the women performed heavy physical labour and had a good diet (*Stránská 2014*), which was confirmed by isotopic analysis (*Frolíková-Kaliszová/Kaupová 2018*). Among the buried, five graves stand out for their equipment, two children's graves with silver temple rings or with a set of silver buttons (gombiks), beads and captorga, one woman's grave with silver eyelet earrings, a necklace of nine glass and amber beads, three rings and two knives (*Frolíková/Ottenwelter/Barčáková 2020*; *Frolíková-Kaliszová 2020*), and two graves of men (graves 31 and 40) buried with knives, spurs attached to their shoes by a set of straps with buckles; and the man in grave 31 also with a fire-starting kit (Figs. 4–8). Both pairs of spurs belong to the type with a long spike, which prevailed in Bohemia in the 10th c. Their surface was tinned. The buckle of the clamping strap from grave 40 was also tinned, and the end of the strap behind the buckle was reinforced with a plaque, originally probably also tinned, decorated with a row of embossed circles, flanked by double punctures (Fig. 10). Both knives and the iron lyre-shaped iron fire striker are common types. The skeletal material from grave 31 was very poorly preserved and anthropologically it was impossible to determine not only the age but also the sex. The man from grave 40 died at the age of adultus II (25–40 years) and was 172.6 cm tall. The measurement of AMS ^{14}C from bone collagen showed a wide interval 774–942, from which relevant peak is 927–942 (Fig. 9). Isotopic analysis of the diet led to the finding that the man in grave 40 did not consume a higher quality diet than individuals buried with only a knife or with no surviving equipment at all.

Both men were buried with symbols of their status – spurs attached to their shoes. They did not belong to the top of the society of that time, their spurs had a purely functional shape and were decorated only with tin plating, imitating the shine of silver. They may have been installed by the prince/duke as leaders of the local community; however, they were probably not foreigners, as they shared its eating habits and burial customs.

Fig. 1. Prague-Střešovice. 1 – Prague Castle; 2 – inner bailey; 3 – outer bailey; 4 – the supposed location of the wooden bridge mentioned in the legend of St. Wenceslas; T – position of Triangl cemetery; dashed – estimated area of the former Strahov brick factory (author of the background R. Brejcha, edited by D. Frolíková).

Fig. 2. Prague-Střešovice. Plan of the Triangl cemetery with highlighted graves 31 and 40. Inside grave pit 40, the perimeter of the coffin is marked (geodetic survey M. Kotek, graphic editing M. Frolík).

Fig. 3. Prague-Střešovice. Grave 31. A – knife; B – block with fragments of spurs, buckles from fastening straps and a fire making set (drawing J. Dospíšil, graphic L. Žegklitzová).

Fig. 4. Prague-Střešovice. Equipment from grave 31 (photo L. Barčáková).

Fig. 5. Prague-Střešovice. Equipment from grave 31 (drawing M. Housková).

Fig. 6. Prague-Střešovice. Grave 40. A, B – spurs; C – knife; line around the perimeter of the skeleton – traces of coffin wood (drawing R. Hanuš, graphic L. Žegklitzová).

Fig. 7. Prague-Střešovice. Equipment from grave 40 (photo L. Barčáková).

Fig. 8. Prague-Střešovice. Equipment from grave 40 (drawing M. Housková).

Fig. 9. Diagram of ^{14}C dating from bone collagen. 1 – grave 40 at the Prague-Střešovice-Triangl cemetery (after *Světlík/Šneberger 2020*); 2 – grave ŽAP-15a/2003 from the Roztoky-Žalov-Na Panenské cemetery (after *Tomková 2020a*, fig. 10).

Fig. 10. Prague-Střešovice. Detail of the decoration of the fastening straps of the spurs from the grave 40. (photo L. Barčáková).

Rukopis přijat 25. 3. 2022

Translated by author

PhDr. Drahomíra Frolíková-Kaliszová, Ph.D.
Archeologický ústav AV ČR Praha, v. v. i.
Letenská 4
CZ – 118 01 Praha 1
frolikova@arup.cas.cz

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 197–212.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.14

DIE HANDGEFORMTEN BZW. NACHGEDREHTEN TONKESSEL DER SÜDLICHEN HÄLFTE DES KARPATENBECKENS

MIKLÓS TAKÁCS

The Hand Formed or Re-Turned Clay Cauldrons of the Southern Half of the Carpathian Basin. The present publication deals with the hand formed clay cauldrons of the Southern half of the Great Plain, a type of vessels from the Avar age. It gives a list of findspots, a chronological frame and a brief overview of the peculiarities of their shape.

Keywords: Great Hungarian Plain, Avar age, clay cauldrons.

EINLEITUNG

Der handgeformte Tonkessel stellt einen Gegenstandtypus dar, der in der Siedlungsarchäologie der Awarenzeit eine sehr große, sogar emblematische Wichtigkeit hat. Die ersten Bruchstücke dieses Gefäßtypus wurden auf das 10. Jh. datiert (*Kovalovszki 1975*, 211). Die erste systematische Sammlung der Tonkessel im Gebiet des Unterlaufes des Flusses Körös in Ostungarn erbrachte nicht nur die Identifizierung eines ziemlich dichten Fundortnetzes, sondern auch eine neue Datierung. Die handgeformten Tonkessel hat B. M. Szőke auf das 8.–9. Jh. datiert, mit einem deutlichen Akzent im 9. Jh. (*Szőke 1980*, 184, 185). Die späteren Analysen bewiesen aber, dass man mit dem Vorhandsein der Bruchstücke der handgeformten Tonkessel bereits ab dem Ende des 7. Jh. rechnen soll (*Hajnal 2008*, 282), und ihre Benützung sporadisch vielleicht auch an Siedlungen des 10. Jh. dokumentiert werden kann (vergleichen *Takács 1986*, 110; *Wolf 2013*, 761, Anm. 88). Ferner wiesen die weiteren Fundorte auf eine viel breitere geographische Verbreitung hin, die vielen Regionen der Großen Tiefebene bis ihrer nordwestlichen Winkel bedeckt, und sporadisch sich auch auf die Randgebiete von Transdanubien, d. h. auf die Rechtufer der Donau sich erstreckte (siehe *Takács 1986*, 92; *Takács/Vaday 2012*, 758). Dieser geographische Rahmen soll in der Analyse akzentuiert behandelt werden, auch wenn die Verbreitung des analysierten Gefäßtypus sogar binnen der großen Tiefebene ziemlich „uneinheitlich" ist, und es nicht nur „tonkesselreiche", sondern auch mehrere „tonkessellose" Regionen gibt. Im Fall der letzteren ist es ratsam auch die Möglichkeit des ungleichen Interesses für die gegebene Problematik in Betracht zu ziehen, denn die Fundlücke auch aus einem ungleichen Grad der Forschung sowie aus dem mangelhaften Zustand der Publizierung entstehen kann.

Wir möchten in diesem kurzen Beitrag die Fundorte des südlichen Teils des Karpatenbeckens überblicken, mit der Absicht, nicht nur das Interesse der Forschung auf einige wichtige Exemplare des handgeformten Tonkessel zu lenken, sondern auch einen möglichen Impuls für das Finden weiterer Exemplare zu geben. Was die Forschungsgeschichte betrifft, soll man zwei Tatsachen hervorheben. Einerseits steht es über jeden Zweifel, dass die Mehrheit der Tonkesselbruchstücke im zweiten Teil des 20. und in den ersten Jahrzehnten des 21. Jh. gefunden und in die Museen gebracht wurde,[1] obwohl das erste Bruchstück schon am Anfang des 20. Jh. im besprochenen Untersuchungsgebiet gesammelt wurde. 1904 wurde das Bruchstück eines Tonkessels aus der Förderungsgrube der Ziegelei Petőfi (Früher Zapletán) in Ada in das Museum von Szeged gebracht (*Balogh 2013*, 445). Am genannten Fundort erstreckt sich eine der wichtigsten Gräberfelder der Awarenzeit (*Bálint/Garam 2016*, 424; *Szentpéteri 2002*, 16, 17).[2] Was das andere Ende der Forschungsgeschichte betrifft, ist es klar, dass die großflächigen Rettungsgrabungen, die in den letzten zwei-drei Jahrzehnten durchgeführt wurden, die Auffindung einer beträchtlichen Zahl von

[1] So zum Beispiel, auch die Funde des unteren Flusstals des Flusses Körös (*MRT 1989*, 67, 75, 78, usw.; *MRT 1998*, 91, 155, 184, usw).

[2] Der Name des Fundorts in seiner ganzen Form: Ada-Ciglana (Ziegelei), Petefi/Zapletan, Ada-Petőfi téglagyár, Zapletán-téglavető.

Dieses Werk ist unter Creative Commons Attribution 4.0 International License lizenziert.

neuen Exemplaren resultierten.[3] Dabei hat es sich herausgestellt, dass es am Unterlauf des Flusses Marosch[4] nur über einen einzigen sicheren und zwei unsichere Fundorten gibt.

Es scheint ratsam zu sein, einiges auch über die Bedeutung des Begriffs „nachgedreht" kurz zu sagen (siehe *Takács 2010*, 139). Die mit diesem Verfahren erzeugten Gefäße wurden zwar ohne Drehscheibe geformt, ihr Gefäßkörper wurde aber nach der Formung mit Drehung nachgearbeitet. In der Regel beschränkte sich die Nutzung der Drehung nur für eine Glättung bzw. Nachmodellierung, die oft nur auf der oberen Hälfte des Gefäßes erscheint. Die beschriebene Herstellungsart ist unserer Meinung nach jedoch eine Variante der Gefäßherstellung ohne Drehscheibe. Diese Art der Gefäßherstellung wurde zuerst an den Töpfern der Awarenzeit dokumentiert (*Daim 1994)*. Die Analyse der Tonkessel aus Kompolt–Kistéri-tanya hat aber gezeigt, dass sie auch an manchen Tonkesselfragmenten zu beobachten ist (*Takács/Vaday 2012*, 743–757).

Am Ende der kurzen Einführung soll man auch die Namen einiger Forschern nennen, die sich für die handgeformten Tonkessel der südlichen Teile des Karpatenbeckens nicht nur interessierten, sondern auch große Schritte in ihrer Publizierung und Auswertung gemacht haben. Sie sind: *Júlia Kovalovszki* (*1975*, 211, Abb. 18: 1–8), die die ersten Bruchstücke gesammelt bzw. ausgegraben hat, *Béla Miklós Szőke* (*1980*, 184, 185), der die erste Auswertung durchgeführt hat, *Károly Mesterházy* (*1985*) sowie *Csanád Bálint* (*1990*; *1991*) mit der Publizierung von weiteren Fundstücke, sowie der Verfertigung von weiteren Fundinterpretationen, *Jozef Zábojník* (*1988*), der als Erster die Problematik der handgeformten Tonkessel im Rahmen der slowakischen Siedlungsarchäologie formulierte, *Nebojša Stanojev* (*1996*, 29, 32), der die ersten Bruchstücke im Gebiet der Batschka ausgegraben und publiziert hat. Der Verfasser dieses Aufsatzes hat auch mehrere Analysen über diesen Typ der Tonkessel verfasst, sowohl auf einer allgemeinen Ebene (*Takács 1986*, 88–92, 108–111), als auch durch die Publizierung der betreffenden Funde aus Kompolt-Kistéri-tanya, zusammen mit Andrea Vaday (*Takács/Vaday 2012*). Es wurden auch weitere wichtige Fundorte mit vielen Exemplaren dieses Gefäßtypus publiziert. In seiner Publikation über dem Fundort Gyoma-Ziegelei veröffentlichte Tivadar Vida mehrere sichere (Taf. III: 1–3), als auch nur möglicherweise als Tonkesselfragmente deutbare Bruchstücke, und stellte damit den Forschern auch weitere Forschungsfragen und -aspekte (*Vida 1996*, 337, 338). Das haben auch *Hajnalka Herold* (*2004*, 17, 20–39, 43, 44, usw.) mit der Analyse der Bruchstücke der Grabung Örménykút-Fo. 54 und *Csilla Balogh* (*2018*, 31) mit der Publizierung des Fundortes Csongrád-Felgyő-Kettőshalmi-dűlő (Taf. I: 1–3, 8, 9) getan. Am letzteren Fundort kamen insgesamt 646 Bruchstücke (!) dieses Gefäßtypus zum Vorschein. Last but not least soll *Dániel Pópity* (*2021*, Taf. 115) genannt werden, der nicht nur das am besten erhaltene Exemplar des gegebenen Fundtypus gefunden hat, sondern das Gefäß aus Makó-Dáli ugar (Taf. II: 13) in seiner Doktorarbeit gründlich ausgewertet hat. Es lohnt sich also zu versuchen, alle diese Angaben in ein einheitliches Bild zusammenzuführen.

MATERIALSAMMLUNG

Aufgrund der Sammlung der publizierten Tonkesselfunde, sowie meiner eigenen Analyse einiger Bruchstücke in verschiedenen Museen Ungarns konnte eine Liste von insgesamt 115 sicheren Fundorten in der Gemarkung von 43 heutigen Siedlungen zusammengestellt werden. Ferner ergab sich auch eine Liste von 12 weiteren unsicheren Fundorten der handgeformten Tonkessel in der südlichen Hälfte des Karpatenbeckens. Die Fundortlisten befinden sich am Ende dieses Aufsatzes, im Anhang. Diese Anzahl der Fundorte stellt schon eine Datenmenge dar, die für eine Analyse genügend zu sein scheint, auch wenn eine beträchtliche Menge der gesammelten Angaben auf Bruchstücke sich bezieht, die bis heute nur in kurzen Erwähnungen veröffentlicht wurden.

Analyse

Die Tonkesselfragmente der südlichen Hälfte des Karpatenbeckens sollen aus mehreren Sichtpunkten, mit mehreren Fragestellungen analysiert werden. Die erste Frage soll sich auf die unsicheren Funde beziehen. Es ist mit Bedauern zu bekennen, dass es in der Identifizierung der handgeformten Tonkessel in den letzten Jahrzehnten keine Änderung registrierbar ist. Die handgeformten Tonkessel können bis heute nur aufgrund des Vorhandseins der Hängehenkel, oder mindestens ihrer geringsten Details am analysierten Keramikfragment identifiziert werden (*Kovalovszki 1975*, 211; *Szőke 1980*, 184;

[3] Siehe die Fundorte: Bačka Topola-Ozarikov salaš; Csongrád-Felgyő-Kettőshalmi-dűlő; Daruszentmiklós; Dunaszentgyörgy; Kecskemét-Talfáji-dűlő; Kiskunfélegyháza-Csanyi út, usw.

[4] In den anderen Sprachen der Region: Maros (ung.), Maroš (serb.), Mureş (rum.).

Takács 1986, 88–92). Anders gesagt – im Fall der handgeformten Variante des analysierten Gefäßtypus ist die Bestimmung eines handgeformten Fragments als Kessel nur in jenem Fall absolut sicher, wenn der Henkel, oder aber sein Fragment am Keramikbruchstück vorhanden ist. Die Mehrheit der acht unsicheren Fundorte unserer Materialsammlung repräsentieren Beispiele für Gefäßfragmente, die zwar über Ränder verfügen, die als Kesselränder gedeutet werden können, jedoch ist diese Bestimmung wegen des Fehlens der Hängehenkel unsicher. In diese Kategorie gehören die Gefäßfragmente aus Endrőd-Fo. 3/172, Gyoma-Fo. 4/133, bzw. 4/172 (*MRT 1989*, 176, 230, 269), Kardoskút-Fußballplatz (*Rózsa 2002*, 120–123, usw.), sowie Kolut-Baćan (*Trifunović 1999–2000*, Taf. XV: 10). In einem Fall, bei den Gefäßfragmenten aus Kiskunfélegyháza-Galambosi-dűlő, Pintér-tanya (*Szabó 2011*, 46, 47) ist die Form des Henkels unsicher. In einigen anderen Fällen sollten die Bruchstücke wegen des Fehlens der keramiktechnologischen Bestimmung in die Gruppe der unsicheren Fundorte eingeordnet werden. In diese Gruppe gehören die Fragmente aus Daia Română (Taf. III: 7), bzw. Novi Kneževac (Taf. III: 9), die zwar zweifelsohne als Bruchstücke von Tonkesseln interpretierbar sind, aber es aufgrund ihrer Publikation nicht bestimmbar ist, ob sie mit oder ohne Verwendung einer Drehscheibe erstellt wurden.

Zum Schluss sollen wir kurz auch darauf eingehen, warum die Fundorte Čelarevo und Kölked aus der Fundliste ausgelassen wurden. Was Čelarevo betrifft, es gibt lose Hinweise auf ein Tonkesselfragment, welches an diesem Fundort zum Vorschein kommen sollte, diese Angabe war aber nicht verifizierbar. Bezüglich des Gefäßes aus Kölked-Feketekapu, Ofen Nr. 1 liegt es an der Technologie seiner Herstellung (*Hajnal 2008*, Abb. 11: 5). Dieses Gefäß wurde nämlich – wie es aus der Publikation des Fundkomplexes durch *Zsuzsa Hajnal* (*2008*, 280–282) hervorgeht – auf langsam rotierender Drescheibe hergestellt. Es kann also nicht in die Kategorie der handgeformten bzw. nachgedrehten Tonkessel gehören. Es ist sozusagen intrigierend, wie ein scheibengedrehter Tonkessel in einem Fundhorizont des dritten Drittels des 7. Jh., an einem Fundort der rechten, transdanubischen Seite der Donau auftauchen kann. Die Interpretation kann trotzdem nur nach der Auffindung und Veröffentlichung von vielen weiteren, ähnlichen Fundstücke ausgearbeitet werden, d. h., wenn wir eine größere Anzahl von scheibengedrehten Tonkesseln kennen werden, die dieselben formalen bzw. typologischen Eigenartigkeiten haben.[5] Mit Recht kann es unserer Meinung nach vermutet werden, dass diese zukünftige Interpretation keine gemeinsamen Punkte mit der Auswertung der handgeformten Tonkessel vorzeigen wird.

Hinsichtlich der Herstellungstechnologie gehört die überwiegende Mehrheit der analysierten Bruchstücke nicht bloß in die Kategorie der handgeformten Keramik, sondern sind diese Gefäßüberreste als mit ziemlich „einfachen" Methoden erzeugte Keramik einzustufen (darüber im Allgemeinen: *Kovalovszki 1975*, 211; *Szőke 1980*, 184; *Takács 1986*, 88–92). Ihr Ton war in der Regel vor der Modellierung nur flüchtig durchgeknetet. Das Magerungsmittel ist oft grob, es besteht aus großen Körnern, die Phasen der Gefäßmodellierung mit freier Hand sind fast immer gut verfolgbar. Alle diese technologische Mangel tragen massiv dazu bei, dass die handgeformten Tonkessel sehr oft äußerst fragil sind. Wegen ihrer Brüchigkeit ist es kaum zu vermuten, dass sie auf längere Strecken transportiert werden konnten. Ihre Herstellung sollte deswegen zu Hause, binnen der Haushalte, oder höchstens binnen derselben Siedlung geschehen. Die handgeformten Tonkessel sollen deswegen in der Mehrheit der Fälle als Erzeugnisse einer wahren Heimarbeit gedeutet werden.[6]

Die Fragestellung der Keramiktechnologie bezieht sich auch auf die Frage des Vorhandseins der nachgedrehten Exemplare in dem gesammelten Fundmaterial. Die genaue Antwort wird – wie bereits erwähnt wurde – dadurch erschwert, dass die bloße Existenz der nachgedrehten Gefäßformung bezüglich des frühmittelalterlichen Karpatenbeckens noch nicht allgemein erkannt und anerkannt ist, und diese Feststellung gilt besonders für die Analyse der frühmittelalterlichen Tonkessel. Weswegen auch die Identifizierung der Spuren der Anwendung dieses Gefäßformungsverfahrens im gesammelten Fundmaterial als eventuell zu sein erscheint. Wir können uns deswegen an unsere eigene Autopsie lehnen, das heißt auf die Erwähnung jener Fragmente, die wir persönlich ansehen konnten. Aufgrund einer persönlichen Betrachtung eines Teiles des Fundmaterials scheinen nur einige Tonkesselexemplare, ein Tonkessel (*Takács 1986*, Taf. 4: 2) aus Örménykút-Fo. 54, sowie ein weiterer aus Bečej-Botra (Taf. I: 7, 11) für eine weitere Analyse nicht nur geeignet zu sein, sondern auch zu interessanten Resultaten zu

[5] Es gehört eigentlich nicht zur Thematik dieser Studie, trotzdem soll es hier erwähnt werden, dass es im Fundmaterial des 8–9. Jh. vereinzelt die Scherben von weiteren scheibengedrehten Tonkessel auftauchen *Takács 1986*, Taf. 3: 2; und vielleicht auch *Trifunović 1997*, Taf. 10: 5.

[6] Zum Begriff siehe NN: Heimarbeit. In Historisches Lexikon der Schweiz. https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/016213/ [besichtigt am 15. 3. 2022].

Abb. 1. Der nachgedrehte Tonkessel aus Bečej-Botra in der Ausstellung des Vojvodjanski Muzej, Novi Sad (Foto Sz. Merva). Maßstab ca. 3 : 1.

führen. Aufgrund einer persönlichen Betrachtung des Bruchstückes aus Örménykút im Jahre 1984, als auch des fragmentierten Gefäßes aus Bečej-Botra[7] (Abb. 1), im Jahre 2007, in der ständigen Ausstellung des Museums von Vojvodina in Novi Sad können wir bestätigen, dass es sich in diesem zwei Fällen wirklich um nachgedrehte Gefäße handelt. Ferner kann man mit Recht formulieren, dass der Tonkessel aus dem Fundort Bačka Topola-Ozarikov salaš (Taf. II: 10; *Andjelić 1994*, Taf. III) wegen der Ausführung einiger seiner Details auch als nachgedreht zu sein erscheint, diese Vermutung soll aber durch weitere Analyse bestätigt oder aber abgewiesen werden. Wegen der kleinen Zahl der zur Verfügung stehenden Parallelen kann man die angeführten Angaben über das Vorhandsein der nachgedrehten Gefäßherstellung im 8.–9. Jh. zurzeit mit weiteren Analysen nicht fortentwickeln. Trotzdem ist es nicht nutzlos vor Augen zu halten, dass zwei der nur wenigen handgeformten Tonkessel von rekonstruierbarer Form (Örménykút, Bečej-Botra) sicherlich mit der Technik der Nachdrehung geformt wurden.

Was die Gefäßform selbst, sowie den Prozess des Gefäßformens betrifft, stellt der äußerst fragmentarische Zustand der überwiegenden Mehrheit der Fundstücke einen kaum überwindbaren Hindernisfaktor dar. Wie es schon darauf hingewiesen wurde, stellen jene Tonkesselfragmente eine große Rarität dar, wo die Linie der ehemaligen Gefäßkörper mindestens zeichnerisch rekonstruierbar ist. Es gibt unseres Wissens nach nur vier derartigen Exemplaren. Einer, der verschollene Kessel aus Szőreg-Friedhof „B" (*Takács 1986*, 30, Taf. 1: 2; *Trogmayer 1960–1962*, Abb. 2) hatte ein Körper mit abgerundetem Boden, der sich der Form der Metallkessel ähnelte. Auch zwei weitere Exemplare, die Kesseln aus Makó (Taf. II: 13; *Pópity 2021*, Taf. 115), bzw. Bečej-Botra, in der Keramik des Objektes 3/10 (Taf. I: 7; *Stanojev 1996*, 32) verfügen über ähnliche abgerundete Körper. Nur im Fall des Gefäßes von Bačka Topola (Taf. I: 10; *Andjelić 1994*, Taf. III; *Takács 2021*, Abb. 15) taucht eine andere Form auf. Dieser Kessel hat einen geraden Boden und fast ganz gerade, schräg stehende Wände, sodass ihre Form einem Eimer ähnelt. Dieselbe Form kann man auch bei je einem Fragment aus Örménykút, Orosháza bzw. Csongrád-Felgyő vermuten (*Balogh 2018*, Abb. 52: 7; *Rózsa 2016*, Abb. 3: 2; *Takács 1986*, Taf. 4: 2). Im Fall des Kessels von Dunaszentgyörgy (*Kreiter/Skriba u. a. 2017*, Abb. 34: 2), weißt die fragmentierte, schräge Gefäßwand wahrscheinlich auf eine schüsselartige Form dar. Wir haben bereits in einer unserer früheren Analysen darauf hingewiesen, dass sowohl die scheibengedrehten als auch die handgeformten Tonkessel des Karpatenbeckens in eine der vier Grundformen einzuordnen sind (*Takács 2010*). Sowohl die abgerundete als auch die eimerartige, und die nur unsicher identifizierte schüsselartige Gefäßform gehören zu diesen vier, bereits analysierten Grundformen.

Wie gesagt, stellen die Hängehenkel den am besten definierbaren Bestandteil der Gefäßkörper

[7] Wir sind Herrn Dr. Nebojša Stanojev dankbar, für die Möglichkeit der persönlichen Analyse.

der handgeformten Tonkessel dar (darüber im Allgemeinen *Kovalovszki 1975*, 211; *Szőke 1980*, 184; *Takács 1986*, 88–92). Neben dem Vorhandsein von interessanten Details soll auch wegen dieses Umstandes die Analyse dieses Bestandteils der Gefäßkörper eine wichtige Rolle in der formalentypologischen Untersuchung des gegebenen Keramiktyps erwerben. Die Analysen dieses Teiles der Tonkessel haben gezeigt, dass trotz der Beweisbarkeit von mindestens fünf verschiedenen Typen von Henkeln (*Szőke 1980*, 184; *Takács 1986*, 90, 91; *Takács/Vaday 2012*, 743–757, Abb. 2; 3; *Vida 1984–1985*, 390), die überwiegende Mehrheit der Exemplare dieses Gefäßtypus über einen der zwei häufigen Formen von Hängeösen verfügt (*Kovalovszki 1975*, 211; *Szőke 1980*, 184; *Takács 1986*, 88–92). Diese sind – a) eine ovale, mehr oder wenig abgeflachte Tonwulste, der mit zwei vertikalen Löchern durchgebohrt wurde (Taf. I: 9, 11; III: 1–5; z. B. *MRT 1989*, Taf. 51: 13, 20, 22; 61: 1–3, 5–9, usw.; *Takács 1986*, Taf. I: 1); b) ein horizontales Loch im oberen Teil des Gefäßkörpers, der mit einer eigenartigen, „muschelförmigen" Tonwulste verswehen war, für den Schutz der Hängeseile (Taf. I: 1, 5–7, 10; III: 8, 11; *Kovalovszki 1975*, 211, Abb. 18: 1–3; *Szőke 1980*, 184).). Fast alle Tonkesselfragmente im Gebiet unserer Untersuchung einen dieser zwei Henkeltypenaufwiesen. Auch der Kessel von Makó-Dáli ugar (Taf. II: 13; *Pópity 2021*, Taf. 115) und mehrere andere Bruchstücke (*Balogh 2018*, Abb. 52: 3, 5, 7; *Jankovich 2013*, Taf. 12: 2) sind als eine Variante des Typus „a" zu verstehen, da in diesen Fällen die beiden Tonwulste nicht mit je zwei, sondern nur mit je einem runden Loch durchgebohrt wurden. Nur als eine Ausnahme taucht ein vertikaler Henkel auf, der wie eine Wulst zwei Punkte des Kesselrandes in einem großen Halbkreis überspannte (*Trogmayer 1960–1962*, Abb. 2; Taf. I: 3, 8, 11). Es ist kaum zu verstehen, wie die Kessel von Csongrád-Bokros-Fehérkereszt (*Takács 1986*, 30, Taf. 1: 2; *Trogmayer 1960–1962*, Abb. 2) oder Szőreg-Friedhof „B" (*Trogmayer 1960–1962*, Taf. I: 3, 8, 11), mit Hilfe dieser Henkel während einer wirklichen Benützung aufgehängt werden konnten. Es ist ferner festzustellen, dass andere Sonderformen, die im Material der Fundorte von Tiszavasvári (*Vida 1984–1985*, 390) oder Kompolt-Kistéri tanya (*Takács/Vaday 2012*, 743–757, Abb. 2; 3) beobachtet wurden – in der südlichen Hälfte des Karpatenbeckens fehlen, besser gesagt: noch nicht aufgetaucht haben.

Im Zusammenhang von Häufigkeit der Benützung bzw. die Eigenartigkeiten der territorialen Verbreitung der handgeformten Tonkessel kann man trotz der Tatsache, dass viele Exemplare nur in kurzen Erwähnungen publiziert sind, schon jetzt mehrere Schlussfolgerungen formulieren. Die erste bezieht sich auf die Häufigkeit des handgeformten Tonkessel binnen einzelnen Siedlungseinheiten. Im Allgemeinen kann man feststellen, dass der handgeformte Tonkessel zu den nicht besonders häufigen Gefäßtypen der Haushalte der Spätawarenzeit gehört, sogar in jenen Regionen, wo es ziemlich viele Fundorte gab. In erster Linie, als Zeichen der beschränkten Benützung soll jener Umstand erwähnt werden, dass es an den archäologischen Geländebegehungen an einem Fundort in der Regel ein, und nur ausnahmsweise zwei bis drei Bruchstücke gesammelt werden konnten,[8] obwohl der robuste Hängehenkel am Terrain ziemlich leicht erkennbar ist. Das Scherbenmaterial der Siedlungsgrabungen, und besonders die Tonkesselfunde aus Csongrád-Felgyő-Kettőshalmi-dűlő (Taf. I: 1–3, 8, 9) scheinen dieser Feststellung zu widersprechen, da dort – den Angaben von Csilla Balogh gemäß – insgesamt 646 Bruchstücke (!) dieses Gefäßtyps zum Vorschein kamen (*Balogh 2018*, 31). Der Widerspruch ist aber nur scheinbar: der Tonkessel repräsentiert auch mit dieser Zahl nur 16,6 % der Gesamtmenge der awarenzeitlichen Keramik des gegebenen Fundortes. Wir müssen feststellen, dass der handgeformte Tonkessel einen Typ der Kochgefäße darstellt, der in viel geringerem Masse benutzt wurde, als zum Beispiel der Kochtopf.

Die Einzelheiten der geographischen Streuung der Fundorte (siehe *Takács 1986*, 92; *Takács/Vaday 2012*, 758) scheinen noch aufschlussreicher zu sein, auch wenn diese Streuung oft von Faktoren der Eventualität, wie z. B. die Zufälligkeit der Auffindung, die unterschiedliche Möglichkeiten der Bewahrung der einzelnen Fundstücke unter musealen Zuständen, oder aber die äußerst unterschiedliche Intensität der archäologischen Untersuchungen in den einzelnen Regionen, beeinflusst werden können. Trotz aller Hindernisse es ist beobachtbar, dass die Funddichte im Nordosten des Untersuchungsgebiets, in der Region am Südufer des unteren Flusstals des Flusses Körös die größte ist. In der südlichen Hälfte des Karpatenbeckens befinden sich in der Mikroregion des Flusses Körös 80, aus der ganzen Datenmenge von 115 Fundorten. Das heißt, dass es 69,56 % der Fundorte der handgeformten Tonkessel der südlichen Hälfte des Karpatenbeckens am Südufer des unteren Flusstals des Flusses Körös sich befinden. Man konnte im Jahre 1980, als die grundlegende Studie über die Keramik dieser Region erschien, noch behaupten, dass die Fundortdichte als eine Konsequenz des

[8] Siehe den Fundortkatalog im Anhang dieses Aufsatzes. Aus den 115 notierten Fundorten gibt es nur 31, wo Bruchstücke von mehreren handgeformten Kesseln gesammelt bzw. ausgegraben werden konnten.

Szarvaser Mikroregion-Projekts, und des damit verbundenen, höheren Grand der Forschungsaktivität zu deuten sei. Es ist aber nach vier Jahrzehnten und vielen neuen Forschungen mit Recht zu vermuten, dass der Tonkessel in der gegebenen Mikroregion einen häufigeren Gefäßtypus im frühen Mittelalter darstellte als zum Beispiel an den Siedlungen am rechten, nördlichen Ufer des Flusses Marosch. Man soll also mit den verschiedenen Ausmaßen der Benützung der handgeformten Tonkessel rechnen, die von Region zu Region variierte, oder mindestens variieren konnte. Zweitens, es ist kaum zu leugnen, dass es bis zur Linie des Flusses Marosch in den Regionen östlich des Flusses Theiss der handgeformte Tonkessel viel mehr im Gebrauch war als in den Regionen des Donau-Theiss Zwischenstromalandes.[9] Südlich der Linie des Flusses Marosch ändert sich die Fundortdichte radikal, wenn natürlich die heutige Verteilung der Fundorte nicht nur die bloße Konsequenz des unterschiedlichen Forschungsgrades ist. Im südlichen Drittel des Karpatenbeckens tauchen die Fragmente der Handgeformten Tonkessel häufiger im Gebiet des Donau-Theiss Zwischenstromlandes, d. h. in der Batschka, als östlich der Theiss, d. h. im Banat auf. In der Batschka gibt es eine Fundortdichte neben dem rechten Ufer des Flusses Theiss.[10] Was die handgeformten Tonkessel betriff, ist das Banat fast fundortlos. Es gibt nur zwei sicheren und eine weitere, unsichere Fundstelle – Padej (Taf. III: 10; *Takács 2021*, Abb. 17a: 18; *Trifunović 1999–2000*, Taf. 20: 18), Sečanj[11] (Taf. III: 8) bzw. Novi Kneževac (Taf. III: 9; *Trifunović 2021*, Taf. 101: 20*)* und zwei von diesen Fundorten befinden sich an der Theiss. Es ist hier auch zu bemerken, dass die unlängst durchgeführte Sammlung der Tonkesselfragmente im östlichen, rumänischen Teil des Banats kein einziges handgeformten Exemplar vorzeigen konnte (*Craiovan 2017*).

Am Ende der topographischen bzw. kartographischen Betrachtung der Fundortliste soll die Aufmerksamkeit der Forschung darauf gelenkt werden, dass die Verteilung der zwei Formen der Hängehenkel in der südlichen Hälfte des Karpatenbeckens eine seltsame topographische Verteilung hat. Es gibt mehrere Beispiele für die Form ‚a', d. h. für den horizontalen, zweimal durchgebohrten Wulst an der inneren Seite des Gefäßkörpers in der nördlichen Hälfte des Untersuchungsgebietes.[12] Dementgegen ist der Henkel, der aus einem horizontalen, mit einer muschelförmigen Tonwulste geschützten Loch besteht, in der südlichen Hälfte des Untersuchungsgebietes eindeutig häufiger.[13]

SCHLUSSWORTE

In unserer kurzen Studie versuchten wir für die südliche Hälfte des Karpatenbeckens eine möglichst und zurzeit vollständige Liste der Fundorte des handgeformten bzw. nachgedrehten Tonkessels zusammenzustellen und auszuwerten. Die Fundortliste und wahrscheinlich auch ihre Auswertung stellen einen aktuellen Forschungsstand dar, die Liste und damit auch ihre Auswertung können sich in der Zukunft noch ändern. Ferner soll auch die Frage der Chronologie, die in diesem Aufsatz nicht besprochen wurde, Frage, noch gelöst werden. Wie es bereits gesagt wurde, wird die überwiegende Mehrheit der Tonkessel auf das 8.–9. Jh. datiert (*Bálint 1991*, 55–57; *Mesterházy 1985*, 160; *Takács 1986*, 108–111; *Vida 1984–1985*, 391, 392; *1996*, 337, 338; Zusammenfasend *Hajnal 2008*, 280; *Kondé 2017*, 325, 326), mit der Bemerkung, dass einige Stücke in die materielle Kultur des 7. oder eben des 10. Jh. gehören können.[14] Diese Fragen, und besonders die Benützung des analysierten Fundtypus im 10. Jh. können erst dann beantwortet werden, wenn einige große Fundkomplexe, wie zum Beispiel das Fundmaterial aus Doboz-Hajdúirtás (Taf. II: 1–12) publiziert werden.[15] Eine weitere Frage der Auswertung der handgeformten Tonkessel ist ihre Herkunft. Die Wichtigkeit dieser Frage wird durch zwei Umstände betont. Zum ersten ist es

[9] Die zerstreuten Fundorte dieser Region sind: Csongrád-Bokros-Fehérkereszt; Csongrád-Bokros-Kettőshalmi-dűlő; Jánoshalma-Hergyevicza; Kecskemét-Talfája; Kiskunfélegyháza-Csanyi út; Pálmonostora; Szeged-Kiskundorozsma-Kettőshatár 1; Szeged-Röszke-Fo. 75.

[10] Die Fundorte dieser Region sind Ada-Ziegelei Petőfi (früher Zapletán), Bačka Topola-Ozarikov salaš, Bečej-Botra, Mošorin-Fo.73.

[11] *Benjocki 1996*, Taf. 3: 16. Die Autorin hat das Bruchstück als eine Ausgusstülle interpretiert.

[12] Die Beispiele für diese Form des Henkels: *MRT 1989*, Taf. 51: 13, 20–22; 61: 1–3, 5–9, usw.

[13] Die Beispiele für diese Form des Henkels: Bačka Topola (*Andjelić 1994*, Taf. III; *Takács 2021*, Abb. 15); Padej (*Trifunović 1999–2000*, Taf. 20: 18; *Takács 2021*, Abb. 17a: 18); Mošorin-Fo. 73 (*Falkenstein 1998*, Taf. 50: 9).

[14] Die Möglichkeit der Datierung der handgeformten Tonkessel auf das Ende des 7. bzw. den Beginn des 8. Jh. wurde formuliert in *Hajnal 2008*, 282. Eine positive Beurteilung der Problematik der Datierung in das 10. Jh.: *Takács 1986*, 110; negative: *Wolf 2013*, 761, Anm. 88. Siehe auch den Tonkesselbruchstück aus Tatabánya-Dózsakert, der in regulär in das 10. Jh. datiert wird, trotz seiner Formung mit freier Hand: *Vékony 1996*, Abb 9: 7.

[15] Die erste, leider an mehreren Stellen problematische Publikation: *Kovalovszki 1975*, 211, Abb. 18: 1–8.

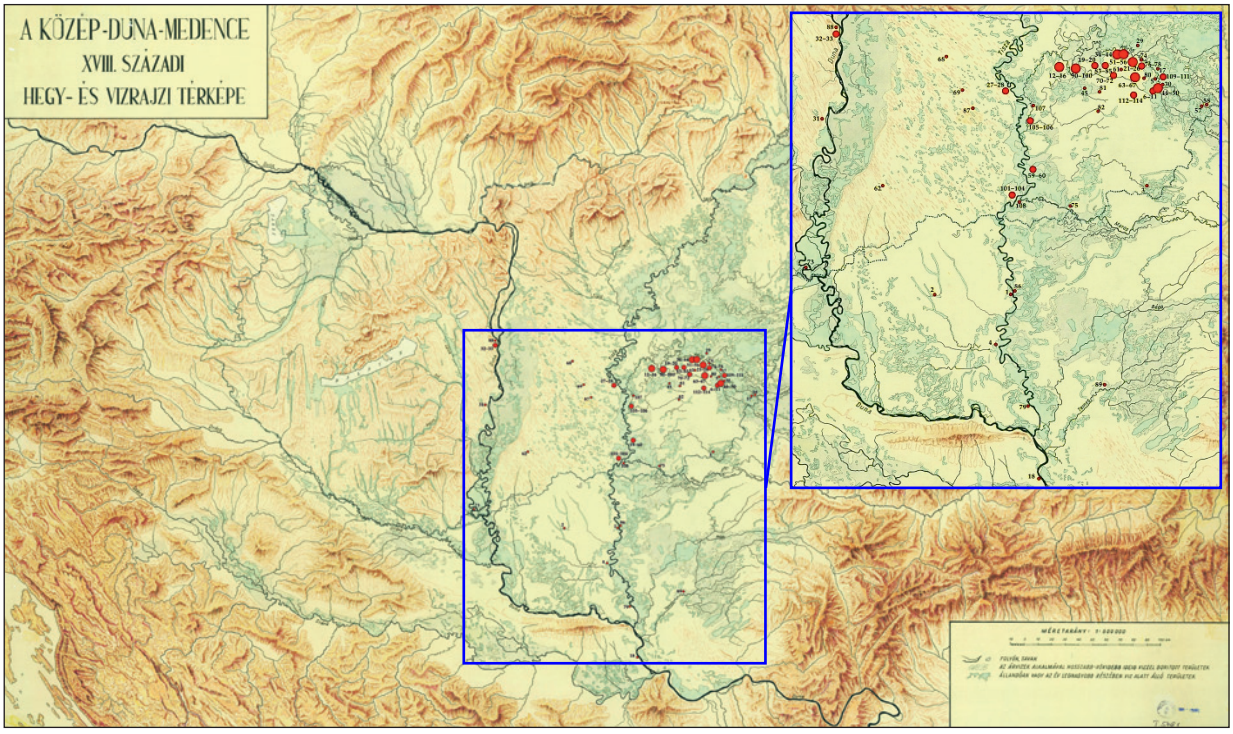

Abb. 2. Kartierung der Fundorte der handgeformten Tonkessel in der südlichen Hälfte des Karpatenbeckens (Autor des Kartenhintergrunds K. Seitl, bearbeitet Zs. Réti, ©HUN-REN Archäologisches Institut, Budapest).

die Herstellungstechnik selbst. Wie bereits gesagt, die Formung mit freier Hand und die dadurch entstandene Porosität der Tonkessel macht nicht nur die längere, sondern auch die kürzere Beförderung dieser Gefäße unmöglich. Die Lösung der Frage der Herkunft soll also im Fall dieses Gefäßes eine Antwort auf der Frage der Ursprung jener Gemeinschaften heißen, die die Herstellung dieser Gefäße als ein Hausgewerbe praktizierten. Einen interessanten Aspekt dieser Fragestellung stellt die Forschungsgeschichte der Tonkessel. Viele namenhafte Forscher der älteren oder aber vorigen Forschergeneration[16] – unter anderen auch *Csanád Bálint* (*1990*, 18, 19; *1991*, 72, Anm. 214) – haben für die Wichtigkeit der handgeformten Tonkessel der Saltovo-Majackoje Kultur und ihrer Randkulturen plädiert. Dabei vergessen wir nicht: im Kreis der handgeformten Tonkessel der osteuropäischen Steppe, bzw. des Vorlands des Kaukasus sind jene zwei Typen der Hängehenkel weit verbreitet (*Bálint 1990*, 18, 19; *Lopan 2007*; *Takács 1986*, 109), die auch in den mittleren Teilen des Karpatenbeckens an der überwiegenden Mehrheit der handgeformten Tonkessel zu beobachten sind.

Unsere Studie ist mit der Bemerkung zu beenden, dass die weitere Analyse der Problematik der handgeformten Tonkessel in einer eigenen Studie Wert ist, zusammen mit jenen anderen, handgeformten Gefäßtypen, die 1980 von Béla Miklós Szőke als spätawarenzeitlich definiert, und in das 8.–9. Jh. datiert wurden (*Szőke 1980*, 184–188). Die gemeinsame Kartierung der Fundorte von handgeformten Tonkessel und der sogenannten Keramik mit gestempelten Gittermuster (*Szőke 1980*, 185–187) kann auf sehr wichtige Faktoren zur Interpretation der Spätawarenzeit führen. Wegen der Tatsache, dass beide Keramiktypen zu fragil für die Beförderung und dadurch für die Handelstätigkeit waren. Ihre Verbreitung kann man wegen keramiktechnologischen Gründen mit einer großen Wahrscheinlichkeit für die Analyse der Migration von bestimmten Gruppen benützen. Unserer Meinung nach viel besser als alle Fundtypen, die als Handelsware definierbar sind.

APPENDIX

Liste der Fundorte der Handgeformten bzw. Nachgedrehten Tonkessel der südlichen Hälfte des Karpatenbeckens. Wir haben in der Liste jene Fundorte mit fetten Buchstaben markiert, wo Bruchstücke von mehreren Tonkesseln gefunden wurden (Abb. 2).

[16] So, z. B., *Fodor 1975a*, 179–181; *1975b*, 259; *1977*, 338. Seiner Meinung nach sind die Probleme der Ursprung und die Verbreitung der handgeformten und scheibengedrehten Tonkessel gemeinsam zu analysieren.

Sichere Fundorte

1. Ada-Ziegelei Petőfi, Serbien (*Balogh 2013*, 445).
2. Bačka Topola-Ozarikov salaš, Serbien (Taf. I: 10; III; *Andjelić 1994*; *Takács 2021*, Abb. 15).
3. **Battonya-Homokbánya, Ungarn** (*Szabó 2011*, 62, 71, 83, Taf. 4: 10).
4. **Bečej-Botra, Serbien**[17] (Taf. I: 7, 11; *Stanojev 1996*, 29, 32).
5. Békés-Belencéresi iskola II, Ungarn (*MRT 1998*, 91).
6. Békéscsaba-Fo. 2/26, Fürjes, Csanádapácai út, Ungarn (*MRT 1998*, 155).
7. Békéscsaba-Fo. 2/93, Vandhát, Repülőtér, Ungarn (*MRT 1998*, 184).
8. Békéscsaba-Fo. 2/116, Kereki, Bencsik-tanya I, Ungarn (*MRT 1998*, 190.
9. Békéscsaba-Fo. 2/172, Fényes, Salamon-tanya, Ungarn (*MRT 1998*, 204, 205).
10. **Békéscsaba-Fo. 2/182, Alvégilegelő, cserépgyár, Ungarn** (*MRT 1998*, 208).
11. Békéscsaba-Fo. 2/188, Alvégi legelő, bikatelep, Ungarn (*MRT 1998*, 211).
12. Békésszentandrás-Fo. 1/13, Körösön túli rész II, Ungarn (*MRT 1989, 67*, Taf. 51: 13).
13. Békésszentandrás-Fo. 1/27, Furugy, Ungarn (*MRT 1989*, 75).
14. Békésszentandrás-Fo. 1/29, Furugyi-halom, Ungarn (*MRT 1989*, 78).
15. **Békésszentandrás-Fo. 1/69, Mrena-dűlő I, Ungarn** (*MRT 1989*, 90, 91).
16. **Békésszentandrás-Fo. 1/75, Benda-gát, Ungarn** (*MRT 1989*, 92).
17. **Bélmegyer-Fo. 3/56, Telek-Megyer, Szalkai-tanya, Ungarn** (*MRT 1998*, 352, 359).
18. **Beograd-Zemun-**Šljunkara**, Serbien** (Taf. I: 5, 6; *Janković 1995–1996*, Taf. 7: 8).
19. Csabacsűd-Fo. 2/4 Nagyráta, Dögös, Urbán-tanya, Ungarn (*MRT 1989*, 104).
20. Csabacsűd-Fo. 2/63, ÖKI sertéstelep, Ungarn (*MRT 1989*, 116).
21. Csárdaszállás-Fo. 4/7, Baráthalom-dűlő, Filó-tanya II, Ungarn (*MRT 1998*, 375).
22. Csárdaszállás-Fo. 4/17, Csukás-dűlő. Gátőrház, Ungarn (*MRT 1998*, 382).
23. Csárdaszállás-Fo. 4/27, Temetőhalom-dűlő, Csernák-tanya, Ungarn (*Mészáros 2017*, 59, Abb. 2; *MRT 1998*, 386).
24. Csárdaszállás-Fo. 4/28, Temetőhalom-dűlő III, Ungarn (*MRT 1998*, 387).
25. Csárdaszállás-Fo. 4/45; Petőfi Tsz majorja, Ungarn (*MRT 1998*, 393).
26. Csárdaszállás-Fo. 4/46, Középszállás-dűlő, Ungarn (*MRT 1998*, 393, 394).
27. Csongrád-Bokros-Fehérkereszt, Ungarn (*Trogmayer 1960–1962*, Abb. 5: 3, 8, 11).
28. **Csongrád-Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Ungarn** (Taf. I: 1–3, 8, 9).
29. Dévaványa-Fo. 3/129, Bárcé, Ungarn (*Mesterházy 1985*, 151; *MRT 1982*, 60).
30. **Doboz-Hajdúirtás, Ungarn** (Taf. II: 1–12; *Kovalovszki 1975*, 211, Abb. 18: 1–8).
31. Dunaszentgyörgy-Fo. MR 20, Kaszás-tanya, Ungarn (*Kreiter/Skriba u. a. 2017*, Abb. 34: 2).
32. Dunaújváros-Alsófoki-patak, Ungarn (*Fülöp 1984*).
33. Dunaújváros-Simonyi-dűlő, Ungarn (*Fülöp/Lőrincz 1980*, 59).
34. **Endrőd-Fo. 3/6,** Kápolna-halom**, Ungarn** (*Jankovich 2013*, Taf. 12: 2–6).
35. Endrőd-Fo. 3/15, Takács-tanya, Ungarn (*MRT 1989*, 135).
36. Endrőd-Fo. 3/17, Béketsz, Korcsag-tanya, Ungarn (*MRT 1989*, 135, 136).
37. Endrőd-Fo. 3/65, Polyák-halom-dűlő III, Ungarn (*MRT 1989*, 151, Taf. 51: 21).
38. Endrőd-Fo. 3/88, Sűrű Csejt, Holt Berettyó, Ungarn (*MRT 1989*, 158, Taf. 61: 2).
39. Endrőd-Fo. 3/101, Kiss-tanya, Ungarn (*Szőke 1980*, Abb. 6: 3).
40. Endrőd-Fo. 3/132, Riheshalom, Ungarn (*MRT 1989*, 169, Taf. 61: 3).
41. **Endrőd-Fo. 3/133,** Décsi **paskum, Oláh-tanya, Ungarn** (*MRT 1989*, 169, 170, Taf. 61: 1, 6).
42. **Endrőd-Fo. 3/134, Décsi paskum, Csuvár-tanya, Ungarn** (*MRT 1989*, 169, 170, Taf. 61: 1, 6).
43. Endrőd-Fo. 3/146, Nádas-sziget, Gellai-tanya, Ungarn (*MRT 1989*, 172).
44. **Endrőd-Fo. 3/170, Szujó-oldal, Ungarn** (*Jankovich 2011*, Taf. 5: 1–8).
45. **Eperjes-Csikós tábla, Ungarn** (*Bálint 1992*, 55–58, Taf. XXIV: 7; XXVIII: 11).
46. **Gerla-Fo. 5/14, Nagytelek, Ungarn** (*MRT 1998*, 429).
47. **Gerla-Fo. 5/23, Nagytelek III, Ungarn** (*MRT 1998*, 437).
48. Gerla-Fo. 5/43, Ölved VI, Ungarn (*MRT 1998*, 447).
49. **Gerla-Fo. 5/59, Szeregyháza II, Ungarn** (*MRT 1998*, 450).
50. Gerla-Fo. 5/75, Póstelek, Hajlás, Ungarn (*MRT 1998*, 453).
51. Gyoma-Fo. 4/6, Újkert, Ungarn (*MRT 1989*, 187).
52. Gyoma-Fo. 4/116, Csepüs-kert, Ungarn (*MRT 1989*, 213, 214).
53. **Gyoma- Fo. 4/133, Eiler-téglagyár, Ungarn** (Taf. III: 1–3; *MRT 1989*, 227–230; *Vida 1996*, Abb 6: 3; 8: 5, 7, 8; 9: 5; 10: 2; 11: 1, 2; 17: 5; 22: 5).
54. **Gyoma-Fo. 4/141, Bánom-kert, Ungarn** (*MRT 1989*, 233).
55. Gyoma-Fo. 4/249, Nyilas-dűlő III, Ungarn (*MRT 1989*, 264).
56. **Gyoma-Fo. 4/271, Diós-tanya, Ungarn** (*MRT 1989*, 269).
57. **Gyula-Fo. Nr. 425, Ungarn** (*Liska 2002*, 66, Abb. 7: 1).
58. **Gyulavári-Mályvád-Bányarét, Ungarn** (Taf. III: 4; *Liska 1999*, 69, 71, Abb. 4: 1–3).
59. Hódmezővásárhely-Kopáncs II, Ungarn (*Herendi 2009*, 225).
60. Hódmezővásárhely-Fo. Vályi 38, Bőve-halom V, Ungarn.
61. **Hunya-5/16 Csárdavölgy, Hanyecz-tanya, Ungarn** (*MRT 1989*, 285, Taf. 60: 21, 22; 61: 5; *Szőke 1980*, Abb 5: 6–8, 10, 11, 13, 15).
62. **Jánoshalma-Hergyevicza-Mátételkei-Kígyós csatorna, Ungarn** (*Pópity 2009*, 230).
63. Kamut-Fo. 6/40, Egyenes-dűlő, Földesi-tanya, Ungarn (*MRT 1998*, 471).
64. **Kamut-Fo. 6/58, Egyenes-dűlő XVI, Ungarn** (*MRT 1998*, 471).
65. Kamut-Fo. 6/63, Egyenes-dűlő XIX, Ungarn (*MRT 1998*, 471).
66. Kamut-Fo. 6/40, Egyenes-dűlő IV, Ungarn (*MRT 1998*, 476).
67. Kamut-Fo. 6/103, Temető, Ungarn (*MRT 1998*, 480).
68. Kecskemét-Talfáji-dűlő,[18] Ungarn.
69. Kiskunfélegyháza-Csanyi út, Ungarn (*Somogyvári 2004*, 227).
70. Kondoros-Fo. 6/59, Gergely-dűlő IV, Ungarn (*MRT 1989*, 309).
71. Kondoros-Fo. 6/59, Gergely-dűlő IX, Ungarn (*MRT 1989*, 310).
72. Kondoros-Fo. 6/59, Sziráczki-dűlő II, Ungarn (*MRT 1989*, 331).

[17] In der Keramik des Objektes 3/7 und 3/10.

[18] Freundliche mündliche Mitteilung von Ágnes Somogyvári.

73. Kölked-Feketekapu, Ofen Nr. XXXVIII, Ungarn (*Hajnal 2008*, 282, Abb 11: 8).
74. Köröstarcsa-Fo. 8/8, Kúthalom, Ungarn (*MRT 1998*, 521).
75. Makó-Dáli ugar Fo. M43/39, Ungarn (Taf. II: 13; *Pópity 2021*, Taf. 115).
76. Mezőberény-Fo. 9/5, Hosszútelki-dűlő, Adamik-tanya, Ungarn (*MRT 1998*, 546).
77. Mezőberény-Fo. 9/21, Belentai út, Ungarn (*MRT 1998*, 556).
78. Mezőberény-Fo. 9/44, Kereki, Ungarn (*MRT 1998*, 563).
79. Mošorin-Fo. 73, Serbien (Taf. I: 4; *Falkenstein 1998*, Taf 50: 9).
80. Murony-Fo. 10/47, Balaton IV, Ungarn (*MRT 1998*, 663).
81. Nagyszénás-Fo. 47, Pálmatér, Csákói határút (*Liska 2010*, 58).
82. **Orosháza-Bonum, Faluhely, Ungarn** (*Rózsa 2016*, 57, 58, Abb. 3: 2; 5: 3).
83. Óföldeák-Fo. M43 6-7; Gencshát III, Ungarn (*Pópity 2021*, Taf. 232: 8; 233: 1, 2).
84. **Örménykút-Fo. 7/12, Maginecz-dűlő, Ungarn** (*MRT 1989*, 343, 344, Taf. 51: 20).
85. Örménykút-Fo. 7/29, Körtés-dűlő, Antal-tanyák, Ungarn (*MRT 1989*, 348).
86. **Örménykút-Fo. 7/54, Kuján-dűlő, Ungarn** (*Herold 2004*, 43, 44; *MRT 1989*, 352, 353, Taf. 61: 4).
87. Padej-Višnjevača, Serbien (Taf. III: 10; *Takács 2021*, Abb. 17a/18; *Trifunović 1999–2000*, Taf. 20: 18).
88. Pálmonostora, Ungarn.[19]
89. Rácalmás-Régi vasutállomás, Ungarn (*Fülöp 1979*, Taf. II: 7).
90. **Sečanj-Ledine,** Serbien (Taf. III: 8; *Benjocki 1996*, Taf. 3: 16[20]).
91. Szarvas-Fo. 8/37, Keskeny, Tóth-tanya, Ungarn (*MRT 1989*, 414).
92. Szarvas-Fo. 8/102, Malom-zugi csatorna, Ungarn (*MRT 1989*, 440).
93. Szarvas-Fo. 8/110, Káka-halom, Ungarn (*MRT 1989*, 444).
94. **Szarvas-Fo. 8/132,** Rózsási **főmajor, Ungarn** (*MRT 1989*, 454, 455).
95. Szarvas-Fo. 8/138, Kovács-halmi-dűlő, Antal-tanya, Ungarn (*MRT 1989*, 458).
96. Szarvas-Fo. 8/149, Bezina, Maczik-tanya, Ungarn (*MRT 1989*, 458).
97. Szarvas-Fo. 8/152, Orosházi útfél I, Ungarn (*MRT 1989*, 460).
98. Szarvas-Fo. 8/158, Orosházi útfél, Sztancsik-tanya, Ungarn (*MRT 1989*, 461).
99. Szarvas-Fo. 8/161, Rózsás-laponyag, Ungarn (*MRT 1989*, 462).
100. Szarvas-Fo. 8/168, Rácz-út, Ungarn (*MRT 1989*, 464).
101. Szarvas-Fo. 8/187, Anna-liget, Ungarn (*MRT 1989*, 467).
102. Szeged-Kiskundorozsma-Kettőshatár 1, Ungarn (*Mészáros/Paluch/Szalontai 2004*, 285).
103. Szeged-Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő, Ungarn (*Pópity 2008*, 281).[21]
104. Szeged-Röszke-Fo. 69, Ungarn (*Kovács 1996*, 35).
105. Szeged-Röszke-Fo. 75, Ungarn (*Kovács 1996*, 47).[22]
106. Szegvár-Fo. Nr 60, Ungarn (*Liska 1996*, 164).
107. Szegvár-Ludasi-csatorna, Ungarn (Taf. III: 6; *Liska 1996*, 164).
108. Szentes-Berekhát-Abschnitt der Landstrasse Nr. 451, Ungarn (Taf. III: 5; *Madaras 2000*, Abb. 14: 6).[23]
109. Szőreg-B temető, Ungarn (*Takács 1986*, 30, Taf 1: 2; *Trogmayer 1960–1962*, Abb. 2).
110. Tarhos-Fo. 11/2, Városerdő-dűlő, Ungarn (*MRT 1998*, 644, 648).
111. Tarhos-Fo. 11/13, Pankotai-tanya, Ungarn (*MRT 1998*, 651).
112. Tarhos-Fo. 11/32, Temető, Ungarn (*MRT 1998*, 656).
113. Telekgerendás-Fo. 12/7, Lukovszki-dűlő II, Ungarn (*MRT 1998*, 673).
114. **Telekgerendás-Fo. 12/101, Felsőnyomás, Hankó-tanya, Ungarn** (*MRT 1998*, 697).
115. Telekgerendás-Fo. 12/144, 39-es tábla II, Ungarn (*MRT 1998*, 703).

Unsichere Fundorte

1. Csanádpalota-Fo. M43 56, Országhatár (*Pópity 2021*, 55, Taf. 41: 4).
2. Daia Română, Rumänien (Taf. III: 7).
3. Daruszentmiklós-Fo. Sz 05, Ungarn (*Kondé/Kreiter 2018*, 187, Abb. 12: 6, 7).
4. Endrőd-Fo. 3/172, Nadrág-fok, Ungarn (*MRT 1989*, 176).
5. Gyoma-Fo. 4/172, Póhalom, Közép-szigeti tető, Ungarn (*MRT 1989*, 269).
6. Kardoskút-Futballpálya, Ungarn (Fußballplatz; *Rózsa 2002*, 120, 122, 123 usw.).
7. Kiskunfélegyháza-Galambosi-dűlő, Pintér-tanya, Ungarn (*Szabó 2011*, 46, 47).
8. Kiskunfélegyháza-Halesz, Ungarn (*Balogh 1999*, 114, 115, Abb. 4: 6).
9. Kolut-Baćan, Serbien (*Trifunović 1999–2000*, Taf. XV: 10).
10. Makó-Ipari Park (Industriepark), Phase 2, Ungarn (*Popity 2021*).
11. Novi Kneževac-Fo. 39, Serbien (Taf. III: 9; *Trifunović 2021*, Taf. 101: 20).
12. Szeghalom-Fo. 11/212, Cséfán, Ungarn (*Mesterházy 1985*, 151; *MRT 1982*, 60).

In den Katalog nicht aufgenommene Fundorte

1. Čelarevo-Ziegelei,[24] Serbien.
2. Kölked-Feketekapu, Ofen Nr. 1, Ungarn (*Hajnal 2008*, Abb. 11: 5).
3. Somogyvár-Kupavár,[25] Ungarn.

[19] Freundliche mündliche Mitteilung von Ágnes Somogyvári.

[20] Die Autorin hat das Bruchstück als eine Ausgusstülle interpretiert.

[21] Eine weitere Angabe über einen, nur unsicher als Kesselfragment interpretierbaren Bruchstück: *Wilhelm 2010*, 214, Taf. 4: 2.

[22] http://www.tortenelem.roszkenet.hu/regesz.htm [15. 3. 2022].

[23] https://www.szentesinfo.hu/cd/utban/s451l5/S451L5Q188.htm [15. 3. 2022].

[24] Lose mündliche Angabe, die nicht präzisiert werden konnte.

[25] Unrichtige Identifizierung. Es handelt sich offensichtlich um ein Fragment eines Tonkessels, der auf langsam rotierende Drehscheibe geformt wurde: *Bakay 2011*, 494, Abb. 2111.

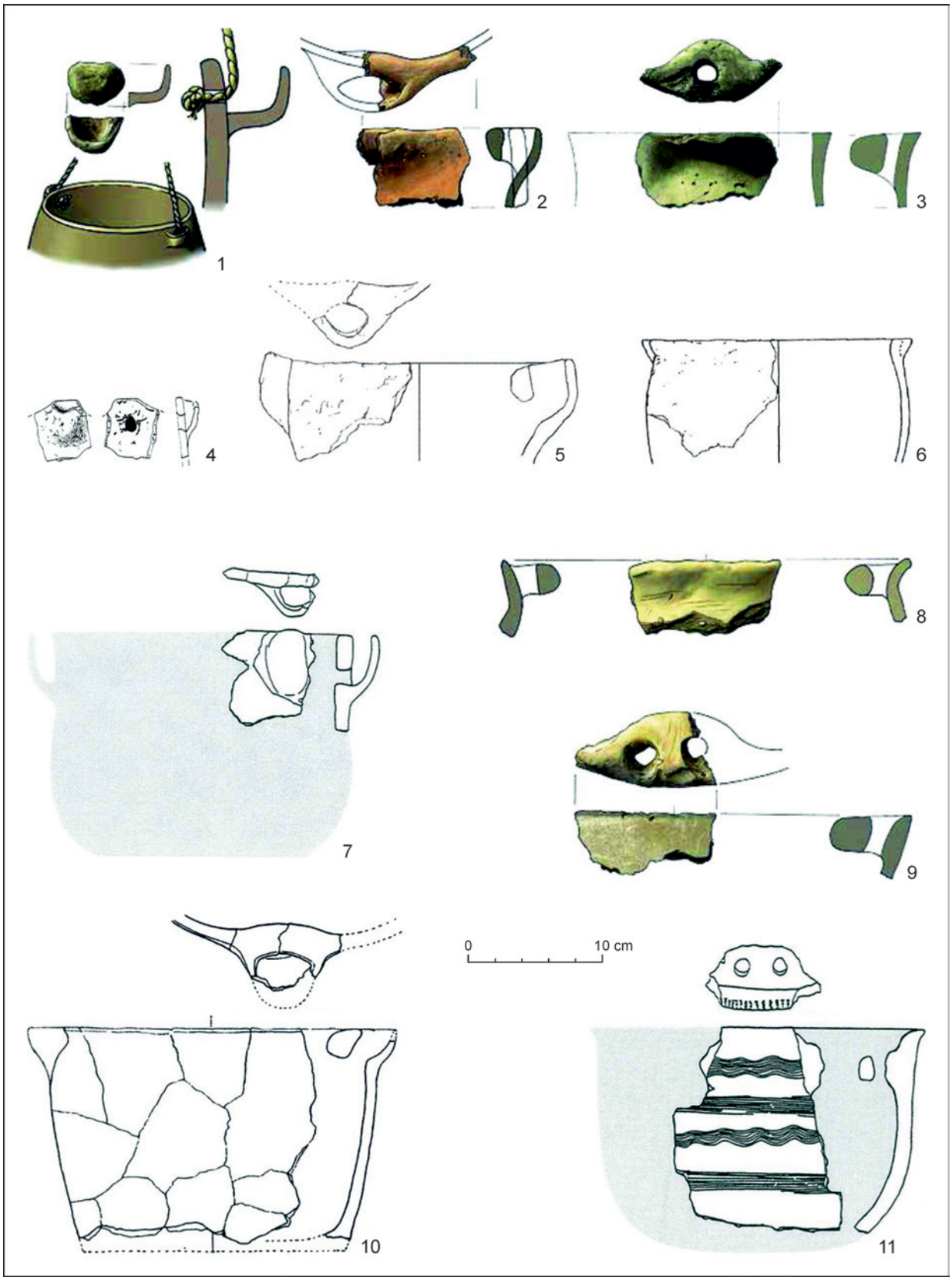

Taf. I. Beispiele für handgeformte Tonkessel aus der westlichen Hälfte des Untersuchungsgebietes. 1–3, 8, 9 – Csongrád-Felgyő-Kettőshalmi-dűlő, Ungarn (nach *Balogh 2018*, Abb. 52: 1, 5, 6, 8, 10); 4 – Mošorin-poloha 73, Serbien (nach *Falkenstein 1998*, Taf. 50: 9); 5, 6 – Belehrad-Zemun-Šljunkara, Serbien (nach *Janković 1995–1996*, Taf. 7: 8); 7, 11 – Bečej-Botra, Serbien (nach *Stanojev 1996*, Abb. 29; 32); 10 – Bačka Topola-Ozarikov salaš, Serbien (nach *Andjelić 1994*, Taf. 3).

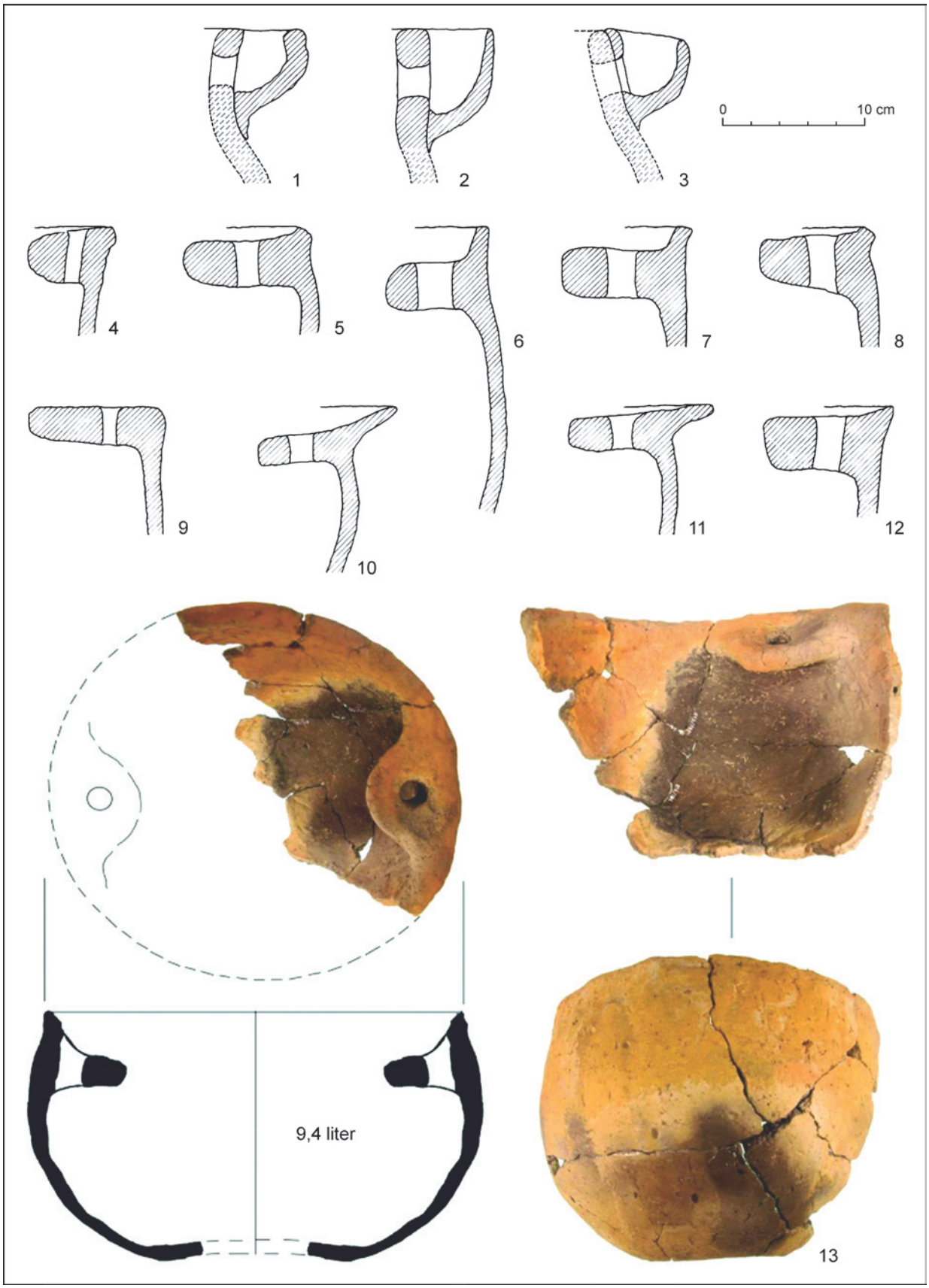

Taf. II. Beispiele für handgeformte Tonkessel aus der östlichen Hälfte des Untersuchungsgebietes. 1–12 – Doboz-Hajdúirtás, Ungarn (nach *Kovalovszki 1975*, Abb. 131: 12); 13 – Makó-Dáli ugar-Fo. M43/39, Ungarn (nach *Pópity 2021*, Taf. 115).

Taf. III. Beispiele für handgeformte Tonkessel aus der östlichen Hälfte des Untersuchungsgebietes. 1–3 – Gyoma-Fo. 133, Ungarn (nach *Vida 1996*, Abb. 6: 3; 9: 5; 17: 5); 4 – Gyulavári-Mályvád-Bányarét, Ungarn (nach *Liska 1999*, Abb. 4: 1); 5 – Szentes-Berekhát-Abschnitt der Landstrasse Nr. 451, Ungarn (nach *Madaras 2000*, Abb. 14: 6); 6 – Szegvár-Ludasi csatorma, Ungarn (nach *Liska 1996*, Taf. 6: 1); 7 – Daia Română, Rumänien (nach *Popa 1981*, Abb. II: 1); 8 – Sečanj-Ledine, Serbien (nach *Benjocki 1996*, Taf. 3: 16); 9 – Novi Kneževac-Fo. 39, Serbien (nach *Trifunović 2021*, Taf. 101: 20); 10 – Padej-Višnjevača, Serbien (nach *Trifunović 1999–2000*, Taf. 20: 18). Verschiedene Maßstäbe.

LITERATUR

Andjelić 1994 – D. Andjelić: Dva srednjovekovna naselja otkrivena prilikom izgradnje autoputa E–75 Beograd – Subotica. *Gradja za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* 17, 1994, 115–131.

Bakay 2011 – K. Bakay: *Somogyvár. Szent Egyed-monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása 1972–2009.* Budapest 2011.

Bálint 1990 – Cs. Bálint: Über einige Tonkessel aus der Umgebung von Šarkel. In: Cs. Bálint (Hrsg.): *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten*. Varia Archaeologica Hungarica 3. Budapest 1990, 9–21.

Bálint 1991 – Cs. Bálint: *Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád).* Varia Archaeologica Hungarica 4. Budapest 1991.

Bálint/Garam 2016 – Cs. Bálint/É. Garam: Der Fund von Ada. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 67*, 2016, 423–447.
DOI: https://doi.org/10.1556/072.2016.67.2.8

Balogh 1999 – Cs. Balogh: 8–9. századi település Kiskunfélegyháza határában. Régészeti topográfiai adatok az avar kori településtörténethez Bács-Kiskun megyében I. In: Á. Perémi (szerk.): *A népvándorláskor fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai (Veszprém 1997. november 28–30).* Veszprém 1999, 111–124.

Balogh 2013 – Cs. Balogh: *A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének problémái I.* Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest 2013. Verfügbar auf: http://doktori.btk.elte.hu/hist/baloghcsilla/diss.pdf

Balogh 2018 – Cs. Balogh: *Egy falu a sötét időkből. Avar kori település a Felgyő-Kettőshalmi-dűlőben*. Opitz Archaeologica 11. Budapest 2018.

Benjocki 1996 – N. Benjocki: Arheološki srednjevekovni nalazi na lokalitetima gornjeg (Jugoslovenskog) Potamišja. *Glasnik muzeja Banata 7*, 1996, 28–44.

Craiovan 2017 – B. A. Craiovan: Contribuţii la cunoaşterea secolelor XII–XIII în vestul României. Repertoriul descoperirilor căldărilor de lut din Banatul românesc. In: S. Forţiu (ed.): *Arheovest V/1. In honorem Doina Benea. Interdisciplinaritate în Arheologie şi Istorie, Timişoara, 25 noiembrie 2017.* Szeged 2017, 565–579.

Daim 1994 – F. Daim: Zur nachgedrehten Keramik aus dem awarischen Gräberfeld von Mödling. An der Goldenen Stiege. In: Č. Staňa (Hrsg.): *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Kolloquium Mikulčice, 25.–27. Mai 1993*. Internationale Tagungen in Mikulčice. Forschungsprobleme des frühen Mittelalters 1. Brno 1994, 29–52.

Falkenstein 1998 – F. Falkenstein: Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus II. In: B. Hänsel/P. Medović (Hrsg.): *Feudvar. Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluss von Donau und Theiß.* Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 14. Kiel 1998, 99–102.

Fodor 1975a – I. Fodor: *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Magyar História. Budapest 1975.

Fodor 1975b – I. Fodor: Cserépüstjeink származása. *Archaeologiai Értesítő* 102, 1975, 250–264.

Fodor 1977 – I. Fodor: Der Ursprung der in Ungarn gefundenen Tonkessel. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29, 1977, 323–349.

Fülöp 1979 – Gy. Fülöp: VIII–IX. századi településnyomok Rácalmás régi vasútállomásán. *Alba Regia* 17, 1979, 267–274.

Fülöp 1984 – Gy. Fülöp: *Fejér megye az avar korban. A dunaújvárosi avar telep és temető.* Régészeti kutatások a Dunántúlon 3. Székesfehérvár 1984.

Fülöp/Lőrincz 1980 – Gy. Fülöp/B. Lőrincz: Dunaújváros Alsófoki patak. *Régészeti füzetek I*, 33, 1980, 59.

Hajnal 2008 – Zs. Hajnal: Adatok az avar kori cserépbográcsok és sütőharangok időrendjéhez. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2008, 267–293.

Herendi 2010 – O. Herendi: Hódmezővásárhely, Kopáncs II. *Régészeti kutatások Magyarországon 2009 – Archaeological Investigations in Hungary 2009*, 2010, 224, 225.

Herold 2004 – H. Herold: *Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54*. Varia Archaeologica Hungarica 14. Budapest 2004.

Janković 1995–1996 – M. Janković: Slovensko naselje kod Zemuna. *Rad muzeja Vojvodine* 37–38, 1995–1996, 123–137.

Jankovich 2011 – B. D. Jankovich: Settlement details from the Avar Period and the Árpád Period. In: A. Vaday/B. D. Jankovich/L. Kovács: *Archaeological investigations in county Békés 1986–1992*. Varia archaeologica Hungarica 25. Budapest 2011, 73–158.

Jankovich 2013 – B. D. Jankovich: Árpád-kori templomos faluhely kutatása az END0006 lelőhelyen. In: B. D. Jankovich/I. Szatmári: *Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén*. Varia archaeologica Hungarica 28. Budapest 2013.

Kondé 2017 – Zs. Kondé: Tipológiai és időrendi megfigyelések Rákóczifalva-Bagi-földek lelőhely avar kori települési objektumain. In: Sz. Merva (szerk.): *Altum Castrum 9. Hadak útján XXII. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXII. konferenciája, Visegrád, 2012. október 2–4.* Visegrád 2017, 323–348.

Kovalovszki 1975 – J. Kovalovszki: Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori falufeltárásról 1962–1974. *Archaeologiai Értesítő* 102, 1975, 204–222.

Kovács 1996 – S. T. Kovács: Régészeti emlékek. In: L. Péter (szerk.): *Röszke földje és népe*. Szeged 1996, 19–60.

Kreiter/Skriba u. a. 2017 – E. Kreiter/P. Skriba/B. Bajnóczi/M. Tóth/O. Viktorik/P. Pánczél: A dunaszentgyörgyi avar temető kerámiái az archeometria tükrében. In: Cs. Balogh/B. Major (szerk.): *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom 2014. november 4–6*. Band 2. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3. Budapest – Esztergom 2017, 21–102.

Liska 1996 – A. Liska: Régészeti topográfiai adatok Szentes környékének 7–9. századi településtörténetéhez. In: G. Kiss (szerk.): *A népvándorláskor fiatal kutatói 6. összejövetelének előadásai (Velem, 1995. szeptember 18–20.).* Savaria 22/3. Pars archaeologica. Szombathely 1996, 163–171.

Liska 1999 – A. Liska: Egy 8–9. századi település emlékei Gyulavári határából. *Békés megyei múzeumok közleményei* 20, 1999, 67–81.

Liska 2004 – A. Liska: Késő avar kori településmaradványok Gyula határában (Gyula 425. sz. lelőhely) – Settlement remains from the Late Avar Period at the outskirts of

Gyula (Gyula, site no. 425). *Régészeti kutatások Magyarországon 2002 – Archaeological Investigations in Hungary 2002*, 2004, 65–80.

Liska 2010 – A. Liska: *Régészeti örökségvédelmi hatástanulmány. Az Orosháza Város városfejlesztési koncepció-módosítás és szerkezeti terv-módosítás terveihez*. Békéscsaba 2010. Verfügbar auf: http://ujleptekbt.hu/tervanyag/oroshaza/hatalyos/oroksegvedelem/regeszet2010.pdf [15. 3. 2022].

Lopan 2007 – O. V. Lopan: Srednevekovye glinianye podvesnye kotly s vnutrennymi ruchkami-ushkami. In: Iu. K. Guguev (red.): *Srednevekovye drevnosti Dona. Materialy i issledovaniia po arkheologii Dona* 2. Moskva – Ierusalim 2007, 240–311.

Madaras 2000 – L. Madaras: Avar kori településrészlet Szentes határában. Leletmentés a 451. sz. út. Szentes elkerülő szakaszán. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaologica* 6, 2000, 237–262.

Mesterházy 1985 – K. Mesterházy: Népvándorlás-kori cserépüstök. *Folia Archaeologica* 36, 1985, 149–163.

Mészáros 2017 – B. Mészáros: Szempontok az Alföld legkésőbbi avar horizontjába sorolható lelőhelyek kritikai vizsgálatához. In: M. Takács (szerk.): *Alföld a 9. században II. Válogatás „Az Alföld a 9. században II. – Új eredmények" című konferencián 2014. május 21–23. között elhangzott előadások anyagaiból (MTA SZAB Székház, Szeged)*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4. Szeged 2017, 53–72.

Mészáros/Paluch/Szalontai 2004 – P. Mészáros/T. Paluch/Cs. Szalontai: Szeged-Kiskundorozsma, Kettőshatár 1. *Régészeti kutatások Magyarországon 2004 – Archaeological Investigations in Hungary 2004*, 2005, 284, 285.

MRT 1982 – I. Ecsedy/L. Kovács (szerk.): *Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás*. Magyarország Régészeti Topográfiája 6. Budapest 1982.

MRT 1989 – D. Jankovich Bésán/J. Makkay (szerk.): *Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás*. Magyarország Régészeti Topográfiája 8. Budapest 1989.

MRT 1998 – D. Jankovich Bésán/P. Medgyesi (szerk.): *Békés megye régészeti topográfiája* IV/3. *Békés és Békéscsaba környéke* 1. Magyarország Régészeti Topográfiája 10. Budapest 1998.

Pópity 2008 – D. Pópity: Szeged – Kiskundorozsma – Daruhalom-dűlő. *Régészeti kutatások Magyarországon 2008 – Archaeological Investigations in Hungary 2008*, 2009, 281.

Pópity 2009 – D. Pópity: Jánoshalma – Hergyevicza – Mátételkei-Kígyós csatorna. *Régészeti kutatások Magyarországon 2009 – Archaeological Investigations in Hungary 2009*, 2010, 230.

Pópity 2021 – D. Pópity: *Avar és Árpád-kori népesség a Maros mentén. Településtörténeti kutatások a Maros folyó völgyének magyarországi szakaszán*. Doktori disszertáció. Band I. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest 2021.
DOI: https://doi.org/10.15476/ELTE.2021.019

Rózsa 2002 – Z. Rózsa: Avar kori teleprészlet Kardoskúton. *Békés megyei múzeumok közleményei* 23, 2002, 115–143, 128.

Rózsa 2016 – Z. Rózsa: Nam de terra Bular venerunt … cum magna multitudine Hismaelitarum… Egy különleges Árpád-kori település emlékei 2. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 15, 2016, 37–63.

Somogyvári 2004 – Á. Somogyvári: 155. Kiskunfélegyháza, Csanyi út. *Régészeti kutatások Magyarországon 2002*, 2004, 227.

Stanojev 1996 – N. Stanojev: *Srednjovekovna seoska naselja od V do XV veka u Vojvodini*. Novi Sad 1996.

Szentpéteri 2002 – J. Szentpéteri (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Varia Archaeologica Hungarica 13. Budapest 2002.

Szőke 1980 – B. M. Szőke: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32, 1980, 181–204.

Takács 1986 – M. Takács: *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*. Varia archaeologica Hungarica 1. Budapest 1986.

Takács 2010 – M. Takács: Das Formspektrum der Tonkessel im Karpatenbecken. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 40, 2010, 139–154.

Takács 2021 – M. Takács: *Partes inferiores. Tanulmányok a Kárpát-medence déli részének középkori településrégészetéről*. Studia ad archaeologiam Pasmaniensia 22. Budapest 2021.

Takács/Vaday 2012 – M. Takács/I. Vaday: A Kompolt-Kistéri-tanyai kézzel formált és utánkorongolt cserépbográcsok. In: T. Vida (szerk.): *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Budapest 2012, 743–769.

Trifunović 1997 – S. Trifunović: Arheološka istraživanja slovenskih naselja u severnoj Bačkoj i severnom Banatu, drugi deo. *Rad muzeja Vojvodine* 9, 1997, 113–135.

Trifunović 1999–2000 – C. Trifunović: Naselja Limiganata i Slovena u Banatu i Bačkoj. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 15–16, 1999–2000, 43–106.

Trifunović 2021 – C. Trifunović (Ur.): *Arheološka topografija Banata 1. Opština Novi Kneževac*. Novi Sad 2021.

Trogmayer 1960–1962 – O. Trogmayer: Népvándorláskori telepnyomok Bokros határában. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960–1962*, 3–8.

Vékony 1996 – G. Vékony: *Honfoglaló magyar szállás, X. századi magyar falu az Által-ér mellett*. Kiállítási katalógus. Tatabánya 1996.

Vida 1984–1985 – T. Vida: Újabb adatok az avarkori „fekete kerámia" és a korongolatlan cserépbográcsok kérdéséhez. *A népvándorláskor fiatal kutatóinak szentesi találkozóján elhangzott előadások. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985/2, 1991, 385–400.

Vida 1996 – T. Vida: Avar Settlement Remains and Graves at the Site of Gyoma 133. In: S. Bökönyi (ed.): *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary II. Prehistoric, Roman barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133. (Békés County Microregion.)* Berlin – Budapest 1996, 323–364.

Wilhelm 2010 – G. Sz. Wilhelm: Késő avar kori településrészlet és temetkezés Kiskundorozsma határában. In: G. Lőrinczy (szerk.): *Pusztaszertől Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Monumenta Archaologica 2. Szeged 2010, 211–229.

Wolf 2013 – M. Wolf: Kerámiavizsgálatok eredményeinek felhasználása 10–13. századi településeink kutatásában I. (Borsod) In: L. Révész/M. Wolf (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szeged 2013, 755–798.

Zábojník 1988 – J. Zábojník: On the Problems of Settlements of the Avar Khaganate Period in Slovakia. *Archeologické rozhledy* 40, 1988, 401–437.

UNVERÖFFENTLICHTE QUELLEN

Szabó 2011 – T. Szabó: *Kora középkori települések a Duna-Tisza közén (Kiskunfélegyháza- Galambosi-dűlő, Pintér-tanya és Soltvadkert-Alsócsábor, Herczeg-tanya lelőhelyek elemzése).* MA Szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest 2011.

Manuskript angenommen am 7. 4. 2022

Abstract translated by author
Übersetzt von dem Verfasser
Súhrn preložil Michal Holeščák

Prof. Dr. Miklós Takács
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Régészeti Intézet
Szentkirályi utca 28
H – 1088 Budapest

Magyar Kutatási hálózat
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti Intézet
Tóth Kálmán utca 4
H – 1097 Budapest
takacs.miklos@btk.ppke.hu

Ručne robené, prípadne obtáčané hlinené kotlíky z južnej polovice Karpatskej kotliny

Miklós Takács

SÚHRN

Predložená štúdia sa zaoberá problematikou ručne tvarovaných hlinených kotlíkov. Ide o typ predmetu, ktorý má v sídliskovej archeológii obdobia Avarského kaganátu veľký, až emblematický význam. Analýza nálezov južnej časti Karpatskej kotliny má za cieľ nielen vzbudiť záujem o niektoré dôležité exemplár ručne tvarovaných hlinených kotlíkov, ale aj poskytnúť možný impulz pre objavenie ďalších jedincov. Je dôležité zdôrazniť, že hoci prvé kusy ručne tvarovaných hlinených kotlíkov boli získané a odovzdané do múzeí na začiatku 20. stor., až rozsiahle záchranné výskumy v posledných dvoch či troch desaťročiach viedli k objaveniu väčšieho množstva takýchto artefaktov. Na základe zozbierania publikovaných nálezov hlinených kotlíkov, ako aj vlastnej analýzy niektorých fragmentov uložených v rôznych múzeách v Maďarsku, bol zostavený zoznam 115 lokalít na území 43 súčasných obcí, ktorý je uvedený v prílohe článku. Tento počet predstavuje dostatočné množstvo údajov na analýzu.

Prevažná väčšina analyzovaných fragmentov patrí z hľadiska technológie výroby nielen do kategórie ručne tvarovanej keramiky, ale tieto zvyšky nádob možno zaradiť medzi keramiku vyrábanú pomerne jednoduchými metódami. Výnimkou je len niekoľko obtáčaných jedincov. Technologické prevedenie podstatne prispieva k tomu, že ručne tvarované hlinené kotlíky sú často mimoriadne krehké. Pre túto ich vlastnosť je teda ťažké predpokladať, že by sa dali prepravovať na veľké vzdialenosti. Ich výroba zrejme musela prebiehať v rámci domácností alebo maximálne v rámci tej istej osady. Ručne tvarované hlinené kotlíky by sa preto mali vo väčšine prípadov interpretovať ako produkty čisto domácej výroby.

Čo sa týka samotného tvaru, ako aj procesu formovania nádoby, extrémne fragmentárny stav veľkej väčšiny nálezov predstavuje takmer neprekonateľnú prekážku ich analýzy. Len ojedinele je možné z niektorých fragmentov graficky zrekonštruovať obrys celých nádob. Pokiaľ je známe, existujú iba štyri takéto príklady. Už v jednej z predchádzajúcich štúdií autora bolo poukázané na to, že vytáčané aj ručne tvarované hlinené kotlíky Karpatskej kotliny možno zaradiť do jednej zo štyroch základných foriem. Tieto možno identifikovať aj v skupine ručne tvarovaných hlinených kotlíkov južnej polovice Veľkej dunajskej kotliny, avšak samozrejme s istou mierou neistoty vzhľadom na fragmentárny stav nálezového materiálu. Práve pre tento fragmentárny stav majú pri typologickom rozbore veľký význam hlavne závesné otvory, keďže prevažná väčšina exemplárov tohto typu nádob má jednu z dvoch spoločných foriem závesných ôk. Je to buď oválna, viac-menej sploštená hlinená vydutina prerazená dvoma zvislými otvormi (typ „a“), alebo vodorovný otvor v hornej časti tela nádoby,

ktorý bol pokrytý hlineným vydutím mušľovitého tvaru na ochranu závesných lán (typ „b“).

V súvislosti s frekvenciou používania a osobitosťami rozšírenia ručne vyrábaných hlinených kotlíkov možno, napriek tomu, že mnohé príklady boli publikované len v obmedzenom rozsahu, už teraz sformulovať niekoľko záverov. Najdôležitejší sa týka frekvencie ručnej výroby hlinených nádob v rámci jednotlivých sídliskových jednotiek. Vo všeobecnosti možno konštatovať, že ručne vyrábaný hlinený kotlík patrí v neskoroavarských domácnostiach k menej rozšíreným typom nádob, a to aj v pomerne husto osídlených oblastiach. V prvom rade ako znak sporadického využitia treba spomenúť fakt, že pri prieskumoch archeologických nálezísk sa podarilo zhromaždiť väčšinou jeden, a len výnimočne dva až tri fragmenty, hoci robustná závesná časť kotlíka je pomerne ľahko rozpoznateľná. Jednou z takýchto lokalít je napr. Csongrád-Felgyő-Kettőshalmi dűlő.

Rozšírenie dvoch odlišných foriem závesných držadiel v južnej polovici Karpatskej kotliny má špecifické priestorové rozšírenie. Vyšší počet exemplárov typu „a“, t. j. kotlíkov s horizontálne dvakrát prevŕtaným výčnelkom na vnútornej strane tela, sa objavuje v severnej polovici skúmaného územia. Naproti tomu závesná rukoväť, ktorú tvorí vodorovný otvor chránený mušľovitým výstupkom, teda typ „b“, je jednoznačne bežnejšia v južnej polovici analyzovaného priestoru.

V štúdii je publikovaný a vyhodnotený čo najúplnejší zoznam lokalít z južnej polovice Karpatskej kotliny, obsahujúcich ručne robené alebo obtáčané hlinené kotlíky. Zoznam lokalít a pravdepodobne aj ich vyhodnotenie predstavujú aktuálny stav výskumu, pričom sa oboje môže v budúcnosti zmeniť. Okrem toho je potrebné vyriešiť otázku chronológie, o ktorej sa v tomto príspevku nehovorilo. Ako už bolo spomenuté, prevažná väčšina hlinených kotlíkov je datovaná do 8.–9. stor. s poznámkou, že niektoré kusy môžu patriť do materiálnej kultúry 7. alebo aj 10. stor.

Obr. 1. Bečej-Botra. Hlinený kotlík z expozície Vojvodjanského múzea v Novom Sade (foto Sz. Merva). Mierka: približne 3 : 1.

Obr. 2. Mapovanie nálezísk ručne tvarovaných hlinených nádob v južnej polovici Karpatskej kotliny.

Tab. I. Ukážky ručne tvarovaných hlinených kotlíkov zo západnej polovice analyzovaného regiónu. 1–3, 8, 9 – Csongrád-Felgyő-Kettőshalmi-dűlő, Maďarsko (podľa *Balogh 2018*, obr. 52: 1, 5, 6, 8, 10); 4 – Mošorin-poloha 73, Srbsko (podľa *Falkenstein 1998*, tab. 50: 9); 5, 6 – Belehrad-Zemun-Šljunkara, Srbsko (podľa *Janković 1995–1996*, tab. 7: 8); 7, 11 – Bečej-Botra, Srbsko (podľa *Stanojev 1996*, obr. 29; 32); 10 – Bačka Topola-Ozarikov salaš, Srbsko (podľa *Andjelić 1994*, tab. 3).

Tab. II. Ukážky hlinených kotlíkov z východnej polovice analyzovaného regiónu. 1–12 – Doboz-Hajdúirtás, Maďarsko (podľa *Kovalovszki 1975*, obr. 131: 12); 13 – Makó-Dáli ugar-poloha M43/39, Maďarsko (podľa *Pópity 2021*, tab. 115).

Tab. III. Ukážky ručne tvarovaných hlinených kotlíkov z východnej polovice analyzovaného regiónu. 1–3 – Gyoma, poloha 133, Maďarsko (podľa *Vida 1996*, obr. 6: 3; 9: 5; 17: 5); 4 – Gyulavári-Mályvád-Bányarét, Maďarsko (podľa *Liska 1999*, obr. 4: 1); 5 – Szentes-Berekhát úsek cesty č. 451, Maďarsko (podľa *Madaras 2000*, obr. 14: 6); 6 – Szegvár-Ludasi csatorma, Maďarsko (podľa *Liska 1996*, tab. 6: 1); 7 – Daia Română, Rumunsko (podľa *Popa 1981*, obr. II: 1); 8 – Sečanj-Ledine, Srbsko (podľa *Benjocki 1996*, tab. 3: 16); 9 – Novi Kneževac, poloha 39, Srbsko (podľa *Trifunović 2021*, tab. 101: 20); 10 – Padej-Višnjevača, Srbsko (podľa *Trifunović 1999–2000*, tab. 20: 18). Rôzne mierky.

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 213–232.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.15

SÍDLISKO Z 10.–11. STOROČIA V KAMENÍNE*

GABRIEL NEVIZÁNSKY

Settlement from the 10th–11th Century in Kamenín. The paper informs about the results of the excavation on the terrace of the Hron River, which was carried out in 1977–1978. On the undisturbed area of the settlement from the 10th–11th c. nine sunken huts, one settlement pit, one drainage trough and one grave were unearthed. An interesting phenomenon is the occurrence of dwellings with excavated entrance niches and concealed hiding places within the walls of huts. The only means of dating is pottery.

Keywords: Slovakia, 10th–11th c., settlement, huts with entrance niches, pottery.

Záchranný výskum realizovaný v rokoch 1977 a 1978 bol vyvolaný intenzívnou ťažbou hliny a štrku, ktoré sa odvážali na navŕšenie hrádzí Hrona. Narušené sídliskové objekty objavil v roku 1977 počas archeologického prieskumu Anton Točík.

Lokalita sa rozprestiera na pravobrežnej terase Hrona, asi 200–300 m od severného okraja intravilánu obce, východne od železničnej trate Čata – Štúrovo a kóty 125,1 (obr. 1). Nálezisko uvádza vo svojom súpise už *Š. Janšák* (*1938*, 15–17, plán 2: J). V polohe zvanej Kiskukoricás sme v roku 1977 preskúmali súvislú plochu s rozlohou asi 330 m² a v roku 1978 približne 870 m². Prevažná časť odkrytých objektov pochádza z klasickej fázy badenskej kultúry (*Nevizánsky 1999*, 72–80), jediná sídlisková jama, objekt 26/77, patrí kultúre Makó(Kosihy)-Čaka (*Nevizánsky 2001*). Viac sídliskových jám je aj z obdobia sťahovania národov. Do 10.–11. stor. datujeme dovedna desať objektov, z nich je deväť polozemníc, jedna sídlisková jama a jeden odvodňovací žľab (*Nevizánsky 1982*).

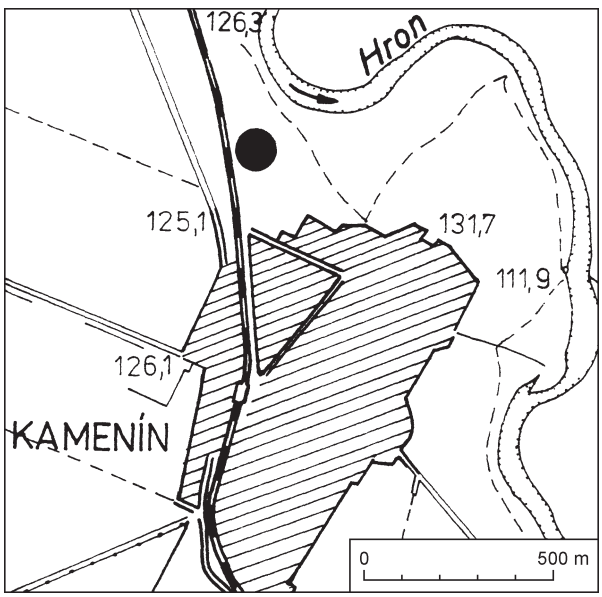

Obr. 1 Kamenín, okr. Nové Zámky. Geografická poloha náleziska (kresba J. Gajdošíková).

Na sledovanej lokalite reprezentujú stredoveké sídliskové objekty len torzo niekdajšej osady, ktorá sa tiahla severojužným smerom pozdĺž okraja terasy Hrona. Preskúmané polozemnice boli zaznamenané v malých skupinkách po dvoch (objekty 14/77, 31/78), resp. po troch (51/78, 52/78, 74/78 a 82/78, 83/78, 85/78). Polozemnica 111/78 bola síce osihotená, ale v tomto prípade sa z technických dôvodov nepreskúmalo jej najbližšie okolie. Vzájomná vzdialenosť medzi uvedenými skupinami polozemníc sa pohybovala okolo 40–50 m. Uvedené objekty boli v rámci skupín pomerne blízko seba, vzdialené približne 1,5–2,5 m (obr. 2).

KAMENÍN V HISTORICKÝCH PRAMEŇOCH

Prvá písomná zmienka o obci niekdajšieho ostrihomského komitátu je z roku 1183. V listine sa uvádza, že ostrihomská kapitula v osade Camend predala komesovi Farkasovi jedno poplužie pôdy za dve marky (hrivny). V roku 1217 Omodej z rodu Hunt-Poznanovcov predtým, než sa vydal s kráľom Ondrejom na križiacku výpravu

* Príspevok vznikol v rámci grantového projektu agentúry VEGA 2/0062/21.

Toto dielo je licencované podľa Creative Commons Attribution 4.0 International License.

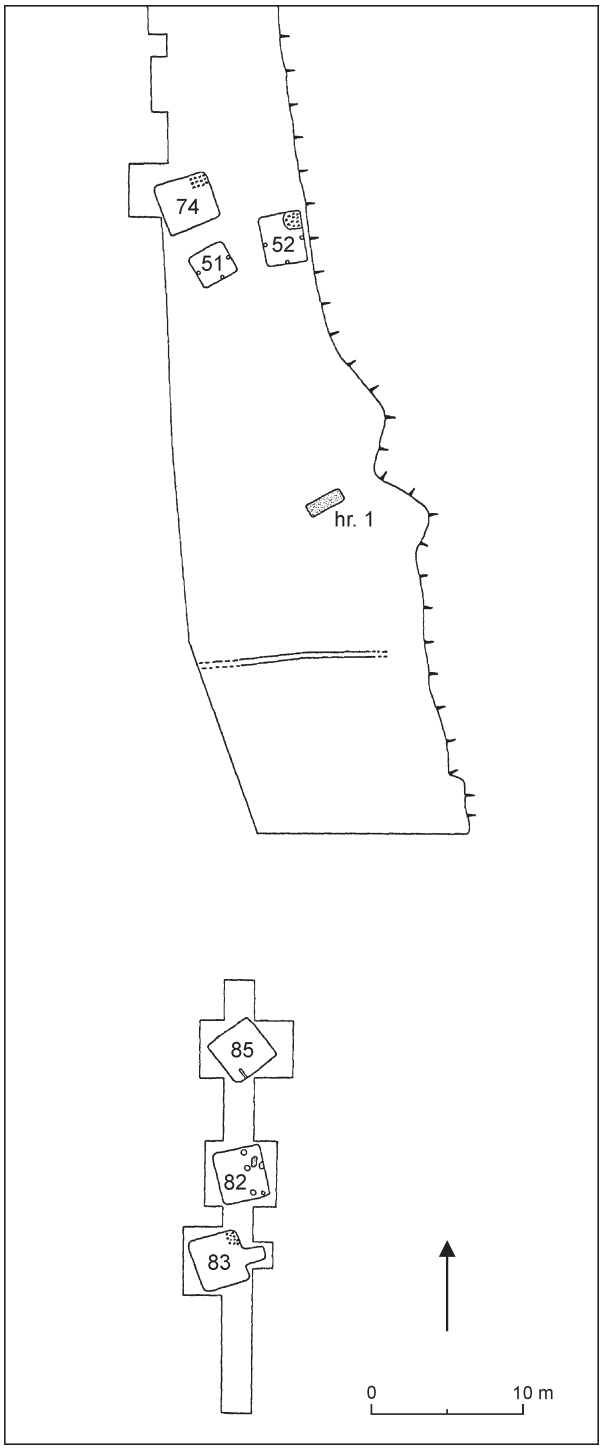

Obr. 2.Kamenín, okr. Nové Zámky. Časť preskúmanej plochy s koncentráciou polozemníc (kresba J. Gajdošíková podľa podkladov G. Nevizánskeho).

do Palestíny, daroval svoj tunajší majetok kláštoru v Bíni, ktorý sám založil. V stredovekých dokumentoch z doby Arpádovcov sa názov obce uvádza ešte v podobe Kemend, prípadne Kemund (*Györffy 1987a*, 294; *Pomfyová/Samuel/Žažová 2014*, 63; *Wertner 1900*, 54).

OPIS OBJEKTOV

Chata 14/77

Polozemnica sa našla SZ od veľkej exploatačnej jamy, ktorá vznikla ešte pred realizáciou výskumných prác. Jazykovitý vchodový výklenok v JV časti objektu bol mierne devastovaný predchádzajúcou ťažbou hliny. Obývací priestor mal viac-menej štvorcový pôdorys so zarovnanými zvislými stenami (SZ a JV stena dĺ. 330 cm, JZ stena dĺ. 320 cm, hĺ. od dnešnej úrovne terénu 140 cm, od úrovne sprašového podložia 75–80 cm). Os chaty bola orientovaná v smere SV – JZ. V SV rohu objektu sa našla deštruovaná kamenná pec z neopracovaných kameňov, ktorej základňa mala kvadratický tvar, cca 115 × 120 cm. Medzi kameňmi sa zaznamenala prepálená hlina, vrstva popola a niekoľko fragmentov keramiky. V strede troch stien bolo po jednej stĺpovej jame s priemerom 20 cm. V SZ stene, bližšie k Z kútu, bola vyhĺbená ešte ďalšia stĺpová jama. Na dne vchodového výklenku ležal nepoškodený plochý kamenný žarnov. Výplň chaty tvorila premiešaná hlina žltohnedej farby. Plocha obývacieho priestoru bola 10,56 m^2 (obr. 3).

Nálezy

1. Obtáčaný okraj väčšej nádoby (zásobnice) sivohnedej farby. Okraj je širší, von vyklenutý so žľabom pre pokrievku (obr. 3: 1).
2. Črep z tela nádoby sivočiernej až čiernej farby, obtáčaný, zdobený zväzkami vysokých vlnoviek a vodorovných obvodových línií. Materiál jemne plavený (obr. 3: 2).
3. Obtáčaný črep hnedosivej farby s von vyklenutým zobákovite zoslabeným okrajom, z nádoby s nízkym hrdlom. Telo tesne pod hrdlom zdobené zväzkom nízkych viacnásobných vlnoviek (obr. 3: 3).
4. Obtáčaný hnedý, vo vnútri čierny črep s vykloneným zobákovite zoslabeným okrajom z jemne plaveného materiálu. Tesne pod hrdlom zdobený nerovnými rytými obvodovými líniami (obr. 3: 4).
5. Nepoškodený plochý žarnov kruhového tvaru s priemerom 44 cm, hrúbkou 4 cm, v strede s kvadratickým otvorom (obr. 4: 1).

Chata 31/77

Polozemnica pravidelného štvorcového pôdorysu (S – J stena dĺ. 350 cm, Z – V stena dĺ. 355 cm), zahĺbená 68–75 cm hlboko do sprašového podložia. Z V steny objektu vybieha jazykovitý vchodový výklenok so šírkou 120 cm a dĺžkou 220 cm. Jeho hĺbka postupne klesá smerom ku dnu polozemnice, kde dosahuje hodnotu 80 cm.

V SV rohu obydlia postavili z lomových kameňov pec zhruba obdĺžnikového tvaru s rozmermi približne 110 × 140 cm, ktorá sa odkryla už v deštruovanom stave spolu s hrubou vrstvou popola a prepálenej mazanice. Medzi kameňmi bolo menšie množstvo keramických fragmentov a brúsna hruda z pieskovca. Pri peci sme zaregistrovali asi 60 × 80 cm veľký fľak prepálenej hliny spolu s celým kamenným žarnovom a fragmentom z ďalšieho exemplára. V strede S, J a Z steny sa nachádzali stĺpové jamy s priemerom 20–25 cm, ktoré boli čiastočne zahĺbené priamo do stien objektu.

Po obidvoch stranách jazykovitého vstupu a V steny chaty sme zaznamenali po jednej stĺpovej jame. V nich osadené stĺpy zrejme slúžili ako nosná konštrukcia obdĺžnikovej striešky nad vchodom, prípadne fixovali aj dvere objektu. Do južnej bočnej steny v blízkosti JZ rohu vyhĺbili vo výške 30 cm od podlahy tajník s rozmermi: š. základne

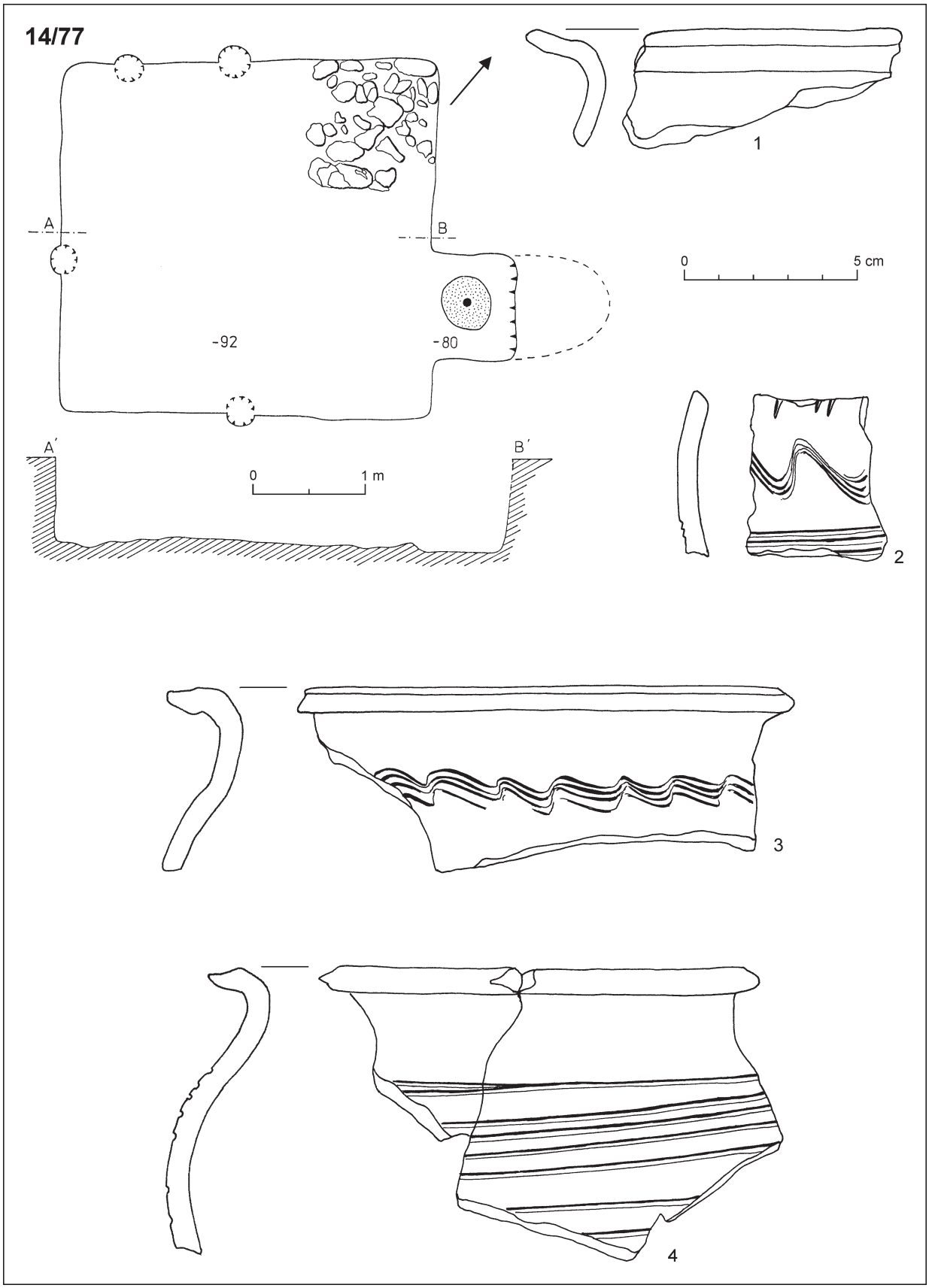

Obr. 3. Kamenín, okr. Nové Zámky. Objekt 14/77 (kresba objektu J. Gajdošíková podľa podkladov G. Nevizánskeho; kresba nálezov J. Marettová).

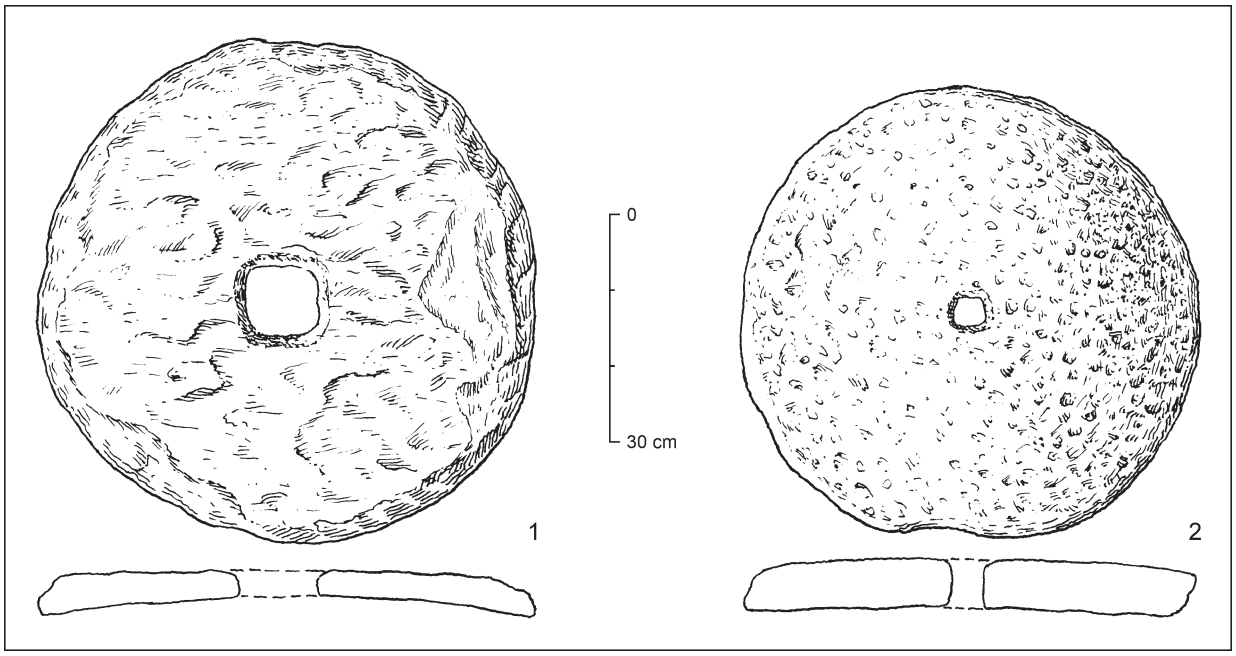

Obr. 4. Kamenín, okr. Nové Zámky. Žarnovy. 1 – objekt 14/77; 2 – objekt 31/77 (kresba J. Marettová).

32 cm, v. 30 cm, dĺ. 40 cm. Výplň chaty tvorila hnedožltá premiešaná hlina. Napravo od vchodového výklenku, pri V stene a kamennej peci sledovaného objektu, čiže mimo obytného priestoru, sa nachádzala pravidelná obdĺžniková jama s rovným dnom, s rozmermi 160 × 80–85 cm, hĺ. 40 cm. Nemožno však vylúčiť, že v tomto prípade ide o neskoršie zahĺbený objekt neznámeho účelu. Plocha obývacieho priestoru bola 12,425 m^2 (obr. 6).

Nálezy

1. Hrncovitá nádoba hnedej až sivočiernej farby s nízkym hrdlom. Okraj je von vyklenutý. Tesne pod hrdlom zdobený do vodorovného radu usporiadanými krátkymi (1,3 až 1,5 cm) šikmými vrypmi. Pod ním celý povrch nádoby pokrývajú do zväzkov usporiadané trojice vodorovných obvodových línií. V strede dna nádoby je plastická štvoruholníková značka, vo vnútri v strede s kružnicou, z ktorej vychádzajú chaoticky usporiadané krátke línie (symbol slnka?). Nádoba obtáčaná na kruhu, do zvoniva vypálená. V. 23,2 cm, pr. okraja 20,8 cm, pr. dna 9 cm (obr. 5).
2. Obtáčaná vysoká hnedá hrncovitá nádoba s nízkym hrdlom a von vyklenutým okrajom, ktorý nie je profilovaný. Výzdobu horných dvoch tretín výšky nádoby tvoria nariedko usporiadané obvodové línie. Povrch hladký, dno rovné, miestami sivohnedé fľaky. V. 29,2 cm, pr. ústia 26,2 cm, pr. dna 11 cm (obr. 7: 1).
3. Obtáčaná hrncovitá nádoba sivej farby, pod nízkym hrdlom zdobená piatimi nepravidelnými radmi šošovicových vpichov. Okraj z vnútornej strany je zdobený radom šikmých vpichov. V. 15,3 cm, pr. ústia 18 cm, pr. dna 7,9 cm (obr. 7: 3).
4. Dvojkónický praslen sivohnedej farby z jemne plaveného materiálu. V. 2,1 cm, pr. 3,1 cm, pr. otvoru 0,85 cm (obr. 6: 2).
5. Črep z podhrdlia sivočiernej farby z jemne plaveného materiálu, zdobený vodorovným radom šikmých vpichov, pod nimi rovnými obvodovými líniami (obr. 6: 1).

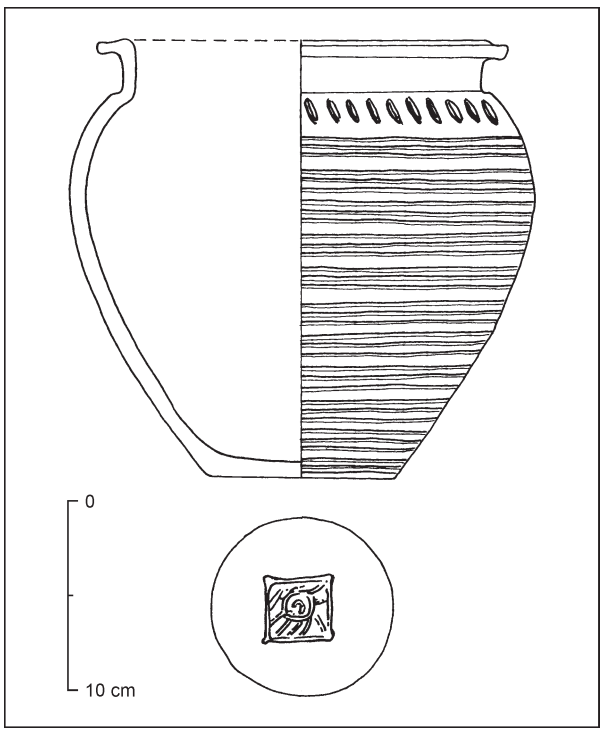

Obr. 5. Kamenín, okr. Nové Zámky. Nádoba so značkou na dne z objektu 31/77 (kresba J. Marettová).

6. Okrajový črep hnedej až sivočiernej farby, s vykloneným okrajom, zdobený pod hrdlom zväzkom vodorovných obvodových línií a zväzkom vysokých vlnoviek (obr. 6: 3).
7. Okrajový črep sivej až hnedej farby, pod hrdlom zdobený viacnásobnou vlnovkou (obr. 6: 4).

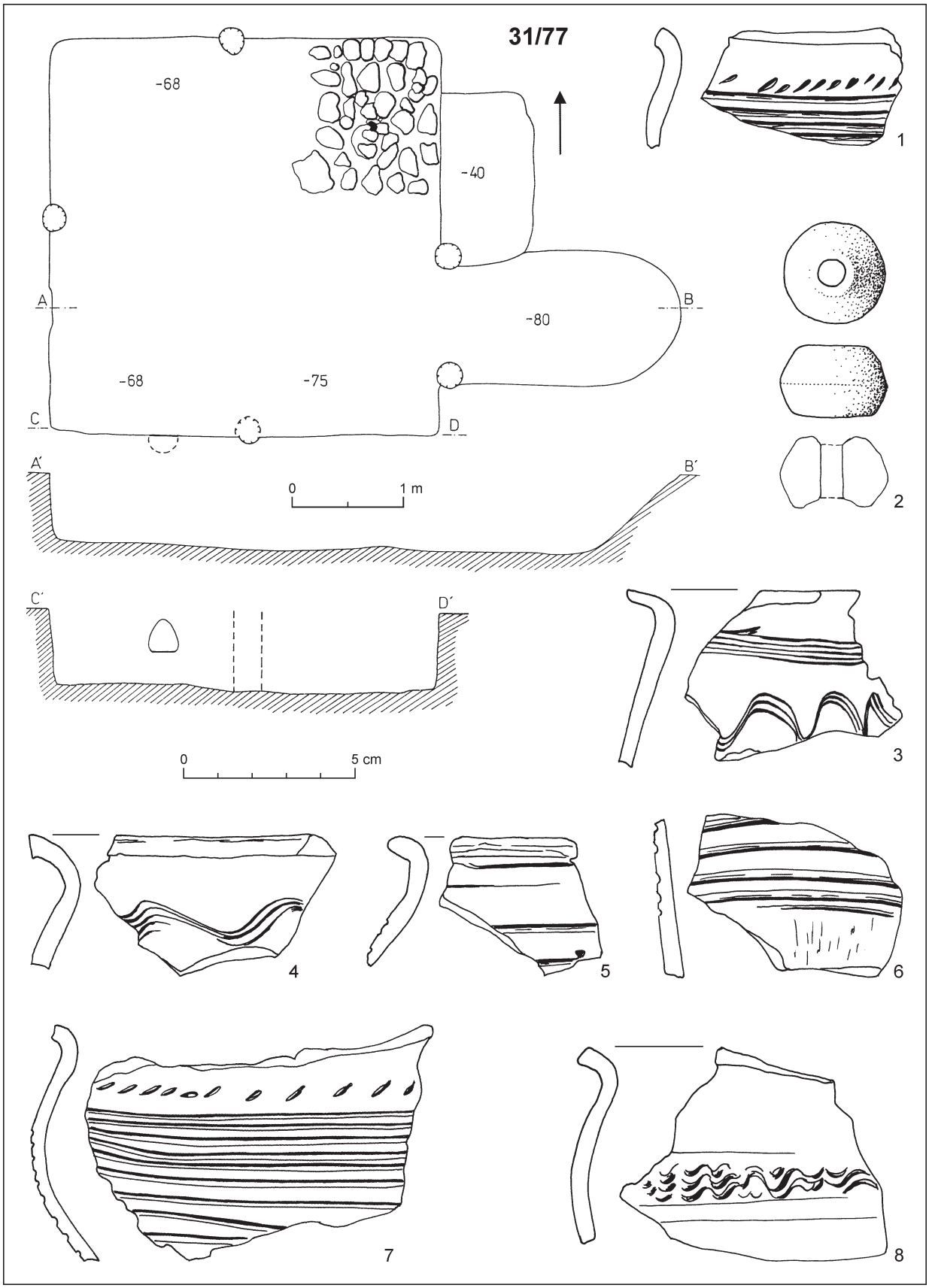

Obr. 6. Kamenín, okr. Nové Zámky. Objekt 31/77 (kresba objektu J. Gajdošíková podľa podkladov G. Nevizánskeho; kresba nálezov J. Marettová).

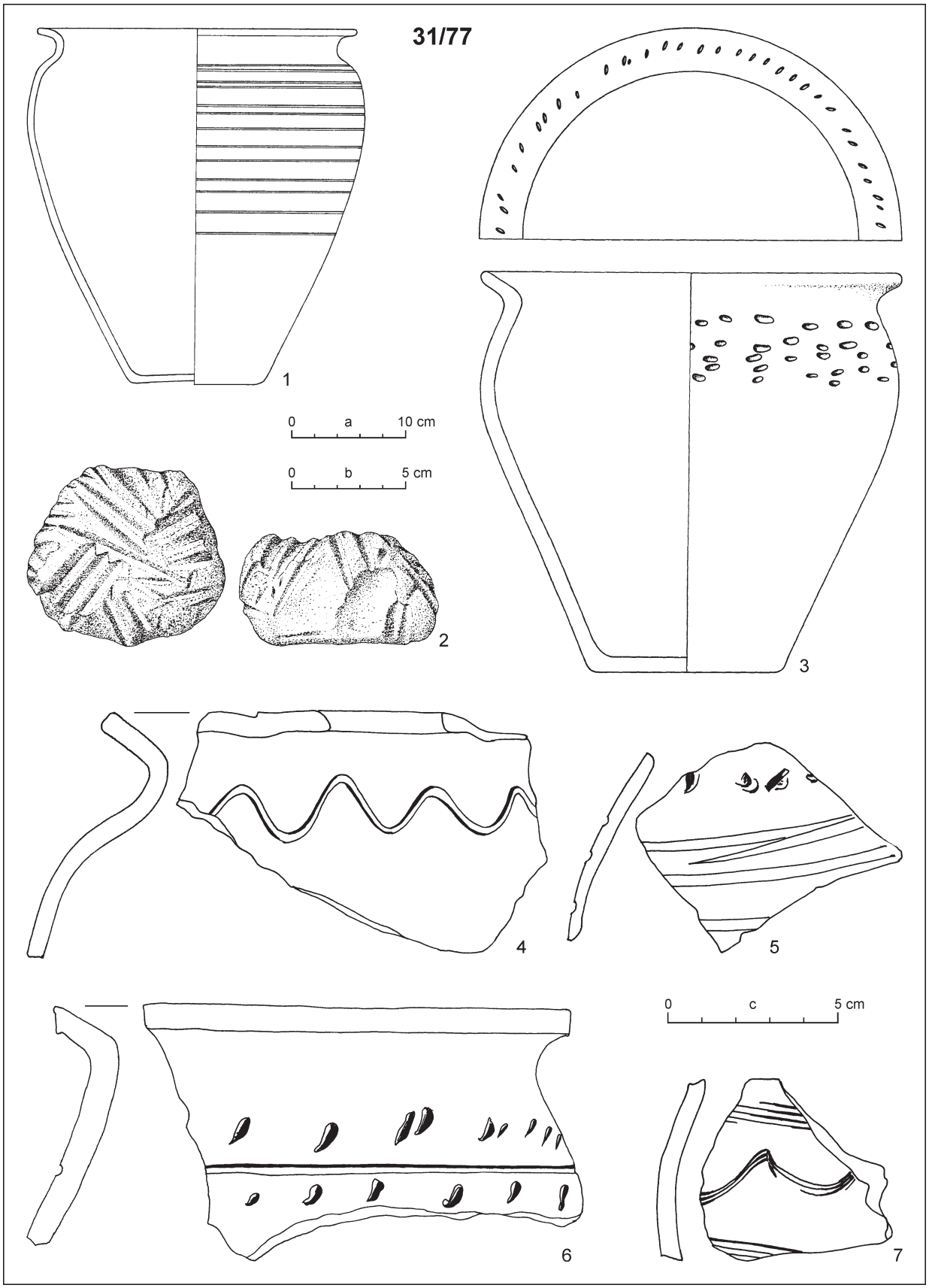

Obr. 7. Kamenín, okr. Nové Zámky. Objekt 31/77. Mierka: a – 1, 3; b – 2; c – 4–7 (kresba J. Marettová).

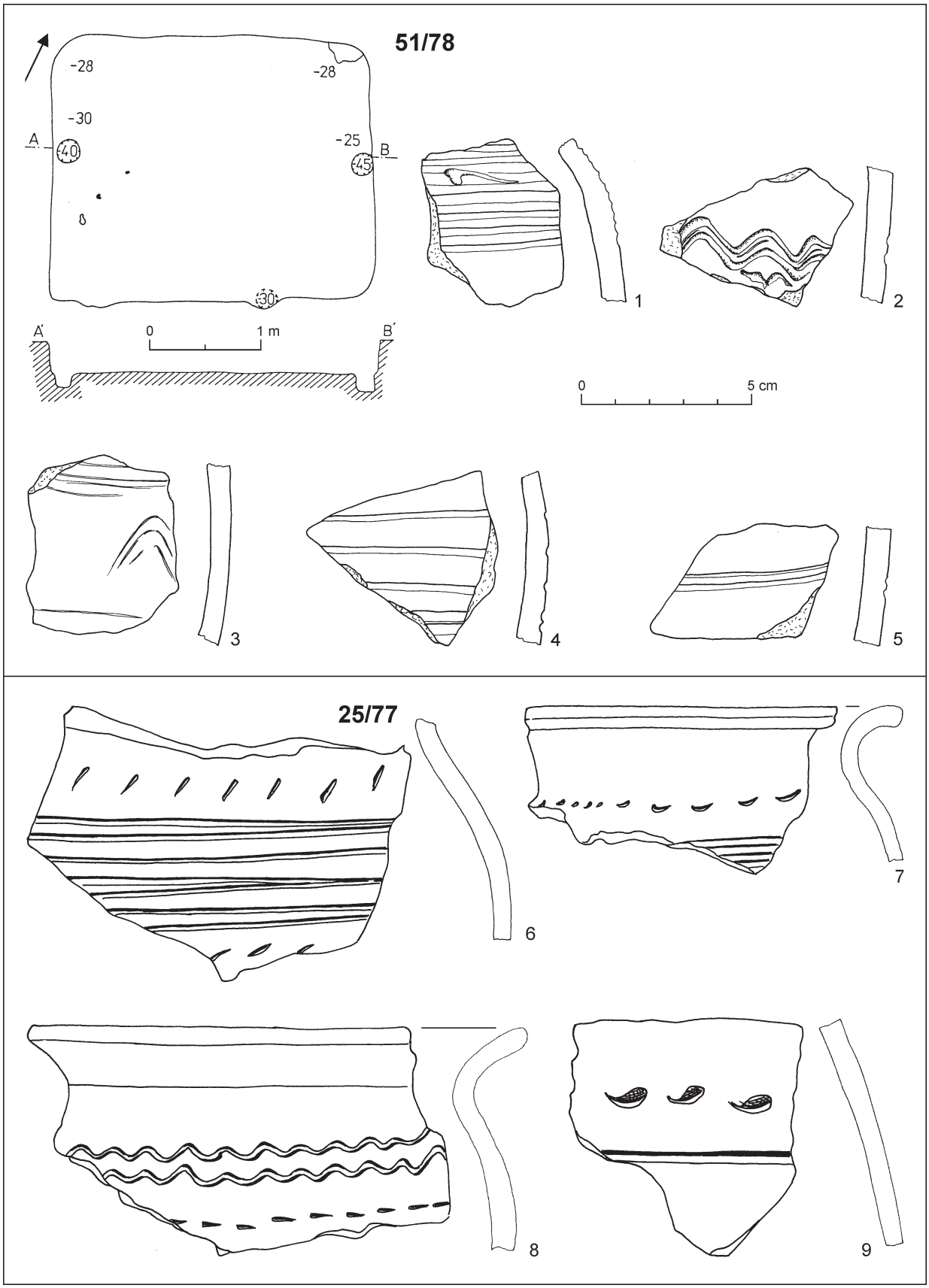

Obr. 8. Kamenín, okr. Nové Zámky. Keramika. 1–4 – objekt 51/78; 6–9 – objekt 25/77 (kresba objektu J. Gajdošíková podľa podkladov G. Nevizánskeho; kresba nálezov J. Marettová).

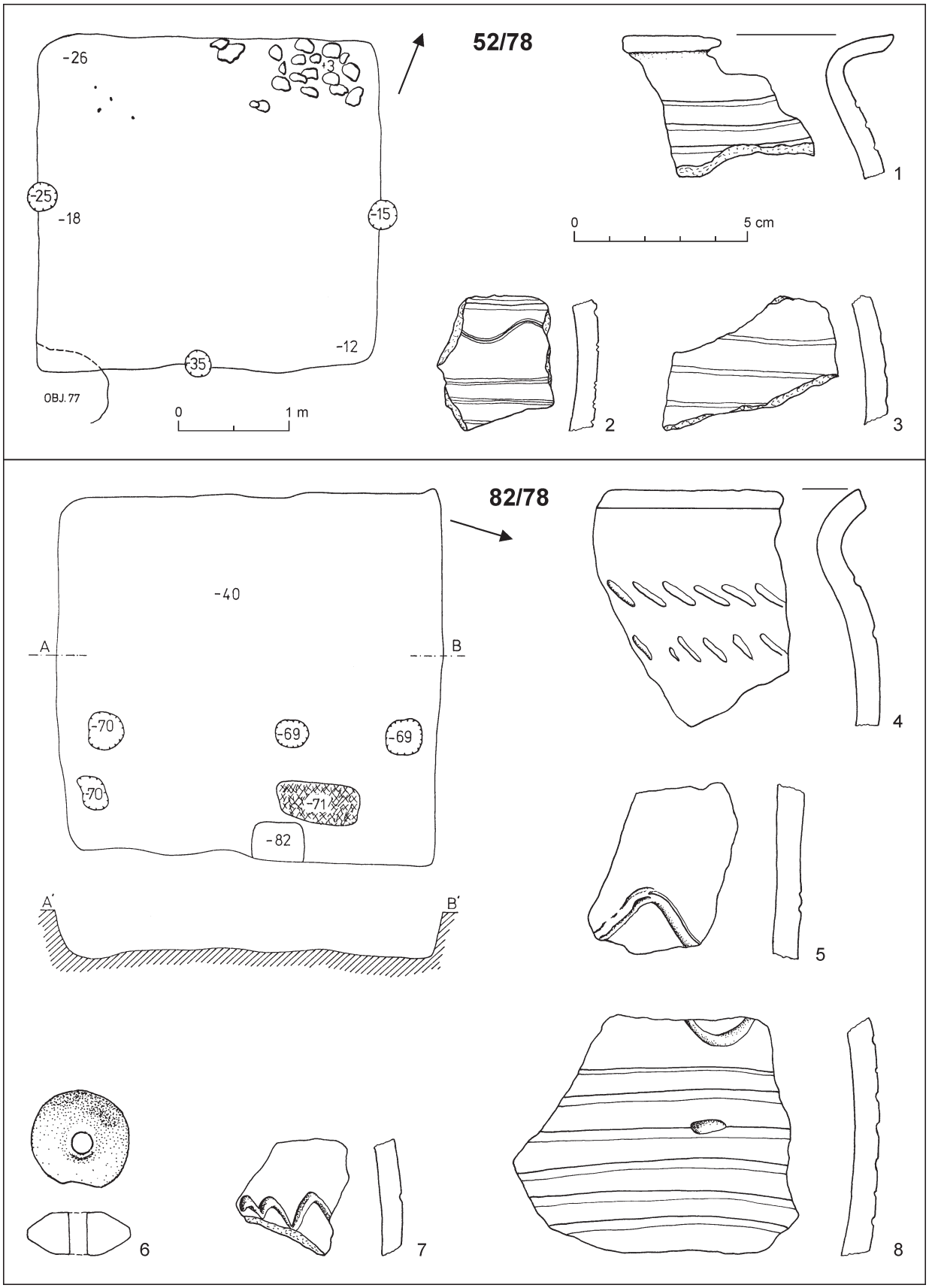

Obr. 9. Kamenín, okr. Nové Zámky. Objekty 52/78 a 82/78 (kresba objektov J. Gajdošíková podľa podkladov G. Nevizánskeho; kresba nálezov J. Marettová).

8. Sivočierny črep s profilovaným hrdlom, s von vyklenutým zaobleným okrajom, zdobený širokými obvodovými líniami (obr. 6: 5).
9. Sivočierny črep z tela nádoby, zdobený širokými obvodovými líniami (obr. 6: 6).
10. Obtáčaný sivočierny črep z vydutiny nádoby, zdobený vodorovným radom šikmých vpichov a viacnásobnými rytými obvodovými líniami (obr. 6: 7).
11. Tehlovočervený až hnedý črep z vydutiny nádoby, zdobený vodorovným radom zväzkom nízkych vlnoviek (obr. 6: 8).
12. Celý plochý žarnov s priemerom 41 cm, hr. 2,5–3 cm, v strede s kruhovým otvorom s priemerom 3 cm (obr. 4: 2).
13. Ďalší žarnov vo fragmentoch.
14. Brúsna hruda bochníkového tvaru z pieskovca sivej farby. Na povrchu viaceré nepravidelné brúsne plochy s výraznými ryhami s profilom tvaru V (obr. 7: 2).
15. Obtáčaný sivočierny črep s von vyklenutým rovno zrezaným okrajom, pod nízkym hrdlom zdobený jednoduchou vlnovkou (obr. 7: 4).
16. Sivočierny črep z tela nádoby, zdobený širokými obvodovými líniami a radom vodorovných vpichov (obr. 7: 5).
17. Sivočierny okrajový črep, zdobený pod hrdlom dvoma vodorovnými radmi vpichov a jednoduchou obvodovou líniou (obr. 7: 6).
18. Hnedý črep z tela obtáčanej nádoby, zdobený vodorovnými zväzkami obvodových línií a radom viacnásobných vlnoviek (obr. 7: 7).

Chata 51/78

Objekt obdĺžnikového pôdorysu s rozmermi 285–290 × 230–240 cm a hĺbkou 30 cm. V strede dvoch kratších stien sa nachádzalo po jednej stĺpovej jame, hĺ. 40 a 45 cm. Jedna stĺpová jama sa zaznamenala aj približne v tretine dĺžky južnej steny. Podlaha chaty bola rovná a udupaná. Pri Z stene boli zachytené 2–3 malé jamky po kolíkoch s priemerom 4 cm. V chate nebola zistená kamenná pec, ba ani stopy po ohnisku – zrejme nemal funkciu obydlia. Výplň tvorila hnedá hlina s minimálnym počtom črepov. Os chaty bola orientovaná v smere SV–JZ. Polohu vchodu sme nezistili. Vnútorný priestor mal rozlohu 6,96 m^2 (obr. 8).

Nálezy

1. Črep sivočiernej farby z jemne plavenej hliny, zdobený obvodovými líniami (obr. 8: 1).
2. Črep z tela nádoby sivočiernej farby, zdobený nízkymi viacnásobnými vlnovkami (obr. 8: 2).
3. Črep z tela nádoby sivočiernej farby, zdobený zväzkami obvodových línií a vlnoviek (obr. 8: 3).
4. Črep sivočiernej farby, zdobený širokými obvodovými líniami (obr. 8: 4).
5. Črep z tela nádoby, zdobený zväzkom tenkých obvodových línií (obr. 8: 5).

Chata 52/78

Obydlie štvorcového pôdorysu s plytkými, rovnými zvislými stenami, s rozmermi 295 × 300 cm a hĺbkou 18 cm. V SV rohu bola silne deštruovaná, čiastočne rozobraná kamenná pec z nasucho kladených lomových kameňov, ktorú stavali nad podlahou na asi 15 cm vyvýšené plató. Pred niekdajším otvorom pece bola prepálená hlina s nálezmi menšieho počtu keramických fragmentov. V strede dĺžky J, Z a V steny bolo po jednej stĺpovej jame s hĺbkami 15, 35 a 25 cm. JZ roh stavby sa nachádzal v superpozícii s objektom 77, ktorý obsahoval keramiku badenskej kultúry. Rovná podlaha chaty bola udupaná, v SZ štvrtine sa v nej zistili obrysy po nepravidelne usporiadaných plytkých jamkách po kolíkoch s priemermi 4–5 cm. Výplň objektu tvorila hnedá hlina s malým množstvom črepov, bez zvieracích kostí. Obývací priestor mal rozlohu 8,85 m^2 (obr. 9).

Nálezy

1. Von vyklenutý, rovno zrezaný okrajový črep tehlovočervenej farby, zdobený riedkymi obvodovými líniami (obr. 9: 1).
2. Obtáčaný črep hnedočiernej farby, zdobený jednoduchou vlnovkou a širokými obvodovými líniami (obr. 9: 2).
3. Črep tehlovočervenej farby, zdobený riedkymi obvodovými líniami (obr. 9: 3).

Chata 74/78

Objekt štvoruholníkového pôdorysu s rozmermi 340 × 360 cm, so zvislými stenami a rovnou udupanou podlahou, s dlhšou osou orientovanou v smere ZJZ – VSV. V S rohu chaty sa nachádzala pec z nasucho kladeného lomového kameňa, ktorú postavili priamo na podlahu. Mala štvoruholníkový pôdorys s rozmermi cca 100 × 110 cm, na dne s prepálenou hlinou. Stopy po troch tenkých nosných stĺpoch sa zachytili iba pri južnej stene, z toho raz v rohu. Na podlahe boli po tenkých kolíkoch početné malé a plytké jamky s priemermi 4–5 cm. Na západ od okraja pece sa našli podobné jamky situované v dvoch rovnobežných líniách. Výplň tvorila hnedočierna hlina s obsahom malého počtu drobných keramických zlomkov a zvieracích kostí (koza/ovca). Plocha obývacieho priestoru bola 12,24 m^2. Chata sa nachádzala v superpozícii s objektom 95, ktorý obsahoval keramiku badenskej kultúry (obr. 10).

Nálezy

1. Opracované rebro – hladidlo? Dĺ. 8,3 cm, š. 2,1–2,2 cm.

Chata 82/78

Objekt štvoruholníkového pôdorysu s rozmermi 350 × 320 cm, hĺbkou 40 cm, rovnou podlahou a s mierne zošikmenými stenami. Steny boli orientované zhruba v smere svetových strán. Vo V časti chaty, vo vnútri obývacieho priestoru, boli do línie mimo os objektu usporiadané tri stĺpové jamy s priemermi cca 30 cm a hĺbkami 69–70 cm. Tesne pri V stene sa nachádzala stĺpová jama takmer štvoruholníkového pôdorysu (34 × 46 cm, hĺ. 82 cm), ďalšia stĺpová jama, hlboká 70 cm, sa našla v blízkosti V rohu stavby. V kvadrante S rohu sa zaznamenala tzv. pracovná jama oválneho pôdorysu (80 × 34 cm), hlboká 31 cm od úrovne podlahy, ktorej dno, resp. čiastočne i steny boli prepálené. Vo výplni čiernohnedej farby bolo niekoľko črepov, hlinený praslen a viacero kostí (hovädzí dobytok 3 ks, koza/ovca 1 ks, ošípaná 1 ks, 1 ľudská kosť – ľavá stehnová bez distálnej časti). Obytná plocha mala rozlohu 11,2 m^2 (obr. 9).

Nálezy

1. Sivočierny črep s rovno zrezaným, mierne vykloneným okrajom, zdobený dvoma vodorovnými radmi šikmých krátkych vrypov (obr. 9: 4).
2. Sivohnedý črep s čiernym lomom, zdobený dvojicou vysokých vlnoviek. Materiál plavený, s prímesou sľudy (obr. 9: 5).
3. Sivohnedý malý dvojkónický praslen z jemne plaveného materiálu. Pr. 2,9 cm, pr. otvoru 0,6 cm (obr. 9: 6).

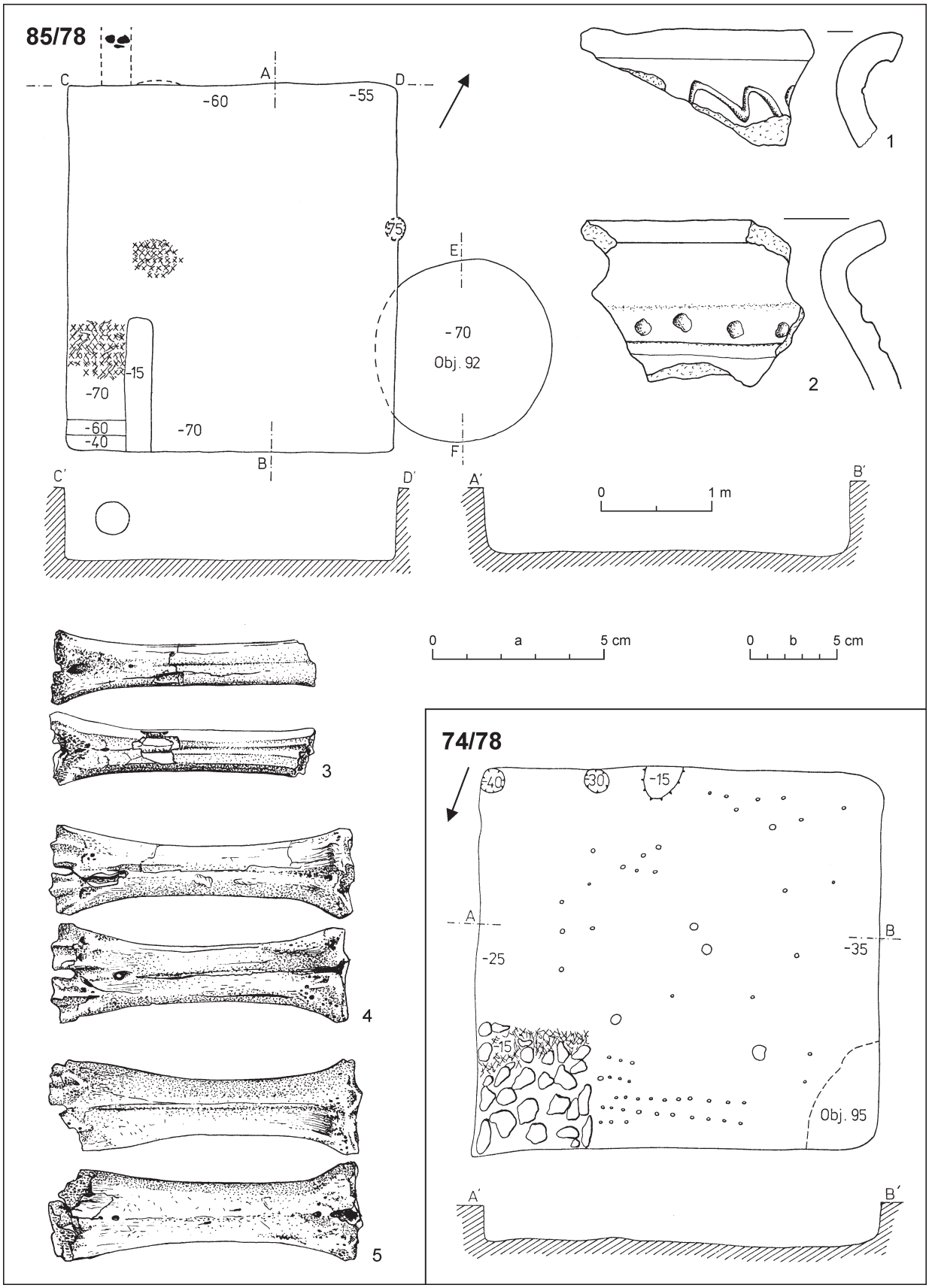

Obr. 10. Kamenín, okr. Nové Zámky. Objekt 74/78; objekt 85/78. Mierka: a – 1, 2; b – 3–5 (kresba objektu J. Gajdošíková podľa podkladov G. Nevizánskeho; kresba nálezov J. Marettová).

4. Hnedý črep z plaveného materiálu, s prímesou sľudy, zdobený jednoduchou zahrotenou vlnovkou (obr. 9: 7).
5. Obtáčaný svetlohnedý črep z tela nádoby, zdobený širokou vlnovkou a riedkymi obvodovými líniami (obr. 9: 8).

Chata 83/78

Obydlie štvoruholníkového pôdorysu s rozmermi 340 × 360 cm a hĺbkou 70 cm, z V strany s jazykovitým vchodovým výklenkom (dĺ. 160 cm, š. 95 cm). Rovnú podlahu tvorila udupaná hlina, zvyšky po vymazaní sa nezachytili. Napravo od vchodu, t. j. v S rohu stavby bola pec takmer štvorcového pôdorysu (100 × 110 cm) postavená z lomového kameňa, ktorá sa zachovala do výšky 30–40 cm. Kamene kládli nasucho priamo na podlahu. Stĺpové jamy nosných stĺpov boli zaznamenané v obydlí v blízkosti JV steny a v SZ stene (hĺ. 90 cm). Ďalšia stĺpová jama (hĺ. 85 cm) sa nachádzala tesne pri rohu vchodového výklenku a steny chaty s priliehajúcou pecou. JV roh stavby narúšal širší nepravidelný žľab, ktorý zrejme súvisí s eróziou pôdy počas dažďov. Výplň chaty tvorila čierna hlina. Črepy, z ktorých sa zrekonštruovala jedna nádoba, sa našli predovšetkým medzi kamennou deštrukciou pece. Jediná zvieracia kosť patrila koňovi – opracovaný metatarzus. Vo výplni vchodového výklenku sa našla plochá železná kramlička s jedným ulomeným ramenom (obr. 12: 9) a šidlo, vyhotovené z ľavej tíbie ošípanej (osteologický materiál určila Z. Bielichová). Obytná plocha chaty mala rozlohu 12,24 m^2 (obr. 11).

Nálezy

1. Obtáčaná sivočierna hrncovitá nádoba s vykloneným okrajom, v hornej tretine zdobená štyrmi vodorovne usporiadanými troj- až štvornásobnými zväzkami rytých nízkych vlnoviek. Dno nádoby rekonštruované, materiál jemne plavený, do zvoniva vypálený. V. 21,8 cm, pr. okraja 18 cm, pr. dna 10,6 cm (obr. 11: 4).
2. Kostené šidlo z ľavej tíbie ošípanej, dĺ. 7,9 cm (obr. 11: 2).
3. Kostená korčuľa – metatarzus koňa, dĺ. 24,3 cm, š. 3,8–4,6 cm, hr. 2–2,5 cm. Spodná časť opracovaná, hladká (obr. 11: 1).
5. Dolná polovica sivočiernej hrncovitej nádoby, na vydutine zdobená zväzkom vodorovných obvodových línií. Do zvoniva vypálená keramika, materiál obsahuje väčšie množstvo primiešaného piesku. Zachovaná v. 13,6 cm, pr. dna 11,3 cm (obr. 11: 3).
6. Sivočierny obtáčaný, do zvoniva vypálený črep, zdobený jednoduchou širokou vlnovkou a obvodovou líniou (obr. 12: 1).
7. Sivočierny obtáčaný črep s vykloneným zrezaným okrajom, pod hrdlom zdobený hustými obvodovými líniami (obr. 12: 2).
8. Sivohnedý obtáčaný črep zdobený zväzkami tenkých vlnoviek (obr. 12: 3).
9. Praslen okrúhleho tvaru vyrobený z hnedosivého črepu, ktorý bol pôvodne zdobený obvodovými líniami. Pr. 3,7 cm, pr. otvoru 0,7 cm (obr. 12: 4).
10. Sivohnedý črep zdobený zväzkom obvodových línií (obr. 12: 5).
11. Obtáčaný sivočierny črep s von vyklenutým rovno zrezaným okrajom, zdobený vrypmi (obr. 12: 6).
12. Sivohnedý až hnedý črep s von vyklenutým zrezaným okrajom (obr. 12: 7).
13. Sivohnedý črep zdobený riedkymi a širokými obvodovými líniami (obr. 12: 8).
14. Železná kramlička z tyčinky obdĺžnikového prierezu, s jedným ulomeným ramenom, ktoré bolo pôvodne zahrotené. Dĺ. 6,9 cm, dĺ. dochovaného ramena 4,2 cm (obr. 12: 9).
15. Sivočierny črep po celom povrchu zdobený obvodovými líniami (obr. 12: 10).
16. Čierny obtáčaný črep zdobený krátkymi šikmými hrebeňovými vrypmi, pod nimi zväzky obvodových línií (obr. 12: 11).
17. Obtáčaný sivočierny črep s von vyhnutým profilovaným okrajom, pod hrdlom zdobený obvodovými líniami (obr. 12: 12).

Chata 85/78

Objekt štvoruholníkového pôdorysu s rozmermi 300 × 330 cm. Rohy chaty sú orientované v smere svetových strán. Steny mal zvislé, udupanú podlahu rovnú. Jediná stĺpová jama (hĺ. 75 cm, pr. 15 cm) sa nachádzala priamo v strede SV steny. Pri južnom rohu objektu boli medzi stenou chaty a zo sprašového podložia vytesaným múrikom (v. 55 cm, š. 15 cm, dĺ. 120 cm) vytvorené dva schodíky (š. 50 cm), ktoré smerovali do obývacieho priestoru. Dno vchodu a podlaha v blízkosti Z steny bola prepálená na ploche cca 40 × 50 cm, resp. 30 × 50 cm. Pri Z rohu chaty, presne naproti vchodu, asi 30 cm nad podlahou vyhĺbili do steny rovný tunel kruhového prierezu (pr. 32 cm, dĺ. 70 cm). Vo vzdialenosti 40 cm od okraja otvoru sme našli tri malé lomové kamene. Celý priebeh tunela sme nemohli sledovať, pretože nad ním bola navŕšená obrovská skládka vyťaženej zeminy. Predpokladáme však, že v tomto prípade ide o akýsi prototyp komína. V profile sondy sme zistili pravdepodobnú hĺbku polozemnice, ktorá merala asi 65 cm. Výplň chaty tvorila hnedočierna hlina s menším množstvom keramického materiálu a zvieracích kostí. Obývací priestor chaty mal rozlohu 9,9 m^2 (obr. 10).

Nálezy

1. Obtáčaný sivočierny črep so zosilneným, rovno zrezaným von vykloneným okrajom, zdobený jednoduchou vysokou vlnovkou (obr. 10: 1).
2. Sivočierny obtáčaný črep s von vykloneným, rovno zrezaným okrajom, zdobený vodorovným radom riedkych jamôk a širokou obvodovou líniou (obr. 10: 2).

3.–5. Kostené korčule – 1 ks neopracovaný ľavý metakarpus dospelého hovädzieho dobytka, 1 ks opracovaný dorzálny ľavý metatarzus hovädzieho dobytka, 1 ks neopracovaný pravý hovädzí metakarpus (obr. 10: 3–5).

Chata 111/78

Chata štvoruholníkového pôdorysu s rozmermi 310 × 280 cm, orientovaná rohmi v smere svetových strán. V severnom rohu objektu bola deštruovaná pec štvorcového pôdorysu, s rozmermi cca 110 × 110 cm, postavená z lomového kameňa na 40 cm vysokom sprašovom podstavci. V strede SZ steny, tesne nad rovnou udupanou podlahou bol vyhĺbený tajník poloblúkového prierezu (š. 35 cm, v. 22 cm, dĺ. 15 cm), v ktorom ležal železný nožík. Zvislé steny boli rovné, vysoké 40 až 42 cm. Jediná stĺpová jama (hĺ. 70 cm, pr. 22 cm) bola nájdená v blízkosti JV steny obydlia. Na podlahe v blízkosti pece boli miestami prepálené fľaky, zvyšky uhlíkov a popola.

Takmer na celej ploche obývacieho priestoru sme zaznamenali veľký počet obrysov drobných jamôk po kolíkoch s priemerom 4 až 10 cm. Boli nepravidelne situované, iba J od okraja pece boli usporiadané do radov a vytvárali akýsi štvoruholník.

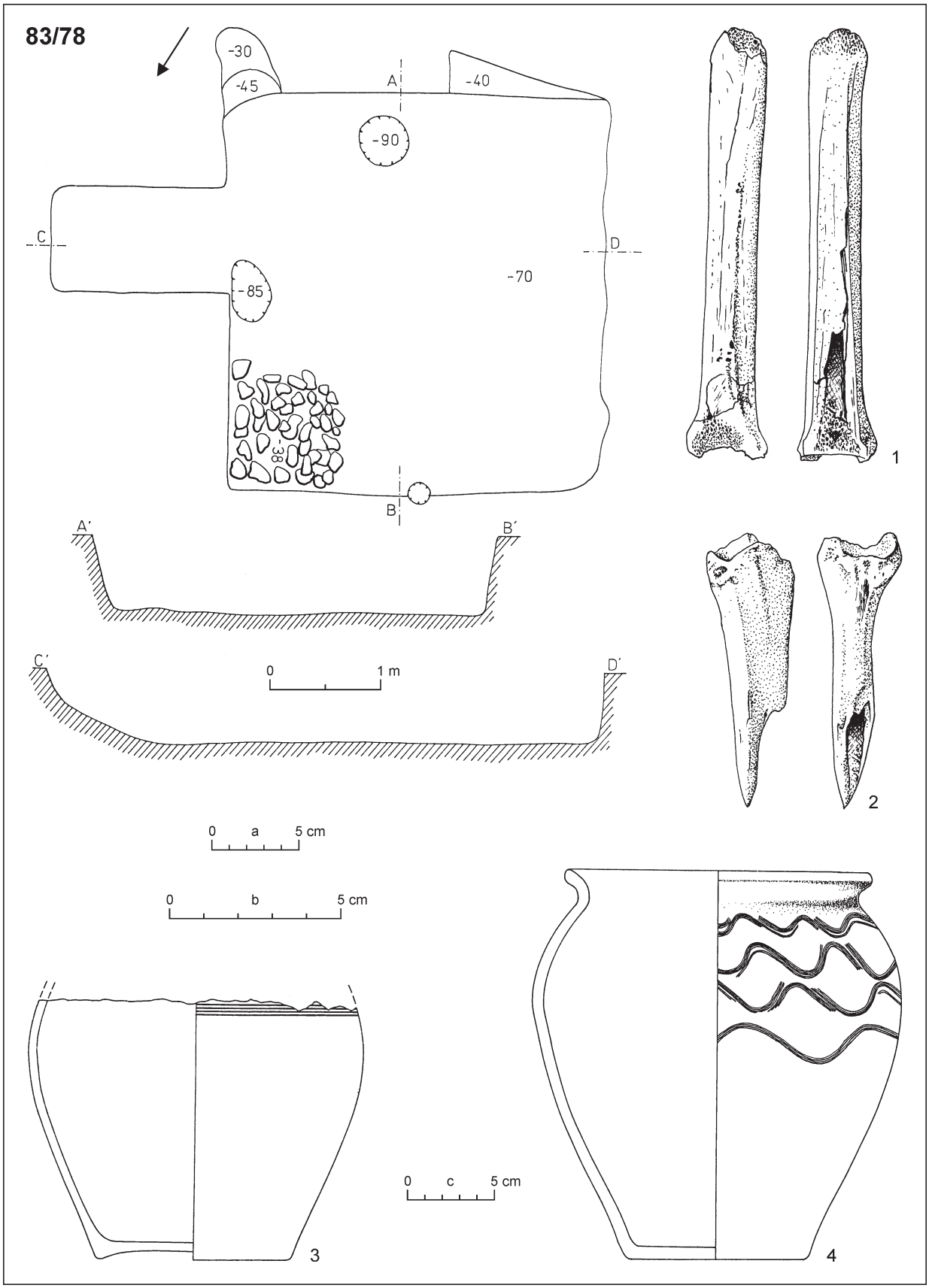

Obr. 11. Kamenín, okr. Nové Zámky. Objekt 83/78. Mierka: a – 1; b – 2; c – 3, 4 (kresba objektu J. Gajdošíková podľa podkladov G. Nevizánskeho; kresba nálezov J. Marettová).

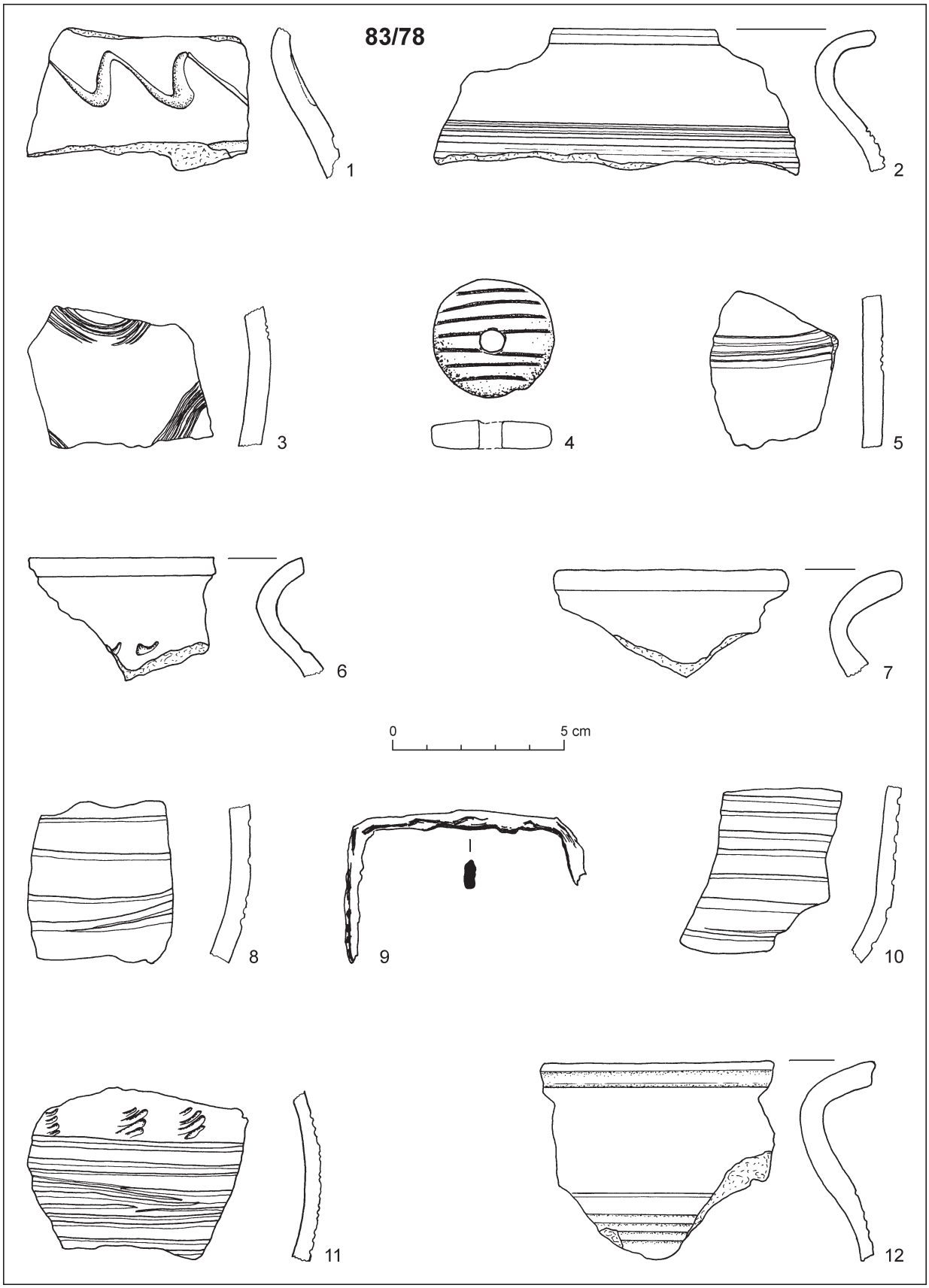

Obr. 12. Kamenín, okr. Nové Zámky. Objekt 83/78 (kresba J. Marettová).

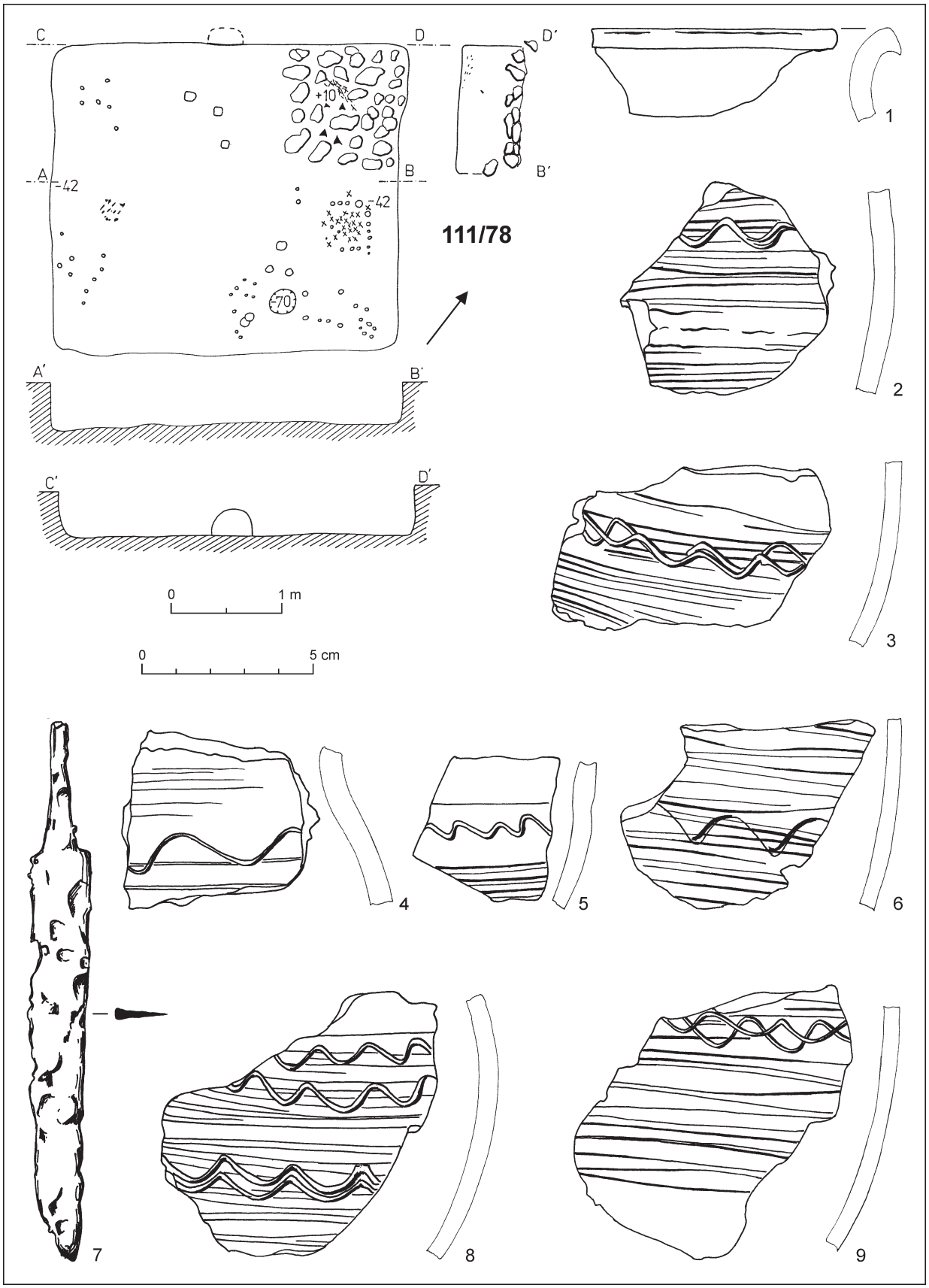

Obr. 13. Kamenín, okr. Nové Zámky. Objekt 111/78 (kresba objektu J. Gajdošíková podľa podkladov G. Nevizánskeho; kresba nálezov J. Marettová).

Výplň tvorila hnedočierna hlina s črepmi a zvieracími kosťami, ktoré sa koncentrovali pri kameňoch zničenej pece. Obývacia plocha predstavovala 8,68 m^2 (obr. 13).

Nálezy

1. Hnedočierny črep s mierne vykloneným zobákovite ukončeným okrajom. Materiál s prímesou sľudy (obr. 13: 1).
2. Hnedosivý črep, po celom povrchu zdobený hustými obvodovými líniami, ktoré sú prekryté širokou jednoduchou vlnovkou (obr. 13: 2).
3. Hnedočierny črep z vydutiny, zdobený hustými obvodovými líniami, do nich následne vyryli obvodové vlnovky (obr. 13: 3).
4. Obtáčaný svetlohnedý črep, vo vnútri sivohnedý, zdobený obvodovými líniami a jednoduchou vlnovkou (obr. 13: 4).
5. Hnedočierny črep, zdobený jednoduchou vlnovkou a hustými obvodovými líniami (obr. 13: 5).
6. Sivočierny črep, po celom povrchu zdobený hustými obvodovými líniami, do ktorých dodatočne vyryli jednoduchú vlnovku (obr. 13: 6).
7. Železný nožík s rovným chrbtom a s odsadeným tŕňom. Dĺ. 15,6 cm, dĺ. čepele 12 cm, max. š. 1,7 cm, dĺ. tŕňa 3,8 cm (obr. 13: 7).
8. Sivočierny črep, po celom povrchu zdobený hustými obvodovými líniami a dodatočne vyrytými jednoduchými vlnovkami (obr. 13: 8).
9. Obdobný črep s totožnou výzdobou (obr. 13: 9).

Sídlisková jama 25/77

Jej tvar sme nezaregistrovali, nakoľko sa nachádzala v čiernej ornici. Jej existenciu dokumentovala koncentrácia keramického materiálu. V žltom sprašovom podloží sme zachytili iba spodnú časť objektu.

Nálezy

1. Obtáčaný hnedočierny črep so sivým lomom, zdobený obvodovými líniami, zhora i zdola ohraničenými po jednom rade šikmých rýh (obr. 8: 6).
2. Von vyklenutý, rovno zrezaný obtáčaný okrajový črep sivočiernej farby, zdobený vodorovným radom krátkych vrypov a širokých obvodových línií (obr. 8: 7).
3. Obtáčaný sivočierny okrajový črep s vyhnutým okrajom. Na pleci zdobený dvomi vodorovnými radmi jednoduchých nízkych vlnoviek a radom krátkych tenkých ťahaných vrypov. Materiál jemne plavený (obr. 8: 8).
4. Obtáčaný črep, do zvoniva vypálený, zdobený širokými vrypmi a širokými obvodovými líniami (obr. 8: 9).

Žľab

Pravdepodobne so stredovekým osídlením lokality súvisí aj pomerne dlhý a rovný, zrejme odvodňovací žľab-jarok korytového prierezu, orientovaný v smere Z – V, ktorý presekával jeden objekt badenskej kultúry a dve zásobné jamy sídliska zo 4.–5. stor. Hĺbka jarku sa pohybovala okolo 50 cm, miestami však bol pomerne plytký, asi 15 cm (obr. 2). V hnedočiernej výplni tohto objektu sa našlo iba niekoľko atypických pravekých črepov a drobných kúskov mazanice. Žľaby s podobným prierezom zaznamenali napríklad v Chotíne, v polohe Símítós (*Paulík/Rejholec 1958*, 226, obr. 8: 1).

Hrob

Ako súveký so sídliskom môžeme datovať aj osamotený kostrový hrob s kostrou vo vystretej polohe, orientovaný v smere Z – V, ktorý obsahoval iba fragment železného nožíka.

SÍDLISKO

Ako už bolo konštatované, v Kameníne sme odkryli dovedna deväť polozemníc. Vzhľadom k tomu, že výskum záchranného charakteru sa konal zväčša na odhumusovanej ploche, o celkovom rozsahu pôvodného sídliska nemáme spoľahlivé a overené informácie. V každom prípade sa však možno domnievať, že sa preskúmalo iba torzo niekdajšej osady. Polohu skúmaného sídliska vo všeobecnosti predurčovala najmä blízkosť vodného toku – v našom prípade Hrona – a jeho inundačné územie, resp. svahovitosť (členitosť) a vyvýšenie terénu, ktorý bol imúnny voči povodniam a záplavám. O typoch obydlí a objektov hospodárskeho charakteru, prípadne o konštrukčných detailoch súdobé historické pramene mlčia. Zmieňujú sa iba o akýchsi *tuguriumoch*, čo v preklade má viac významov – chalupa, chatrč, koliba (*Szabó 1969*, 29). Jediné a priame doklady o dedinských obydliach a stavbách poskytujú iba archeologické pramene.

POLOZEMNICE A ICH KONŠTRUKČNÉ PRVKY

Jednopriestorové polozemnice v Kameníne mali bez výnimky štvoruholníkový pôdorys, rozdiely dĺžok stien boli v rámci nich nepatrné. Plochou najmenší objekt meral zhruba 290 × 240 cm (obj. 51/78), kým najväčší mal rozmery 350 × 355 cm (obj. 31/77). Ich obytná plocha sa pohybovala v rozpätí 8,68–12,425 m^2. Zaznamenaná hĺbka počítaná od úrovne sprašového podložia sa pohybovala v rozpätí 18 až 75 cm. K sledovaným hodnotám musíme v každom prípade pripočítať miestami kolísavú hrúbku ornice. Jedine v prípade objektu 14/77 sme mali možnosť zistiť skutočnú hĺbku meranú od úrovne dnešného terénu, ktorá mala hodnotu až 140 cm. Zvyšky dreva po prípadnom obložení zvislých stien stavieb sme nezaznamenali, lebo vďaka dobrej súdržnosti sprašového podložia toto mohlo slúžiť svojmu účelu i bez vydrevenia. Pomerne malé rozmery domov, resp. relatívne málo využívané vykurovacie zariadenia naznačujú, že obyvatelia osady sa v nich zdržiavali iba v najnutnejších prípadoch, napríklad počas nepriaznivého počasia. Prípadne tam vykonávali iba istú pracovnú činnosť. Väčšinu svojho života trávili mimo polozemníc, chát (*Kovalovszki 1975*, 209).

V Kameníne boli tri chaty (14/77, 31/78 a 83/78) obytného charakteru, ktoré mali jazykové vchodové výklenky, zastrešené obdĺžnikovou strieškou. Uvedené výklenky boli v dvoch prípadoch situované zhruba vo východnej (objekty 14/77, 31/78) a v jednom prípade severovýchodnej (83/78) časti stavebnej konštrukcie. Ich skutočná dĺžka sa pohybovala až v rozmedzí 160–220 cm, šírka medzi

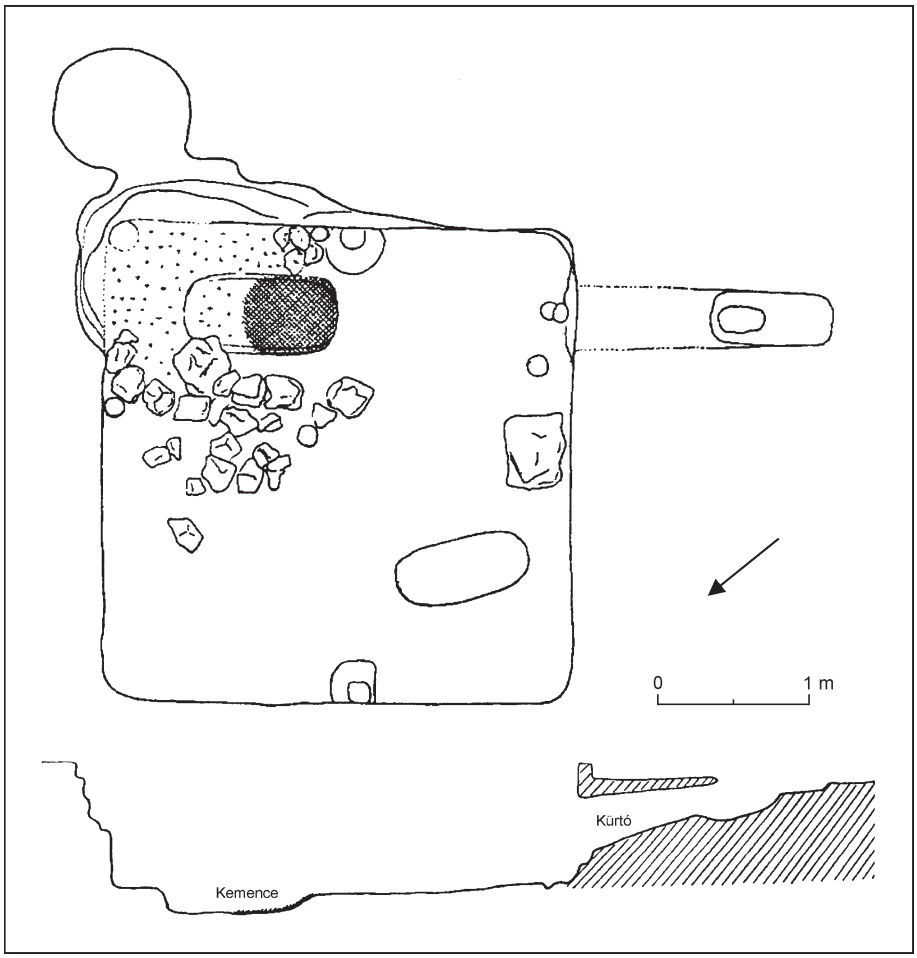

Obr. 14. Esztergom-Zsidód. Pôdorys a profil polozemnice s komínom (podľa *Molnár 2002*, obr. 4).

95–120 cm. Výklenok klesal zošikmene do hĺbky smerom k obytnej časti chaty. Evidovaný typ obydlia názorne rekonštruoval *G. Fusek* (*2000*, 103, 105, obr. 18; 19) na príklade objektu 4 v Bielovciach, ako aj *I. Méri* (*1964*, 32–36, obr. 4) v Orosháze-Kardoskúte. Analogickú nadzemnú konštrukciu chát zaznamenali aj na iných súdobých lokalitách, ako sú napr. Bíňa, poloha Farský dvor, obj. FD III/92, (*Camenzind 2011*, 140, tab. LIX), Bíňa, poloha Cénapart (*Ruttkay/Cheben 1992*, 115), Doboz, poloha Hajdúirtás (*Kovalovszki 1975*, 209), Dunaújváros, objekty 2, 5 a 7 (*Bóna 1973*, 15, 17, 18), Nitra-Párovské Háje (*Ruttkay 1996*, 152), Nitra-Šindolka (*Chropovský 1976*, 114); Nitra-Janíkovce (*Ruttkay a i. 2016*, 49), Orosháza, poloha Kardoskút (*Méri 1964*, 11, obr. 3: a), Pilismarót, poloha Szobirév (*Kemenczei/Stanczik 1979*, 11), Šarišské Michaľany (*Šiška/Hajnalová 1983*, 303, obr. 1), Tatabánya (*Vékony 1980*, 29) a Užhorod-Radvanka (*Berňakovič 1957*, 443, obr. 7). Chaty s podobnou konštrukciou sa však nenachádzajú iba na území Karpatskej kotliny, ale sú evidované aj v stepnej oblasti Ukrajiny (*Pletneva 1967*, 59, obr. 13: 7).

Vstup so schodíkmi do priestoru obytnej plochy bol zaznamenaný pri odkrývaní polozemnice 85/78. Obdobný schod sa odkryl v jazykovitom vstupe v objekte 9 v Nitre-Janíkovciach (*Ruttkay a i. 2016*, 49).

Profily stien poskytujú isté informácie o nadzemných konštrukciách skúmaných príbytkov. Do podlahy objektov umiestnili stĺpy, ktoré podopierali slemeno sedlovej dvojspádovej strechy. Stĺpové jamy spravidla nachádzame v strede stien chát, ako napr. v objektoch 14/77, 31/77, 51/78, 52/78 a 83/78. Časť vyhĺbených polozemníc v Kameníne nemá po obvode stopy po stĺpových jamách, čo nakoniec dovoľuje interpretáciu, že ich konštrukcia bola s najväčšou pravdepodobnosťou čiastočne zrubová, ako je tomu pri objektoch 85/78, 111/78, prípadne 74/78.

O existencii drevených príbytkov v blízkom geografickom prostredí sa zmieňujú aj o niečo mladšie archívne dokumenty. Napríklad synovia Kazimíra rodu Hunt-Poznanovcov pred rokom 1295 obsadili a zničili dedinu Kubáňovo, odkiaľ preniesli na svoj majetok 40 dreveníc, a tým spôsobili škodu, ktorú vyčíslili na 150 mariek (hrivien; *Györffy 1987b*, 255).

Podlaha preskúmaných polozemníc, niekedy aj nerovná, bola z hliny. Z vnútorného zariadenia v chate 82/78 sa zaznamenala oválna misovitá jama

s čiastočne prepálenými stenami v blízkosti stĺpových jám a východnej steny. Hoci sme v nej nenašli výraznejšie doklady o pôvodnom využití, môžeme ju považovať za tzv. pracovnú jamu. Mohla však byť využívaná aj na krátkodobé odkladanie potravín (*Habovštiak 1985*, 83). Existenciu lavíc môžu dokumentovať ojedinelé, ale aj početné stĺpové jamy, ktoré sa našli na rôznych miestach v podlahe príbytku, napríklad v objektoch 74/78 a 111/78. V chate 82/78 nachádzame vo východnej časti do jednej línie usporiadané tri stĺpové jamy, ktoré možno interpretovať aj ako doklad priestorového členenia obydlia.

Na sledovanej lokalite sme v šiestich polozemniciach zaznamenali vykurovacie zariadenia, avšak v objektoch 51/78, 82/78 a 85/78 sa nenachádzali. V Kameníne boli všetky pece bez výnimky vybudované v severovýchodnom, alebo v severnom rohu obydlia. Mali viac-menej štvorcový, prípadne obdĺžnikový pôdorys s rozmermi 115 × 120, 110 × 140, 100 × 110 a 110 × 110 cm. Stavali ich z lomových kameňov, ktoré nasucho kládli priamo na podlahu (objekty 14/77, 31/77, 74/78 a 83/78), prípadne na vyvýšené sprašové plató vysoké 15 cm (52/78), resp. až 40 cm (111/78). Pokiaľ polozemnica mala vchodový výklenok, pece boli umiestnené vždy v rohu, z pohľadu vstupu napravo od neho. Medzi deštruovanými kameňmi sa našlo množstvo popola a prepálená hlina, čo nasvedčuje, že pred dobou opustenia obydlia boli intenzívne používané. Chaty, v ktorých neboli zaznamenané zvyšky pece, nemožno jednoznačne interpretovať ako obydlie, keďže mohlo ísť aj o hospodárske objekty. Osamote stojace pece na ploche sídliska sa v Kameníne nenašli.

Pri západnom rohu chaty 85/78, presne naproti vchodu, asi 30 cm nad podlahou vyhĺbili do steny rovný tunel kruhového prierezu (pr. 32 cm, dĺ. 70 cm). Vo vzdialenosti 40 cm od okraja otvoru sme našli tri malé lomové kamene. Aj keď nebolo možné sledovať celý priebeh tunela, predpokladáme, že ide o akýsi prototyp komína. Chatu s podobným pôdorysom odkryli v katastri Ostrihomu (obr. 14) a funkcia podobného tunela sa jednoznačne interpretuje ako komín (*Molnár 2002*, 126, obr. 3; 4). V sledovanom objekte v Kameníne sa síce kamenná pec nezaregistrovala, ale zachytili sme tam zvyšky ohniska, čo nakoniec dokumentuje predovšetkým prepálená podlaha (obr. 11). Bočný otvor v stene objektu 85/78 zrejme umožňoval únik dymu z chaty, pretože v tomto období sa ešte existencia okien nepredpokladá.

V Kameníne sme v dvoch prípadoch zaznamenali existenciu tajníka, ktorý vyhĺbili do steny polozemnice. V chate 31/77 bol situovaný v južnej stene, v blízkosti juhozápadného rohu, vo výške 30 cm nad podlahou. Jeho rozmery boli nasledovné: š. základne 32 cm, v. 30 cm, dĺ. 40 cm. Druhý tajník poloblúkového prierezu sme odkryli v strede severozápadnej steny chaty 111/78, tesne nad udupanou podlahou s nasledujúcimi rozmermi: š. základne 35 cm, v. 22 cm, dĺ. 15 cm. V jeho výplni na dne ležal zrejme zabudnutý železný nožík.

Tajník vyhĺbený do dlhšej hlinenej steny chaty sa našiel aj na maďarskej lokalite v polohe Kardoskút v katastri mesta Orosháza, a to dokonca v troch prípadoch (*Méri 1964*, 12, obr. 3: c–e). Zrejme tam uschovávali rôzne kahance, resp. svietniky, prípadne drobné pracovné náradie.

MATERIÁLNA KULTÚRA

Železné predmety

Na súdobých sídliskách sú železné predmety pomerne zriedkavé, pretože po opustení obydlia ich brali so sebou. Vo výplni vchodového výklenku chaty 83/78 sa našla plochá železná kramlička, dlhá 6,9 cm, s jedným ulomeným ramienkom (obr. 12: 9). Analogické premety sa našli aj v Bielovciach, v chate – objekte 4 (*Fusek 2000*, 105, obr. 6: 2), v Bíni, poloha Cénapart, objekt 7 (*Ruttkay/Cheben 1992*, 110, tab. VII: 8), v Mužle-Čenkove, objekt 310 (*Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993*, tab. 147: 15), resp. na maďarskej lokalite Doboz (*Kovalovszki 1975*, obr. 9: 24, 25). Uvedené predmety nemuseli plniť len funkciu spojovacieho kovania, ale mohli byť využité tiež v konštrukcii zámku (*Klíma 1980*, 77, 78).

Ďalší železný artefakt, nožík, sa našiel v tajníku chaty 111/78. Ide však o všeobecne rozšírený univerzálny nástroj, ktorý nie je vhodný na datovanie.

Kostené predmety

V Kameníne sa našli štyri kostené predmety, všeobecne opisované ako korčule. V polozemnici 83/78 ide o metatarzus koňa s opracovanou dorzálnou plochou (obr. 11: 1). V ďalšom objekte (85/78) boli dokonca až tri exempláre patriace hovädziemu dobytku (obr. 10: 3–5). Dva metakarpy sú neopracované, užší metatarzus je opracovaný. Nemuselo však ísť len o korčule v pravom zmysel slova, teda predmety pripevnené na obuv, ale aj o kostené podložky namontované na drevené nosné konštrukcie saní, na sanice. Analogický nález pochádza napríklad z Hurbanova-Bohatej, chata II (*Habovštiak 1961*, 466, obr. 20: 4). Aj v bohatej etnografickej literatúre sa uvádza ich rôzne recentné využitie, napríklad korčule pripájané na obuv, závažia na rybárske siete, podložky pod sane (*Bartošková 1995*, 35–39, 56; *Ćurčić 1910*; *Herman 1902*; *Slivka 1984*, 398,).

Do kategórie súvisiacej s textilnou, resp. kožiarskou výrobou patrí šidlo vyrobené z ľavej tíbie

ošípanej, ktoré sa našlo v chate 83/78 (obr. 11: 2). Opracované rebro z chaty 74/78 používali najskôr pri pracovných úkonoch hrnčiarskeho remesla.

Kamenné predmety

Okrúhle mlecie kamene na ručné drvenie a mletie nelúpaného obilného zrna sa našli v chatách 14/77 a 31/77 (obr. 4). V prvom prípade bol žarnov pohodený na dne vchodového výklenku. V druhom objekte sme celý žarnov a fragment ďalšieho našli v blízkosti pece. Celé exempláre majú priemery cca 41 až 44 cm a hrúbkou 3 až 4 cm. V strede ich opatrili kruhovým, resp. kvadratickým otvorom.

Sledované artefakty vytesali z andezitu sivej farby. Ide o neovulkanickú výlevnú horninu, ktorá sa vyskytuje v neďalekom pohorí Börzsöny, resp. Vyšehradských hôr na území Maďarska. Je pravdepodobné, že pri ich výrobe sa orientovali na domáce surovinové zdroje a nie na získanie horniny z oblasti Kremnicko-Štiavnického pohoria, resp. Krupinskej vrchoviny.

Medzi kameňmi deštruovanej pece polozemnice 31/77 sa našiel aj pieskovcový bochník sivej farby, ktorý mal okrem rovného spodku takmer po celom povrchu nepravidelné, zväčša rovné brúsne plochy s výraznými ryhami tvaru V (obr. 7: 2). Podobný exemplár sa našiel aj na sídlisku v Mužle-Čenkove (*Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993*, tab. 146: 11).

Keramika

V zásypoch objektov v Kameníne sa našli dva druhy keramických výrobkov – prasleny a hrnce. Prasleny sa vyskytli v troch chatách, objektoch 31/77, 82/78 a 83/78, a to vždy po jednom exemplári. Dvojkónické prasleny sivej farby z jemne plavenej hliny s priemerom 2,9 a 3,1 cm boli produktom hrnčiarskych majstrov (obr. 6: 1; 9: 6). Plochý okrúhly praslen z chaty 83/78 zas vyhotovili podomácky upravením črepu hrnca (obr. 12: 4).

Prevažnú väčšinu nálezov, tak ako je tomu aj na iných súvekých sídliskách, predstavujú rôzne veľké zlomky a fragmenty keramických hrncov. Zároveň musíme konštatovať, že v Kameníne sa nenašli črepy zo závesných kotlíkov.

Tektonika hrncovitých nádob je plynulá, iba výnimočne sa objavuje zložitejšie profilované ústie. V inventári takmer výlučne prevažuje hrniec s rytou výzdobou na vonkajšom povrchu, medzi výzdobnými prvkami absentovala výzdoba vnútorného okraja nádoby s motívom viacnásobnej vlnovky. Zachránený keramický súbor zdobili hrnčiari rytým ornamentom, výnimočne vrypmi alebo jamkami.

Výzdobu ryli pomocou jednoduchého rydla alebo hrebeňa s rôznym počtom zubov. V hojnom počte sú prítomné jednoduché horizontálne obežné línie aplikované v rôznej hustote a počte. Viacnásobné vlnovky sú často symetrické, prípadne vpravo alebo vľavo sklonené. To iste možno konštatovať aj o jednoduchých vlnovkách. Krátke šikmé vrypy, usporiadané do vodorovného radu alebo radov, boli sklonené doprava alebo doľava (objekty 25/77, 31/77 a 82/78). K zvláštnym formám výzdoby možno zaradiť motív ťahaných vrypov (obr. 8: 8) a šikmé hrebeňové vrypy (obr. 12: 11).

Plytké jamky sme zaznamenali na nádobe z objektu 31/77, kde boli kombinované s krátkymi vodorovnými vrypmi a boli usporiadané vo viacerých vodorovných radoch (obr. 7: 3). Na črepe z objektu 85/77 boli jamky usporiadané do vodorovného radu (obr. 10: 2).

Pomerne často nanášali jednoduché alebo viacnásobné vlnovky na steny nádob, ktoré už predtým ozdobili hustými obvodovými líniami. Sledovaný výzdobný element sme zaznamenali na keramike nájdenej vo výplni chaty 111/78 (obr. 13: 2, 3, 8, 9). Je otázne, či v tomto prípade je možné uvažovať o chronologických aspektoch rozdielnosti uplatnenia výzdobných elementov, alebo jednoducho o importe z cudzieho geografického prostredia. Podobná výzdoba sa uplatňuje aj na niektorých keramických fragmentoch na neďalekej lokalite Esztergom, v polohe Szentgyörgymező (*Lázár 1998*, obr. 21: 4; 22: 7; 25: 7; 47: 2; 52: 4).

Vnútro okrajov nádob zdobili iba výnimočne. Jedine nádobe z chaty 31/77 skrášlili okraj radom šikmých vpichov (obr. 7: 3).

Značka na dne nádoby bola zaznamenaná v jednom prípade. V strede dna hrncovitej nádoby z objektu 31/77 sa nachádza plastický štvoruholník (obr. 5). V strede kolku je kružnica, z ktorej vychádzajú chaoticky usporiadané krátke línie (symbol slnka?). Solárny motív sa objavuje aj na dne fľašovitej nádoby z Mužle-Čenkova (*Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1991*, 80, tab. 95: 4).

DATOVANIE

Keramika z Kamenína sa hlási k tradícii včasnostredovekého hrnčiarstva. Regionálne rozdiely možno sledovať iba v technológii výroby, ktoré však detailnejšie nespresňujú datovanie keramických artefaktov. Vo všeobecnosti však možno konštatovať, že datovanie keramiky alebo jej podrobnejšie chronologické členenie na juhozápadnom Slovensku, je stále problémom (*Ruttkay a i. 1996*, 54). Precíznejšie datovanie objektov z Kamenína je veľmi komplikované, pretože absentujú chronologicky citlivé neke-

ramické predmety, ale konštatujeme, že sa tu ešte prejavujú staršie výrobné tradície. Východiskom pre datovanie hornej hranice výskytu keramiky do 11. stor. sú predovšetkým objekty s nálezmi mincí. Napríklad neďaleko Kamenína, na dunajskom ostrove Prímás-sziget v katastri mesta Esztergom, sa v minulosti uskutočnil výskum kláštora. V objekte 5 (odpadová jama), okrem keramiky podobnej z Kamenína našli aj mincu Ondreja I. z rokov 1046–1060 (*Lovag 2016*). Naopak, na neďalekom sídlisku v Bíni v polohe Cénapart technológia a výzdoba keramiky vykazuje pomerne odlišné znaky, ktoré sú z chronologického aspektu v každom prípade mladšie ako nálezy z Kamenína. Objavujú sa tam aj hlinené kotlíky a vyhrievacími zariadeniami sú hlinené kupolové pece (*Ruttkay/Cheben 1992*, 117). Záverom možno konštatovať, že zachránené objekty z Kamenína predbežne rámcovo datujeme do 10.–11. stor.

LITERATÚRA

Bartošková 1995 – A. Bartošková: Die Knochen- und Geweihindustrie aus der Vorburg des frühmittelalterlichen Budeč – Lage Na kašně. *Památky archeologické* 86, 1995, 21–62.

Berňakovič 1957 – K. V. Berňakovič: Drevneslavjanskie pamjatniki Zakarpatskoj oblasti (SSSR). *Slovenská archeológia* 5, 1957, 435–455.

Bóna 1973 – I. Bóna: *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1973.

Camenzind 2011 – E. Camenzind: *Das Dorf Bíňa im Mittelalter*. Zborník SNM. Archeológia. Supplementum 5. Fontes. Bratislava 2011.

Ćurčić 1910 – V. Ćurčić: Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini. *Glasnik Zemaljskoj muzeja Bosni i Hercegovini*, 1910, 379–487.

Fusek 2000 – G. Fusek: Torzo stredovekého sídliska v Bielovciach. *Slovenská archeológia* 48, 2000, 101–158.

Györffy 1987a – Gy. Györffy: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Budapest 1987.

Györffy 1987b – Gy. Györffy: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. III. Budapest 1987.

Habovštiak 1961 – A. Habovštiak: Príspevok k poznaniu našej nížinnej dediny v XI.–XIII. storočí. *Slovenská archeológia* 9, 1961, 451–482.

Habovštiak 1985 – A. Habovštiak: *Stredoveká dedina na Slovensku*. Fontes Archeologického ústavu Slovenského národného múzea v Bratislave 7. Bratislava 1985.

Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993 – M. Hanuliak/I. Kuzma/P. Šalkovský: *Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.–12 storočia*. Materialia Archaeologica Slovaca 10. Nitra 1993.

Herman 1902 – O. Herman: Knochenschlittschuch, Knochenkufe, Knochenkeitel. *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 32, 1902, 217–238.

Chropovský 1976 – B. Chropovský: Výskum laténskej, veľkomoravskej a včasnostredovekej osady v Nitre na Šindolke. *AVANS 1975*, 1976, 113–117.

Jansák 1938 – Š. Jansák: *Staré osídlenie Slovenska. Dolný Hron a Ipeľ v praveku*. Spisy Historického odboru Matice slovenskej 3. Turčiansky Sv. Martin 1938.

Kemenczei/Stanczik 1979 – T. Kemenczei/I. Stanczik: Előzetes jelentés a Pilismarót-Szobi révnél 1978-ban végzett ásatásról. *Dunai Régészeti Híradó* 1, 1979, 7–21.

Klíma 1980 – B. Klíma: *Zámečnická práce staromoravských kovářů v Mikulčicích*. Studie Archeologického Ústavu ČSAV Brno 8/3. Praha 1980.

Kovalovszki 1975 – J. Kovalovszki: Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról. 1962–1974. *Archaeologiai Értesítő* 102, 1975, 204–223.

Lázár 1998 – S. Lázár: *Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn*. Opuscula Hungarica 1. Budapest 1998.

Lovag 2016 – Zs. Lovag: Éremmel keltezett kora Árpád-kori leletegyüttes Esztergomból. *Archaeologiai Értesítő* 141, 2016, 157–167.
DOI: https://doi.org/10.1556/0208.2016.141.8

Méri 1964 – I. Méri: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. *Régészeti Füzetek II*, 12, 1964.

Molnár 2002 – E. Molnár: Régészeti kutatások Esztergom-Zsidód Árpád-kori falu területén. In: J. Kisné Cseh (szerk.): *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tudományos konferencia. Tatabánya, 2001. július 30–31.* Tatabánya 2002, 121–131.

Nevizánsky 1982 – G. Nevizánsky: Príbytky s jazykovitým vchodovým výklenkom v Kameníne. *Castrum Novum* 1, 1982, 63–75.

Nevizánsky 1999 – G. Nevizánsky: Novšie výskumy sídlisk ľudu badenskej kultúry na južnom Slovensku. *Slovenská archeológia* 47, 1999, 67–89.

Nevizánsky 2001 – G. Nevizánsky: Príspevok k mladšiemu stupňu kultúry Makó(Kosihy)-Čaka na juhozápadnom Slovensku. *Slovenská archeológia* 49, 2001, 19–38.

Paulík/Rejholec 1958 – J. Paulík/E. Rejholec: Stredoveké chaty v Chotíne. *Slovenská archeológia* 6, 1958, 223–235.

Pletneva 1967 – S. A. Pletneva: *Ot kočevij k gorodam. Saltovo-majackaja kuľtura*. Materialy i issledovanija po archeologii SSSR 142. Moskva 1967.

Pomfyová/Samuel/Žažová 2014 – B. Pomfyová/M. Samuel/H. Žažová: *Stredoveká Bíňa. Archeológia – história – architektúra*. Bratislava 2014.

Ruttkay 1996 – M. Ruttkay: Výskum v Nitre-Párovských Hájoch. *AVANS 1994*, 1996, 151–153.

Ruttkay/Cheben 1992 – M. Ruttkay/I. Cheben: Včasnostredoveké sídlisko a pohrebisko v Bíni. *Slovenská archeológia* 40, 1992, 109–134.

Ruttkay a i. 2016 – M. Ruttkay/J. Ruttkayová/M. Bielich/B. Zajacová/A. Nemergut: Sídlisko z 10.–12. storočia v Nitre-Janíkovciach. *Archaeologia historica* 41/2, 2016, 41–57.

Slivka 1984 – M. Slivka: Parohová a kostená produkcia na Slovensku v období feudalizmu. *Slovenská archeológia* 32, 1984, 377–429.

Szabó 1969 – I. Szabó: *A középkori magyar falu*. Budapest 1969.

Šiška/Hajnalová 1983 – S. Šiška/E. Hajnalová: Stredoveké obydlie a depot semien konopy siatej zo Šarišských Michalian. *Študijné zvesti AÚ SAV* 20, 1983, 303–317.

Vékony 1980 – G. Vékony: Honfoglaló őseink szállása. *História* 2/3, 1980, 28. 29.

Wertner 1900 – M. Wertner: Esztergommegye és vidékének legrégibb történetéhez. In: V. Rózsa (szerk.): *Az Esztergom-vidéki régészeti és történelmi társulat harmadik évkönyve*. Esztergom 1900, 46–93.

Settlement from the 10th–11th Century in Kamenín

Gabriel Nevizánsky

SUMMARY

The site at Kiskukoricás is situated on the right bank terrace of the Hron River, approximately 200–300 m from the northern edge of the village of Kamenín, Nové Zámky dist., and east of the railway line Čata – Štúrovo and the elevation of 125.1 m (Fig. 1). During rescue archaeological excavation in 1977–1978, a part of the settlement dating from the 10th–11th c. was investigated here (Fig. 2; nine sunken huts, one settlement pit, one drainage ditch, and one grave). The first written mention of the village dates back to 1183, and it is referred to in medieval written sources under the names Camend, Kemend, and Kemund.

An extensive collection of pottery finds has been recovered from the site; artefatcs made from other materials are rare (Fig. 3–13). The one-room sunken huts at Kamenín were quadrangular in plan, with living areas ranging from 8.68 m² to 12.425 m². Three of them (features 14/77, 31/78, and 83/78) had recessed entrance niches, with lengths ranging between 160–220 cm and widths between 95–120 cm. The niche sloped downwards towards the residential part of the hut. The wall profiles and floor plans of the huts provide some information about the above-ground construction of the dwellings studied. Some of the examined features do not have traces of postholes around their perimeter; their construction was most likely log. Traces of internal furnishings were found in the hard clay floor. In the corners of the six half-timbered huts, there were stone ovens, square to rectangular in plan. They were built either directly on the floor or on a platform 15 to 40 cm high (nos. 52/78 and 111/78). If the sunken huts had an entrance niche, the furnace was placed in the corner to the right of it. In the western corner of hut 85/78, exactly opposite the entrance, part of a straight tunnel of circular cross-section, probably a chimney, was investigated in the wall. A good analogy is found at nearby Esztergom (Fig. 14). In two cases, the existence of caches excavated into the walls of half-timbered houses was noted.

More precise dating of the pottery from Kamenín is very complicated because of the absence of chronologically sensitive non-ceramic artefacts. It claims to belong to the tradition of early medieval pottery and also has local analogues dated by coinage to the 11th c. The author tentatively dates the settlement to the 10th–11th c.

Fig. 1. Kamenín, Nové Zámky distr. Geographical location of the site (drawing J. Gajdošíková based on G. Nevizánsky's documents).
Fig. 2. Kamenín, Nové Zámky distr. A part of the examined area with a concentration of sunken huts (drawing J. Gajdošíková based on G. Nevizánsky's documents).
Fig. 3. Kamenín, Nové Zámky distr. Feature 14/77 (drawing of feature J. Gajdošíková based on G. Nevizánsky's documents; drawing of finds J. Marettová).
Fig. 4. Kamenín, Nové Zámky distr. Millestones. 1 – feature 14/77; 2 –feature 31/77 (drawing J. Marettová).
Fig. 5. Kamenín, Nové Zámky distr. Vessel with a stamp on the bottom from feature 31/77 (drawing J. Marettová).
Fig. 6. Kamenín, Nové Zámky distr. Feature 31/77 (drawing of feature J. Gajdošíková based on G. Nevizánsky's documents; drawing of finds J. Marettová).
Fig. 7. Kamenín, Nové Zámky distr. Feature 31/77. Scale: a – 1, 3; b – 2; c – 4–7 (drawing J. Marettová).
Fig. 8. Kamenín, Nové Zámky distr. Pottery. 1–4 – Feature 51/78; 6–9 – Feature 25/77 (drawing of feature J. Gajdošíková based on G. Nevizánsky's documents; drawing of finds J. Marettová).
Fig. 9. Kamenín, Nové Zámky distr. Features 52/78 and 82/78 (drawing of features J. Gajdošíková based on G. Nevizánsky's documents; drawing of finds J. Marettová).
Fig. 10. Kamenín, Nové Zámky distr. Features 74/78 and 85/78. Scale: a – 1, 2; b – 3–5 (drawing of feature J. Gajdošíková based on G. Nevizánsky's documents; drawing of finds J. Marettová).
Fig. 11. Kamenín, Nové Zámky distr. Feature 83/78. Scale: a – 1; b – 2; c – 3, 4 (drawing of feature J. Gajdošíková based on G. Nevizánsky's documents; drawing of finds J. Marettová).
Fig. 12. Kamenín, Nové Zámky distr. Feature 83/78 (drawing J. Marettová).
Fig. 13. Kamenín, Nové Zámky distr. Feature 111/78 (drawing of feature J. Gajdošíková based on G. Nevizánsky's documents; drawing of finds J. Marettová).
Fig. 14. Esztergom-Zsidód. Ground plan and profile of a sunken hut with a chimney (after *Molnár 2002*, fig. 4).

Rukopis prijatý 3. 11. 2022

Translated by Pavol Bobek

PhDr. Gabriel Nevizánsky, CSc.
Archeologický ústav SAV Nitra, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
nraunevi@savba.sk

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 233–248.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.16

ROMÁNSKA HRADBA A ROMÁNSKA VEŽA POD BUDOVAMI NA SEVERNÝCH HRADBÁCH BRATISLAVSKÉHO HRADU*

Prvé informácie o náleze

MARIÁN SAMUEL – MIROSLAV MATEJKA

Romanesque Wall and a Romanesque Tower under the Buildings on the Northern Walls of Bratislava Castle. The First Information about the Discovery. The paper presents the results of the latest archaeological research of the Bratislava Castle. Exceptionally well-preserved constructions of a wooden earthen rampart from the 9th(?)–11th c., remains of a stone Romanesque wall built on the crown of a burnt rampart and the remains of a quadratic Romanesque tower built into the wall around the middle of the 13th c. were discovered in the basements of modern buildings forming the northern edge of the castle area.

Keywords: Slovakia, Bratislava Castle, Romanesque wall, Romanesque tower, Gothic wall, rampart.

ÚVOD

Archeologický výskum v interiéri budovy na severných hradbách Bratislavského hradu bol jedným z výskumov, ktoré od roku 2015 realizuje Archeologický ústav SAV v Nitre v súvislosti s celkovou obnovou hradného areálu. Výskumy prebiehali na viacerých polohách hradného kopca, hlavne na jeho severnej terase, oboch východných terasách, v severozápadnom bastióne, pri hradbách nad Žigmundovou bránou, v budovách na severných hradbách a na ďalších miestach. Výsledky výskumov potvrdili takmer kontinuálne osídlenie plošiny hradného návršia od eneolitu až po súčasnosť a priniesli mnoho nových poznatkov o vývoji tejto lokality.

Zrejme najdôležitejšie zistenia z pohľadu vývoja stredovekého opevnenia hradu poskytol archeologický výskum v budovách na severných hradbách, stojacich na samom okraji plošiny hradného kopca (obr. 1). Ich komplexná obnova si vyžiadala výrazné zásahy do terénu vnútri budov a v ich bezprostrednej blízkosti (obr. 2). V priestore od bašty Luginsland smerom na severozápad tak vznikol pre účely technickej infraštruktúry novostavby (a neskôr aj prezentácie archeologických nálezov) podzemný priestor s dĺžkou 44 m a plochou približne 350 m^2. Tento priestor bol až do hĺbky 5–6 m (od úrovne pôvodných podláh prízemia budovy) kompletne preskúmaný, pričom niektoré sondy siahali až do hĺbky 7–8 m.

Zistilo sa, že pod budovami sa na celom ich pôdoryse nachádzajú okrem novovekých kontextov aj zvyšky stredovekých fortifikácií, kopírujúcich priebeh okraja plošiny hradného kopca.

ZVYŠKY STREDOVEKÝCH FORTIFIKÁCIÍ

Drevozemný val

Na viacerých miestach sme zachytili priebeh včasnostredovekého drevozemného valu. Jeho zvyšky sa miestami nachádzali už meter pod podlahami budov, pričom ich najspodnejšia časť (v sonde pri bašte Luginsland) siahala až do hĺbky takmer 7 m. V priestore plánovanej strojovne a podzemného prepojenia starej budovy a nového podzemného objektu pod nádvorím sa podarilo odkryť unikátne zachovanú konštrukciu tohto opevnenia. Vnútorná stena valu s prvkami hákovej konštrukcie, postavená z dubových (*Mihályiová 2022*) okrúhlych brvien s priemerom 0,15–0,25 m (obr. 3), je miestami zachovaná až do výšky 3,05 m (obr. 4). V drevenej konštrukcii vnútornej steny valu sa dalo identifikovať až 18 etáží brvien. Zachytili sme aj niekoľko brvien uložených kolmo na priebeh valu, ktoré spevňovali jeho konštrukciu. Pôvodná šírka drevozemného opevnenia sa nedala presne určiť, pretože jeho vonkajšie časti boli zničené počas výstavby gotickej hradby (zachovaná šírka valu

* Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-19-0653 a grantového projektu agentúry VEGA-2/0115/22.

Toto dielo je licencované podľa Creative Commons Attribution 4.0 International License.

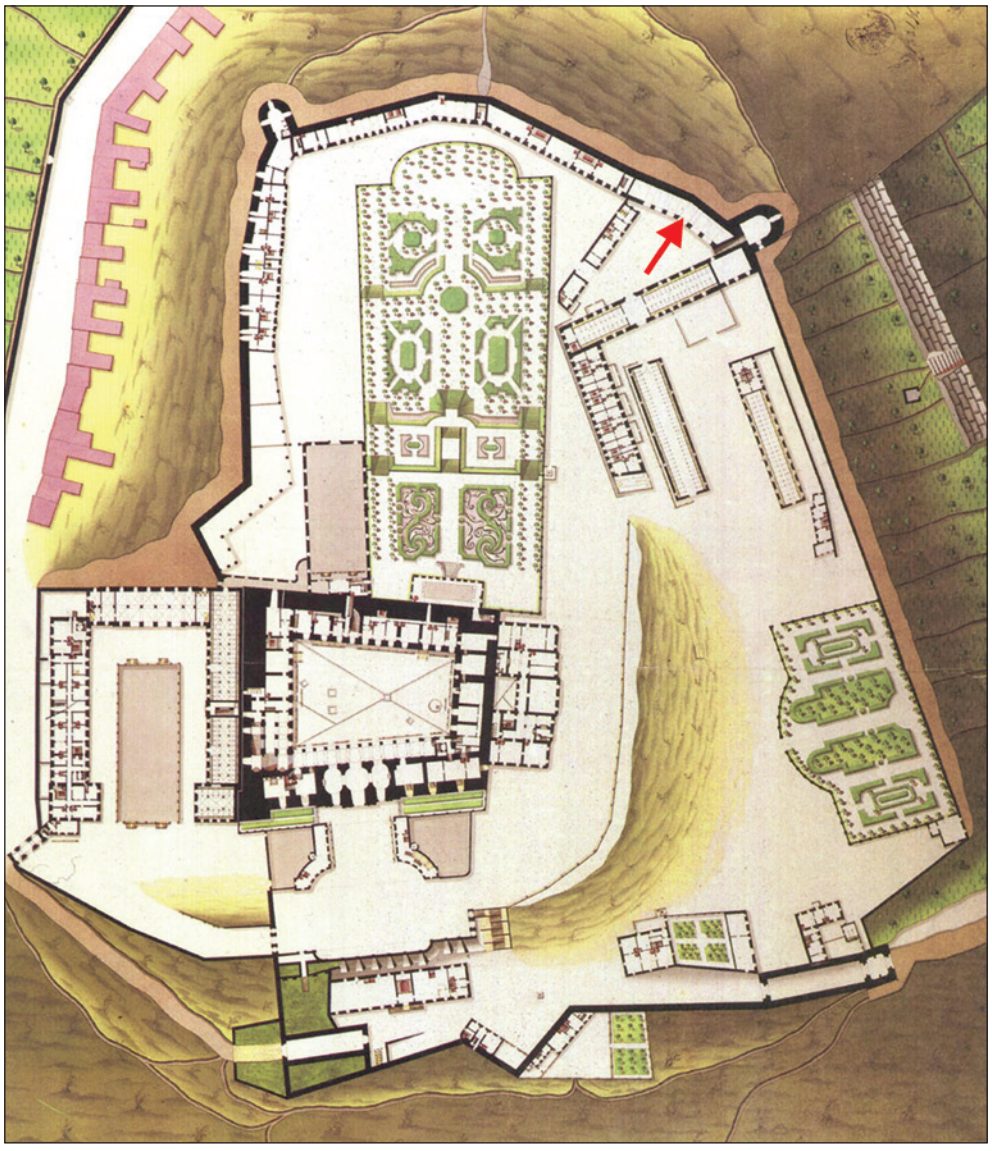

Obr. 1. Bratislava, hrad. Situovanie skúmanej plochy suterénu budovy na severných hradbách na pláne hradu z druhej polovice 18. stor.

dosahuje max. 4,75 m). Celkovo sme v priestore suterénu budovy identifikovali a zdokumentovali takmer 500 driev v rôznom stave zachovania. Na viacerých miestach sme odkryli brvná vytvárajúce komorovú konštrukciu, no identifikovali sme aj konštrukcie pripomínajúce rošt. Jadro valu tvorila hlina, premiešaná s lomovým kameňom miestnej proveniencie (granit). V niektorých častiach kamene vytvárali mohutnú nekompaktnú vrstvu bez hlinitej prímesi. Z nálezových situácií vyplýva, že drevozemné opevnenie bolo najmenej raz obnovované, resp. opravované (*Samuel 2022*). Dendrochronologická analýza ukázala, že časti valu, z ktorých pochádzali vzorky, boli postavené v období okolo prvej tretiny 11. stor. (*Kyncl 2019*). Val zanikol počas mohutného požiaru, zrejme počas dobýjania hradu, čo podporuje nález hrotu šípu z luku, nájdený v brvne odkrytom vo vonkajšej časti valu. Stopy po požiari sa nachádzajú po celom obvode hradu, hlavne v podobe mohutnej vrstvy prepálenej hliny tehlovočervenej farby. Intenzitu požiaru dobre dokladajú často značne veľké (vyše 1 m) bloky troska, ktoré vznikli roztavením zásypu jadra valu. Časť driev valu „zuhoľnatela“ do tej miery, že na niektorých miestach sa dobre zachovali a poskytli možnosť spoznať jeho konštrukciu.

Drevozemné valové opevnenie bratislavského hradu sa v minulosti odkrylo na viacerých miestach, takže bolo možné rekonštruovať jeho

Obr. 2. Bratislava, hrad. Stavebná jama vyhĺbená pre sanovanie základov východného úseku budovy na severných hradbách. Pod dvojicou prostredných arkád a ich základových pilierov vidieť v plnej výške zachované základové murivo juhozápadného múru románskej veže (foto M. Samuel).

Obr. 3. Bratislava, hrad. Detail dubových brvien vytvárajúcich drevenú konštrukciu valu (foto M. Samuel).

priebeh po celom obvode hradného kopca (*Fiala/Semanko 1993*; *Štefanovičová 1975*, 21–57; *1993*, 295–297; *1998*). Predpokladalo sa, že pôvodné opevnenie s komorovou konštrukciou z 9. stor. bolo vo vrchnej časti nahradené niekedy v 11. stor. (resp. v 10.–12. stor.) novou roštovou konštrukciou (*Štefanovičová 1993*, 296; *2007*, 239). Viackrát sa konštatovalo, že drevozemné opevnenie, ktorého základ vznikol v 9. stor., bolo používané s niekoľkými prestavbami až do vzniku gotickej hradby (*Štefanovičová 1993*, 297). Takáto interpretácia sa všeobecne akceptovala a používala sa vo viacerých prácach prehľadového a encyklopedického charakteru (napr. *Plaček 2007*, 75). Tieto predpoklady boli korigované objavom zvyškov románskej hradby odkrytej v rokoch 2019–2020.

Románska hradba

Nové zásadné poznatky o vývoji stredovekej fortifikácie Bratislavského hradu prinieslo odkrytie zvyškov kamennej románskej hradby postavenej na splanírovanej korune staršieho drevozemného opevnenia (obr. 5). Hradbu a jej deštrukciu sme nachádzali na celej dĺžke skúmanej plochy budúceho suterénu. Spolu s úsekmi mimo suterénu sme zdokumentovali jej priebeh v dĺžke takmer 47 m (obr. 6). Hradba nemá úplne lineárny priebeh. Kopírujúc okraj hradného kopca sa mierne zalamuje a pri východnom okraji odkrytého úseku sa stáča smerom na juhovýchod. Približne uprostred odkrytého úseku sa nachádzal na vnútornej strane hradby odskok široký približne 1 m. Hradba mala šírku 1,9–2,4 m, v najlepšie zachovanom úseku (vnútorné líce pri murive románskej veže) výšku približne 1 m (obr. 5: 2; 7). Zatiaľ čo vnútorné líce hradby bolo mierne, ale zreteľne kónicky murované smerom dovnútra hradby, vonkajšie líce bolo stupňovite založené smerom navonok opevnenia. Vonkajšie líce hradby však bolo z väčšej časti zničené počas hĺbenia stavebnej jamy neskorogotickej hradby, zachovalo sa len uprostred skúmanej plochy (na úseku dlhom približne 4 m) a v malej sonde

Obr. 4. Bratislava, hrad. Fotogrametria najlepšie zachovanej časti drevozemného valu. Pohľad z juhozápadu (fotogrametria B. Balžan).

západne od nového suterénu budovy. Murivo hradby pozostávalo z rôzne veľkých lomových kameňov miestneho pôvodu (granit), spájaných stredne pevnou hrubozrnnou maltou obsahujúcou riečne okruhliaky. V malte prevažovala jemná frakcia piesku. Líca hradby boli vymurované z väčších kameňov (max. 0,59 × 0,21 m) ukladaných do nepravidelných riadkov. V jadre muriva prevažovali malé kamene. V najzápadnejšom úseku odkrytej románskej hradby sa ukázalo, že v týchto miestach základy pre líca murív hradby boli vykopané hlbšie ako zvyšok stavebnej jamy a časť hlinitého terénu medzi lícami murív nebola odťažená.

Objavenie románskej kamennej hradby je novým príspevkom k poznaniu vývoja stredovekého opevnenia bratislavského hradu. Datovanie jej vzniku v súčasnom stave spracovania výskumu môžeme len rámcovo vymedziť dvomi udalosťami. Prvou je zánik drevozemného opevnenia hradu a druhou výstavba neskorogotickej hradby v 20.–30. rokoch 15. stor. Je zrejmé, že drevozemné opevnenie hradu zaniklo mohutným požiarom. V súčasnosti nie je možné exaktne povedať, kedy sa tak udialo. Dolnú hranicu vymedzuje dendrochronologická analýza driev získaných z drevenej konštrukcie opevnenia. Najmladšie z analyzovaných driev je datované k roku 1031 (*Kyncl 2019*), takže výstavba, resp. oprava tejto časti opevnenia sa uskutočnila niekedy na konci prvej tretiny 11. stor. Nevieme ako dlho slúžilo opevnenie svojmu pôvodnému účelu. Napríklad na Nitrianskom hrade mohutný drevozemný val III, postavený okolo polovice 11. stor., zničil požiar zrejme už po polstoročí od jeho výstavby a následne bol nahradený kamennou románskou hradbou (*Bednár/Samuel 2001*, 339; *Bednár/Šimkovic 2011*, 140–144). Historických udalostí, kedy mohlo dôjsť k poškodeniu, resp. zničeniu drevozemného valu Bratislavského hradu, bolo v 11. a 12. stor. viacero (*Steinhübel 2012*). Málo správ však informuje o prestavbách a obnovách hradu v tomto období. Jednou z nich je zmienka o opravách hradu kráľom Šalamúnom v rokoch 1073–1074 (*Fiala/Šulcová/Krútky 1995*, 25; *Ratkoš 1960*, 11; *Steinhübel 2012*, 365).

Názory na časové zaradenie úprav (prestavieb) drevozemného opevnenia nie sú jednotné. Mladšia úprava koruny valu, odkrytého v juhozápadnom bastióne pri tzv. Leopoldovej bráne, bola v niektorých prácach datovaná až do polovice 12. stor. (*Fiala/Semanko 1993*; *Fiala/Šulcová/Krútky 1995*, 14; *Štefanovičová 1998*).

O prítomnosti kamenného predgotického opevnenia uvažovala už T. Štefanovičová. Podľa nej úprava mladšej fázy drevozemnej hradby s roštovou konštrukciou zrejme nevydržala až do

Obr. 5. Bratislava, hrad. Fotogrametria románskych murív a terénnych situácií odkrytých v suteréne budovy na severných hradbách. Legenda: a – vrstvy drevozemného valu a jeho deštrukcie (a1 – zvyšky zuhoľnatených driev); b – románska hradba; c – románska veža (c1 – základové murivo, c2 – nadzákladové murivo, c3 – kamenný násyp pod základovým murivom veže, c4 – výbežok muriva veže); d – barokové murivo; e – základové piliere novovekej budovy na severných hradbách; f – priebeh vnútorného líca gotickej hradby (fotogrametria B. Balžan, úprava M. Samuel).

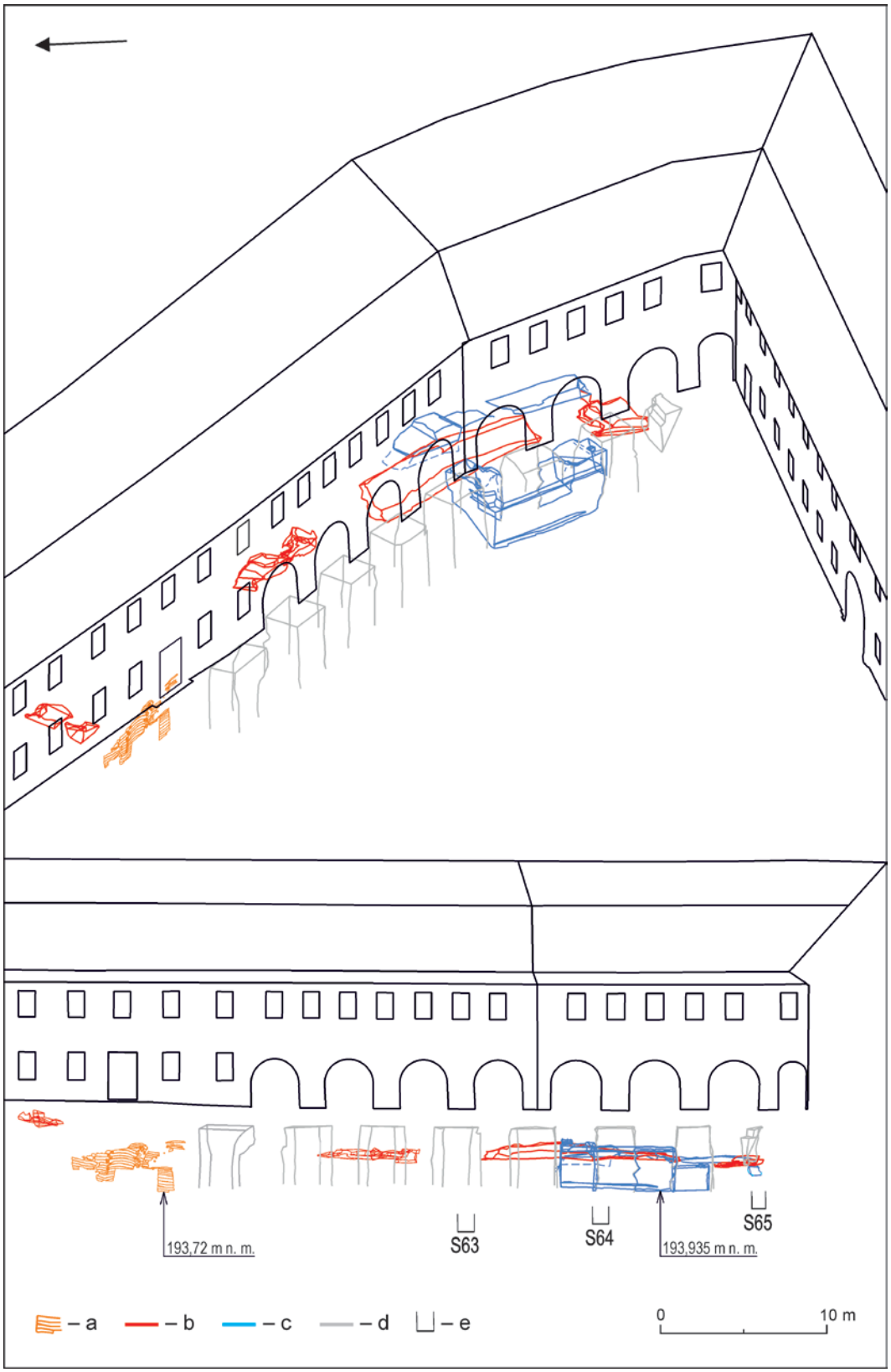

Obr. 6. Bratislava, hrad. Zameranie odkrytých častí románskej hradby a veže vo vzťahu k súčasne stojacim budovám. Legenda: a – najlepšie zachované časti drevozemného valu; b – románska hradba; c – románska veža; d – základové piliere súčasnej budovy; e – spodná niveleta najhlbších sond (zameranie J. Jurča, upravil M. Samuel).

Obr. 7. Bratislava, hrad. Najlepšie zachovaný úsek vnútorného líca románskej hradby (vľavo) a murivo románskej veže (foto M. Samuel).

začiatku 15. stor. Predpokladala, že pri stavbe kamenných veží v druhej polovici 13. stor. sa pravdepodobne súčasne opravilo, resp. prestavalo aj drevozemné opevnenie. Nevylučovala, že pôvodná drevozemná hradba mala po prestavbe čelný kamenný múr, čo autorke výskumu naznačovala vrstva čisto kamennej deštrukcie v sonde L 1958/59, odkrytej na vonkajšej strane deštruovanej drevenej hradby (*Štefanovičová 1975*, 48). Zrejme z týchto dôvodov vo svojej monografii o Bratislavskom hrade v 9.–12. stor. publikovala dve varianty rekonštrukcie románskeho opevnenia – s kamennou vežou osadenou do pôvodnej drevozemnej hradby a s kamennou vežou s priliehajúcim kamenným čelným múrom, z ktorého len nepatrne vyčnievala (*Štefanovičová 1975*, obr. 43; 49; 50).

V rokoch 1963–1964 T. Štefanovičová v sonde naprieč dolnou východnou terasou hradu pri jej východnom okraji, v hĺbke 2 m pod korunou gotického opevnenia, odkryla *„vrstvu lomového kameňa spájaného vápennou maltou“*. Toto kamenné murivo, široké 1,8–2 m, hrubé 0,4–0,5 m, prebiehalo paralelne s gotickou hradbou vo vzdialenosti asi 0,3 m od jej vnútorného líca. Báza muriva ležala na popolovej vrstve, prekrývajúcej drevenú konštrukciu drevozemného valu (*Štefanovičová 1975*, 28). Autorka výskumu odkryté murivo interpretovala ako najmladšiu – predgotickú úpravu drevozemného opevnenia, ktorá zanikla počas silného požiaru (*Štefanovičová 1975*, 31). Domnievame sa, že táto „vrstva muriva“, odkrytá v 60. rokoch minulého stor., predstavuje zvyšok románskej hradby, ktorú sme nedávno odkryli v budove na severných hradbách.

Pre datovanie výstavby odkrytej románskej hradby je dôležité zistenie, že hradba je jednoznačne staršia ako štvorcová veža, ktorá zakomponovala časť muriva hradby do svojej hmoty. Tieto hranolové veže boli doposiaľ interpretované ako neskororománske, postavené po „tatárskom“ vpáde, niekedy okolo polovice 13. stor. (*Štefanovičová 1975*, 46, 47).

Predpokladáme, že románska hradba pochádza z obdobia spred polovice 13. stor. a stála už v časoch vpádu mongolských vojsk (1241). Tento predpoklad podporuje aj skutočnosť, že Bratislavský hrad Mongoli nedobyli, takže jeho opevnenie muselo mať vysokú obranyschopnosť. V tom čase už zastaraný a málo účinný typ drevozemného valového opevnenia by asi sotva odolal náporu mongolských vojsk. Často sa konštatuje, že pred Tatármi sa ubránilo niekoľko pevnejších hradov. Z písomných prameňov vieme, že začiatkom februára 1242 neboli dobyté hrady Bratislava, Nitra, Komárno, Fiľakovo, Ostrihom, Ráb, Mošoň, Šoproň a ďalšie (*Marsina 1986*, 231).

Pri úvahách o pomerne včasnom datovaní výstavby románskej hradby na Bratislavskom hrade

Obr. 8. Bratislava, hrad. Základové murivo románskej veže (vnútorné líce) a základy románskej hradby (vpravo hore). Vľavo základy piliera arkády súčasnej budovy (foto M. Samuel).

sa môžeme oprieť o viaceré skutočnosti. Bratislavský hrad bol v období 11.–12. stor. dôležitým nadregionálnym centrom v rámci Uhorského kráľovstva. Okrem toho, že sa tu zdržiavali adepti na uhorskú korunu aj samotní uhorskí králi, bol sídlom dôležitého Bratislavského komitátu. Významnejšie postavenie ako Bratislava mala v tomto období na území dnešného Slovenska len Nitra, ktorá si ho udržala podľa niektorých historikov až do polovice 13. stor. (*Marsina 1977*, 37).

Románska hradba na Nitrianskom hrade vznikla v poslednej štvrtine 11. stor. alebo v prvej tretine 12. stor. (*Bednár/Šimkovic 2011*, 144), po požiari mohutného drevozemného včasnouhorského valu (val III). Hradba takmer všade kopírovala priebeh včasnostredovekého opevnenia a ohraničovala identickú plochu 8,5 ha. Bola široká 1,6–2,3 m a postavená z veľkých, väčšinou oblých zbieraných kameňov, vytvárajúcich jej okraje a menších kameňov nasypaných do jadra valu, zaliatych vápennou hrubozrnnou maltou. Smerom nahor mierne kónicky ustupujúce líca boli upravené škárovaním. Románska hradba v Nitre sa pri východnom nádvorí miestami zachovala v plnej výške vrátane troch ozubov cimburia. V tejto časti mala hradba z vnútornej strany mohutné piliere vybudované zrejme pre ochodzu. Románska hradba na Nitrianskom hrade plnila svoju funkciu, podobne ako tá v Bratislave, až do 15. stor. (*Bednár/Šimkovic 2011*, 150).

Ďalšie dôležité komitátne centrum včasnostredovekého Uhorska, ktoré môžeme spomenúť ako analógiu, je Pustý hrad vo Zvolene. Výstavba hradu – sídla správy rozsiahleho komitátu – sa predpokladá už v priebehu 12. stor. Opevnenie pôvodného hradu tvorila mohutná kamenná hradba vysoká až 6 m, ktorá vymedzovala plochu 3,5 ha. Výstavba hradby bola s určitosťou ukončená v prvých desaťročiach 13. stor. Okolo polovice 13. stor. vzniklo opevnenie Dolného hradu s kamennou hradbou širokou až 2,5 m (*Beljak a i. 2021*, 141–143).

Istou oporou pre včasné datovanie výstavby románskej hradby na Bratislavskom hrade môže byť aj opevnenie na blízkom hrade Hainburg an der Donau, kde sa uvažuje o jeho výstavbe už v 11., resp. 12. stor. (*Simoncsics 2008*, 132), alebo napríklad výstavba románskej hradby na neďalekom hrade Rötelstein, ktorá sa kladie medzi roky 1170–1220 (*Karches 2010*, 3).

Románska veža

Nečakaným objavom bolo aj odkrytie zvyškov románskej veže. Podarilo sa identifikovať jej takmer úplný štvoruholníkový pôdorys s vonkajšími rozmermi približne 9 × 9 m (obr. 5: 1). Na východnej strane veža nevytvárala nárožie, ale severovýchodný múr veže plynule pokračoval smerom na juhovýchod, kde bol asanovaný počas výstavby gotickej fortifikácie. Kamenné murivo veže široké 1,9–2,1 m, pozostávajúce z rôzne veľkých kameňov miestneho pôvodu, bolo spájané svetlou až bielou, silne vápennou, hrubozrnnou maltou. Pri výstavbe veže staršiu hradbu nezbúrali, ale minimálne jej spodnú časť zakomponovali do jej hmoty. Základy veže zo strany nádvoria založili do terénu podstatne hlbšie (o vyše 2 m) ako ležala základová škára románskej hradby (obr. 5: 3; 7; 8). Naproti tomu, základy „vonkajšej“ časti veže sa nachádzali približne na rovnakej úrovni ako základy hradby, ale murivo ležalo na umelo vytvorenom kamennom násype vysokom asi 0,75 m, ktorý zrejme zabezpečoval stabilitu základov. Zo strany nádvoria sa zachovalo murivo veže vrátane západného nárožia (obr. 9) až do výšky 2,52 m, z toho asi 0,25 m tvorilo nadzemné murivo (obr. 10). Základové murivo (obr. 11) prechádzalo do nadzákladového na vonkajšej aj vnútornej strane

Obr. 9. Bratislava, hrad. Pohľad zo sondy na nádvorí na odkryté západné nárožie a líce základového muriva románskej veže (foto M. Samuel).

Obr. 10. Bratislava, hrad. Pohľad zhora na základové (a) a nadzákladové (b) murivo juhozápadného múru románskej veže (foto M. Samuel).

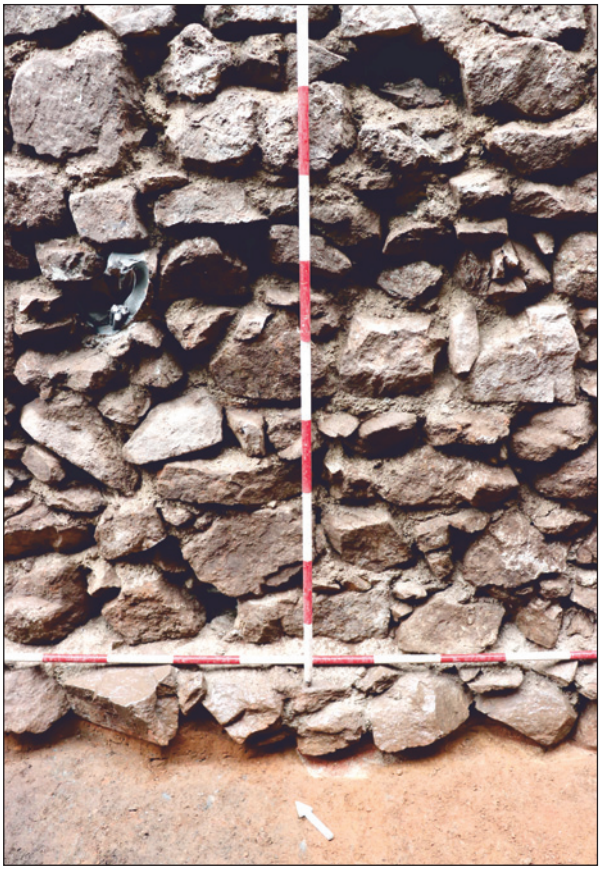

Obr. 11. Bratislava, hrad. Detail spodných častí muriva základov románskej veže (foto M. Samuel).

cez ústupok široký 0,06–0,16 m (196,25 m n. m.). Nadzákladové murivo veže sa najlepšie zachovalo aj s časťou vnútorného líca na severovýchodnej strane veže, kde na úseku dlhom 3,36 m dosahovalo výšku až 0,86 m. Na malej ploche vnútorného líca sa zachovala aj pôvodná povrchová úprava vo forme rozotretej ložnej malty v miestach ložných a styčných škár. Na korune juhovýchodného múru veže sme objavili zaujímavý konštrukčný prvok – 1,7 m dlhý otlačok hranola vyhotoveného z dreva buka alebo javora (*Mihályiová 2023*). Hranol široký 0,17 m spevňoval murivo nárožia veže (obr. 12). Základné parametre (pôdorys, hrúbka a charakter muriva) románskej kamennej veže, odkrytej pod budovou na severných hradbách, sú identické s vežou preskúmanou v rokoch 1966 a 1967 T. Štefanovičovou na dolnej východnej terase hradu, približne uprostred východného úseku hradieb (*Štefanovičová 1975*, 34, 35). Z veže objavenej v hĺbke 1,8 m sa však zachovala len niečo vyše polovice pôdorysu, keďže jej východná časť bola deštruovaná pri výstavbe gotických hradieb. Základové murivo tejto veže však bolo oproti nami odkrytej veži založené do pôvodného terénu o niečo hlbšie – 3,2 m. Na úrovni pôvodného terénu sa zachoval aj vstup s ostením z opracovaného kvádra.

Zvyšky ďalších troch veží (obr. 13) boli identifikované pri bašte Luginsland (zo strany Mikulášskej brány), v južnej línii opevnenia hradu pod novovekou budovou, postavenou na južnom

Obr. 12. Bratislava, hrad. Základové murivo románskej veže s negatívom po drevenom hranole (foto M. Samuel).

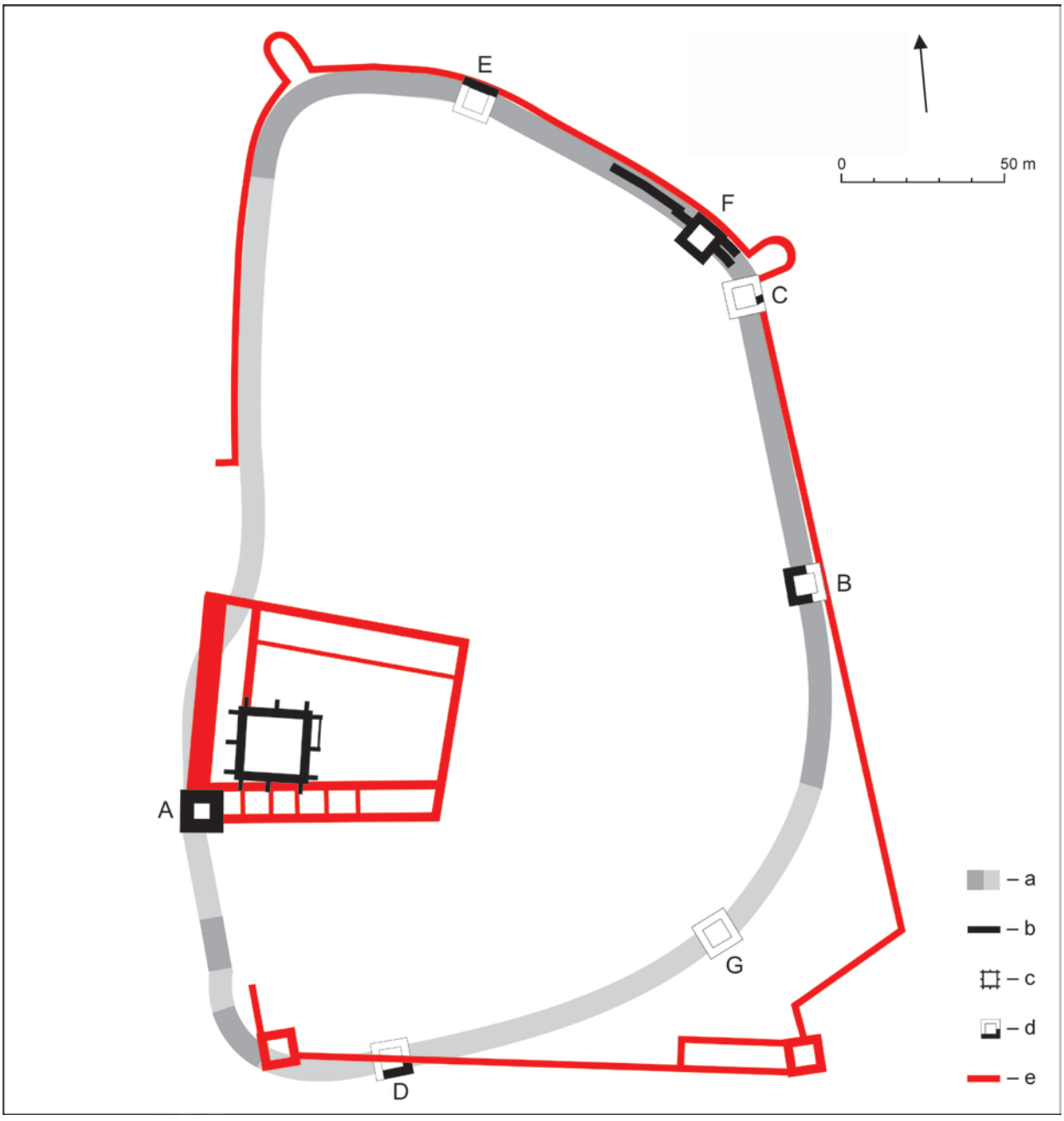

Obr. 13. Bratislava, hrad. Situovanie identifikovaných, resp. predpokladaných románskych veží a odkrytého úseku románskej hradby v rámci stredovekej zástavby hradu. Legenda: a – identifikovaný/predpokladaný priebeh drevozemného opevnenia; b – priebeh románskej hradby odkrytý archeologickým výskumom v roku 2021; c – románska obytná veža; d – situovanie identifikovaných/predpokladaných románskych veží (A – obranná veža postavená pravdepodobne v rokoch 1248–1249; B – veža zistená archeologickým výskumom v roku 1967; C – časť konštrukcie veže zistenej výskumom v roku 1985; D – časť konštrukcie veže zistenej počas stavebnej činnosti v roku 1988; E – časť konštrukcie veže zistenej počas stavebnej činnosti v roku 1989; F – veža odkrytá archeologickým výskumom v roku 2021; G –predpokladané situovanie veže); e – pôdorys gotického paláca a opevnenia hradu (podľa *Fiala/Semanko 1992*; upravil a doplnil M. Samuel).

barokovom bastióne a v severnom úseku hradieb pod novovekou budovou, postavenou na gotickej hradbe (*Fiala/Semanko 1992*, 33, 34).

Predpokladá sa, že rozostupy medzi jednotlivými vežami boli približne 90 metrov, takže po celom obvode hradu ich bolo asi sedem (*Fiala/Šulcová/Krútky 1995*, 26). Súčasťou opevnenia sa stala aj najmohutnejšia Korunná veža, neskôr začlenená do hmoty „žigmundovského" paláca. K vtedajšiemu opevneniu hradu sa pripájal severný úsek opevnenia mesta s Michalskou vežou a hranolovou vežou v severozápadnom nároží (*Baxa/Ferus 1983*; *1985*).

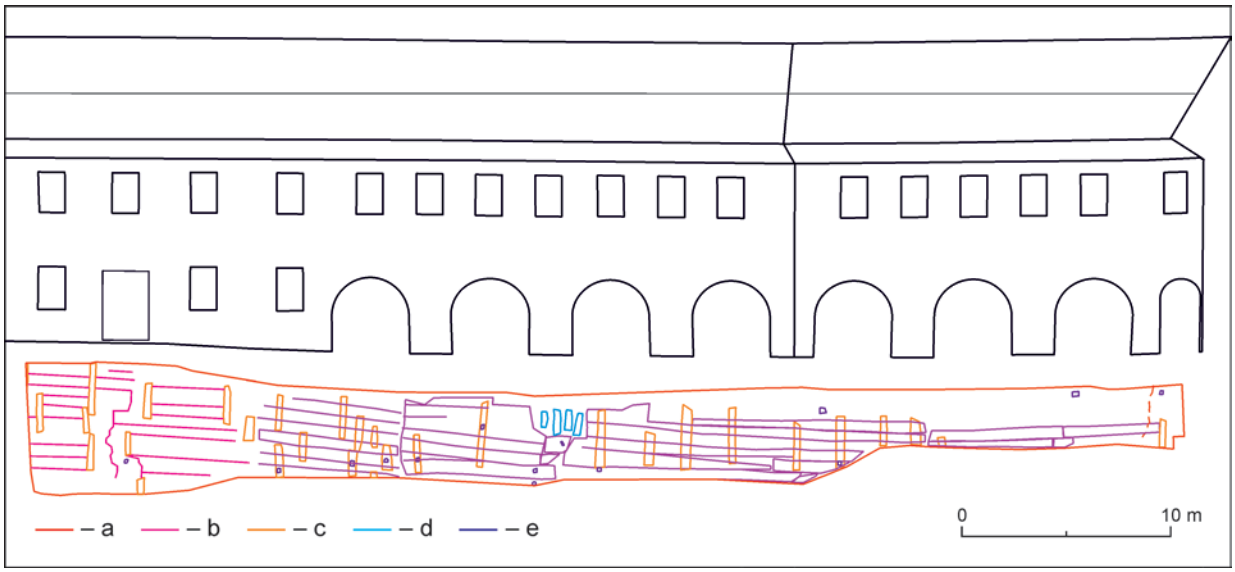

Obr. 14. Bratislava, hrad. Zameranie zdokumentovaných častí gotickej hradby voči súčasnej budove. Legenda: a – ohraničenie odkrytej časti gotickej hradby; b – otlačky vodorovných dosiek debnenia; c – otlačky vertikálnych dosiek; d – otlačky guľatiny; e – kapsy po hranoloch uložených naprieč hradbou (zameranie J. Jurča, upravil M. Samuel).

T. Štefanovičová sa domnievala, že masívne kamenné veže opevnenia Bratislavského hradu boli postavené ako reakcia na „tatársky" vpád z rokov 1241–1242 (*Štefanovičová 1975*, 46). Podľa vtedajších predstáv veže zosilnili vonkajšie opevnenie predhradia kamenného hradu, tvorené *„v podstate pôvodnou drevozemnou hradbou, časom upravovanou a opravovanou"* (*Štefanovičová 1975*, 47). Skutočnosť, že pri výskume sa nenašli nijaké jednoznačné doklady o prítomnosti kamenného predgotického opevnenia, vysvetlila možnosťou jeho úplného zániku pri výstavbe gotických hradieb začiatkom 15. stor. (*Štefanovičová 1975*, 49).

Dobrým príkladom opevnenia s hranolovými vežami je mesto Trnava, ktoré v priebehu druhej polovice 13. stor. chránilo 40 veží. Hlinené (sprašové) valy navŕšené medzi vežami len postupne nahradzovali murované kurtiny (*Staník 2009*). Podobne dobre zachované kamenné hranolové románske veže má aj opevnenie v blízkom Hainburgu (*Schicht 2011*, 40–42).

Výstavba veľkých opevnení kráľovských a župných hradov, zosilnených hranolovými a okrúhlymi vežami, bola po mongolskom vpáde na území dnešného Slovenska realizovaná na viacerých miestach. Okrem už spomínaných lokalít sa tak udialo napr. na hrade Spiš (*Janovská/Olejník 2015*, 613–625), na hrade Šariš (*Uličný/Harčar 2012*), na nedostavanom hrade pri Hrabušiciach (*Slivka/Vallašek 1991*, 119, 120) či na Považskom hrade (*Bóna/Matejka 2008*). Z tohto obdobia pochádza napríklad aj Hodinová veža Trenčianskeho hradu (*Bóna/Matejka 2014*) a iné stavby.

Gotická hradba

Románske opevnenie Bratislavského hradu nahradila neskorogotická hradba, postavená v rámci veľkej prestavby hradu iniciovanej kráľom Žigmundom Luxemburským (*Lichner 1960*, 51–81; *Menclová 1938*, 485, 486). Táto „žigmundovská" prestavba zásadným spôsobom ovplyvnila ďalší stavebný vývoj hradu. Počas nej vybudované vonkajšie opevnenie a palác si zachovali svoj tvar v podstate až do súčasnosti. S prestavbou hradu sa začalo na začiatku dvadsiatych rokov 15. stor. (prvý hodnoverný prameň pochádza z roku 1423) a v záverečných prácach sa pokračovalo aj po smrti Žigmunda v roku 1437 (*Sprušanský 1966*, 122–124). Nové opevnenie hradného kopca sa začalo budovať pravdepodobne na najviac ohrozenej severnej strane. Podľa A. Fialu vzniklo medzi rokmi 1423 až 1431, kedy prišli na hrad stavební odborníci z cudziny (*Fiala 1969*, 12). Gotické opevnenie na severnej strane sa považuje za staršie než hlavný palác (*Lichner 1960*, 79). Dve bašty tejto časti opevnenia vznikli neskôr, severovýchodná bašta Luginsland určite pred rokom 1440, keďže v tomto roku sa povoľuje mestu zamurovať vchod do tejto bašty, resp. pri nej (*Lichner 1960*, 79; *Sprušanský 1966*, 135). Severná časť opevnenia sa svojím charakterom úplne líši od južného a východného úseku. Zatiaľ čo severný úsek hradby je zalamovaný (zrejme v súvislosti s konfiguráciou terénu), zvyšné úseky hradieb sú priamočiare, s ostrými nárožiami a bez obranných veží. Na juhovýchodnom nároží hradby sa dobre zacho-

Obr. 15. Bratislava, hrad. Vnútorné líce gotickej hradby s otlačkami debnenia (foto M. Samuel).

valo bosovanie z veľkých kamenných kvádrov s tzv. bochníkmi.

Gotická hradba bola na nami skúmanom úseku postavená pred vonkajším lícom staršej románskej hradby, približne na línii vonkajšieho líca románskej veže. Hradbu širokú 2–2,2 m založili hlboko do zvyškov včasnostredovekého drevozemného valu, miestami až na skalné podložie. Nestabilná výplň jadra valu bola príčinou zhotovenia viac ako 6 m vysokého debnenia, pozostávajúceho zo zvislo nabitých drevených dosiek širokých 0,15–0,35 m (na jednom mieste kolov s priemerom 0,2–0,3 m) a približne vodorovne pripevnených drevených dosiek širokých 0,4–0,5 m a dlhých miestami až 6,5 m (obr. 14). Debnenie stabilizovali hranolové rozpery, prebiehajúce naprieč hrúbkou muriva. Lôžka po vyhnitých rozperách naznačujú existenciu debnenia aj z vonkajšej, severnej strany základov hradby. Negatívy po týchto drevených konštrukciách, vrátane odtlačkov kôry driev, sa vďaka použitiu veľkého množstva malty pri murovaní hradby zachovali na celom nami skúmanom úseku (obr. 15). Odkryté vnútorné líce muriva gotickej hradby je mimoriadne kompaktné, pozostáva z väčších lomových kameňov (max. dĺžka 0,55 m), spájaných veľkým množstvom silne vápnitej tvrdej hrubozrnnej „štrkovej" malty. Riečne okruhliaky použité v malte bežne dosahovali veľkosť 2–4 cm. S výstavbou gotickej hradby bola spojená asanácia staršej románskej hradby, vrátane hranolovej veže, až po nivelety novej úrovne terénu.

Ako materiál na výstavbu hradieb sa použil miestny granit z lomov na hradnom kopci a blízkom okolí.

ZÁVER

Počas záchranných archeologických výskumov uskutočnených v budove na severných hradbách Bratislavského hradu sa získali nové poznatky o vývoji jeho stredovekého opevnenia v období stredoveku. Odkrylo sa niekoľko úsekov drevozemného valu s veľmi dobre zachovanými časťami jeho drevenej konštrukcie. Zistilo sa, že val, ktorý bol najmenej raz upravovaný, resp. prestavaný, zanikol silným požiarom – zrejme počas dobývania hradu. Po odstránení vrchných častí zhoreného valu postavili na jeho zvyškoch kamennú románsku hradbu, širokú približne 2 m. K hradbe neskôr pristavali kamennú hranolovú vežu (9 × 9 m), z ktorej sa zachoval takmer úplný pôdorys. Románsku hradbu a veže nahradilo v prvej polovici 15. stor. gotické opevnenie. Počas výskumu sa zdokumentovali jeho zvyšky, okrem iného dobre zachované otlačky debnenia jeho vnútorného líca. Podrobnejšie poznatky, vrátane spresnenia doby výstavby románskej hradby, môže priniesť až kompletné vyhodnotenie nálezových situácií v konfrontácii s analýzou získaných nálezov. Zatiaľ je možné len rámcovo predpokladať výstavbu románskej hradby v širšom rozmedzí od konca 11. stor. do prvej polovice 13. stor. (ešte pred vpád mongolských vojsk). Podobne ani výstavbu románskej veže zatiaľ nie je možné presnejšie stanoviť. Môžeme sa len prikloniť k názoru, že veže zrejme vznikli okolo polovice 13. stor., azda ako reakcia na vpád mongolských vojsk (1241–1242).

LITERATÚRA

Baxa/Ferus 1983 – P. Baxa/V. Ferus: Výskum veže v severozápadnom nároží mestského opevnenia Bratislavy. *AVANS 1982*, 1983, 49–52.

Baxa/Ferus 1985 – P. Baxa/V. Ferus: Novoobjavená veža hradbového múru a Bratislava v druhej polovici 13. storočia. In: *Pamiatky a príroda Bratislavy* 9. Bratislava 1985, 243–255.

Bednár/Samuel 2001 – P. Bednár/M. Samuel: Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 11. Jahrhundert. *Slovenská archeológia* 49, 2001, 301–345.

Bednár/Šimkovic 2011 – P. Bednár/M. Šimkovic: Opevnenie Nitrianskeho hradu. In: V. Judák/P. Bednár/J. Medvecký (zost.): *Kolíska kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a katedrála sv. Emeráma v premenách času*. Martin 2011, 134–161.

Beljak a i. 2021 – J. Beljak/N. Beljak Pažinová/P. Maliniak/M. Šimkovic/M. Čierny/K. Šimunková: Pustý hrad vo Zvolene. In: N. Beljak Pažinová (zost.): *Stredoveké hrady na strednom Pohroní – Medieval castles in Central Hron region*. Nitra 2021, 137–168.

Fiala 1969 – A. Fiala: Gotická architektúra Bratislavského hradu. *Zborník FF UK Historica* 20, 1969, 7–52.

Fiala/Semanko 1992 – A. Fiala/A. Semanko: Veža Luginsland na Bratislavskom hrade. *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo* 1992/3, 32–37.

Fiala/Semanko 1993 – A. Fiala/A. Semanko: Zaniknuté opevnenie v južnej časti Bratislavského hradu. *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo* 1993/2, 34–37.

Fiala/Šulcová/Krútky 1995 – A. Fiala/J. Šulcová/P. Krútky: *Bratislavský hrad*. Bratislava 1995.

Janovská/Olejník – M. Janovská/V. Olejník: Príspevok k budovaniu opevnení po mongolskom vpáde na Spiši. *Archaeologia historica* 40, 2015, 613–637.

Karches 2010 – F. Karches: *Burg-Ruine Rötelstein. Ein Beitrag zur Geschichte der Stadt Hainburg an der Donau*. Hainburg an der Donau 2010.

Lichner 1960 – J. Lichner: Náčrt stavebných dejín Bratislavského hradu. In. P. Ratkoš/B. Polla/J. Lichner/T. Štefanovičová: *Bratislavský hrad*. Bratislava 1960, 47–138.

Marsina 1977 – R. Marsina: Nitra vo včasnom a vrcholnom stredoveku. In. J. Fojtík (zost.): *Nitra*. Bratislava 1977, 27–41.

Marsina 1986 – R. Marsina: Tatársky vpád a jeho následky. In: S. Cambel (red.): *Dejiny Slovenska I (do roku 1526)*. Bratislava 1986, 229–234.

Menclová 1938 – D. Menclová: *Hrad Bratislava – Die Burg von Bratislava*. Praha 1938.

Plaček 2007 – M. Plaček: Bratislavský hrad. In: M. Plaček/M. Bóna: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava 2007, 74–78.

Ratkoš 1960 – P. Ratkoš: Dejiny Bratislavského hradného panstva a hradu. In: P. Ratkoš/B. Polla/J. Lichner/T. Štefanovičová: *Bratislavský hrad*. Bratislava 1960, 7–46.

Samuel 2022 – M. Samuel: Najnovšie výsledky výskumu opevnenia Bratislavského hradu. *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo* 2022/3, 14–16.

Schicht 2011 – P. Schicht: *Buckelquader in Österreich. Mittelalterliches Mauerwerk als Bedentunsträger*. Petersberg 2011.

Simoncsics 2008 – R. Simoncsics: *Schlosssberg und Burrguine. Hainburg an der Donau. Drei Jshrzehnte Arbeitsgruppe Schlossberg. Bericht einer Rettung letzter Minute*. Hainburg an der Donau 2008.

Slivka/Vallašek 1991 – M. Slivka/A. Vallašek: *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice 1991.

Sprušanský 1966 – S. Sprušanský: Neskorogotická prestavba Bratislavského hradu vo svetle archívnych prameňov. Príspevok k stavebným dejinám Bratislavského hradu. *Historické štúdie* 11, 1966, 121–138.

Staník 2009 – I. Staník: Pôvodný zámer výstavby stredovekého opevnenia Trnavy a jeho postupná realizácia. *Trnava a počiatky stredovekých miest. Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja* 12, 2009, 23–46.

Steinhübel 2012 – J. Steinhübel: Osudy hradu Preslava v 10. až 12. storočí. In: J. Šedivý/T. Štefanovičová (zost.): *Dejiny Bratislavy* 1. *Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Brezalauspurc na križovatke kultúr*. Bratislava 2012, 361–369.

Štefanovičová 1975 – T. Štefanovičová: *Bratislavský hrad v 9.–12. storočí*. Bratislava 1975.

Štefanovičová 1993 – T. Štefanovičová: Slovanská Bratislava. In: T. Štefanovičová a kol.: *Najstaršie dejiny Bratislavy*. Bratislava 1993, 275–325.

Štefanovičová 1998 – T. Štefanovičová: Neufunde aus der Bratislavaer Burg. In: J. Henning/A. T. Ruttkay (Hsrg.): *Fruhmittelaltelricher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996*. Bonn 1998, 427–434.

Štefanovičová 2007 – T. Štefanovičová: Možnosti prezentácie veľkomoravských archeologických pamiatok na Bratislavskom hrade. In: K. Pieta/A. Ruttkay/M. Ruttkay (ed.): *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva – Wirtschaftliches und politisches Zentrum des Fürstentums von Nitra*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 9. Nitra 2007, 237–246.

Štefanovičová/Fiala 1965 – T. Štefanovičová/A. Fiala: Stavebný vývoj Bratislavského hradu od 11. do 13. storočia. *Zborník FF UK Historica* 16, 1965, 77–110.

Uličný/Harčár 2012 – M. Uličný/P. Harčar: Archeologický výskum veže č. 9 na hrade Šariš. *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 24, 2012, 317–334.

NEPUBLIKOVANÉ PRAMENE

Bóna/Matejka 2008 – M. Bóna/M. Matejka: *Považská Bystrica-Považské Podhradie. Poloha Považský hrad. 1. etapa*. Považská Bystrica 2008. Dokumentácia architektonicko-historického výskumu. Archív KPÚ Trenčín.

Bóna/Matejka 2014 – M. Bóna/M. Matejka: *Trenčín. Poloha Trenčiansky hrad. Architektonicko-historický výskum Hodinovej veže a západného hradbového múru*. Trenčín 2014. Dokumentácia architektonicko-historického výskumu. Archív KPÚ Trenčín.

Kyncl 2019 – T. Kyncl: *Bratislava. Poloha Hrad. Budovy na severných hradbách*. Bratislava 2019. Vyhodnotenie dendrochronologickej analýzy.

Mihályiová 2022 – J. Mihályiová: *Bratislava. Poloha Hrad*. Nitra 2022. Výskumná správa 20642/2022. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.

Mihályiová 2023 – J. Mihályiová: *Bratislava. Poloha Hrad*. Nitra 2022. Výskumná správa 20999/2023. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.

Romanesque Wall and a Romanesque Tower under the Buildings on the Northern Walls of Bratislava Castle

The First Information about the Discovery

Marián Samuel – Miroslav Matejka

SUMMARY

During the rescue archaeological excavations carried out in the buildings on the northern walls of the Bratislava Castle (Fig. 1; 2) in the years 2017–2020, new knowledge was gained about the development of the fortifications of the Bratislava Castle during the Middle Ages. Several sections of the wooden earthen rampart were uncovered with very well-preserved parts of its wooden structure in their original position (Fig. 3). The best-preserved part – apparently the inner wall of the rampart with elements of a hook structure, built of round oak logs was preserved up to a height of 3.05 m in some places (Fig. 4). In the wooden construction of the inner wall of the rampart, up to 18 floors of logs and several logs placed perpendicular to its course could be identified. In total, we documented almost 500 woods in various states of preservation in the basement of the building. In several places, we uncovered beams creating a chamber structure, but we also identified structures resembling a grate. The core of the embankment was made of clay mixed with local quarry stone (granite); in some parts the stones formed a massive non-compact layer without clay admixture. The original width of the earthen fortification could not be determined, the preserved width of the rampart reached 4.75 m. Based on these finds it can be assumed that the earthen fortification was renewed or repaired at least once. Dendrochronological analysis showed that the parts of the rampart from which the samples came were built around the first third of the 11th c. The rampart was destroyed by a strong fire – probably during the siege of the castle. Currently, it is not possible to say exactly when this happened, since there are a couple of historically recorded events in the 11th and 12th c. when this damage or destruction of wooden-earth ramparts of Bratislava Castle could have occurred. Unfortunately, only a few reports inform us about the rebuilding and restoration of the castle in this period, such as report on repairs of the castle by King Solomon in 1073–1074.

The wooden-earthen rampart fortifications of the Bratislava Castle were uncovered in the past in several other places, so it was possible to reconstruct its approximate course around the entire perimeter of the castle hill. It was assumed that the original fortification with a chamber structure from the 9th c. was replaced in the upper part sometime in the 10th–12th c. by new grid construction. Until now, it has been established that the wooden-earthen fortification was used with several reconstructions until the creation of the Gothic wall.

These hypotheses were corrected only by the latest research with the discovery of the remains of a stone Romanesque wall built on the levelled crown of an older earthen fortification (Fig. 5). We identified the rampart and its destruction on a section almost 50 m long (Fig. 6). The rampart had a width of 1.9–2.4 m, and a height of approximately 1 m in the best-preserved section (Fig. 7). The wall's masonry consisted of granites of various sizes joined together with a strong coarse-grained mortar containing river pebbles. The faces of the wall were made of larger stones placed in irregular rows; the core of the masonry was dominated by small stones. The dating of the construction of the Romanesque wall can so far only be roughly determined by the demise of the wooden fortifications of the castle and the construction of the Gothic wall in the ´20s–´30s of the 15th c. Based on several historical contexts and analogies in similar locations, we believe that it was built before the invasion of the Mongol troops into Hungary (1241), considering the importance of Bratislava and Bratislava Castle in the 11th and 12th c., perhaps as one of the first in the territory of nowadays Slovakia.

An unexpected discovery was also the uncovering of the remains of a Romanesque tower. It was possible to identify its almost complete quadrangular floor plan with external dimensions of approximately 9 × 9 m. The stone masonry of the tower, 1.9–2.1 m wide, consisted of stones of various sizes of local origin joined together with a strong calcareous coarse-grained mortar. During the construction of the tower, the older wall was not completely demolished, but its lower part was incorporated into the mass of the tower (Fig. 8). From the side of the courtyard, the masonry of the tower has been preserved up to a height of 2.52 m, of which about 25 cm was above-ground masonry (Fig. 9–11). On the crown of the southeast wall of the tower, an interesting structural element of imprints of a prism strengthening the masonry at the corner has been preserved (Fig. 12). The basic parameters (ground plan, thickness and character of the masonry) of the Romanesque stone tower uncovered under the building on the northern walls are identical to the tower examined in 1966 and 1967 by T. Štefanovičová on the lower eastern terrace of the castle. However, only a little more than half of the floor plan of this tower has been preserved.

Smaller remains of the other three towers were identified near the Luginsland bastion, in the southern line of the castle fortifications near the Baroque bastion and in the northern section of the walls under the modern building built on the Gothic rampart (Fig. 13).

The Romanesque fortifications of the castle were replaced by a late Gothic wall built as part of a major reconstruction of the castle initiated by King Sigismund of Luxemburg. The rebuilding of the castle began at the beginning of the 15th c. and continued even after the death of Sigismund in 1437. The Gothic wall was built approximately in line with the outer face of the Romanesque wall and tower and its foundations were layed through the remains of the early medieval wooden-earthen rampart down to the bedrock. The unstable filling of the embankment core was the reason for the construction of over 6 m high casing consisting of

vertically loaded wooden boards (in some cases also poles) and on them approximately horizontally attached wooden boards up to 6.5 m long in some places (Fig. 14). The casing was stabilized by prism spacers running across the thickness of the masonry. The negatives of these wooden constructions (Fig. 15), including imprints of the tree bark, were preserved in the entire section we examined, thanks to the use of a large amount of mortar when building the wall. The exposed inner face of the masonry of the Gothic wall is extremely compact, it consists of larger quarry stones connected by a large amount of heavily calcareous 'gravel' mortar.

More detailed knowledge about the uncovered objects, including the exact date of construction of the Romanesque wall, can only be brought by a complete evaluation of the find situations in confrontation with the analysis of the obtained finds. For now, it is only possible to roughly assume the construction of the Romanesque wall in a wider area from the end of the 11th c. until the first half of the 13th c. (even before the Mongol invasion). Similarly, the construction of the Romanesque tower cannot yet be determined more precisely, we can only assume that the towers were built around the middle of the 13th c., perhaps as a reaction to the Mongol invasion in 1241–1242.

Fig. 1. Bratislava, Castle. Location of the researched area of the basement of the building on the northern walls on the castle plan from the second half of the 18th c.

Fig. 2. Bratislava, Castle. Construction pit excavated for rehabilitation of the foundations of the eastern section of the building on the northern walls. Below the pair of middle arches and their foundation pillars, the preserved foundation masonry of the southwest wall of the Romanesque tower can be seen in full height (photo M. Samuel).

Fig. 3. Bratislava, Castle. Detail of oak logs forming the wooden structure of the rampart (photo M. Samuel).

Fig. 4. Bratislava, Castle. Photogrammetry of the best-preserved part of the wooden fortification. View from the southwest (photogrammetry B. Balžan).

Fig. 5. Bratislava, Castle. Photogrammetry of Romanesque masonry and terrain situations uncovered in the basement of the building on the northern walls. Legend: a – layers of the wood-earth embankment and its destruction layer (a1 – remains of charred wood); b – Romanesque wall; c – Romanesque tower (c1 – foundation masonry; c2 – over-foundation masonry; c3 – stone embankment under the foundation masonry of the tower; c4 – protrusion of the tower masonry); d – baroque masonry; e – foundation pillars of the modern building on the northern walls; f – course of the inner face of the Gothic wall (photogrammetry B. Balžan, edited M. Samuel).

Fig. 6. Bratislava, Castle. Orientation of exposed parts of the Romanesque wall and tower in relation to existing buildings. Legend: a – the best-preserved parts of the earthen rampart; b – Romanesque wall; c – Romanesque tower; d – foundation pillars of the current building; e – lower level of the deepest ditches (measurements J. Jurča, edited M. Samuel).

Fig. 7. Bratislava, Castle. The best-preserved section of the inner face of the Romanesque wall (left) and the masonry of the Romanesque tower (photo M. Samuel).

Fig. 8. Bratislava, Castle. The foundation masonry of the Romanesque tower (inner face) and the foundations of the Romanesque wall (upper right). On the left, the foundation pillar of the arche of the current building (photo M. Samuel).

Fig. 9. Bratislava, Castle. View from the ditch in the courtyard of the exposed west corner and face of the foundation masonry of the Romanesque tower (photo M. Samuel).

Fig. 10. Bratislava, Castle. View from above of the foundation (a) and over-foundation (b) masonry of the southwestern wall of the Romanesque tower (photo M. Samuel).

Fig. 11. Bratislava, Castle. Detail of the lower parts of the masonry of the foundations of the Romanesque tower (photo M. Samuel).

Fig. 12. Bratislava, Castle. The foundation masonry of the Romanesque tower with an imprint of a wooden prism (photo M. Samuel).

Fig. 13. Bratislava, Castle. Situation of identified, or presumed Romanesque towers and an exposed section of the Romanesque wall within the medieval construction of the castle. Legend: a – identified/presumed course of earthen and wooden fortification; b – the course of the Romanesque wall uncovered by archaeological research in 2021; c – Romanesque residential tower; d – location of identified/presumed Romanesque towers (A – defensive tower built probably in 1248–1249; B – tower discovered by archaeological research in 1967; C – part of tower structure discovered by research in 1985; D – part of tower structure discovered during construction activities in 1988; E – part of the tower structure discovered during the construction activity in 1989; F – tower uncovered by archaeological research in 2021; G – assumed situation of the tower); e – floor plan of the Gothic palace and castle fortifications (after *Fiala/Semanko 1992*; modified and supplemented M. Samuel).

Fig. 14. Bratislava, Castle. Orientation of the documented parts of the Gothic wall in relation to the current building. Legend: a – boundary of the exposed part of the Gothic wall; b – imprints of horizontal formwork boards; c – imprints of vertical boards; d – imprints of logs; e – pockets of prisms placed across the wall (measurement J. Jurča, modified M. Samuel).

Fig. 15. Bratislava, Castle. The inner face of the Gothic wall with imprints of the formwork (foto M. Samuel).

Rukopis prijatý 15. 2. 2023

Translated by Michal Holeščák

RNDr. Mgr. Marián Samuel
Archeologický ústav SAV, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
nrausamu@savba.sk

Ing. Miroslav Matejka
Tajovského 1198/6
SK – 957 01 Bánovce nad Bebravou
miromat@centrum.sk

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 249–260.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.17

EIN SPÄTSLAWISCHER MÜNZSCHATZ AUS BUSKOW (BRANDENBURG) IM KONTEXT VON SIEDLUNG UND WIRTSCHAFT

FELIX BIERMANN

A Late Slavic Hoard of Coins from Buskow (Brandenburg) In the Context of Settlement and Economy. This paper presents the small coin hoard from Buskow (municipality of Neuruppin, district of Ostprignitz-Ruppin, federal state of Brandenburg), which was discovered with a metal detector and then excavated in 2019. The treasure consists of 49 pennies from the German Empire, among which are also those with silver plating and a copper core. It was deposited c. 1100–1105 in or on the edge of a settlement pit or house site within a Late Slavic settlement that existed from the 11th to the first half of the 13th c. The hoard sheds light on peasant prosperity and coin-supported trade in the rural milieu, the emergence of nominal money in the late phase of the weight money economy, and the economic flourishing of the Late Slavic period, which occurred despite times of war.

Keywords: Brandenburg, Late Slavic period, Polabian Slavs, coin hoard, settlement, economic and monetary history.

EINLEITUNG

Seit gut 10 Jahren werden ehrenamtliche Detektorgänger intensiv in die archäologische Forschung und Denkmalpflege Brandenburgs eingebunden (*Kersting 2015*). Seitdem haben sich Hortfunde aus allen metallführenden Epochen seit der Bronzezeit erheblich vermehrt. Gerade für die Slawenzeit sind dabei bedeutende neue Erkenntnisse gewonnen worden: Schätze mit islamischen Dirhams belegen die zumindest mittelbare Einbindung der Region in globalisierte Handelsnetzwerke seit der Karolingerzeit, große Hacksilber- und Münzschätze den ökonomischen Aufschwung der spätslawischen Epoche. Die Etappen des Wandels von der Gewichts- zur Münzgeldwirtschaft werden ebenso deutlich wie Stätten und Zonen ökonomischer Zentralität (*Biermann 2013*). Neben großen Niederlegungen – herausragend ist etwa jene von Lebus mit über 2200 Hochrandpfennigen (*Biermann u. a. 2015*) – sind auch bescheidene Silberdepots entdeckt worden, die zwar weniger spektakulär sind, aber doch wichtige wirtschaftsgeschichtliche Aussagen zulassen: Sie zeugen von der Integration auch eher peripherer Regionen in den Handel mit Silber, vom Münzumlauf im ländlichen Milieu und ggf. von der Akkumulation von Reichtum auch jenseits der Zentralorte.

Ein solcher Fund gelang unlängst in Buskow (Gemeinde Neuruppin, Lkr. Ostprignitz-Ruppin) im nördlichen Brandenburg (Abb. 1). Der kleine, kurz nach 1100 niedergelegte Schatz ist aufgrund seines durchweg aus deutschen Hochrandpfennigen (auch „Sachsen"- oder „Wendenpfennige") bestehenden Münzinventars interessant, insbesondere aber deshalb, weil er durch eine Ausgrabung und Prospektionen hinsichtlich seiner Niederlegungsumstände und seines Siedlungskontextes beurteilt werden kann. Darüber gibt dieser Aufsatz einen kurzen Überblick.

Abb. 1. Lage von Buskow (Kartierung F. Biermann).

Dieses Werk ist unter Creative Commons Attribution 4.0 International License lizenziert.

Abb. 2. Buskow. Die halbinselartig in den Ruppiner See vortretende Siedlungslage im Luftbild. Der Fundort des Schatzes ist mit einem Kreis markiert (Grundlage Geobasis DE/LGB, Bearbeitung F. Biermann).

Abb. 3. Buskow. Ausgrabungen und Prospektionen im Bereich des Schatzfundes, August 2019 (Foto F. Biermann).

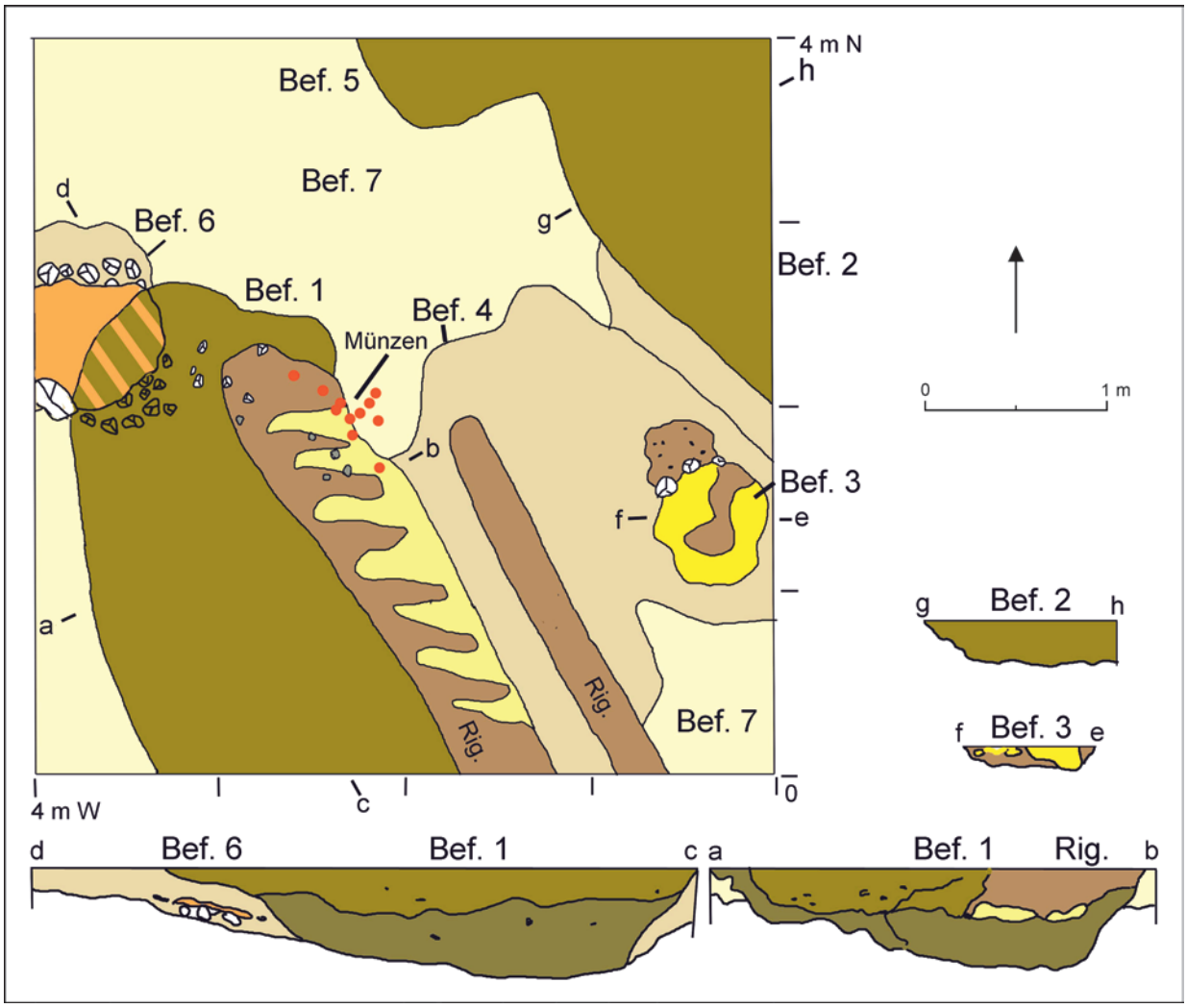

Abb. 4. Buskow. Hauptplanum des Grabungsschnittes im Bereich des Schatzfundes und Profile der wichtigsten Befunde. Gelb sind sandige, orange verziegelte, braun humos-sandige Materialien gekennzeichnet; Steine sind als Windkanter, die im Befund angetroffenen Münzen als rote Punkte dargestellt (Zeichnung F. Biermann).

FUNDPLATZ UND FUNDUMSTÄNDE

Im Juli 2019 prospektierte C. Puppa, ehrenamtlicher Mitarbeiter des Brandenburgischen Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologischen Landesmuseums (BLDAM, Zossen-Wünsdorf), eine bekannte slawische Siedlungsstätte 1700 m östlich von Buskow mit dem Metalldetektor (Buskow, Fundplatz 1). Im Zentrum des spornartig in den Ruppiner See vorkragenden Areals konnte er eine Ballung von Hochrandpfennigen des jüngeren Typs feststellen, was Anlass zu einer Nachprospektion und kleinen Ausgrabung im Bereich der Münzstreuung unter Leitung des Verfassers gab (Abb. 2; 3).[1]

Die Ausgrabung von 4 × 4 m Fläche ergab unter 0,35–0,4 m starkem Ackerhumus eine dichte Siedlungslage (Abb. 4). Im ganzen Schnitt lag auf dem anstehenden Boden eine meliert-beigegraue Sandschicht von 0,1–0,15 m Stärke (Befund 7), in der sich eine Herdstelle befand (Befund 6): Eine ovale, uhrglasförmig aufgewölbte, rot gebrannte Lehmtenne auf einer Steinrollierung von 0,85 m Durchmesser (Abb. 5). In diesem Objekt wie auch im Umkreis geborgene, allerdings eher uncharakteristische Tonscherben legen eine Datierung in die vorrömische Eisen-, vielleicht noch späte Bronzezeit nahe.

In die vorgeschichtlichen Siedlungsrelikte schnitten mehrere slawische Befunde ein: zunächst eine

[1] An der Maßnahme am 03. August 2019 beteiligten sich neben Dr. Th. Kersting (BLDAM) etwa 15 ehrenamtliche Mitarbeiter des Landesamtes, darunter G. Adler, D. Behrens, O. Blum, Dr. R. Blum, F. Georgi, W. Herkt, L. Pahl, C. Puppa, J. Rangnow, O. Reule, M. Schambach, F. Slawinski, D. Wegner und S. Wolter.

Abb. 5. Buskow. Herdstelle Befund 6 in der Draufsicht (Foto F. Biermann).

oder über der Eintiefung stand. Man weist solchen Befunden in der Regel eine Vorrats- oder Traufgrubenfunktion zu (zuletzt *Biermann 2019*, 14–18, 24–30). Der Schatz hatte am Nordostrand dieser Grube gelegen und war durch eine rezente Rigolung aufgewühlt worden. Dreizehn Münzen befanden sich zerstreut an der nordöstlichen Peripherie von Befund 1 – innerhalb und außerhalb der Grube – sowie in der Störung durch den Bodenmeißel (Abb. 8), während 36 weitere bereits in die Deckschicht verlagert worden waren.

Einige Münzen hafteten bei der Bergung noch zusammen. Vermutlich war das Silber in einem Beutel, vielleicht auch in einem Tongefäß niedergelegt worden, denn mehrere verlagerte Scherben eines spätslawischen Gurtfurchentopfes befanden sich in der Rigolspur. Es ist aber unsicher, ob die

Abb. 6. Buskow. Grube Befund 1 von Süden (Foto F. Biermann).

lang-ovale, Nordnordwest-Südsüdost orientierte, muldenförmige Grube von etwa 2,8 m Länge, bis zu 2,0 m Breite und 0,6 m Tiefe, die mit braunem humosem Sand, etwas Holzkohle und gebranntem Lehm verfüllt war (Befund 1; Abb. 4; 6; 7). Dieser Objekttyp ist aus der Slawenzeit gut bekannt und kann als eingetiefter Teil eines ebenerdigen (Block-) Hauses gelten, das in derselben Ausrichtung neben

Keramikfragmente von einem Schatzbehältnis herrührten oder als gewöhnlicher Siedlungsabfall aufgewühlt worden waren. Ebenso ungewiss verbleibt aufgrund der Störungen, ob das Münzensemble in die Grubenfüllung eingegraben oder von dieser überdeckt worden war.

Eine weitere, ähnliche Grube (Befund 2) wurde gleichlaufend nordöstlich von Bef. 1 in der Schnit-

Abb. 7. Buskow. Grube Befund 1 von Norden (Foto F. Biermann).

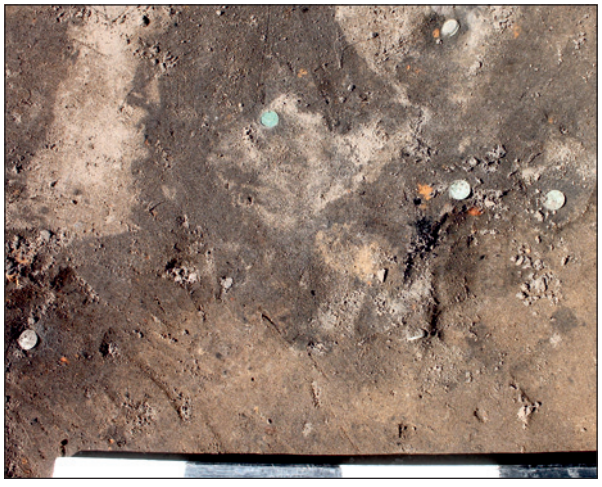

Abb. 8. Buskow. Im Planum verstreute Münzen des Schatzes am Nordostrand des vom Bodenmeißel gestörten Grubenbefundes 1 (Foto F. Biermann).

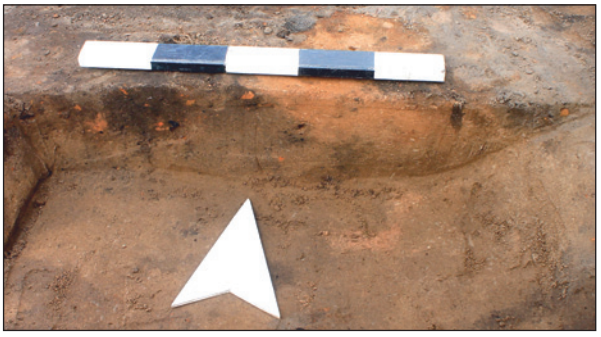

Abb. 9. Buskow. Feuerstelle Befund 3 im Profil (Foto F. Biermann).

tecke erfasst (Abb. 4). Die lang-ovale, 0,25 m tiefe Mulde mit braungrauer Sandfüllung wurde auf 1,2 × 1,6 m Fläche freigelegt. Sie hatte einen kleineren Annex (Befund 5) nach Südwesten. Zwischen den beiden Gruben lag eine wenige Zentimeter starke Kulturschicht der Slawenzeit (Befund 4), die viele kleine Scherben enthielt – offensichtlich ein Laufhorizont. Darin gab es auch die Relikte einer muldenförmigen Feuerstelle (Befund 3) mit verbranntem Sand und Steinen (Abb. 9). Insgesamt gewinnt man einen Einblick in eine sehr dicht belegte spätslawische Siedlung über den Relikten einer vorgeschichtlichen Nutzung des siedlungsgünstigen Areals. Der Schatz war in der Grube innerhalb oder direkt neben einem Haus niedergelegt und dann nicht mehr gehoben worden. Erst der Bodenmeißel hatte Münzen in die Deckschicht befördert, was ihre Erfassung mit der Sonde ermöglichte.

DER SCHATZ UND SEINE BESTANDTEILE

Von dem Pfennigschatz konnten 49 Silbermünzen geborgen werden (Abb. 10; 11); angesichts seiner rezenten Störung und Verlagerung ist das schwerlich die Gesamtheit, aber sicherlich doch der Großteil des Depots. Es handelt sich nach der Bestimmung Dr. M. Leuckhardts (†) durchweg um Hochrandpfennige, die 0,65–0,98 Gramm wiegen (einmal 1,42 g) und 1,32–1,52 cm Durchmesser aufweisen. Bezeichnend ist der wulstig ausgeprägte, senkrecht zum Münzspiegel hochragende Rand (vgl. *Kilger 2004*, 226).

Abb. 10. Buskow. Ein Teil der Münzen des Schatzes nach der Bergung (Foto F. Biermann).

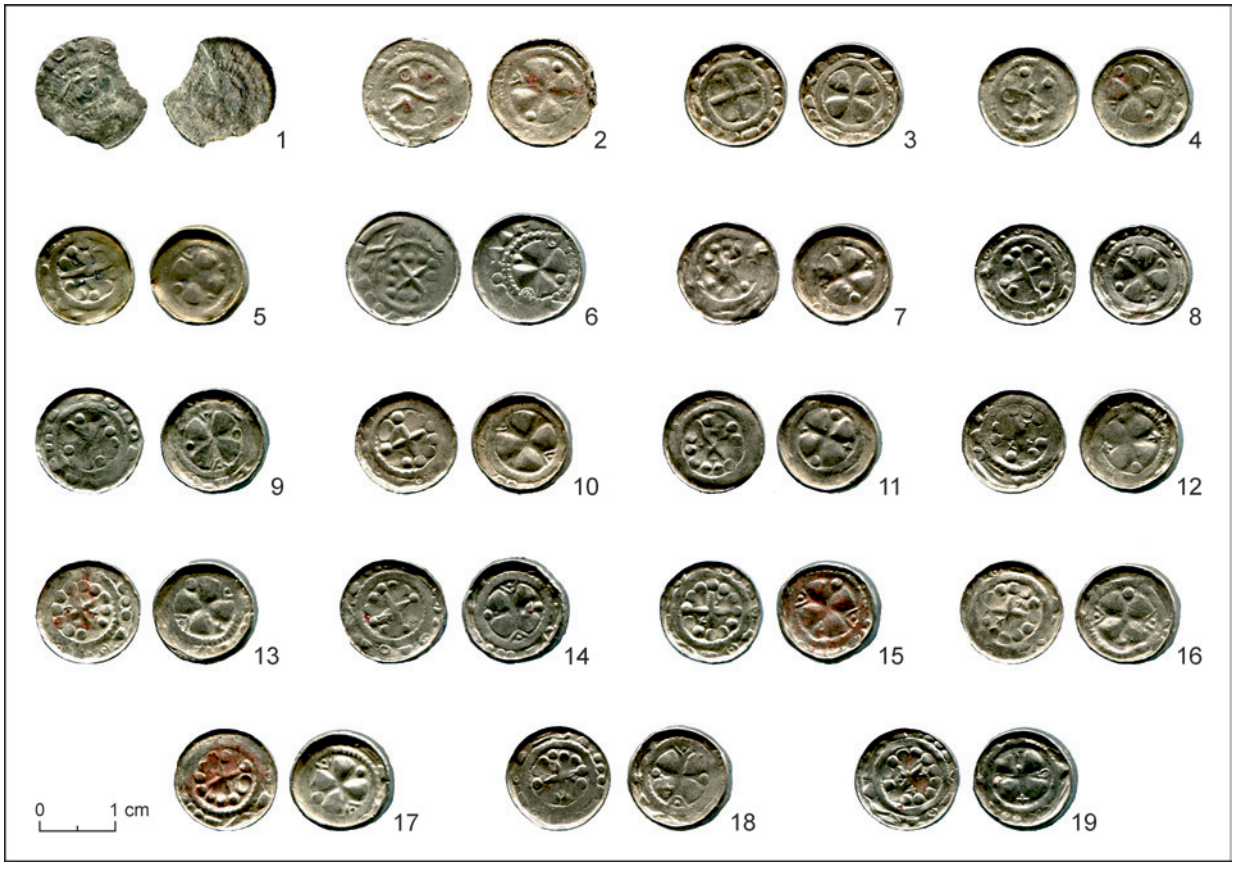

Abb. 11. Buskow. Auswahl von Münzen aus dem Schatz. 1 – Magdeburger Holzkirchenpfennig; 2 – Hochrandpfennig mit S-Symbol; 3 – Balkenkreuzpfennig; 4, 5 – Krummstabpfennige; 6 – Kleeblattkreuzpfennig; 7–18 – Kugelstabkreuzpfennige; 19 – Kugelstabkreuzpfennig mit Krummstab (Foto F. Biermann).

Sieben Pfennigtypen sind identifizierbar: Es gibt zunächst vier Hochrandpfennige mit S-Symbol des Typs nach *H. Dannenberg* (*1876–1905*) 1809, *M. Gumowski* (*1939*) 517–534 und *Chr. Kilger* (*2000*), Sal C 2:1, die ein S zwischen Haken und Ringeln, einmal auch mit Kreuz und Punkt aufweisen (Abb. 11: 2). Chr. Kilger datiert diese Variante unter Vorbehalt auf 1100–1105. Dazu kommen vier Balkenkreuzpfennige (Typ Dannenberg 1347; Gumowski 785–812; Kilger Sal D 4; Datierung 1065–1100) mit Balken- und Keilkreuzen sowie teilweise der Inschrift CRUX, Ringeln und Punkten (Abb. 11: 3), weiterhin sechs Krummstabpfennige (Typ Dannenberg 1340 u. ä.; Gumowski 967–988; Kilger Sal E 3:1; Datierung 1070–1100) mit Krummstab, Punkten und teils Ringeln (Abb. 11: 4, 5). Es liegt ferner ein vergleichsweise großer und schwerer Kleeblattkreuzpfennig (Typ Dannenberg 1335; Gumowski

581–611; Kilger MOL A 3; Datierung 1030–1050) vor, der die Inschrift VR(-)E auf der Kleeblattkreuzseite und VEH(-) auf der Keilkreuzseite zeigt (Abb. 11: 6). Zwei Kugelstabkreuzpfennige mit Krummstab (Typ Dannenberg 1971; Gumowski 656–671; Kilger MOL A 5:2; Datierung 1070–1105) zeigen in den Winkeln des Keilkreuzes Krummstab-, Kreuz- und Punktsymbole, in den Winkeln des Kugelstabkreuzes Kreuzchen (Abb. 11: 19). Altstückcharakter hat ein fragmentierter Holzkirchenpfennig aus Magdeburg (Kilger Typ 2 oder 3), der bereits 1010–1030 geprägt worden war (Abb. 11: 1). Nach seiner Auffindung innerhalb der Münzballung dürfte er dennoch zum Schatz gehören. Dessen große Masse machen mit 31 Exemplaren aber die Kugelstabkreuzpfennige (Typ Dannenberg 1339; Gumowski 612–655; Kilger MOL A 5:1) aus, die laut Chr. Kilger zwischen 1060 und 1105 einzuordnen sind. In den Winkeln der Kreuze besitzen sie u. a. gepunktete V-Häkchen, Kreuzchen, Ringel und Punkte (Abb. 11: 7–18).

Abb. 12. Buskow. Hochrandpfennig (S-Symbol) mit Buntmetallkern. Gut erkennbar ist die aufgeplatzte Silberplattierung im Avers (Foto M. Leuckhardt). Ohne masßtab.

Die jüngste Gruppe sind mithin die Pfennige mit S-Symbol (Kilger Sal C 2:1), die Chr. Kilger zufolge zwischen 1100 und 1105 zu datieren sind und die ganz überwiegend aus dem elbslawischen Gebiet zwischen Elbe und Havel vorliegen, was die Buskower Neufunde bestätigen. Mindestens drei davon besitzen einen Kupferkern, was auch für einen Balkenkreuzpfennig zutreffen dürfte. Dabei war eine dünne Silber- oder vielleicht auch Zinnschicht über einen Buntmetallschrötling plattiert worden (Abb. 12).[2] Derlei Münzimitationen oder -fälschungen zirkulierten in jener Zeit in größerer Zahl im nordwestslawischen Raum, wo sie möglicherweise auch erzeugt und emittiert wurden (*Wiechmann 2013*). Der Schatz wurde jedenfalls kurz nach 1100 niedergelegt.

SONSTIGE FUNDE

Die Ausgrabungen und Prospektionen im Siedlungsareal erbrachten eine ganze Anzahl von Kleinfunden, die eine nähere Charakterisierung des Siedlungsgeschehens ermöglichen (Abb. 13; 14). Ein eisernes Messer (Abb. 13: 15), ein Sichelfragment (Abb. 13: 14) und ein 11,2 cm langer Tüllenbeitel (Abb. 13: 12) gehören zu üblichen spätslawischen Siedlungsfunden. Das gilt desgleichen für eine mit 4,5 cm Höhe recht große Rechteckschnalle sowie eine Eimerattasche aus Grube 1 (Abb. 13: 17, 18). Einige Tierknochen und gebrannte Lehmbrocken werden durch ihre Auffindung in den spätslawischen Befunden ebenfalls dieser Zeitstellung zugeordnet.

Eine Eisenschlacke und zwei Trensenfragmente (Abb. 13: 19) – Detektorfunde vom Siedlungsareal – mögen desgleichen in diese Epoche gehören. Ein Reitersporn mit langer Dornstange und doppelkonischer Stachelspitze ist fragmentiert – es fehlen die Bügelenden – und so verbogen, dass er nicht mehr genau eingeordnet werden kann (Abb. 13: 13). Die Stachelspitze entspricht Form b nach *N. Goßler* (*1998*, 509, 585, Abb. 14), die vom 10. bis 13. Jh. geläufig war. Da das Stück wahrscheinlich aufgebogene Bügel besaß, kann es wohl in das 12. Jh. gesetzt werden. Es deutet die Existenz berittener Krieger in der spätslawischen Siedlung an. Spätslawisch sind auch einige Buntmetallfunde: ein unverzierter bandförmiger Fingerring, zwei verzierte Messerscheidenbeschläge (Abb. 14: 8, 9) sowie ein gegossener rundstabiger Ring von 2,3 cm Durchmesser. Einer der Messerscheidenbeschläge weist eine kreuzförmige Punzierung auf – vielleicht ein christliches Emblem und Anzeichen des sich schrittweise durchsetzenden Christentums im noch weitgehend paganen Liutizengebiet (Abb. 14: 9).

Bei der Grabung konnten gut 260 Keramikscherben geborgen werden, die fast alle spätslawisch sind (Abb. 13: 1–11): ganz nachgedrehte, mit Gurtfurchen versehene, teilweise zusätzlich mit Wellen oder Kerben verzierte Gefäßreste, die – sofern zu bestimmen – meist dem Typ Vipperow nach E. Schuldt, seltener der Variante Teterow zuzuweisen sind. Zwei Wandstücke können mit ihren verzierten Leisten Vorratsgefäßen vom Typ Weisdin zugewiesen werden (Abb. 13: 8, 11; *Schuldt 1956*, 36–40, 42–49), unter den durchweg aufgewölbten Bodenstücken weist eines ein Kreuzzeichen auf (Abb. 13: 5). Die durch die Münzen in die Zeit kurz nach 1100 datierte Grube 1 enthielt ausschließlich solche Keramik, die in der Region vom späten 10. bis in das fortgeschrittene 12. oder frühe 13. Jh. den Geschirrbestand bestimmte. Unter den Sammelfunden

[2] Zum möglichen technischen Verfahren vgl. *Wiechmann 2013*, 270.

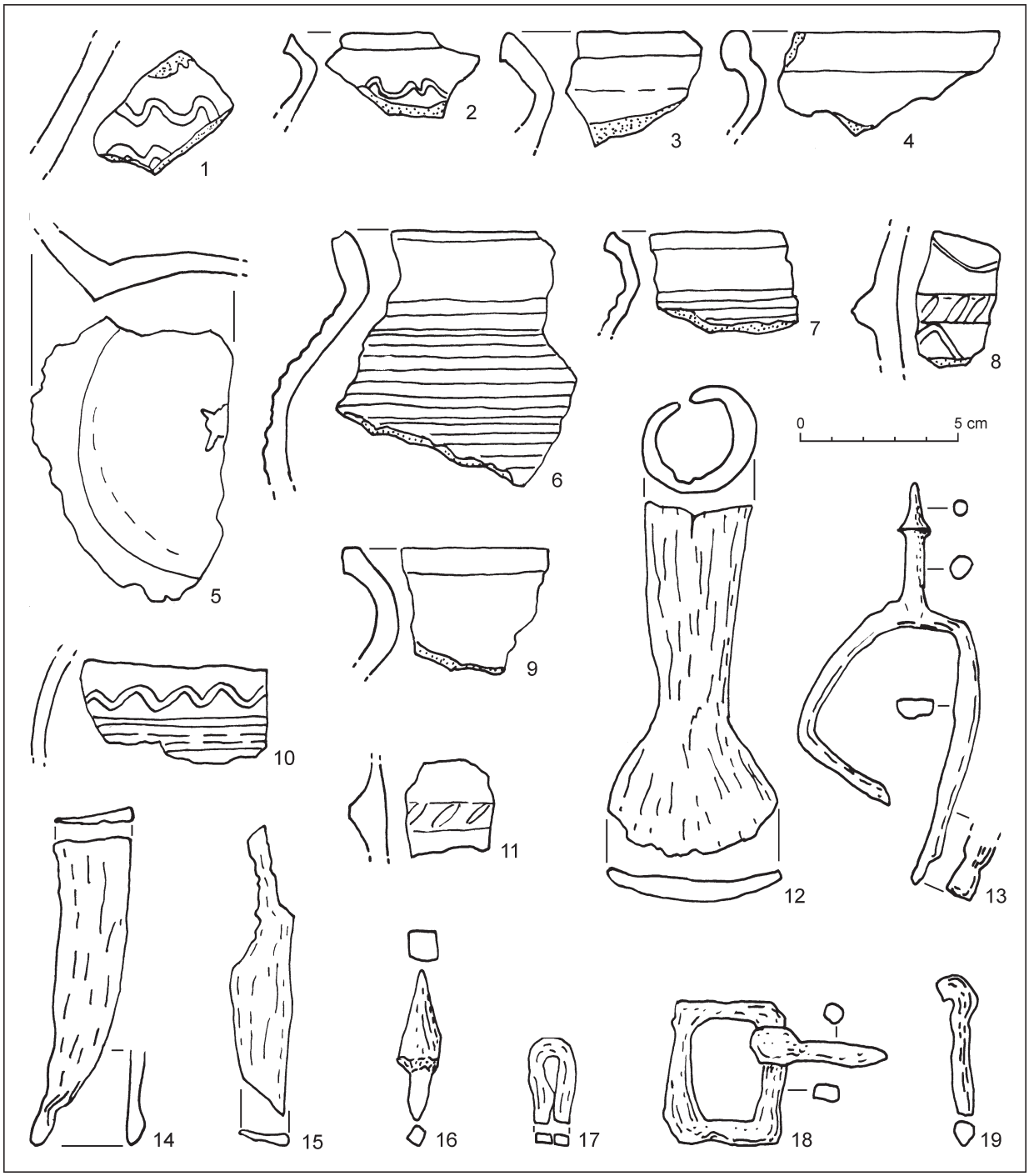

Abb. 13. Buskow. Sonstige Funde. 1–11 – Funde aus Keramik; 12–19 – Funde aus Eisen. 1–5, 7, 8, 10, 17, 18 – Befund 1; 6 – Befund 2; 11 – Planumsfund; 12–16, 19 – Detektorfunde vom Siedlungsareal (Zeichnung F. Biermann).

sind auch sechs frühdeutsche blaugraue Scherben des 13. Jhs. sowie die bereits angesprochenen vorgeschichtlichen Stücke. Den letztgenannten Kontext bestätigen einige Silexabschläge.

Zu den spätesten Funden zählt ein halbierter Brandenburger Denar (*Dannenberg 1997*, Typ Nr. 53) aus der Zeit um 1250 als Lesefund vom Siedlungsgelände. In das späte 12. oder eher in die erste Hälfte des 13. Jhs. gehören drei profilierte, eine D-förmige und eine rechteckige Buntmetallschnalle (Abb. 14: 2, 3, 7, 10, 11), eine gegossene, floral und punzverzierte Ringspange aus Zinnbronze (Abb. 14: 5), das Fragment eines ähnlichen Trachtbestandteils mit Dreieckspunzen (Abb. 14: 1; *Heindel 1990*, 9–26), ein Schnallenrahmen oder anderweitiger Beschlag (Abb. 14: 12) sowie ein lang-rechteckiger, durch-

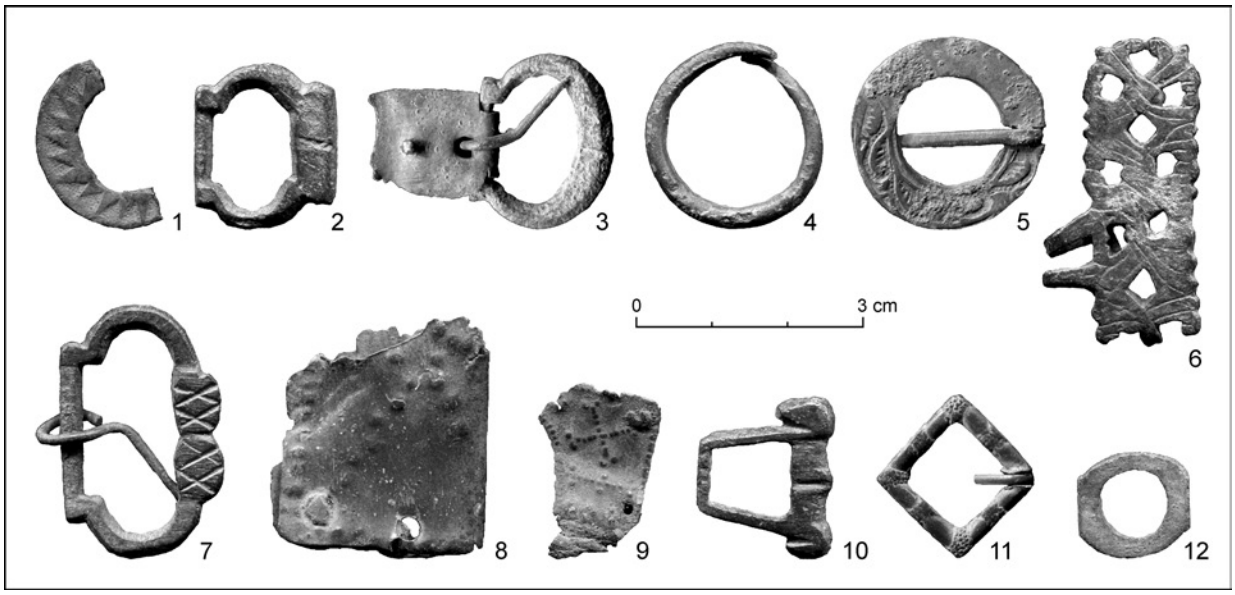

Abb. 14. Buskow. Trachtstücke und anderweitige Utensilien aus Buntmetall. Detektorfunde vom Siedlungsareal (Foto F. Biermann).

brochen gegossener und linienverzierter Beschlag mit angesetzter Doppelöse von 3,9 cm Länge und ungewisser Funktion (Abb. 14: 6). Ein 5 cm langer Armbrustbolzen mit stark abgesetztem Dorn und eher kurzem, massivem, vierkantigem Blatt entspricht formal dem Dorngeschossspitzentyp D 1-1 nach *B. Zimmermann* (*2000*, 73 f.), weicht in seiner gedrungenen Ausprägung allerdings etwas vom üblichen Erscheinungsbild ab (Abb. 13: 16). Solche Spitzen kommen nach Zimmermann bereits im 11./12. Jh. vor. Im Zusammenhang der spätslawischen Siedlung dürfte das Stück nicht vor das frühe 13. Jh. datieren, wenn es nicht überhaupt von späterem Jagdgeschehen stammt.

Auf einige Metallsachen der vorrömischen Eisenzeit – darunter ein Flügelkopfnadelfragment mit Jastorf-Bezügen – sowie der späten römischen Kaiser- und frühen Völkerwanderungszeit – u. a. vier Armbrustfibeln mit hohem Nadelhalter, ein stark abgegriffener römischer Denar und Buntmetall-Blechperlen wohl zu Ohrringen – sei hier nicht weiter eingegangen. Mit dem Schatz, dem Reitersporn und verschiedenen Buntmetallsachen lässt die spätslawische Siedlung jedenfalls durchaus Wohlstand und Prosperität erkennen; allerdings fehlen Kugelzonengewichte und ähnliche mit der Gewichtsgeldwirtschaft verbundene Dinge, die ansonsten zum üblichen Fundgut spätslawischer Siedlungsstätten in Brandenburg gehören. Das mag Zufall sein: Gerade bei Detektorprospektionen hängen die Fundzahlen von vielen unterschiedlichen Faktoren ab. Es könnte aber auch mit dem relativ späten chronologischen Ansatz der Siedlung in einer geldgeschichtlichen Phase zusammenhängen, in der die Bedeutung des Handels nach Silbergewicht schon zurückgegangen war.

KULTURHISTORISCHER KONTEXT

Die Forschungen von 2019 auf der Halbinsel am Ruppiner See belegen zunächst eine wiederholte Nutzung des siedlungsgünstigen Areals seit der Spätbronze-/Früheisen- sowie in der römischen Kaiser- und vielleicht noch frühen Völkerwanderungszeit. Hernach war das Terrain über Jahrhunderte unbesiedelt. Der Siedlungsschwerpunkt lag dann in spätslawischer Zeit. Aufgrund des Fehlens mittelslawischer Tonware ist mit dessen Anfängen erst im Laufe des 11. Jhs. zu rechnen. Einige frühdeutsche Scherben, Kleinfunde und der halbe brandenburgische Denar deuten an, dass die Ansiedlung bis in die erste Hälfte des 13. Jhs. existierte und dann im Zuge ostsiedlungszeitlicher Umstrukturierungen aufgegeben worden ist.

Der spätslawische Fundplatz ordnet sich der Siedlungsagglomeration um den ca. 2300 m nordnordwestlich gelegenen Burgwall von Treskow (*Herrmann/Donat 1979*, 134, Nr. 74/111) zu, ist aber keinesfalls als dessen Vorburgsiedlung zu bezeichnen. Die spätslawische Siedlung war vielmehr ein offener Wohnplatz mit üblicher agrarischer Wirtschaftsgrundlage, denn auf besondere Handwerks- oder Handelseinbindung weist nichts hin. Umso bemerkenswerter ist der hier bald nach 1100 in einer Siedlungsgrube niedergelegte Münzschatz. Es ist ein

eher kleines, durchaus bäuerliches Vermögen, das einen gewissen Wohlstand und auch den münzgestützten Handel im ländlichen spätslawischen Raum zu belegen vermag. Wie eingangs angesprochen, gibt es für derlei Kleindepots im ländlichen Milieu allein aus Brandenburg mittlerweile etliche Analogien.[3]

Jene Zeit war zwar von kriegerischen Ereignissen geprägt, die viel Not erzeugt haben werden. Das galt namentlich für das liutizische, damals noch vom Deutschen Reich unabhängige Stammesgebiet, in dem sich unser Fundplatz befand. Die Region am Ruppiner See gilt als Zentralraum des Stammes der Zamzizi, dessen Existenz aus einer im Gründungsprivileg der Brandenburger Diözese von 948 genannten Gebietsbezeichnung erschlossen wird (*Herrmann 1985*, 9; *Ludwig 2005*, 67, Anm. 35). Wenngleich nicht ausdrücklich erwähnt, werden die Bewohner der Region am Großen Liutizenaufstand von 983 beteiligt gewesen sein, der die nach 928/29 etablierte ostfränkisch-deutsche Herrschaft wieder abschüttelte und die damit verbundenen Christianisierungsbestrebungen zunächst beendete. Seit dem späten 11. Jh. erlebte der Liutizenbund aber krisenhafte Entwicklungen, die noch vor 1150 zu seinem Untergang führten (*Brüske 1955*, 83–118). Diese bewegten Zeiten waren gleichwohl eine Phase großer wirtschaftlicher Blüte mit nachhaltiger Entfaltung von Handwerk und Handel, die nicht nur die burgstädtischen Zentralorte, sondern das ganze Land erfasste (*Biermann 2020*, 167–174). Davon legt der Hort von Buskow ein Zeugnis ab.

Das gilt insbesondere aufgrund der Niederlegung als kleines Vermögen innerhalb einer Vorrats- oder Traufgrube inmitten eines intensiv frequentierten Siedlungsbereiches. Diese Münzen waren offensichtlich nicht an entlegener Stelle auf Dauer vergraben worden. Es war kein „totes Kapital", mit dem man nichts anzufangen wusste, wie es heute zuweilen vertreten wird (vgl. *Brather 2001*, 225, 235); die geringe Größe des Hortes, die einheitlichen und damals relativ aktuellen Münzen sowie sein Verbergungskontext sprechen vielmehr dafür, dass man dieses Geld direkt aus dem Umlauf genommen hat und bald wieder einzusetzen beabsichtigte. Der Befund lässt offen, ob das durch ein Katastrophen- oder Gewaltereignis verhindert worden ist.

Dass der Schatz nur noch unzerteilte Münzen enthielt, ist bezeichnend – im Laufe des 11. Jhs. hatte sich im nordwestslawischen Raum die Nominal- zunehmend gegenüber der Gewichtsgeldwirtschaft durchgesetzt, bei der es ausschließlich um die Qualität und das Gewicht des Silbers gegangen war (*Kilger 2004*; *Wiechmann 2013*, 276). Bereits lange zuvor war der Zustrom orientalischer Dirhams versiegt, der bis in das späte 10. Jh. den Silberbedarf der polabischen Slawen gedeckt hatte. Seitdem dominierte ostfränkisch-deutsches Metall den Münzumlauf im Slawenland, das meist aus dem Harz stammte.

Zunächst überwogen Otto-Adelheid-, später dann Randpfennige, die gleichermaßen in den östlichen Marken des Reiches geprägt wurden (*Kilger 2004*, 225). Die letztgenannten Münzen gewannen im Laufe des 11. Jhs. an Bedeutung. Sie bestimmten seit der Jahrhundertmitte das Bild der meisten Horte des nordwestslawischen Raums, oft in Ausschließlichkeit und fast immer unzerteilt (*Kilger 2004*, 226). Daneben traten seit den 1060er Jahren die in Bardowieck bei Lüneburg geschlagenen Niederelbischen Agrippiner auf, die in der ersten Hälfte des 12. Jhs. eine beherrschende Stellung gewannen (vgl. u. a. *Herrmann 1985*, 126–135; *Kilger 2004*, 224–230; *Wiechmann 2013*, 276). Der Schatz von Buskow zählt zu den spätesten reinen Randpfennighorten. Er beleuchtet trotz seiner geringen Größe mithin siedlungs-, geld- und wirtschaftsgeschichtliche Prozesse in instruktiver Weise.[4]

LITERATUR

Biermann 2013 – F. Biermann: Neue völkerwanderungs- und slawenzeitliche Münzfunde aus Brandenburg und ihre wirtschaftsgeschichtliche Aussage. In: M. Bogucki/M. Rębkowski (eds.): *Economies, Monetisation and Society in the West Slavic Lands 800–1200 AD*. Wolińskie Spotkania Mediewistyczne 2. Szczecin 2013, 223–237.

Biermann 2019 – F. Biermann: Gruben und ihre Deutungen – über das slawische offene Siedlungswesen im nordostdeutschen Raum. In: F. Biermann (Hrsg.): *Slawisches Siedlungswesen im nordostdeutschen Raum. Archäologische Forschungen auf früh- und hochmittelalterlichen Fundplätzen von der Insel Rügen bis zur Uckermark*. Studien zur Archäologie Europas 33. Bonn 2019, 13–38.

Biermann 2020 – F. Biermann: Die Liutizen – Archäologie einer Stammeswelt im Wandel. In: S. Rosik (ed.): *Poland, Pomerania and Their Neighbours' Shaping of Medieval European Civilisation (10th–12th Centuries)*. Scripta Historica Europaea 1. Wrocław 2020, 141–201.

Biermann u. a. 2015 – F. Biermann/Th. Kersting/M. Leukhardt/F. Slawinski: Das Vermögen eines slawischen Kaufmanns. Silberschatzfund bei Lebus, Lkr. Märkisch-Oderland. *Archäologie in Berlin und Brandenburg* 2015, 100–102.

[3] Z. B. Leest (*Bräunig u. a. 2008*, 521–525), Herzsprung (*Roskoschinski/Bräunig 2013*, 447), Weseram (*Biermann u. a. 2016*).

[4] Die Funde (Sachkatalognummer 2020: 32) und die Dokumentation werden im BLDAM in Zossen-Wünsdorf verwahrt. Dort sind auch die Koordinaten der Funde und der Grabung vermerkt, von deren Veröffentlichung hier abgesehen wird.

Biermann u. a. 2016 – F. Biermann/Th. Kersting/Chr. Lobinger/H.-J. Trappen: Kultureller Schmelztiegel Havelland. Ungewöhnliche germanische, awarische und slawische Funde von Weseram, Lkr. Potsdam-Mittelmark. *Archäologie in Berlin und Brandenburg* 2016, 74, 75.

Brather 2001 – S. Brather: *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 30. Berlin – New York 2001.

Bräunig u. a. 2008 – R. Bräunig/S. Hanik/Th. Kersting/D. Pötschke: Siedlung und Münzschatz der Slawenzeit von Leest an der Wublitz. In: F. Biermann/U. Müller/Th. Terberger (Hrsg.): *„Die Dinge beobachten…". Archäologische und historische Forschungen zur frühen Geschichte Mittel- und Nordeuropas. Festschrift für G. Mangelsdorf zum 60. Geburtstag*. Archäologie und Geschichte im Ostseeraum 2. Rahden/Westf. 2008, 511–530.

Brüske 1955 – W. Brüske: *Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes. Deutsch-wendische Beziehungen des 10.–12. Jahrhunderts*. Mitteldeutsche Forschungen 3. Münster – Köln 1955.

Dannenberg 1876–1905 – H. Dannenberg: *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit*. Berlin 1876–1905.

Dannenberg 1997 – H.-D. Dannenberg: *Die brandenburgischen Denare des 13. und 14. Jahrhunderts. Typenkatalog, Prägezeiten, Historische Zusammenhänge*. Berlin 1997.

Goßler 1998 – N. Goßler: Untersuchungen zur Formenkunde und Chronologie mittelalterlicher Stachelsporen in Deutschland. *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 79, 1998, 479–664.

Gumowski 1939 – M. Gumowski: *Corpus nummorum Poloniae 1. Monety X i XI w.* Kraków 1939.

Heindel 1990 – I. Heindel: *Riemen- und Gürtelteile im westslawischen Siedlungsgebiet*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg 23. Berlin 1990.

Herrmann 1985 – J. Herrmann (Hrsg.): *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert. Ein Handbuch. Neubearbeitung*. Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR 14. Berlin 1985.

Herrmann/Donat 1979 – J. Herrmann/P. Donat (Hrsg.): *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert)*. 3. Lieferung. Berlin 1979.

Kersting 2015 – Th. Kersting: „Citizen Science" und Landesarchäologie: erfolgreiche Partnerschaft in Brandenburg. *Forum Kritische Archäologie* 4, 2015, 62–64. DOI: https://doi.org/10.6105/journal.fka.2015.4.910.35686/AR.2020.9

Kilger 2000 – Chr. Kilger: *Pfennigmärkte und Währungslandschaften. Monetarisierungen im sächsisch-slawischen Grenzland ca. 965–1120*. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI [noni usque ad undecimum] in Suecia repertis, N. S. 15. Stockholm 2000.

Kilger 2004 – Chr. Kilger: Einführung und Ausübung einer Münzgeldwirtschaft im Deutschen Reich und im elbslawischen Raum während des 11. Jahrhunderts. In: J. Staecker (ed.): *The European Frontier. Clashes and Compromises in the Middle Ages*. Lund Studies in Medieval Archaeology 33. Lund 2004, 221–232.

Ludwig 2005 – Th. Ludwig: Zur Gliederung der Magdeburger Kirchenprovinz im 10. Jahrhundert. In: T. Graber (Hrsg.): *Diplomatische Forschungen in Mitteldeutschland*. Schriften zur sächsischen Geschichte und Volkskunde 12. Leipzig 2005, 59–88.

Roskoschinski/Bräunig 2013 – Ph. Roskoschinski/R. Bräunig: Ein Silbermünzschatz des späten 11. Jahrhunderts und ein Amulettfund bei Herzsprung in der Uckermark. In: F. Biermann/Th. Kersting/A. Klammt (Hrsg.): *Soziale Gruppen und Gesellschaftsstrukturen im westslawischen Raum*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 70. Langenweißbach 2013, 445–450.

Schuldt 1956 – E. Schuldt: *Die slawische Keramik in Mecklenburg*. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte 5. Berlin 1956.

Wiechmann 2013 – R. Wiechmann: Kupfer und Messing statt Silber. Münzimitationen des 11. und 12. Jahrhunderts aus Nordostdeutschland. In: M. Bogucki/M. Rębkowski (eds.): *Economies, Monetisation and Society in the West Slavic Lands 800–1200 AD*. Wolińskie Spotkania Mediewistyczne 2. Szczecin 2013, 267–312.

Zimmermann 2000 – B. Zimmermann: *Mittelalterliche Geschossspitzen. Kulturhistorische, archäologische und archäometallurgische Untersuchungen*. Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 26. Basel 2000.

Manuskript angenommen am 9. 5. 2022

Abstract translated by author
Súhrn preložil Michal Holeščák

Prof. US Dr. hab. Felix Biermann
Uniwersytet Szczeciński
Instytut Historyczny
ul. Krakowska 71–79
Pl – 71-017 Szczecin

Landesamt für Denkmalpflege und
Archäologie Sachsen-Anhalt
Landesmuseum für Vorgeschichte
Richard-Wagner-Straße 9
D – 061 14 Halle (Saale)
felix.biermann@usz.edu.pl

Neskoroslovanský depot mincí z Buskowa (Brandenburg) v kontexte osídlenia a hospodárskych pomerov

Felix Biermann

SÚHRN

Príspevok predstavuje depot z Buskowa (obec Neuruppin, okr. Ostprignitz-Ruppin) v severnom Brandenbursku. Objavil ho v roku 2019 dobrovoľník zo Štátneho archeologického oddelenia detektorom kovov a následne ho pod vedením autora vykopal. Nález sa nachádzal uprostred nížinného neskoroslovanského sídliska (11. stor. až prvá polovica 13. stor.) vo veľkej jame, ktorá patrila k domu, resp. blízko nej. O poľnohospodárskej, ale vcelku prosperujúcej osade, svedčia aj ďalšie predmety zo sídliska, vrátane kovania pošvy noža s vyobrazením kríža, hroty šípov do kuše a ostrohy.

Z depotu sa podarilo zachrániť 49 strieborných mincí. Možno identifikovať sedem typov fenigov. Najväčšiu časť predstavuje 31 exemplárov typu „*Kugelstabkreuzpfennig*" (typ Dannenberg 1339; Gumowski 612–655; Kilger MOL A 5:1; z rokov 1060–1105). Ďalej sú tu štyri kusy typu „*Hochrandpfennig*" so symbolom S, typu Dannenberg 1809, Gumowski 517–534 a Kilger Sal C 2:1 (datovanie okolo rokov 1100–1105), štyri kusy typu „*Balkenkreuzpfennig*" (typ Dannenberg 1347; Gumowski 785–812 ; Kilger Sal D 4; datovanie 1065–1100), šesť exemplárov „*Krummstabpfennig*" (typ Dannenberg 1340 a podobné; Gumowski 967–988; Kilger Sal E 3:1; z rokov 1070–1100), jeden „*Kleeblattkreuzpfennig*" (typ Dannenberg 1355 ; Gumowski 581–611; Kilger MOL A 3; datovanie 1030–1050), dva kusy typu „*Kugelstabkreuzpfennig*" (typ Dannenberg 1971; Gumowski 656–671; Kilger MOL A 5:2; datovanie 1070–1105) a jeden magdeburgský „*Holzkirchenpfennig*" (typ Kilger 2 alebo 3; datovanie 1010–1030). Najmenej tri fenigy majú medené jadro. Napodobeniny alebo falzifikáty mincí tohto typu kolovali v tom čase vo veľkých počtoch v severozápadnej oblasti so slovanským osídlením. Depot bol uložený krátko po roku 1100.

Sídlisko patrí do sídelnej aglomerácie okolo hradiska Treskow, ktorá patrila k mocenským centrám v kmeňovej oblasti lutických Zamčicov. Depot je pomerne malý, predstavuje osobné bohatstvo roľníka, ktoré môže dokazovať istú prosperitu a tiež monetárny obchod v rurálnom prostredí. Toto obdobie bolo poznamenané vojnami, ale odzrkadľuje tiež dobu veľkej ekonomickej prosperity. Buskowský depot obsahoval iba nedelené mince. V 11. stor. v severozápadnej časti územia osídleného Slovanmi čoraz viac prevládala nominálna hodnota mince nad váhou. Depot mincí napriek svojej malej veľkosti osvetľuje sídelné procesy, menové a hospodárske dejiny regiónu.

Obr. 1. Poloha lokality Buskow (mapa F. Biermann).
Obr. 2. Buskow. Letecká snímka oblasti osídlenia zasahujúcej ako polostrov do jazera Ruppin. Miesto nálezu depotu je označené krúžkom (podľa Geobasis DE/LGB, upravené F. Biermannom).
Obr. 3. Buskow. Terénny výskum a prospekcia v oblasti nálezu depotu; august 2019 (foto F. Biermann).
Obr. 4. Buskow. Pôdorys výkopu v mieste nálezu depotu a najdôležitejšie profily. Žltá farba označuje piesčitú, oranžová prepálenú, hnedá humózno-piesčitú zeminu; kamene sú zobrazené ako korázne hrance, mince ako červené body (kresba F. Biermann).
Obr. 5. Buskow. Ohnisko 6, pohľad zhora (foto F. Biermann).
Obr. 6. Buskow. Jama 1, pohľad z juhu (foto F. Biermann).
Obr. 7. Buskow. Jama 1, pohľad zo severu (foto F. Biermann).
Obr. 8. Buskow. Mince z depotu roztrúsené na podloží na severovýchodnom okraji plochy 1 narušenej bagrom (foto F. Biermann).
Obr. 9. Buskow. Ohnisko 3 v profile (foto F. Biermann).
Obr. 10. Buskow. Niektoré mince z depotu po vyzdvihnutí (foto F. Biermann).
Obr. 11. Buskow. Výber mincí z depotu. 1 – magdeburský *Holzkirchenpfennig*; 2 – *Hochrandpfennig* so symbolom S; 3 – *Balkenkreuzpfennig*; 4, 5 – *Krummstabpfennige*; 6 – *Kleeblattkreuzpfennig*; 7–18 – *Kugelstabkreuzpfennige*; 19 – *Kugelstabkreuzpfennig* s krížikom (foto F. Biermann).
Obr. 12. Buskow. *Hochrandpfennig* (S-Symbol) s jadrom z neželezného kovu. Prasknuté striebrenie na averze je dobre viditeľné (foto M. Leuckhardt). Bez mierky.
Obr. 13. Buskow. Ďalšie nálezy. 1–11 – keramické fragmenty; 12–19 – železné predmety; 1–5, 7, 8, 10, 17, 18 – objekt 1; 6 – objekt 2; 11 –povrchový nález; 12–16, 19 – detektorové nálezy z areálu sídliska (kresba F. Biermann).
Obr. 14. Buskow. Súčasti odevu a iné predmety z farebných kovov. Detektorové nálezy z areálu sídliska (foto F. Biermann).

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 261–267.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.18

NÁČRT ŠTRUKTURÁLNYCH ZMIEN DEDINSKÝCH SÍDLISK NA ÚZEMÍ SLOVENSKA [1]

MILAN HANULIAK

Outline of Structural Changes Village Settlements on the Territory of Slovakia. The study focuses on the observation of the number, typological composition and location of objects in the complexes of village settlements. Information of this kind forms an opportunity to approach the expected changes that were to occur in the agrarian environment. The data obtained by the analysis did not fulfil this assumption. Existing changes did not translate into different construction and furnishings of the dwellings. Accordingly, the housing requirements of the inhabitants have not changed. There is a lack of model examples between small and large farmsteads. The reasons for the current state of affairs stem from the fragmentary nature and low information value of the available evidence. Accordingly, the current knowledge from the territory of Slovakia is not able to approximate the structural changes in the village environment.

Keywords: Slovakia, High Middle Ages, settlement structure, residential building, developmental changes.

ÚVOD

Od zverejnenia prierezovej štúdie *M. Ruttkaya* (*1999*), sumarizujúcej poznatky o dedinskom osídlení Slovenska v 11.–15. stor., ubehlo už vyše 20 rokov. Dĺžka tejto prieluky poskytla príležitosť k posúdeniu súčasných vedomostí doplnených o poznatky z teoretického bádania, spracovania starších nálezových fondov i rastúceho počtu terénnych aktivít. Aktuálny stav napriek tomu naznačuje, že sa v ňom naďalej objavujú nedostatky plynúce z krátkodobých sondážnych výkopov, z nálezísk s menšou ako hektárovou výmerou (*Ruttkay M. 1999*, 9–12). Odstraňovanie nedostatkov z predchádzajúcej bádateľskej etapy je preto nanajvýš aktuálne. Bez priblíženia ich podstaty sa môžu vytratiť príčiny, pre ktoré je obraz o štrukturálnych zmenách v slovenskom rurálnom prostredí menej výstižný ako vykreslil *V. Nekuda* (*2005*) v okolitých krajinách.

TYPY SÍDLISKOVÝCH ŠTRUKTÚR

Dostupné indície naznačujú, že sa o súčasný stav poznania mohlo pričiniť aj selektívne zhodnocovanie istých typov sídliskových objektov na úkor komplexného spracovania všetkých zložiek nálezových fondov. V prípade obytných objektov, patriacich k najvýznamnejším reprezentantom, má takýto prístup svoje opodstatnenie. Pričinilo sa o to ich všestrannejšie celoročné využitie. Vďaka nemu sa v obydliach prelínajú čiastkové informácie o príslušnom rodinnom zväzku, nárokoch na bývanie jeho členov, o vykurovaní interiérov, tepelnej príprave celodennej stravy, podomáckych výrobných činnostiach (*Nekuda 2000*, 28).

Menej konkrétne sú naopak vedomosti o formách a úspešnosti hospodárenia miestnych ľudí, čerpané z priestorových vzťahov obydlí k ostatným typom objektov. Platnosť tejto indície, vychádzajúcej z logicky predpokladaného vzťahu množstva a pozície zástupcov oboch rozdielnych skupín v sídliskovom areáli, skrýva viaceré úskalia. Patrí k nim aj rozsah preskúmanej plochy, dopĺňaný prípadnou viacfázovosťou osídlenia, obmedzujúcou čitateľnosť priestorových vzťahov. K ďalším faktorom sa pripájajú inovatívne prvky narúšajúce homogenitu štandardizovaných prejavov, ktoré môžu i nemusia súvisieť so snahami o zvýšenie hospodárskej výroby.

Na ilustráciu možno uviesť sídlisko s 27 objektmi z 11. až prvej polovice 12. stor., odkrytými v katastri Slovenskej Novej Vsi a Zelenča (*Hanuliak/Mináč/Pavúk 2008*, obr. 1; 2). Ich zástupcovia sa nachádzajú v dvoch segmentoch oddelených údolným korytom potoka Ronava. Významnejší je z nich západný segment s dvoma obytnými a jednou hospodárskou zemnicou, ktoré nie sú, podľa vzoru včasnostredovekých osád, rozptýlené po sídlisku. V ich susedstve taktiež chýbajú obvyklé typy jamovitých objektov (*Šalkovský 1998*, 29, 30). V zdokumentovanom areáli sú zemnice s priliehajúcimi stenami líniovo zoradené v najvyššie

[1] Táto práca vznikla v rámci grantového projektu VEGA 2/0083/21.

Toto dielo je licencované podľa Creative Commons Attribution 4.0 International License.

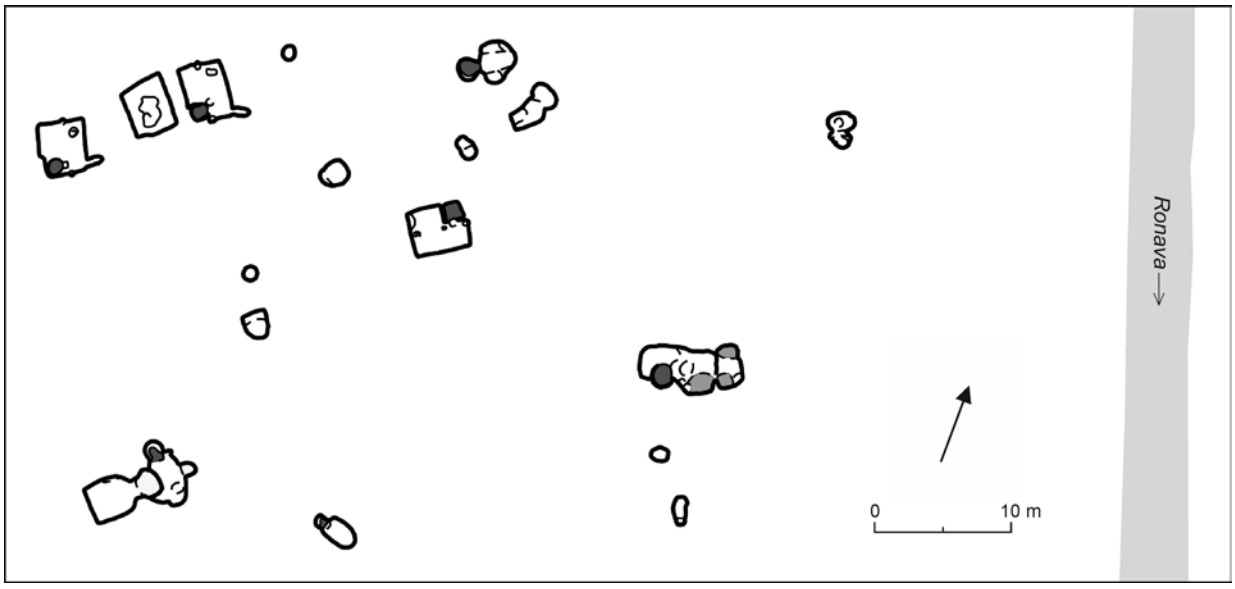

Obr. 1. Slovenská Nová Ves a Zeleneč. Poloha objektov v západnej časti sídliska (podľa *Hanuliak/Mináč/Pavúk 2008*, obr. 2).

položenom mieste. V ich predpolí dominuje 12 m široký priestor slúžiaci na mimopracovné aktivity. Jamovité objekty boli vyhĺbené až popri jeho vonkajšej obvodovej línii. O ďalších 14 m je odsunutý výrobno-spracovateľský úsek so zásobnými jamami a veľkoplošnou zemnicou so štyrmi kúreniskami (obr. 1).

S podobnou situáciou sa stretávame na dvoch susediacich plochách súvekého sídliska z Nitry-Janíkoviec a Mikovho dvora II (*Ruttkay M. a i. 2016*, 47–53). Na severnejšej z nich sú dva zahĺbené príbytky, sprevádzané exteriérovými pecami a jamovitými objektmi neznámeho využitia. Avšak na južnej ploche, vzdialenej od predchádzajúcej iba 250 m, sa odkryli iba zásobné jamy, príbytky chýbajú. Ak neboli plytko zapustené a kameňmi vymedzené platformy po nich dokonale rozorané, odkryli sa z vyspelejšie štruktúrovanej sídliskovej zostavy iba zadné trakty štyroch až šiestich usadlostí.

Identická zostava sa výskumom potvrdila aj na ploche 900 m^2 patriacej do okrajovej časti sídliska z 13.–15. stor. preskúmaného vo Vlčkovciach (*Hanuliak 2002*). Potvrdenie výskytu sledovanej štruktúry aj v Senci-Svätom Martine znemožnil rozsah prebádanej plochy, zredukovaný ručne kopanými sondami na 450 m^2. Aj preto sa v rámci nich vyskytli iba tri vzdialené kumulácie vrcholnostredovekých objektov s nepreukázateľným priestorovým vzťahom (*Hanuliak 2008*, 315–322).

Spomenuté obmedzenie sa netýka nálezovej situácie z Nitry-Párovských Hájov. V rámci nej sa pozdĺž ľavého brehu Cabajského potoka začali od konca 12. stor. formovať osamotené usadlosti. Počas 13. stor. sa z nich dotvoril prototyp potočného sídliska. Usadlosti nesplynuli do jednotného jadra. Ich trvale oddelené mikroareály sa skladali z veľkoobjemových obilníc, nepravidelných jamovitých priehlbní, pražiacich jám, žľabov a exteriérových pecí. Variabilnú skladbu objektov rozšírila v piatich zemniciach zistená odlišná konštrukcia stien, oporných systémov zastrešenia, doplnená rozdielnym typom kúrenísk a vstupov (*Ruttkay M. 1997*, 91–94; *1999*, 19, 20).

Na mnohých súvekých rurálnych sídliskách z rovinatého prostredia sa opakovanými analýzami potvrdil výskyt obvyklej zostavy tvorenej z dvoch až troch usadlostí. Ich základné zložky tvoria sčasti zahĺbené zemnicové príbytky dopĺňané obilnými zásobnicami, hospodárskymi objektmi, exteriérovými pecami a zásobnými jamami. Na ilustráciu možno uviesť sídlisko z konca 12. až prvej polovice 13. stor. z Mužle-Čenkova s 19 objektmi v troch usadlostiach oddelených voľnými pásmi širokými 10–14 m. Ich obvodové línie neboli v tamojšom teréne trvalejším spôsobom vymedzené, čo sa premietlo do nepravidelného tvaru zhlukov. Okrem jednej exteriérovej pece sa v dvoch ďalších mikropriestoroch takéto objekty nenašli (*Hanuliak/Kuzma 2012*, 257–262).

Situácia z Palárikova je svojim spôsobom osobitá. Na rozsiahlej ploche sa neodkryla regulárna osada, ale solitérna usadlosť z prvej polovice 13. stor. V jej zostave dominuje obytná zemnica. K nej sa v úz-

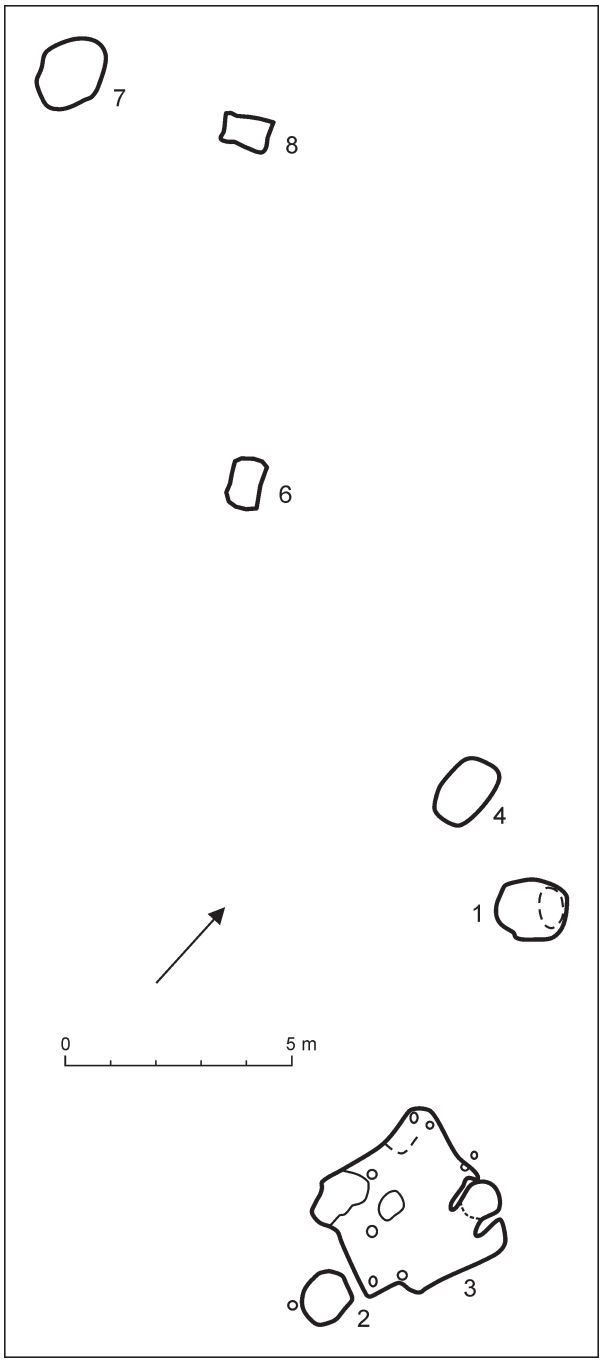

Obr. 2. Palárikovo. Poloha objektov na sídliskovej ploche (podľa *Hanuliak 1999*, obr. 5).

kej línii pripája ďalších päť jamovitých priehlbní vzdialených menej ako 23 m (obr. 2). Exteriérová pec, obvyklá vo vrcholnostredovekých dedinských usadlostiach, medzi nimi napriek tomu chýba (*Hanuliak 1999*, 243–252).

O ďalší stupeň vyvinutejšia forma sídliskovej štruktúry sa zaznamenala na náleziskách z Beckova a Trenčína-Belej. K beckovskému sídlisku s hektárovou výmerou patrí 60 objektov z 13. stor. Väčšina z nich je zomknutá do štyroch zhlukov reprezentujúcich archaickú podobu intravilánových úsekov roľníckych usadlostí. Ich obvod nebol na pochôdznej úrovni trvácnejšie vymedzený. I preto mohol ich niekdajší obdĺžnikový tvar nadobudnúť špecifickejšiu podobu vymedzenú podľa okrajových objektov.

Podľa najväčšej výmery presahujúcej 1100 m^2 a 27 sídliskových objektov, je najdôležitejšia usadlosť C. Iba v rámci nej slúžili svojmu účelu dva obytné objekty. Uvoľnená trojuholníková plocha medzi nimi, uzavretá kruhovitou stodolou, sa zrejme využívala na mimopracovné a spoločenské aktivity (obr. 3). K tomuto centrálnemu miestu sa z východnej strany primkýna skupina obilných zásobníc, zásobných jám, následne aj štyroch exteriérových pecí a žľabovitých priehlbní slúžiacich na ustajnenie chovaných zvierat (*Hanuliak 2018*, 140–142).

Vzhľadom k chýbajúcim obytným a hospodárskym stavbám, k obmedzenému počtu obilníc, zásobných jám a exteriérových pecí, nemohli byť zvyšné zhluky A, B, D dlhodobejšie využívané. Rozptýlené umiestnenie všetkých štyroch reprezentantov v tamojšom areáli nenaznačuje, že by sa k nim pripájali líniové pásy poľností predurčené na dorábanie agroproduktov. Reálnejší je predpoklad o záhumienkovom dorábaní zeleniny, ovocia a krmovín pre chované zvieratá (*Čaplovič 1999*, 50; *Habovštiak 1985*, 113–115).

Na sídlisku z druhej polovice 12.–13. stor. v Trenčíne-Belej sa vyskytli príbuzné zložky zachytené vo vyspelejšej podobe. Poukazuje na to i 49–101 objektov umiestnených v troch obdĺžnikových areáloch s výmerou 2150–3149 m^2. Tieto jednotky nie sú na sídliskovej ploche rozptýlené, ale v zomknutej forme posunuté k Soblahovskému potoku. V kolekcii objektov figuruje primerané množstvo známych typov. V 3. areáli napriek tomu zdanlivo chýba trvalejšie využívaný obytný objekt s funkčným, všestranne slúžiacim kúreniskom (*Vojteček 2014*, 122–125, obr. 7).

Poprednú pozíciu v evolučných premenách vidieckych sídliskových štruktúr treba pripísať zaniknutej dedine z 13.–14. stor. preskúmanej v Nitre-Mlynárciach na ploche štyroch hektárov. O tento prívlastok sa pričinilo intravilánové jadro zložené zo štyroch priliehajúcich líniových pásov. S prispením vizuálne vymedzených obvodových línií nadobudla parcela usadlosti A výmeru 2450 m^2, s osadlosťou B sa spája priestor 1900 m^2, pri parcelu C ide o 1100 m^2, pri D o viac ako 450 m^2. Ich šírky, vyčíslené na 27 m a 21 m, ideálne zapadajú medzi hodnoty zistené aj v areáli

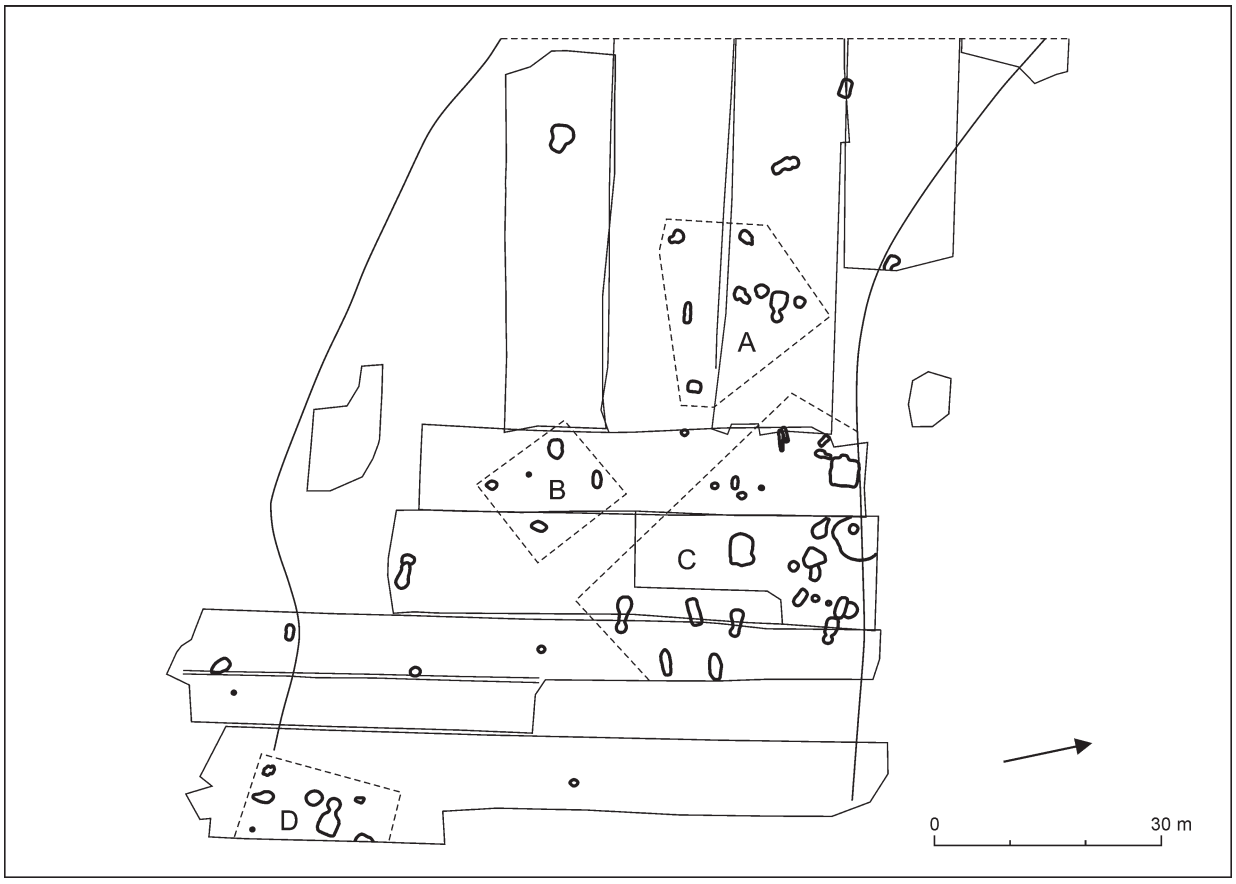

Obr. 3. Beckov. Poloha objektov v sídliskovom areáli a v rámci segmentov A–D (podľa *Hanuliak 2018*, obr. 2).

súvekej zaniknutej dediny z lokality Nededza-Kia. Z pohľadu štruktúry intravilánovej časti patria oba útvary v slovenskom prostredí k archeologicky málo známym kolonizačným dedinám sformovaným na zákupnom práve (*Sokolovský 2002*, 73, 74; *Vojteček 2014*, 185–189, 197).

Existenciu štruktúrovanej zástavby zo sídliska v Nededzi podporujú domy vybudované na úrovni terénu v predných častiach pozemkov. V Nitre-Mlynárciach sú objekty iba nerovnomerne rozptýlené bez vzťahu k prípadným obydliam umiestneným na pochôdznej úrovni, po ktorých sa nezachovali plytko zapustené obrysové platformy. Za výnimku sa dá označiť iba jednopriestorový objekt 104 zo severovýchodného nárožia usadlosti B. Jeho zvyšky majú podobu zemnice s výmerou 22,5 m^2 zahĺbenej 140 cm do podložného terénu (*Kuzma 2001*).

Presvedčenie o trvalejšom využívaní tejto zemnice na obytné účely zneisťuje chýbajúce kúrenisko. Tento moment nemusí byť rozhodujúci, ak sa objekt pripojí k trom príbuzným typom zemníc zo 14.–15. stor., odkrytých v polohe Arkuš II z Branča-Veľkej Vsi (*Cheben/Ruttkay/Rutkayová 1993*, 61, 62; *Ruttkay M. 1999*, 25), doplnených osamoteným obydlím z Bajča-Medzi kanálmi (*Ruttkay M. 1999*, 21).

OBYTNÉ OBJEKTY

Podľa časového zaradenia štrukturálnych zmien i narastania počtu dedinských sídlisk možno zahusťovanie vidieckeho prostredia v najproduktívnejších regiónoch Slovenska položiť do 13. stor. Avšak ani tu sa nezdokladoval reprezentatívnejší nástup progresívneho členenia formujúcich sa katastrov, ani ustálenej zástavby intravilánových hospodárskych dvorov. Podľa toho mohol dosídľovací proces prebehnúť v súlade s princípmi vnútornej kolonizácie, avšak bez postrehnuteľnej väzby roľníkov k obhospodarovaným poľnostiam. Na rozdiel od českého územia sa správcovia kráľovského i súkromného pôdneho fondu z Horného Uhorska snažili obmedziť viacero právne garantovaných výhod poskytovaných emfyteutickým procesom. To sa mohlo premietnuť do množstva

rozdielnych povinností nariadených užívateľom pridelenej pôdy, hoci išlo neraz o sídliská z identického regiónu (*Kučera 2008*, 194, 199; *Sokolovský 1999*, 37–39).

Akiste neprekvapí, že v takomto prostredí chýbal impulz potrebný k zásadnejšej premene štandardne zahĺbených obytných zemníc na regulárne viacpriestorové domy z úrovne terénu. V zhodnocovanej kolekcii naďalej dominujú obdĺžnikové pôdorysy zahĺbené zvyčajne 40–60 cm do terénu s výmerou 10–13 m^2. K ich odvekým prednostiam sa pripojila úspora dlhších stromových kmeňov potrebných k zostaveniu nižších stien.

Častejší výskyt vstupných výklenkov so zošikmeným dnom nemožno označiť za prvok uľahčujúci využitie zahĺbených priestorov. Pochybnosti o skutočných výhodách takéhoto riešenia vyvoláva výskyt prípadov obmedzený iba na isté lokality a v rámci nich iba na niektoré objekty. Nejde pritom o výrazne zahĺbené interiéry, ale v prevahe o zástupcov s nanajvýš priemernými hĺbkami. Výbežky s minimálnou dĺžkou sú častejšie (*Hanuliak 1989*, obr. 16; 18; *2018*, tab. VIII: 52; XX: 331; *Ruttkay M. a i. 2016*, obr. 10) ako reprezentanti prevyšujúci 100 cm (*Fusek 2000*, obr. 4; 5; *Ruttkay M. 1997*, 91). K nim by sa mohli pripojiť aj netradičné pôdorysné typy príbytkov s ohnutým koridorom pripojeným k trom zemniciam so štvorcovým pôdorysom z Trenčína-Belej (*Vojteček 2014*, tab. VII) a z Patiniec (*Čaplovič 1997*, obr. 1: B). Viac ako 140 km vzdialené polohy oboch nálezísk vylučujú, že by k uprednostneniu ich výnimočnej dispozície prispeli regionálne podnety.

S predchádzajúcim rešpektom treba pristupovať aj k etapovitému striedaniu troch hlavných typov interiérových kúrenísk zaznamenávanému na celom sledovanom území. Kamenné klenbové pece včasnostredovekej proveniencie sa iba výnimočne používali v Mužle-Čenkove (*Hanuliak/Kuzma 2012*, obr. 2: 1, 5). V nadpolovičnom zastúpení naopak figurujú neveľmi odlišné varianty hlinených kupolových pecí, príležitostne nahrádzané tretinovou frekvenciou otvorených ohnísk. K výmene týchto zástupcov mohli sčasti prispieť rozšírené možnosti ich využitia, konfrontované s náročnosťou ich zhotovovania, meniacimi sa požiadavkami obyvateľov na ich účinnosť či škodlivosť pri prevádzkovaní (*Nekuda 2000*, 71).

Rozhodujúci vplyv mohli nadobudnúť vtedajšie klimatické pomery dosahujúce v 10.–14. stor. teplotné maximá (*Měřínský 1987*, 100, 113). V súlade s tým nebolo žiadúce nadbytočné prehrievanie vnútra obydlí pecnými telesami pri každodennej príprave stravy aj mimo chladného obdobia. Jestvujúce pomery sa akiste premietli do narastajúcej obľuby exteriérových pecí, ako aj klesajúceho výskytu obydlí s drevenými stenami zrubovej konštrukcie, nahrádzaných vypletanými stĺpikovými konštrukciami omazávanými hlinou. K zvýšeniu stability takýchto stien zaťažovaných krovom museli byť stavby dopĺňané sochovými stĺpmi podopierajúcimi strešné slemeno (*Habovštiak 1985*, 83, 84; *Nekuda 2000*, 29, 30; *Richter 1982*, 41).

Podľa *A. Ruttkaya* (*1981*, 25) by sa tradičná vývojová schéma budovania obytných objektov mala obohatiť o konštrukcie hlinených stien. K potvrdeniu ich výstavby najstaršími technikami vykladania či nabíjania (*Frolec 1987*, 54–56; *Kovačevičová 1981*, 62–64; *Nekuda 1987*, 41, 42) chýbajú adekvátne doklady petrifikované v archeologických fondoch. V súčasnosti môžeme k nepočetným prípadom z úrovne terénu zaradiť trojpriestorový dom zložený z podpivničenej komory, rozľahlej siene a priečne pripojenej izby, používaný od druhej tretiny 16. stor. v katastri historickej dediny Helemba (Chľaba; *Hanuliak 1989*, 188, 189). Dispozičná vyspelosť tohto reprezentanta nebola náhodne implantovaná do dedinského prostredia, pretože išlo o dom stotožňovaný s miestnym farárom.

ZÁVER

Vývojové zmeny v agrárnom prostredí z 11.–15. stor. tvoria dôležitú súčasť jeho existencie. Snahy o priblíženie podstaty i kontinuálneho napredovania nastúpeného procesu komplikuje zlomkovitosť a nízka vypovedacia schopnosť pramennej bázy. Aj preto sú naše poznatky v tomto ohľade skôr medzerovité. Doplnenie rámcového obrazu pomocou sledovania rozdielnej typologickej skladby sídliskových objektov v rámci meniacich sa štrukturálnych modelov predstavuje jeden z nepočetných informačných zdrojov. Konkrétnejšie údaje neposkytujú ani významnejšie zložky zemnicových príbytkov. Podľa nich zostávajú nároky na bývanie miestnych obyvateľov takmer nezmenené. Načrtnutý stav zrejme súvisí s obmedzeným nárastom poľnohospodárskej výroby, ktorá mohla spomaliť nahrádzanie tradičných obydlí a zahĺbených hospodárskych objektov novšími reprezentantami budovanými na úrovni terénu.

LITERATÚRA

Čaplovič 1997 – D. Čaplovič: Stredoveký dedinský dom v Uhorsku. In: J. Kubková/J. Klápště/M. Ježek/P. Meduna (ed.): *Život v archeologii středověku. Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi.* Praha 1977, 108–116.

Čaplovič 1999 – D. Čaplovič: Život v dedinskom prostredí stredovekého Uhorska. *Archaeologia historica* 24, 1999, 41–58.

Frolec 1987 – V. Frolec: Vesnická stavební kultura mezi středověkem a novověkem. *Archaeologia historica* 12, 1987, 47–83.

Fusek 2000 – G. Fusek: Torzo stredovekého sídliska v Bielovciach. *Slovenská archeológia* 48, 2000, 101–158.

Habovštiak 1985 – A. Habovštiak: *Stredoveká dedina na Slovensku*. Fontes Archeologického ústavu Slovenského národného múzea v Bratislave 7. Bratislava 1985.

Hanuliak 1989 – M. Hanuliak: Praveké, včasnodejinné a stredoveké osídlenie v Chľabe. *Slovenská archeológia* 37, 1989, 151–212.

Hanuliak 1999 – M. Hanuliak: Vrcholnostredoveké sídliskové objekty z Palárikova. *Študijné zvesti AÚ SAV* 33, 1999, 243–256.

Hanuliak 2002 – M. Hanuliak: Interpretačný prínos z terénneho výskumu vo Vlčkovciach. *Archaeologia historica* 27, 2002, 463–474.

Hanuliak 2008 – M. Hanuliak: Stredoveké sídlisko v Senci-Svätom Martine. *Slovenská archeológia* 56, 2008, 293–340.

Hanuliak 2018 – M. Hanuliak: Stredoveké sídlisko z 13. storočia v Beckove. *Slovenská archeológia* 66, 2018, 107–177.

Hanuliak/Kuzma 2012 – M. Hanuliak/I. Kuzma: Vrcholnostredoveká osada v Mužle-Čenkove. *Archaeologia historica* 37, 2012, 257–272.

Hanuliak/Mináč/Pavúk 2008 – M. Hanuliak/V. Mináč/J. Pavúk: Vrcholnostredoveká dedina zo Slovenskej Novej Vsi a Zelenča. *Slovenská archeológia* 56, 2008, 103–146.

Cheben/Ruttkay/Ruttkayová 1993 – I. Cheben/M. Ruttkay/J. Ruttkayová: Záchranné výskumy na trase výstavby ropovodu. *AVANS 1992*, 1993, 61, 62.

Kovačevičová 1981 – S. Kovačevičová: Stavebný materiál, technika, konštrukcia stien a krovu obydlia na Slovensku. In: V. Frolec (red.): *Lidová stavební kultura v československých Karpatech a přilehlých územích*. Lidová kultura a současnost 7. Brno 1981, 61–79.

Kučera 2008 – M. Kučera: *Slovenské dejiny I. Od príchodu Slovanov do roku 1526*. Bratislava 2008.

Měřínský 1987 – Z. Měřínský: Příspěvek k možnostem rekonstrukce středověké krajiny, území zaniklých vesnic a typů sídlišť. *Archaeologia historica* 12, 1987, 111–141.

Nekuda 1987 – V. Nekuda: Základní otázky historicko-acheologického studia vesnického sídla, domu, dvora. *Archaeologia historica* 12, 1987, 33–46.

Nekuda 2000 – V. Nekuda: *Mstěnice 3. Zniklá středověká ves u Hrotovic. Raně středověké sídliště*. Brno 2000.

Nekuda 2005 – V. Nekuda: Das hoch- und spätmittelaterliche Dorf im Ostmitteleuropa im Licht der archäologischen Forschung. *Archaeologia historica* 30, 2005, 263–328.

Richter 1982 – M. Richter: *Hradišťko u Davle. Městečko ostrovského kláštera*. Monumenta archaeologica 20. Praha 1982.

Ruttkay A. 1981 – A. Ruttkay: Stavebná kultúra dedinských sídlisk na Slovensku vo včasnom a neskorom stredoveku na základe archeologických výskumov. In: V. Frolec (red.): *Lidová stavební kultura v československých Karpatech a přilehlých územích*. Lidová kultura a současnost 7. Brno 1981, 20–37.

Ruttkay M. 1997 – M. Ruttkay: Nitra, časť Párovské Háje. Poloha Valy Dolina. In: M. Ruttkay (zost.): *Archeológia na trase plynovodu*. Nitra 1997, 83–108.

Ruttkay M. 1999 – M. Ruttkay: Výskum stredovekých dedinských sídlisk na Slovensku. (Stav a perspektívy.) *Archaeologia historica* 24, 1999, 7–40.

Ruttkay M. a i. 2016 – M. Ruttkay/J. Ruttkayová/M. Bielich/B. Zajacová/A. Nemergut: Sídlisko z 10.–12. storočia v Nitre-Janíkovciach. *Archaeologia historica* 41, 2016, 41–56.

Sokolovský 1999 – L. Sokolovský: Zvláštne formy práva a správy stredovekej dediny na Slovensku. *Zborník FF UK Historica* 44, 1999, 37–55.

Sokolovský 2002 – L. Sokolovský: *Správa stredovekej dediny na Slovensku*. Bratislava 2002.

Šalkovský 1998 – P. Šalkovský: Dedinský dom a sídlo vo včasnom stredoveku. In: *Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie*. Bratislava 1998, 9–36.

Vojteček 2014 – M. Vojteček: *Stredoveká dedina na severozápadnom Slovensku*. Dizertačná práca. Univerzita Komenského v Bratislave. Filozofická fakulta – Archeologický ústav SAV. Nitra 2014. Dostupné na: https://opac.crzp.sk/?fn=detailBiblioForm&sid=3092DA57427D6A-A49984C0FA73E1

NEPUBLIKOVANÉ PRAMENE

Kuzma 2001 – I. Kuzma: *Nitra-Mlynárce. Poloha METRO*. Nitra 2001. Výskumná správa 14518/01. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.

Rukopis prijatý 12. 3. 2022

Abstract translated by author
Zussammenfasung vom Autor übersetzt

PhDr. Milan Hanuliak, DrSc.
Acheologický ústav SAV Nitra, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
milan.hanuliak@savba.sk

Überblick über die strukturellen Veränderungen in den dörflichen Siedlungen auf dem Gebiet der Slowakei

Milan Hanuliak

ZUSAMMENFASSUNG

Das Bild der fortschreitenden Transformationen dörflicher Siedlungen im 11. bis 15. Jh. hat nicht die notwendige Qualität. Die archäologischen Quellen bringen nur einige Komponenten dieses Prozesses näher. Dazu gehören drei Varianten mit unterschiedlichen Siedlungsstrukturen. Die erste ist durch offene, für soziale Zwecke genutzte Flächen gekennzeichnet. Um sie herum liegen Wohngebäude. Flächen mit Vorratsgruben und Produktionsanlagen werden verdrängt (Abb. 1). Bei dem zweiten Modell besteht die Siedlung aus einzelnen Gehöften. Ihre begrenzte Fläche hat eine unregelmäßige oder rechteckige Form (Abb. 2; 3). Erst ab dem Ende des 13. Jhs. treten vereinzelt Siedlungen mit schmalen linearen Höfen auf. Die Lage der Behausungen auf den Parzellen ist oft nicht festgelegt. Dementsprechend wurden fortschrittlichere Formen der Landwirtschaft mit geringerer Intensität betrieben. Dieser Prozess wurde von den Grundbesitzern gebremst. Ihre Vertreter schränkten die Vorteile des Kolonisierungsprozesses bewusst ein. Aus diesem Grund wurden die Häuser weiterhin in den Boden gebaut. Ihre Fläche wurde nicht vergrößert. Eingänge mit versenkbaren Böden sind selten. Der Ersatz von Steinöfen durch Lehmöfen oder -herde könnte durch günstige klimatische Bedingungen beeinflusst worden sein. Dieses Phänomen scheint sich in der Ersetzung von Blockwänden durch einfache, mit Lehm beschmierte Pfosten-Balken-Konstruktionen zu äußern. Belege für Häuser mit mehreren Räumen, die ebenerdig gebaut wurden, sind äußerst selten.

Abb. 1. Slovenská Nová Ves und Zeleneč. Lage der Objekte im westlichen Teil der Siedlung (nach *Hanuliak/Mináč/Pavúk 2008*, Abb. 2).

Abb. 2. Palárikovo. Lage der Objekte in der Siedlung (nach *Hanuliak 1999*, Abb. 5).

Abb. 3. Beckov. Lage der Objekte im Siedlungsgebiet und innerhalb der Segmente A–D (nach *Hanuliak 2018*, Abb. 2).

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 269–277.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.19

PLAYING GAMES IN EARLY MEDIEVAL TIMES

Possible Archaeological Examples from the Sylvanian Basin (Sălaj County, Romania)

DAN BĂCUEŢ-CRIŞAN

In the Romanian archaeological literature, games and toys from the medieval period have hardly been subjects of study and analysis, perhaps due to the rarity of such artefacts that can be connected to leisure time. The artefacts analysed on this occasion come from archaeological excavations carried out on sites from the north-western part of Romania, more precisely from the Sylvanian Basin, a geographical area that lies within the administrative territory of the county of Sălaj. Artefacts that may have multiple functionalities often appear within archaeological inventories discovered in settlements. The limitations of the research mean that in many cases it is impossible to establish the functionality of some objects with certainty, cases in which we can only make assumptions/proposals. In the case of the geographical area under analysis (the Sylvanian Basin) we also note the existence of early medieval artefacts whose possible function as toys or as components of games can only be hypothesized.

Keywords: Sylvanian Basin, Early Medieval times, games, archaeological examples.

INTRODUCTION

In the Romanian archaeological literature, games and toys from the medieval period have hardly been subjects of study and analysis,[1] perhaps due to the rarity of such artefacts that can be connected to leisure time. In the current study we intend to present some artefacts that could be linked (directly or indirectly) to the way of spending leisure time, to the practice of games by both children and adults. The artefacts analysed on this occasion come from archaeological excavations carried out on sites from the north-western part of Romania, more precisely from the Sylvanian Basin, a geographical area that lies within the administrative territory of the county of Sălaj (Fig. 1).

The Sylvanian Basin[2] is a tectonic depression with a hilly type of relief formed by hilly ridges distributed along the Barcău, Crasna and Zalău valleys (Fig. 1: C). Geographical limits: Sălajului Hills (north-west; *Mac/Idu 1992*, 39–42; *Morariu/Sorocovschi 1972*, 27), the Meseș Mountains with *Porta Mesesina* (the Meseș Gate; east), the Plopiș Mountains and the Silvania Hills (south-west). Due to the existence of clays, marls and sands that are easily shaped by the flowing waters, several depressionary units were formed/individualized within this geographical unit.[3] On the eastern part of the Sylvanian Basin (on the Meseș Mountains line) lies the most important pass of the north-western part of Romania, *Porta Mesesina* (the Meseș Gate). This is a short and wide pass formed by the Ortelec Valley (*Mac/Idu 1992*, 45; *Matei 2012*, 2, 3).

ARTEFACT PROVENANCE AND CHARACTERISTICS

The artefacts come from preventive excavations carried out at four settlements (with different chronologies) located in the Sylvanian Basin, all places of discovery being on the territory of Sălaj County: Aghireș-Sub pășune, Zalău-Valea Mății (Livada veche), Porț-La baraj, Marca-Sfărăuaș I (Fig. 1: C).

Zoomorphic figurine

The first artefact comes from the settlement at Marca-Sfărăuaș I, partially excavated in 2012 and dated in the period between AD 662–776, based on ^{14}C analyses (Fig. 2: 1; *Băcueț-Crișan/Bejinariu*

[1] Approaches of this theme only in *Rusu 2016*, 352–357; *2019*, 769–775.

[2] Also known as Central Sylvanian Basin (*Mac/Idu 1992*, 39; *Morariu/Sorocovschi 1972*, 27).

[3] The Șimleu Basin, the Zalău Basin, and the Sălaj Basin (see *Mac/Idu 1992*, 41; *Morariu/Sorocovschi 1972*, 27).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

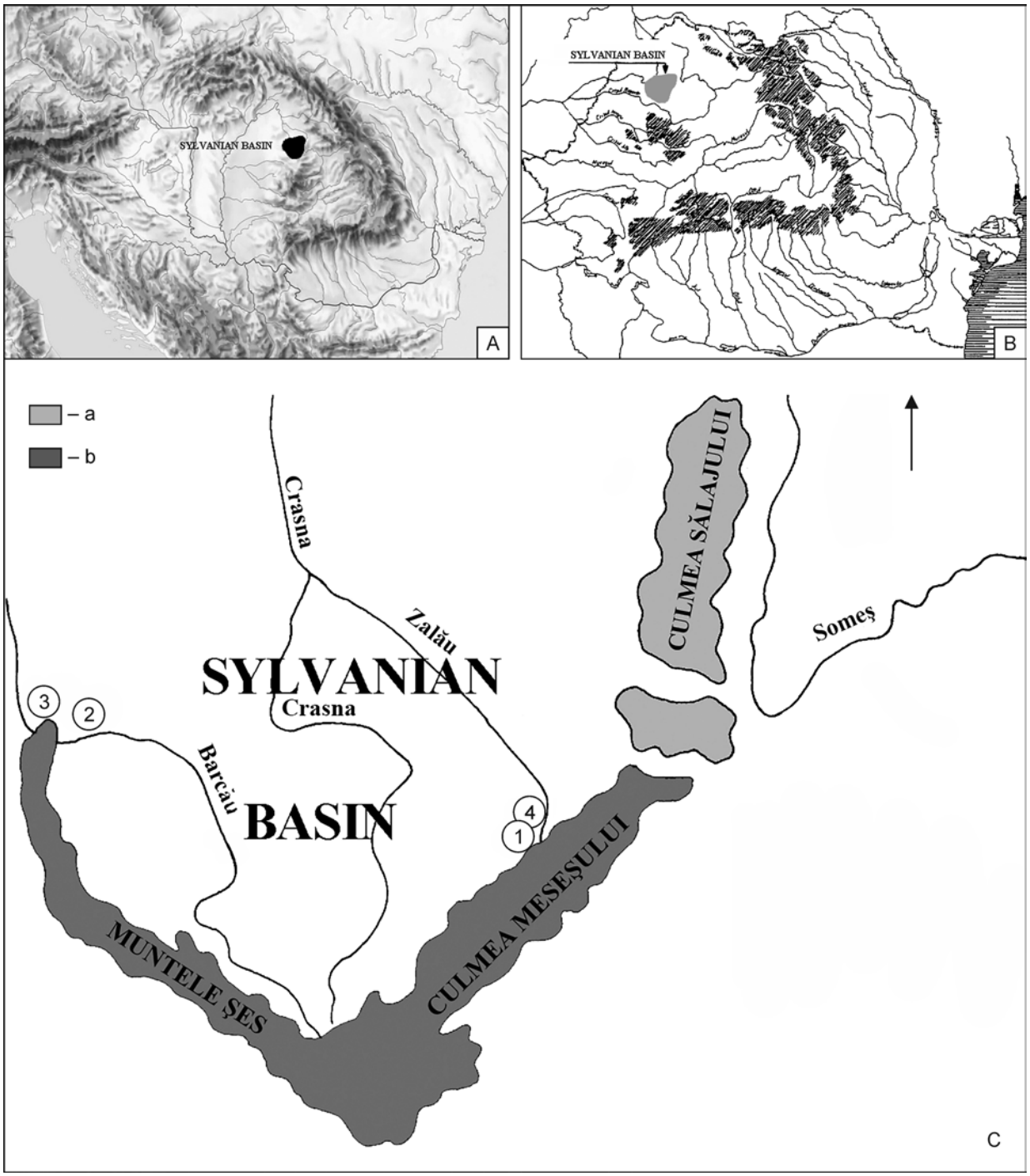

Fig. 1. The Silvanian Basin. A – the location in the Carpathian Basin; B – the location on the territory of Romania; C – map of the Silvanian Basin with the location of the sites where the analyzed artefacts were discovered. 1 – Aghireș-Sub pășune; 2 – Zalău-Valea Mâții (Livada veche); 3 – Porț-La baraj; 4 – Marca-Sfărăuaș I (maps elaborated by D. Băcueț-Crișan). Legend: a – hills; b – mountains.

2020, 71). A zoomorphic figurine, of which only the head was preserved, comes from the deepened dwelling C. 15/2012 (Fig. 2: 2; *Băcueț-Crișan/Bejinariu 2020*, 23, pl. 24: 4). The formal characteristics of the head suggest a horse with well-rendered ears. The (scarlet-coloured) figurine was modelled from a fine fabric tempered with sand and mica flakes. The preserved dimensions of the figurine fragment are 27 mm long and 17 mm thick.

For the Sylvanian Basin, this artefact represents a singular discovery (for the moment!), but, on the Romanian territory, such zoomorphic figurines are

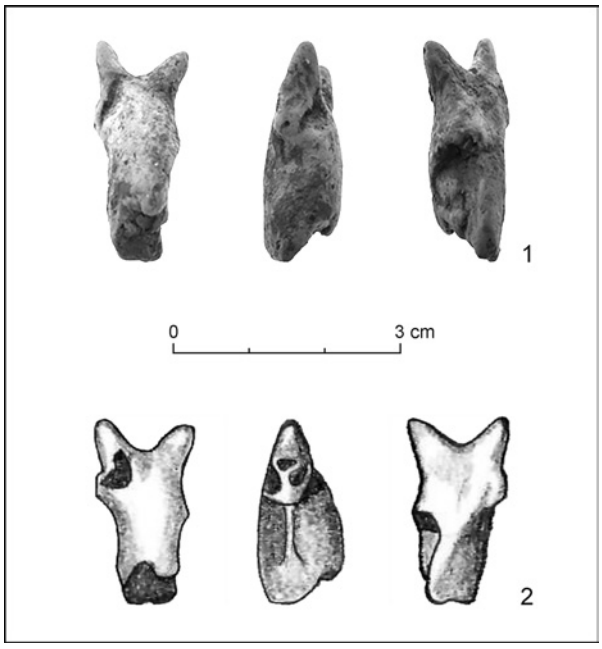

Fig. 2. Marca-Sfărăuaș I. Zoomorphic figurine (1 – after *Băcueț-Crișan 2022b*; 2 – after *Băcueț-Crișan/Bejinariu 2020*).

present in large numbers, especially in early medieval sites in the Moldavian area.[4] As far as their functionality is concerned, without exception, they have been linked to certain pagan magical practices (*Musteață 2005*, 102; *Teodor 2011*, 68), without any of them being accepted as a possible toy. In the Slavic cultural environment, miniature horses made of wood and even bronze are known, such as the examples discovered in Poland (*Gardela 2011–2012*, pl. 1), artefacts interpreted as toys but also as objects used in certain pre-Christian pagan magical practices (*Gardela 2011–2012*, 16–18). Additionally, in the Classical and Late Medieval period, fired clay toys (sometimes glazed) in the shape of a horse (sometimes even with a rider) were produced, such as the examples found in Hungary, artefacts datable to the 13th/14th–15th/16th c. (*Petényi 1994*, 94–99, pl. XX–XXIII).

Miniature vessels

Often in early medieval settlements, among the normal-sized pottery shapes, extremely small vessels (miniature vessels) were also found. On various occasions we have reported the presence of such small-sized vessels in the Sylvanian Basin in specialised literature (*Băcueț-Crișan 2010*, pl. III: 2–4; IV: 1–3; *2014*, fig. 25; 52), but at the time we had not formulated any hypothesis about their possible use as toys.

The miniature vessels we refer to (all modelled by hand) come from two settlements, the one at Porț-La baraj, dated in the 8th c. (*Matei/Băcueț-Crișan* 2011, 62, 63) and the one at Aghireș-Sub pășune (in occupation levels from the 8th–9th and 10th–11th c.; *Băcueţ-Crişan et al. 2009*, 25, 55–57). The artefacts discovered in the settlement of Porț-La baraj (two handmade examples; *Matei/Băcueț-Crișan 2011*, pl. 17: 3, 48: 3) imitate bowls (Fig. 3: 2, 3) and were discovered in a dwelling and in a household. There are four miniature vessels from the settlement of Aghireș-Sub pășune, all handmade – one imitates a bowl (Fig. 3: 1) and comes from an 8th–9th c. household (*Băcueţ-Crişan et al. 2009,* pl. 255: 5), while the other three imitate cups (Fig. 3: 4–6) and come from a dwelling from the 10th–11th c. (*Băcueţ-Crişan et al. 2009*, pl. 191: 1–3).

In the north-western part of Romania, such small vessels have also been found in the early slavic horizon (*Stanciu 2011*, pl. 30: 6). All these examples were entirely hand-made, as confirmed by the examples found at other sites in present-day Romania, which, due to their small size, were sometimes included in the category of crucibles used in metallurgical activities (*Teodor 2011*, fig. 41).

Sandstone slab with several perforations

The early medieval settlement of Zalău-Valea Mâții (Livada veche; dated in the 11th–13th c.) was investigated in 2008–2009 by means of a preventive archaeological excavation (*Băcueţ-Crişan et al. 2009*, 14–24). In an early medieval dwelling (*Băcueţ-Crişan et al. 2009*, 25), a fragment of sandstone slab with several perforations/carving was discovered, the preserved dimensions of the piece being: sides 40 × 60 mm, thickness of the slab 17 mm, diameter of the cut tokens 30–35 mm. The formal characteristics show that this (greyish-coloured) sandstone slab was cut (starting from both sides) to produce several discs/tokens, at least three are visible on the remaining piece (Fig. 4). Unfortunately, as the sandstone is fragmentary, we do not know what size such a slab would have been and how many tokens would have resulted from it.

As is known, concerning games, in the early medieval sites from Romania, have been found several tokens made of ceramic fragments (*Rusu 2016*, fig. 5) or bone/horn, some of them being nice decorated

[4] For example, the finds from Lozna-Botoșani (see *Teodor 2011*, fig. 51; 52). From a formal point of view, these examples are joined by those from the Pruto-Nistrean area (see *Musteață 2005*, fig. 51).

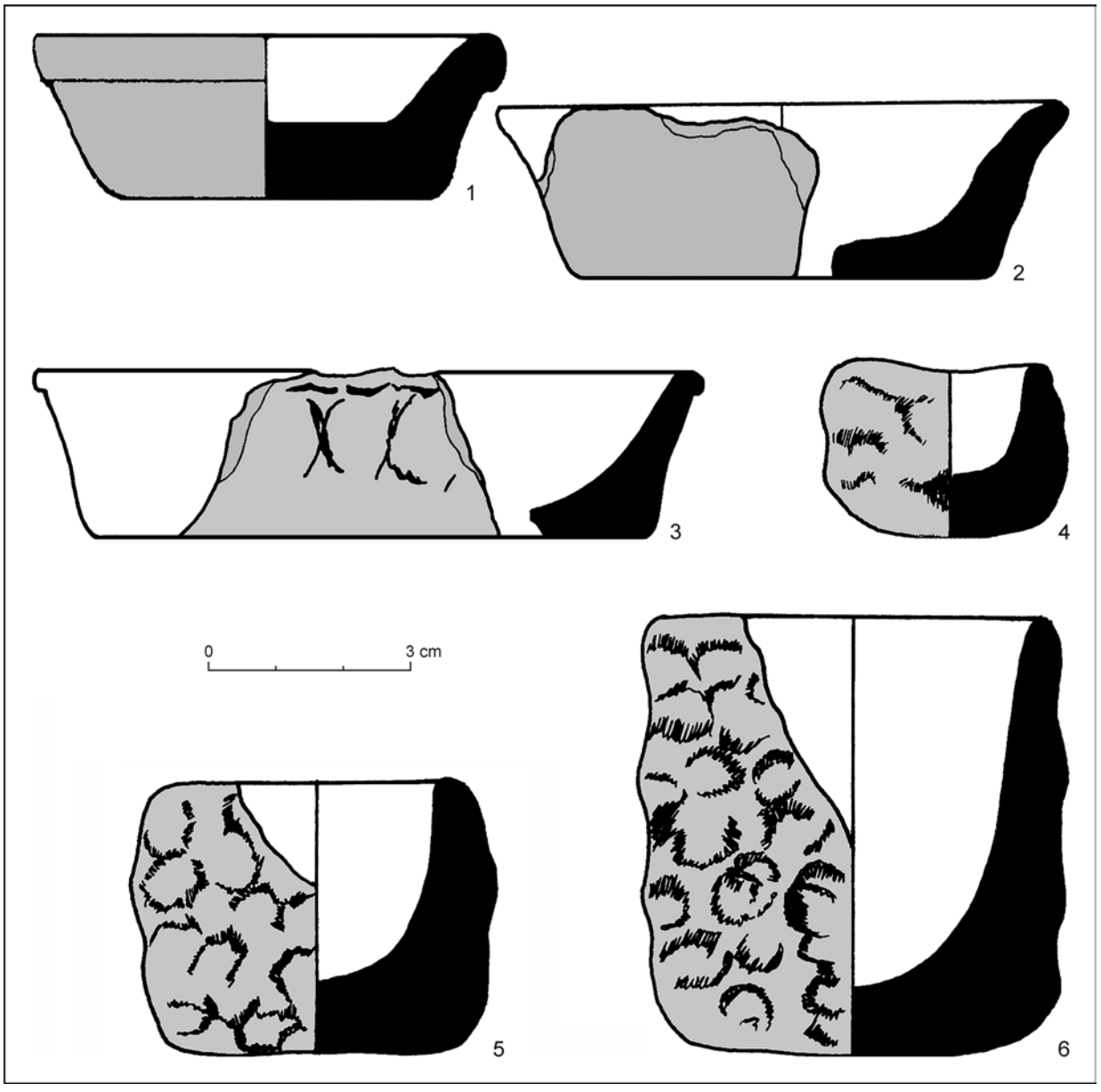

Fig. 3. Miniature vessels. 1 – Aghireș-Sub pășune; 2, 3 – Porț-La baraj; 4–6 – Aghireș-Sub pășune (after *Băcueț-Crișan 2010*).

(*Gáll 2013*, pl. 5: 9; *Rusu 2016*, fig. 20). There is also archaeological evidence of game boards, such as the 'mill'-type ones found in the fortresses of Dăbâca (*Gáll 2011*, pl. 66; *Rusu 1997*, pl. XLIX: 14–16) and Oradea (*Rusu 2016*, 354), where the lines of the game are incised upon stone blocks.

Decorated spur with 'dice'

In the settlement of Aghireș-Sub pășune (occupation level datable in the 13th–14th c.) were found five medieval spurs, all made of iron, one of which stands out due to its formal characteristics and ornamentation: on one of the arms of the decorated spur there are three small squares that are integral to the arm (Fig. 5). The three decorative squares (each square has sides measuring 7 × 7 mm) are in their turn ornamented with small dots executed deep into the soft metal. Each square on the arm of the spur has a different number of dots – four, five, six (Fig. 5: 2). If in the case of the squares with four and five dots these are very visible, being well preserved, in the case of the square with six dots, five of them are very visible, while the sixth is more difficult to distinguish due to the corrosion of the piece. The three squares (with a different number of dots on each) mimic the sides of a die.

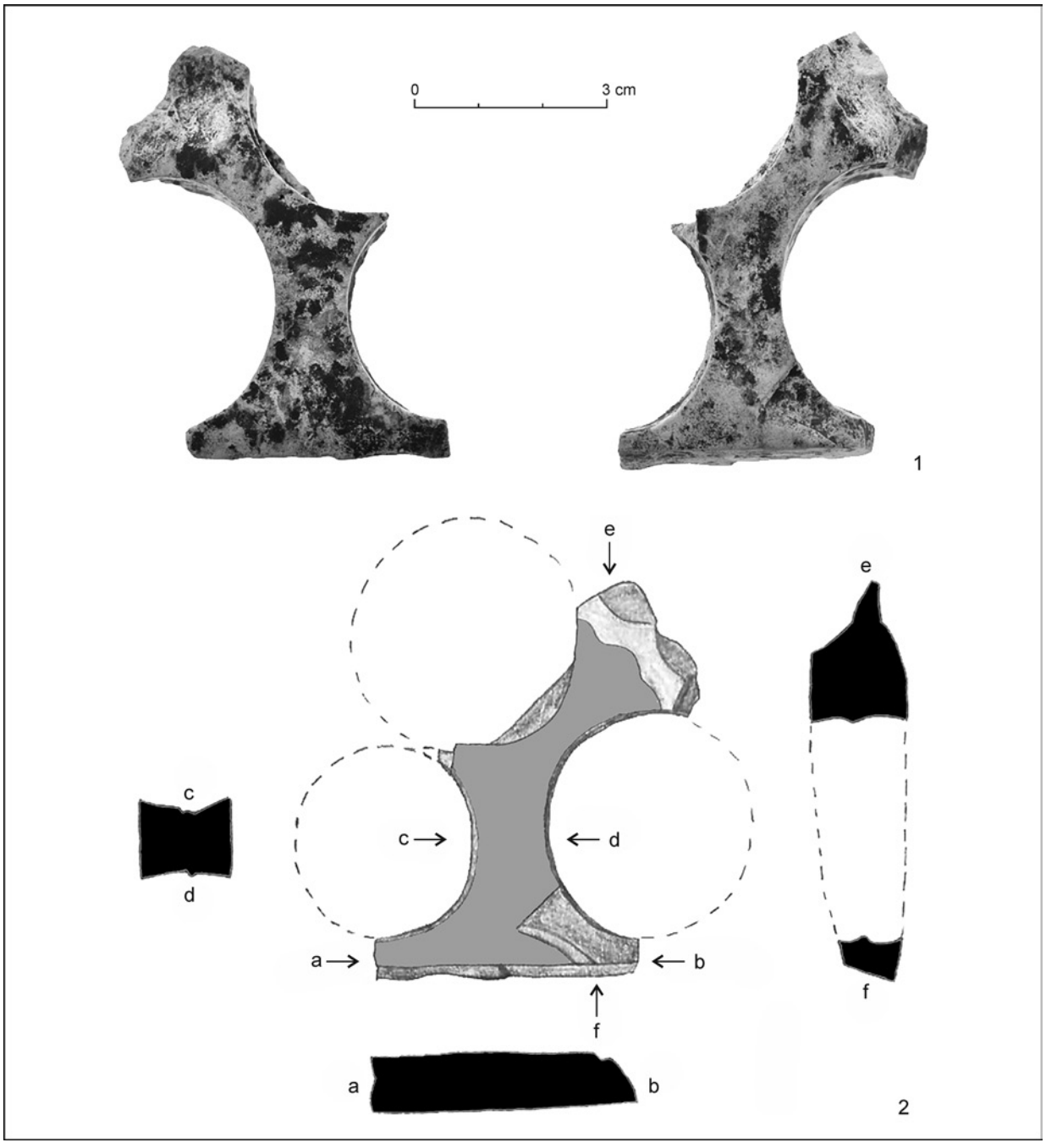

Fig. 4. Zalău-Valea Mâții (Livada veche). Sandstone slab with several perforations/carving (after *Băcueț-Crișan 2022a*).

In those dots there are still very faint traces of green colour from the bronze with which they were filled (metal inlays) so that, when the piece was used, the dots indicating the numbers on the sides of the dice, were very visible. The formal characteristics of the spurs place these examples among the finds that are specific to the 13th–14th c. (*Băcueț-Crișan 2020a*, 96; *2020b*, 481; *Băcueț-Crișan et al. 2009*, 59; *Györfi 2006*, 111). If the three squares represent the sides of the die, it is likely that this spur's pair would have also had its arm decorated with three squares but with a different number of dots (one dot, two dots, three dots), so that the two spurs would have had a rendering of all six sides of the die.

Such ornamented spurs (rare examples denoting the rank/social status of the bearer) could not belong to commoners, but rather to the elite(s), the owner of the example discovered at Aghireș-Sub pășune probably being one of the (local) potentates, an

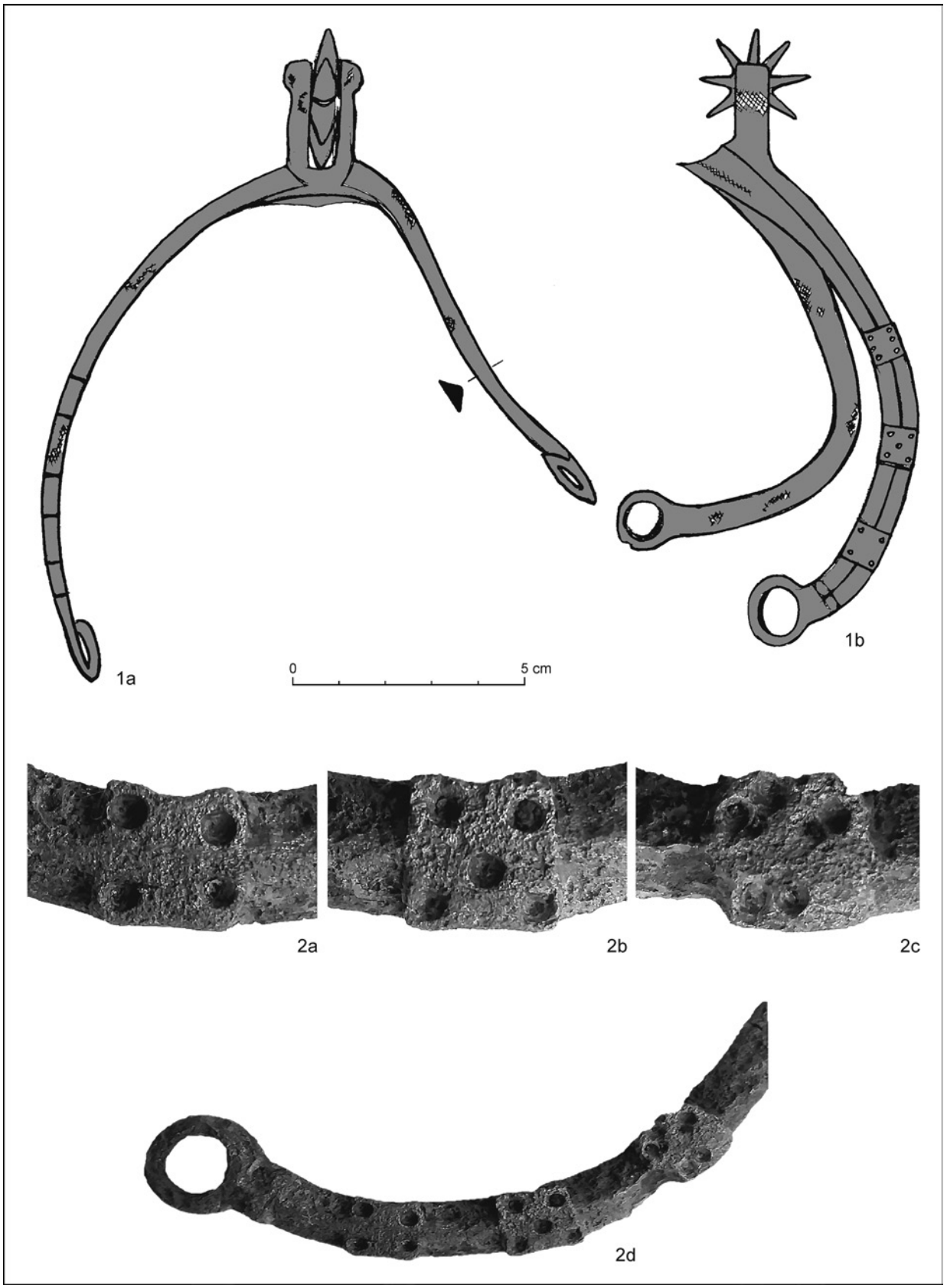

Fig. 5. Aghireș-Sub pășune. Decorated spur with 'dices' (after *Băcueț-Crișan 2020a*).

important figure of that community, fond of playing dice games (*Băcueț-Crișan 2020a*, 93–102; *2020b*).

TO PLAY OR NOT TO PLAY? SOME (CAUTIOUS) CONSIDERATIONS

As already stated, the games and toys of the Early Middle Ages have not been a frequent theme in Romanian specialised literature. Artefacts that may have multiple functionalities often appear within archaeological inventories discovered in settlements. The limitations of the research mean that in many cases it is impossible to establish the functionality of some objects with certainty, cases in which we can only make assumptions/proposals. In the case of the geographical area under analysis (the Sylvanian Basin) we also note the existence of early medieval artefacts whose possible function as toys or as components of games can only be hypothesized.

In the Romanian archaeological literature, multiple functionalities have been proposed for miniature vessels belonging to other eras. The miniature vessels are seen as 'replicas' (of the 'real' large ones) created for 'didactic' purposes (repetition and practice), having at the same time the role of a toy. However, magical functionalities have also been assumed (*Rustoiu 2016*, 49–56). For example, in the case of Neolithic miniature pots, a multiple role is also accepted, in addition to that of a toy (*Băcueț-Crișan 2011*, 22–25). This pottery category present in early medieval occupation levels would deserve a special approach in Romanian literature, an approach that would address not only formal and structural characteristics but also issues linked to possible multiple functionalities.

Of the artefacts presented above, only the iron spur discovered in the settlement of Aghireș-Sub pășune can be considered an (indirect) argument in favor of the practice of games (in this case, a game of dice) in the early medieval period, in the Sylvanian Basin. Archaeological finds attest to the presence of the die since ancient times, the game of dice (made of clay, bone, stone, metal, glass) being inseparable from the evolution of human society. In its turn, the medieval world[5] had practitioners/enthusiasts of (gambling) games, including dice, with prominent members of the elite among them (about playing dice in the Middle Ages see *Rusu 2019*, 769 ff.).

European archaeological literature has often addressed issues related to the presence of toys or the practice of various games (e.g. *Gardela 2011–2012*; *Grandet/Goret 2012*; *Khamaiko 2018*, 149, 150; *Petényi 1994*; *Rundkvist/Williams 2008*; *Spjuth 2012*), approaches facilitated by the multitude and diversity of artefacts found on archaeological sites in various geographical locations and different cultural environments. Considerations on some archaeological finds of this kind in Romania (in the context of the evolution of games in the medieval period) have been formulated by *A. A. Rusu* (*2016*, 352–357), noting that, in 11th–13th c. Europe, tokens made of metal, bone, wood and stone were already widely used (*Rusu 2016*, 355).

The present approach aimed to make known some early medieval artefacts with (possible) play-related functionalities discovered in the Sylvanian Basin, artefacts that provide additional information about the toys and games of this period, aspects that have been very timidly addressed so far in Romanian archaeological literature.

BIBLIOGRAPHY

Băcueț-Crișan 2010 – D. Băcueț-Crișan: Forme ceramice rare din secolele VII–X, descoperite în Depresiunea Silvaniei (II). *Vasaria Medievalia* 2, 2010, 7–15.

Băcueț-Crișan 2011 – S. Băcueț-Crișan: Vasele miniaturale în descoperirile arheologice. Așezările neolitice din județul Sălaj. *Crisia* 41, 2011, 21–31.

Băcueț-Crișan 2014 – D. Băcueț-Crișan: *Contribuții arheologice privind nord-vestul României în secolele VII–XI. Cercetări în Depresiunea Silvaniei*. Bibliotheca Mvsei Porolissensis 16. Cluj-Napoca 2014.

Băcueț-Crișan 2020a – D. Băcueț-Crișan: *Elemente de cultură materială medievală (sec. XIII–XV) din Depresiunea Silvaniei și zonele învecinate*. Bibliotheca Mvsei Porolissensis 28. Cluj-Napoca 2020.

Băcueț-Crișan 2020b – D. Băcueț-Crișan: A Medieval Knight Passionate about Dice games. The Spur Decorated with „Dice" Discovered in Aghireș *Sub pășune* (Sălaj county). *Ziridava. Studia archaeologica* 34, 2020, 479–487.

Băcueț-Crișan 2022a – D. Băcueț-Crișan*:* Un (posibil) atelier de confecționat jetoane pentru joc descoperit în așezarea medievală timpurie de la Zalău-Valea Mâții/Livada Veche (jud. Sălaj). In: S. M. Colesniuc/G. M. Talmațchi/L. D. Dumitrașcu/C. Paraschiv-Talmațchi (eds.): *Porți deschise către civilizații. Tomis – Constanța MMXXII. Centenarul încoronării*. Constanța 2022, 179–186.

Băcueț-Crișan 2022b – D. Băcueț-Crișan*: Ludica Mediaevalia. Jucării și jocuri medievale pe teritoriul României*. Cluj-Napoca 2022.

Băcueț-Crișan/Bejinariu 2020 – D. Băcueț-Crișan/I. Bejinariu: *Așezarea medievală timpurie de la Marca Sfărăuaș I (jud. Sălaj). Contribuții arheologice la cunoașterea olăriei modelate*

[5] In Transylvania, such a medieval dice (dated in the 16th c.) comes from the castle of Vințu de Jos (see *Rusu 1998*, 106, fig. 74).

la roata rapidă din Depresiunea Silvaniei. Bibliotheca Mvsei Porolissensis 29. Cluj-Napoca 2020.

Băcueț-Crișan et al. 2009 – D. Băcueț-Crișan/S. Băcueț-Crișan/I. Bejinariu/H. Pop/Al. V. Matei: *Cercetări arheologice preventive pe traseul şoselei ocolitoare a municipiului Zalău*. Bibliotheca Mvsei Porolissensis 10. Cluj-Napoca 2009.

Gáll 2011 – E. Gáll: *Doboka–IV. Vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy észak-erdélyi ispáni központ 11–13. századi fejlődéséhez*. Kolozsvár 2011.

Gáll 2013 – E. Gáll: From the fortress of Stephen I (997–1038) to the centre of 'lord Gelou'. Dăbâca (germ.: Dobeschdorf; hung.: Doboka) in the nationalist myths in the 20th Century. *Ziridava. Studia archaeologica* 27, 2013, 203–246.

Gardela 2011–2012 – L. Gardela: Lucidity among the Slavs. Games and pastimes in early medieval Poland. *Ludica. Annali di storia e civiltà del gioco* 17–18, 2011–2012, 15–28.

Grandet/Goret 2012 – M. Grandet/J-F. Goret: *Échecs et trictrac. Fabrication et usages des jeux de tables au Moyen Âge. Catalogue de l'exposition présentée du 23 juin au 18 novembre 2012 au musée du château de Mayenne*. Paris 2012.

Györfi 2006 – Z. Györfi: Középkori tarajos sarkantyúk Erdélyben. (13.–14. Század). *Dolgozatok* 1 (11), 2006, 99–127.

Khamaiko 2018 – N. Khamaiko: Gaming pieces from Recent Excavations of the Kyiv Podil. In: A. Stempin (ed.): *The Cultural Role of Chess in Medieval and Modern Times. 50th Anniversary Jubilee of the Sandomierz Chess Discovery*. Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnaniense 21. Poznań 2018, 149–156.

Mac/Idu 1992 – I. Mac/P. D. Idu: Dealurile şi depresiunile Silvaniei. In: L. Badea/D. Bugă (coord.): *Geografia României 4. Regiunile Pericarpatice București*. București 1992, 39–48.

Matei 2012 – Al. V. Matei: Poarta Meseşeană, trupe şi fortificaţii romane la Porolissum. *Caiete Silvane* 92, 2012, 2–8.

Matei/Băcueț-Crișan 2011 – A. V. Matei/D. Băcueţ-Crişan: *Contribuţii arheologice privind topografia şi structura internă a satului medieval timpuriu din nord-vestul României. Aşezarea de la Porţ–La baraj (judeţul Sălaj)*. Bibliotheca Mvsei Porolissensis 14. Cluj-Napoca 2011.

Morariu/Sorocovschi 1972 – T. Morariu/V. Sorocovschi: *Judeţul Sălaj*. Bucureşti 1972.

Musteață 2005 – S. Musteață: *Populația spațiului pruto-nistrean în secolele VIII–IX*. Asociația Națională a Tinerilor Istorici din Moldova. European Studies Society of Moldova Monographii 1. Chișinău 2005.

Petényi 1994 – S. Petényi: *Games and toys in medieval and early modern Hungary*. Medium Aevum Quotidianum 3. Studia archaeologica mediae recentisque aevorum 1. Krems 1994.

Rundkvist/Williams 2008 – M. Rundkvist/H. Williams: A Viking Boat Grave with Amber Gaming Pieces Excavated at Skamby, Östergötland, Sweden. *Medieval Archaeology* 52, 2008, 69–102. DOI: https://doi.org/10.1179/174581708x335440

Rustoiu 2016 – A. Rustoiu: Miniature Objects: Context and Functionality. The Miniature Vessels from the Late Iron Age Settlement at Sighişoara –Wietenberg Revisited. In: O. Tutilă/N. C. Rișcuța/I. V. Ferencz (eds.): *Archaeological Small Finds and Their Significance. Proceedings of the Symposium on Games and Toys*. Proocedings Deva 3. Cluj-Napoca 2016, 43–58.

Rusu 1997 – M. Rusu: Continuitatea daco-romană în perioada 275–568. In: A. Drăgoescu (coord.): *Istoria României. Transilvania*. Cluj-Napoca 1997, 177–450.

Rusu 1998 – A. A. Rusu: *Gotic și Renaștere la Vinț de Jos. Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII–XVII*. Cluj-Napoca – Satu Mare 1998.

Rusu 2016 – A. A. Rusu: Jetoanele medievale din ceramică: utilități cu multiple dubii de interpretare. *Analele Banatului. S. N. Arheologie. Istorie* 24, 2016, 337–378.

Rusu 2019 – A. A. Rusu: *Castelul și spada. Cultura materială a elitelor din Transilvania în evul mediu târziu*. Cluj-Napoca 2019.

Spjuth 2012 – O. Spjuth: *In quest for the lost gamers. An investigation of board gaming in Scania, during the Iron and Middle Ages*. Master's thesis in Historical Archaeology. Lund University. Department of Archaeology and Ancient History. Lund 2012. Available at: https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOId=2543901&fileOId=2702145

Stanciu 2011 – I. Stanciu: *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V–sec. VII timpuriu)*. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 4. Cluj-Napoca 2011.

Teodor 2011 – D. Gh. Teodor: *Un centru meșteșugăresc din evul mediu timpuriu. Cercetările arheologice de la Lozna-Botoșani*. Bibliotheca Archaeologica Moldaviae 15. Brăila 2011.

Manuscript accepted 28. 11. 2022

Translated by Alina Ioana Piticaru
Súhrn preložil Michal Holeščák

Dan Băcueț-Crișan, PhD.
County Museum of History and Art – Zalău
Unirii 9
RO – 450042 Zalău
bacuetz@yahoo.com

Hranie hier vo včasnom stredoveku

Možné archeologické príklady zo Sylvánskej kotliny (župa Sălaj, Rumunsko)

Dan Băcueţ-Crişan

SÚHRN

Hry a hračky raného stredoveku neboli v rumunskej odbornej literatúre častou témou. Možno kvôli vzácnosti artefaktov, ktoré možno spájať s voľným časom, sa takmer neskúmali. Predmety, ktoré sú analyzované v tejto štúdii, pochádzajú z predstihových archeologických výskumov na štyroch lokalitách (s rôznou chronológiou). Nachádzajú sa v severozápadnej časti Rumunska, presnejšie v Sylvánskej kotline, geografickej oblasti, ktorá leží v administratívnom území župy Sălaj (obr. 1). Ide o lokality Aghireș-Sub pășune, Zalău-Valea Mâții (Livada veche), Porț-La baraj, Marca-Sfărăuaș I (obr. 1: C).

Prvý artefakt pochádza zo sídliska v Marca-Sfărăuaș I a pripomína hlavu koňa (obr. 2). Pre Sylvánsku kotlinu predstavuje tento artefakt zatiaľ ojedinelý nález, no na území Rumunska sa zoomorfné figúrky vyskytujú vo veľkom počte. Sú spájané s pohanskými magickými praktikami bez toho, aby niektorá z nich bola doteraz akceptovaná ako možná hračka.

Na včasnostredovekých sídliskách sa medzi bežnými tvarmi keramiky našli aj drobné, v ruke robené miniatúrne nádobky. Z osady Porț-La baraj z 8. stor. pochádzajú dve misky (obr. 3: 2, 3) a z osady v Aghireș-Sub pășune štyri miniatúrne nádobky, z ktorých jedna, z objektu z 8.–9. stor., predstavuje misku (obr. 3: 1), kým ďalšie tri, pochádzajúce z obydlia z 10.–11. stor., imitujú poháre (obr. 3: 4–6). Miniatúrne nádoby sú vnímané ako repliky tých skutočných, veľkých. Mohli byť vytvorené na „didaktické" účely a zároveň mať úlohu hračky. Predpokladajú sa však aj magické funkcie.

Na sídlisku v Zalău-Valea Mății (Livada veche), datovanom do 11.–13. stor., bol objavený fragment pieskovcovej dosky s viacerými perforáciami, ktorá bola určená na výrobu niekoľkých kotúčov/žetónov. Na zachovanom fragmente sú viditeľné aspoň tri (obr. 4). Na ranostredovekých lokalitách v Rumunsku sa našlo niekoľko žetónov vyrobených z keramických úlomkov alebo kosti/parohu/rohoviny. Existujú tiež archeologické dôkazy o hracích doskách.

Z hodnotených artefaktov možno za (nepriamy) argument v prospech praktizovania hier (v tomto prípade hry v kocky) v ranom stredoveku považovať len železnú ostrohu, objavenú v osade Aghireș-Sub pășune. Ostroha z 13.–14. stor. je ozdobená „kockami" (obr. 5). Takéto predmety nemohli patriť obyčajným obyvateľom, ale skôr elite. Majiteľ nálezu objaveného v Aghireș-Sub pășune mohol byť jedným z významných postáv miestnej komunity, ktorý holdoval hraniu kockových hier.

Cieľom príspevku bolo sprístupniť niektoré ranostredoveké artefakty s (možnými) funkciami súvisiacimi s hrou, objavené v Sylvánskej kotline. Poskytujú dodatočné informácie o hračkách a hrách tohto obdobia, čo sú aspekty, ktoré sa v rumunskej archeologickej literatúre doteraz riešili veľmi nesmelo.

Obr. 1. Sylvánska kotlina. A – lokalizácia v Karpatskej kotline; B – poloha v rámci územia dnešného Rumunska; C – mapa Sylvánskej kotliny s polohou lokalít, na ktorých sa našli analyzované predmety. 1 – Aghireș-Sub pășune; 2 – Zalău-Valea Mâții (Livada veche); 3 – Porț-La baraj; 4 – Marca-Sfărăuaș I (autor D. Băcueț-Crișan). Legenda: a – pahorkatina; b – vrchovina.

Obr. 2. Marca-Sfărăuaș I. Zoomorfná plastika (1 – podľa *Băcueț-Crișan 2022b*; 2 – podľa *Băcueț-Crișan/Bejinariu 2020*).

Obr. 3. Miniatúrne nádoby. 1 – Aghireș-Sub pășune; 2, 3 – Porț-La baraj; 4–6 – Aghireș-Sub pășune (podľa *Băcueț-Crișan 2010*).

Obr. 4. Zalău-Valea Mâții (Livada veche). Pieskovcová platňa s viacerými perforáciami (podľa *Băcueț-Crișan 2022a*).

Obr. 5. Aghireș-Sub pășune. Ostroha ozdobená hracími kockami (podľa *Băcueț-Crișan 2020a*).

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 279–286.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.20

THROUGH STEPPE TO KARAKORUM

Travelling in the Mongol Empire[1]

MICHAL HOLEŠČÁK

Mongol Empire and its warriors swept through the Eurasian steppe belt from the east to the west, establishing a vast empire stretching through the big part of Eurasian continent. This vast distance was traversed by many individuals, from soldiers, messengers and merchants to foreign ambassadors, trying to contact the most powerful political player in the region. From the written sources of these foreign visitors and the local sources and chronicles, we get the image of how the everyday travel was organized, consisting of the line of stations that served to exchange horses and provide food and accommodation, established in a firm way by the Great Khan Ögedei. From the western sources, mainly the two travellers, John of Plano Carpini and William of Rubruck, who left their narrative notes on their travel in written form, it is possible to see the development and evolution of this system. Both travellers got to Karakorum, passing nearly the whole Eurasian Steppe belt, stretching from the Lower Danube to the Mongolian plane and gave the description of an everyday life on the road, the specific ways of transportation but also characteristics of the horse, their look and behaviour, as well as riding equipment used by the Mongols, that can be traced in the archaeological sources from this region.

Keywords: Mongol Empire, travel, horse, riding equipment.

INTRODUCTION

Medieval Mongols were known for two things: archery and horsemanship. Similar to other contemporary nomads, they honed these skills since young age, both boys and girls. It is not an exaggeration to say that the Mongols spent their life in a saddle of a horse. Horses played very important factor in the military expansion, fact that was widely reflected by the contemporary authors as well as modern scientists, describing the Mongol cavalry subjugating the nations from China to the Lower Danube under their hooves and creating the largest Medieval Empire (*Pow 2018*). To analyse the whole scope of the steppe nomad horse husbandry culture, horse genetics or their usage in warfare and subsistence strategy would take a space of number of monographs. This article is dealing with one aspect: travelling on horseback through the vast Empire, described in the Mongol and European written sources and how it can be possibly mirrored in the archaeological material.

One of the most detailed narrative accounts of the Mongol society is the Secret history of the Mongols, describing ascendance of Temüjin to the title of Chinggis Khan and his successor Ögedei, also including a number of details from the everyday life of Mongols in the 13th c. (*Onon 2001*). Second internal source is Ata-Malik Juvayni, Persian-born official and chronicler on the court of the Ilkhan Hülegü (*Juvayni 1958*). Western sources with the most thorough description of the Empire comes from the notes of two clerical missions that got as far as the khan's residence in Karakorum. First traveller was John of Plano Carpini, papal legate sent to the Great Khan. His journey started in the year 1245 in Lyon and through meeting with Batu, ruler of the Ulus of Jochi at Volga, in 1246 came to the vicinity of Karakorum during the Great Kurultai at which Güyük was elected to be the Great Khan, witnessing his formal enthronement (*Carpini 1996*). Second traveller leaving the account on the travelling though the Mongol Empire was William of Rubruck, sent by the king of France on a christianization mission in the year 1253 during the Seventh Crusade. He started in Constantinople where he met with Baldwin of Hainaut, other diplomatic envoy to Karakorum who unfortunately didn't leave written account about his travels. William continued by boat to Crimea, from where he continued once again through Batu's ordu to Karakorum, where he was received by the Great Khan Möngke, stayed there for a couple of months and returned by a different route to Holy Land in 1255 (*William 1990*).

[1] The article was produced with support from project Nr. 06-Д5/5, acronym "CUMAN", in the framework of the National Scientific Program "Petar Beron I NIE" 2021, financed by the Bulgarian National Science Fund (BNSF) and projects of the Slovak grant agency VEGA 2/0088/20 and 2/0159/21.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

TRAVELLING

During the time of the expansions, Mongolian soldier travelled between fights in a same way as during a regular day. Of course, bearing in mind the specifications of a military march, the simple soldier was supposed to tend for himself in the basic needs, such as saddling the horse and taking care for his grazing. Mongol soldier, as well as common nomad didn't have just one horse, but usually a couple spare ones, following the rider due to their herd instinct. Such cases are described by the eyewitnesses of the Mongol Invasion of Europe (*Thomas 2006*, 285). Spare horses were kept in close to be able to change them and spread the exhaustion on more animals than just one and keep the speed of the march. In the Secret History of the Mongols, Chinggis Khan give advices how to not damage the horses by arduous ride. Soldiers are to spare their horses and not to let them became too lean, not to hunt wildly in gallop, but organized, and most of all, not to attach the cruppers or tail straps of the saddles when not fighting, not tighten the bridles (*Onon 2001*, 183, 184). It is also forbidden to strike a horse with a bridle or to lean on a whip (*Carpini 1996*, 45). Losing the horses due to avoidable circumstances on a military campaign where there was no certainty to obtain new ones, but also simply losing the base economical unit for the common nomad, was certainly a mistake to avoid. *John of Plano Carpini* (*1996*, 91) adds that the Mongols leave a horse to rest for three or four days after one day ride. This underlines the notion that each Mongol had at least three of four spare horses accompanying him. William of Rubruck mentions an episode when they encountered a Mongol that nonchalantly approached his herd of grazing horses, picked the strongest one and rode it off to deliver a message (*William 1990*, 169).

Horse was not the only way of transport, even though certainly the most common one. Friar William started his travel in Crimea with a choice, whether along with riding animals, they would use spare horses or carts pulled by oxen. Ill-advised, he chose the latter, as he was told, that he would have to change the load of the pack horses at each stop. However, this made him to travel at half a speed, as he mentions that the road to Sartaq, son of Batu took him two months instead of one (*William 1990*, 68). System of such horse exchange stations, called *jam*, is described in vast collection of scientific papers, focusing on one or another region of the Mongol Empire (*Shim 2014*, with further literature). Even though the scope of this article is not a deep analysis of this system, some remarks that are connected with travelling have to be made. *Jam* was first formally organized by khan Ögedei, as the old messenger system, which was relying on supplies of food and horses on the nomad camps the rider visited was slow and put an economical stress on local inhabitants needed to be changed and better organized (*Atwood 2004*, 258). In this prior system, everyone, whether commoner or general, must give the khan's messenger fresh horses and food, as described by John of Plano Carpini. Some probably richer individuals and noble princes already established a few horses that were prepared for such occasions (*Carpini 1996*, 64–66), but to the less wealthy nomad it could have caused considerable financial loss (*Juvayni 1958*, 33, 34). On the road, messengers were given fresh horses depending on the habitation of the area. Sometimes they were able to change several times a day, but in the derelict steppe or mountainous regions they had to ride the same animals for two or three days (*Carpini 1996*, 99, 103). Ögedei thus set up a system of official postal stations, providing fresh horses and food and possible accommodation to the messenger, kept by a professional employee. Although, by mentioning the places where the stations already existed, it seems that some system was started to be built earlier, only without a set rule of running it, possibly from the aforementioned noblemen prepared for the situation of a visiting messenger. Ögedei's brother Chagatai, master of central ulus agreed with the idea and promised to create a line of post stations joining the Great Khans domain with his, urging Batu, lord of the western ulus to do the same (*Onon 2001*, 275, 276). *Jam* stations had set up quotas for the numbers of postal geldings, mares for milking, sheep as a food source and oxen together with carts they pulled (*Onon 2001*, 277). One station was according to Juvayni supposed to be responsibility of two *tumens* (20,000 soldiers), which seems not very reliable (*Juvayni 1958*, 33, 34). Thusly, a line from Karakorum to the western regions of the steppe was firmly established sometime after the Carpini's visit, but before the William of Rubruck, as he already describes the unified system starting east from the Don River. Looks like there were no official *jam* stations west from the Don River, as William is mentioning being given the horses only by the captains of the Tatars in their camps. The small village of Rus ferrymen on Don was strictly forbidden to give to the travellers more than only a help with crossing the river (*William 1990*, 105). The travellers had to walk for a few days before finding a place where they were supplied horses. After that, they travelled from station to station until they reached Sartaq's encampment (*William 1990*, 110). Word *jam* by itself is although first mentioned by William of Rubruck in the vicinity of this camp, mistakenly

used for the headman instead of the station itself (*William 1990*, 114). Such a headman had obviously important position, as he was responsible for the smooth delivery of the messages. Ambassadors and their traveling needs were possibly only secondary, as we see in the William of Rubruck's notes, that even the Great Khan knew that it is possible they won't be able to get the best care in some of the stations (*William 1990*, 250). William also writes about one of the station commanders who tried to send them to the Khan's court by a much longer way, supposedly to show off the power of the Empire to make it looks bigger. This was supposed to be a common practice towards foreign ambassadors (*William 1990*, 170).

How these stations looked like? It certainly depended on the geographical position. Marco Polo describing the *jam* system writes about big luxurious buildings with well-furnished apartments, suitable even for a king (*Komroff 1926*, 26), but his accounts must be taken with caution. Stable stone or wooden buildings were possible in the vicinity of permanent settlements, but in the open steppe just the typical yurts or gers with grazing twenty to thirty horses were used, as reported by William (*William 1990*, 140). According to khan Ögedei, roughly twenty people were assigned to take care for the horses where the new stations were created and exactly twenty people where the stations already existed (*Onon 2001*, 276). *Jam* stations were also important in the vicinity of the camps of nobility and khans, as not only the messengers were passing through them but also the ambassadors were accommodated here while waiting for the audience. For example, Batu had four stations on the border of his camp in each of the world side, specialized on receiving the travellers coming from that direction. Thus, the various ambassadors can't meet each other, whereas in Karakorum, there was only one central *jam* station for every incoming (*William 1990*, 183, 184). It seems that it wasn't positioned exactly at the city gates, as William of Rubruck mentions a story about one monk from Jerusalem who complained about everyday bringing the horses and cattle to Karakorum and asked the Khan to move to the church inside the city (*William 1990*, 251).

Usually, the stations were supposed to be positioned every circa 45 km (*Atwood 2004*, 258, 259). According to William of Rubruck, they were able to ride a distance between Paris and Orleans in one day (*William 1990*, 140), which is roughly 125 km nowadays, changing horses on some places twice or three times a day, which would confirm the 45 km distance. However, his distance estimation must be taken with a grain of salt, as he is not extremely sure about it himself. Other Wiliam's remarks for the distance and time travelled ratio weren't firsthand information for sure. According to them the distance between Don and Volga took ten days of journey and from Danube to Don two months (*William 1990*, 105, 106). Unfortunately, we don't know between which points to measure the distance nowadays, but still the daily travel distance would vary between 20 to 60 km a day, contradicting William's own earlier account. Overall, bearing in mind all the mentioned above, it can be roughly estimated, that Mongol messenger could during the favourable circumstances, such as good weather and terrain and availability of *jam* stations, travel more than 100 km a day. Interesting notion is that from among the horses exchanged at the *jam* stations, Mongols chose first and Europeans got to pick last, usually from the worst animals available. Also, William was according to his words man of 'very great weight' who needed the strongest animal to be able to carry him (*William 1990*, 140). William's road back after the long stay at the Great Khan's camp in Karakorum took him by a different route, through the steppes north of lake Balkash. Here the *jam* stations were in abundance, if existed at all, since he mentions they were able to rest only once in two months and ten days (*William 1990*, 254). Later, already in the lands south of Caucasus, it became a problem for William to acquire horses (*William 1990*, 272, 273), obviously because these tributary states didn't use the *jam* system of the Mongols, even though in Georgia, the system was pushed by the conquerors (*Juvayni 1958*, 524). *Jam* was however used also in later time, in the realm of Tamerlane (*Clavijo 2005*, 94) and also in Muscovy (*Alef 1967*, 1–15), it was also observed by Odoric of Pordenone in the early 14th c. Mongol ruled China (*Liščák 2014*, 37). Messengers and important travellers got from the Great Khan a special type of pass (*Carpini 1996*, 117) in form of a plate called *paiza*, made from precious metals for high dignitaries and from wood to lower ones (*Juvayni 1958*, 158). They are also recorded in the archaeological heritage (*Elnikov 2015*, fig. 6: 1). This pass used to be issued by any nobleman, but after the ascension of Ögedei, only the Great Khan was allowed to issue one, to avoid confusion and corruption (*Juvayni 1958*, 551).

Greatest obstacle in the traveling were the rivers. According to Thomas of Split, Mongols were able to cross even rapid rivers on the back on the horse. If they can't do such thing, they make makeshift boats out of wicker and hide, where they store their belongings and pass like mentioned before (*Thomas 2006*, 285). Similar way is also described by John of Plano Carpini. According to him, each Mongol carry a piece of rawhide, that tied by the strings turns into a sack. When more soldiers are moving,

they put together more of those and make a raft, on which they put the saddles and other load, which they either attach to a horse or use some makeshift paddles and oars. The horses follow a swimming man that is leading them to the other side. If there is just one rider and can't make a raft, he simply puts his personal belongings to the rawhide sack and swims together with the horses (*Carpini 1996*, 74). Danube however posed as a problem for the invading Mongol army as it was impossible for them to cross, until it completely froze (*Kiss 2000*, 150, 151).

HORSE AND RIDING EQUIPMENT

Typical steppe horse, or a pony, is an ancient looking beast, still similar to their wild ancestors. Mongol horses are roughly 120–140 cm tall in withers and tends to have long head, short but strong limbs and also short neck and back, with strong musculature (*Turk 2017*, 23). Both modern Mongol horses and those described in the written sources have diverse coloration, Secret History of the Mongols often describes various spots or specific differences in the colour or the condition of a tail and mane that was used to recognize them from the rest of the herd. For example, an off-white, fleet-footed horse with a mangy tail and sores along its black-striped back, pale-bay geldings, bald tailed chestnut horse, black-backed grey, white or black-maned, black-tailed yellow horse (*Onon 2001*, 46, 68, 76, 154).

Except this, there is not many details about the look of the horse, since they didn't need to describe for them an obvious thing. Better, even though slightly biased descriptions come from the western sources which were wondering about the steppe horse husbandry, different from what they were used to. Thomas the Archdeacon of Split, living during the Mongol Invasion of Hungary in 1241–1242, comments on the Mongols horses as being short, but very tough, being able to endure the long strides without exhaustion and very little food (*Thomas 2006*, 285). Similar picture is painted by John of Plano Carpini who had to change the European horses in Kyiv, since they wouldn't survive in the steppe during the winter, as only the Mongol horses are able to dig through the snow and find a suitable source of food, as the Mongols don't keep stored hay or fodder (*Carpini 1996*, 96). Steppe horses acquired from the territory of the western ulus of the Mongol Empire were cherished mostly for their hardiness and resilience, valuable in Rus and other Slavic countries (*Turk 2017*, 24). There is even evidence that the Rus were probably stealing the horses from the Mongols in order to sell them, as the *John of Plano Carpini* (*1996*, 44) mentions prince Andrew of Chernigov being killed by Batu for such an accusation. Market specially for the horses in Mongolia is mentioned in the city of Karakorum, next to the northern gate (*William 1990*, 221). It is also known that the Mongols did come into the contact with other types of the horses and utilitize them, mainly the Arab horses sent as a tribute from the subjugated territories, described as slender and tall-legged with long necks (*Onon 2001*, 267). This description for sure means that they differed from the typical steppe horse in these characteristics, as also proves the archaeozoologic research. Arab horse, even though lame and unfit for anything else than parading, was found in a rich burial of the Late Medieval nomadic Cuman nobleman in Hungary (*Priskin 2006*, 217–219).

Main parts of the horse equipment saddle with stirrups and bridle. Mongols as well as other nomads didn't use spurs. Also are, chronicler Thomas of Split is describing that they rode in a fashion of the villagers, meaning without spurs, but also without the horseshoes (*Thomas 2006*, 285), even though there is one item in the grave from Mongolia from this period that is supposed to be a part of a horseshoe (*Erdenebat 2009*, 91). *William of Rubruck* (*1990*, 91) describes that the manufacture of stirrups, bits and saddles was man's job, while felt and textile covers that were also used in travelling were made by women. Basic construction of a saddle with wooden construction, mainly used by the Mongols consists of two wooden panels that lay on the horse's back and two bows, frontal called the pommel and canter in the back connecting them. These parts are joined together either by wooden or bone pegs or leather straps (Fig. 1). It usually has one chest strap, one or two seat straps going under the belly of the horse and a crupper secured under the horse tail to prevent the saddle movement in any direction (*Onon 2001*, 71, 153). This construction is then covered with leather or fabric and rests on the cloth blankets to protect the horse from abrasion (*William 1990*, 86, 87). Important rich individuals decorated the pommels and leather straps with smal plaques made of gold or other precious metals, both recorded in the written (*Carpini 1996*, 108) and archaeological (*Uray-Kőhalmi 1968*, fig. 6: 7) sources. Other saddles were decorated with ornamented bone plaques (*Kirpichnikov 1973*, fig. 64). Saddle in the Mongolian Empire in the 13th–14th c. usually had high prominent pommel and steep sloped low canter (*Erdenebat 2009*, 86). Archaeological remains of fully preserved saddles come from Northern Mongolia, close to the river Selenge (*Erdenebat 2009*, fig. 337), and Western Mongolia (*Uray-Kőhalmi 1968*), but also from the area of the Mongol Empire

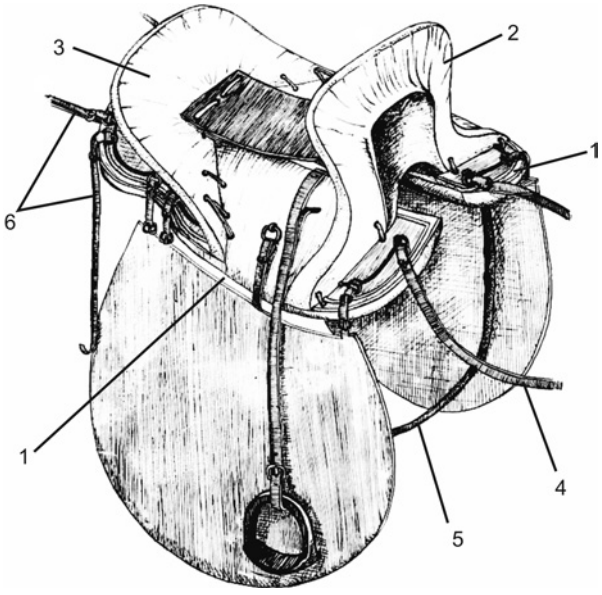

Fig. 1. Reconstrucion of a saddle used by the medieval Mongols with basic parts marked by the numbers. 1 – side panel; 2 – frontal bow (pommel); 3 – back bow (canter); 4 – chest strap; 5 – seat strap; 6 – crupper (after *Uray-Kőhalmi 1968*, fig. 8; edited by M. Holeščák).

in general, from the steppes of southern Russia, through Siberia, Altai, Mongolia and Inner Mongolia (*Erdenebat 2009*, 87, here further literature in the footnote 266). Except the riding saddle, that can be supposed to be those found in the graves, there was also a pack saddle used to attach the load on the horse (*Onon 2001*, 149). It could have been ridden in the time of need, but it wasn't its primary purpose (*Onon 2001*, 51, footnote 203). It is possible that it didn't have the wooden construction, just the textile covers and straps to attach the cargo. William of Rubruck mentions a story about cleric from Acre who was supposed to bring the letters to the Great Khan, which has been lost when unruly pack horse with everything he owned escaped from him. He also warns that this is common incident that happens when one is dismounting the horses (*William 1990*, 184, 185). It is possible that there was also difference between the riding horse and pack horse, as William of Rubruck also mentions exchanging them only in the very dire situation (*William 1990*, 140).

Stirrups, although barely mentioned in the written sources, are common and well explored item in the archaeological point of view. Numerous scientific works dedicated to the typology and chronology vastly exceed the scope of presented article. They are found in graves of both sexes, which underlines the fact mentioned by *John of Plano Carpini* (*1996*, 54) that the women can ride as good and as long as men, only with shorter stirrups. In fact, the best documented iron stirrups dated in the 13th–14th c. in Mongolia were found in a female grave, together with a part of a saddle, bronze mirror, spindle and one leather boot with felt lining (*Erdenebat 2009*, fig. 325–330). In the pre-Mongol era, the stirrups had a separated ear for attaching the leather strap and a neck, like the find from Arcat Del (*Erdenebat 2009*, fig. 316). During the Imperial period of 13th–14th c., the hole for the strap was struck in the upper part of the arch of the stirrup. The overall shape was round, D-shaped or drop-shaped, with more or less oval but very wide footrest (*Erdenebat 2009*, 90) and analogical artefacts can be found as far as the Carpathian basin (*Fodor 1976*, fig. 5), widely spread in the whole steppe area (*Fedorov-Davydov 1966*, 11–16). The wide footpad offered better stability and also more comfort during the long travel. Sometimes the eyelet was missing and the strap was only tied around the bow, example of it was found at Chovdyn Gol in Western Mongolia (*Uray-Kőhalmi 1968*, 354). However, the stirrups were not only made of iron. Rarely preserved are wooden stirrups with the shape copying the iron ones, for example the item found in the Khovd aimag by the Jamnaa Gol stream (*Uray-Kőhalmi 1968*, fig. 6: 12).

Bridle is not often recorded in the written source. In the Secret History of the Mongols, it is usually paired together with the saddle (*Onon 2001*, 251, 272) or in already mentioned context of the Chinggis Khan's advice how to not exhaust the animals during campaign. The archaeological remains from the 13th–14th c. contains mainly two-pieced iron bits connected in the centre, with circular rings for attaching the reins, typical for not only the nomadic societies basically from the whole Eurasia. Archaic forms with S-shaped sidepieces are still visible on the paintings, for example at the famous painting of the Kublai Khan on the hunt (*Erdenebat 2009*, 88, 89). Distance which the Mongols had travelled, at the first phase in a military way, can be illustrated by unique find of bridle and harness decorations found at Rakamaz in Hungary (*Mesterházy 1984*, fig. 1–7). Origin of the richly ornamented and gilded metal plates can be found in 6 000 km distant Minusinsk basin around the river Yenisei. It may had belonged to the auxiliary of the Mongol Empire during the invasion, or a personal item of a highborn Mongol warrior (*Mesterházy 1984*).

As was already mentioned, the Mongols didn't use spurs in general, for making the horse go faster they used whips (*Carpini 1996*, 98). When Chinggis Khan decided, that Ögedei will become his successor, Tolui expresses his future support among other promises, that he will be the whip of his chestnut

horse (*Onon 2001*, 247). It is problematic to exactly say how did these whips looked like, as they are very rarely found in the archaeological material, since they were mainly made of organic material. In the grave from the beginning of the 11th c., one 53.5 cm long straight wooden stick with perforation and two semicircular notches and the rests of the leather string at one end is interpreted as the whip (*Erdenebat 2009*, fig. 346). The fashion of making it was probably very similar to the whips that are used in Mongolia even nowadays and it is possible to assume, that this simple concept was also used in the 13th–14th c. Leather part of the whip made from number of braided strings was recorded in the grave of a possibly Cuman warrior of the Golden Horde period in Olen-Kolodez (*Efimov 1999*, 101). There is one specific type of archaeological finds, typical for the western Eurasian steppe and the region of Ulus Jochi, that is traditionally interpreted as the pommel of the handle of aforementioned type of horse whip. It is made of bone, specifically horse vertebrae, or sometimes bronze and is roughly in the shape of a bird head (*Chkhaidze 2016*). The horse could have also been moved by a simple stick, as the *John of Plano Carpini* (*1996*, 48) explains, how they didn't dare to take switches to strike the horses from the brush that was considered sacred.

Last mentioned item connected with the horse handling is *uurga*, the pole-lasso used to catch a horse. As the name itself says, it is a willow or birch stick, up to 6–7 m long, with a leather or rope noose at the end (*Atwood 2004*, 223). In Secret History of the Mongols, there is one instance when this tool is mentioned, in a story when Chinggis Khan meets first time his future general Bo'orchu. They together find the horses that were stolen from Temujin's family and when rescuing them, they are chased by men armed with *uurga*, preparing to catch Temujin or his horse, only to be saved by coming night (*Onon 2001*, 77). In the context for travelling, it was used to take out selected horse out of the herd and serves for this purpose in Mongolia even nowadays.

CONCLUSIONS

Travelling in the Mongol Empire was done mainly on the horseback. In need of connection between the wide regions reigned by the various Mongol princes, khan Ögedei put an order in the system of relay stations, that were in some way already established by the Chinggis Khan. These stations, called *jam*, situated at least on day travel from each other were used to exchange the exhausted horse for the new one, have a meal and if needed also provided accommodation. This postal service however wasn't used only by the messengers but also by the ambassadors and missionaries which started to travel to the Empire after it's opening to the world and releasing the pressure towards the Western and Central Europe. Two of these travellers, John of Plano Carpini and William of Rubruck, went as far as Karakorum and left detailed descriptions of their journey, including all the perils they encountered on the road. It is possible to count, how long distance could such a traveller overcome in one day: around a 120 km if he had a fresh horse every day, which was not a rule, mainly in the remoted areas of the South Siberian steppe. In some parts, like in the mountain passes of Western Mongolia and Eastern Kazakhstan which were crucial to the messenger system of the Mongol Empire, it was possible to pass two *jam* stations in a day. It seems that the dependent states such as Sultanate of Rum didn't use the *jam* system from their Mongol overlords, other countries, such as Muscovite Russia used it extensively also after gaining independence from the fragments of the Mongol Empire. Horse of a typical steppe build was a traveller's companion, sharing with him hardships of a cold climate, with little to no maintenance needed, opposite of the European horses. Travellers were amazed, how much can this short but muscular beast endure. Horse harness, mostly the typical steppe saddle and stirrups, utilized by Mongol in their own fashion, provided as much comfort as possible in traversing the vast distances in the Mongol Empire, through the Eurasian steppe belt, up to the city of Karakorum.

BIBLIOGRAPHY

Alef 1967 – G. Alef: The Origin and Early Development of the Muscovite Postal Service. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 15, 1967, 1–15.

Atwood 2004 – C. Atwood: *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. New York 2004.

Carpini 1996 – J. of Plano Carpini: *The story of the Mongols whom we call the Tartars*. Translated by E. Hildinger. Boston 1996.

Clavijo 2005 – R. G. de Clavijo: *Embassy to Tamerlane*. Translated by G. Le Strange. London – New York 2005.

Chkhaidze 2016 – V. N. Chkhaidze: Kostianye navershiia pletej s otrostkom v pogrebeniiakh srednevekovykh kochevnikov vostochnoevropejskikh stepej. In: I. Kyzlasov (red.): *Stepi Vostochnoj Evropy v srednie veka. Sbornik pamiati Svetlany Aleksandry Pletnevoj*. Moskva 2016, 353–382.

Efimov 1999 – K. Iu. Efimov: Zolotoordynskie pogrebeniia iz mogilnika "Olen-Kolodez". *Donskaia arkheologiia* 3–4, 1999, 93–108.

Elnikov 2015 – M. V. Elnikov: Pamiatniki zolotoordinskogo perioda v Nizhnem Podneprovie. In. S. G. Bocharov/A. G. Sitdikov (red.): *Genuezskaia Gazariia i Zolotaia Orda*. Kazan – Simferopol – Kishinev 2015, 479–508.

Erdenebat 2009 – U. Erdenebat: *Altmongolisches Grabbrauchtum – Archäologisch-historische Untersuchungen zu den mongolischen Grabfunden des 11. bis 17. Jahrhunderts in der Mongolei*. Dissertation thesis. Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn. Bonn 2009. Available at: https://bonndoc.ulb.uni-bonn.de/xmlui/bitstream/handle/20.500.11811/3990/1958.pdf?-sequence=1&isAllowed=y

Fedorov-Davydov 1966 – G. A. Fedorov-Davydov: *Kochevniki Vostochnoj Evropy pod vlastiu zolotoordynskikh khanov*. Arkheologicheskie pamiatniki. Moscow 1966.

Fodor 1976 – I. Fodor: Az osztrogozsszki lelet. *Cumania* 4, 1976, 255–263.

Juvayni 1958 – A.-M. Juvayni: *History of the World Conqueror*. Translated by J. A. Boyle. Harvard 1958.

Kirpichnikov 1973 – A. N. Kirpichnikov: *Snariazhenie vsadnika i verkhovogo konia na Rusi IX–XIII vv*. Arkheologia SSSR. Svodarkheologicheskikh istochnikov 36. Moskva – Leningrad 1973.

Kiss 2000 – A. Kiss: Weather events during the first Tartar invasion in Hungary (1241–42). *Acta Geographica Szegediensis* 37, 2000, 149–156.

Komroff 1926 – M. Komroff: *The travels of Marco Polo the Venetian*. New York 1926.

Liščák 2014 – V. Liščák: *Po stopách bratra Odorika. Styky Evropy a mongolské Číny ve 13. a 14. století (s přílohou Biblioteca Odoriciana)*. Anthropologia integra. Series Monographica 1. Brno 2014.

Mesterházy 1984 – K. Mesterházy: Hakasz (jenyiszeji kirgiz) leletek Rakamazról. *Archaeologiai Értesítő* 111, 1984, 225–236.

Onon 2001 – U. Onon: *The secret history of the Mongols, the life and times of Chinggis Khan*. London – New York 2001.

Pow 2018 – S. Pow: The Mongol Empire's northern border: Re-evaluating the surface area of the Mongol Empire. In: D. Mérai (ed.): *Genius Loci. Laszlovsky 60*. Budapest 2018, 8–13.

Priskin 2006 – K. Priskin: A csengelei kun vezér lovának genetikai vizsgálata. *Folia Archaeologica* 52, 2006, 217–219.

Shim 2014 – H. Shim: The postal roads of the Great Khans in Central Asia under the Mongol-Yuan Empire. *Journal of Song-Yuan Studies* 44, 2014, 405–469. DOI: https://doi.org/10.1353/sys.2014.0006

Thomas 2006 – Thomas of Split: *History of the bishops of Salona and Split*. Translated by D. Karbić/M. Matijeivić Sokol/J. R. Sweeney. Budapest – New York 2006.

Turk 2017 – A. Turk: A scientific and historical investigation on Mongolian horses. *Istoriia: Fakty i simvoly* 11/2, 2017, 23–32.

Uray-Kőhalmi 1968 – K. Uray-Kőhalmi: Two saddle finds from Western Mongolia. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20, 1968, 347–358.

William 1990 – William of Rubruck: *The mission of friar William of Rubruck. His journey to the court of the Great Khan Möngke 1253–1255*. Translated by P. Jackson/D. Morgan. London 1990.

Manuscript accepted 18. 9. 2023

Translated by author

Mgr. Michal Holeščák, PhD.
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
2 Saborna Str.
BG – 1000 Sofia

Archeologický ústav SAV, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
m.holescak@gmail.com

Stepou do Karakorumu

Cestovanie v Mongolskej ríši

Michal Holeščák

SÚHRN

Naprieč Mongolskou ríšou sa cestovalo v prvom rade na koni. Chán Ögedei kvôli potrebe spojenia medzi širokými regiónmi, ktorým vládli rôzne mongolské kniežatá, zorganizoval systém "poštových" staníc, zriadených pred ním Džingischánom. Stanovištia nazývané *jam*, umiestnené aspoň na jeden deň cesty od seba, slúžili na výmenu vyčerpaného koňa za nového, na občerstvenie sa, a v prípade potreby aj na krátke ubytovanie. Tento systém však nevyužívali len poslovia, ale aj veľvyslanci a misionári, ktorí začali do ríše cestovať po jej otvorení sa svetu a uvoľnení tlaku na západnú a strednú Európu. Dvaja z týchto cestovateľov, Giovanni da Pian del Carpine a William z Rubrucku, zašli až do hlavného mesta Karakorumu a zanechali podrobné opisy svojej cesty vrátane všetkých nebezpečenstiev, s ktorými sa na nej stretli. Je možné približne vypočítať, akú vzdialenosť by mohol cestovateľ prekonať za jeden deň (okolo 120 km), ak by mal každý deň čerstvé kone, čo nebolo pravidlom, hlavne v odľahlých oblastiach juhosibírskej stepi. V niektorých častiach, ako napríklad v horských priesmykoch západného Mongolska a východného Kazachstanu, ktoré boli rozhodujúce pre kuriérsky systém Mongolskej ríše, bolo možné prejsť dvoma stanicami *jamu* za deň. Zdá sa, že podriadené politické jednotky, ako napríklad Rúmsky sultanát, neprevzali systém *jamu* od svojich mongolských vládcov, no iné krajiny, ako napríklad Moskovské kniežatstvo, ho vo veľkom využívali aj po získaní nezávislosti od fragmentov Mongolskej ríše. Kôň typickej stepnej postavy bol spoločníkom cestovateľov, zdieľal s ním útrapy chladného podnebia, s minimálnou alebo žiadnou potrebou starostlivosti, na rozdiel od európskych koní. Cestovatelia boli ohromení, koľko toho tento nízky, no svalnatý tvor vydrží. Konské postroje používané Mongolmi, väčšinou typické stepné sedlo s drevenou kostrou a strmene s rozšírenou podnožkou, poskytovali maximálny možný komfort pri prekonávaní obrovských vzdialeností v Mongolskej ríši cez euroázijský stepný pás až do mesta Karakorum.

Obr. 1. Rekonštrukcia sedla používaného stredovekými Mongolmi, s vyznačenými základnými súčasťami. 1 –lyžiny kostry podsedlia, 2 – predná rázsocha, 3 – zadná rázsocha, 4 – poprsný remeň, 5 – podbrušný remeň, 6 – podchvostový remeň (podľa *Uray-Kőhalmi 1968*, fig. 8; upravil M. Holeščák).

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 287–311.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.21

HOARDS AND ISOLATED JEWELLERY DISCOVERED OUTSIDE THE CARPATHIAN ARCH

SILVIU OȚA

In the territory to the south and east of the Carpathian Mountains, including Dobrudja, on the territory of present-day Romania, some hoards and ornaments were discovered by chance. I focused on those from the second half of the 13th c. and the beginning of the 14th c. From the point of view of the history of the population from this area, the zone selected for the study was, in the chosen chronological interval, controlled by the Tatars, obviously with some interruptions. In article were analysed the status of the research, the issue of the discoveries, models of items from hoards and isolated discoveries and their chronology. The hoards, although with many similar artefacts, are quite diverse in terms of composition. The very heterogeneous structure of the artefacts from the treasures, as well as the presence of Tatar coins or of a bracelet with the same origins indicate quite clearly that we are dealing with elites who participated in various campaigns in several areas across eastern and south-eastern Europe. The small hoards containing Balkan pieces, pose another problem. They contain neither artefacts from the environment of the Golden Horde, nor coins, nor ornaments or other pieces of clothing from the Russian space. The small hoards are may rather be connected to the local elites, who have tried to bury their reduced accumulations of pieces due to conflicts. Also, the discovery of some of the pieces in the territory of medieval settlements, in the space between housing complexes, can lead us to the idea of losses, either as a result of external attacks, or various violent disputes between members of a community. It is certain that we are dealing with pieces that were fashionable in the 13th c. and at the beginning of the next one, that circulated including in areas controlled by the Tatars.

Keywords: Romania, Golden Horde, 13th–14th c., hoards, tiara, earring, bracelet, coin.

In the territory to the south and east of the Carpathian Mountains, including Dobrudja, on the territory of present-day Romania, some hoards and ornaments were discovered by chance. Most of them are in the possession of the National Museum of Romanian History, as a result of purchases or transfer of goods from one cultural institution to another.

Of all of these artefacts, I focused on those from the second half of the 13th c. and the beginning of the 14th c. From the point of view of the history of the population from this area, according to the Romanian historiography, the zone selected for the study was, in the chosen chronological interval, controlled by the Tatars, obviously with some interruptions. In the period before the creation of the feudal states Moldavia and Țara Românească or Wallachia, the territory was largely controlled by Tatars. According to known sources, their rule under Nogai extended to the Iron Gates (*Uzelac 2018*, 273). Previously, the west of the region, namely Oltenia (the space between Drobeta-Turnu Severin and the Olt River) was offered by the Hungarian king Bela IV to the Joannite Knights in 1247. The situation was perpetuated, even if only formally, during the reign of Nogai's son, namely Ceaka.

However, at least to the south of the Carpathian Mountains, there were some local political formations, namely the kenezates of Ioan and Farcaș, as well as the voivodeships of Seneslau and Litovoi. They were mentioned in the Diploma of the Joannite Knights, from 1247 (*DIR 1951*, doc. 285, 329–333). A great number of the artefacts discovered in these territories, mainly in Oltenia (*Oța 2020a*), were either of Byzantine origin or tradition, as evidenced in particular by the funerary archaeological finds. For the end of the 13th c. and the beginning of the next, these adornments and clothing accessories appeared and in the northern half of Muntenia, as for example at Cetățeni-Poiana Târgului (*Dumitriu 2001*, 116, pl. 86: 5–8, 10) and Dridu-La Metereze (*Dumitriu 2001*, 122, pl. 90). The existence of cemeteries in which Balkan adornments are found, quite clearly indicate that we are dealing mainly with a local population. We can sparsely see some influences from the foreign populations in the art of the jewellers. We are referring especially to the appearance of question mark shaped earrings, whose origin was considered to be an eastern one, very probably having arrived here from the North-Pontic steppes and Asia (see *Vladimirov 2019*). Another part are items of oriental tradition, arrived here by trade or probably together

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

with their owners (bracelets decorated with stylized lion heads or the Sassanid knot).

The territorial distribution of the finds is quite diverse (three hoards in Central Moldavia: Voinești-Alexandru Baisan's vineyard (*Teodor 1961*), Oțeleni (*Teodor 1964*) and Cotnari (*Dumitriu 2009*, 56, 57), two in Muntenia Pantelimon-Cernica Forest (*Oța/Oberländer-Târnoveanu 2018*), one in Prahova County (*Oța/Mirea 2021*) and one in Dobrudja in Mihail Kogălniceanu-Uzun Baiîr Hill (*Dumitriu 2001*, 110, 111, pl. 16: 12–15a; *Iliescu/Simion 1964*; *Oța/Dragotă/Rustoiu 2010*, 157, 168, pl. 2: 1; *Reabțeva 2014*, 103, 327, fig. 65: 7; *Teodorescu 1976*, 170). One can add to this some isolated pieces from Dobrudja (Isaccea; *Oța/Georgescu 2016b*), Păcuiul lui Soare (*Diaconu/Baraschi 1977*, 117, 120, fig. 93: 11), Dinogetia-Garvăn (*Diaconu/Baraschi 1977*, 120; *Ștefan et al. 1967*, 291–293, fig. 172: 17, 18), a bracelet from Oltenia (Runcu; *Ioniță 2005*, 141, 220, fig. 48: 25) and a diadem discovered by chance in Goranu village in Vâlcea County (*Dumitriu 2001*, 125, pl. 106; *2009*, 56, 57) which can be attributed to the same chronological interval. Of course, the number of treasures is much higher, but this time we took into consideration only those that contained jewelleries and clothing accessories.

THE STATE OF THE RESEARCH

Currently, in Romania, all the discovered treasures were published in specialized articles or synthesis volumes dedicated to certain topics (see *Burda 1979*, 40; *Custurea/Talmațchi 2011*, 271, 272; *Dumitriu 2001*, 110, 111, pl. 16: 12–15a; *Teodorescu 1968*, 308, 311; *1976*, 170).

As a rule, most authors focused on offering analogies for the discovered ornaments, clothing accessories and containers, discussed the origin of the pieces and possibly the context in which they were hidden. Unfortunately, two of them, the one from Mihail Kogălniceanu-Uzun Baiîr Hill and Cotnari, are published only quite summarily, without an adequate description.

The proposed chronology for these hoards or isolated pieces is diverse, depending on the state of research at the time of their publication. Thus, the treasure from Voinești-Alexandru Baisan's vineyard was originally considered as belonging to the period of the great Tatar invasion of 1241–1242 (*Teodor 1961*, 262), and a few years later, it was placed somewhere at the end of the mentioned century or the beginning of the next (*Oța/Georgescu 2016a*, 316). In the case of the Oțeleni treasure, the chronology of the burial was better analysed as coins were also discovered here. Thus, it was dated based on the newest coin in 1299. Another hoard, namely the one from Mihail Kogălniceanu-Uzun Baiîr Hill was also dated based on coins. Although not exhaustively published, it has been proposed as the time of his burial either the years 1300–1301 or the beginning of the 14th c. The treasure discovered at Cotnari has been dated with some approximation during the 13th c., most likely in the second half.[1] In the case of the other finds, they were attributed based on their typology at the end of the 13th c. and the beginning of the next.

The issue of the discoveries is quite complex, given that after the great Tatar invasion of 1241–1242 the area outside the Carpathians and the Danube mouths region experienced quite rapid and diverse transformations. First of all, we must consider the shock that the Hungarian Kingdom had experienced in the first place (*Holban 1981*, 67–89; *Pál 2006*, 124–129; *Papacostea 1993*, 138–144) as well as its attempt to defend itself against the newcomers, namely the Tatars. One of the first measures taken by the Hungarian royalty was the cession in 1247 of the Banat of Severin to the Joannite Knights. Basically, the territory in question is mainly the territory of today's Oltenia and part of the Eastern Banat. The situation was only partially resolved after this date, as the Tatars controlled the area towards the end of the 13th c., until Severin (*Ciocâltan 2012*, 256).

The Balkan states, which were often subjected to incursions by newcomers (see *Uzelac 2015*) faced a relatively similar situation. To this, one can add the attempts of the local populations to establish local political formations, even if they functioned under the tutelage of the Mongols.

What binds these hoards together is the chronology of certain artefacts that compose them, as well as their area of discovery, from a political point of view. To this, one adds the presence in some of the treasure of adornment pieces made in the workshops of the Golden Horde, such as the Oțeleni bracelets, but also of coins minted by workshops from their territory (Mihail Kogălniceanu-Uzun Baiîr Hill, Oțeleni). One adds to the above discoveries a part of the isolated pieces discovered in Dobrudja such as the bracelets from Dinogetia and the fragment from Păcuiul lui Soare. Initially, the artefacts from the first point mentioned (Dinogetia-Garvăn) were dated in the 11th–12th c.; and then, over ten years, they should be returned to the dating and considered as belonging to the 13th–14th c. (*Diaconu/Baraschi 1977*, 120).

Another aspect that must be taken into account is related to the adornments and clothing accessories

[1] Unfortunately, it did not benefit from a complete, proper scientific publication.

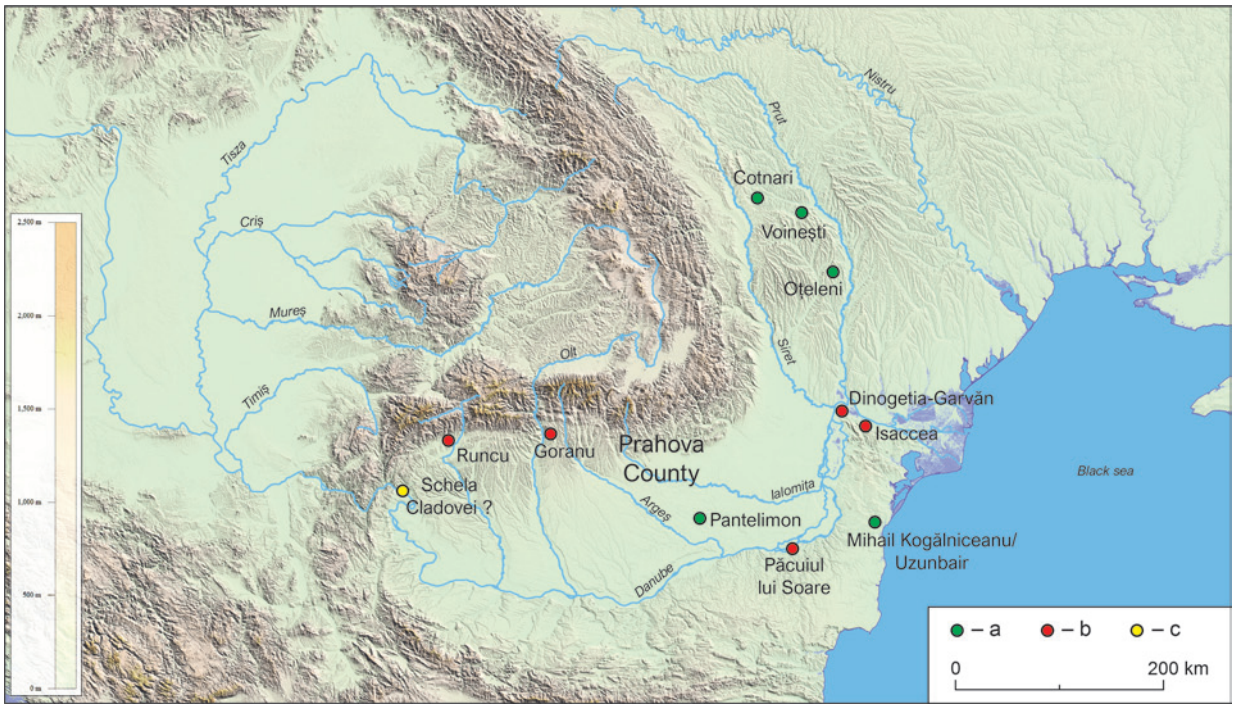

Fig. 1. Treasures and isolated discoveries of jewellery in the territory under the Tatars control. Legend: a – treasures; b – isolated discoveries; c – tresure from 15th c. with gold bracelets from Golden Horde period (Map M. Florea, S. Oţa).

that were dated earlier than the last third of the 13th c. in these territories and that not infrequently appeared in the hoards studied, for example earrings discovered in Voinești-Alexandru Baisan's vineyard (Fig. 3: 1, 2), Prahova County treasure (Fig. 9: 1).

THE HOARDS

At this point of the research, with regards to the area south of the Carpathian Mountains, they are concentrated especially in the eastern part of the region, namely in Muntenia, so in the space between the Olt River in the West and the Danube in the East (Pantelimon-Cernica Forest and a hoard whose place of discovery is unknown, but we know that it comes from Prahova County). In Moldavia, all three treasures are grouped in a relatively small area, in the present-day Iași County (Cotnari and Voinești-Alexandru Baisan's vineyard) as well as a third, not very far away, in Oțeleni (Vaslui County). At this stage of the research only one treasure is known in Dobrudja, namely Mihail Kogălniceanu-Uzun Baiîr Hill (Fig. 1).

The description of the hoards

Considering that almost all of them have already been published, except for the Prahova County treasure (*Oța/Mirea 2021*, 159–177), I will settle for their brief description.

Dobrudja

Only one hoard from the period analysed in this article was discovered in this region, namely on the territory of Constanța County.

1. Mihail Kogălniceanu-Uzun Baiîr Hill (year of discovery: 1962–1963; locality: Mihail Kogălniceanu; place of discovery: Constanța County). The treasure (*Custurea/ Talmațchi 2011*, 271, 272), deposited in three copper and three ceramic containers, included coins (195 Byzantine *hyperperi* as well as Latin imitations, 92 ingots and 11 silver cakes, two simple hair links, made of gold (Fig. 2: 1, 2), three bracelets, one of which was made of silver (Fig. 2: 3), one of gold (Fig. 2: 4) and a fragment of common metal, but gilded. The coins discovered were issued by John III Dukas Vatatzes (1222–1254), Theodor II Lascaris (1254–1258), Andronic II Paleologus (1282–1295) and Michael IX (1294–1320), Michael IX (1295–1320). To them one we can add 23,439 silver Tatar coins from the period 1280–1312. Unfortunately, it was not published exhaustively, but with rather brief descriptions.

Moldavia

Here too the number of treasures is limited, namely only three (Cotnari, Oțeleni, Voinești-Alexandru Baisan's vineyard).

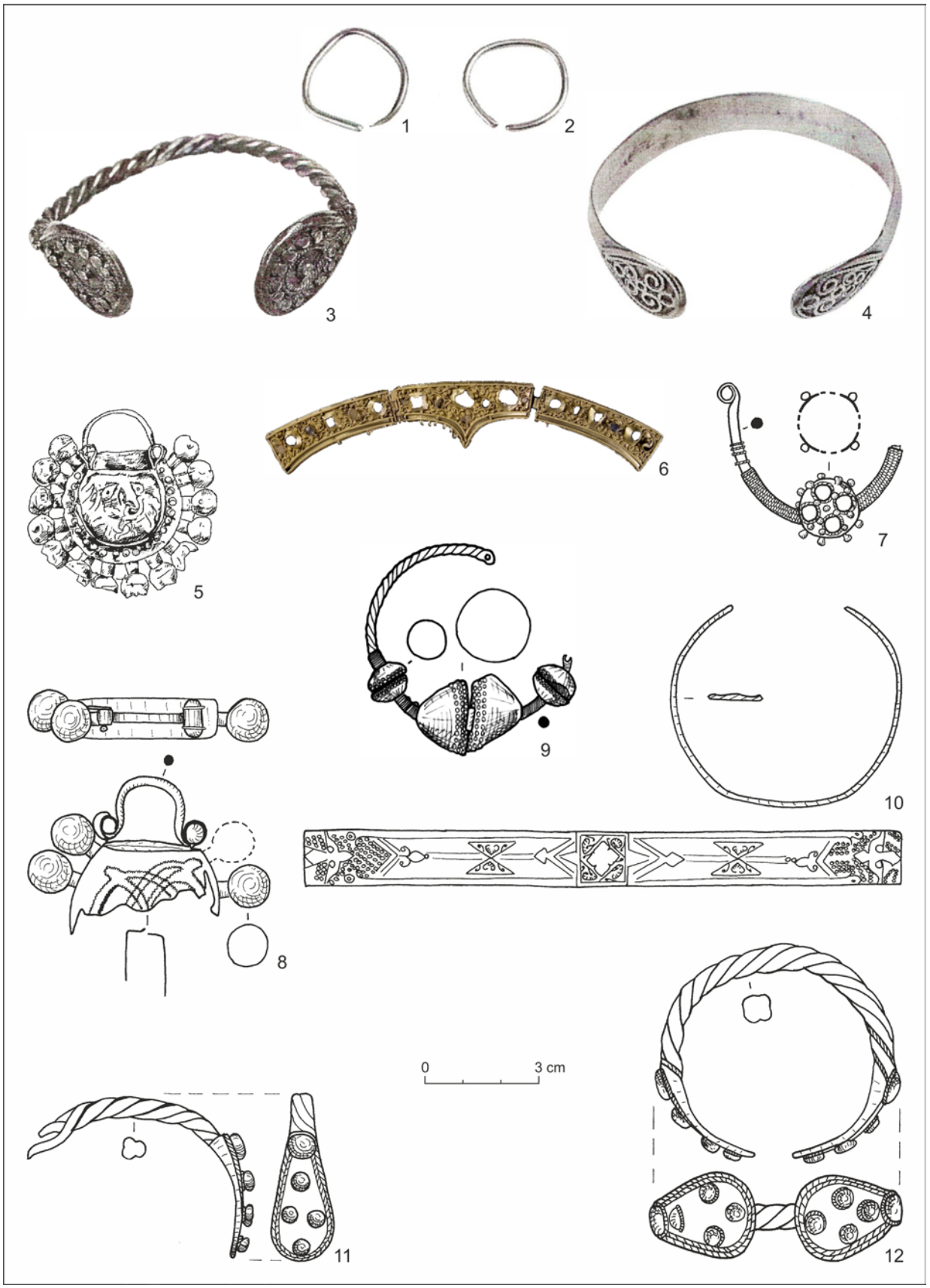

Fig. 2. 1–4 – Mihail Kogălniceanu/Uzunbaiîr (after *Dumitriu 2001*); 5, 6 – Cotnari (5 – after *Reabtseva 2014*; 6 – photo M. Amarie); 7–12 – Oțeleni (drawings G. Ducman).

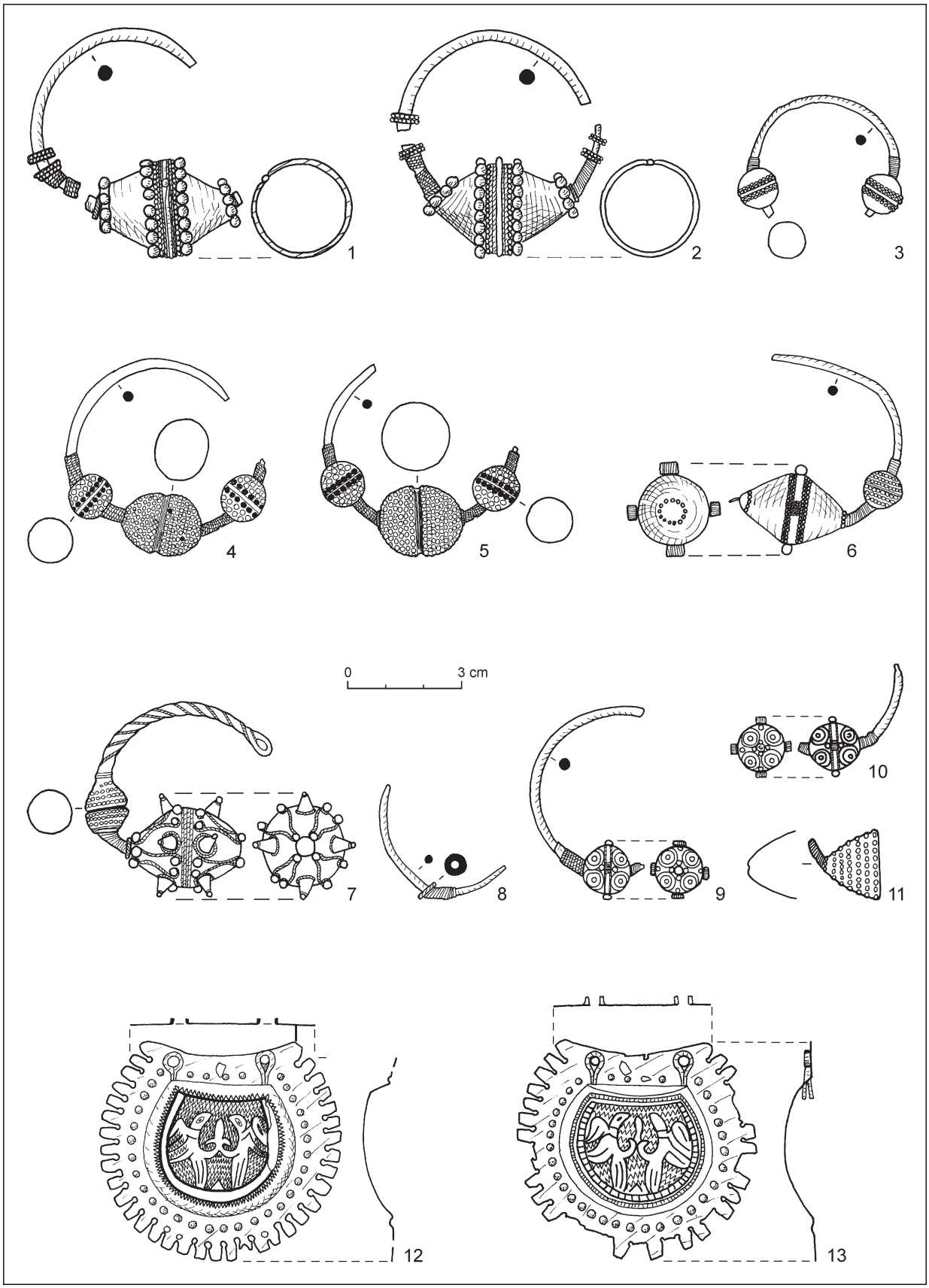

Fig. 3. Voinești. Earrings (drawings by G. Ducman).

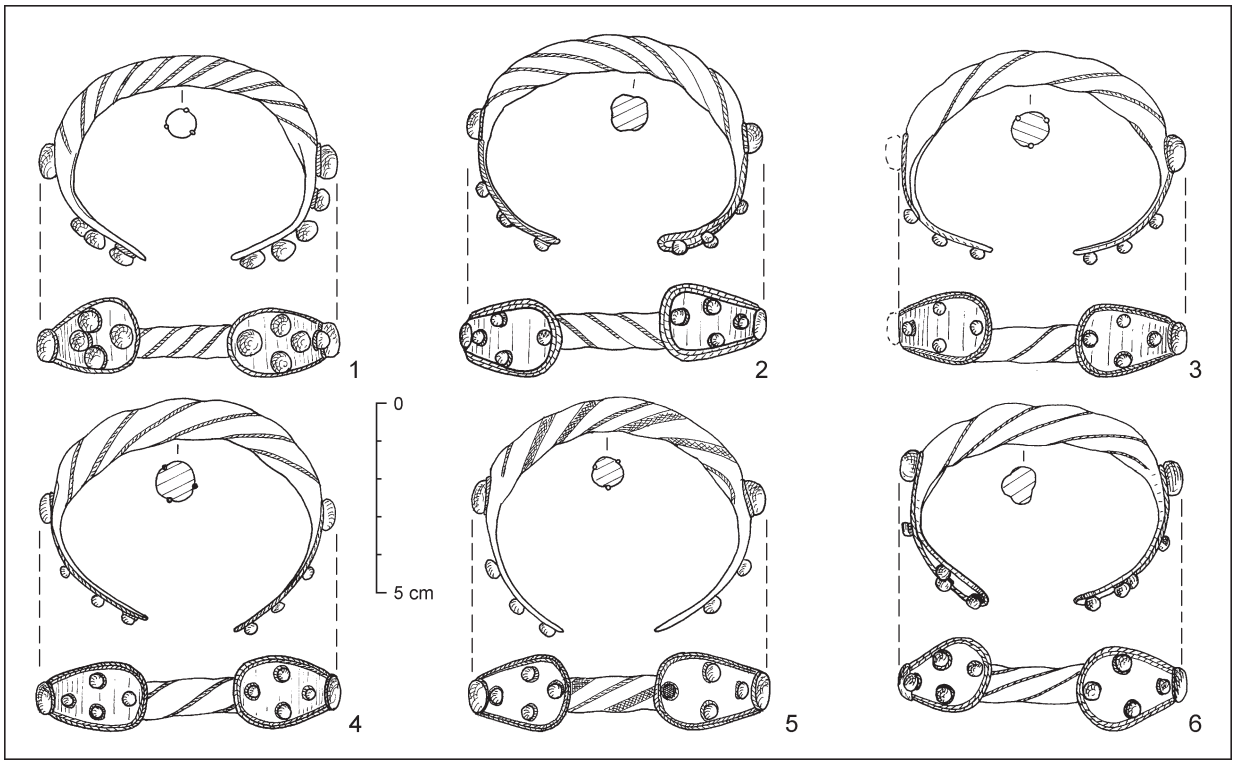

Fig. 4. Voinești. Bracelets (drawings by G. Ducman).

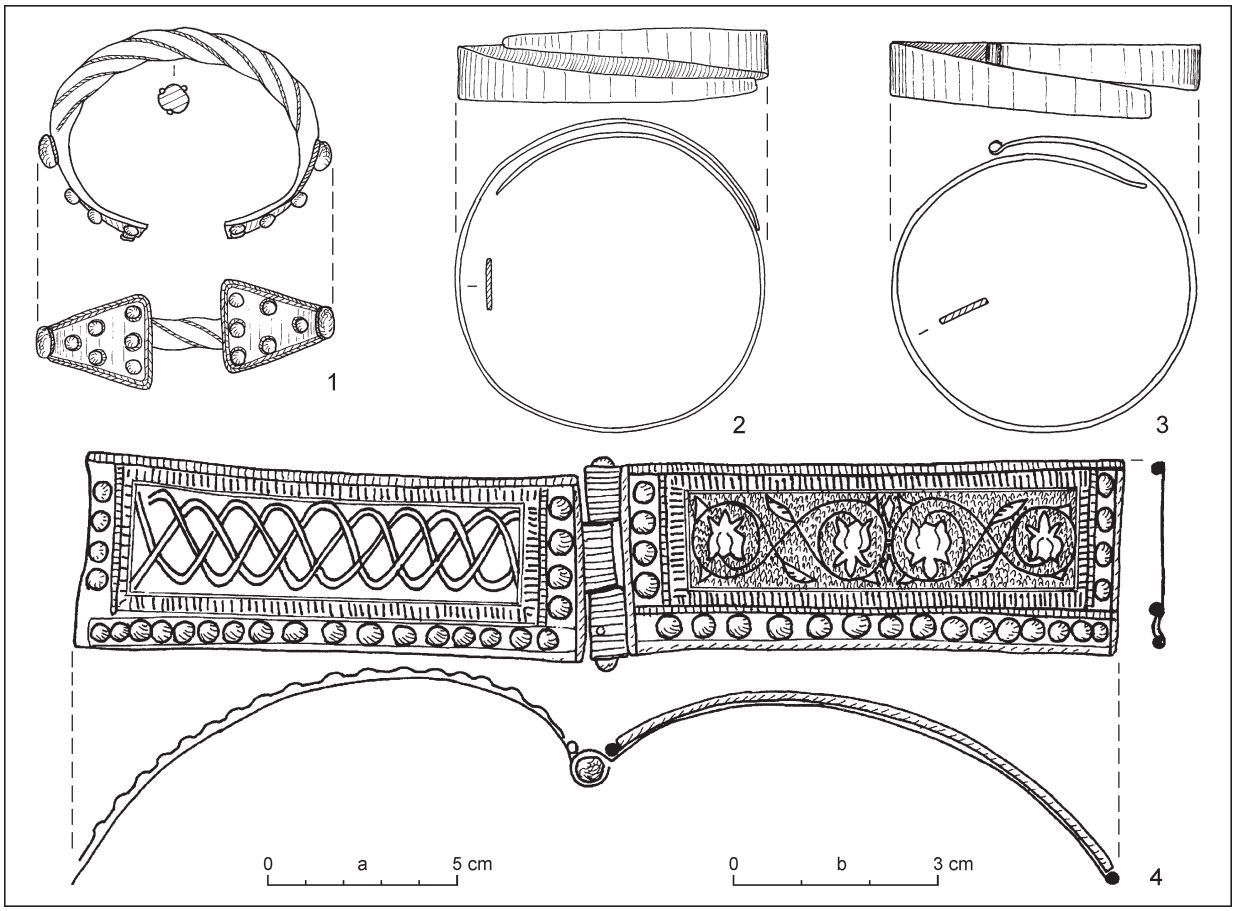

Fig. 5. Voinești. Bracelets (drawings by G. Ducman). Scale: a – 1–3; b – 4.

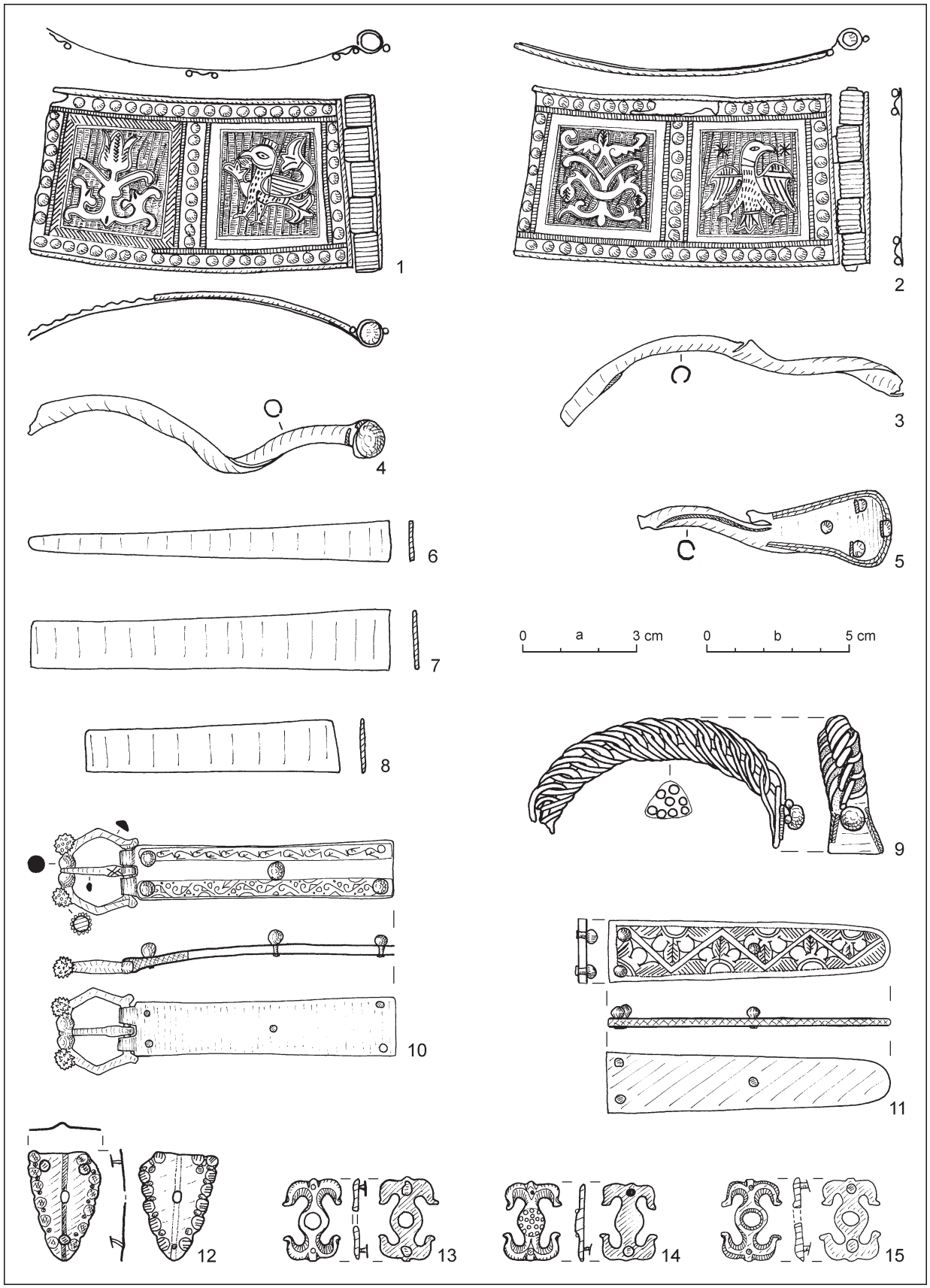

Fig. 6. Voinești. Bracelets and belt accessories (drawings by G. Ducman). Scale: a – 1–9, 12–15; b – 10, 11.

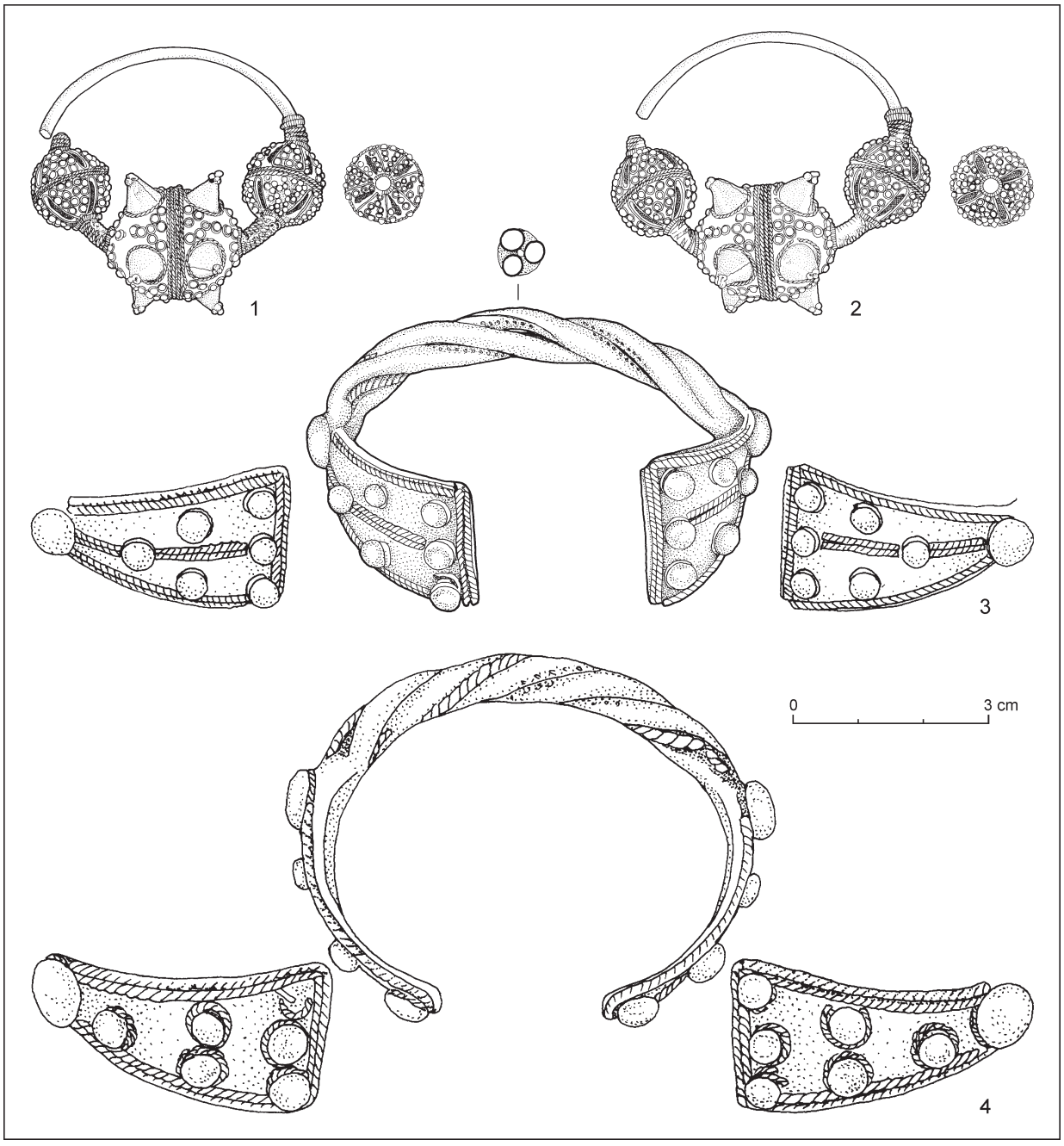

Fig. 7. Pantelimon-Cernica Forest. Earrings and bracelets (drawings by S. Mateescu).

1. Cotnari (year of discovery: (?); locality: Cotnari; place of discovery: Iași County). The hoard (*Burda 1979*, 40; *Teodorescu 1976*, 163, 164, 169, fig. 174; 176) contains several items of adornment, namely a few earrings (Fig. 2: 5) and a tiara (Fig. 2: 6).
2. Oțeleni (year of discovery: 1921; settlement: Oțeleni; village Deleni; place of discovery: in the village; Vaslui County). The items were discovered in a ceramic pot (*Iliescu 1964; Teodor 1964*). Of all the pieces discovered,[2] today only three earrings (Fig. 2: 7–9) of which only one almost complete (Fig. 2: 9), two entire bracelets (Fig. 2: 10, 12) and one half (Fig. 2: 11) are still preserved. To these are added two Byzantine gold coins (*Teodor 1964*, 343) issued by Ioan Vatatzes (1222–1254), as well as 80 Tatar coins issued by the Khans Tuda-Mangu (1280–1287), Tula Buga (1287–1290) and Toctai (1290–1311). According to Octavian Iliescu we are dealing with 79 Tatar coins and 11 of their imitations (*Iliescu 1964*, 363).
3. Voinești (year of discovery: 1926; settlement: Voinești; place of discovery: Alexandru Baisan's vineyard; Iași County). The hoard was buried in a ceramic container and was composed of 31 items of adornment and clothing

[2] 300–400 coins, two pairs of earrings, a tiara made of gilded silver.

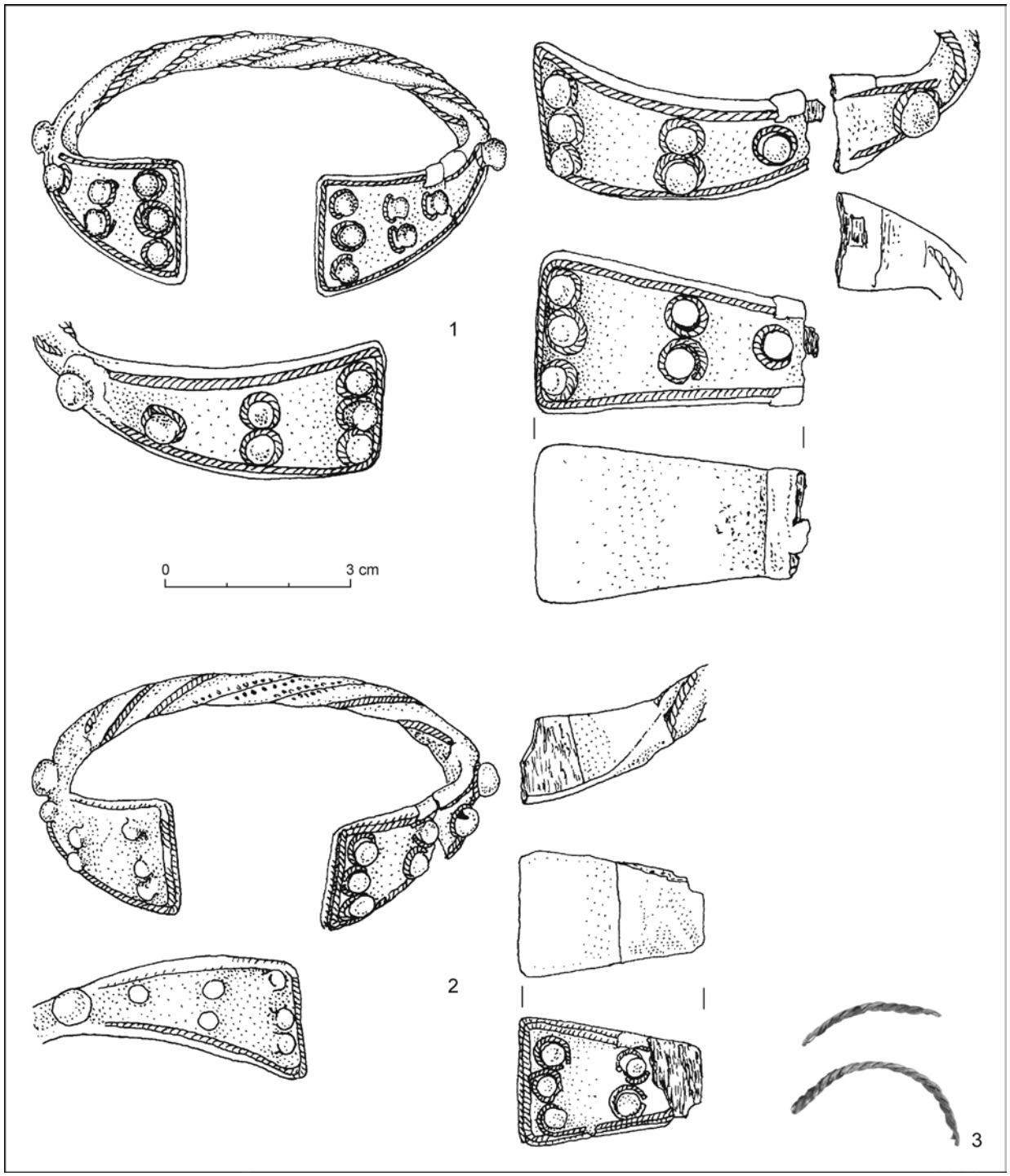

Fig. 8. Pantelimon-Cernica Forest. Bracelets (drawings by S. Mateescu, photo M. Amarie).

accessories (*Oța/Georgescu 2016a*; *Teodor 1961*). These are nine complete and fragmentary temple earrings (Fig. 3), ten complete bracelets (Fig. 4; 5) and four fragmented ones (Fig. 6: 1–9), a complete pendant (part of a Kolt type earring and a fragment (Fig. 3: 11), a belt buckle with a plaque (Fig. 6: 10) and a belt flaps (Fig. 6: 11), as well as four appliques (Fig. 6: 12–15). Part of them were lost, namely an applique, a ring as well as the fragments of the vessel in which they were deposited.

Wallachia

The presence of the treasures is numerically reduced and is limited to only two such discoveries (Pantelimon-Cernica Forest and one from Prahova County).

1. Pantelimon (year of discovery: 2016; settlement: Pantelimon, Cernica Forest; place of discovery: Ilfov County). The hoard contained (*Oța/Oberländer-Târnoveanu 2018*)

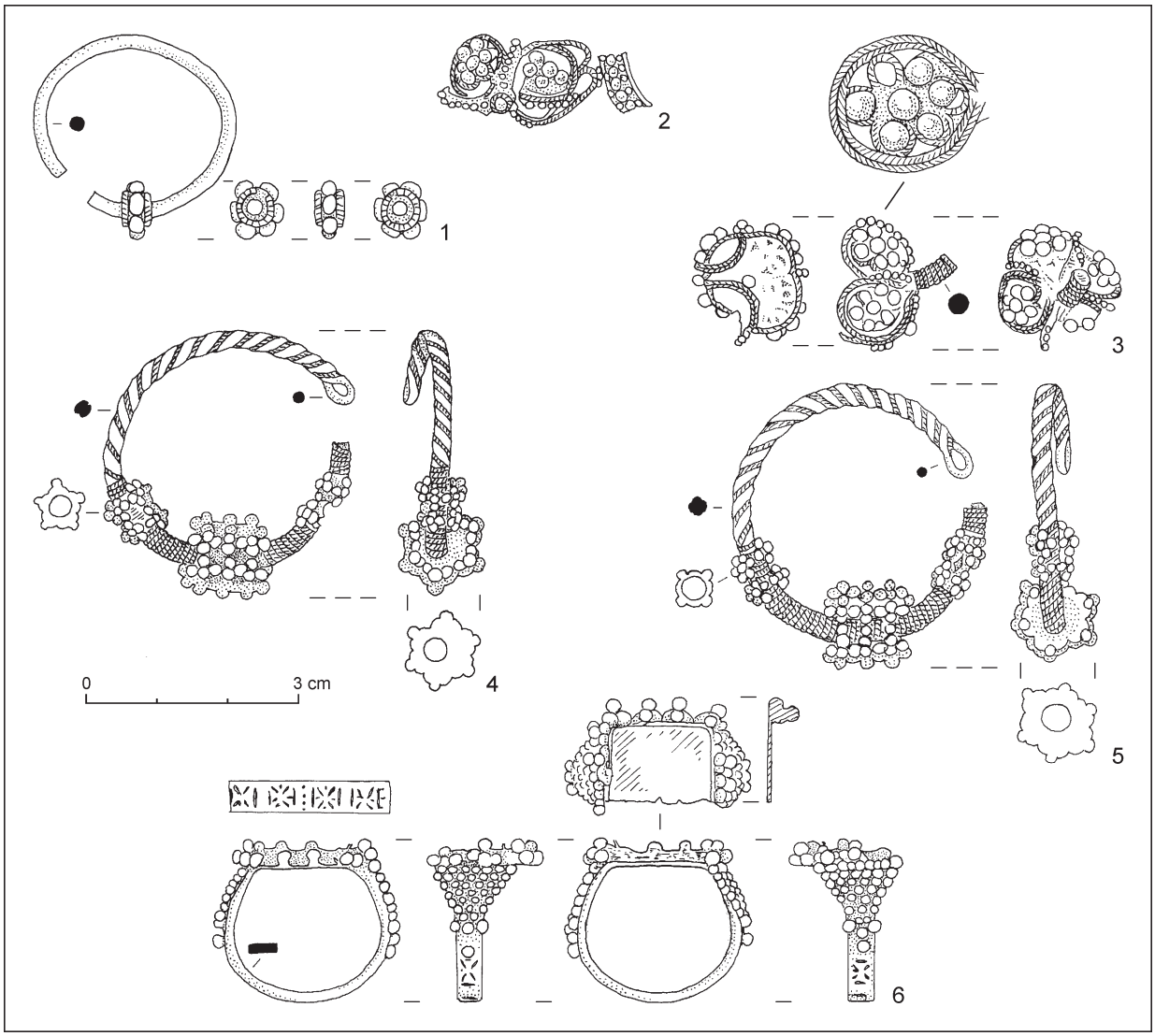

Fig. 9. Prahova County. Earrings, fragments of earrings and finger ring (drawings by S. Mateescu).

two gold earrings (Fig. 7: 1, 2) and four silver bracelets (Fig. 7: 3, 4; 8). All items were decorated in the granulation and filigree technique. Two of the bracelets were broken in the past, and afterwards repaired.

2. Prahova hoard (year of discovery: unknown, probably interwar period; place of discovery: Prahova County; *Oța/Mirea 2021*, 159–177). The treasure includes three complete earrings and two fragments (Fig. 9: 1–5) and a ring (Fig. 9: 6). All jewelleries were manufactured from silver in the granulation and filigree technique. It does not contain coins.

It can be easily noticed from the inventory of the hoards that these are extremely diverse items, both in terms of typology and in their origin (Fig. 12).

Tiaras

No tiaras were found in the analysed treasures from this chronological timeframe. The exception is the Cotnari specimen (Fig. 2: 6), with good analogies in the Ukrainian space, such as in Kamenny Brod, in the region of Zhytomyr (*Reabțeva 2014*, 24, 268, fig. 6: 2). The latter was dated to the end of the 12th c. and the beginning of the 13th c.

To this one can add a fragment from a tiara, originally thought to be a fragment of a perforated pendant earring. Newer and older research has proved that such pieces are not earrings, but parts of tiaras, particular to the Russian space. They were discovered for example at Staraia Riazan (*Riabtseva 2011*, 86, fig. 7: 2, 3), and their variants were found in many other points to the north of the Black Sea (see *Riabtseva* 2011). Most often, they were probably used to a support made of leather or textile band. This detail can be seen at the sets of such tiaras (*Riabtseva 2011*, 86, fig. 7: 1–5, 9). They were dated mainly during the 12th–13th c. Very likely the specimen from Oțeleni had three such pendants of equal size, but only one is preserved (Fig. 2: 7).

Hair links

Hair links are present only in one treasure, the one from Mihail Kogălniceanu-Uzun Baiîr Hill and were fashioned from gold (Fig. 2: 1, 2). Being very simple, they have been in use since the 10th c. and were in use at least until the 13th c. Such gold pieces have been found in tombs attributed to Turanic nomads, as for example at Fridensfeld/Mirnopole (*Spinei 1985*, 112), Plavni (*Spinei 1985*, 115), Sărata (?) (*Spinei 1985*, 116), Tuzla (*Spinei 1985*, 118) in Odessa region. Because they are made of gold, they were considered valuable pieces that could be hoarded.

Earrings

Earrings are quite diverse in terms of typology, but also chronologically. Some of them were most likely fashioned as early as the 12th c. or the first half of the next, and some specimens very likely belong to the end of the 13th c. and the beginning of the 14th c.

The Kolt type earrings

They were discovered in the hoards from Moldavia and come in four different models. The simplest earrings (Kolt type) are those from the Voinești-Alexandru Baisan's vineyard treasure (Fig. 3: 12, 13).[3] They were made of pressed foil, cutting, hammering, incision and enamelling. They most likely represent a local variant in terms of manufacturing. The decoration, represented by two birds, also appears on the Cotnari artefacts. They have been dated during the 13th c.

The next earring comes from the Cotnari hoard (Fig. 2: 5). Although the central area is similarly decorated, 14 tin spheres have been mounted on tubes along the edges; some have been only partially preserved.

A piece preserved fragmentarily, decorated in the central area with a different motif, difficult to specify which one, is part of the treasure from Oțeleni (Fig. 2: 8). On the edges it was similarly decorated, with tin spheres fixed on tubes.

One last pair of earrings belongs to the treasure from Cotnari (*Teodorescu 1976*, 164, 169, fig. 176). These are ornamented along the edges with cassettes in which pieces of blue and green glass have been mounted. The specimens here have analogies in North Macedonia, at Prilep-Markovi Kuli (*Bikić 2010*, 52, 53, fig. 25; *Maneva 1992*, 194, pl. 27: 58/44a) or Kočani-Orizari (*Maneva 1992*, 137, pl. 27: 24/21a, 21b). There, they have been dated to around the middle of the 14th c., but very likely these models have also circulated earlier.

Earring with granule mouldings

Only one specimen is known, namely in the hoard from Prahova County (Fig. 9: 1). Such ornaments have been in use for a long time, namely from the 11th to the 13th c. The area of maximum spread is in the former Yugoslav space and in the east of the Romanian Banat in Gornea-Căunița de Sus, Șopotu Vechi-Mârvilă, Cuptoare-Sfogea (*Oța 2008*, 93; *2014a*, 391–393, 397–399, 406, pl. 1). These specimens are quite diverse, namely with a moulding, two or three, either single or double. Sometimes the link in the space between them was decorated with granules or tubes fashioned from spiralled wire. Unfortunately, these ornaments have hardly been found in association with coins. The lack of numismatic artefacts in the tombs containing ornaments is a characteristic of most funerary complexes from the Lower Danube area in the 11th–13th c., especially in the South-Danube space and in Eastern Banat and Oltenia, in the necropolises from South-Danubian 2.[4]

The earrings displaying three unequal mounts on the link

Such earrings are the most diverse found in these hoards. They were discovered at Oțeleni, Voinești-Alexandru Baisan's vineyard, Pantelimon-Cernica Forest and in the treasure from Prahova County. Depending on the link, they are divided into:

1. Earrings with a simple link (Fig. 3: 4–6). Depending on the material they were fashioned of they are from gold or gilded silver.
   1.1. Gold earrings were discovered in the hoard from the Pantelimon-Cernica Forest (Fig. 7: 1, 2).
   1.2. Gilded silver earrings come from the same treasure from Voinești-Alexandru Baisan's vineyard (Fig. 3: 4–6). At present this hoard contains two models:
   1.2.1. Earrings with the central sphere decorated with granules, and the side ones with circles of filigree wire. In the median area the spheres are perforated (Voinești-Alexandru Baisan's vineyard; Fig. 3: 4, 5).
   1.2.2. Gilded silver earring. The preserved lateral sphere (one is missing) is decorated with pseudo-granules. The central, biconical pendant is similarly decorated towards its ends and in the central area. Tubes from spiralled wire were glued on the middle (Fig. 3: 6).

[3] To them, an identical but partially destroyed half earring, not illustrated here, can be added.

[4] These necropolises are similar in inventory and funerary practices to those south of the Danube from the XI–XIII c., from the time of the Byzantine Reconquista of the Balkans until the end of the Second Vlach-Bulgarian Empire. They are concentrated in the eastern Banat, Dobrogea and Oltenia and less often in western Banat and Vojvodina (Serbia; for example, see *Oța 2010*, 403–433; *2014b*, 188–193; *2015; 2020a*).

1.3. Silver earrings with biconical pendant, flanked by four double mouldings of granules (Fig. 3: 1, 2). A pair of such earrings was discovered in the treasure from Voinești-Alexandru Baisan's vineyard. Because of the two lateral ornaments, they represent a variant of those with biconical pendant, flanked by moulding of granules. North of the Danube they are known in the necropolises from Șopotu Vechi-Mârvilă (*Oța 2008*, 290, pl. 106: 14), the so-called Tokaj hoard (*Mesterházy 1994*, 196, 198, 199, fig. 1: 1, 2; 2) and Craiova-Făcăi (*Dumitriu 2001*, 118, pl. 50: 3). Having a simple link, their date of manufacture usually does not exceed the beginning of the last third of the 13th c. The greatest area where they spread was in the central part of the Balkans, near the Danube, being rarer towards North Macedonia.[5]

A few more fragmentary earrings can be added to these artefacts (Fig. 3: 3, 9, 10). They were discovered at Voinești-Alexandru Baisan's vineyard. They are made of silver, then gilded. All pieces have a simple link and appear to belong to specimens with three unequal pendants on the link.

The first earring (Fig. 3: 3) has lateral spheres decorated in the median area with two rows of pseudo-granules. The central pendant is missing. Earring pendants decorated in a similar fashion, only in the middle part, are quite rare, especially in the case of artefacts with three such unequal mounts on the link.

Two fragments from another earring were decorated with concentric circles of filigree wire, and in the middle area with tubes of simple, spiralled wire (Fig. 3: 9, 10). This decorative model has analogies in the Bulgarian space at Kaliakra and three pieces from the collection of the Varna Museum. In the first case, namely in the Kaliakra necropolis, it is about of different models of earrings. The first one, is shaped as a question mark, while the second one with a link made of simple wire. In the case of the latter, the decoration was applied to a central pendant, flanked by side mouldings made of thicker wire. In the case of the Varna collection, we have three earrings; the first two artefacts have a simple pendant, fixed on the link, while the third one is similar to the last-mentioned piece from the Kaliakra necropolis.

The pieces have been dated differently, either in the 13th–14th c. or in the 12th–13th c. Most likely, they belong to the 13th c., given the link model, but also the dating of the Kaliakra necropolis, namely in the 13th–14th c.

A fragment from a central pendant, decorated with pseudo-granules (Fig. 3: 11) belonged to another earring, if we consider the thickness of the preserved link fragment, compared to those of the fragmentary artefacts from the hoard. Unfortunately, the pendant halves, entirely decorated with pseudo-granules, makes it almost impossible to assign it to any particular earring model.

2. Earrings with a double wire link, partially twisted, ornamented with filigree (Fig. 3: 7, 8; 9: 4, 5). There are only three partially preserved artefacts in this lot of hoards (one in Voinești-Alexandru Baisan's vineyard) and two complete ones (the treasure from Prahova County; Fig. 9: 4, 5). This type of link most likely appeared in the last third of the 13th c., and was used until the beginning of the 15th c., but less often. The artefacts are two models with totally different decorations. All the pieces were made from silver, but only the earring from Voinești-Alexandru Baisan's vineyard shows traces of gilding.

   2.1. As far as the piece from Voinești-Alexandru Baisan's vineyard is concerned, the lateral sphere which is preserved, is decorated with pseudo-granules and the central one in the technique of granulation and filigree, with cones fashioned from silver leaf. Such earrings are best dated in the last third of the 13th c. and the beginning of the 14th c.

   2.2. The earrings from Prahova County have their sides decorated with double mouldings, and the central decoration consists of triple mouldings of silver granules. These ornaments can be dated similarly to the previous one.

   Some other earring fragments, probably from the treasure discovered in Prahova County, are likely to be part of these models of earrings, namely with the link made of twisted silver wire (Fig. 9: 2, 3).

3. Earrings with a simple wire link, twisted and perforated at the ends (Oțeleni; Fig. 2: 9). This feature of the link appears to be rather unusual at this stage of research. The link fashioned from rectangular, twisted wire are specific to the end of the 13th c. and the beginning of the next. To the south of the Carpathian Mountains, such earrings was discovered in the necropolis from the Cetățeni-Poiana Târgului (*Dumitriu 2001*, 116, pl. 86: 7, 8) and it was gilded.

Neck adornments are completely missing from these hoards. In fact, it is a period when beads predominated and they were not hoarded, as they were fashioned mostly from glass, stone or clay.

Arm adornments consist of bracelets and fingering.

[5] See *Oța 2013*. For example, see Vinča (Serbia), Skopje (North Macedonia) and a variant at Svinița (Romania).

Bracelets

At the current research stage, several models of bracelets are known, namely:

1. From a simple silver band (Fig. 5: 3) and gilded silver (Fig. 5: 2) two complete artefacts and three fragments were discovered (Fig. 6: 6–8) in the treasure from Voinești-Alexandru Baisan's vineyard. They can have both ends sharp or a sharp end while the opposite one is bended as a tube towards the outside. They have analogies in the Polish area (Chervensky) and in Ukraine in Kiev-Deseatina Church and the Miropol hoard (*Oța/Georgescu 2016*, 306, 307, fig. 3: 1, 2; 4: 1–3). Their chronology differs from one region to another, starting from the second half of the 12th c., in the case of the Ukrainian space, and up to the 13th–14th c. for the treasure from Poland.
2. Gold band bracelet with flattened, rounded heads, decorated with filigree wire representing vegetal motifs (Mihail Kogălniceanu-Uzun Baiîr Hill; Fig. 2: 4). The artefact can be dated during the 13th and early 14th c.
3. Bracelet made of common metal, gilded, partially preserved (Mihail Kogălniceanu-Uzun Baiîr Hill). Unfortunately, the specimen was not described, drawn or photographed in order to appreciate whether it was decorated or not and to make a typological or chronological categorisation.
4. Cast bracelets, decorated with enamel (Oțeleni; Fig. 2: 10). These specimens have as decoration stylized lion heads, vegetal motifs and the Sassanid knot. They were thought to be adornments specific to the Golden Horde (*Nicolae/Costin 1998–2003*, 181–183; *Reabțeva 2014*, 99, 100). On the present territory of Romania, besides the hoards from Oțeleni, they were also discovered at Dinogetia-Garvăn (*Reabțeva 2014*, 99, 326, fig. 64: 7, 8; *Ștefan et al. 1967*, 291, fig. 172: 17, 18) and Păcuiul lui Soare (*Diaconu/Baraschi 1977*, 117, 120, fig. 93: 11). The area where they are found, as well as their chronology, indicate quite clearly that they are pieces that in the Lower Danube region are dated towards the end of the 13th c. and the beginning of the next. Due to the decorative motifs, it is believed that they had an apotropaic role.
5. Charnier bracelets (Voinești-Via Alexandru Baisan; Fig. 5: 4; 6: 1, 2), considered to be pieces of Byzantine tradition (see *Bosselman-Ruickbie 2011*, 400, 402, fig. 150a, b; 161; 162), have been discovered in various archaeological contexts. Their chronology is diverse, from one region to another, starting in the 10th c. (Hungary, Greece) and they were discovered in south-eastern and eastern Europe. As far as the extra-Carpathian area from Romania is concerned, they are known to have been discovered only in the treasure from Voinești-Alexandru Baisan's vineyard. These artefacts were manufactured from silver with gold leaf applied on certain parts. Their decoration is a complex one (vegetal and animal motifs and winding lines), made by pressing and hammering, but also with enamel. The chronology for these artefacts has its upper limit in the 12th–13th c., and in places even in the 14th c. (*Oța/Georgescu 2016*, 310, 311, fig. 8; *Riabtseva 2005*, 256–260). These artefacts, especially the second one, have good analogies in terms of decoration with an artefact preserved in the Thessaloniki Museum (*Bosselman-Ruickbie 2011*, 274–279). The present bracelet (from Greece), decorated with enamel, has been dated during the course of the 10th c.
6. Bracelets made of twisted wire (Mihail Kogălniceanu-Uzun Baiîr Hill; Fig. 2: 3; Voinești-Alexandru Baisan's vineyard; Fig. 4: 5; Oțeleni; Fig. 2: 11; Pantelimon-Cernica Forest; Fig. 7: 4; 8: 1, 2). Several models are known for them.
   6.1. A first batch, which is represented by artefacts that have pear-shaped heads. Depending on the manner in which the body of the bracelet was manufactured, two models are distinguished.
   6.1.1. The first one was manufactured from two simple, twisted wires. An artefact comes from Mihail Kogălniceanu-Uzun Baiîr Hill (Fig. 2: 3). Currently, another bracelet with similar decorations of the flattened heads has also been discovered in Bulgaria (*Pavlova 2007*, 76, Cat. no. 15.5) and it very likely comes from Varna. This bracelet was manufactured from thin gold wires, largely twisted several times. The ends are decorated in a fashion similar to those of the bracelet from Dobrudja. The way of manufacturing the body, very likely indicates a Balkan workshop, located south of the Danube. Considering that the hoard from Tulcea County is dated with the help of coins, we can appreciate that the artefact can be dated most likely in the second half of the 13th c., or the beginning of the next.
   6.1.2. The second model was identified in the treasure from Voinești-Alexandru Baisan's vineyard (Fig. 4: 5) and Oțeleni (twisted silver wires; Fig. 2: 11), and have pear-shaped heads. So far this type of adornments has been discovered only north of the Danube, in the hoards from Moldavia. They can be dated starting with the second half of the 13th c. and the beginning of the next. So far, they have no analogies either east of the Prut River or south of the Danube.
   6.2. Bracelets with trapezoid-shaped endings. They come from the Voinești-Alexandru Baisan's vineyard (Fig. 5: 1) and the Pantelimon-Cernica Forest (Fig. 7: 3, 4; 8: 1, 2) hoards.

A similar specimen comes from a treasure discovered at Păcuiul lui Soare, which was dated in the middle of the 14th c. (*Diaconu/Baraschi 1977*, 125, fig. 98: 3). Another artefact was discovered at Amnaș, in southern Transylvania. Unfortunately, the numismatic material was not published in this last case, but very likely it was buried at the beginning of the 14th c., according to the coins it contained. Such adornments have not been discovered in present-day Bulgaria and the former Yugoslavia.

7. Bracelet made of thin wires twisted several times, of which only a fragment has been preserved, comes from the treasure from Voinești-Alexandru Baisan's vineyard (Fig. 6: 9). This has its end broken, but probably it was trapezoid in shape based on analogies. Such pieces were most likely manufactured in the territories south of the Danube. To the north of the river, they occur only relatively rarely and are usually later specimens, if we consider the decorations on the endings (*Mesterházy 1994*, 206; *Oța 2020a*, 269; *2021*, 105, 110, pl. 6: 5; *Oța/Dragotă/Rustoiu 2010*, 159, 170, pl. 4: 4; *Weisskircher 1935*, 232, 236, fig. 2). Most of the known specimens were discovered south of the Danube, and their chronology is varied, from the 13th and 14th c., but they can also be found in the 15th c. (*Oța 2020b*, 271, 274, pl. 1 and the corresponding bibliography).
8. Two models made from twisted tubes are known, namely with pear-shaped and trapezoid-shaped endings.
   8.1. Bracelets with pear-shaped endings were discovered in the treasures from Oțeleni (Fig. 2: 12) and Voinești-Alexandru Baisan's vineyard (Fig. 4: 1–4, 6; 6: 3–5). At this stage in the research, they have no analogies in south-eastern Europe. The artefacts from both hoards have identical decorations on their endings.
   8.2. Bracelets with trapezoid-shaped endings were discovered in the treasure from the Pantelimon-Cernica Forest (Fig. 7: 3). The decoration of the endings, unlike the other artefacts in the hoard, has a double additional midline, made of filigree wire.

   It should be noted that the bracelets which have the body made from twisted silver wires or tubes, but which have the ends in the shape of a trapezoid, were found only north of the Danube in Amnaș (*Weisskircher 1935*, 232, fig. 2), Voinești-Alexandru Baisan's vineyard (*Teodor 1961*, 246, 247, fig. 2: 3), Pantelimon-Cernica Forest (*Oța/Oberlander-Târnoveanu 2018*, 225, 248, 249, pl. 8; 9: 2) with one exception (Păcuiul lui Soare) Other similar artefacts are found only to the east of the Prut River, but also in Syria (*Reabțeva 2014*, 102, 238, fig. 66: 1). With the exception of the bracelet from the hoard from Păcuiul lui Soare, dated in the middle of the 14th c., all the others can be dated in the second half of the 13th c. and the beginning of the 14th c. (*Oța/Oberländer-Târnoveanu 2018*, 230–233).

Ring

Only one artefact was discovered, decorated in the granulation technique, with a cassette with coloured glass or semiprecious stone (Fig. 9: 6). As far as the manufacturing method is concerned, the artefact has analogies in the south-eastern European space. We will stop in this case at the manner in which the cassette was manufactured, namely rectangular, with groups of granules on the edges. From this point of view, the ring has analogies with artefacts from Craiova-Fântâna Obedeanu (*Dumitriu 2001*, 119, pl. 89: 9), Kardoskút, the medieval village Fecskés,[6] from the Macoviște treasure (*Uzum 1984*, 513, fig. 3: a). Regarding the placement of the granules on the shoulders of the link we can see that it is known from artefacts discovered at Beograd, Trnjane (Serbia) and Romula (Romania; *Oța/Mirea 2021*, 162, fig. 5: a, b). For these two elements, analogies lead to a dating in the 11th–13th c.

Belt with appliques

Belt with appliques (Voinești-Alexandru Baisan's vineyard) it was quite often used in south-eastern Europe in the 13th–14th c. (Fig. 6: 4–15). The chronology of these artefacts is generally the same, with slight variations from region to region depending on the context of the discovery. The belt from this treasure indicates a possible robbery done by the one who buried these artefacts, due to the small number of appliques found, as compared to other contemporary specimens. Very likely it is a spoil, like the whole lot of pieces with very diverse origins.

Buckle with plate, from the point of view of the model it shares similarities with an artefact discovered in Bulgaria, at Dolište (*Pavlova 2004*, 167, 175, tab. 1). The appliques on the belt (Fig. 6: 13, 15) are also similar in form. Another applique (Fig. 6: 14) is very similar to those from another belt from the same settlement (*Pavlova 2004*, 167, 175, tab. 2). A third belt, also from Dolište, has a combination of the two types of appliques, like the one from Voinești-Alexandru Baisan's vineyard (*Pavlova 2004*, 167, 168, 176, tab. 3).

The same artefacts also had heart-shaped appliques. Given these analogies, the belt with

[6] We offer our thanks for the information to our colleague Zoltán Rózsa from MNM Budapest.

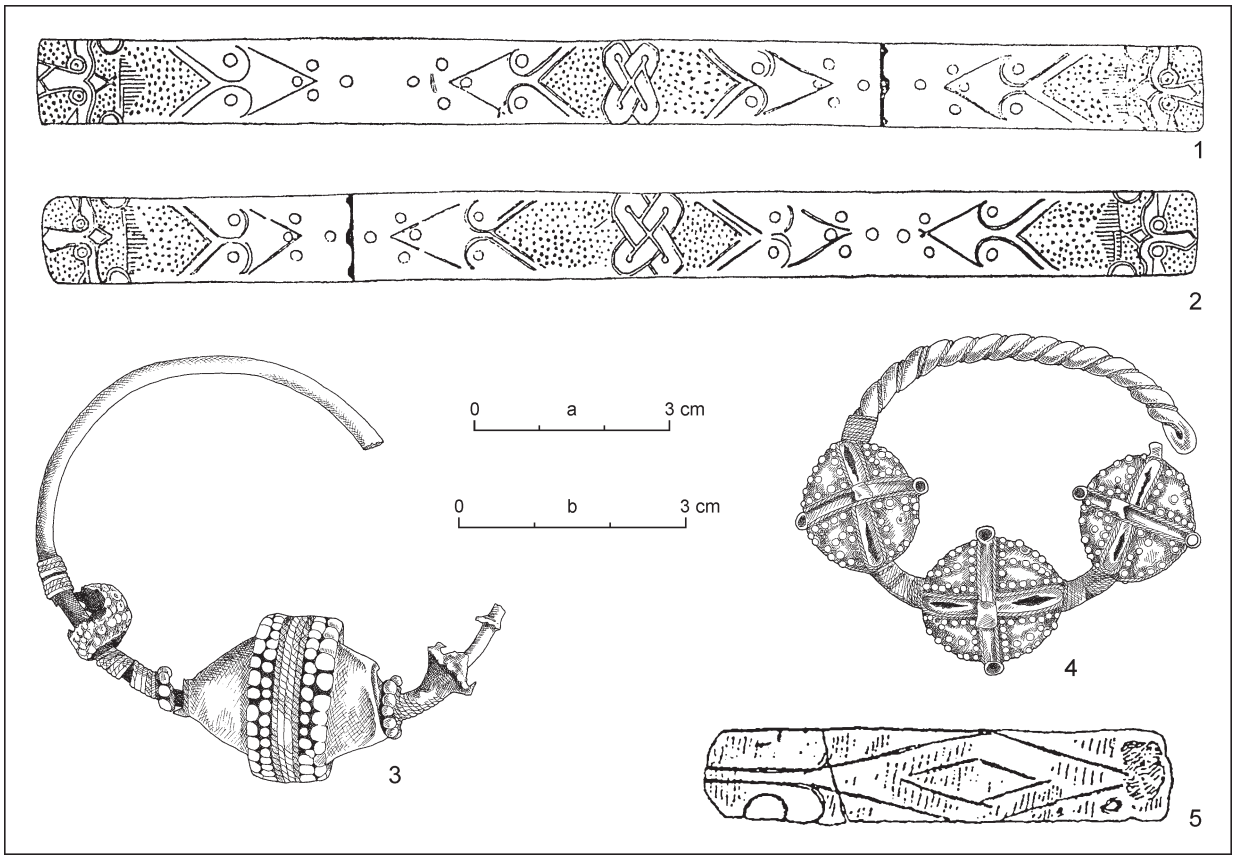

Fig. 10. 1, 2 – Dinogetia-Garvăn, bracelets (after *Dumitriu 2001*); 3, 4 – Isaccea, earrings (drawing by S. Mateescu); 5 – Păcuiul lui Soare, bracelet fragment (after *Dumitriu 2001*; without scale). Scale: a – 1, 2; b – 3, 4.

appliques discovered at Voinești must be dated similarly, namely to the end of the 13th c. and the beginning of the 14th c.

The discoveries from Silistra (*Atanasov 2011*, 93, fig. 4) and the Varna area (*Radišić 2014*, 114, 115, pl. 3: 5; dated in the second half of the 13th c. and the first half of the following), of some other artefacts with the same utility, but also of some belt appliques at Păcuiul lui Soare (*Diaconu/Baraschi 1977*, 116, 118, fig. 94: 1, 2), dated in the second half of the 13th c., complement the number of belts from the Golden Horde period in the Lower Danube basin.

ORNAMENTS DISCOVERED ISOLATED

There are quite a few isolated pieces, but almost all the specimens discovered are made from precious metals. They come from chance discoveries or systematic archaeological research, but do not necessarily come from closed archaeological complexes.[7] The exception is the bracelet fragment from Păcuiul lui Soare, made of brass and the belt appliques from the same settlement. In such situations, it was considered that their significance is mainly related to losses[8] or that they are 'emergency hoards' (*Custurea/Talmațchi 2011*, 43)[9]. Geographically speaking, they were discovered in Dobrudja (Dinogeția-Garvăn, Isaccea, Păcuiul lui Soare), Muntenia (Goranu) and Oltenia (Runcu). Of these, three pieces come from archaeological excavations (Dinogeția-Garvăn and Păcuiul lui Soare). The other two pieces were discovered by chance.

Two bracelets (Fig. 10: 1, 2), attributable to the Golden Horde were discovered at Dinogetia-Garvăn among other habitation complexes. The artefacts were again rediscussed in 1977 and correctly attributed to the Golden Horde.

[7] Here we have also selected some pieces that belong to belts with appliques (Păcuiul lui Soare) or bracelets (Păcuiul lui Soare and Dinogetia-Garvăn) that can be safely attributed to the Golden Horde period and which have analogies in the analysed hoards.

[8] The bracelets from Dinogetia-Garvăn, the bracelet fragment and the belt appliques from Păcuiul lui Soare must be considered as lost pieces.

[9] Very likely here we are dealing with the earrings from Isacea and the bracelet from Runcu.

Two earrings discovered in the settlement of Isaccea (Tulcea County) also come from Dobrudja. The first artefact (Fig. 10: 3), was manufactured from silver (*Oța/Georgescu 2016*, 448, 449, 454, pl. 1; 4: 1). The link was manufactured from a simple silver bar and on it, were inserted two spherical pendants of equal size, decorated with pseudo-granules. They flank a biconical pendant decorated in the median area with granules and filigree wire. Both of its endings have a moulding of granules. Analogies for the link and the central pendant from the artefact are in the south at Craiova-Făcăi, Grave 1 (*Dumitriu 2001*, 118, pl. 49: 2, 3), south-western Romania at Șopotu Vechi-Mârvilă, Grave 8 (*Țeicu 2003*, 26, 55, fig. 14: 2, 3), Grave 25 (*Oța 2008*, 290, pl. 106: 14), in Moldavia, in the treasure from Voinești-Alexandru Baisan's vineyard, in North Macedonia at Skopje (*Maneva 1992*, 222, pl. 21: C/3a, 3b; *Oța 2013*, 418, 432, pl. 4: 1, 2), in Bulgaria (*Oța 2013*, 419, 432, pl. 4: 3), but also in Serbia at Vinča (*Oța 2013*, 417, 429, pl. 1: 6, 8), Kladovo (*Gubitza 1908*, 264, 265, fig. 1; 2) and Prahovo (*Janković 1979*, 271, 272, 278, fig. 1). Very similar pieces are also found in the so-called Tokaj hoard (*Mesterházy 1994*, 196, 198, 199, fig. 1: 1, 2; 2). The use of pendants ornamented with pseudo-granules for earrings with uneven mounts is rather specific to the extra-Carpathian space in Cernăuți, Voinești-Alexandru Baisan's vineyard, Hudum-Cemetery 1, Oțeleni in Moldavia and Bucovina (north Moldavia), Frumoasa, Cetățeni-Poiana Târgului, Dridu in Muntenia (*Oța/Georgescu 2015*). On the territory of Bulgaria, such adornments with three pendants on the link, of which the two smaller ones are decorated with pseudo-granules, are quite common in Beden (*Giorgieva 1961*, 16, fig. 8), Skravena-Mogila 1, Grave 42 (*Agre 1990*, 23, 24, fig. 17), Panagyurište (*Grigorov 2010*, 122, 128, 258, fig. 63, grave no. 56), Dolište (*Pavlova 2007*, 35, 36, 51, Cat. no. 4.1; 8.3, 4), Baniska (*Pavlova 2007*, 65, Cat. no. 13.1.1). Such earrings are rare in the Serbian space. A single such artefact was discovered here at Vinča, Grave 458 (*Marjanović-Vujović 1984*, 94, fig. 70). Their chronology is particularly related to the 13th–14th c. to the north of the Danube, in the area outside the Carpathian arch. For the time being, the earliest specimens were usually manufactured from silver in Cernăuți (*Spinei 2014*, 204, 210, 216, 221, 222, fig. 2: 1, 2, 11, 12; 7: 7, 8; 8: 1, 2) or gilded silver in Cetățeni-Poiana Târgului (*Păunescu 1976*, 257, 260–263, fig. 4). Only one such artefact, namely the one from Dridu, is manufactured from copper gilded with tin.[10] The earring fragment from Frumoasa (*Dumitriu 2001*, 123, pl. 48: 1) was considered to be of bronze gilded with silver, but in this case, analyses were not conducted on the piece.[11]

The second earring originating from the same settlement, is manufactured from gilded silver (Fig. 10: 4). For the moment, such pieces represent rare discoveries throughout the entire Balkan area. The type of the link, namely a double wire, partially twisted, then ornamented with a thinner one with filigree, obviously indicates that it was manufactured as early as the last third of the 13th c., but possibly also in the 14th c. The pendants are uneven, decorated in the granulation and filigree techniques to which tubes of spiralled wire were added. These are a variant from the lateral ones, mounted on the earrings from the treasure from Pantelimon-Cernica Forest, Kaliakra (Kaliakra Fortress Bulgaria Treasure Found – Bing images) or those from Cetina-St. Spas (*Jurić 1986*, 278, 280, 281, pl. 9: 6).

A fragment from a bracelet (Fig. 10: 5) specific to the Golden Horde comes from Păcuiul lui Soare (*Diaconu/Baraschi 1977*, 117, 120, fig. 93: 11).

The most spectacular item comes from Goranu (Fig. 11: 1–3) settlement (*Anton-Manea 1987*; *Dumitriu 1996–1998*; *Ioniță 2005*, 83, 132, 133, 221, fig. 49), from Vâlcea County and is a double tiara, composed from several parts. The first, is made of gold plates connected together with hinges. Their number is not exactly known, but five such artefacts were recovered, decorated with little crosses. They were fixed both on the gold rod passing through the connecting tubes, and on the tip of the *fleurons*. The edges have half-circles obtained by cutting. Their role is to fix the cast parts of the second tiara. Unfortunately, the archaeological context has been destroyed, and it is hard to believe whether it can be established if they originated from funerary complexes or were hidden.

Three parts decorated with semiprecious stones, most of them lost, remained from the frontal part. The ornaments are vegetal and animal (probably lions or griffins). The centrepiece features six cabochons, two rampant Lions, and probably an anthropomorphic figure (a knight who shoots with a bow). The other two, which flanked it, are smaller in size, and besides the vegetal motifs, are each decorated with a lion.

Presently, it is a unique piece on the territory of Romania. Given the manner in which it was fashioned, it most likely originated in the central European space.

Also among the isolated finds is a bracelet made of groups of twisted wires, with the flattened ends,

[10] Chemical and physical analysis were conducted on this artefact.

[11] Although assigned to the 15th c., the fragment is rather suspect for such chronological framing. Presently, it would be the only artefact so dated from the Romanian space. Very likely it was manufactured in a manner similar to the specimen from Dridu, that is, from copper and tin.

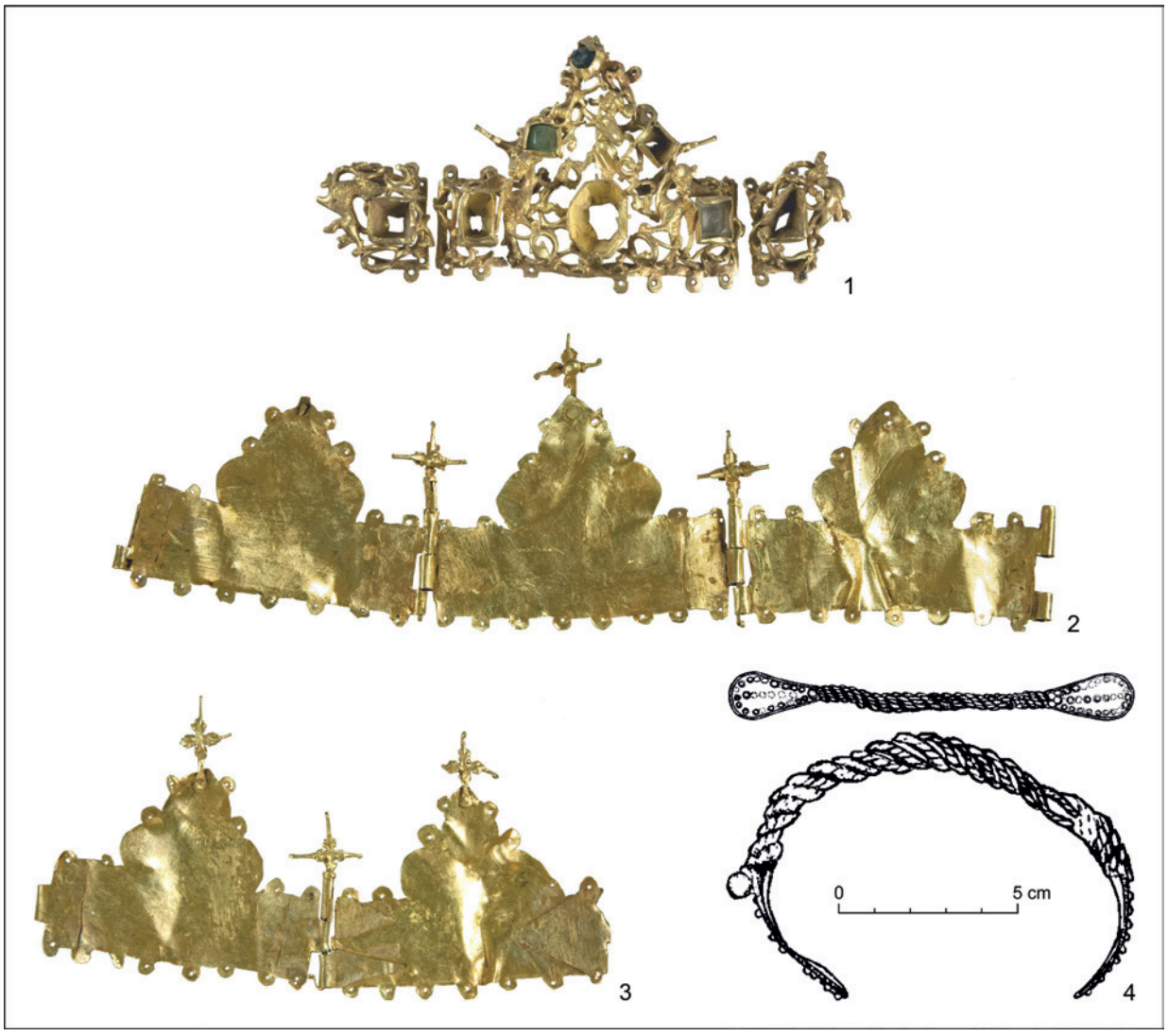

Fig. 11. 1–3 – Goranu, Vâlcea County, fragments from tiara (1 – after *Dumitriu 2001*; 2, 3 – after *Dumitriu 2009*; photos M. Amarie); 4 – Runcu, bracelet (after *Ioniță 2005*). Without scale: 1–3.

decorated in the granulation and filigree techniques. It was discovered in Runcu settlement (Fig. 11: 4). For the time being the only analogy is another specimen discovered at Preslav (*Bosselman-Ruickbie 2011*, 399, fig. 147). Its heads indicate a possible variation on those from the hoards from Oțeleni and Voinești-Alexandru Baisan's vineyard. The manner of manufacturing and the decorations suggest that we are dealing with an object made in a south-eastern European workshop, of Byzantine tradition. Its chronology, very likely, indicates a dating from the second half of the 13th c. or the beginning of the next.

Even the somewhat considered later specimens, manufactured from gold and decorated with enamel, which have pear-shaped heads, also come from south of the Carpathians, from Oltenia (*Dumitriu 2001*, 134, 135, pl. 112: 4, 4a). It is noticeable on the preserved specimen from the Schela Cladovei treasure (buried most probably in the first half of the 15th c., although it also had coins issued in the first quarter of the 14th c.) that its ends had decorations similar to those on the cast and enamelled bracelet from the Oțeleni hoard, namely the Sassanid knot. These adornments can also be considered as having been made during the time of the Golden Horde, probably at the command of some Tatar elite, but in Balkan workshops.

CONCLUSIONS

A first observation that concerns the territorial distribution of the hoards containing ornaments and clothing accessories is that they are missing to the west of the Olt River, in the second half of the 13th c. and the beginning of the next. Only isolated pieces

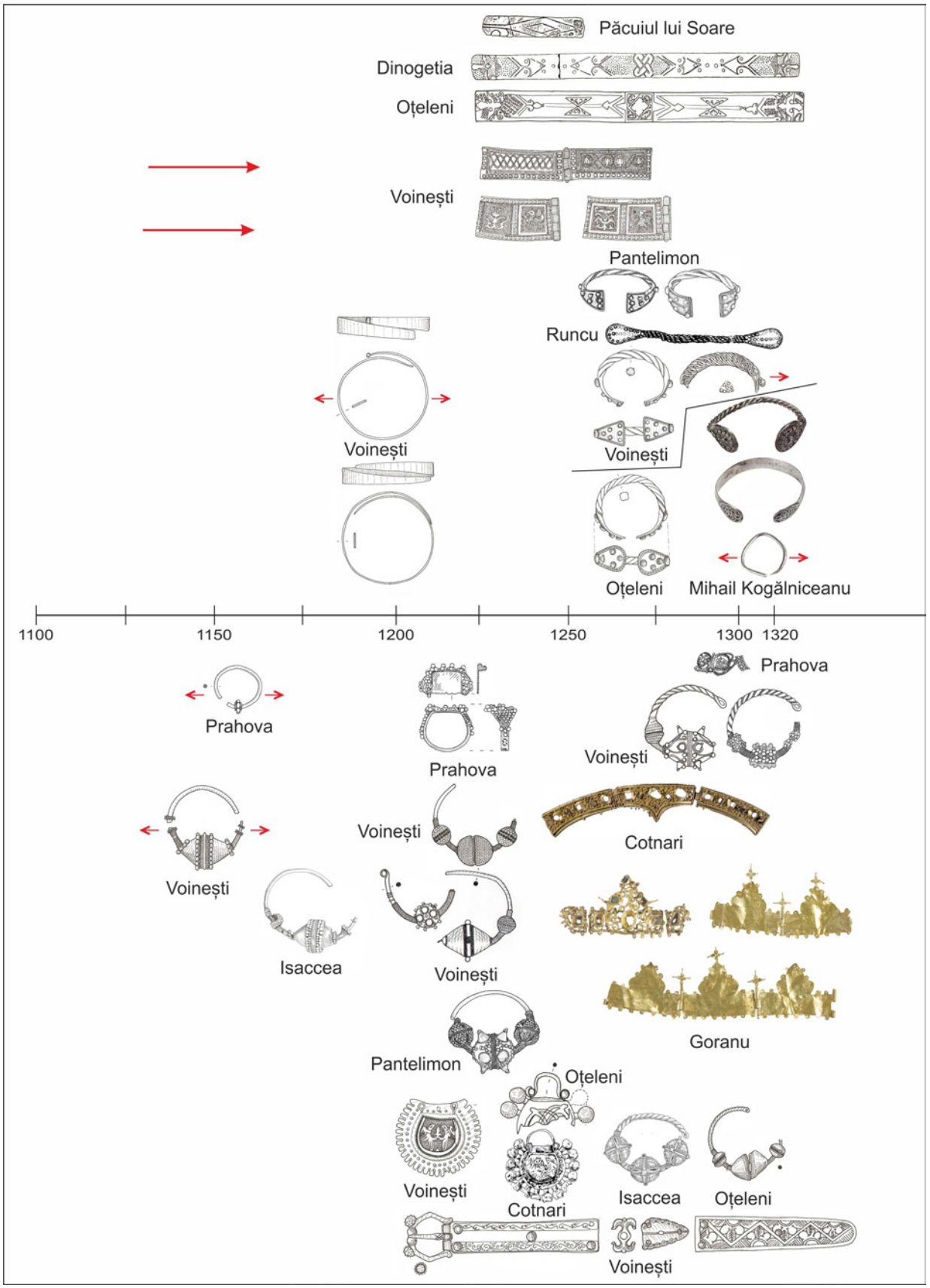

Fig. 12. The items chronology from treasures and isolated discoveries (author S. Oța).

were found here, which could mean that, on the one hand, at that time, the territory of the region was less affected by the Tatar incursions, and on the other hand that there was not a very well-defined elite among the local or Turkic populations. Although the necropolises from the south-Danubian type 2 funerary horizon lasted a longer period than those from (present-day) eastern Banat, here the pieces are, as a rule, in smaller numbers after the first third of the 13th c. (*Oța 2020a*). To the west of the Olt River, however, another phenomenon is observed, namely the beginning of the hoarding of jewellery in the second half of the 13th c.; however, their burial took place towards the end of the 14th c. and the beginning of the next one, such as the treasure from Schela Cladovei, which had in its composition artefacts decorated with the Sasanian knot.

The hoards, although with many similar artefacts (Fig. 12), are quite diverse in terms of composition. With the exception of the Mihail Kogălniceanu-Dealul Uzun Baiîr, Voinești-Alexandru Baisan's vineyard and Oțeleni, the rest did not have an extremely high value, but rather are relatively modest accumulations of precious metal goods.

Some treasures seem to contain whole artefacts (remaining intact, uncut for reprocessing or making payments), such as the one from Pantelimon-Cernica Forest, Cotnari or the one from Prahova County, while others have jewellery or clothing accessories mostly fragmentary (Voinești-Alexandru Baisan's vineyard[12] and partially Oțeleni[13]).

The hoard from Mihail Kogălniceanu-Uzun Baiîr Hill can be very likely closely connected with the Golden Horde. The massive presence of coins and ingots, but also of silver bars, indicates a possible hoarding on the part of the Tatar authorities, the treasure being hidden there for reasons that at the moment elude us. We can suspect that it was either a shipment intended for payment, or a source of raw material for a workshop that processed precious metal, or a booty of war that had to be hidden. He could also represent, at least in part, the taxes collected by the Tatars from a certain territory, partly melted into cakes and ingots. The diversity and chronology of the artefacts most likely indicate a treasure gathered in different conditions and that had to be hidden in the face of imminent danger. We can assume that the presence of silver ingots and bars suggests that different pieces or coins had been melted; they had either gone out of use or were intended to be removed from the circuit, or were damaged or no longer used, and it was more advantageous to be converted into raw material for other objects or coins to be manufactured from.

Another problem posed by the hoards from the extra-Carpathian space, from this period is that, on both sides of the Danube, the pieces of adornment and clothing were similar. The phenomenon can be noticed especially west of the Olt River and less so in Muntenia, where most of the ornaments and clothing accessories are found in the necropolises from the north of the region and are dated only from the end of the 13th c. and the beginning of the next.[14] This aspect is proved by the inventory from the tombs, but also from the settlements where mostly Balkan artefacts are discovered. Under these conditions, it is rather difficult to say where the artefacts present in the hoards were collected from. Most likely, they come, at least partially from the populations from the Danube basin, who used them frequently.

We can see that a good part of the ornaments was also gathered from the Russian space, as evidenced by certain artefacts, which have no clear analogies to the south of the Danube. We are referring first of all, to the Kolt type earrings from Cotnari (Fig. 2: 5), Oțeleni (Fig. 2: 8), Voinești-Alexandru Baisan's vineyard (Fig. 3: 12, 13), the tiara from Cotnari (Fig. 2: 6), but also the ornament from the Oțeleni hoard, which most likely belonged to a tiara from the eastern Slavic space (Fig. 2: 7).

Interestingly, however, in addition to Balkan and Russian adornments, other artefacts typical of the Golden Horde appear in the treasures (Fig. 13). We are referring, first of all, to the bracelet from Oțeleni (Fig. 2: 10) and possibly another one from the treasure from Mihail Kogălniceanu-Uzun Baiîr Hill (Fig. 2: 4). The presence of these pieces could indicate that their owners were either Tatars or belonged to populations that accompanied them on various expeditions to southern and eastern Europe. The confusing situation at the end of the 13th c., as well as that at the beginning of the next, makes it practically impossible to assign them precisely to someone; the various leaders also often switched from one camp to another.

One of the most difficult issues is establishing who exactly owned and buried the hoards. The very heterogeneous structure of the artefacts from the treasures of Oțeleni, Voinești-Alexandru Baisan's vineyard and Cotnari, as well as the presence of Tatar coins (Oțeleni) or of a bracelet with the same origins indicate quite clearly that we are dealing

[12] Seven artefacts from this hoard are missing different parts. The belt also very likely has some appliques missing, if we consider similar specimens discovered in Bulgaria or Hungary.

[13] Of the total number of artefacts, three are partially preserved.

[14] In Muntenia, until the Tatar invasion of 1241–1242, most of the tombs from Muntenia were attributed to groups of Pechenegs and Cumans.

No.	Locality	Region	Items	Coins
HOARDS				
1	Mihail Kogălniceanu	Dobroudja	 Ingots and silver cakes	John III Dukas Vatatzes (1222–1254), Theodor II Lascaris (1254–1258), Andronic II Paleologus (1282–1295) and Michael IX (1294–1320), Michael IX (1295–1320) and 23 439 silver Tatar coins from the period 1280–1312
2	Oțeleni	Moldavia		Ioan Vatatzes (1222–1254), 80 Tatar coins issued by the Khans Tuda-Mangu (1280–1287), Tula Buga (1287–1290) and Toctai (1290–1311)
3	Voinești	Moldavia		
4	Contari	Moldavia		
5	Prahova County	Muntenia		
6	Pantelimon-Pădurea Cernica	Muntenia		
ISOLATED ITEMS				
7	Isaccea	Dobroudja		
8	Dinogetia-Garvăn	Dobroudja		
9	Păcuiul lui Soare	Dobroudja		
10	Goranu	Oltenia		
11	Runcu	Oltenia	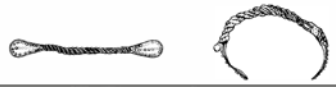	

Fig. 13. The composition of the treasures (author S. Oța).

with elites who participated in various campaigns in several areas across eastern and south-eastern Europe. In such cases, those who hid the treasures could either be Tatars or belong to other populations.

The causes for the burial of the hoards can only be speculated upon. In the cases discussed above, we can assume that the reason for partially hiding them were the social tensions from the territory controlled by the Tatars and the fighting between the latter and the populations that supported one faction or another. The fact that the treasures appear especially in certain regions (Moldavia and Dobrudja) represents an additional argument in favour of this hypothesis.

The small hoards containing Balkan pieces, such as those from Prahova County or Pantelimon-Cernica Forest, pose another problem. They contain neither artefacts from the environment of the Golden Horde, nor coins, nor ornaments or other pieces of clothing from the Russian space. Because they are relatively small hoards containing a limited number of artefacts, they may rather be connected to the local elites, who have tried to bury their reduced accumulations of pieces due to conflicts. The fact that they are dated the same as those from Dobrudja or Moldavia makes it difficult for their burial to be connected with one event or another, although the causes could be similar. In addition to them being buried by the local elites, they can also be attributed to some merchants, but also to the migration of small groups of population from the south of the Danube to the north, for various reasons and which can only be speculated.

Unfortunately, isolated artefacts are not necessarily an indicator of hoarding over a longer period of time, nor can they necessarily be linked to any particular event. They can demonstrate, mainly, only what adornments were in use in a given territory and where they might come from, if they are concentrated in some regions. The causes of their burial cannot be identified precisely, they can be either the result of looting or hidden pieces to be capitalized at a certain time. Also, the discovery of some of the pieces in the territory of medieval settlements, in the space between housing complexes, can lead us to the idea of losses, either as a result of external attacks, or various violent disputes between members of a community. Such is the case for the bracelets from Dinogetia-Garvăn and Păcuiul lui Soare, but also of the earrings from Isaccea.[15] However, we must not rule out the possibility that the artefacts arrived there as a result of trading of goods between the locals and the merchants, and were subsequently lost under various circumstances. It is certain that we are dealing with pieces that were fashionable in the 13th c. and at the beginning of the next one, that circulated including in areas controlled by the Tatars. Some of the clothing accessories and adornments come either from Central Europe or are reproductions of this type of goods, which most likely arrived here through Italian merchants or even craftsmen who came from Genoa or Venice.

Some isolated pieces from the east of the Olt River suggest relations between the aristocracy and Central Europe, as, for example, the tiara from Goranu (Fig. 11: 1–3). However, this represents an isolated case and must very likely be attributed to local elites who were wealthy enough. In fact, the documents issued at that time, more precisely in the 13th c., indicated the existence of rather strong leaders south of the Carpathian Mountains.

The Balkan or local pieces discovered in necropolises and settlements also indicate ties with the south-Danubian environment, but also a possible local production of ornaments, also of Byzantine influence, by jewellers from the Bulgarian, Vlach or Serbian environment. These artefacts may come from trade, robbery, population movements, migration of craftsmen to the north of the Danube, alliances of families from different regions. The transition of these territories from Hungarian to Tatar rulership, combined with the attempts to establish some pre-statal formations, afterwards local states, the presence of Turkic elites and population groups indicate the existence of an ethnically intermixed local aristocracy which was influenced in time by the various states already constituted, but which perpetuated their previous cultural legacies.

The presence of isolated pieces including at Isaccea, where there existed a Tatar mint, suggests the existence of mixed populations, but also the possibility that they had been looted, in order to make exchanges or payments. It should be noted that in the tombs attributed to the Tatars from the territory of Moldavia, Dobrudja or south of the Carpathians, no Balkan jewellery was discovered. In these circumstances, it is quite obvious that we are dealing with a local population who used such artefacts, but also that some pieces constituted exchange goods for payments.

[15] In the case of these artefacts, we do not know the place of discovery, except the settlement. For these reasons, they could either be buried intentionally or were lost. Their presence there, at an important Golden Horde trading point and centre, could have had very different causes.

BIBLIOGRAPHY

Agrè 1990 – D. Agrè: Mogila No. 1 ot nekropola kraj selo Skravena, Botevgradsko. *Arheologiya (Sofiya)* 32/3, 1990, 17–31.

Anton-Manea 1983 – C. Anton-Manea: Prima coroană princiară medievală din aur descoperită pe teritoriul României (sec. al XIII-lea). *Muzeul Național* 7, 1983, 127–133.

Atanasov 2011 – G. G. Atanasov: Two Belts from 14th-Century Male Burials in Drastar (now Silistra, NE Bulgaria). *Archaeologia Bulgarica* 15/2, 2011, 87–97.

Bikić 2010 – V. Bikić: *Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe*. Beograd 2010.

Bosselmann-Ruickbie 2011 – A. Bosselmann-Ruickbie: *Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhunderts. Untersuchungen zum metallenen dekorativen Körperschmuck der mittelbyzantinischen Zeit anhand datierter Funde*. Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im ersten Jahrtausend. Reihe B: Studien und Perspektiven 28. Wiesbaden 2011.

Burda 1979 – Șt. Burda: *Tezaure de aur din România*. București 1979.

Ciocîltan 2012 – V. Ciocîltan: *The Mongols and the Black Sea trade in the thirteenth and fourteenth centuries*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, 20. Leiden – Boston 2012.
DOI: https://doi.org/10.1163/9789004236431

Custurea/Talmațchi 2011 – G. Custurea/ G. Talmațchi: *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*. Bibliotheca Tomitana 7. Constanța 2011.

Diaconu/Baraschi 1977 – P. Diaconu/S. Baraschi: *Păcuiul lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII–XV)* 2. București 1977.

DIR 1951 – Documente privind istoria României, veacul XI, XII și XIII, C. Transilvania 1 (1075–1250). București 1951.

Dumitriu 1996–1998 – L. Dumitriu: Der Schatzfund von Goranu, Bez. Vâlcea. *Dacia N. S.* 40–42, 1996–1998, 399–409.

Dumitriu 2001 – L. Dumitriu: *Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11.–15. Jahrhundert*. Muzeul Național de Istorie a României. Monografii 2. București 2001.

Dumitriu 2009 – L. Dumitriu: Aur și argint la curtea Domnilor români, secolele XI–XVIII. In: *Tezaurul. Muzeul Național de Istorie a României*. București 2009, 54–77.

Georgeva 1961 – S. Georgeva: Arheologiceski proucivanija v Rodopite, prez 1960 g. *Arheologiya (Sofiya)* 3/2, 1961, 12–18.

Grigorov 2010 – V. Grigorov: *Krepostta Krasen do Panagyurishte*. Razkopki i Prouchvaniya 40. Sofiya 2010.

Gubitza 1908 – K. Gubitza: A zombori (Sáponya-pusztai) bronzleletről és a kladovói kincsről. *Archaeologiai Értesítő* 28, 1908, 262–265.

Holban 1981 – M. Holban: *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV*. București 1981.

Iliescu 1964 – O. Iliescu: Monede descoperite în tezaurul de la Oțeleni (raionul Huși, reg. Iași). *Arheologia Moldovei* 2–3, 1964, 363–407.

Iliescu/Simion 1964 – O. Iliescu/G. Simion: Le grand trésor de monnaies et lingots de XIIIe et XIVe siècles trouvé en Dobroudja septentrionale. Note préliminaire. *Revue des études sud-est européennes* 2, 1964, 217–228.

Ioniță 2005 – A. Ioniță: *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII*. București 2005.

Janković 1979 – M. Janković: Srebrni nalaz iz Prahova. *Zbornik Radova Narodnog Muzeja* 9–10, 1979, 271–278.

Jurić 1986 – R. Jurić. Srednjovjekovni nakit Istre i Dalmacije. In: V. Jurkić (ur.): *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju. Znanstveni skup Pula, 15.–18. rujna 1982*. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 11/2. Pula 1986, 245–289.

Maneva 1992 – E. Maneva: *Srednovekoven nakit od Makedonija*. Kulturno-Istorisko Nasledstvo na Republika Makedonia 28. Skopje 1992.

Marjanović-Vujović 1984 – G. Marjanović-Vujović: Starosrpska nekropola. In: *Vinča u praistoriji i srednjem veku*. Katalog Galerije SANU 50. Beograd 1984, 87–99, 131–223.

Mesterházy 1994 – K. Mesterházy: Az ún. Tokaji kinks revíziója. *Folia Archaeologica* 43, 1994, 193–242.

Nicolae/Costin 1998–2003 – E. Nicolae/B. Costin: Monede din secolele XIII–XIV descoperite în Dobrogea. *Buletinul Societății Numismatice Române* 92–97, 1998–2003, 175–187.

Oța 2008 – S. Oța: *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X–XIV)*. Bibliotheca Brukenthal 28. Alba Iulia – Sibiu 2008.

Oța 2010 – S. Oța: Piese de orfevrărie de tradiție bizantină în spațiul nord-dunărean (secolul al XI-lea – începutul secolului al XIII-lea). In: A. Măgureanu/E. Gáll (eds.): *Între stepă și Imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*. București 2010, 401–433.

Oța 2013 – S. Oța: Cercei decorați cu muluri de granule pe pandantiv (secolele XII–XIV). In: F. Curta/B. P. Maleon (eds.): *The Steppe Lands and the World beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*. Iași 2013, 409–436.

Oța 2014a – S. Oța: Cercei decorați cu muluri de granule pe verigă, descoperiți pe teritoriul României și Banatului sârbesc (a doua jumătate a secolului al XI-lea – secolul al XVI-lea). *Istros* 20. *In Honorem Professoris Ionel Cândea*, 2014, 391–410.

Oța 2014b – S. Oța: *The Mortuary Archaeology of the Medieval Banat (10th–14th Centuries)*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 26. Leiden – Boston 2014.
DOI: https://doi.org/10.1163/9789004281578

Oța 2015 – S. Oța: Particularități funerare în zona graniței sudice a Regatului Ungariei în epoca bizantină (secolele XI–XIII). Studiu de caz: sudul Banatului și Vojvodina. In: B. Ciupercă (ed.): *Arheologia mileniului I p. Chr. IV. Nomazi și autohtoni în mileniul I p. Chr. In memoriam Maria Comșa*. Brăila 2015, 525–553.

Oța 2020a – S. Oța: Orizontul funerar de tip sud-dunărean 2, pe teritoriul Olteniei, faza I (Secolele XI–XIII). *Banatica* 30, 2020, 349–373.

Oța 2020b – S. Oța: Observații asupra unor brățări din tezaurul de la Basarabi (jud. Dolj). In: D. Aparaschivei/G. Bilavschi/L Pîrnău (eds.): *Varia Archaeologica (I). Tradiție și inovație în cercetarea arheologică din România și Republica Moldova*. Cluj-Napoca 2020, 267–281.

Oța 2021 – S. Oța: Treasures with medieval items of Byzantine tradition, discovered inside the Carpathian Arch (Romanian and Serbian territory) from 13th–14th centuries. *Studia Academica Šumenensia* 8, 2021, 99–143.

Oța/Dragotă/Rustoiu 2010 – S. Oța/A. Dragotă/G. Rustoiu: Brățări din sârme torsionate și împletite, lățite la capete (secolele X–XV). *Materiale și Cercetări Arheologice Serie nouă* 6, 2010, 155–171.

Oța/Georgescu 2015 – S. Oța/M. Georgescu: Cercei decorați cu pandantive ornamentate cu pseudo-granule. In: C.

Croitoru/G. D. Hânceanu (eds.): *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Vasile Ursachi Octogenarii*. Brăila 2015, 373–392.

Oța/Georgescu 2016a – S. Oța/M. Georgescu: K voprosu ob utochnenii datirovki klada iz Voinesht (zhudec Iassy). *Stratum plus* 5, 2016, 301–319.

Oța/Georgescu 2016b – S. Oța/M. Georgescu: Câteva observații privind doi cercei descoperiți la Isaccea (jud. Tulcea). In: D. Micle/A. Stavilă/C. Oprean/S. Forțiu (eds.): *Arheovest 4. In Honorem Adrian Bejan. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie. Timișoara, 26 noiembrie 2016*. Szeged 2016, 447–461.

Oța/Mirea 2021 – S. Oța/D. Al. Mirea: Un vechi tezaur medieval descoperit în județul Prahova. *Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice* 7, 2021, 159–177.

Oța/Oberländer-Târnoveanu 2018 – S. Oța/E. Oberländer-Târnoveanu: The hoard of medieval adornments discovered in the Cernica Forest (Ilfov County). In: D. Aparaschivei/G. Bilavschi (eds.): *Studia Romana et Mediævalia Europænsia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata*. București – Brăila 2018, 221–254.

Pál 2006 – E. Pál: *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei Medievale 895–1526*. Cluj-Napoca 2006.

Papacostea 1993 – Ș. Papacostea: *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul Mongol*. Colecția 'Biblioteca Enciclopedică de Istorie a României'. București 1993.

Păunescu 1976 – A. Păunescu: Obiecte de podoabă descoperite în necropola medievală de la Cetăţeni, jud. Argeş. *Muzeul Național* 3, 1976, 257–264.

Pavlova 2004 – V. Pavlova: Prinos kam srednovekovniya mazhki kolan ot XIII–XIV vek (po danii ot kolekciyata vav Varnenskiya Muzey). *Antichnaia drevnost i srednie veka* 35, 2004, 165–178.

Pavlova 2007 – V. Pavlova: *Sakrovishtata na Srednovekovna Balgariya. Katalog na izlozhba*. Arheologicheski muzey, Varna, 1 yuni – 30 septemvri 2007. Varna 2007.

Radišić 2014 – M. Radišić: Poznosrdnjovekovne k kopče zapadnog porekla na centralnom balkanu. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 30, 2014, 109–132.

Reabțeva 2014 – S. Reabțeva: *Piese de podoabă şi vestimentaţie din Moldova şi Ţara Românească în contextul relaţiilor cultural-istorice (secolele XIV–XVII)*. Brăila 2014.

Riabtseva 2005 – S. S. Riabtseva: *Drevnerusskii iuvelirnyi ubor. Osnovnye tendentsii formirovaniia*. Sankt Peterburg 2005.

Riabtseva 2011 – S. S. Riabtseva: Paradnye diademy i vency X–XV vv. v pamiatnikakh vostochnoi i iugo-vostochnoi Evropy. Obshchie cherty i momenty otlichiia. *Revista Arheologică. Serie nouă* 7, 2011, 72–95.

Spinei 1985 – V. Spinei: *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*. Iași 1985.

Ștefan et al. 1967 – Gh. Ștefan/I. Barnea/M. Comșa/E. Comșa: *Dinogetia. I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*. Biblioteca de arheologie 13. București 1967.

Țeicu 2003 – D. Țeicu: Necropola de la Șopotu Vechi. In: D. Țeicu: *Studii istorice*. Timișoara 2003, 23–60.

Teodor 1961 – D. Gh. Teodor: Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoabă descoperit la Voinești-Iași. *Arheologia Moldovei* 1, 1961, 245–269.

Teodor 1964 – D. Gh. Teodor: Obiectele de podoabă din tezaurul feudal timpuriu descoperit la Oțeleni (raionul Huși, reg. Iași). *Arheologia Moldovei* 2–3, 1964, 343–361.

Teodorescu 1968 – R. Teodorescu: Sur la continuité artistique Balkano-Danubienne au Moyen Âge. (À propos de quelques pièces d`argenterie et de parure des Xe–XIVe siècles.) *Revue des études sud-est européennes* 6, 1968, 289–312.

Teodorescu 1976 – R. Teodorescu: *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400–1400)*. București 1976.

Uzelac 2015 – Al. Uzelac: *Pod senkom Psa. Tatari i južnoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka*. Beograd 2015.

Uzelac 2018 – Al. Uzelac: An Empire within an Empire? Ethnic and Religious Realities in the Lands of Nogai (c. 1270–1300). *Chronica* 18, 2018, 271–283.

Uzum 1984 – I. Uzum: Un tezaur de podoabe medievale descoperit la Macoviște (comuna Ciuchici, județul Caraș-Severin). *Acta Mvsei Napocensis* 20, 1984, 509–519.

Vladimirov 2019 – G. Vladimirov: *Obetsi s forma na vaprositelen znak ot srednovekovna Balgariya (XIII–XIV v.). Za materialnite sledi ot kumanite i Zlatnata orda v kulturata na Vtoroto balgarsko tsarstvo*. Sofiya 2019.

Weisskircher 1935 – R. Weisskircher: Geldfund in Hamlesch. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 58, 1935, 229–237.

Manuscript accepted 9. 5. 2022

Translated by Cosmin Mihail Coatu
Súhrn preložil Michal Holeščák

Silviu Oța, PhD.
National Museum of History
Calea Victoriei 12, sector 3
RO – 030026 Bucuresti
silviuota@yahoo.com

Depoty a ojedinelé nálezy šperkov objavené mimo Karpatského oblúka

Silviu Oța

SÚHRN

V priestore južne a východne od Karpát, na území dnešného Rumunska vrátane Dobrudže, boli náhodne objavené depoty a ojedinelé ozdoby. Príspevok sa zaoberá tými nálezmi, ktoré sú datované do druhej polovice 13. storočia a začiatku 14. storočia. V období pred vytvorením feudálnych štátov Moldavsko a Țara Românească alebo Valašsko toto územie z veľkej časti ovládali Tatári. Podľa známych zdrojov sa ich vláda pod Nogajom rozšírila až po Železné vráta.

Prinajmenšom na juh od Karpát však existovali niektoré miestne politické formácie, konkrétne kniežatstvá Ioana a Farcașa, ako aj vojvodstvá Seneslava a Litovoia. Existencia cintorínov, na ktorých sa nachádzajú balkánske ozdoby, celkom jasne svedčí o tom, že máme do činenia najmä s miestnym obyvateľstvom. V šperkárskom umení však môžeme zriedka vidieť aj vplyvy cudzích populácií (náušnice v tvare otáznika). Ďalšou súčasťou sú predmety orientálnej tradície, ktoré sa sem dostali obchodom, alebo možno spolu s ich majiteľmi (náramky zdobené štylizovanými hlavami levov alebo sasánovským uzlom).

Územné rozmiestnenie nálezov (pokladov) je pomerne rôznorodé (stredné Moldavsko, Munténia a Dobrudža). K tomu možno pridať niekoľko náhodných/ojedinelých nálezov z Dobrudže, Oltenie a Muntenie, ktoré sa dajú pripísať rovnakému chronologickému intervalu. Všetky doteraz objavené poklady v Rumunsku boli publikované v odborných článkoch alebo syntetických prácach venovaných určitým témam.

Prvým zistením, ktoré sa týka územného rozmiestnenia pokladov, obsahujúcich ozdoby a odevné doplnky z druhej polovice 13. storočia a začiatku nasledujúceho storočia je, že chýbajú na západ od rieky Olt. Našli sa tu len ojedinelé kusy, čo na jednej strane mohlo znamenať, že územie daného regiónu bolo v tom čase menej zasiahnuté tatárskymi vpádmi, a na druhej strane, že medzi nimi nebola príliš vyhranená elita miestneho alebo turkického obyvateľstva.

Zdá sa, že niektoré depoty obsahujú celé artefakty (intaktné, nie sú rozlámané na prepracovanie alebo platbu), ako napríklad poklad z Pantelimon-Cernica Forest, Cotnari alebo poklad z Prahovy, zatiaľ čo v iných sú šperky alebo odevné doplnky väčšinou fragmentárne.

Poklad z kopca Mihail Kogălniceanu-Uzun Baiîr môže byť veľmi pravdepodobne úzko spojený so Zlatou hordou. Ďalším problémom pokladov z mimokarpatského priestoru z tohto obdobia je, že na oboch stranách Dunaja boli ozdoby a odevy podobné. Tento jav si môžeme všimnúť najmä na západ od rieky Olt a menej v Muntenii. Za týchto podmienok je dosť ťažké povedať, odkiaľ boli artefakty prítomné v depotoch zozbierané. S najväčšou pravdepodobnosťou však aspoň čiastočne pochádzajú od populácií z povodia Dunaja, ktoré ich často používali.

Vidíme, že značná časť ozdôb bola zozbieraná aj z priestoru Rusi, o čom svedčia určité artefakty, ktoré nemajú jasnú obdobu na juh od Dunaja. Zaujímavé však je, že okrem balkánskych a ruských ozdôb sa v pokladoch objavujú aj ďalšie artefakty typické pre Zlatú hordu. Prítomnosť týchto kusov by mohla naznačovať, že ich majiteľmi boli buď Tatári, alebo patrili k populáciám, ktoré ich sprevádzali na rôznych výpravách do južnej a východnej Európy.

O príčinách uloženia depotov do zeme možno len špekulovať. Vo vyššie diskutovaných prípadoch predpokladáme, že dôvodom ich dočasného ukrytia bolo sociálne napätie na území ovládanom Tatármi a boje medzi nimi a obyvateľstvom, ktoré podporovalo tú či onú frakciu.

Malé poklady obsahujúce balkánske predmety však neobsahujú ani artefakty z prostredia Zlatej hordy, ani mince, ani ozdoby či iné časti oblečenia z priestoru Rusi. Keďže ide o relatívne malé poklady, môžu byť skôr prepojené s miestnymi elitami, ktoré sa kvôli konfliktom pokúšali zachrániť svoje cennosti.

Náhodné/ojedinelé artefakty však nie sú jednoznačným indikátorom deponovania počas dlhšieho časového obdobia, ani nemusia byť nevyhnutne spojené s nejakou konkrétnou udalosťou. Aj nález niekoľkých kusov na území stredovekých sídlisk, v priestore medzi sídliskovými objektami, nás môže priviesť k myšlienke ich straty, či už v dôsledku útoku zvonku, alebo rôznych násilných sporov medzi členmi komunity.

Časť odevných doplnkov a ozdôb pochádza buď zo strednej Európy, alebo ide o napodobeniny tohto druhu tovaru, ktorý sa sem s najväčšou pravdepodobnosťou dostal prostredníctvom talianskych obchodníkov alebo dokonca remeselníkov, ktorí prišli z Janova či Benátok. Niektoré náhodné nálezy z oblasti východne od rieky Olt naznačujú vzťahy medzi miestnou aristokraciou a strednou Európou, ako napríklad diadém z Goranu. Balkánske či lokálne nálezy objavené na nekropolách a sídliskách poukazujú aj na väzby s juhodunajským prostredím, ale aj na možnú lokálnu výrobu ozdôb, alebo aj na byzantský vplyv, azda sprostredkovaný šperkármi z bulharského, valašského či srbského prostredia.

Treba poznamenať, že v hroboch pripisovaných Tatárom z územia Moldavska, Dobrudže či južne od Karpát neboli objavené žiadne balkánske šperky. Za týchto okolností je celkom zrejmé, že máme dočinenia s miestnym obyvateľstvom, ktoré takéto artefakty používalo, ale aj to, že niektoré kusy predstavovali platidlo.

Obr. 1. Depoty a ojedinelé nálezy šperkov z územia kontrolovaného Tatármi. Legenda: a – depoty; b – ojedinelé nálezy; c – depot z 15. stor. so zlatými náramkami z obdobia Zlatej Hordy (mapa M. Florea, S. Oța).

Obr. 2. Nálezy depotov. 1–4 – Mihail Kogălniceanu/Uzunbaiîr (podľa *Dumitriu 2001*); 5, 6 – Cotnari (5 – podľa *Reabtseva 2014*; 6 – foto M. Amarie); 7–12 – Oțeleni (kresba G. Ducman).

Obr. 3. Voinești. Náušnice (kresba G. Ducman).

Obr. 4. Voinești. Náramky (kresba G. Ducman).

Obr. 5. Voinești. Náramky (kresba G. Ducman). Mierka: a – 1–3; b – 4.

Obr. 6. Voinești. Náramky a súčasti opaska (kresba G. Ducman). Mierka: a – 1–9, 12–15; b – 10, 11.

Obr. 7. Pantelimon-Cernica Forest. Náušnice a náramky (kresba S. Mateescu).

Obr. 8. Pantelimon-Cernica Forest. Náramky (kresba S. Mateescu, foto M. Amarie).

Obr. 9. Prahova County. Náušnice, fragmenty náušníc a prsteň (kresba S. Mateescu).

Obr. 10. 1, 2 – Dinogetia-Garvăn, náramky (podľa *Dumitriu 2001*); 3, 4 – Isaccea, náušnice (kresba S. Mateescu); 5 – Păcuiul lui Soare, fragment náramku (podľa *Dumitriu 2001*; bez mierky). Mierka: a – 1, 2; b – 3, 4.

Obr. 11. 1–3 – Goranu, Vâlcea County, fragmenty tiary (1 – podľa *Dumitriu 2001*; 2, 3 – podľa *Dumitriu 2009*; foto M. Amarie); 4 – Runcu, náramok (podľa *Ioniță 2005*). Bez mierky: 1–3.

Obr. 12. Chronológia predmetov z depotov a ojedinelých nálezov (autor S. Oța).

Obr. 13. Zloženie depotov (autor S. Oța).

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 313–333.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.22

DOM U CHROMEJ STRAKY

Archeologický a archeozoologický výskum zaniknutej stredovekej dediny Tomanová[1]

MÁRIO BIELICH – ZORA BIELICHOVÁ

House of the Lame Magpie. Archaeological and Archaeozoological Research of the Deserted Medieval Village of Tomanová. Archaeological research in the cadastre of the village of Rumanová (Nitra dist.) in the location of Tomanov háj was carried out in 2020–2021. The geophysical survey here partially delineated the edges of the medieval settlement, which, based on written sources, existed from the middle of the 12th to the beginning of the 15th c. A total of 16 housing estates, relics of the Tomanová (Tomáň) village, were uncovered. Based on the analysis of the ceramic material, it was possible to capture two time horizons of its settlement. An important discovery is a dwelling, perhaps a mansion, from the end of the 14th to the beginning of the 15th c. The examined animal remains prove the importance of domestic animal breeding and the predominant consumption of pork. A remarkable find is the partially preserved skeleton of a magpie (*Pica pica*), discovered on the floor of the basement area of the investigated dwelling.

Keywords: Western Slovakia, Late Medieval, settlement, material culture, ceramics, animal bones, diet.

ÚVOD

V severovýchodnej časti katastra obce Rumanová (okr. Nitra) sa v rokoch 2020 až 2021 uskutočnil archeologický výskum, počas ktorého sa podarilo zachytiť sídliskové objekty zo zaniknutej obce Tomanová a jej hospodárskeho zázemia. Písomné pramene dokladajú jej existenciu od polovice 12. do začiatku 15. stor. Príspevok prezentuje prvé archeologické doklady jej osídlenia a prináša predbežnú analýzu získanej kolekcie materiálnej kultúry (keramika a zvieracie kosti).

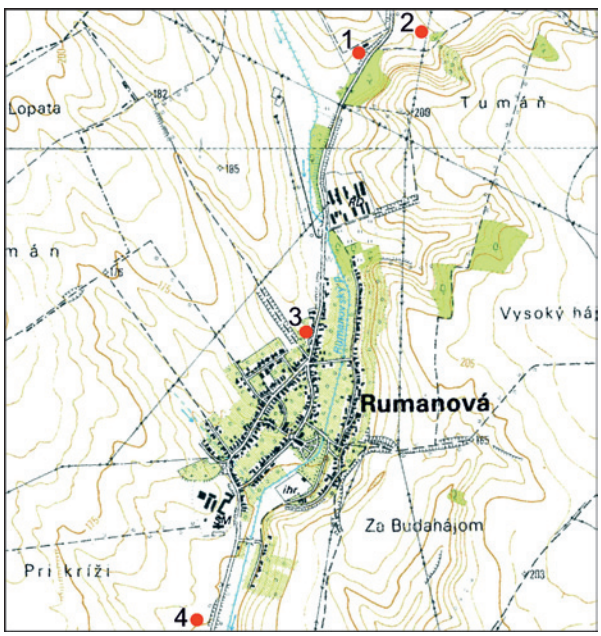

Obr. 1. Rumanová. Lokalizácia stredovekých lokalít v katastri obce. 1 – Horné pole; 2 – Tomanová; 3 – intravilán (dom P. Majzela); 4 – Pri kríži (*Poláková/Vlkolinská 2022*; mapový podklad https://zbgis.skgeodesy.sk/).

Zatiaľ najstaršie stredoveké nálezy pochádzajú z polohy Horné pole v Rumanovej, na ktoré sa prišlo v roku 1994 pri zemných prácach v oplotenej časti viníc. Zlomky hrncovitých nádob (sedem črepov), zdobených typickou vlnovkou, pásom vpichov, či obežných rýh, patria do 9.–10. stor., teda do veľkomoravského obdobia (*Fusek 1994*, 58). V roku 2002 sa pri záchrannom archeologickom výskume podarilo G. Nevizánskemu zdokumentovať v intraviláne dediny za domom P. Majzela (obr. 1: 3) sídliskový objekt z neskorého stredoveku, ktorý bol rámcovo datovaný do 14.–15. stor. (*Nevizánsky 2003*, 102, 103).

ARCHEOLOGICKÝ VÝSKUM

Rumanová leží po oboch stranách Rumanovského potoka, v plytkej dolinke juhozápadnej časti Nitrianskej pahorkatiny (časť Zálužianska pahorkatina). Zisťovací archeologický výskum prebiehal na parc. č. 2314/1 (poloha Tomanov háj), ktorá sa nachádza v nezastavanom priestore severovýchodne od

[1] Príspevok vznikol v rámci grantového projektu agentúry VEGA 2/0083/21.

Toto dielo je licencované podľa Creative Commons Attribution 4.0 International License.

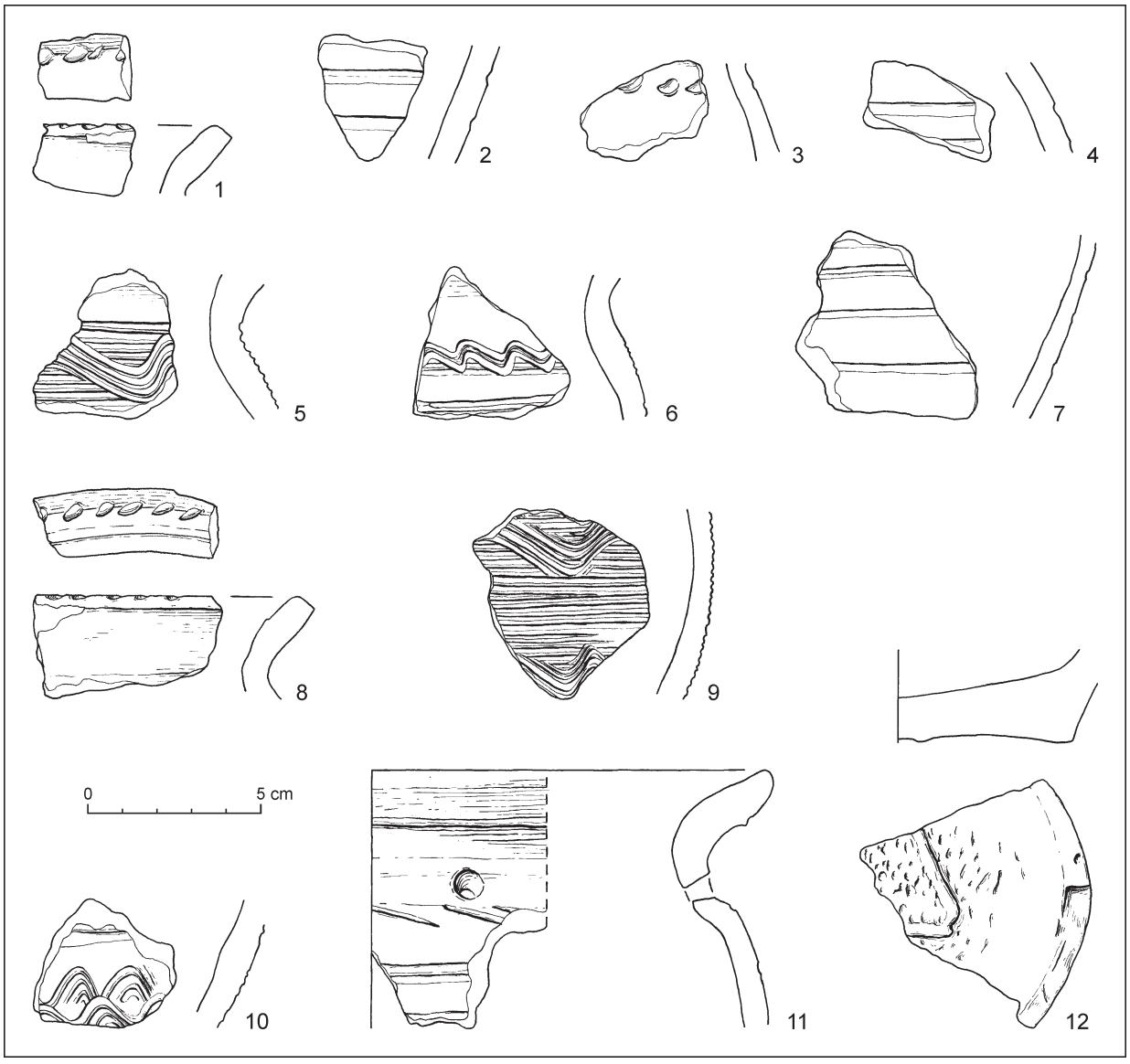

Obr. 2. Rumanová-Horné pole. Výber keramických fragmentov (kresba. Ž. Nagyová).

intravilánu obce, východne od komunikácie vedúcej z Rišňoviec do Rumanovej (obr. 1). Počas prieskumu v roku 2020 sme uskutočnili povrchový zber okolo oplotenia viníc na danej polohe. Na halde výkopu oplotenia sa nám podarilo pozbierať niekoľko črepov. Tieto nálezy sú datované do 11.–12. stor. Je možné, že daná poloha bola kontinuálne osídlená v období 9.–12. stor. (obr. 2).

Terén mal pred začatím výskumných prác svahovitý charakter, s klesaním zo severu na juh (obr. 1: 2). Počas skrývky ornice sme v sonde na sprašovom podloží zachytili 16 sídliskových objektov z obdobia neskorého stredoveku (obr. 3). Mocnosť zníženia v tomto priestore bola cca 0,3–0,4 m. Postupne sme preskúmali niekoľko typov sídliskových objektov – obytnú stavbu (objekt 16), pec (objekty 2 a 3), menšie (objekty 1 a 4) i väčšie sídliskové objekty (objekt 5) a kolové jamy (objekty 6–9; 11–15). Obytnú stavbu reprezentuje objekt 16. Tento obdĺžnikový objekt má rozmery 11 × 7 m, hĺbka po podlahu pivnice od úrovne zachytenia je cca 2,5 m. Do pivnice domu sa vstupovalo z juhu pravdepodobne schodiskom. Dĺžka jazykovitej rampy je skoro 5 m (obr. 3). V profile rezu objektom sme zdokumentovali 1 m hrubú mazanicovú vrstvu, nad ktorou sa nachádzala 0,8 m hrubá vrstva žltého ílu (obr. 4). Na dne pivnice sme v severnej a južnej časti zachytili menšie žliabky po drevenej konštrukcii, ktoré pravdepodobne slúžili na udržanie vnútornej konštrukcie. V zásype objektu sa nachádzal bohatý archeologický materiál. Analyzovali sme 506 keramických zlomkov. Severne od

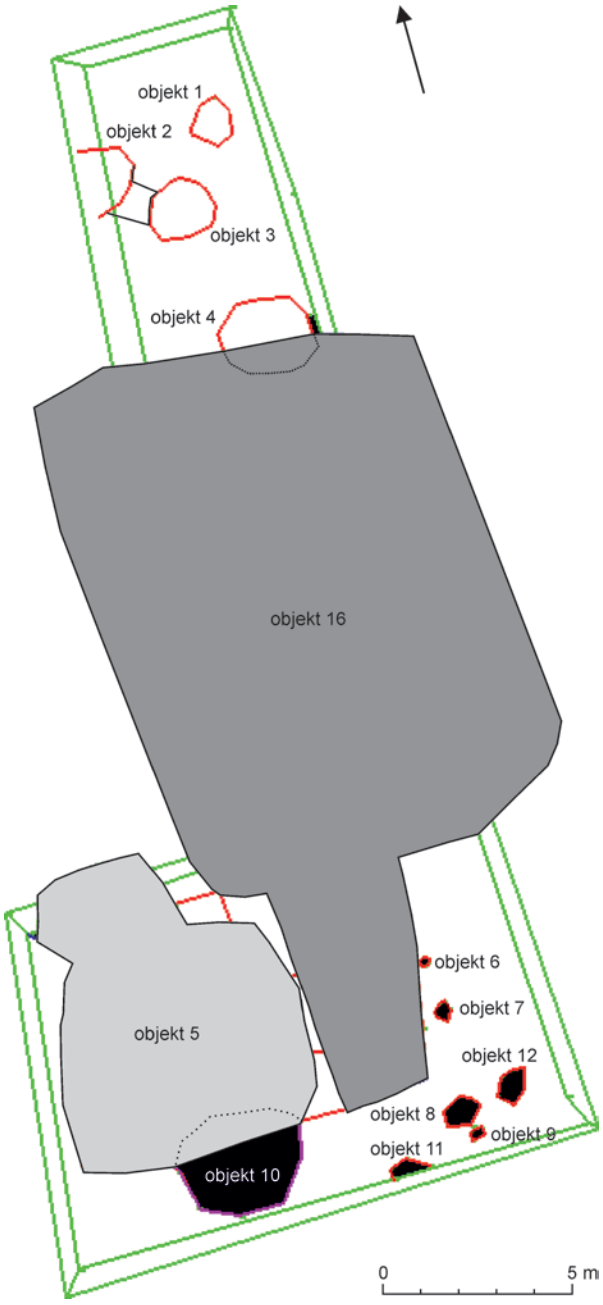

Obr. 3. Rumanová-Tomanová. Plán sondy z rokov 2020–2021 (kresba M. Bielich).

obytnej stavby sme zachytili pec (objekty 2 a 3) na prípravu potravín (obr. 5). Pec mala dĺžku 2 m, predpecná jama dĺžku 0,9 m, šírka roštu bola 0,8 m. Steny kupoly boli vypálené do červena. Orientovaná bola v smere V – Z so vstupom z východu.

Juhozápadne od obytnej stavby sme zachytili väčší sídliskový objekt v pôdoryse kruhového tvaru (pr. 4,2 m, hĺ. 0,25 m). Objekt mal v profile šošovkovitý tvar. Do objektu sa vstupovalo zo severu po schodíkoch. Šírka schodiska bola približne 2 m. Objekt mohol slúžiť ako ľadovňa a neskôr ako odpadová jama. Zásypové vrstvy na profile ukazujú postupné zasypanie. V južnej časti bola jama narušená starším pravekým objektom (objekt 10).

Menšie sídliskové jamy reprezentujú objekty 1, 4 a 10. Ich veľkosť sa pohybovala okolo 1 m a boli plytké (hĺ. do 0,7 m). Obsahovali veľmi málo keramického materiálu, preto sú ťažko datovateľné. Je však isté, že objekt 10 pochádza z obdobia mladšieho praveku, čo dokazuje, že na predmetnej polohe bolo aj staršie osídlenie. Kolové jamy sa koncentrovali južne od obytného objektu (obr. 5). Ich priemer sa pohyboval od 0,18 m do 0,4 m a max. hĺbka dosahovala 0,5 m. Ide o dve skupiny. Jedna asi tvorila konštrukciu prístrešku pri vstupe (objekty 6 a 7) a druhá, nachádzajúca sa južnejšie, predstavovala samostatnú nadzemnú kolovú stavbu (objekty 8, 9, 11–15).

Keramický materiál

Charakteristickou črtou keramického inventára z Rumanovej je vysoká fragmentárnosť a nízka typová rôznorodosť škály hrnčiarskych výrobkov. Pritom až 85 % exemplárov črepov je z hrncovitých nádob. Väčšina keramických nálezov pochádza z objektov 5 a 16, ktorým sa budeme venovať podrobnejšie. V skúmanom súbore sme identifikovali hrncovité nádoby, misy, pokrievky, džbánky a zásobnice. Dominantným tvarom, ako sme uviedli, je hrniec. Výšku hrncov bolo ťažké stanoviť, keďže rekonštruovateľný bol iba jeden exemplár. V rámci typov okrajov dominovali výrazne profilované, nahor vytiahnuté (obr. 6: 5, 7, 9), často aj zahrotené, s vnútorným žliabkom alebo vodorovne zakončené (obr. 7: 1; 8: 10). Ich konkrétne vyhotovenie bolo pomerne rozmanité. Tvar ústia je značne rôznorodý. Vyskytujú sa plynulo nasadené exempláre (obr. 7: 2; 8: 8), ale častejšie je ostré nasadenie na telo (obr. 6: 3; 7: 1), ktoré je charakteristické pre mladšie obdobie. Nádoby boli vyhotovené obtáčaním, na čo poukazuje tiež prítomnosť značiek na dnách nádob (obr. 9: 2). V súbore majú veľmi zriedkavé zastúpenie. Značky sú odtlačky obrazca vyrytého na pracovnej ploche hrnčiarskeho kruhu. Objavujú sa na všetkých druhoch nádob od včasného až po vrcholný stredovek. Ich používanie bolo rozšírené nezávisle od špecifického regionálneho prejavu. Najčastejšie išlo o jednoduchý kríž a kríž v kruhu, výnimočné sú značky v pravouhlom poli (*Hoššo 1986*, 20). Pokiaľ ide o prítomnosť výzdoby na keramických fragmentoch, tak v objektoch 5 a 16 tvorili črepy bez výzdoby vyše 80 %. Výzdobu predstavujú prvky pozostávajúce z rytej výzdoby vyhotovenej dvojhrotovým nástrojom, a to v podobe vlnoviek (obr. 8: 6) a vodorovných línií (obr. 8: 8), ako aj vrypov na

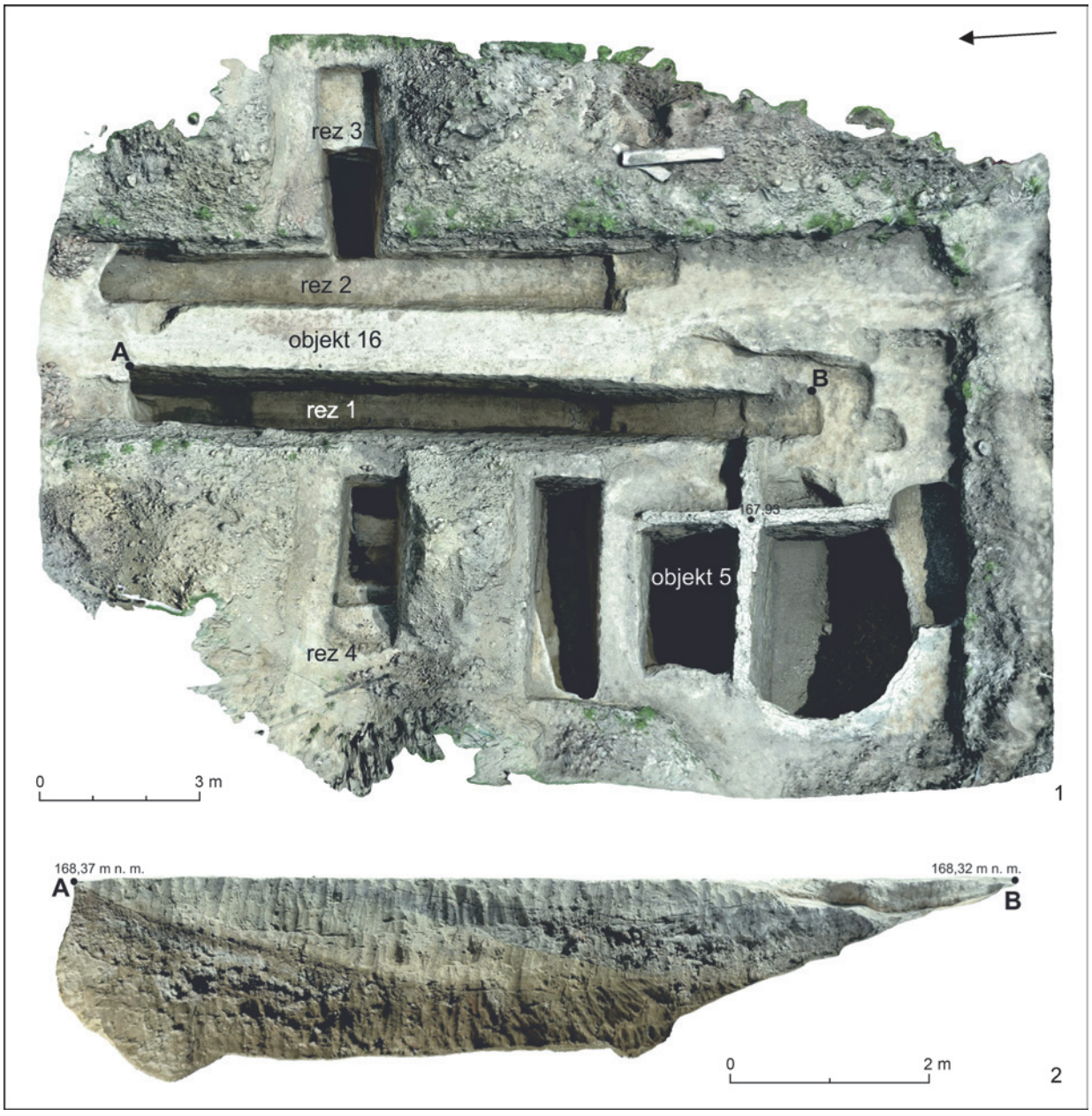

Obr. 4. Rumanová-Tomanová. Fotogrametria (autor B. Balžan).

uchách (obr. 7: 3; 8: 7). Len v jednom prípade bola nájdená nádoba zdobená radielkom, a to v objekte 16 (obr. 8: 10).

V skúmanom súbore dominuje vysoká misa (obr. 9: 5) s rytou výzdobou na tele a zdobeným horným okrajom. S podobným typom sa stretávame na lokalite Branč-Veľká Ves (*Ruttkay/Cheben/Ruttkayová 1994*, 234, obr. 6: 9). Hlboká misa s takmer kolmými stenami sa objavuje v severnej časti Karpatského oblúka po polovici 14. stor. bez bližšie identifikovaného predchodcu (*Hoššo 1983*, 217). V zásade ide o hrubé, nízke, široké nádoby s roztvoreným, alebo zatiahnutým okrajom, vyrábané obtáčaním a vytáčaním, pričom dno je bez značiek (*Španihel 2014*, 148).

V skúmanom súbore sa vyskytuje niekoľko typov džbánkov. Výrazne profilovaný okraj z Rumanovej (obr. 7: 4) má analógie na lokalite Branč-Veľká Ves (*Ruttkay/Cheben/Ruttkayová 1994*, 234, obr. 6: 3). Džbány majú štíhle hrdlo, zvislý okraj s výlevkou a vajcovité telo s max. vydutím v hornej tretine výšky, resp. kalichovité ústie nasadené priamo na vydutine. Džbán sa objavuje na západnom Slovensku koncom prvej polovice 14. stor. (*Hoššo 1983*, 217).

Evidujeme tiež tri fragmenty zvoncovitých pokrievok s masívnym gombíkovitým držadlom (obr.

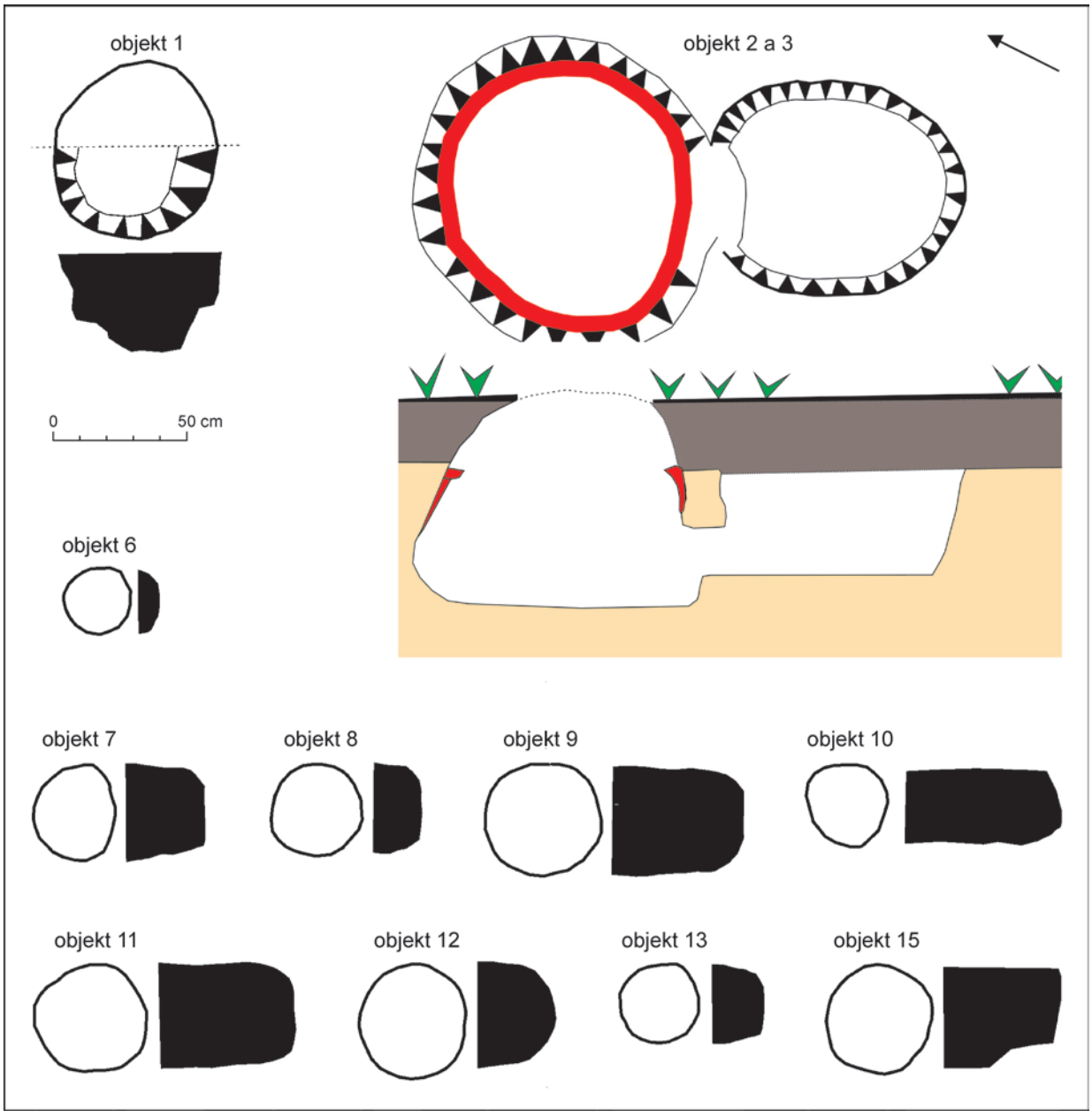

Obr. 5. Rumanová-Tomanová. Plány vybraných objektov (kresba M. Bielich).

7: 8–10). Analogické nálezy pochádzajú z lokality Branč-Veľká Ves (*Ruttkay/Cheben/Ruttkayová 1994*, 234, obr. 6: 1, 4, 7), ktoré sú na základe mincí datované do 15. stor. Hlinené pokrievky sa na západnom Slovensku začínajú objavovať na konci 13. stor. (*Ruttkay 1995*, 577), avšak masové rozšírenie nastáva až od polovice 14. stor. (*Hoššo 1983*, 216). Ide o drobné misky, ktoré majú k dnu pripojené gombíkovité držadlo (*Španihel 2014*, 151).

V Rumanovej sa podarilo doložiť niekoľko zlomkov zásobníc v objektoch 5 a 16. Zásobnice boli na pleciach zdobené rytými obežnými líniami (obr. 7: 14, 15). S podobnými typmi sa stretávame v okolí Nitry pomerne často. Najstaršie stredoveké nádoby označené ako zásobnice sa objavujú v našom okolí na Morave v prvej polovici 11. stor. (*Goš/Karel 1979*, 167).

ARCHEOZOOLOGICKÝ VÝSKUM

Materiál a metodika

Kostrové zvyšky zvierat pochádzajú zo zásypu objektov 4, 5 a 16, preskúmaných v sonde 1. Tento príspevok hodnotí 21 z celkovo 24 evidovaných

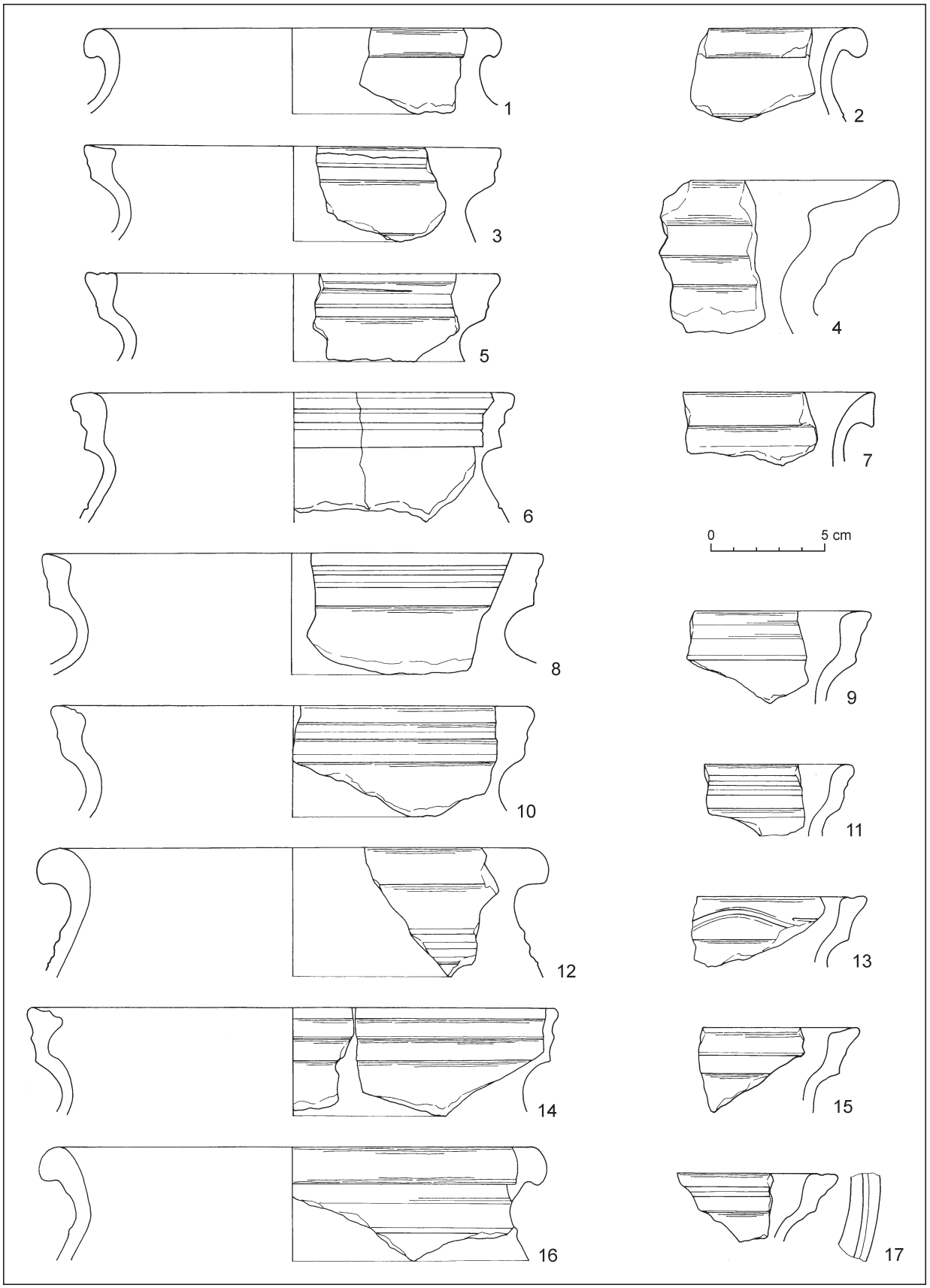

Obr. 6. Rumanová-Tomanová, objekt 5. Výber keramiky (kresba B. Arvaiová).

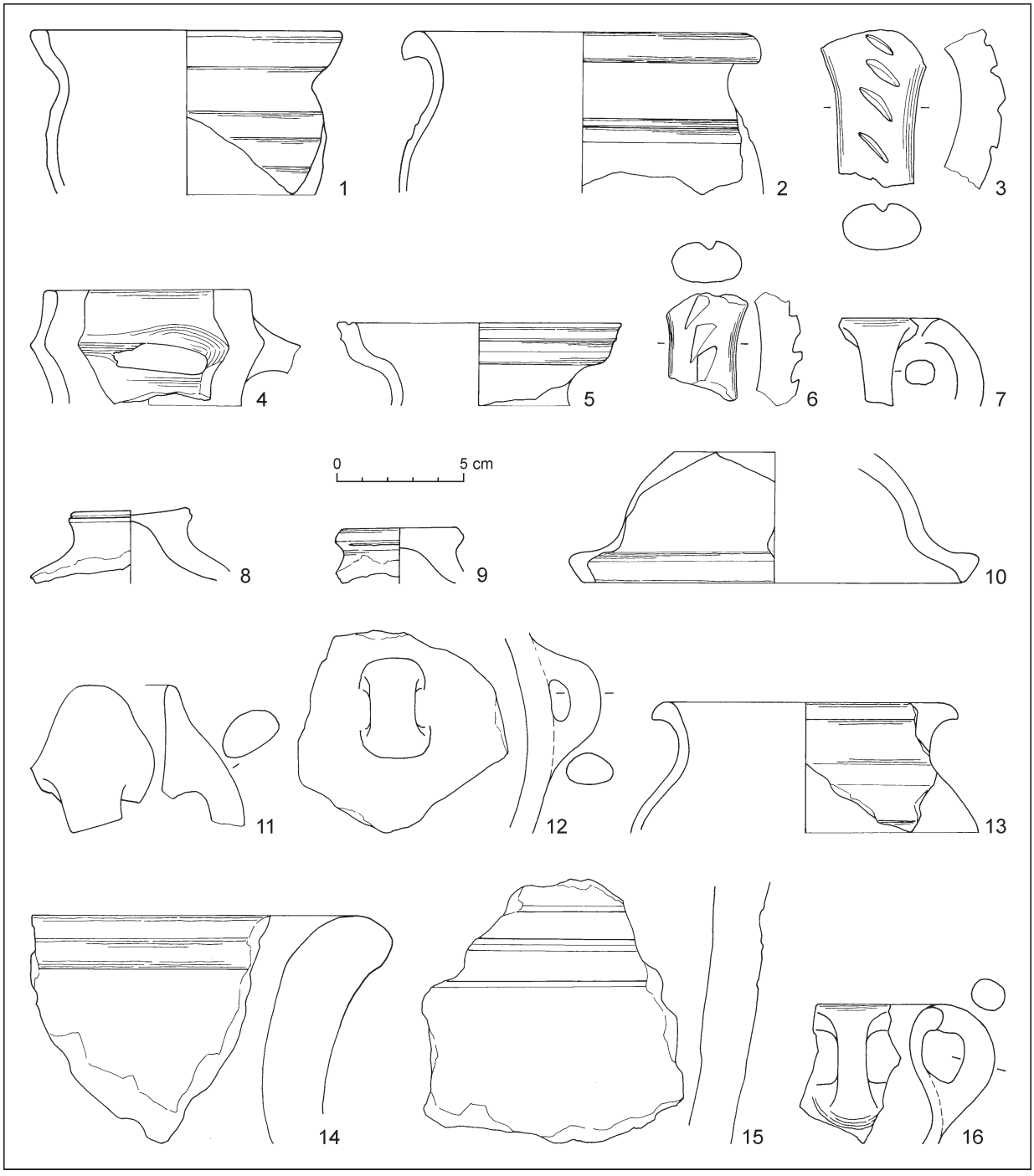

Obr. 7. Rumanová-Tomanová, objekt 5. Výber keramiky (kresba B. Arvaiová).

vzoriek, nakoľko tri obsahovali iný organický materiál ako kosť (drevo a pod.). Kosti pochádzajú z hĺ. 0,1–3,2 m a reprezentujú hlavne zásyp zásobnej/odpadovej jamy (objekt 5) a domu s podpivničením (objekt 16). Hodnotené zvieracie zvyšky boli vyberané zo zásypu ručne. Boli podrobené makroskopickej analýze s využitím lupy s nízkym rozlíšením (max. 10×). V rámci procesu identifikácie nálezov, určovania veku a pohlavia jedincov, boli využité štandardné archeozoologické metódy (*Kolda 1936*; *Schmid 1972*; *Silver 1969*) a porovnávacia zbierka spoluautorky. Štúdium modifikácií súvisiacich s tafonomickými a patologickými procesmi sa riadilo metodikou *R. Lymana* (*1994*), *J. R. Bakera* a *D. R. Brothwella* (*1980*). Metrické údaje boli odoberané v milimetroch posuvným meradlom podľa metodiky *A. von den Driesch* (*1976*). Hmotnosť nálezov bola meraná s presnosťou 0,1 g.

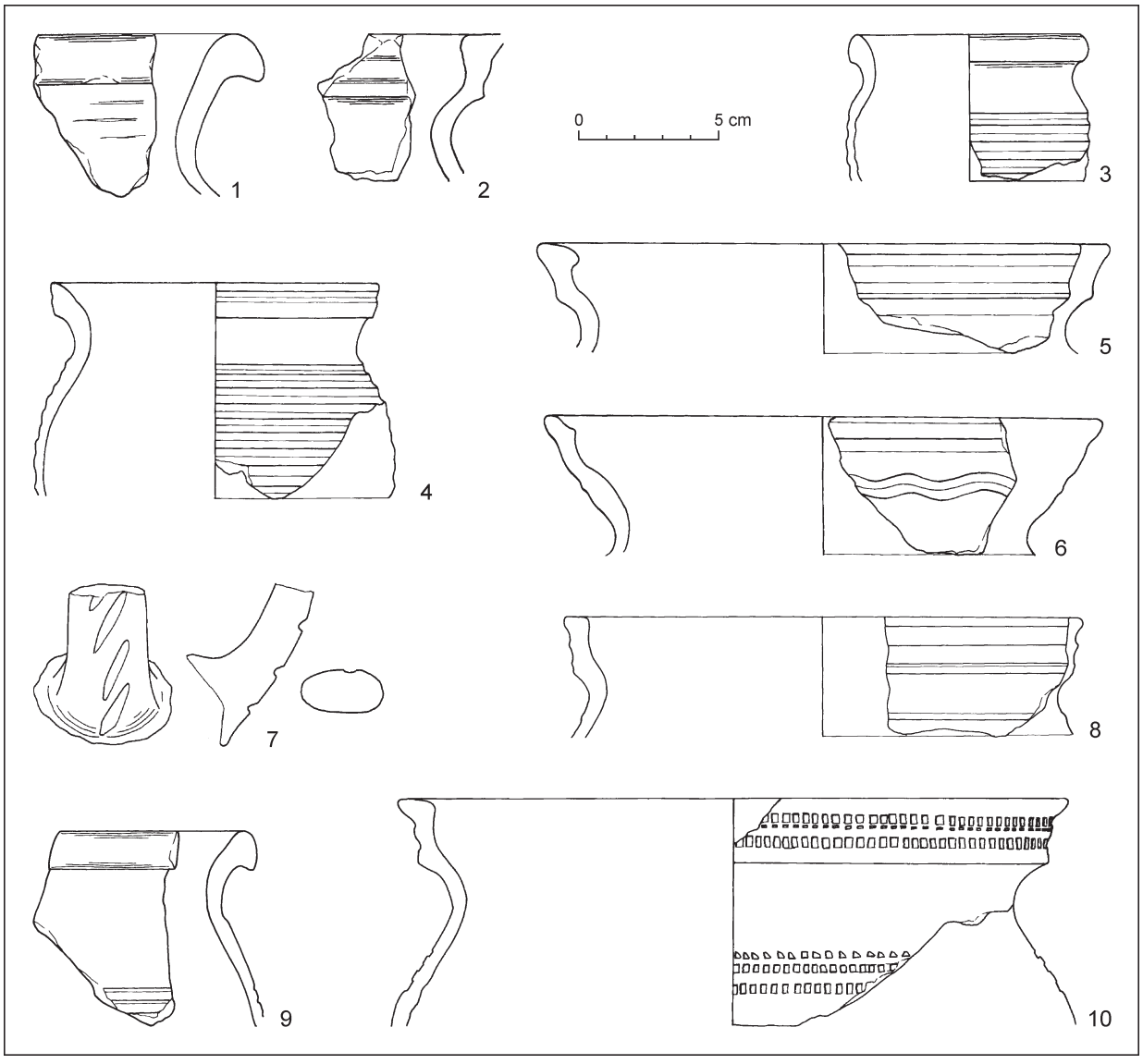

Obr. 8. Rumanová-Tomanová, objekt 16. Výber keramiky (kresba B. Arvaiová).

Archeofaunálne zvyšky boli, vzhľadom na relatívnu chronológiu, kvantifikované pre každý objekt zvlášť. Boli použité primárne kvantifikačné metódy – počet (NISP) a hmotnosť identifikovaných fragmentov (WISP). Minimálny počet jedincov (MNI), určovaný na základe najčastejšie sa vyskytujúceho elementu a stranovej príslušnosti, uvádzame len pri analýze vekovej štruktúry súboru.

Zastúpenie živočíšnych druhov

Analyzovali sme 191 nálezov s celkovou hmotnosťou 1846,8 g. Na úrovni druhu a rodu bolo určených 134 nálezov (tabela 1). Neurčené nálezy tvoria 29 % z celkového počtu. Identifikovaných bolo 12 druhov zo skupiny cicavcov, vtákov a mäkkýšov. Domáce zvieratá reprezentuje hovädzí dobytok (*Bos taurus*), sviňa domáca (*Sus domesticus*), ovca (*Ovis aries*), koza (*Capra hircus*), kôň (*Equus caballus*), pes (*Canis familiaris*), kura domáca (*Gallus domesticus*) a pravdepodobne hus domáca (cf. *Anser domesticus*). Z divo žijúcich druhov ide o jeleňa lesného (*Cervus elaphus*), líšku hrdzavú (cf. *Vulpes vulpes*) a straku obyčajnú (*Pica pica*)[2]. Boli identifikované kosti neurčených drobných hlodavcov (*Rodentia*) a zvyšky ulity slimáka rodu *Cepaea*.

Medzi určenými nálezmi dominujú domáce druhy zvierat (78,6 %), zatiaľ čo divé sú zastúpené v nízkom počte (21,4 %). Pri nezapočítaní kostí

[2] Za druhové určenie nálezu kostry autori ďakujú Erike Gál z Ústavu archeológie HUN-REN Research Centre for the Humanities.

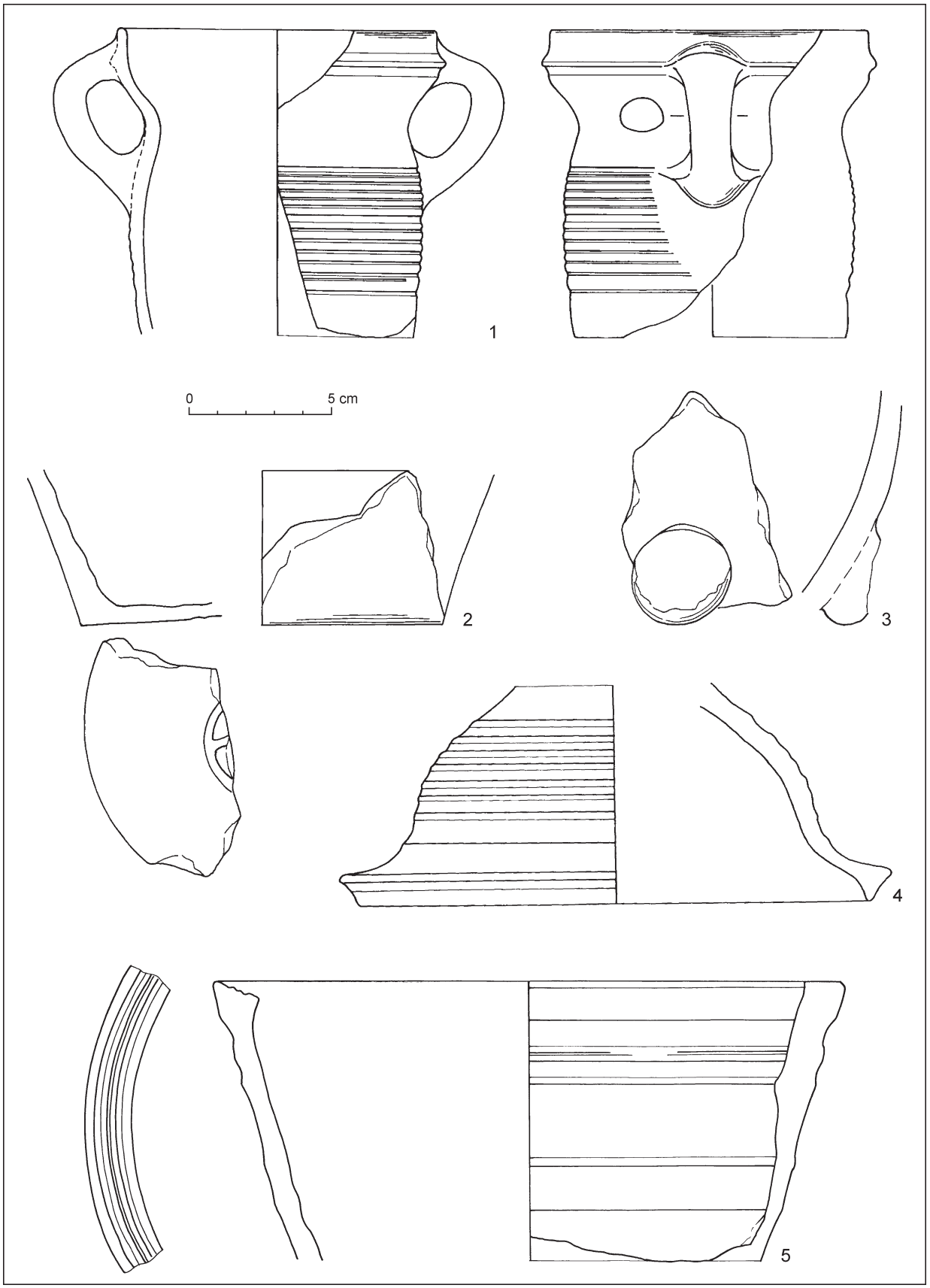

Obr. 9. Rumanová-Tomanová, objekt 16. Výber keramiky (kresba B. Arvaiová).

Tabela 1. Rumanová-Tomanová. Sortiment živočíšnych druhov z preskúmaných objektov. Hmotnosť uvedená v gramoch. Vysvetlivky: * – paroh; s – kostra. Kvantifikované podľa počtu a hmotnosti nálezov v gramoch.

Taxón	Objekt 4		Objekt 5		Objekt 16		Spolu	
	NISP	WISP	NISP	WISP	NISP	WISP	NISP	WISP
Equus caballus	1	73	4	125,3	–	–	5	198,3
cf. *Equus caballus*	–	–	–	–	1	115,9	1	115,9
Bos taurus	–	–	9	338	1	18,8	10	356,8
cf. *Bos taurus*	–	–	5	73,6	–	–	5	73,6
Bos/Equus	–	–	–	–	1	51,6	1	51,6
Sus domesticus	–	–	41	344,6	3	48,2	44	392,8
cf. *Sus domesticus*	–	–	–	–	1	7,2	1	7,2
Capra hircus	–	–	3	83,2	–	–	3	83,2
Ovis aries	–	–	1	4,7	–	–	1	4,7
Ovis/Capra	–	–	11	81	1	3,7	12	84,7
Canis familiaris	–	–	1	11,5	–	–	1	11,5
Gallus domesticus	–	–	4	3,2	–	–	4	3,2
cf. *Gallus domestica*	–	–	1	0,7	–	–	1	0,7
cf. *Anser domesticus*	–	–	2	4,7	1	3,2	3	7,9
Domáce	**1**	**73**	**82**	**1070,5**	**9**	**248,6**	**92**	**1392,1**
Rodentia	–	–	1	0,2	–	–	1	0,2
Cervus elaphus	–	–	1	49,7	1 + 11*	84,5	2 + 11*	134,2
cf. *Cervus elaphus*	–	–	1	38,2	2*	5	1 + 2*	43,2
cf. *Vulpes vulpes*	–	–	1	6,8	–	–	1	6,8
Pica pica	–	–	–	–	21s	4,9	21s	4,9
Divé	**–**	**–**	**4**	**94,9**	**22 + 13***	**94,4**	**26 + 13***	**189,3**
Cepaea sp.	–	–	4	2,2	–	–	4	2,2
Mäkkýše	**–**	**–**	**4**	**2,2**	**–**	**–**	**4**	**2,2**
Veľký cicavec	–	–	17	150,5	–	–	17	150,5
Stredne veľký cicavec	–	–	36	106	2	5,7	38	111,7
Neurčená kosť	–	–	–	–	1	1	1	1
Neurčené	**–**	**–**	**53**	**256,5**	**3**	**6,7**	**56**	**263,2**
Spolu	**1**	**73**	**143**	**1424,1**	**47**	**349,7**	**191**	**1846,8**

pochádzajúcej z kostry straky (n = 21) by bol podiel lovnej zveri temer zanedbateľný. V rámci skupiny domácich zvierat (NISP = 92) prevláda ošípaná (48,9 %) nad ovcou/kozou (17,4 %) a turom (16,3 %). V malom počte evidujeme zvyšky koňa (6,5 %) a kury domácej (5,4 %). Pes je zastúpený jediným nálezom (1,1 %).

Podiel anatomicky určených kostí je 75,4 % (*Bielichová 2021*). Dominujú skeletové elementy lebky a zuby (NISP = 43), pravidelne sú zastúpené aj kosti zadných (NISP = 37) a predných končatín (NISP = 35) i trupu (NISP = 21). Identifikovali sme štyri ulity slimáka. U cicavcov a vtákov bolo v súbore zastúpených viac kostí viažucich svalovinu (NISP = 82) ako bezmäsitých elementov (NISP = 62).

Až na kostru straky sa v súbore nevyskytujú ucelené kosti alebo časti celých jedincov. Kosti straky pochádzajú z neúplne preskúmaného objektu, zo sedimentu boli vyberané ručne a je možné, že chýbajúce elementy zostali v ostatnej časti zásypu. Našli sa v deštrukcii pivnice objektu 16, v spodnej sivej vrstve v hĺbke 2 m v reze 1. Identifikovali sme dolnú čeľusť, šesť krčných stavcov, časť zobákovitej kosti a lopatky, obe ramenné a lakťové kosti, časť vretennej kosti, obe stehnové kosti, *tibiotarsi*, *tarzometatarsi* a jeden prstový článok (obr. 10).

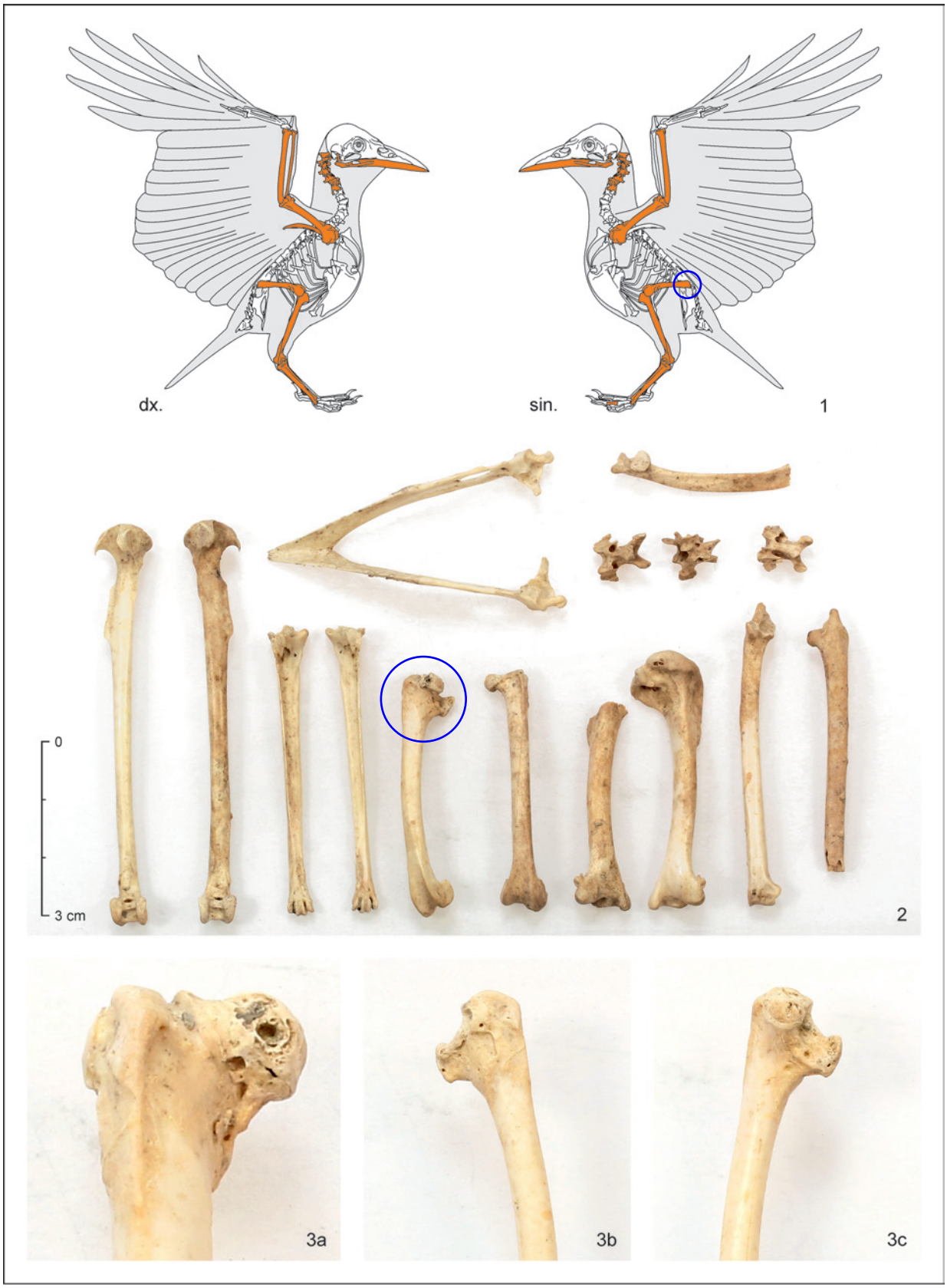

Obr. 10. Rumanová-Tomanová. Kostra straky. 1 – zachovalosť; 2 – súborný pohľad na kosti; 3a–c – detail patologických zmien hlavice stehnovej kosti, tri pohľady; bez mierky (schéma kostry podľa *https://www.archeozoo.org*; foto P. Červeň).

Tabela 2. Rumanová-Tomanová. Veková štruktúra identifikovaných zvierat. Kvantifikované podľa počtu nálezov.

Taxón	Relatívny vek											NISP
	Juvenis	*Juvenis* ?	*Juvenis/ subadultus*	*Subadultus*	*Subadultus* ?	Nie starý	*Subadultus/ adultus*	*Adultus*	*Adultus* ?	*Adultus* (starý)	Nie mladý	
Equus caballus	–	–	–	–	–	–	–	–	4	1	–	5
Bos taurus	–	–	–	–	–	–	4	–	2	–	6	12
Bos/Equus	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
Sus domesticus	1	–	1	2	1	2	6	4	2	–	8	27
Capra hircus	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	2
Ovis aries	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
Ovis/Capra	–	–	–	–	–	–	5	1	1	–	–	7
Canis familiaris	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
cf. *Anser domesticus*	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	–	2
Gallus domesticus	–	–	–	–	–	–	1	–	2	–	–	3
Rodentia	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1
Cervus elaphus	–	–	–	–	–	–	1	–	5	–	–	6
cf. *Vulpes vulpes*	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1
Pica pica	–	–	–	–	–	–	–	–	13	–	–	13
Veľký cicavec	–	1	–	–	–	1	–	–	–	–	1	3
Stredne veľký cicavec	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1
Spolu	1	1	1	2	1	3	20	6	32	1	18	86

Pohlavie a vek jatočných zvierat

Pohlavie jedincov sme identifikovali v 11 prípadoch. Gracilne stavané rohové výbežky s najväčšou zachovanou dĺžkou 122,3 mm z objektu 5C (nález 10/2) patrili pravdepodobne dospelej samici *Capra hircus*. Rozmery jedného z nich na báze výbežku boli 29,78 × 21,25 mm. Za pravdepodobne samičí (sliepka?) možno považovať aj ľavý *tarzometatarzus* kury bez ostrohu z objektu 5D (nález 20/10). U ošípanej bol evidovaný pomer samcov a samíc 4 : 2 (podľa *NISP*), resp. 2 : 1 (podľa *MNI*). Jediná vcelku zachovaná dolná čeľusť ošípanej z objektu 5 (nález 6/1) patrila samcovi staršiemu ako rok a pol. Mladší juvenilný/subadultný samec z objektu 5D bol identifikovaný na základe tvaru a veľkosti očného zubu (nález 2/25). Samčie pohlavie dospelého jeleňa bolo determinované na základe úlomkov parožia z objektu 16 (nálezy 21/2 a 23/6, 7).

U cicavcov a vtákov bolo zaradenie do vekovej kategórie možné pri 86 nálezoch (tabela 2). Výsledky ukazujú, že väčšina kostí reprezentuje dospievajúce až dospelé jedince (66,3 % z celkovo 86 hodnotených).V prípade s istotou určených nálezov *juvenis/subadultus* a *subadultus/adultus* je pomer týchto vekových kategórií 4 : 25. Prítomnosť hypoplázie skloviny, obrus zubov a veľkosť kostí naznačuje, že konské zvyšky pochádzajú pravdepodobne s jedného, maximálne dvoch dospelých jedincov. Krčný stavec s obojstranne prirastenými diskami (nález 7/2) i artrotické zmeny na ich okrajoch (nižšie) ukazujú na starší vek psa. Podobne u domácich turov a malých prežúvavcov evidujeme len dospievajúce alebo dospelé jedince. O juvenilnom alebo subadultnom veku možno uvažovať iba v prípade poslednej dolnej stoličky (nález 23/4), ktorá vykazuje vývin a abráziu typickú pre jedinca vo veku do 2 rokov života. Takisto veľmi malé rozmery vretennej kosti tura (nález 19/10) indikujú mladý vek alebo veľmi malé rozmery. U posledných trvalých stoličiek ovce/kozy bola v dvoch prípadoch zaznamenaná stredná až ľahká abrázia naznačujúca vek zvierat viac ako 2 roky. Rohové výbežky kozy patrili zrejme

dospelej samici. Ramenná kosť z objektu 5 (nález 19/4) patrila koze staršej ako 1 rok. Ostatné úlomky kostí malých prežúvavcov nedovolili presnejší odhad veku.

Naopak, mladšie vekové kategórie boli vo väčšom množstve registrované u ošípanej. Dolná čeľusť so slabo opotrebovaným mliečnym premolárom poukazuje na jedinca vo veku 1 až 1,5 roka (nález 8/6). Druhá čiastočne zachovaná čeľusť (nález 6/1) svedčí o zabití samca vo veku vyššom ako 1,5 roka. Ďalšie kosti indikujú jatočný vek zhruba medzi prvým a druhým rokom. Smrť ošípaných starších ako 2 roky dokladajú štyri nálezy.

Pre ostatné druhy identifikované v súbore je odhad veku problematický. Prevahu dospelých jedincov ale možno predpokladať na základe veľkosti a charakteru povrchovej štruktúry kosti.

Tafonomická analýza

Povrchová štruktúra kostí bola v súbore relatívne dobre zachovaná. Pohybuje sa v rozmedzí stupňov 0–1 (podľa *Behrensmeyer 1978*), zatiaľ čo sfarbenie od svetložltej po hnedú. Skeletové elementy vykazujú stredný stupeň fragmentácie, t. j. väčšiu časť nálezov (54,1 %) tvoria väčšie alebo menšie fragmenty. Celá kosť (prípadne celá bez prirastených epifýz) sa v súbore vyskytuje ojedinele (14,1 % z *NISP*). Vysoká fragmentárnosť nálezov zo sídlisk je výsledkom rôznych tafonomických činiteľov, vrátane predátorov a človeka (*Lyman 1994*). Ohryz kostí psovitou šelmou bol pozorovaný spolu v 64 prípadoch – na kostiach tura, svine, ovce/kozy, husi, jeleňa a líšky, ohryz hlodavcom v dvoch prípadoch – u ošípanej a hydiny.

Tabela 3. Rumanová-Tomanová. Kuchynské zásahy na kostiach. Kvantifikované podľa počtu prípadov.

Taxón	Typ zásahu						Počet zásahov
	Silný zárez	Orezávanie	Rozseknuté	Zárez ?	Rozseknuté ?	Rozštiepené ?	
Equus caballus	–	–	–	–	1	–	1
Bos taurus	–	1	2	–	3	3	9
Sus domesticus	1	1	1	–	2	3	8
Ovis/Capra	–	–	–	–	–	1	1
Canis familiaris	–	–	–	2	–	–	2
cf. *Anser domesticus*	–	–	–	–	1	–	1
Cervus elaphus	–	–	–	–	1	1	2
Stredne veľký cicavec	–	–	–	–	1	–	1
Spolu	1	2	3	2	9	8	25

S činnosťou človeka súvisí štiepenie dlhých kostí a zárezy alebo záseky kovovým predmetom (tabela 3). Charakter a umiestnenie týchto zásahov indikuje využívanie špiku, no najmä súvis s jatočným spracovaním tela zvierat a kuchynskou úpravou, t. j. porciovaním, orezávaním mäsa alebo šliach od kosti atď. S podobnou činnosťou môžu súvisieť aj zárezy na priečnom výbežku krčného stavca psa a holennej kosti koňa.

Na lokálne spracovanie kosti jasne poukazujú dva nálezy z Rumanovej, a to kompletne zachovaný prstový článok (*phalanx* 1) ošípanej z povrchovej vrstvy objektu 5 (hĺ. 0–0,3 m), ktorý je zrezaný na chrbtovej a brušnej strane do tvaru hranolčeka s rozmermi 15,71 × 35,57 mm (nález 9/2; obr. 11: A: 1) a ďalej poškodený prstový článok (*phalanx* 1 *anterior*?) tura domáceho z dna objektu 5/D, s vykrojeným žliabkom na chrbtovej strane kosti (nález 2/41; obr. 11: A: 3). Vysoký lesk povrchu a hladenie nerovností či hrán u ďalších nálezov – väčšinou krátkych kompaktných kostí – bez zásahov do ich prirodzeného tvaru evokuje minimálne manipuláciu s kosťami ako predmetmi človeka. Zahŕňajú prstový článok (*phalanx* 1) ošípanej z dna objektu 5/D (nález 8/4; obr. 11: A: 2), ďalší prstový článok (*phalanx lateralis*) ošípanej (nález 2/40) a členkovú kosť (*astragalus*) ovce (nález 2/39) zo začisťovania objektu 5/D. V týchto prípadoch nie je na základe makroskopie možné potvrdiť ani vylúčiť antropogénny pôvod modifikácií ich povrchu.

Kontakt kostí s otvoreným ohňom bol zaznamenaný u 18 fragmentov (*Bielichová 2021*). Pravdepodobne opálená vretenná kosť kury (hnedočierna až čierna farba pri zlome), silným žiarom prepálené stavce stredne veľkého cicavca (biela farba) a fragmenty tela parohu jeleňa z objektu 16 sú príkladom rôznej intenzity, prípadne času horenia zvyškov (obr. 12). Prepálený (hnedé až tehlové sfarbenie povrchu) bol azda aj fragment lopatky ošípanej z objektu 16 (nález 23/1).

Paleopatologické nálezy

Zaznamenané odchýlky od normálnej anatómie možno rozdeliť do dvoch kategórií – artropatie alebo choroby kĺbov a dentálne anomálie. Prvú skupinu reprezentujú krčné stavce z objektu 5 patriace azda psovi (nálezy 3/14 a 7/2;), ďalej konský driekový stavec (21/1) a pravá stehnová kosť straky z objektu 16 (nález 24/9).

Krčné stavce psa (obr. 11: B: 2, 3) vykazujú mierne artrotické zmeny (*osteoarthritis*) na okraji kaudálnej a kraniálnej kĺbovej plôške, mierne

Obr. 11. Rumanová-Tomanová. A – opracované prstové články zvierat (1, 2 – *Sus domesticus*; 3 – *Bos taurus*); B – patologické zmeny na kostiach (1, 4 – hypoplázia skloviny na stoličkách koňa; 2, 3 – začínajúca osteoartritída na okraji kaudálnej a kraniálnej kĺbovej plôške krčných stavcov psa (foto P. Červeň).

rozšírenie a čiastočné zhrubnutie, tvorené z malých zaguľatených kostených výrastkov (*exostosis*). Podobné postihnutie dvoch osamotene nájdených stavcov naznačuje, že mohli patriť tomu istému jedincovi (psovi). Takéto zmeny sa zvyknú dávať do súvisu s vyšším vekom alebo traumou (*Baker/Brothwell 1980*, 115; *Cssipán/Daróczi-Szabó 2008*, 78, obr. 10: 10).

Konský driekový stavec (*vertebra lumbalis* V/VI) vykazuje deformáciu kĺbovej plôšky na kaudálnom okraji ľavého rebrového výbežku (*processus costarius*), slúžiaceho pre spojenie s kraniálnym okrajom ďalšieho stavca, resp. krídla kosti krížovej. Oválna plôška je neprirodzene rozšírená medio-kaudálnym smerom, v mieste prechodu do kosteného výbežku. Mierna deformácia kaudálneho kĺbového výbežku (*processus articulares caudales*) bola zachytená na tom istom stavci vpravo. Podobné nálezy môžu súvisieť s vyšším vekom alebo zaťažovaním zvieraťa v práci (*Bartosiewicz/Gál 2013*, 112–117).

V prípade pravej stehnovej kosti straky je degeneratívnymi zmenami postihnutá jej proximálna časť (obr. 10: 3). Povrch hlavice stehnovej kosti (*caput femoris*) je porézny a deformovaný, pričom v mieste malého chochlíka (*trochanter minor*) prominuje a vytvára zreteľný zobákovitý výrastok (*osteofyt*). Panvové kosti straky sa nenašli, nevieme teda posúdiť patologické zmeny na priľahlej kĺbovej jamke (*acetabulum*). Dá sa predpokladať, že ide o stredne závažnú formu artritídy stehnového kĺbu (*coxarthrosis*), spôsobujúcu vtákovi bolesť a obmedzenie pohybu. Na vzniku takého stavu sa mohol podieľať jeden alebo viacero faktorov – infekcia, poranenie, vysoký vek, alebo obmedzenie pohybu (*Baron 2018*, 227).

Zaujímavým nálezom sú dva trvalé konské zuby z pravej hornej čeľuste azda jedného jedinca – pravdepodobne druhá stolička (*molar* 2 *superior*) z dna objektu 5D (nález 2/38) a črenový zub (*premolar superior*) z povrchovej vrstvy objektu 4 (nález 4/1).

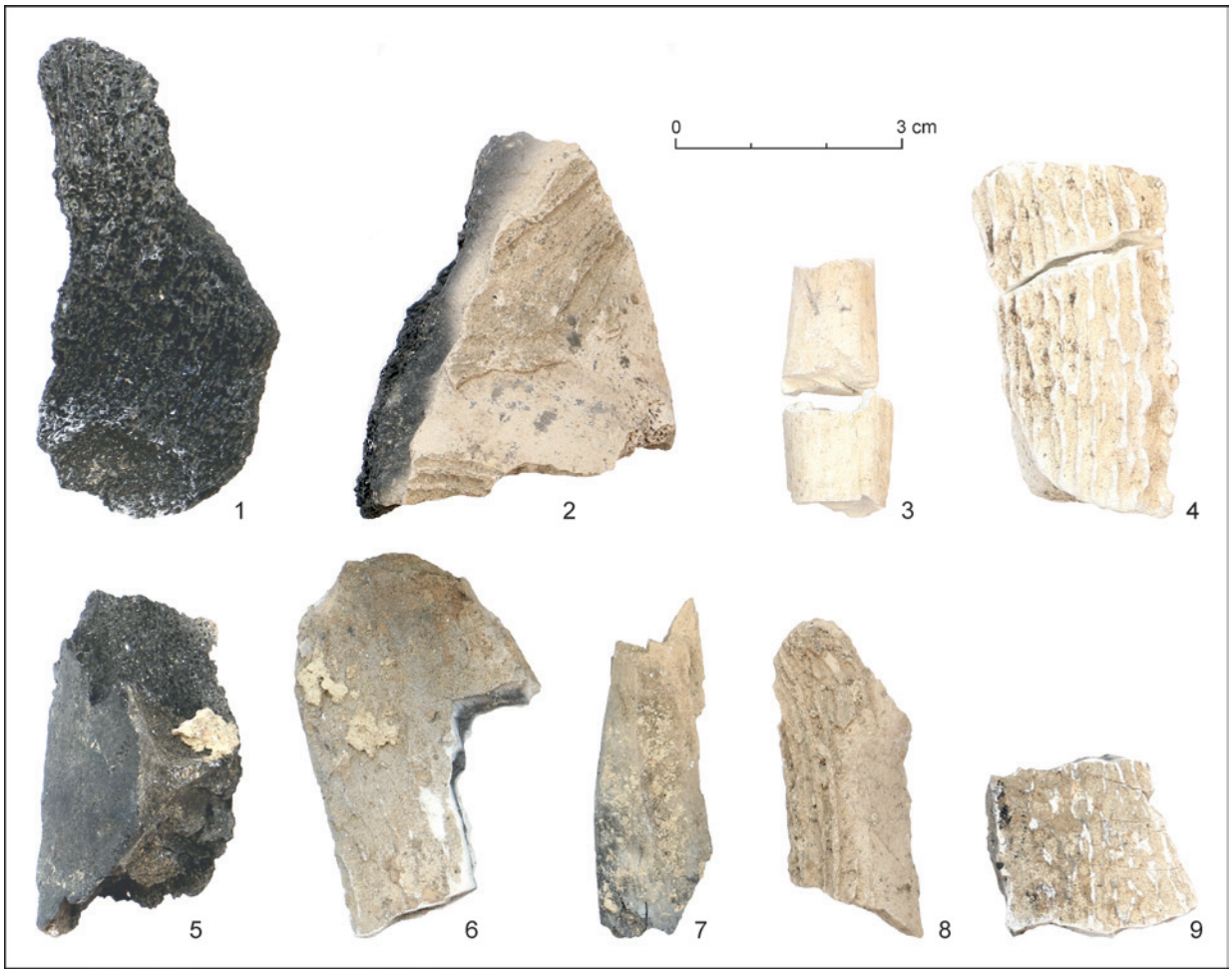

Obr. 12. Rumanová-Tomanová. Pivnica objektu 16. Prepálené fragmenty parožia jeleňa lesného (foto P. Červeň).

Sklovina, resp. zubovina, je na povrchu oboch viditeľne deformovaná. V prípade premoláru (obr. 11: B: 4) je toto zhrubnutie líniové, orientované priečne na dlhú os a manifestované po celom obvode zubu, v mieste krčku. V prípade moláru (obr. 11: B: 1) je nepravidelný defekt skloviny viditeľný len na vestibulárnej strane zubu. Takéto poruchy v tvorbe skloviny zubov, tzv. hypoplázia, indikuje stresové obdobie v živote jedinca, vyvolané ochorením, zmenou výživy, traumou či inými faktormi (*Baker/Brothwell 1980*, 143–145; *Bartosiewicz/Gál 2013*, 180–182).

Osteometria

Vzhľadom na fragmentárnosť materiálu bolo možné miery zaznamenať pre 35 skeletových elementov u ôsmich domácich a dvoch divo žijúcich druhov (tabela 4).

DISKUSIA

Neskorostredoveká dedina Tomanová

Interpretácia zaniknutých archeologických objektov preskúmaných archeologickým výskumom je diskutabilná. Z písomných prameňov sa dozvedáme, že zemianske kúrie bývali často postavené z dreva, dokonca sa niekedy takmer nelíšili od domov poddaných (*Szabó 1968*, 37). Objekt 16 z Rumanovej by mohol byť jednou z takýchto drevozemných kúrií. Jeho rozmery poukazujú na vyšší sociálny status obyvateľov domu. Nálezy železného kľúča a železnej ostrohy podporujú túto hypotézu. Medzi zemepanskými kúriami, bez ohľadu na to z akého materiálu boli zhotovené, bývali značné rozdiely. Jestvovali rozličné typy kúrií, od jednoduchých a nenáročných stavieb, podobných sedliackym domom, až po veľké a honosné sídla (*Habovštiak 1985*, 141). Objekt 16 sa nachádza na najvyššom bode

Tabela 4. Rumanová-Tomanová. Osteometrické údaje. Skratky mier podľa *A. von den Driesch* (*1976*). Miery uvedené v milimetroch.

Taxa	Element	Miera	Poznámka
Equus caballus			
1/31	*molar 2 superior dx.*	L = 23,64; B = 23.60	starší jedinec s hypopláziou
Bos taurus			
1/15	*phalanx 1 anterior*	SD = 25.22	artefakt?
Sus domesticus			
1/17	*tibia sin.*	SD = 20,11	starší ako 2 roky
1/18	*tibia dx.*	SD = 17,70	–
1/21	*tibia sin.*	Bd = (30,21)	starší ako 2 roky
8/1	*metacarpus 4 sin.*	Bp = 16,70	1–2 roky
8/2	*metacarpus 5 sin.*	Bp = 17,30	mladší ako 2 roky
8/3	*phalanx 1*	GL = 33,22; Bp = 15,51; SD = 13,10; Bd = 14,31	starší ako 2 roky
8/4	*phalanx 1*	Gl = 31,73; Bp = 15,40; SD = 12,45; Bd = 14,26	starší ako 2 roky, ohladený
Ovis aries			
2/39	*talus dx.*	GLl = 26,40; GLm = 24,60; Dl = 13,80	ohladený povrch
Capra hircus			
10/2	*processus cornualis*	AvdD41 = 29,78; AvdD42 = 21,25	samica?
19/4	*humerus dx.*	Bd = 30,20; BT = 28,50	starší ako 10–12 mesiacov
Ovis/Capra			
3/1	*molar 3 inferior dx.*	L-M3 = 17,50; B-M3 = 11,00	starší ako 2 roky
3/2	*metatarsus 3/4*	SD = 11,00	–
8/11	*radius sin.*	SD = 15,80	–
Canis familiaris			
7/2	*vertebra cervicales*	BFcr = 15,70; BFcd = 18,00; Lfa = 28,00	adultus
Gallus domesticus			
2/36	*scapula sin.*	Dc = 8,60	–
7/4	*tibiotarsus dx.*	SD = 5,66	–
10/8	*tarsometatarsus sin.*	SD = 6,19; Bd = 13,40	samica?
cf. *Anser domesticus*			
20/10	*humerus sin.*	SD = 7,65	–
cf. *Vulpes vulpes*			
2/37	*radius dx.*	SD = 9,62	samec?
Pica pica			
24/1	*mandibula sin. et dx.*	GL = 52,67; LaF = 49,71; LS = 12,51	–
24/3	*scapula dx.*	GL = 42,26; Dc = 7,87	–
24/4	*humerus dx.*	GL = 44,72; Bp = 12,87; SD = 4,11; Bd = 10,81	–
24/5	*humerus sin.*	SD = 4,11; Bd = 10,85	–
24/6	*ulna dx.*	GL = 52,47; Bp = 7,39; Dp = 7,68; SD = 3,31; Dd = 6,42	–
24/7	*ulna sin.*	Bp = 7,30; Dp = 7,80; SD = 3,35	–
24/8	*femur sin.*	GL = 41,89; Lm = 40,17; Bp =7,64; Tp = 4,36; SD = 3,33; Bd = 8,13; Td = 4,79	–
24/9	*femur dx.*	GL =41,92; Bp = 9,42; Td = 7,17; SD = 3,39; Bd = 8,13; Td = 4,86;	coxarthrosis
24/10	*tibiotarsus dx.*	GL = 69,31, La = 67,68; Dp = 10,11; SD = 2,94; Bd = 6,48; Td = 5,92	–
24/11	*tibiotarsus sin.*	GL = 69,58; La = 68,89; Dp = 10,50; SD = 3,18; Bd = 6,55; Td = 5,88	–
24/12	*tarsometatarsus sin.*	GL = 50,49; Bp = 6,93; SD = 2,41; Bd = 4,63	–
24/13	*tarsometatarsus dx.*	GL = 50,39; Bp = 7,01; SD = 2,58; Bd = 4,53	–
24/14	*radius dx.*	Bd = 3,98; SD = 1,78	–
24/15	*coracoid dx.*	Bb = 8,21; BF = 7,82	–

skúmanej polohy. Geofyzikálny prieskum ukázal, že leží v severozápadnom rohu jej osídlenia. V písomných prameňoch sa vidiecke sídla šľachty na Slovensku v 14. stor. nazývajú kúrie alebo fortalície (*fortalitium*; *Menclová 1973*, 427).

Objekt 16 môžeme hypoteticky interpretovať buď ako veľký podpivničený sedliacky dom alebo drevozemnú kúriu. V jeho blízkosti bola odkrytá veľká sídlisková jama (objekt 5), ktorá mala schodiskový vstup zo severu. Objekt bol sekundárne použitý ako odpadová jama. Jeho primárne použitie má dva varianty – zdroj hliny na stavbu domu, alebo pivnica na skladovanie potravín (napr. mäsa). Takéto podzemné komory sa našli v Gorthe a Blažovciach (*Habovštiak 1985*, 109) a objekty tohto druhu sú častým nálezom v zaniknutých dedinách neskorého stredoveku v okolitých krajinách. Na Morave sa našli v Mstěniciach (*Nekuda 1972*) a v Pfaffenschlagu (*Nekuda 1975*, 90), v Maďarsku na lokalitách Sarvaly, Csút a Nagyváysony-Csepely (*Holl*/*Parádi 1981*, 119–127; *Parádi 1967*, 65, 66).

Datovanie

Na základe analýzy keramiky je možné sídliskové objekty približne datovať. V súbore sa vyskytujú predovšetkým hrncovité nádoby s vysoko vytiahnutým, rímsovito profilovaným okrajom. V menšej miere majú nádoby vysoko vytiahnuté, zložito profilované okraje. Tieto typy okrajov sú J. Hoššom zaradené do druhej až začiatku tretej etapy vývoja keramiky a datované do druhej polovice 14. až začiatku 15. stor. (*Hoššo 1988*, 134, 135, obr. 3; 4). V roku 1996 sumarizoval vývoj stredovekej keramiky na juhozápadnom Slovensku *M. Ruttkay* (*1996*), a to na základe dobre datovaných sídlisk pomocou mincí. Počtom neveľký keramický súbor z lokality Rumanová je porovnateľný so súbormi keramiky z Nitrianska, ale aj z ďalších lokalít. Z Nitry vystupuje hlavne súbor z Párovských Hájov, ktorý je datovaný do 15. stor., a to aj prostredníctvom mincí (*Ruttkay 1995*, 574, obr. 10). Analogické zvoncovité pokrievky pochádzajú zo zásobnicovej jamy v Rybníku, kde sú datované do prvej polovice 15. stor. (*Bátora 2002*, 29; obr. 4: 1–3). Aj na základe týchto poznatkov je možné datovať zánik neskorostredovej dediny Tomanová do prvej polovice 15. stor.

Konzumácia mäsa na vidieku

Vzhľadom na malé množstvo vyhodnotených zvieracích zvyškov treba výsledky výskumu zaniknutej dediny Tomanová považovať za predbežné. Poskytujú však ďalšie nahliadnutie do jedálnička a živočíšneho hospodárstva jej neskorostredovekých obyvateľov. Analýza keramiky naznačuje, že odpad pochádzajúci z pivnice domu a zo zásobnej, resp. odpadovej jamy, reprezentuje dva časovo odlišné horizonty, pričom väčšia časť (75 %) reprezentuje koniec 14. až začiatok 15. stor. Vzhľadom na sortiment zvierat možno konštatovať, že v Tomanovej sa chovali a konzumovali zvieratá typické pre vrcholno- a neskorostredoveké dedinské sídliská – hovädzí dobytok, ošípaná, ovca, koza, kôň, pes, kura a hus. Podobne ako v iných dosiaľ hodnotených súboroch z vidieckych sídlisk z 13. až 16. stor. z územia Slovenska mali rozhodujúci podiel na výžive obyvateľstva domáce zvieratá so svojimi primárnymi (mäso, tuk) a sekundárnymi produktami (mlieko, vajcia a pod.). Podiel divých druhov je vo všeobecnosti nízky, čo naznačuje ich doplnkovú úlohu vo výžive, prípadne platnosť obmedzenia lovu divej zveri na vidieku (porovnaj *Ambros 1959*; *1962*; *1980a*; *1980b*). Lopatka a metatarzus jeleňa so stopami po štiepení kostí svedčia o tom, že v dome 16 bola obohatením jedálnička aj divina. Interpretácia ohryzenej vretennej kosti líšky je ale z pohľadu výživy otázna, hoci môže súvisieť s miestnymi loveckými aktivitami, podobne ako skelet straky (pozri nižšie).

Analogický archeozoologicky skúmaný materiál pochádza zo 17 jám zo zaniknutej dediny Fančal pri Budmericiach (okr. Pezinok) zo 14.–15. stor. (*Ambros 1959*; *Polla 1959*). Okrem kuchynských odpadkov, ktoré obsahovali jedinú kosť srnca, domáce cicavce či vtáky, tu bolo identifikovaných množstvo takmer neporušených kostier, zrejme pozostatkov uhynutých mačiek, psov, ošípanej, tura, kozy a hydiny. Tieto poskytli prvé poznatky o vzhľade domácich zvierat i úrovni chovateľstva v rámci poľnohospodárskej produkcie vidieka (*Ambros 1959*, 562–564). Možno konštatovať, že relatívne zastúpenie zvierat v odpade z dediny Fančal vykazuje podobnosť s dedinou Tomanová. Obe poukazujú na prevahu bravčového a hovädzieho mäsa v stravovaní ich obyvateľstva. Početné nálezy kostí hydiny v potravnom odpade, ale aj medzi uhynutými jedincami (kostrami v jamách) poukazujú tiež na rozvinutý chov hydiny a konzumáciu (nadprodukciu?) kuracieho/husieho mäsa a slepačích vajec vo Fančali. Podobne ako v Tomanovej, sporadický výskyt kostí koňa nesvedčí v prospech konzumácie ich mäsa na vidieku. Prekvapivo zriedkavé sú vo Fančali kosti malých prežúvavcov, no ich chov a využitie produktov sú podľa C. Ambrosa nesporné (*Ambros 1959*, 565). Aj nálezy z Tomanovej dokladujú konzumáciu mäsa oviec a kôz, no početnosť ich kostí je vyššia (porovnateľná s turom) ako vo Fančali. Zdá sa teda, že minimálne v objekte 16 v Tomanovej

sa po bravčovom konzumovalo častejšie aj ovčie a kozie mäso.

Vidiecke prostredie neskorého stredoveku (13.–16. stor.) reprezentuje aj súbor zvieracích zvyškov z Chľaby (okr. Nové zámky). V polohe Dunaj, km 1711, bolo odkrytých viacero sídliskových objektov – chát, pecí a odpadových jám v blízkosti sakrálnej stavby – tvoriacich súčasť zaniknutej obce Helemby/Chlemby (*Hanuliak/Zábojník 1981*). Podstatná časť nálezového inventára (vyše 80 %) pochádza z 15.–16. stor. (*Hanuliak/Zábojník 1981*, 507). Zvieracie zvyšky predstavujú odpad z mäsitej potravy, sú väčšinou rozbité, so stopami po sekaní a rezaní. Naznačujú, že miestne obyvateľstvo, podobne ako vo Fančali a Tomanovej, krylo prevažnú spotrebu mäsa chovom hovädzieho dobytka a ošípanej. Kosti ovce/kozy a hydiny boli identifikované vo výrazne menšom množstve, pes a kôň ojedinele (*Ambros 1980b*, 25, 26). Až potiaľto sortiment v Helemba korešponduje s ostatnými lokalitami, no jej poloha v bezprostrednej blízkosti Dunaja a lužných lesov podmienila obohatenie jedálnička aj o iné druhy mäsa. Identifikované boli rôzne druhy divej zveri – jeleň, srnec, zajac, bobor – i bližšie neurčené ryby a riečne mäkkýše. Množstvo rybích šupín, zachytených pri terénnom výskume voľným okom ukázalo, že rybolov tu nebol iba sezónnym zdrojom obživy (*Ambros 1980b*, 26). Aj iné nálezy (napr. časť harpúny) a písomné pramene spájajú Helemba s rybárstvom a konaním rybných trhov už koncom raného stredoveku (*Hanuliak/Zábojník 1981*, 510).

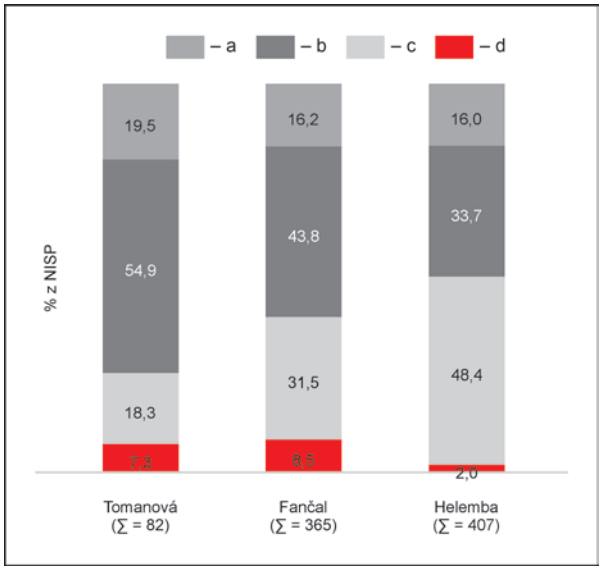

Obr. 13. Zastúpenie kostí najväčších producentov mäsa na vidieckych stredovekých sídliskách z územia Slovenska (dáta podľa *Ambros 1959*; *1962*; *1980a*; *1980b*). Legenda: a – ovca/koza; b – ošípaná; c – tur; d – kôň.

V závere teda možno konštatovať, že dosiaľ analyzované archeozoologické nálezy z dedinských vrcholnostredovekých sídlisk svedčia o obľube bravčového (Tomanová a Fančal) alebo hovädzieho (Helemba) mäsa. V preskúmaných dedinách sa v menšej miere konzumovalo ovčie, kozie a hydinové mäso (obr. 13). Kôň patril k jatočným zvieratám príležitostne, no konzumácia jeho mäsa na skúmaných lokalitách vrátane Tomanovej je, aj vzhľadom na stopy po štiepaní kostí a zistených patológiách poukazujúcich na zhoršený zdravotný stav jedinca, pravdepodobná. Ojedinele sa vyskytujúce kosti psa zatiaľ nemožno v kontexte výživy interpretovať, hoci vo Fančali sa cynofágia pripúšťa (*Ambros 1959*, 566). Vyšší podiel diviny a rýb bol zaznamenaný v zaniknutej (rybárskej?) osade Helemba, kde zrejme špecifické zamestnanie obyvateľstva ovplyvnilo aj výber a rozmanitosť živočíšnych zdrojov obživy. Ku konzumácii rýb ako aj k rastlinnej potrave v Tomanovej sa budeme môcť bližšie vyjadriť až po spracovaní archeobotanických vzoriek z výskumu.

Straka a človek

Krkavcovité (*Corvidae*) vtáky patria k veľmi inteligentným a učenlivým stvoreniam. Straka má podobný pomer veľkosti mozgu k telu ako vodné cicavce alebo veľké opice. Štúdie ukazujú, že je schopná výroby nástrojov, imitácie ľudskej reči, žiaľu, hrania či práce v tíme. Tieto vtáky úspešne prešli aj tzv. zrkadlovým testom, ktorý dokazuje ich schopnosť sebapoznania v odraze. Mláďatá vybraté z hniezda rýchlo krotnú, o čom svedčí aj príbeh straky Katy z nedávnej minulosti z Poltára. Keď ako mláďa vypadla z hniezda a zranila sa, ujal sa jej muž, ktorý ju po uzdravení plánoval vypustiť späť do prírody. Ona si však naňho zvykla a denne ho navštevovala. „*Každé ráno priletí, ja ju v garáži nakŕmim a keď sa naje, zohreje, odlieta preč. Nikdy však nie ďaleko. Zdržuje sa len niekde v okolí. Rada zalietne aj do bufetu na stanici, kde je chlapom vďačná, ak jej nalejú trochu piva do nejakej nádobky*“ (*https://spravy.pravda.sk*). I tento príbeh dokladá, ako sa krkavcovité vtáky adaptovali na prostredie vytvorené človekom. Straky však neboli len priateľom, boli aj prenasledované, najmä na základe povier. Uvádza sa v nich, že „*straka, v březnu zastřelená a na chlévních dveřích pověšená, odhání, dle mínění lidí pověrčivých, mouchy a nemoci od dobytka*“, alebo „*straka ve dvanáctinocí zastřelená, spálená a na prášek utlučená, zcela jistým prý je prostředkem proti padoucnici*“ (*Brehm 1905*, 388).

Interpretácia čiastočne zachovanej kostry straky v pivnici domu 16 v kontexte stredovekého jedál-

nička je preto problematická, hoci lov pernatej zveri a úpravu mäsa krkavcovitých vtákov dokumentujú viaceré etnografické i historické pramene (napr. *Bednárik 1943*, 65, 68; *Letošťák/Kryštof 2001*, 102). Tzv. vtáčkarstvo, vrátane lovu spevavcov, bolo odpradávna súčasťou poľovníctva (*Hudec 2017*, 352–355). Pre chudobnejšie vrstvy obyvateľstva to bol zdroj obživy a finančného príjmu, pre vyššiu spoločnosť zdroj zábavy. Chytení vtáci boli určení čiastočne pre kuchynské účely, sčasti ku klietkovému chovu. Žiaľ, ani pre jednu z podobných verzií nemáme pri náleze z Tomanovej relevantné dôkazy. Disponujeme len indíciami, ako je kontext (spodná vrstva zásypu deštrukcie) a neporušenosť skeletových elementov, ktoré ničím nenasvedčujú, že by reprezentovali zvyšky pokrmu predátora. Preto nemôžme potvrdiť, či ide o úlovok človeka skladovaný v pivnici domu, domáci odchov vtáka, alebo prirodzený úhyn starého jedinca s hendikepom (patologický nález na bedrovom kĺbe).

ZÁVER

Archeologický výskum severovýchodne od intravilánu Rumanovej priniesol priame doklady o zaniknutej dedine Tomanová. Preskúmané sídliskové objekty na základe analýzy materiálu datujeme do konca 14. až začiatku 15. stor. Postupne sme identifikovali väčšiu obytnú stavbu a jej hospodárske zázemie (zásobná jama, odpadová jama, pec, menšie kolové konštrukcie). Materiálna kultúra dokumentuje vyššie postavenie obyvateľov domu. Medzi drobnými predmetmi sa objavuje železný kľúč, pracky opaskov a fragment ostrohy. V kuchyni dominoval hrniec, ale objavujú sa aj väčšie misy, džbány a pokrievky. Na uskladnenie potravinových zásob slúžili veľké hlinené zásobnice. Zaujímavé sú aj nálezy z praveku, ktoré boli objavené v zásype stredovekých objektov. Ide iba o pár zlomkov (obr. 7: 11, 12, 16; 9: 3), dokladajú však staršie osídlenie tejto polohy.

Archeozoologická analýza priniesla poznatky o konzumácii mäsitej potravy a využití zvierat v neskorostredovekej dedine. Obyvatelia chovali hovädzí dobytok, ošípanú, ovcu, kozu, psa, koňa, kuru a hus. Konzumovali prevažne bravčové, v menšej miere hovädzie a ovčie/kozie mäso. Doplnkom bolo hydinové mäso, divina alebo konské mäso. Lov jelenej a kožušinovej zveri dokladajú nálezy kostí a parožia jeleňa a kosť líšky. Kostra straky s postihnutím bedrového kĺbu z podlahy pivnice domu 16 môže súvisieť s vtáčkarstvom a konzumáciou drobného vtáctva. Materiál poskytol aj doklady domáceho spracovania kosti (nálezy jednoducho opracovaných prstových článkov ošípanej a tura). Výskum tak, aj napriek svojmu malému rozsahu, priniesol množstvo nových poznatkov o architektúre a živote v neskorostredovej dedine Tomanová pri Rumanovej.

LITERATÚRA

Ambros 1959 – C. Ambros: Chov zvierat v stredovekej osade Budmerice. *Slovenský národopis* 7, 1959, 560–568.

Ambros 1962 – C. Ambros: Zvieracie kosti zo stredovekých jám v Budmericiach. *Acta Facultatis rerum Naturalium Universitatis Comenianae. Anthropologia* 7, 1962, 267–316.

Ambros 1980a – C. Ambros: Archeozoologické nálezy z Bučian, Chľaby a Záhradného. *AVANS 1978*, 1980, 21–26.

Ambros 1980b – C. Ambros: Zvieracie zvyšky zo stredovekého sídliska v Chľabe. *AVANS 1979*, 1980, 21–28.

Baker/Brothwell 1980 – J. R. Baker/D. R. Brothwell: *Animal Diseases in Archaeology*. Studies in archaeological science. London – New York 1980.

Baron 2018 – H. Baron: From Arthrosis to Necrosis: Many, many Pathological Chickens from the Avar Cemetery at Vienna Csokorgasse, Austria. In: L. Bartosiewicz/E. Gál (eds.): *Care or Neglect? Evidence of Animal Disease in Archaeology. Proceedings of the 6th meeting of the Animal Palaeopathology Working Group of the International Council for Archaeozoology (ICAZ), Budapest, Hungary*. Oxford – Philadelphia 2018, 208–229.

Bartosiewicz/Gál 2013 – L. Bartosiewicz/E. Gál: *Shuffling Nags, Lame Ducks. The Archaeology of Animal Disease*. Oxford 2013.

Bátora 2002 – J. Bátora: Nález stredovekej keramiky v Rybníku. *AVANS 2001*, 2002, 29.

Bednárik 1943 – R. Bednárik: *Ľudové poľovníctvo na Slovensku*. Spisy Národopisného odboru Matice slovenskej 3. Martin 1943.

Behrensmeyer 1978 – A. K. Behrensmeyer: Taphonomic and Ecologic Information from Bone Weathering. *Paleobiology* 4, 1978, 150–162.

Brehm 1905 – A. E. Brehm: *Brehmův život zvířat. Díl II. Ptáci*. Překlad F. Nekut. Praha 1905.

Cssipán/Daróczi-Szabó 2008 – P. Cssipán/L. Daróczi-Szabó: Animal diseases from medieval Buda. In: Z. Miklíková/R. Thomas (eds.): *Current Research in Animal Palaeopathology. Proceedings of the Second ICAZ Animal Palaeopathology Working Group Conference*. BAR International Series 1844. Oxford 2008, 74–79.

Driesch 1976 – A. von den Driesch: *A guide to the measurement of animal bone from archaeological sites*. Peabody Museum Bulletin 1. Harvard 1976.

Fusek 1994 – G. Fusek: Sídliskový nález z Rumanovej. *AVANS 1994*, 1996, 58.

Goš/Karel 1992 – V. Goš/J. Karel: Tvrz v Rýmařově (okr. Bruntál). *Archaeologia historica* 17, 1992, 225 – 232.

Habovštiak 1985 – A. Habovštiak: *Stredoveká dedina na Slovensku*. Fontes Archeologického ústavu Slovenského národného múzea v Bratislave 7. Bratislava 1985.

Hanuliak/Zábojník 1981 – M. Hanuliak/J. Zábojník: Najnovšie výsledky výskumu v Chľabe, okr. Nové Zámky. *Archaeologia historica* 6, 1981, 505–512.
Holl/Parádi 1982 – I. Holl/N. Parádi: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Fontes Archeologici Hungariae. Budapest 1982.
Hoššo 1983 – J. Hoššo: Prehľad vývoja stredovekej keramiky na Slovensku. *Archaeologia historica* 8, 1983, 215 – 231.
Hudec 2017 – K. Hudec: *Ptáci v českém životě a kultuře*. Praha 2017.
Kolda 1936 – J. Kolda: *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelem k anatomii člověka*. Brno 1936.
Letošťák/Kryštof 2001 – Ľ. Letošťák/A. Krištof: *Poľovnícke pasce v histórii lovu zveri*. Ružomberok 2001.
Lyman 1994 – R. L. Lyman: *Vertebrate Taphonomy. Cambridge Manuals in Archaeology*. Cambridge 1994.
Menclová 1973 – D. Menclová: Príspevok k typológii hradov, zámkov a kaštieľov na Slovensku. In: Š. Pisoň: *Hrady zámky a kaštiele na Slovensku*. Bratislava, 399–446.
Nekuda 1972 – V. Nekuda: Středověká ves Mstěnice. Deset let archeologického výskumu 1960–1970. *Vlastivědný věstník moravský* 24, 1972, 12–47.
Nekuda 1975 – V. Nekuda: *Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic. (Příspěvek k dějinám středověké vesnice.)* Studia Musei Moraviae. Brno 1975.
Nevizánsky 2003 – G. Nevizánsky: Stredoveký sídliskový objekt z Rumanovej. *AVANS 2002*, 2003, 102, 103.
Parádi 1967 – N. Parádi: A Hacz-Bendékpuszai árpád-kori edényégető kemence. *Archeologiai Értesitő* 94, 1967, 20–38.
Poláková/Vlkolinská 2022 – Z. Poláková/I. Vlkolinská: Vrcholnostredoveké sídlisko v Rumanovej. In: M. Bača (ed.): *Pod stromom života. Zborník k 70. narodeninám Michala Slivku*. Studia Archaeologica et Mediaevalia 13. Bratislava 2021, 171–194.
Polla 1959 – B. Polla: Stredoveké obilné jamy v Budmericiach. *Slovenský národopis* 7, 1959, 517–559.
Ruttkay 1995 – M. Ruttkay: Príspevok k poznaniu stredovekej keramiky na juhozápadnom Slovensku. *Archaeologia historica* 20, 1995, 563 – 584.
Ruttkay 1996 – M. Ruttkay: Die Grundveränderungen in der Keramikproduktion. *Pravěk. Nová řada* 6, 1996, 261–284.
Ruttkay/Cheben/Ruttkayová 1994 –M. Ruttkay/I. Cheben/J. Ruttkayová: Výskum stredovekého opevneného sídliska v Branči-Veľkej Vsi. *Archaeologia historica* 19, 1994, 229–241.
Schmid 1972 – E. Schmid: *Atlas of animal bones. For Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists. – Knochenatlas. Für Prähistoriker, Archäologen und Quartärgeologen*. Amsterdam – London – New York 1972.
Silver 1969 – I. A. Silver: The ageing of domestic animals. In: D. R. Brothwell/E. S. Higgs (eds.): *Science in archaeology. A survey of progress and research (2nd edition)*. London 1969, 283–302.
Szabó 1968 – I. Szabó: *A kőzépkori magyar falu*. Budapest 1969.
Špánihel 2014 – S. Špánihel: Stredoveká a novoveká keramika na severozápadnom Slovensku. *Študijne zvesti AÚ SAV* 55, 2014, 141–181.

INTERNETOVÉ ZDROJE

Hogeback 2016 – J. Hogeback: Eurasian Magpie: A True Bird Brain. Encyclopedia Britannica. 7. Sep. 2016. Dostupné na: https://www.britannica.com/story/eurasian-magpie-a-true-bird-brain [27. 1. 2022].
https://www.archeozoo.org – https://www.archeozoo.org/archeozootheque/upload/2021/04/11/20210411091404--6ff81705.pdf [27. 1. 2022].
https://spravy.pravda.sk – https://spravy.pravda.sk/regiony/clanok/211297-straka-kata-z-poltara-kasle-aj-nadava/ [11. 12. 2011]

NEPUBLIKOVANÉ PRAMENE

Bielichová 2021 – Z. Bielichová: *Osteologické nálezy zo zaniknutej dediny Tomanová pri Rumanovej*. Nitra 2021. Výskumná správa 20520/21. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.

Rukopis prijatý 28. 3. 2022

Abstract translated by Michal Holeščák
Summary translated by the authors

Mgr. Mário Bielich, PhD.
Archeologický ústav SAV, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
mariobielich@seznam.cz

Mgr. Zora Bielichová
Archeologický ústav SAV, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
zora.miklikova@gmail.com

House of the Lame Magpie

Archaeological and Archaeozoological Research of the Deserted Medieval Village of Tomanová

Mário Bielich – Zora Bielichová

SUMMARY

The archaeological research northeast of Rumanová (Nitra dist.) brought new evidence of the deserted village of Tomanová. Based on the analysis of the material, we date the investigated settlement features to the beginning of the 15th c. We identified a large residential building and its economic infrastructure (storage pit, waste pit, furnace, small wheel post-hole structure). The material culture documents high status of its inhabitants. Among the small objects, an iron key, belt buckles, and a spur fragment appeared. The pot dominated the kitchen, but larger bowls and jugs with lids also appear. Large clay containers were used to store food supplies. The findings from prehistoric times, which were discovered in the backfill of medieval building, are of interest. Although fragmentary, they prove the earlier occupation of the studied site.

The archaeozoological analysis has provided insights into the consumption of meat food and the use of animals in the deserted village. The locals kept cattle, pigs, sheep, goats, dogs, horses, and geese. They consumed mainly pork, and to a lesser extent beef and sheep/goat meat. The poultry, venison, and the horse meat can be considered a supplement. The hunting activities are evidenced by deer and fox remains. The skeleton of a magpie with a pathologically altered hip joint, which was found on the floor of the cellar of the house, may be related to hunting and consumption of small birds. However, it is possible that the bird was kept as a pet or sacrificed in connection with various superstitions and beliefs of the Middle Ages. The material analysed also contained several worked bones, suggesting domestic crafting of the bones and antler.

Fig. 1. Rumanová. Localization of medieval sites in the cadastre of the village. 1 – Horné pole; 2 – Tomanová; 3 – intravillan (house of P. Majzel); 4 – Pri kríži (*Poláková/Vlkolinská 2022*; base map https://zbgis.skgeodesy.sk/).

Fig. 2. Rumanová-Horné pole. Selection of ceramic fragments (drawing. Ž. Nagyová).

Fig. 3. Rumanová-Tomanová. Plan of the ditch from 2020–2021 (drawing by M. Bielich).

Fig. 4. Rumanová-Tomanová. Photogrammetry (author B. Balžan).

Fig. 5. Rumanová-Tomanová. Plans of selected objects (drawing by M. Bielich).

Fig. 6. Rumanová-Tomanová. Feature 5. Selection of ceramics (drawing by B. Arvaiová).

Fig. 7. Rumanová-Tomanová. Feature 5. Selection of ceramics (drawing by B. Arvaiová).

Fig. 8. Rumanová-Tomanová. Feature 16. Selection of ceramics (drawing by B. Arvaiová).

Fig. 9. Rumanová-Tomanová. Feature 16. Selection of ceramics (drawing by B. Arvaiová).

Fig. 10. Rumanová-Tomanová. Skeleton of the magpie. 1 – state of preservation; 2 – overall view of the bones; 3a–c – details of the pathologically altered hip joint, three views, without scale (bird skeleton scheme retrieved from *https://www.archeozoo.org*; photo P. Červeň).

Fig. 11. Rumanová-Tomanová. A – treated finger joints (1, 2 – *Sus domesticus*; 3 – *Bos taurus*); B – pathological changes on the bones (1, 4 – *enamel hypoplasia* in the horse molars; 2, 3 – *osteoarthritis* at the edge of the caudal and cranial articular surfaces of the dog's *cervical vertebrae* (photo P. Červeň).

Fig. 12. Rumanová-Tomanová. Cellar of house 16. Burnt fragments of an antler of a red deer (photo P. Červeň).

Fig. 13. Representation of the bones of the largest meat producers in rural medieval settlements from the territory of Slovakia (data from *Ambros 1959*; *1962*; *1980a*; *1980b*). Legend: a – sheep/goat; b – pig; c – cattle; d – horse.

Tab. 1. Rumanová-Tomanová. Assortment of animal species from examined objects. Weight given in grams. Explanations: * – antler, s – skeleton. Quantified by the number and the weight of finds.

Tab. 2. Rumanová-Tomanová. Age structure of the identified animals. Quantified by the number of finds.

Tab. 3. Rumanová-Tomanová. Bone modifications related to carcass processing. Quantified by the number of cases.

Tab. 4. Rumanová-Tomanová. Osteometric data (mm). Measurement abbreviations after *A. von den Driesch* (*1976*).

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA – SUPPLEMENTUM 3
M. Holeščák/J. Zábojník (eds.): Medieval Stories.
In Honor of Gabriel Fusek. Nitra 2023, 335–349.
DOI: https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3.23

NEDEŠTRUKTÍVNY PRIESKUM KAPLNKY NARODENIA PANNY MÁRIE A JEJ OKOLIA V HORNOM PIALE[1]

† JÁN HUNKA – MARIÁN SAMUEL – JÁN TIRPÁK – HENRIETA ŽAŽOVÁ

Non-destructive Survey of the Chapel of the Nativity of the Virgin Mary and Its Surroundings in Horný Pial. The paper presents the results of a non-destructive survey (geo-radar measurement, surface survey, archival research) of the Chapel of the Nativity of the Virgin Mary standing near the village of Horný Pial and summarizes the existing knowledge about this object. The chapel was long considered a modern building, nowadays its medieval origin is accepted, although relevant written sources are missing. In the years 2016–2018, a surface survey was carried out on agricultural land around the chapel. Several finds documenting the settlement of the site in prehistoric, medieval and modern times were obtained. In 2018, a georadar survey was carried out on the site. A total of six areas were measured in the interior and exterior of the church. Anomalous zones were measured in both the nave and the sanctuary of the church, on the basis of which we can assume the presence of four additional floors under the current floor. In the exterior, the remains of the defunct enclosure wall were recorded on the outer edges of the investigated area, on the other hand, no traces of the supposed sacristy were recorded. The results of surveys and archival research of modern canonical visitations supported considerations about the medieval origin of the chapel.

Keywords: Southwestern Slovakia, Middle Age, church, nondestructive research.

ZÁKLADNÉ INFORMÁCIE O LOKALITE

Horný Pial[2] je malá obec vzdialená 13 km juhozápadne od okresného mesta Levice a necelé 3 km severoseverozápadne od obce Dolný Pial (obr. 1). Jej chotár sa rozprestiera na východných svahoch Pohronskej pahorkatiny a na terasách Hrona. Kaplnka Narodenia Panny Márie (obr. 2; 3) stojí na vyvýšenom mieste nad obcou, vo vzdialenosti necelých 300 m od jej južného okraja.[3] Medzi okrajom obce a kaplnkou sa nachádza v súčasnosti používaný cintorín. Stopy po predpokladanom pochovávaní okolo kostola už nie sú pozorovateľné. Rozsah tohto cintorína naznačuje nízka terénna vlna, vytvorená azda z deštrukcie pôvodného ohradového múru.

Sakrálna stavba, ktorá pozostáva z lode (vonkajšie rozmery 7,28 × 9,43 m) a polkruhovej apsidy, má celkovú dĺžku 10,07 m (obr. 4). Hrúbka stien lode je podľa našich meraní približne 0,85 m. Loď kaplnky je zaklenutá barokovou valenou klenbou s protistojnými výsečami, podopieranou šiestimi prístennými piliermi (obr. 5; 6). Na hrebeni strechy, tesne za západným štítom, je umiestnená malá vežička so zvonom. V osi západnej strany lode je situovaný jednoduchý portál (obr. 3). Do lode sa zostupuje dvomi schodmi, podlaha svätyne je naopak oproti lodi vyvýšená o jeden stupienok. Kostol osvetľuje štvorica okien – po dve v severnej a južnej stene lode. Ich stvárnenie, podobne ako aj vzhľad portálu, poukazujú na mladšiu než barokovú úpravu. Je možné, že stavba pôvodne mala v južnej stene lode dvojicu okien, ktoré boli počas barokovej prestavby upravené a súčasne vytvorili symetricky umiestnenú dvojicu okenných otvorov v severnej stene lode. Stredoveký pôvod stavby naznačuje okrem situovania kostola na vyvýšenine nad obcou aj jeho pôdorysná dispozícia. Malé jednolodie so stenami zbiehajúcimi sa smerom dovnútra má na východnej strane polkruhovú apsidu zaklenutú konchou.

[1] Príspevok vznikol v rámci grantových projektov agentúry VEGA 2/0115/22 a 2/0124/20.

[2] Názov obcí Pial pochádza podľa J. Stanislava zo slovanského *pel, pél* vo význame blato (*Stanislav 1999*, 227; *2004*, 352). Maďarská jazykoveda ale názov vykladá z osobného či rodového mena *Pehl* (*Sitár 2020*, 417). R. Krajčovič meno *Bolyar* (Boľar), ktorým sa označoval jeden z Pialov v stredoveku (*Bolyar Peel*) považoval za prefix pôvodného slovanského pomenovania šľachtica (*Krajčovič 2007*, 213).

[3] Kaplnka Narodenia Panny Márie pri Hornom Piale je od farského kostola Nanebovstúpenia Pána v strede obce Dolný Pial vzdialená 2,25 km.

Toto dielo je licencované podľa Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Obr. 1. Horný Pial. Poloha Kaplnky Narodenia Panny Márie: a – na mape 1. vojenského mapovania (1782–1784); b – na mape 3. vojenského mapovania (1869–1887; zdroj https://maps.arcanum/en/map).

Obr. 2. Horný Pial. Pohľad na kaplnku Narodenia Panny Márie a jej okolie z juhovýchodu (foto M. Samuel).

Obr. 3. Horný Pial. Pohľad na kaplnku Narodenia Panny Márie a jej okolie z juhozápadu (foto M. Samuel).

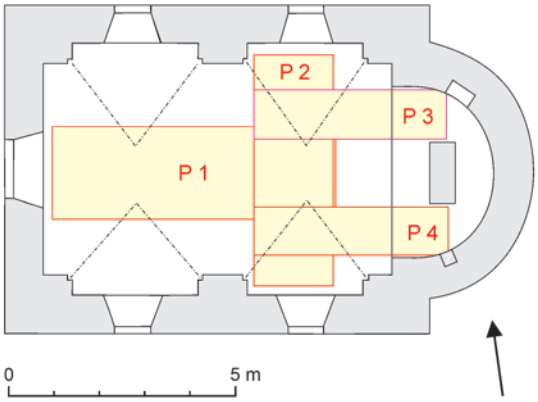

Obr. 4. Horný Pial. Pôdorys kaplnky a situovanie georadarom skúmaných plôch P1–P4 (zameranie a digitalizácia M. Samuel).

V interiéri, v severnej stene svätyne, sa nachádza výklenok – možno zvyšok pôvodného pastofória. Ďalší menší výklenok v južnej stene apsidy, asi odkladacia nika, je zaznačený na nedávno publikovanom pôdoryse kaplnky (*Váleková 2011*).

Hoci v staršej literatúre prehľadového charakteru sa kaplnka s opusteným cintorínom uvádzala ako prestavaný, pôvodne románsky kostolík z 13. stor., s úpravou v roku 1933 (*PZK 1963*, 65), v neskoršej literatúre encyklopedického a vlastivedného charakteru sa v hesle Horný Pial táto stavba vôbec nespomína (*SPS 1968*, 438; *VSOS 1977*, 445). V najnovšej odbornej aj popularizačnej literatúre, i elektronických zdrojoch, sa už na základe architektonickej podoby opäť uvažuje o jej románskom pôvode z 12., resp. 13. stor.[4] (*Danielovičová 2007*; *Judák/Poliačik 2009*, 101; *Lacika 2012*, 253; *Váleková 2011*). Takéto datovanie sa však opiera len o celkový vzhľad stavby blízky románskemu staviteľstvu, nie o historické pramene, resp. výsledky architektonicko-historických výskumov. Dnešný vzhľad je výsledkom úpravy fasád a strechy stavby v rokoch 1986 a 2013.[5]

V ďalšej časti sa pokúsime prispieť do diskusie o pôvode stavby výsledkami nedeštrukčnej prospekcie objektu a jeho okolia, ktorá sa uskutočnila v rokoch 2017 a 2018.

Obr. 5. Horný Pial. Pohľad do interiéru kaplnky zo západu (foto M. Samuel).

Obr. 6. Horný Pial. Pohľad do interiéru kaplnky z východu (foto M. Samuel).

[4] https://apsida.sk/c/4194/horny-pial [20. 8. 2023]

[5] Informácia miestneho farára I. Hanku.

STRUČNÉ DEJINY OBCE NA ZÁKLADE PÍSOMNÝCH PRAMEŇOV

Najstarší záznam o území *Peel*, čiže Pial, pochádza z roku 1251 (*Györffy 1987*, 466).[6] V tomto roku synovia tunajšieho šľachtica Balara predali časť susednej dediny Iňa.[7] V roku 1286 majetok Balarovho syna Alberta susedil s územím Haró, neskôr známym ako obec Horow, resp. Hurov. Vtedy sa spomína aj miestna cesta *via publica* do Ondrejoviec, Loku a Pialu. V roku 1298 sa už spomína päť vetiev rodu zemanov z Pialu. Z roku 1307 pochádza listina informujúca o tom, že brat Mikuláš bol magister špitála a Konventu križovníkov sv. Štefana v Ostrihome. Ten potvrdil, že synovia Halyfa, Juraj a Demeter, zemania z Pialu, kedysi predali časť zeme Pial a 10 jutár ornej pôdy ležiacej v strede tejže lokality Pavlovi, synovi komesa Šimona a zemanovi *de Boyoth*, teda z Bajótu v Ostrihomskej župe (*Sedlák 1980*, 216, č. 471). V roku 1316 magister Damian – tekovský archidiakon potvrdzuje, že kňaz Benedikt uskutočnil novú dohodu so zemanmi z Pialu – Petrom zvaným Besevnov, Michalom, Zedenom, Povsom, Pavlom a Ondrejom, familiármi komesa Alexandra z Pialu, Pavlom zvaným Chomanum a Ivanom, šľachticmi z Pialu. Obsah tejto dohody ale nepoznáme. V roku 1322 potvrdila Nitrianska kapitula skutočnosť, že pred ňu predstúpili šľachtici a čestné osoby Jakub a Tomáš, synovia Jána, vnuci Mocha. Tí chceli zapísať fakt, že usadlosti *Endred* (Ondrejovce), Pial, *Sary* (Veľké Šárovce) a *Molonan* (Malé Mlyňany) so všetkými úžitkami sa dávajú menovanému Jakubovi, spolu s obcami *Kechud* (zaniknuté sídlo v katastri Turej), *Pazthoh* (Pastovce), *Pauld* (Pavlová). Zaujímavá informácia pochádza z roku 1323. Nitrianska kapitula prijala mandát Karola Róberta spísaný v Topoľčiankach, že s kráľovským človekom (*homine regio*) Oliveriom prišiel aj magister Lukáš, *scholasticus*. Toto bolo dané na vedomie kňazom a obyvateľom obcí (*sacerdote et willico*) Sľažany (*de Selezen*), Chyzerovce (*Chisir*), Konventu sv. Beňadika v Hronskom Beňadiku, kňazovi z Kňažíc (*Kenezich*), obyvateľom obce Kestog, šľachticom zo Slažian a z Pialu, tiež vicearchidiakonovi a obyvateľom mestečka Zlaté Moravce (*Moroth*). V rokoch 1298–1350 sa v dokumentoch uvádza Albert, syn Bolara z Pialu, jeho brat Mikuláš, Echet, iný Mikuláš z Pialu a Pavol, syn Banka z Pialu (*Györffy 1987*, 466; *Sedlák 1980*, 216, č. 471; *1987*, 68, 69, 330, 362, 372, 473, 474, č. 107, 654, 743, 826, 1091). Páni z Pialu sa v stredovekých prameňoch viackrát spomínajú v súvislosti s rôznymi zločinmi. Napr. v roku 1340 kráľ zhabal majetky Jakuba zvaného Pyrus a Juraja Rufusa v Dolnom Piale a dal ich pánovi z Becse (*MNL*). Tento o rok neskôr žaloval pánov z Pialu, že mu spôsobili škody a zabili poddaného Pavla. Následne tu v roku 1342 vykonal šetrenie kráľovský poverenec (*Sitár 2020*, 419).

Zaujímavá informácia pochádza z roku 1396, keď vraj magister Vavrinec obec odkázal kostolom v Omšenom a Uherciach (*SPS 1967*, 329).

Obce Horný a Dolný Pial sa v historických prameňoch uvádzali pod rôznymi názvami a nejednotné je aj priradenie jednotlivých názvov k dvojici dnes existujúcich obcí. V starších stredovekých listinách sa uvádza len jeden názov (*Peel*), ktorý zrejme zahŕňal územie oboch dnešných dedín Horný a Dolný Pial. V roku 1340 sa prvýkrát uvádza *Eghazaspeel* (Kostolný Pial; *MNL*), podobne aj neskôr v rokoch 1466 (*Eghazaspel*), 1506 (*Eghazaspeeli*), či v roku 1532 (*Highazaspeel*). T. Sitár tieto názvy stotožňuje s dnešným Dolným Pialom, podobne ako názov *Nagy Pel* (Veľký Pial) z roku 1531 (*Sitár 2020*, 419). Tento bádateľ s dnešným Horným Pialom spája stredoveké správy, kde sa spomína *Bolarpeel* (1424), *Kyspeel* (1436), *Bolyar Peel* (1438) čiže Bolarov, resp. Malý Pial (*Sitár 2020*, 419).[8] V mladších stredovekých listinách sa objavujú ešte názvy *Puzthapeel* (1474) a jeho variácie (1482, 1494, 1508) a v 16. stor. aj *Thothpeel* (Slovenský Pial). Posledné dva názvy obce T. Sitár konkrétne nestotožňuje ani s jedným z dvoch dnešných Pialov (*Sitár 2020*, 421). V novovekých prameňoch a mapových podkladoch[9] už dominujú názvy Horný a Dolný Pial, resp. ich variácie. Podľa staršej súpisovej literatúry sa prvýkrát názov Horný Pial (*Felseu Peel*) uvádza k roku 1470, keď sa spomína rybník v obci (*SPS 1967*, 438).

Horný Pial vždy patril zemanom z Pialu, neskôr aj zemanom z Kalnej. V roku 1601 bolo v Hornom Piale napočítaných 30 domov, v roku 1715 sa spomínajú vinice, v roku 1720 mala iba 17 daňovníkov, ale o storočie neskôr (1828) už 55 domov a 349 obyvateľov. Miestne majetky patriace zemanom z Ďura

[6] Na webstránke obce (https://www.hornypial.sk/historia [20. 8. 2023]) sa síce uvádza listina o obci *Pelly* (správne *Pelu*) z roku 1209, ale podľa R. Marsinu sa jedná o územie ležiace pri rieke Tisa patriace do župy Szolnok, takže s Horným Pialom nemá žiadny súvis (*CDES 1971*, 413).

[7] I. Nagy vo svojom genealogickom prehľade uhorskej šľachty heslo Peel alebo Pel nemá (*Nagy 1862*).

[8] V staršej súpisovej a encyklopedickej literatúre sa za Bolarov Pial považuje naopak Dolný Pial (*SPS 1967*, 329), Pustý, resp. Slovenský Pial sa tu stotožňuje s Horným Pialom (*SPS 1967*, 438).

[9] Na mape 1. vojenského mapovania sú názvy oboch obcí Horného (*Felső*) a Dolného (*Alsó*) Pialu (*Pély*) omylom zamenené. Podobne je to aj na mape 2. vojenského mapovania. Správne názvy oboch Pialov sa nachádzajú až na mape 3. vojenského mapovania.

a Baračky, od 17. stor. Huňadyovcom a Bercsényovcom, spravovali členovia rodín Bolyar z Pialu. Pre porovnanie, v roku 1601 v Dolnom Piale stála kúria, majer, 36 domov, v roku 1715 sa podobne ako v Dolnom Piale spomínajú vinice. Obec mala v roku 1720 len 31 daňovníkov, ale v roku 1828 sa eviduje už 179 domov a 808 obyvateľov (*VSOS 1977*, 347, 445).

Zaujímavé informácie o obciach Horný a Dolný Pial sa nachádzajú v dokumentoch o platení dávok Turkom z rokov 1662–1663. Horný Pial sa tu uvádza ako *Kis Pél* (Malý Pial). Žilo tu 23 zdanených rodín. Poplatky za domy činili 750 akče, desiatok z pestovania pšenice 125 kila[10] alebo 2500 akče, zo zmesi obilia 94 kila alebo 940 akče, z včelstiev 350 akče, za hájnika 225 akče, zo zberu sena 520 akče, za sudy 125 akče, za prenájom polí 135 akče, za chov prasiec 250 akče, spolu 5795 akče. Uvádzajú sa mená obyvateľov ako Tót, Ördög, Füli, Ordas, Szűrös, Komlós, Ádám, Szabó, Pap (*Blaskovics 1993*, 140). Dolný Pial bol v dokumente označený ako *Nagy Pél* (Veľký Pial) alebo *Bolár Pél* (Bolárov Pial). Sídlilo tu 49 zdanených rodín, uvádzajú sa mená ako: Szíva, Meleg, Csornoki, Kovács, Paksi, Tót, Nagy (*Blaskovics 1993*, 155).

Cirkevné dejiny obce Pial

Cirkevné dejiny stredovekej obce Pial sú stále nedostatočne osvetlené, hlavne pokiaľ ide o ich počiatky. V najnovšej práci sumarizujúcej osídlenie Tekovskej stolice v stredoveku sa uvádza existencia dediny s kostolom k roku 1286. Spomína sa v súvislosti s metáciou susedného Hurova, kde je zmienka aj o ceste vedúcej do susedných Ondrejoviec (*Sitár 2020*, 419). V súpise pápežských desiatkov z rokov 1332–1337 sa však Pial vôbec nespomína. Zo spomínaných desiatkov je zrejmé, že farnosti sídlili v neďalekej Ine (uvádza sa Peter, farár Kostola svätého Ondreja; *Györffy 1987*, 439; *Sedlák 2008*, 37, č. 108) a v Ondrejovciach (uvádza sa farár Ondrej Kostola Blahoslavenej Panny Márie; *Sedlák 2008*, 31, č. 71). Ondrejovce z príjmu 10 grošov neplatili poplatok a Iňa z príjmu jednej marky zaplatila 6 grošov. Dôležitým poznatkom je, že farnosť sídlila aj v dnes zaniknutej obci Hurov (*Harow*).[11] Farár Ján Kostola svätého Martina, podobne ako farár v Ini, z príjmu jednej marky zaplatil 6 grošov (*Györffy 1987*, 424, 446, 447; *Sedlák 2008*, 31).[12] Presnú lokalizáciu zaniknutej dediny nepoznáme,[13] vieme však, že chotáre oboch obcí susedili.[14] Koncentrácia farností v bezprostrednom susedstve Pialu oslabuje predpoklad jestvovania farnosti v Piale (v Pialoch) v stredoveku, čo však nevylučuje existenciu sakrálnej stavby v obci (v obciach). Existenciu kostola v Dolnom Piale najneskôr v druhej polovici 14. stor. dokladá zmienka o kostole pri reambulácii a vzájomnom oddelení dvoch majetkov miestnych pánov z roku 1361 (*Sitár 2020*, 420). Kostol v Dolnom Piale dokladá ďalší zaujímavý stredoveký prameň – listina z roku 1483, v ktorej sa uvádza, že páni z Belej dostali donáciu na majetok zhabaný jednému z tunajších pánov za vraždu svojho brata a miestneho farára. O rok neskôr sa v ďalšej listine upresňuje, že farára Urbana zabili páni z oboch Pialov a ďalší ľudia vrátane poddaného Vavrinca Fazekasa. Dôležitú informáciu prináša prameň z roku 1504, z ktorého sa dozvedáme, že kostol v Piale (Dolnom) mal patrocínium sv. Juraja. Benedikt, farár tohto kostola, sa spomína v listine z roku 1510 ako svedok pri testamente pána z blízkej Baračky. Prítomnosť fary v obci je zrejmá zo súpisu farností Tekovského archidiakonátu z roku 1516 (*Sitár 2020*, 420).

K existencii kostola v Hornom Piale v stredoveku nemáme doložené žiadne hodnoverné písomné pramene. Nespomína sa ani v najnovšom súhrne prameňov k obciam Tekovskej stolice (*Sitár 2020*). Kostol v tejto obci so zasvätením Narodenia Panny Márie k roku 1484 uvádza len *J. Hudák* (*1984*, 207) odvolávajúc sa na encyklopedickú literatúru (*VSOS 1977*, 445). Tu sa však žiadna takáto informácia nenachádza, spomína sa len kostol reformovanej cirkvi z roku 1837 s vežou z roku 1929 (*SPS 1967*, 438; *VSOS 1977*, 445). Tá istá literatúra v Dolnom Piale eviduje Kostol Nanebovstúpenia Pána z roku 1720 postavený na mieste staršieho gotického, zničeného počas vojnových udalostí v roku 1686 (*SPS 1967*, 329; *VSOS 1977*, 347).

I. Tomisa (*VCE 1992*, 102–104, 179) opisuje na základe vizitácií stav farností v roku 1647 až 1674. *Pela* bola v roku 1647 novovyčlenená farnosť. Vznikla v dedine *Pela* (ide zrejme o Dolný Pial). Farnosť bola pod správou pánov z rodu Dóciovcov. Farárovi sa malo dať ročne 12 zlatých a štyri kubuly pšenice. Farár s organistom pri pohrebe dostali 40 denárov

[10] Váhová jednotka. Jedna kila – 12 kg.

[11] *T. Sitár* (*2020*, 214) ju uvádza ako Hurov.

[12] *T. Sitár* (*2020*, 81) sa domnieva že tento zápis v súpise desiatkov sa azda týka sídla And v katastri dnešných Ondrejoviec.

[13] Podľa *T. Sitára* (*2020*, 214–216) sa dedina, prvýkrát spomínaná v roku 1232 ako Hurov, nachádzala medzi Pialom, Ondrejovcami a Kalnou, v katastri dnešnej obce Bajka.

[14] Susedstvo oboch sídiel potvrdzuje aj listina z roku 1482, v ktorej sa riešila sťažnosť na poddaných z Pialu, ktorí zničili medzníky medzi oboma prédiami (*Sitár 2020*, 215).

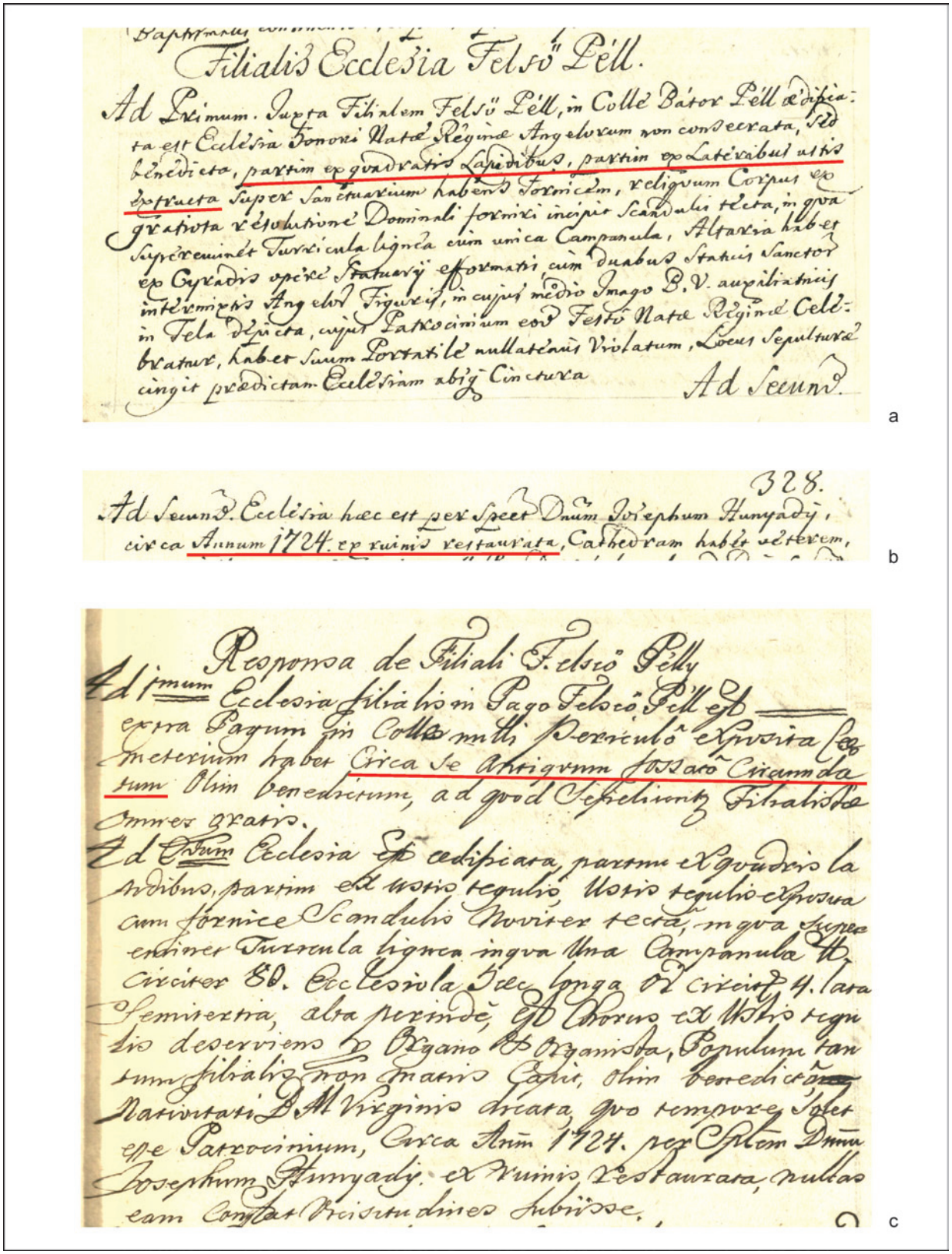

Obr. 7. Zápisnice z vizitácií kaplnky v 18. stor. a – záznam o tom, že kaplnka je postavená čiastočne z kamenných kvádrov a čiastočne z tehál; b – záznam o tom, že kaplnku okolo roku 1724 dal z ruín obnoviť Jozef Huňady; c – záznam o tom, že okolo kaplnky sa nachádza stará priekopa (foto zápisníc H. Žažová).

a nádobku jedla, farár 60 ďalších denárov za spievanie a obrady. Z nich mal dať tretinu organistovi. Nehnuteľný majetok farnosti spočíval v pôde na vysiatie 16 kubulov ovsa. Kostolný inventár nie je uvedený. Príjem rektora sa odrážal od hospodárskeho postavenia miestnej cirkvi. Je uvedené, že kostol má trochu obilného semena na vysiatie dvoch kubulov zmesi obilia a dve záhrady pre potreby školy v hodnote asi 12 zlatých. V mlyne sa zomlelo obilie v objeme štyroch kubulov. Z tkania látok bol ročný príjem 3 zlaté a 20 denárov. Tkaniny boli použité pri pohrebe za 6 denárov, kríž za 2 denáre. Z ofier dostával rektor tretinu, pri pohrebe dostával farár 24 denárov, rektor tretinu. Určité náboženské slobody boli ručené zemepánom. Hlavným tekovským archidiakonom bol v tom čase Matej Schligelius. Vicearchidiakonom v oblasti Levíc bol Mikuláš Hegy. Zo záznamu z roku 1674 vyplýva, že farnosť administratívne patrila luteránom, takže ani nebola katolíckymi vizitátormi navštívená. Podľa *L. Némethyho* (*1896*, 11) bola starodávna farnosť v *Alsó Peel* (Dolný Pial), pri Kostole Nanebovstúpenia Pána (*Ecclesia a Ascensionem D. N. I. C. Ch.*).[15] Farnosť obnovili v roku 1689 pod vedením kňaza Juraja Fila (*Filó*). Až do roku 1889 je známy súvislý rad ďalších deviatich kňazov. Donátorom farnosti bol gróf Huňady (*Hunyady de Kethély*). Pri kázňach sa používala aj slovenčina. Situáciu v obnovovaní farských obvodov a zavádzaní cirkevných matrík v okolí Horného Pialu popísala aj *J. Sarmányová* (*1991*, 84, 148, 188, 196, 403). Pre rímskych katolíkov sa zaviedli v roku 1726 matriky pri kostole v Dolnom Piale. Farský obvod až do roku 1815 pozostával iba z obcí Dolný Pial a Horný Pial. Reformovaní, čiže evanjelici, kalvíni a i., mali správne centrum v Kalnej nad Hronom, časti Kalnica. Farský obvod tvorili od roku 1790 do roku 1898 obce Kalnica, Kalná, Horný Pial a Lok. Židovskí obyvatelia Pialov mali hlavné centrum v rokoch 1791–1943 v Leviciach.

Dôležité informácie podporujúce existenciu kostola v Hornom Piale už v stredoveku prinášajú kanonické vizitácie z rokov 1756 (*PLE 1756*, 653), 1761 (*PLE 1761*, 177) a 1766 (*PLE 1766a*, 13). V nich sa uvádza, že Kostol Narodenia Kráľovnej Anjelov (*Ecclesia honori Natae Reginae Angelorum*) v Hornom Piale (*Fölsö Pél, Folső Péll*), stojaci mimo dediny, je fíliou kostola v Dolnom Piale (obr. 7a) a bol z ruín obnovený – *ex ruinis restaurata* – Jozefom Huňadym približne v roku 1724 (obr. 7b). Uvedené patrocínium podporuje názor, že sa jedná o dnešnú kaplnku pri Hornom Piale, keďže kostol v Dolnom Piale mal patrocínium Nanebovstúpenia Pána (v stredoveku sv. Juraja). Vizitácia z roku 1766 ďalej spomína, že kostol je starobylá murovaná stavba (*Ecclesia Structura murata quidem antiqua*; obr. 7b; *PLE 1766b*, 29). V čase vizitácií nebol posvätený, iba požehnaný. Zo zápisu vyplýva, že zapisovatelia nepoznajú staršie vizitácie kostola (*nullam eam visitationes subisse*). Kostol bol obkolesený cintorínom, ktorý vymedzovala „starobylá" priekopa (*antiqvum fossatum*; obr. 7c). Na streche pokrytej škridlami sa nachádzala drevená vežička so zvonom. Svätyňa bola zaklenutá. Azda najdôležitejšia informácia, naznačujúca stredoveký pôvod stavby, je informácia o stavebnom materiáli použitom pri jeho výstavbe. Vo vizitáciách sa uvádza, že kostol je čiastočne postavený z kamenných kvádrov a čiastočne z pálených tehál (*partim ex qvadratis Lapidibus, partim ex Lateribus ustis extructa*; obr. 7a).

VÝSLEDKY DOPOSIAĽ USKUTOČNENÝCH ARCHEOLOGICKÝCH VÝSKUMOV A PRIESKUMOV

V katastroch obcí Horný a Dolný Pial evidujeme niekoľko polôh s archeologickými nálezmi z viacerých období praveku, včasnej doby dejinnej a stredoveku. Najbližšie k návršiu s kaplnkou sa nachádza lokalita z nálezmi z doby laténskej. Leží severne od kaplnky, na svahu asi 400 m od Blatného potoka, v areáli bývalého Jednotného roľníckeho družstva. V roku 1967 tam pri výstavbe vodovodu porušili a následne počas záchranného výskumu preskúmali dva hroby z doby laténskej. V hroboch sa našli spolu štyri nádoby, dva železné hroty kopijí, dva bronzové krúžky a fragment spony (*Rejholec 1967*; *VS 1967*). Z Jesenského údolia pochádza nález nádoby z doby bronzovej zaevidovaný na AÚ SAV v Nitre v roku 1960 (*Kolník/Rajček 1960*). V katastri obce Dolný Pial registrujeme zatiaľ dve polohy s archeologickými nálezmi. Asi pol kilometra južne od okraja obce, na polohe nazývanej Kopanice, sa počas povrchového prieskumu v roku 1984 našli črepy a praslen badenskej kultúry, črepy z nádob z mladšej doby bronzovej a črepy z doby laténskej. Južne od polohy Kopanice, na polohe Badica, sa tiež získali črepy badenskej kultúry, fragment antropomorfnej bezhlavej plastiky tejto kultúry a dve eneolitické kamenné sekerky, ďalej črepy z doby laténskej a zlomky z hrncovitých nádob datovateľné do 9.–10. stor. a 13. stor. (*Bialeková 1985*; *Bialeková/Němejcová-Pavúková 1985*; *Hrubec 1989*, 147).

[15] Patrocínium Nanebovstúpenia Pána je v našom prostredí typické barokové patrocínium, používané od 17. stor. do 70. rokov 18. stor. (*Hudák 1984*, 60).

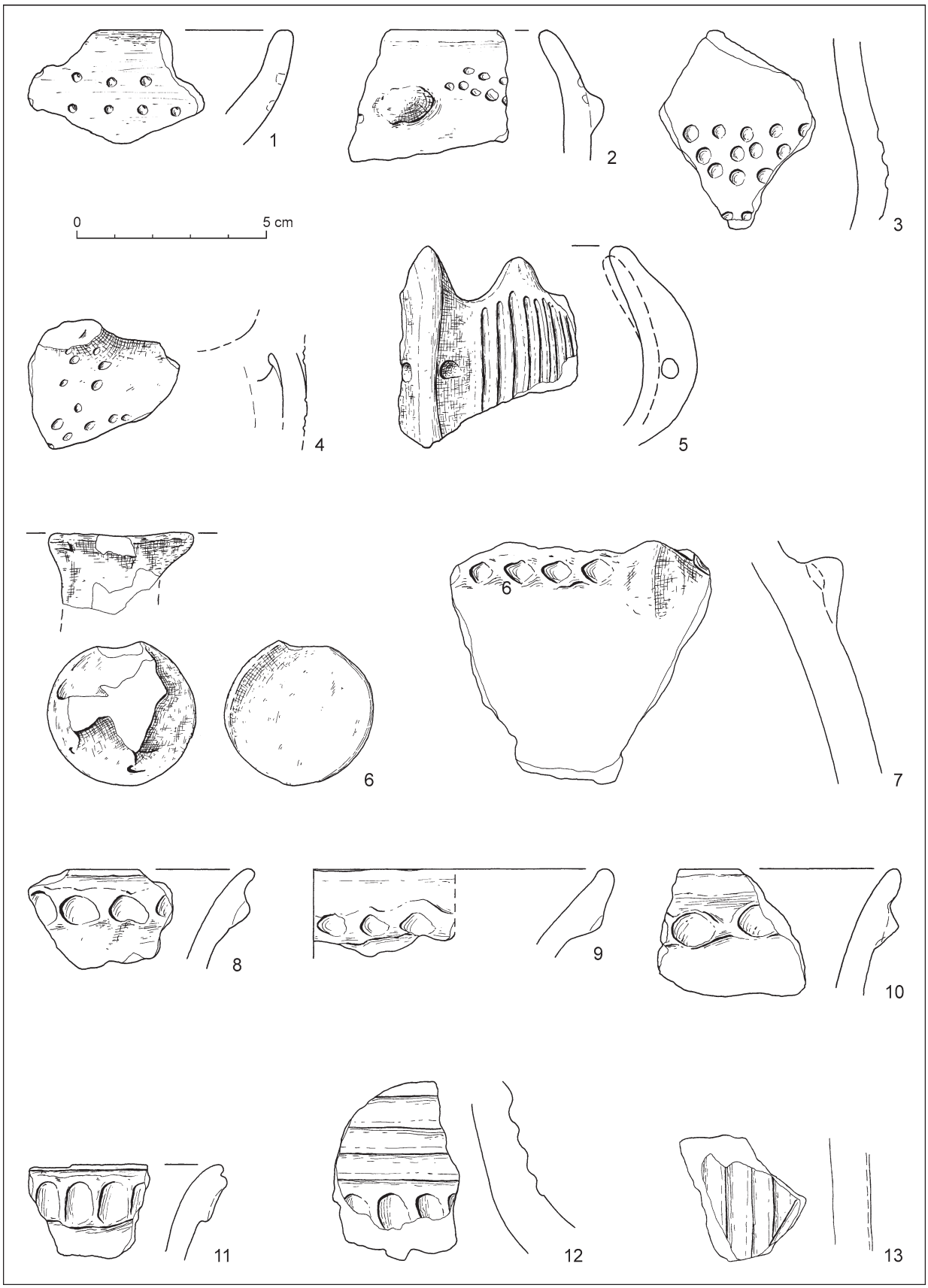

Obr. 8. Horný Pial. Výber z nálezov pravekej keramiky z povrchového zberu v okolí kostola (kresba Ž. Nagyová).

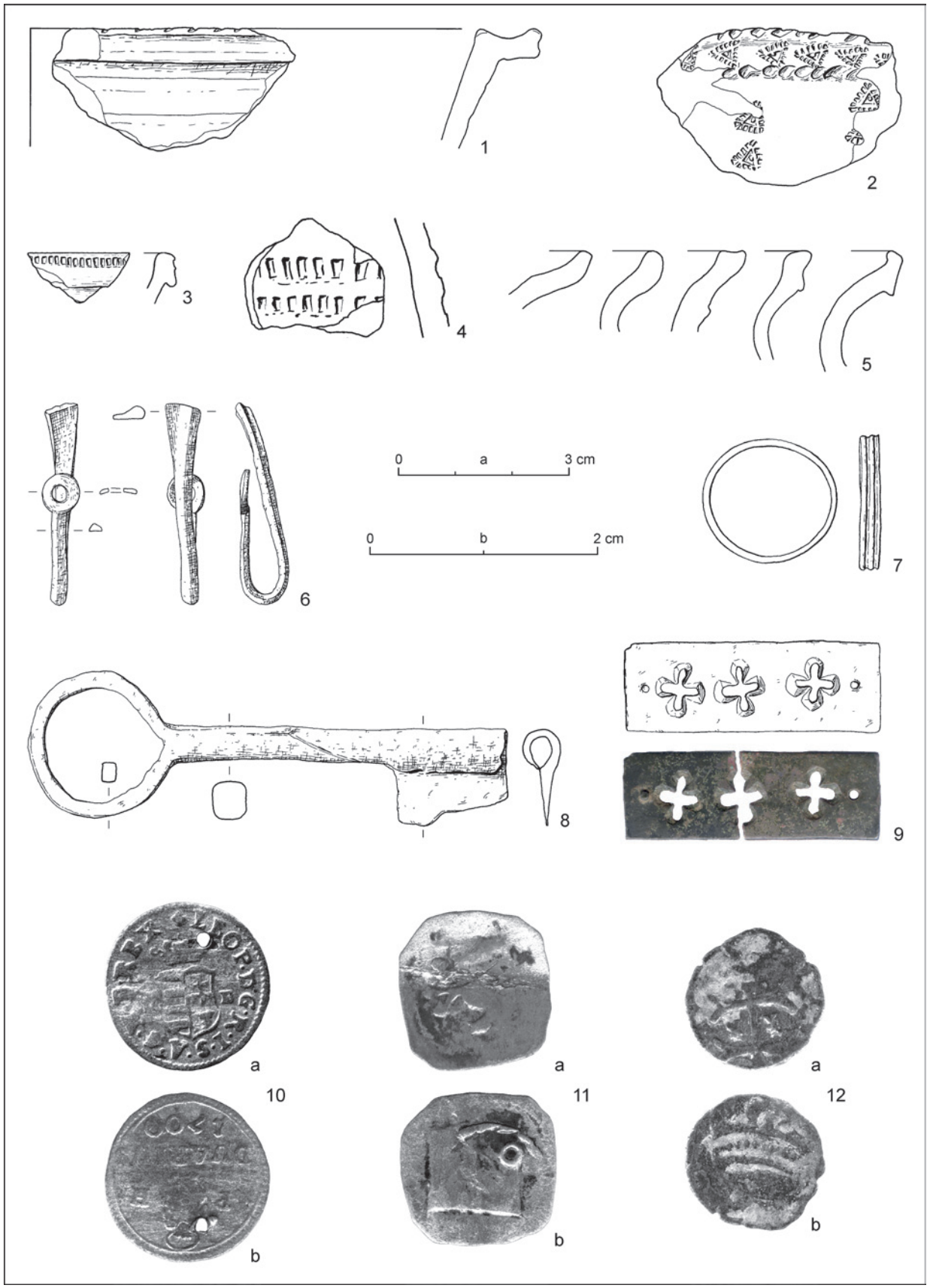

Obr. 9. Horný Pial. Výber z nálezov. 1–5 – stredoveká keramika; 6–9 – drobné kovové predmety; 10–12 – mince. Mierka: a – 4, 6–9; b – 1–3, 5, 10–12 (kresba Ž. Nagyová, foto M. Samuel).

Nálezy z povrchového zberu z okolia kostola

V rokoch 2016–2018 uskutočnil I. Ligač povrchový prieskum okolia kostola. Zberom na poľnohospodársky obrábanej pôde rozprestierajúcej sa z troch strán okolo kostola získal niekoľko nálezov. Väčšinu z nich tvoria fragmenty keramických nádob, ďalšiu časť predstavujú kovové predmety a ich fragmenty a súbor dopĺňajú tri mince. V roku 2018, v súvislosti s geofyzikálnym prieskumom lokality, vykonal na identickej ploche povrchový zber aj J. Hunka, z ktorého pochádza súbor črepov pravekej a stredovekej keramiky.

V nálezoch získaných povrchovými zbermi sú najpočetnejšie zastúpené fragmenty keramických nádob. V súbore pozostávajúcom z takmer 50 črepov dominujú praveké nálezy (približne 90 %). Zastúpená je keramika z obdobia eneolitu (badenská kultúra; obr. 8: 1–6), staršej doby bronzovej (obr. 8: 7–13) a vrcholného až neskorého stredoveku (obr. 9: 1–5). Nálezy kovových predmetov z obdobia stredoveku zastupuje menšie mosadzné (?) knižné kovanie (obr. 9: 9). Datovanie fragmentu ručne kovaného železného kľúča (obr. 9: 8) a jednoduchého pásikového rebrovaného prsteňa (obr. 9: 7) nie je jednoznačné.

Opis nálezov mincí

- Strieborný uhorský duárius (polgrajciar) Leopolda I. z roku 1700. Na averze je štít s brvnami a dvojkrížom (obr. 9: 10a), nápisom LEOP. D. G. R. I. S. A. G. HV. BO. REX a značkou z kremnickej mincovne. Na reverze mince je zobrazená Madona a nápisy DVARIUS 1700 (obr. 9: 10b). Ide o typ Huszár 1499. Minca je prederavená, zrejme bola použitá ako prívesok s obrázkom Panny Márie.
  Rozmery: pr. 15 mm, váha 0,4 g.
- Strieborný bavorsko-landshutský fenig Henricha XVI. (1393–1450), z mincovne Neu-Oetting, razený v rokoch 1406–1450. Na averze je obraz psa ležiaceho pod rozkvitnutým stromom (obr. 9: 11a). Na reverze je stopa po štvorcovom razidle a kruh z presekávaných obdĺžnikov (obr. 9: 11b). V ňom má byť monogram panovníka v tvare *o h o*. Vidno však iba jedno o. Ide o typ Emmerig 251, taf. XIII: BL-21.17.
  Rozmery: 13 × 14 mm, váha 0,39 g.
- Medený uhorský quarting (štvrťdenár), Žigmunda Luxemburského (1387–1437), vyrazený v rokoch 1430–1437 v bratislavskej mincovni. Na averze je dvojkríž so značkou I-I (obr. 9: 12a). Na reverze je kráľovská koruna (obr. 9: 12b). Ide o typ Huszár 586; Pohl 1982, tab. 56, č. 124-33.
  Rozmery: pr. 12 mm, váha 0,57 g.

Obr. 10. Horný Pial. Georadarový prieskum okolia kaplnky (foto M. Samuel).

Výsledky georadarového prieskumu

V apríli 2018 uskutočnil J. Tirpák na lokalite georadarový prieskum (obr. 10). V interiéri aj exteriéri kostola sa premeralo spolu 6 plôch (z toho 4 v interiéri) o celkovej rozlohe 397 m^2, s hustotou skenov 0,05 m po profiloch a 0,5 m medzi jednotlivými profilmi (obr. 11). Situovanie skúmaných plôch vo vnútri kostola bolo limitované rozmiestnením mobiliára, takže bolo možné premerať iba necelú polovicu jeho vnútornej rozlohy (obr. 11). V lodi aj svätyni kostola sa namerali anomálne zóny, na základe ktorých môžeme predpokladať prítomnosť až štyroch podláh pod súčasnou kamennou podlahou (obr. 12). V exteriéri sa premerala ucelená plocha severne, východne a južne od kostola a pás terénu široký 2 m západne od neho (obr. 12). Zachytené anomálie môžeme rozdeliť do troch skupín. Prvú tvoria anomálie situované na vonkajších okrajoch skúmanej plochy, najvýraznejšie boli severozápadne od kostola. Reprezentujú možno zvyšky po zaniknutom ohradovom múre[16], alebo

[16] Takúto interpretáciu oslabuje skutočnosť, že novoveké vizitácie z 18. stor. spomínajú okolo kostola priekopu, nie ohradový múr.

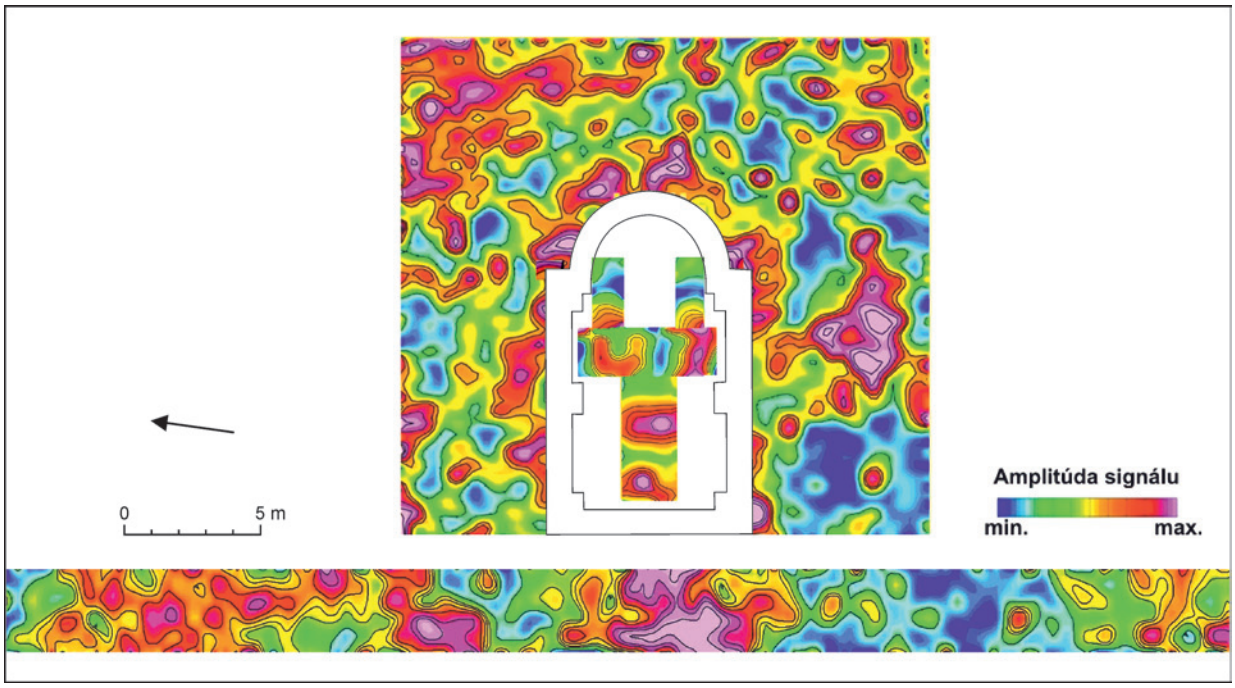

Obr. 11. Horný Pial. Výsledky georadarového prieskumu interiéru a exteriéru kaplnky. Horizontálne georadarové rezy pre hĺ. 90–110 cm (autor J. Tirpák).

lokálnu akumuláciu stavebného odpadu po niektorej z posledných opráv kostola. Druhá skupina sa nachádza pri apside kostola, je však situovaná a tak výrazná, aby bolo možné predpokladať, že predstavujú zvyšky zaniknutých oporných pilierov. Tretia anomália vystupuje južne od lode kostola. Jej pôdorys je nepravidelný a odráža zrejme prítomnosť akumulácie stavebného materiálu, resp. stavebného odpadu z niektorej z posledných stavebných úprav (*Tirpák 2018*).

ZÁVER

Nedeštruktívnym prieskumom interiéru a exteriérov kaplnky Narodenia Panny Márie v Hornom Piale sa získali nové informácie podporujúce úvahy o stredovekom pôvode objektu. Doposiaľ ho naznačoval hlavne vzhľad malého jednolodia s polkruhovou apsidou, pripomínajúci vidiecke „kostolíky" v období románskeho staviteľstva.

Absencia záznamu o Hornom Piale v zápisniciach pápežských kolektorov z rokov 1332–1337 môže byť dôsledok skutočnosti, že stavba neplnila funkciu farského kostola a bola filiálkou niektorého kostola v blízkosti vtedy ešte nečlenenej obce Pial.

Georadarovým prieskumom interiéru kaplnky (preskúmala sa približne polovica jej plochy) sa pravdepodobne zachytila prítomnosť štyroch podláh pod súčasnou kamennou dlažbou. Anomálie namerané v okolí kaplnky môžu indikovať prítomnosť zvyškov ohradového múru alebo inej akumulácie stavebného materiálu. Stopy po predpokladanej sakristii či zaniknutých oporných pilieroch sa nezachytili. Sakristia však nebola nevyhnutnou súčasťou stredovekej sakrálnej stavby (*Pomfyová 2016*, 133, 142).

Stredoveké osídlenie lokality podporujú aj nálezy získané povrchovým zberom (keramika, mince), ale hlavne nález mosadzného gotického knižného kovania. Je viac ako pravdepodobné, že pôvodne bolo súčasťou väzby bohoslužobnej knihy. Tá sa mohla ocitnúť mimo priestoru kostola napríklad v súvislosti s predpokladaným zničením resp. opustením kostola vo včasnom novoveku.

Stredoveký pôvod tejto sakrálnej stavby naznačujú aj jej novoveké vizitácie. Z nich vyplývala, že objekt je starší ako prvá tretina 18. stor., keďže bol z ruín obnovený okolo roku 1724. V jednej z vizitácií sa taktiež spomína, že kostol je „starobylá" murovaná stavba. Zrejme ešte závažnejším argumentom podporujúcim jeho stredoveký pôvod je zmienka, že bol čiastočne postavený z kamenných kvádrov. Tie sa v novovekom staviteľstve používali už len v obmedzenej miere na niektoré konštrukčné prvky ako nárožia a podobne.

Definitívne potvrdenie hypotézy o stredovekom pôvode kaplnky Narodenia Panny Márie v Hornom Piale môže priniesť až jeho architektonicko-historický a archeologický výskum.

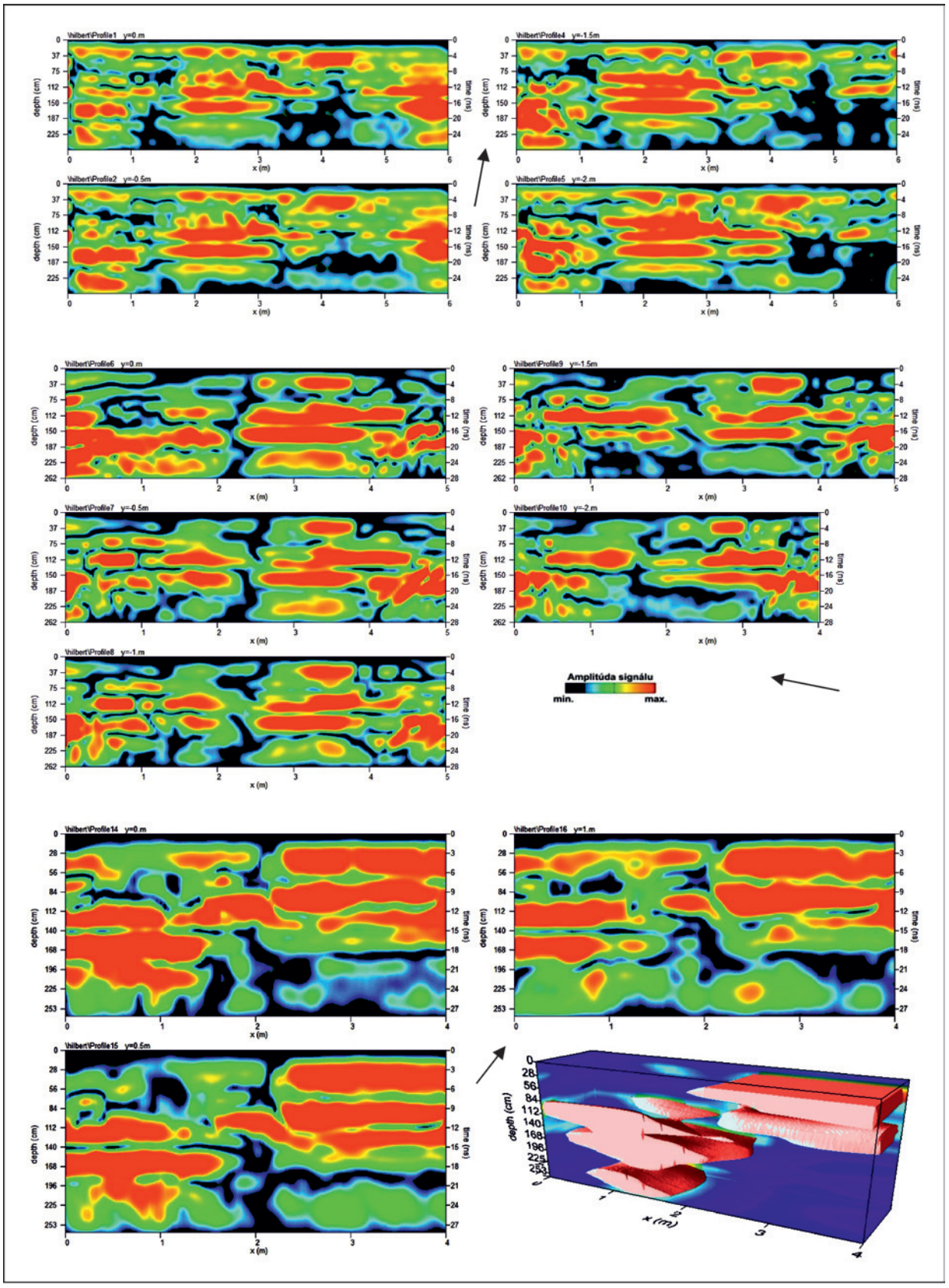

Obr. 12. Horný Pial. Výsledky georadarového prieskumu interiéru kaplnky. 1 – plocha P1 (vertikálne georadarové rezy); 2 – plocha P2 (vertikálne georadarové rezy); 3 – plocha P3 (vertikálne georadarové rezy); 4 – plocha P1 (3D vizualizácia radarogramov). Autor J. Tirpák.

LITERATÚRA

Bialeková/Němjecová-Pavúková 1985 – D. Bialeková/V. Němejcová-Pavúková: Sídliskové nálezy z Dolného Pialu. *AVANS 1984*, 1985, 61, 62.

Blaskovics 1993 – J. Blaskovics: *Az Újvári ejálet török adóösszeírásai*. Pozsony 1993.

CDES 1971 – R. Marsina (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1. Bratislava 1971.

Emmering 2007 – H. Emmering: *Bayerns Münzgeschichte im 15. Jahrhundert. Münzpolitik und Münzprägung der bayerischen Herzogtümer und ihrer Nachbarn von 1390 bis 1470*. Band 1–2. München 2007.

Györffy 1987 – Gy. Györffy: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Harmadik kötet*. Budapest 1987.

Hrubec 1989 – I. Hrubec: 10/192 Dolný Pial. In: D. Bialeková (zost.): *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. I. zväzok. Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský kraj*. Nitra 1989, 147.

Hudák 1984 – J. Hudák: *Patrocíniá na Slovensku. Súpis a historický vývin*. Bratislava 1984.

Huszár 1979 – L. Huszár: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. München – Budapest 1979.

Judák/Poliačik 2009 – V. Judák/Š. Poliačik: *Katalóg patrocínií na Slovensku*. Bratislava 2009.

Krajčovič 2007 – R. Krajčovič: Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladmi názvov obcí a miest (4). *Kultúra slova* 41, 2007, 212–219.

Lacika 2012 – J. Lacika: *1000 cirkevných pamiatok Slovenska*. Banská Bystrica 2012.

Nagy 1862 – I. Nagy: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblakkal. Kilenczedik kötet*. Pest 1862.

Némethy 1894 – L. Némethy: *Séries parochiarum et parochorum archi-dioecesis Strigoniensis ab antiquissimis temporibus usque annum MDCCCXCIV*. Strigonii 1894.

Pohl 1982 – A. Pohl: *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelaters 1300–1540*. Graz – Budapest 1982.

Pomfyová 2016 – B. Pomfyová: Stredoveké sakristie – k problému funkcií a architektonického riešenia (príklad Slovenska). *ARS* 49, 2016, 132–164.

PZK 1963 – *Pamiatky Západoslovenského kraja v štátnych zoznamoch*. Bratislava 1963.

Sarmányová 1991 – J. Sarmányová: *Cirkevné matriky na Slovensku zo 16.–19. storočia*. Bratislava 1991.

Sedlák 1980 – V. Sedlák: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I. Inde ab A. MCCCI, usque ad A. MCCCXIV*. Bratislavae 1980.

Sedlák 1987 – V. Sedlák: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae II. Inde ab A. MCCCXV usque ad A. MCCCXXIII*. Bratislavae 1987.

Sedlák 2008 – V. Sedlák: *Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332–1337. Monumenta Vaticana Slovaciae 1*. Trnavae – Romae 2008.

Sitár 2020 – T. Sitár: *Osídlenie Tekovskej stolice v stredoveku*. Krná 2020.

SPS 1967 – *Súpis pamiatok na Slovensku* 1. Bratislava 1967.

SPS 1968 – *Súpis pamiatok na Slovensku* 2. Bratislava 1968.

Stanislav 1999 – J. Stanislav: *Slovenský juh v stredoveku* I. Bratislava 1999.

Stanislav 2004 – J. Stanislav: *Slovenský juh v stredoveku* II. Bratislava 2004.

Váleková 2011 – A. Váleková: Horný Pial. Kostol Narodenia Panny Márie. In: A. Valeková (zost.): *Ranostredoveká sakrálna architektúra nitrianskeho kraja. Zborník zo seminára a katológ ku výstave*. CD príloha. Nitra 2011.

VCE 1992 – I. Tomisa (szerk.): *Visitatio Canonica az Esztergomi Főegyházmegye Barsi Főesperességének egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1647–1674*. Budapest 1992.

VSOS 1977 – *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku* 1. Bratislava 1977.

NEPUBLIKOVANÉ PRAMENE

Bialeková 1985 – D. Bialeková: *Dolný Pial. Poloha Kopanice-Badica*. Nitra 1985. Výskumná správa 11344/85. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.

Danielovičová 2007 – T. Danielovičová: *Horný Pial*. Nitra 2007. Aktualizačný list NKP. Krajský pamiatkový úrad v Nitre.

Kolník/Rajček 1960 – T. Kolník/J. Rajček: *Horný Pial. Poloha Jesenské údolie. Výpis zo správy o ceste zo dňa 14. 3. 1960, č. j. 50/60*. Nitra 1960. Výskumná správa 124/60. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.

Rejholec 1967 – E. Rejholec: *Horný Pial. Poloha JRD*. Nitra 1967. Výskumná správa 3984/67. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.

Tirpák 2018 – J. Tirpák: *Horný Pial. Poloha Kostol Narodenia Panny Márie*. Nitra 2018. Odborný posudok nedeštruktívneho archeologického výskumu geofyzikálnym meraním. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.

VS 1967 – Neautorizované. *Horný Pial. Poloha JRD*. Nitra 1967. Výskumná správa 1539/67. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.

HISTORICKÉ PRAMENE

MNL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Budapest. Diplomatika Levéltár 87312.

PLE 1756 – Prímási Levéltár Esztergom. Liber visitationis 49, 1756.

PLE 1761 – Prímási Levéltár Esztergom. Liber visitationis 92, 1761.

PLE 1766a – Prímási Levéltár Esztergom. Liber visitationis 105, 1766.

PLE 1766b – Prímási Levéltár Esztergom. Liber visitationis 112, 1766.

Non-destructive Survey of the Chapel of the Nativity of the Virgin Mary and Its Surroundings in Horný Pial

Ján Hunka† – Marián Samuel – Ján Tirpák – Henrieta Žažová

SUMMARY

The Chapel of the Nativity of the Virgin Mary (Fig. 1–3, 5, 6) near the village of Horný Pial (Levice dist.) was for a time considered a modern (baroque) building from the 18th c. In recent literature, however, its medieval origin is already being considered, although the relevant written sources supporting such a dating are not known. The medieval origin of the building is indicated not only by the location of the church on the hill above the village, but also by its layout. It is a small single nave building with walls converging inwards with a semicircular apse arched with a conch on the eastern side. In the interior, in the northern wall of the sanctuary, there is a niche – possibly the rest of the original *pastophorium* (Fig. 4).

The oldest record of the village of Pial (*Peel*) dates from 1251. An older medieval settlement dated in the 9th–10th c. is documented by archaeological findings from the hamlet of today's Dolný Pial village.

Until the middle of the 14th c., Pial (*Peel*) was mentioned in documents as the territory of both today's villages, later different names were used to distinguish the two Pials (Kostolný, Bolarov, Malý, Veľký, Slovenský, Pustý, Horný, Dolný, etc.). The opinions of researchers regarding the assignment of some of these names to today's toponymy are not unanimous.

In the latest literature, it is stated that a church in the village of Pial is mentioned as early as 1286. However, it is not clear which of today's Pials this information refers to. The fact that the church in Pial is not mentioned in the list of papal tithes from 1334–1337 can be explained by the fact that it was not the seat of the rectory, but perhaps only a branch of it. The existence of the church in Dolný Pial in the second half of the 14th c. at the latest is evidenced by a reference from 1361. It follows from later sources (1504) that it was dedicated to St. George. Soon it was damaged, or destroyed during the Turkish wars. After its restoration in the first half of the 18th c., it received a new patronage of the Ascension of the Lord.

The church (today's chapel) in Horný Pial, dedicated to the Nativity of the Virgin Mary, is not mentioned at all in the available medieval sources, but in several modern sources (visitations) of this building from the 18th c. It is stated that it was 'restored from the ruins' around 1724 by Joseph Hunyady, recalling its 'antiquity'. Important information supporting the medieval origin of this building also results from one notice in these visitations about the stone blocks used for the construction of the church.

In the years 2016–2018, surface was carried out on cultivated agricultural land in the vicinity of the chapel. Several finds documenting the settlement of the site in prehistoric, medieval and modern times were obtained. The medieval finds are represented by several shards of pottery from the High and Late Middle Ages (Fig. 9: 1–5), a fragment of gothic style book fitting (Fig. 9: 9) and two coins – a silver Bavarian-Landshut pfennig of Henry XVI. (1393–1450), from the Neu-Oetting mint, minted in the years 1406–1450 (Fig. 9: 11) and a copper Hungarian *quarting* of Sigismund of Luxembourg (1387–1437), minted in the years 1430–1437 in the Bratislava mint (Fig. 9: 12).

In 2018, a georadar survey was carried out on the site. A total of six areas with a total area of 397 m^2 were measured in the interior and exterior of the church. The location of the investigated areas inside the church (Fig. 7) was limited by the arrangement of the furniture, so it was possible to measure only less than half of its internal area. Anomalous zones were measured in both the nave and the sanctuary of the church, on the basis of which we can assume the presence of four additional floors under the current one (Fig. 8). In the exterior, on the outer edges of the investigated area, the remains of the defunct enclosure wall were possibly recognized, on the other hand, no traces of the sacristy or the supporting pillars of the building were recorded.

The non-destructive investigation of the Chapel of the Nativity of the Virgin Mary brought new knowledge about the object, which supports considerations of its medieval origin. Definitive confirmation of this hypothesis can only be brought by a detailed architectural-historical or archaeological research.

Fig. 1. Horný Pial. Location of the Chapel of the Nativity of the Virgin Mary. a – on the map of the 1st military mapping (1782–1784); b – on the map of the 3rd military mapping (1869–1887; source https://maps.arcanum/en/map).

Fig. 2. Horný Pial. View of the Chapel of the Nativity of the Virgin Mary and its surroundings from the southeast (photo by M. Samuel).

Fig. 3. Horný Pial. View of the Chapel of the Nativity of the Virgin Mary and its surroundings from the southwest (photo by M. Samuel).

Fig. 4. Horný Pial. Floor plan of the chapel and location of areas P1–P4 surveyed by georadar (measurement and digitization by M. Samuel).

Fig. 5. Horný Pial. View of the interior of the chapel from the west (photo by M. Samuel).

Fig. 6. Horný Pial. View of the interior of the chapel from the east (photo by M. Samuel).

Fig. 7. Records from visits to the chapel in the 18th c. a – record that the chapel is built partly of stone blocks and partly of bricks; b – record that the chapel was rebuilt from ruins around 1724 by Jozef Hunyady; c – record

that there is an old ditch around the chapel (photo of documents by H. Žažová).
Fig. 8. Horný Pial. A selection of finds of prehistoric ceramics from the survey of area around the church (drawing by Ž. Nagyová).
Fig. 9. Horný Pial. A selection of finds of medieval ceramics and small objects. Scale a: 4, 6–9; scale b: 1–3, 5, 10–12 (drawing by Ž. Nagyová, photo by M. Samuel).
Fig. 10. Horný Pial. Georadar survey of the chapel's surroundings (photo by M. Samuel).
Fig. 11. Horný Pial. The results of the georadar survey of the interior and exterior of the chapel. Horizontal georadar sections for depths of 90–110 cm (author J. Tirpák).
Fig. 12. Horný Pial. The results of the georadar survey of the interior of the chapel. 1 – area no. 1 (vertical GPR sections); 2 – area no. 2 (vertical GPR sections); 3 – area no. 3 (vertical GPR sections); 4 – area no. 1 (3D visualization of radarograms). Author J. Tirpák.

Rukopis prijatý 28. 3. 2023

Ttranslated by Michal Holeščák

† PhDr. Ján Hunka, CSc.
Archeologický ústav SAV, v. v. i.

RNDr. Mgr. Marián Samuel
Archeologický ústav SAV, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
nrausamu@savba.sk

RNDr. Ján Tirpák, CSc.
Tŕnistá ul. 14
SK – 949 01 Nitra
tirpakjan7@gmail.sk

PhDr. Henrieta Žažová, PhD.
Ústav dejín Trnavskej univerzity
Hornopotočná 23
SK – 918 43 Trnava
henrieta.zazova@truni.sk